Horokhiv Memorial Book

Sefer Horokhov

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

TITLE	Sefer Horokhov / kines ve-tikhen Hayim Dan ; 'arakh Yosef Kariv.
IMPRINT	880-02 Tel Aviv : Irgun yots'e Horokhov be-Yiśra'el, 726 [1966]
DESCRIPT	375, 79 p. : ill., facsims., maps, ports. ; 28 cm.
SUBJECT	Jews -- Ukraine -- Horokhiv -- History.
	Horokhiv (Ukraine) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Ukraine -- Horokhiv.
ADD'L NAME	Dan, Hayim.
	Kariv, Yosef.
ADD'L TITLE	Horchiv memorial book

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

ספר הורוכוב

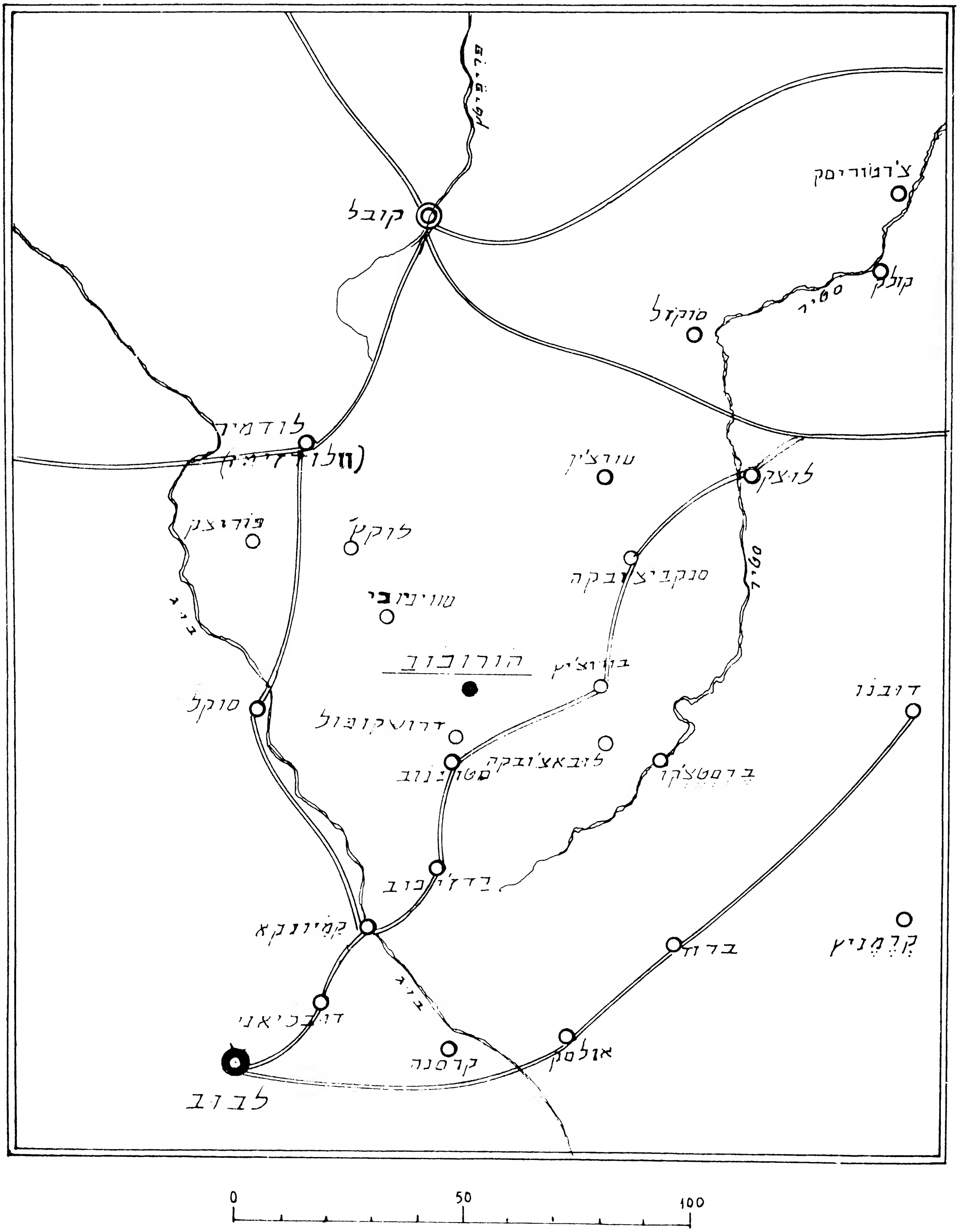
כינס ותיכן: **חיים דן**
ערך: **יוסף קריב**

הוצא על־ידי ארגון יוצאי הורוכוב בישראל
אַרויסגעגעבן דורכן פאַרבאַנד פון האָרכיווער לאַנדסלייט אין ישראל
תל־אביב • תשכ"ו — 1966

סידור ועימוד — דפוס חדקל בע״מ
הדפסה — דפוס מ. גרינברג
רחוב תושיה 2, תל־אביב

הורוכוב וְהַסְּבִיבָה

תוכן

ענפים שמעבר לים

אנו עולים

החורבן

ביערות ובחזיתות

יזכור

רשימות התצלומים

* * *

בניה־שרידיה של קהילת הורוכוב שבוולין מציבים בספר שלפנינו יד לקהילתם, שעלתה בלהבות בימי השואה.

לא רבת־אוכלוסין היתה קהילתנו, ואף על פי כן — עיר בעלת שרשים עמוקים בתולדותיה של גולת־ישראל שבפולין. תמורות הימים הטביעו את חותמן בחייה. תקופות של רוגע יחסי ושל זעזועים באו חליפות, גם על הכלל וגם על הפרט, ובעקבותיהן — תסיסות ותנועות: הגירה אל מעבר לים ועלייה לארץ. עד — — עד שעלה הכורת על הקהילה כולה, עד שהמרצחים הנאציים טבחו מטף ועד זקן.

מאז הגיעונו ידיעות־האימים על השואה פעם בנו הרצון לרשום בספר מזכרונותינו על חיי קהילתנו. ראינו בזאת חובה כלפי עצמנו, תרומה למגילת־הדני של עמנו בשנות הכיליון, ומזכרת לבנינו שיבואו אחרינו, בחינת דעו מאין באתם.

לא בנקל עלתה בידינו המלאכה. קהילתנו, אף כי עתיקת־יומין היתה, מעטות הן הרשומות על עברה הרחוק. חיפשנו וליקטנו את אלה ככל שהשיגה ידיעתנו. גם על העבר הקרוב יותר — קשה היה לצרף תמונה שלמה, כי זקנים הנושאים בלבם את זכר ההתרחשויות שהיו לא שרדו עמנו לחיים. רק דור אחרון זכה לאצור כאן את קורותיו ורחשי רוחו.

פרקי־העלייה לארץ, על נפתוליהם וסבכיהם, היו מרכז חייהם של רבים מבני דור זה והם מתוארים ברשימות ובתצלומים רבים בספר.

השואה, גורלם המר של קדושי־קהילתנו וכל אשר אירע להם כאשר כלתה אליהם הרעה ונתיב הדמים שבו צעדו בדרכם האחרונה — כל אלה הועלו בעטם ומפיהם של השרידים המעטים, שניצלו בנס ונשארו בחיים. עדויות מרטיטות אלה, תעודה אנושית־היסטורית על חיי הקהילה עד יומה האחרון, תופסות מקום מרכזי בספר.

הספר בכללו יצירת הרבים הוא; בשקידה רבה נלקט גרגיר לגרגיר וצורף קטע לקטע, פרק לפרק — מזכרונותיהם של יוצאי־הקהילה באשר הם כיום. כל אחד מבין עשרות המשתתפים בספר הוא בבחינת נושא אבן למצבת־הזיכרון, לגלעד...

יבואו כולם על הברכה.

בהכנת הספר עמלה במשך שנים ועדת־מערכת וחבריה הם: **צבי ברגר, שרה ברגר, מניה ברגר, מלכה ורד, נועם זכאי, שיינדל זכאי, שרה חומש, דוד טהורי, רחל מיטאבסקי, ברוך צימרמן, שלמה צימרמן ואפרים שזורצמן**. ריכז את הוועדה חיים דן ועל שכמו רבץ העול של הכנת הספר, מראשיתו ועד צאתו לאור.

טרחו הרבה בהפעלת פזורי קהילתנו במקומות שונים למען הספר: **שלמה איינבינדר, חיה בן־הילל** (מייזליש) **והרצל צוקר**.

ברכה והוקרה ליוצאי קהילתנו שמעבר לים — בארצות־הברית, בקנדה ובארגנטינה — שליוו את עשייתנו והושיטו לנו יד־אחים בכל אשר נתבע מהם; ויבואו במיוחד על הברכה המנצחים על הפעולה שם: **פינחס וואלאך**, רחל **אייזן**, מוטל **בלכמן**, חיים־יונה זוברמן, **אסתר** שלנגל־זוברמן, **אבא מייזליש, סם** מור (ז"ל), **אירווינג** פרידמן **ואיידל** רפופורט.

בדחילו ורחימו אנו מגישים לקוראים את ספרנו, ספר הזכרון לקדושי הורוכוב; אל תוך ים הדמעות נַערה גם את נאד דמעותינו על קהילתנו ששקקה חיים, היתה ואיננה עוד...

ועד יוצאי הורוכוב בישראל — אלול תשכ"ו — אוגוסט 1966

* * *

די ווייניק פֿאַרבליבענע זין פֿון דער קהילה־אַרכיוו אין וואָלין שטעלן מיטן אַרויסגעבען דאָס דאָזיקן בוך אַן אָנדענק פֿאַר זייער קהילה, וואָס איז פֿאַרשניטן געוואָרן אין די פֿלאַמען פֿון אומקום.

אונדזער קליינע קהילה איז געווען טיף פֿאַרוואָרצלט אין דער געשיכטע פֿון יידישן גלות אין פּוילן. יעדע תקופה האָט געשטעמפּלט דאָס קהילה־לעבן. געווען צייטן פֿון אַ געוויסער רוהיקייט, צייטן פֿון שטורעם און ברויזונגען, וועלכע האָבן געשאַפֿן באַוועגונגען און עמיגראַציע איבער ים־ען און עליה קיין ארץ־ישראל. ביז — — — עס איז געקומען די שרעקלעכע פֿאַרניכטונג דורך די נאַציישע מערדער, וועלכע האָבן אויסגעקוילעט כמעט די גאַנצע קהילה — קינדער, פֿרויען און מענער. דער גרויזאַמער גורל פֿון אונדזער קהילה האָט אויף אונדז פֿאַרבליבענע האַרכיוווער אַרויפֿגעלייגט די הייליקע פֿליכט צו פֿאַראייביקן די שרעקלעכע מגילה פֿון ליידן און פּיין פֿון אונדזער שטעטל אין די יאָרן פֿון אומקום; אַן אָנדענק פֿאַר אונדזערע קינדער נאָך אונדז, כדי זיי זאָלן וויסן זייער אָפּשטאַם.

נישט לייכט איז געווען די אויפֿגאַבע. אונדזערע קהילה מיט איר גאַנץ אַלטער היסטאָריע, האָט אָבער ווייניק מאַטעריאַל געלאָזן איבער איר ווייטער פֿאַרגאַנגענהייט. מיט גרויס מי און שוועריקייטן האָבן מיר געזוכט און געזאַמלט מאַטעריאַל און דאָקומענטן. אַפֿילו איבער דער נאָענטער פֿאַרגאַנגענהייט איז אוממעגלעך געווען פֿאַר אונדז אַרויסצובאַקומען אַ קלאָר בילד איבער אונדזער קהילה, ווייל אָט די דורות, וועלכע האָבן געטראָגן אין הארצן די געשיכטע פֿון זייערע צייטן, זיינען ליידער מער נישט ביים לעבן. נאָר דער לעצטער דור האָט זוכה געווען אויסצודריקן אינעם דאָזיקן בוך זיינע געפֿילן און פּאַסירונגען.

די עליה קיין ארץ ישראל, מיט אַלע פּראָבלעמען און שוועריקייטן וואָס זיינען מיט דעם פֿאַרבונדען, האָט געדינט אַלס צענטער פֿון לעבן פֿון אָט דעם דור. דאָס ווערט אין דעם בוך מיט מעהרערע בילדער געשילדערט.

די פּרקים פֿון אומקום פֿון אונדזער הייליקער קהילה, ווען דאָס ערגסטע און פּיינלעכסטע האָט זיי באַהערשט און דער בלוטיקער וועג אויף וועלכן זיי האָבן מאַרשירט ביים סוף פֿון זייער אונטערגאַנג — דאָס אַלעס איז געשריבן און דערציילט אינעם דאָזיקן יזכור־בוך — פֿון ווייניק פֿאַרבליבענע האַרכיווער, וואָס זענען על־פּי נס ניצל געוואָרן.

די שרעקלעכע עדות־שילדערונגען, אַ מענטשלעך־היסטאָרישער דאָקומענט איבער דעם לעבן פֿון דער קהילה ביז צו איר לעצטן אָטעם־צוג, פֿאַרנעמען אינעם דאָזיקן בוך אַ צענטראַלן אָרט.

דאָס בוך איז אַ שאַפֿונג פֿון מערערע האַרכיווער לאַנדסלייט. מיט גרויס מי און פֿלייס איז געזאַמלט געוואָרן אַ קערנדל צו אַ קערנדל, אַ קאַפּיטל צו אַ קאַפּיטל — עראינערונגען פֿון

אונדזערע האַרכיוועה, וועלכע זענען צעשפּרייט אויף דער גאַנצער וועלט. יעדער איינער פון זיי ווי ער וואָלט צוגעטראָגן א שטיין צום בערגל צום אייביקן אָנדענק פון אונדזער אומגעקומענער קהילה. געבענטשט זאָלן זיין די אַלע!

ביים פאַרבערייטן דעם בוך האָט אין משך פון יאָרן געאַרבעט א רעדאַקציע־קאָלעגיום פון פאָלגענדע האַרכיווער: **צבי בערגער, שרה בערגער, מאַניע בערגער, מלכה ורד, נועם זכאי, שיינדל זכאי, שרה חומש, דוד טהורי, רחל מיטאַבסקי, ברוך צימערמאַן, שלמה צימערמאַן** און **אפרים שווארצמאַן**. סעקרעטאַר פונעם קאָלעגיום איז געווען חיים דן, וועלכער האָט אומערמידלעך געטראָגן אויף זיך דעם יאָך פון פאַרבערייטן דעם בוך פונעם אָנהייב ביזן ערשיינען.

מיט מי און טרייקייט האָבן אויך אונדזערע לאַנדסלייט פון אמעריקע, קאַנאַדע און ארגענטינע געזאַמלט מאַטעריאַלן און דאָקומענטן איבער אונדזער אומגעקומענער האַרכיווער קהילה. געבענטשט זאָלן זיין באַזונדערס: **פינחס וואלאך, רחל אייזען, מאָטל בלעכמאַן, חיים־יונה זאַבערמאַן, אסתר שלענגל־זאַבערמאַן, אבא מייזליש, סעם מאר** (ז״ל), **אירווינג פרידמאַן** און **איידל ראַפּאַפּאָרט**, די אַקטיווע טוער אין זייערע ערטער, וועלכע האָבן אונדז אויסגעשטרעקט א ברידערלעכע האַנט ביים אַרויסגעבן דאָס יזכור־בוך.

בדחילו ורחימו ברענגען מיר פאַר די לעזער אונדזער בוך — דאָס יזכור־בוך פאַר די קדושי־האַרכיוו; אינעם ים פון טרערן גיסן מיר אויך אונדזערע טרערן איבער אונדזער קהילה וועלכע האָט געשפּראָצט מיט לעבן — געווען און מער נישטאָ...

אלול תשכ״ו — אוגוסט 1966 **קאָמיטעט פון האַרכיווער לאַנדסלייט אין ישראל**

מדור לדור

לתולדות העיר

הורוכוב — עיירה בפלך וולין, מחוז וולאדימיר־ווליגסק (היא לודמיר), בימי השלטון הצארי, ועיר־מחוז בימי השלטון הפולני בין שתי מלחמות העולם. היישוב בעיירה הוא קדום, בן מאות שנים. רושמי רשומות ב„כרוניקות" ישנות מזכירים את הורוכוב לראשונה בשנת 1450. באותה שנה מסר מלך פולין ק א ז׳ י מ י ז׳ י א ג י ל ו נ צ׳ י ק את הורוכוב וסביבותיה כאחוזת נחלה לרוזן א ו ל י ז א ר ו ב ש י ל ו ב י ץ, לאות הצטיינות על שרותיו הטובים למדינה ולכתר. מאז עברה הבעלות על העיר וסביבתה מידי בית נסיכים אחד לידי משנהו: ממשפחת אוליזארוב לדוכסי בית ס א נ ג ו ש ק ו, מהם (בשנת 1775) לרשותו של מ י כ א ל ו ו י ל ה ו ר ס ק י, מדינאי פולני נודע בזמן ההוא. ממנו רכש את הורוכוב ונכסיה (בשנת 1791) ס ט א נ י ס ל ב פ ו נ י א ט ו ב ס ק י. הרוזן פוניאטובסקי עשה הרבה לפיתוחה של העיר, הנהיג בה ימי־שוק (ירידים) שבועיים, וכך ניתנה דחיפה לעליית המסחר במקום.

מרשותו של פוניאטובסקי עברה העיר בשלהי המאה ה־18 לידי הגראפים לבית ס ט ר ו י נ ו ב ס ק י ו ט א ר־נ ו ב ס ק י, שהיו קשורים קשרי משפחה. הללו הקימו במקום ארמון מפואר וכוננו בו מוזיאון לאמנות. מוזיאון זה שימש אכסניה ליצירותיהם של אמנים ידועי־שם מאיטליה, הולאנד, גרמניה וצרפת, וכן היו בו עתיקות בעלות ערך רב, ספריה גדולה שיצאו לה מוניטין ברחבי פולין, אנדרטאות וכו׳. על יד הארמון נמצא גן רחב־ידים, מטופח בסגנון אנגלי, וכן הוקם בקרבת מקום בית חרושת לבדים. בעיר שיגשג המסחר.

במרוצת השנים חלה תמורה לרעה במצבה של העיר. בני משפחת טארנובסקי עקרו מהמקום ועברו לערים אחרות. חלק מחפצי האמנות לקחו אתם לפטרבורג, יתר האוסף הועבר לאחוזותיהם בגאליציה. הארמון נשאר ריק ושומם וברבות הימים נחרב כליל. חיי הכלכלה והתרבות של העיר עמדו בסימן של ירידה ורק הודות למסחר, בשל קרבת הגבול האוסטרי, שמרה על קיומה.

יהודים התיישבו בהורוכוב במאה ה־16. בשנת 1601 מסר ז י ג מ ו נ ט ה־3, מלך פולין, את היהודים, תושבי העיר, לשיפוטו ולחסותו של הדוכס ס א נ ג ו ש ק ו־ק ו־

נופה של הורוכוב — תצלום מימי השלטון הגרמני במלחמת העולם הראשונה. בית־הכנסת הגדול — הגבוה בבניני העיר.
פאַנאָראַמע פון האָרכיוו: די גרויסע שול — העכסטע פון אלע שטאָטישע געביידעס

ש י ר ס ק י והטיל עליו להגן עליהם לבל ירעו להם התושבים הנכרים שבמקום. לפי אותו צו הוטל על הדוכס סאנגושקו להקצות ליהודים רחוב מיוחד למשכנם „מן השוק ועד לבית הכנסת", וכן לקבוע מקום מיוחד „ליד בית הכנסת" לאיט־ליזים ולבתי מטבחיים של היהודים. באותה שנה החכיר סאנגושקו לשלוש שנים את הורוכוב והעיירות הסמוכות וכל אשר בהן — „בויארים" ואיכרים כאחד — לשני יהודים מהעיירה טורצ'ין הסמוכה, תמורת 40 אלף זהובים פולניים. ליהודים החוכרים הוענקה סמכות השיפוט על הצמיתים, ללא הבדל דת, לרבות הרשות לדון דין מות.

עם השתרשות היישוב היהודי עלתה חשיבות העיר בחיי הציבור היהודי במדינה. ב־1700 התקימה בה התוועדות של ועד גליל וולין, שלו היו כפופות כל קהילות האיזור, לשם חלוקת מכסות המסים הממשלתיים בין קהילות וולין.

הידיעות שבידינו על מספר היהודים תושבי המקום מעידות על תנודות מתקופה לתקופה. בשנת 1765 נמנו בהורוכוב 752 יהודים, ויחד עם הקהילות הסמוכות לה 1023; בשנת 1778 ירד מספר היהודים במקום ל־442 (באיזור כולו — 599). הירידה במספר האוכלוסין היהודים מוסברת במאורעות 1768 באוקראינה: הפרעות שערכו ההיידאמאקים בישובי היהודים, הטלטלה והנדודים ממקום למקום בעקבות המאורעות. בשנת 1797 שוב באה עלייה במספר היהודים: 597 בעיר, 965 באיזור, כולל הורוכוב. בשנת 1847 הקיפה קהילת היהודים במקום 1964 נפש; כעבור יובל שנים, בשנת 1897, מנתה האוכלוסיה המקומית בכללה 4699 נפש, בתוכם 2571 יהודים.

בימי שלטונה של פולין העצמאית, לאחר מלחמת העולם הראשונה ועד לשואה, הגיע מספר היהודים במקום ל־5000 איש בערך, מתוך אוכלוסיה כללית של 8000 נפש.*

חיים דן
עינת

* לפי ספירה שנערכה בשנות השלושים לרגל בחירות לעיריה.

צו דער געשיכטע פון דער שטאט

האַרכיוו — איז אין די צאַרישע צייטן געווען אַ שטעטל אין דער וואָלינער גובערניע, קרייז וואָלאָדימיר־וואָלינסק (לודמיר); בעת דער פּוילישער הערשאַפט צווישן ביידע וועלט־מלחמות — אַ פּאַוויאַטאָווע שטאָט. דאָס איז געווען אַן אַלטער ישוב, וואָס האָט געציילט הונדערטער יאָרן. אין אַלטע „קראָניקעס" ווערט האַרכיוו צום ערשטן מאָל דערמאָנט אין יאָר 1450. אין יענעם יאָר האָט דער פּוילישער קעניג קאַזשימירזש יאַגעלאָנטשיק איבערגעגעבן דאָס שטעטל מיט דער גאַנצער געגנט אַלס גוט דעם גראַף אַליזאַראָוו שילאָוויץ, אין צייכן פון אַנערקענונג פאַר זיינע פאַרדינסטן לטובת דער מלוכה־קרוין. זינט דעמאָלט איז דאָס שטעטל און אומגעגנט אַריבער פון האַנט צו האַנט: פון משפחה אַליזאַראָוו צום אַדעל־שטאַם סאַנגושקאַ און פון זיי (אין יאָר 1775) צו סטאַניסלאַוו פּאַניאַטאָווסקי. גראַף פּאַניאַטאָווסקי האָט אַ סך אויפגעטאָן לטובת דער אַנטוויקלונג פון דער שטאָט, ער האָט איינגעפירט וועכנטלעכע מאַרק־טעג, „יאַרידן", און דערמיט געגעבן אַ שטויס צו דער אַנטוויקלונג פון האַנדל אויפן אָרט.

פון פּאַניאַטאָווסקיס רשות איז דאָס שטעטל ביים סוף פון 18־טן י"ה אַריבער צו די סטראַינאָווסקיס און טאַרנאָווסקיס — צוויי אַדעל־שטאַמען וואָס זיינען געווען פאַמיליאַר פאַרבונדן. זיי האָבן אויפגעבויט אַ פּרעכטיקן פּאַלאַץ מיט אַ קונסט־מוזיי. אין דעם מוזיי האָבן זיך געפונען שאַפונגען פון באַרימטע קינסטלער פון איטאַליע, האָלאַנד, דייטשלאַנד און פראַנקרייך ווי אויך אַנטיקע עקספּאָנאַטן פון אַ גרויסן ווערט מיט אַ ביבליאָטעק וואָס האָט געשמט אין גאַנץ פּוילן. ביים פּאַלאַץ האָט זיך געפונען אַ גרויסער פּאַרק, קולטיווירט אין ענגלישן סטיל, און אין שכנות איז אויפגעבויט געוואָרן אַ טעקסטיל־פאַבריק. אין שטאָט האָט אָנגעהויבן בליען דער האַנדל.

מיט דער צייט איז פאָרגעקומען אַ פאַרערגערונג אין מצב פון דער שטאָט. די טאַרנאָווסקיס זיינען אַריבער אין אַנדערע שטעט. אַ טייל פון די קונסט־חפצים האָבן זיי מיטגענומען קיין פּעטערבורג און די רעשט זאַכן מיטגענומען אין זייערע גיטער אין גאַליציע. וויסט און פאַרלאָזט איז דער פּאַלאַץ געבליבן און מיט דער צייט איז ער פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ חורבה. אויך אינעם ווירט־

שאַפטלעכן לעבן איז פאַרגעקומען א ירידה. בלויז דער האַנדל, אַדאַנק דער נאָענטקייט פון דער עסטרייכישער גרענעץ, האָט אויפגעהאַלטן דעם קיום פון ישוב.

יידן האָבן זיך איך האַרכיוו באַזעצט אינעם 16־טן י״ה. אין יאָר 1601 האָט דער פּוילישער קעניג זיגמונט דער 3־טער איבערגעגעבן די יידישע איינוווינער פון דער שטאָט אונטער דער שוץ פון גראַף סאַנגושקאַ־קאַשירסקי און אים באַפוילן ער זאָל זיי באַשיצן און נישט טאָן קיין שלעכטס. לויטן דאַזיקן דעקרעט האָט גראַף סאַנגושקא געדאַרפט שאַפן פאַר יידן אַ ספּעציעלע גאַס צום וווינען „פון מאַרק ביזן בית־כנסת״ ווי אויך באַשטימען א ספּעציעלן פּלאַץ „ביים בית־כנסת״ פאַר יאַטקעס און פאַר אַ יידיש שעכטהויז. אינעם זעלבן יאָר האָט דער גראַף פאַרפאַכטעט אויף דריי יאָר האַרכיוו און די שכנותדיקע שטעטלעך מיט אַלע זייערע איינוווינער — „באַיאָרן״ און פויערן — צו צוויי יידן פון שכנותדיקן טאַרטשין פאַר 40 טויזנט פּוילישע גאָלד־זלאָטעס. די יידישע פאַכטערס האָבן באַקומען די יוריסדיקציע אויף אַלע לייבאייגענע אָן אונטערשייד פון רעליגיע, אַריינגערעכנט די רעכט אַרויסצוגעבן טויט־אורטיילן.

דער יידישער ישוב האָט זיך פאַרוואָרצלט אַלץ מער. זיין חשיבות האָט אָנגעהויבן שטייגן אין די אויגן פון יידן אין דער גאַנצער מדינה. אין יאָר 1700 איז פאַרגעקומען א צוזאַמענקונפט פון ועד גליל וואָלין, וועמען עס האָבן אונטערגעליגן אַלע קהילות פון דער געגנט, וואָס שייך דער פאַרטיילונג פון די מלוכהשע שטייער־קאָנטינגענטן צווישן די באַזונדערע וואָלינער קהילות.

די פאַראַנענע ציפערן וועגן דער צאָל יידן אין האַרכיוו ווייזן אויף פאַרשיידענע ענדערונגען פון תקופה צו תקופה. אין יאָר 1765 האָט די שטאָט געציילט 752 יידן, און צוזאַמען מיט די שכנותדיקע קהילות — 1023 נפשות; אין 1778 איז די צאָל יידן אויפן אָרט געפאַלן אויף 442 (אין דער גאַנצער געגנט — 599). די ירידה איז געווען מחמת די געשעענישן אין יאָר 1768 אין אוקראַינע: די פּאָגראָמען פון די היידאַמאַקעס און די וואַנדערונגען פון אָרט צו אָרט. אין 1797 איז ווידער פאַרגעקומען אַן עליה אין דער צאָל יידישע איינוווינער: 597 אין שטאָט גופא און 965 אין דער סביבה. אין 1847 האָט די יידישע קהילה שוין געציילט 1964 נפשות; אין פופציק יאָר שפּעטער אין 1897, האָט די אַלגעמיינע באַפעלקערונג באַטראָפן 4699 נפשות, דערונטער 2571 יידן.

אין דער תקופה פון זעלבשטענדיקן פּוילן, פון נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה ביז דער שואה, האָט די יידישע באַפעלקערונג געציילט 5000 נפשות אויף אַן אַלגעמיינער באַפעלקערונג פון 8000 נפשות (לויט דער ציילונג אין די דרייסיקער יאָרן אין שייכות מיט די מוניציפּאַלע וואַלן).

חיים דן עינת

שלבים בקורות הקהילה היהודית

הורוכוב ידועה כקהילה עתיקה בוולין. בשנת 1700 התכנס בה ועד גליל וולין של ועד ד׳ ארצות. היא יושבת על הנהר צ׳רניחוב ועל אחד מיובליו הקטנים.

יהודים החלו להתישב בהורוכוב עוד במאה הט״ז, ופרנסתם היתה על מסחר ומלאכה. בימים הרחוקים ישבו בהורוכוב רבנים גדולים, ביניהם היו (לפני כ־200 שנה) הרב הנודע ר׳ אבא׳לי, ר׳ יצחק (הלוי) הורוביץ (ר׳ איציקל המבורגר) ועוד. בתקופה יותר מאוחרת כיהן שם כרב ר׳ רפאל מיזלש, בעל „תוספת שבת״ (נצר לב״ח ולרמ״א).*

בהורוכוב גר שנים ר׳ יצחק׳ל דרוהוביצ׳ר, הנודע בשם „המוכיח״, ומנוחתו כבוד בבית העלמין בהורוכוב. רבה של הורוכוב בשנים האחרונות לקהילה היה ר׳ אפרים אוירבוך, ומשנפטר — חתנו ר׳ שמואל ריישר.

אחרי מלחמת העולם הראשונה החלה הורוכוב לגדול ולהתפתח. השלטון הפולני קבע אותה כעיר־מחוז ומוסדות ממשלתיים הוקמו בה, המסחר פרח בה והמצב הכלכלי היה משביע רצון.

בימי מלחמת האזרחים באוקראינה, בשלהי מלחמת־העולם הראשונה, כשסכנת פוגרומים ריחפה על היהודים, התארגנה בהורוכוב הגנה עצמית חזקה של יהודים, שכל הנוער השתתף בה. בראשה עמד יוסי אייזן. הגנה זו

* ב״ח — „בית חדש״ — ר׳ יואל סירקיש (ה׳שכ״א—ה׳ת׳, 1561—1640); רמ״א — ר׳ משה איסרלש (ה׳רפ״ה—ה׳של״ב, 1525—1572).

מנעה פגיעה ביהודי הורוכוב וסיכלה כל מזימה שחרשו צוררים ושודדים על היהודים.

בימים ההם התעוררו כמה צעירים לאומיים והחלו ללמד ילדים וילדות את השפה העברית. הפעילים בין אלה היו שמחה פרלמוטר וזוסיא זק (כעת נועם זכאי — בארץ). כך נסללה דרך לייסוד בית־ספר עברי של „תרבות" במקום. בבית־ספר זה היו שמונה כיתות. הוא קלט כמעט את כל ילדי הורוכוב, ונוצרה אוירה עברית־לאומית חזקה. המנהל הבא של בית־הספר היה שמואל ברונשטיין, ואחריו — עמינדב יוסיליביץ, עד עלותו ארצה. ליד בית־הספר התקימה הספריה המקומית לעברית ויידיש, שהיתה מוסד חברתי חשוב.

בראשית שנות העשרים קמו בהורוכוב אגודות ציוניות לזרמיהן: „על המשמר", „עת לבנות" (של הציונים הכלל־יים), התאחדות, צ"ס, החלוץ והחלוץ־הצעיר. בתקופה יותר מאוחרת נוסד גם בית"ר. גם קומוניסטים נראו ברחוב היהודי. הם יחד עם גרוריהם, גרמו לעתים דאגות לציונים. השפעתם של האירגונים הציוניים היתה רבה בכל שטחי החיים בהורוכוב. הם הקיפו את כל שכבות העיירה. בראש ההסתדרות הציונית בעיר עמד יעקב חומש. הוא גם כיהן כסגן ראש־העיר ועמד בראש „תרבות" ועוד. גם בבאנק העממי היהודי, שהיה מוסד לאומי כללי, רוכזה כל ההשפעה בידי הציונים. בבחירות השונות שנערכו בפולין, כשהיהודים התאחדו עם המיעוטים הלאומיים, היתה האיניציאטיבה בהורוכוב בידי היהודים, קרי: הציונים, כי כל העיירה היתה נוטה לציונים. בצדק ראו המרכזים את הורוכוב כ„עיר ציונית". אף על פי שיהודי הורוכוב היו מסוג „מעמד בינוני", היו נוטים להשקפות הדור הצעיר והיו מושפעים מרוחה של ארץ־ישראל העובדת.

ב־1935 התארגן בה קיבוץ־הכשרה שמנה תמיד 60—70 חבר. חברים רבים מן הקיבוץ עלו ארצה. באותה שנה קם גם קיבוץ של בית"ר.

בשנת 1933—1934, כשגבר הקורס של הממשלה הפול־נית לדחוק את רגלי היהודים מעמדותיהם הכלכליות, נוסד בהורוכוב בית מסחר פולני גדול לכל סוגי סחורות, שפגע קשה בסחרם של היהודים, והמצב החומרי שלהם נתערער.

בעיירה עמד בית־כנסת גדול ישן (נבנה בשנות ה־80 למאה שחלפה). היה זה בנין עץ גבוה, מצופה פח, ובראשו כיפה, שנבנתה ע"פ תכניתו של מהנדס מקיוב ע"י ר' מרדכי צימרמאן, מעסקני העיירה. ב־1920 נמצא פנקס של חברה קדישא, שהרשומות בו החלו לפני 120 שנה. בשער הפנקס רשם הרבי מטריסק דברי־פתיחה, בהם ציין, שהפנקס בא במקום פנקס קודם שנגנב. הרבי הטיל חרם מראש על כל מי שיעיז לגנוב את הפנקס השני.

והנה ירדה השואה על הורוכוב היהודית: בתחילה העבידו הכובשים הגרמנים את היהודים המוכשרים לעבודה בבתי־הבורסקי, שהרוסים יסדו לפניהם במקום, חילקו אותם לשני מחנות בשני גיטאות, ולבסוף, סמוך לראש־השנה תש"ג,* הוציאו אותם להורג. ברור שללא עזרת האוקראינים לא היו יכולים הנאצים לבצע את תכניתם בשלמות.

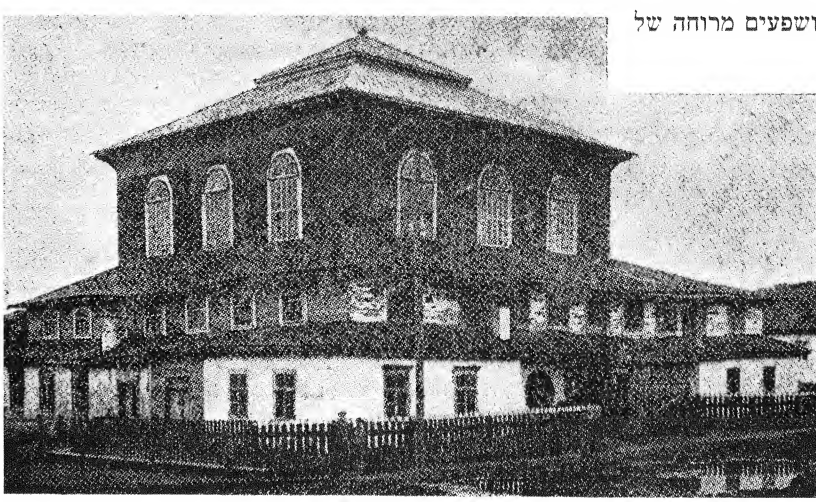
רק מעטים וספורים מיהודי הורוכוב ניצלו בברחם ליערות או במצאם מחסה אצל כפריים. במעט כל אלה הגיעו ארצה.

תל־אביב

ברוך צימרמן

---

* 14 בספטמבר 1942.

בית הכנסת
די שול

שטאפלען אין דער געשיכטע פון דער קהילה

האַרכיוו איז באַקאַנט ווי אַן אַלטע יידישע קהילה אין וואָלין. דאָ האָט זיך אין יאָר 1700 פאַרזאַמלט דער ועד גליל פון וואָלין פונעם ועד ארבע הארצות. דאָס שטעטל ליגט אויפן טייך טשערניכאָוו און אויף איינעם פון זיינע קליינע צופלוסן.

יידן האָבן דאָ אָנגעהויבן זיך באַזעצן נאָך אינעם 16־טן י"ה. געלעבט האָבן זיי פון מסחר און מלאכה. אַמאָל, אַמאָל האָבן דאָ געלעבט גרויסע רבנים, צווישן זיי דער באַקאַנטער ר' אבאלע (מיט 200 יאָר צוריק), ר' יצחק (הלוי) האַראַוויץ (ר' איצקל האמבורגער) און אַנדערע. אַביסל שפּעטער האָט דאָ מכהן געווען הרב ר' רפאל מיזלש, מחבר פון „תוספות שבת", אַן אָפּשטאַמיקער פון ב"ח און רמ"א *. לאַנגע יאָרן האָט דאָ געלעבט ר' יצחקל דראַהאָביטשער, באַקאַנט ווי דער „מוכיח" און איז אויך געבראַכט געוואָרן צו אייביקע רו אויפן בית־עלמין פון דער שטאָט. אין די לעצטע יאָרן איז מרא־דאתרא געווען ר' אפרים אויערבאַך, און נאָך זיין פטירה — זיין איידעם ר' שמואל ריישער.

ב"ה

לשנה טובה תכתבו ותחתמו

המברך
מאיר שמואל רישר
אב"דק הארחוב והגליל.

הארחוב, ער"ה תרצ"ח

רבה האחרון של הורוכוב ר' מאיר שמואל ריישר, שולח ברכתו ליוצאי העיר בארץ, ערב ראש־השנה תרצ"ח

נאָכן ערשטן וועלטקריג האָט האַרכיוו אָנגעהויבן וואַקסן און אַנטוויקלען זיך, די פּוילישע מאַכט־אָרגאַנען האָבן די שטאָט באַשטימט אַלס פּאָוויאַטאָווע שטאָט. עס זיינען אויפגעבויט געוואָרן רעגירונגס־אַמטן. דער האַנדל האָט געבליט און דער עקאָנאָמישער מצב איז געווען א צופרידנשטעלנדיקער.

* ב"ח — „בית־חדש" — ר' יואל סירקיש (ה'שכ"א—ה'ת', 1561—1640); רמ"א — ר' משה איסרלש (ה'רפ"ה — ה'של"ב, 1525 — 1572).

אין יענער צייט איז אויך פאָרגעקומען אַ נאַציאָנאַלע דערוואַכונג. עטלעכע יונגעלייט האָבן אָנגעהויבן צו לערנען מיט יינגלעך און מיידלעך העברעאיש. די אַק־טיוויסטע צווישן זיי זיינען געווען שמחה פּערלמוטער און זוסיע זאַק (איצט נועם זכאי — אין ישראל). אַזוי איז געלייגט געוואָרן דער פונדאַמענט פאַר אונדזער „תרבות"־שולע. די שולע האָט געהאַט אַכט קלאַסן אין וועלכע עס האָבן געלערנט כמעט אַלע קינדער. ס'האָט זיך געשאַפן אַ שטאַרקע נאַציאָנאַל־העברעאישע אַטמאָס־פער. דער שפּעטערדיקער מנהל איז געווען שמואל בראָנשטיין, און נאָך אים — עמינדב יאָסעלע־וויטש, ביז זיין עליה. ביי דער שולע האָט עקזיסטירט אַ יידיש־העברעאישע ביבליאָטעק, וואָס איז געווען א וויכ־טיקע געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציע.

אין די ערשטע צוואַנציקער יאָרן זיינען אַנטשטאַנען די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס: „על המשמר", „עת לב־נות" (אַלגעמיינע ציוניסטן), „התאחדות", צ"ס, „החלוץ" און „החלוץ הצעיר". שפּעטער איז אויך געגרינדעט גע־וואָרן בית"ר. אויך קאָמוניסטן זיינען געווען אויף דער יידישער גאַס, וואָס האָבן מיט זייערע נאָכלויפערס צייטנ־ווייז פאַרשאַפט זאָרגן פאַר דער ציוניסטישער באַוועגונג, וועמענס השפעה איז געווען גרויס אויף אַלע לעבנס־געביטן. די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס האָבן אַרומגענו־מען אַלע שיכטן. אין שפּיץ איז געשטאַנען יעקב חומש. ער איז אויך געשטאַנען בראש פון „תרבות" און פאַרנומען דעם אַמט פון וויצע־בירגערמייסטער. אויך די יידישע פאָלקס־באַנק, אַ כלל־יידישע נאַציאָנאַלע אינסטיטוציע, איז אינגאַנצן געשטאַנען אונטער דער השפעה פון ציו־ניסטן. בעת די פאַרשיידענע וואַלן, ווען יידן פלעגן זיך פאַראייניקן מיט אַנדערע נאַציאָנאַלע מינאָריטעטן, איז די איניציאַטיוו אין האַרכיוו תמיד געווען אין יידישע הענט, פּאַקטיש אין ציוניסטישע הענט, ווייל די גאַנצע יידישע באַ־פעלקערונג איז געווען ציוניסטיש. מיט רעכט האָט מען אויך אין די צענטערס באַטראַכט האַרכיוו ווי א „ציוניס־טישע שטאָט". נישט געקוקט דערויף וואָס די יידן האָבן געהערט צום „מיטלשטאַנד", זיינען זיי בעיקר געווען נוטה צום אַרבעטער־ציוניזם, וואָס האָט פאַרכאַפּט דעם יונגן דור.

אין יאָר 1935 איז אַנטשטאַנען א קיבוץ הכשרה, וואָס

האָט תמיד געציילט 60—70 חברים. אַ סך פון זיי זיינען עולה־געווען. אינעם זעלביקן יאָר האָט אויך עקזיסטירט אַן הכשרה־פונקט פון בית״ר.

אין 1933—1934, ווען דער קורס פון דער פּוילישער רעגירונג אַרויסצושטויסן יידן פון זיינע עקאָנאָמישע פּאָ־זיציעס האָט זיך געשטאַרקט, האָט זיך אין האָרכיוו געגרינדעט אַ גרויס פּויליש האַנדלס־הויז מיט אַלע מינים סחורות. דאָס האָט שווער געטראָפן דעם יידישן האַנדל. די מאַטעריעלע לאַגע האָט זיך אָנגעהויבן אַלץ מער צו פאַרערגערן.

געווען אין שטעטל אַן אַלטע שיל, געבויט אין די אַכציקער יאָרן פון פאַריקן יאָרהונדערט. דאָס איז געווען אַ הויכער הילצערנער בנין, באַדעקט מיט בלעך און מיט אַ קאָפּול. די אַלטע שיל איז געבויט געוואָרן לויט אַ פּלאַן פון אַ קיעווער אינזשיניער דורך דעם עסקן ר׳ מרדכי צימערמאַן. אין 1920 האָט זיך אָפּגעפונען אַ פנקס פון חברא־קדישא מיט פאַרצייכענונגען וואָס האָבן זיך אָנ־געהויבן מיט 120 יאָר צוריק. אויפן שער־בלאַט האָט דער טריסקער רבי אין זיין אַריינפיר־וואָרט באַמערקט, אַז דער פנקס איז אויפן אַרט פון אַ פריערדיקן פנקס וואָס איז צוגעגנבעט געוואָרן. ער וואָרנט מיט חרם אויף יעדן וואָס וועט וואַגן צו גנבענען דעם נייעם פנקס.

אַזוי האָט זיך געפירט דאָס לעבן פון האָרכיוו ביז וואַנען עס האָט זיך דערנענטערט דער אומקום. תחילת האָבן די אָקופּאַנטן באַשעפטיקט די אַרבעטספעיקע יידן אין גאַרבאַרניעס, וואָס די סאָוויעטן האָבן פריער געגרינדעט אויפן אָרט. די יידישע באַפעלקערונג איז צעטיילט געוואָרן אין צוויי באַזונדערע געטאָס. נאָענט צו ראש השנה תש״ג (דעם 14־טן סעפּטעמבער 1942), זיינען זיי אומגעבראַכט געוואָרן. קלאָר, אַז אָן דער הילף פון די אוקראַינער וואָלטן די נאַציס נישט אימשטאַנד־געווען זייער מאָרד־מלאכה דורכצופירן בשלימות.

בלויז ווייניקע, געציילטע האָרכיווער יידן האָבן זיך אָפּגעראַטעוועט, אַנטלויפנדיק אין די וועלדער, אָדער אויסבאַהאַלטנדיק זיך ביי פּויערים. כמעט אַלע פון די ניצול־געוואָרענע זיינען דערנאָך עולה־געווען.

תל־אביב

ברוך צימערמאַן

עיירתי ותושביה

העיירה כמות שהיתה

עיירתי הורוכוב כמוה כמאות עיירות דומות לה. אולם זו העיירה בה נולדתי; בה עשיתי את צעדי הראשונים; בה ספגתי את רוח היהדות השורשית בשבתי על ספסל הלימודים בחדרו של רבי בנימין הירש גראנדעס ובבית המדרש, בו התפללתי; בה התחלתי לחלום על ציון בביתו של יעקב חומש, אשר הפך לי למעין בית שני למשך תקופה ארוכה למדי; בה נכנסתי לשורות בית״ר, שם למדתי בין השאר ש„אין ארץ בכסף נקנית אלא בדם״, עובדה שהטביעה את חותמה על חיי עד היום הזה.

לכאורה עיירה ככל העיירות, על אורותיה ועל צלליה, אולם עיירתי היא זאת ולא אזכור את הצללים, אזכור רק את האורות הבוקעים ועולים ממעמקי נפשי.

הורוכוב — עיירה נידחת, רחוקה מצומת דרכים; עיירה שהחשמל הגיע אליה בסוף שנות העשרים של המאה העשרים; עיירה ללא כבישים כמעט — ואם איתרע מזלך וגרת באחד מפרברי העיר, כגון בְוּוידומקה, לא פעם חזרת הביתה בערב כשמגף אחד נשאר תקוע בבוץ בלי כל אפשרות לחלצו; עיירה שהקשר שלה עם החוץ קשה ומסובך; אם חשקה נפשך להגיע ללוצק, צריך היית לצאת בעגלה לפנות ערב, להיטלטל כל הלילה בדרך לא דרך ולבוא למחוז חפצך רק למחרת עם שחר; ואם ללבוב מועדות פניך, שוב היה עליך לעלות על עגלה ולהיטלטל כ־17 קילומטר עד סטויאנוב ומשם ברכבת ללבוב. רק ב־1928 הושלמה הנחת פסי הרכבת בקו סנקיבי־צ׳ובקה־סטויאנוב ואז זכתה כבר הורוכוב בתחנת רכבת משלה, ואף היא במרחק של 8 קילומטר מהעיר, בכפר בורוצ׳יץ׳.

מכונית בעיר היתה תופעה נדירה ביותר. אם קרה מקרה ומכונית תעתה בדרכה ונקלעה להורוכוב, רצו אחריה זקנים וטף, ועל המאורע דיברו שבועות רבים. קרה מקרה ודודי מטורצ׳ין, שהיה בעל אוטובוס נוסעים בקו לוצק—לודמיר, בא פתאום אלינו עם האוטובוס שלו כדי לשכנע את אבי שכדאי להקים קו אוטובוסים הורוכוב—

הרחוב הראשי

די הויפטגאַס

לוצק. הידיעה על האוטובוס נפוצה בעיר במהירות הבזק ולאחר שעה קלה המה ביתנו מהמוני אורחים, קרואים ובלתי קרואים. נהג האוטובוס, בראותו את התפעלות הנוכחים מהפלא הגדול ששמו אוטובוס, הציע לנו ברוב חסדו לערוך טיול ברחובות העיר. מן הנמנע היה להכניס את כל האורחים לתוך המכונית וזוכר אני כמה היו מאושרים אלה שזכו להשתתף בטיול ואת האכזבה המהולה בייאוש ממש של האחרים שנשארו בחוץ. אחי משה ואנוכי היינו, לפחות לערב אחד, האנשים החשובים ביותר בעיר.

בתי ספר היו שניים: בית ספר עממי פולני ובית הספר „תרבות". כל שגמר אחד מאלה נחשב לאינטליגנט ממש, כי לא הכל זכו גם לזה.

יהדות נפלאה

בעיירה נידחת ומפגרת זו היתה יהדות נפלאה. היו בה אנשים יפים ונדירים, ומעל הכל — נוער נהדר, אשר בין אם רכש לעצמו — בכוחות עצמיים — השכלה, בין אם נשאר ללא השכלה — לא היה נוער ריקני, ללא מטרה ומבלי שימצא את דרכו. הרוב מצא את מקומו בתנועות הציוניות השונות, חלק קטן יותר פנה לסוציאליזם או לקומוניזם.

הצבור היהודי בהורוכוב היה מגוון ביותר: מעט סוחרים גדולים; הרבה סוחרים קטנים, אשר בקושי התפרנסו; בעלי מלאכה למיניהם: בנאים, נגרים, פחחים, חייטים, מסגרים, נפחים, חופרי בארות, ואף חוטבי עצים ושואבי מים לא חסרו בה. דבר אחד איפיין את רובם ככולם: הם היו שומרי מצוות ויחד עם זאת בעלי תחושה חברתית עמוקה.

נוער שידע את דרכו

כפי שכבר הזכרתי, הנוער, שבחלקו לא טעם טעם של בית ספר, ידע בכוחות עצמיים לרכוש לו השכלה ולהגיע לעמדות רציניות. זכור לי המקרה באחד מצעירי עירנו, שעלה ארצה בראשית שנות השלושים, וטרם נדמו צלילי הפרידה וכבר ראינו אותו ברשימת הצירים לקונגרס הציוני. בודאי זכור לא לאחד המקרה כאשר מי שהיה מזכיר עירית הורוכוב עלה ארצה. לא יכול היה ראש העיר, ה„גוי", במשך שנים למצוא לעצמו מזכיר ראוי לשמו במקומו, וכפי שסופר — חיפש דרכים שונות כדי להחזיר את הקודם להורוכוב... אפשר למצוא היום בארץ אנשים מיוצאי עיירתנו והם בעמדות חשובות ביותר במרכזים של מפלגות, בהנהלות של חברות במדינה, בתפקידים בכירים בשטח המוניציפאלי, במוסדות חינוך ובמוסדות ציבוריים אחרים תמצא אותם גם במשקים חקלאיים, מהם משקים למופת, כשהם המירו את פנקסי החשבונות באת ומחרשה.

ודאי היו גם הרבה כשרונות טמירים בין אלה שנשארו שם ואשר בתנאי העיירה לא הגיעו לגילוי מלוא יכולתם

כיבוד אב ואם

ואם ברצוני להוסיף אבן קטנה וצנועה למצבת־הזיכרון לנוער של עיירתנו, חייב אני להזכיר עוד תופעה אחת, שנחרתה בזכרוני: היו בקרב הנוער של עיירתנו קומוניסטים

בעלי הכרה, אשר ידעו במלחמתם לדעותיהם גם לשכון כבוד בבתי הסוהר הפולנים. אולם כשנתקלו בדיברה הרבי־עית מעשרת הדיברות, נמוגו כל העקרונות שלהם... בימים הנוראים היו באים לבתי הכנסת ובלבד שלא לפגוע בהוריהם ולא להביאם במבוכה במקרה שאחד השכנים לספסל בבית המדרש ישאל אותם: „היכן הבן?״ אילו י. ל. פ ר ץ רוצה היה להוסיף מתנה רביעית בסיפורו הידוע והיה מכיר את הנוער שלנו — לא יכול היה למצוא מתנה יפה ממנו...

תל־אביב **דויד טהורי** (זופרמן)

רחוב מיצקביץ׳ — מיצקיעוויטש גאַס

מיין שטעטל מיט אירע יידן

וי איך געדענק עס

מיין שטעטל האַרכיוו האָט זיך נישט אונטערגעשיידט פון הונדערטער אַנדערע שטעטלעך. ס׳איז אָבער געווען מ י י ן שטעטל, ווו איך בין געבוירן, ווו איך האָב גע־מאַכט די ערשטע שריט; דאָ האָב איך איינגעזאַפּט אין זיך דעם גייסט פון וואַרצלדיקער יידישקייט אויף דער באַנק אין חדר פון ר׳ ב נ י מ י ן ה י ר ש ג ר אַ נ ד ע ס און אין בית־מדרש אין וועלכן איך האָב געדאַוונט; דאָ האָב איך אָנגעהויבן חלומען וועגן ציון אין הויז פון י ע ק ב ח ו מ ש, וואָס איז אויף אַ שטיק צייט געוואָרן מיין צווייטע היים; דאָ בין איך אריינגעטרעטן אין די רייען פון בית״ר, ווו איך האָב צווישן אַנדערע געלערנט אַז „אַ לאַנד דערוואַרבט מען נישט מיט געלט נאָר מיט בלוט״; אַ פאַקט וואָס האָט געלייגט זיין חותם אויף מיין לעבן ביזן היינטיקן טאָג.

אין פלוג אַ שטעטל, ווי אַלע שטעטלעך, ליכט און שאָטן. ווי קען איך אָבער געדענקען די שאָטן־זייטן, ווען אין מיין זכרון לויכט־אויף אַ שטאַרק ליכט, וואָס שטראַלט אַרויס פון די טיפענישן פון מיין נשמה.

ה אַ ר כ י ו ו — אַ פאַרוואָרפן שטעטל, ווייט פון אַ וועג־קנופ; אַ שטעטל ווו עלעקטריע איז אָנגעקומען ערשט ביים סוף פון די צוואַנציקער יאָרן; אַ שטעטל כמעט אָן שאָסייען און אויב דיר איז אויסגעקומען צי וווינען אין די פאַרשטעט, ווו למשל ו ו י ד אַ מ ק ע, ביזטו נישט איינמאָל אין די אָונטן אַהיים געקומען אָן די שטיוול, וואָס זיינען פאַרלוירן געגאַנגען אין דער זומ־

פּיקער בלאַטע, אָן אַ מעגלעכקייט זיי אַרויסצוציען; אַן אָרט וואָס האָט געהאַט אַ קאָמפּליצירטע פאַרבינדונג מיט דער גרעסערער שטאָט. האָסטו למשל געוואָלט פאָרן קיין לוצק, האָסטו געמוזט אַרויספאָרן פאַרנאַכט מיט אַ פור, שלעפּן זיך איבער אומוועגן אַ גאַנצע נאַכט און ערשט אינדערפרי אָנקומען צום ציל; און אויב קיין לעמבערג האָסטו געוואָלט פאָרן, האָסטו ווידער געמוזט שלעפּן זיך מיט אַ פור בערך 17 ק״מ ביז סטאָיאַנאָוו און פון דאָרט מיט דער באַן קיין לעמבערג. ערשט אין 1928 איז פאַרענדיקט געוואָרן דער בוי פון דער באַן־ליניע סענקיעוויטשאווקא־סטאָיאַנאָוו און אַזוי אַרום האָט האָרכיוו ענדלעך זוכה־געווען צו אַן אייגענער באַן־סטאַציע, אָבער אויך דאַן בערך 8 ק״מ פון דער שטאָט, אין דאָרף באָראָטשיץ.

אַן אויטאָ איז געווען אַ זעלטנקייט, און אַז אַזאַ מין „בריאה״ האָט יאָ אַמאָל פאַרבלאָנדזשעט אין שטעטל, איז יונג און אַלט אַרויס אויף טשיקאַוועס און דאָס איז געווען די טעמע פון טאָג אַ שיינע פּאָר וואָכן. איך געדענק ווי מיין פעטער פון טאָרטשין, אַן אייגנטימער פון דער אויטאָבוסן־ליניע לוצק־לודמיר, איז פּלוצים געקומען צו אונדז מיט זיין אויטאָבוס, כדי איבערצוצייגן מיין פאָטער ער זאָל עפענען אַן אויטאָבוסן־ליניע האָרכיוו־לוצק. די ידיעה וועגן אָנקומען פון אויטאָבוס האָט זיך בליץ־שנעל צעטראָגן איבערן שטעטל און אונדזער הויז איז פול געוואָרן מיט געבעטענע און נישט־געבעטענע געסט. דער שאָפער האָט זיך פון דער התפעלות אַזוי איבערגענומען, אַז ער האָט אונדז אָנגעבאָטן אַ שפּאַציר. ווי גליקלעך זיינען געווען די, וועמען עס איז געלונגען אַריין אינעווייניק און ווי אַנטוישט זיינען געווען די וואָס האָבן געמוזט בלייבן אין דרויסן, מחמת מאַנגל אין פּלאַץ. איך און מיין ברודער משה זיינען, ווייניקסטנס אויף איין אָוונט, געווען די וויכטיקסטע מענטשן אין שטעטל.

צוויי שולעס זיינען געווען: די פּוילישע שולע און „תרבות״ — די וואָס האָבן געענדיקט איינע פון די שולעס זיינען אָנגעגאַנגען פאַר גאַנצע אינטעליגענטן, ווייל נישט יעדער האָט דערצו זוכה־געווען.

טייערע יידן

אָט אין דאָזיקן שטעטל האָט זיך געפונען אַ וווּנדער־באַר יידנטום. שיינע, זעלטענע יידן — און איבער אַלעם: אַ פּרעכטיקע יוגנט. סיי די וואָס האָבן מיט אייגענע כוחות פאַר זיך דערוואָרבן בילדונג און סיי די וואָס האָבן קיין בילדונג נישט געהאַט, — קיין פּוסטע יוגנט איז דאָס בשום־אופן נישט געווען. די יוגנט האָט געהאַט פאַר זיך אַ ציל. דער רוב האָט זיין פּלאַץ געפונען אינערהאַלב די פאַרשיידענע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס, — אַ קלענער טייל איז אַוועק צו סאָציאַליזם און קאָמוניזם. יעדער האָט אַלענפאַלס געהאַט זיין וועג.

פאַרשיידנפאַרביק איז געווען דער יידישער ציבור: איינציקע גרויסע סוחרים, אַ סך קליינע הענדלער, וואָס האָבן קוים געהאַט פּרנסה; פאַרשיידענע בעלי־מלאכות: מולאַרעס, סטאָליאַרעס, בלעכערס, שניידערס, שלאָסערס, שמידן, ברונעם־בויערער און אפילו האָלצהעקערס און וואַסער־שעפּערס האָבן נישט אויסגעפעלט. זיי אַלע האָט אָבער כאַראַקטעריזירט איין זאַך; אַלע זיינען זיי געווען פרומע גוטע יידן מיט אַ געפיל פאַר יושר און גערעכ־טיקייט, מיט זאָרג פאַרן טובת הכלל.

אונדזער יוגנט

ווי געזאָגט, האָט אויך די יוגנט, וואָס האָט קיין שולעס נישט באַזוכט, געוווּסט מיט אייגענע כוחות צו דערווערבן וויסן און דערגרייכן אַ מעמד. איך געדענק בעת איינער פון אונדזערע יוגנטלעכע וואָס איז עולה־געווען אין די ערשטע דרייסיקער יאָרן; עס האָבן זיך קוים איינגעשטילט די געזעגענונגס־רייד און באַלד האָבן מיר אים געזען פיגורירן אויף דער דעלעגאַטן־ליסטע צום ציוניסטישן קאָנגרעס. ווען דער יידישער סעקרעטאַר פון מאַגיסטראַט איז אָפּגעפאָרן קיין ארץ־ישראל האָט דער גוישער בירגעמייסטער לאַנגע יאָרן נישט געקענט גע־פונען קיין פאַרטרעטער, און — ווי מ׳האָט דערצעלט — האָט ער געזוכט כל המינים וועגן וויאַזוי אים צוריק־צוברענגען קיין האָרכיוו... קיין וווּנדער נישט, וואָס אין מדינת־ישראל וועט איר טרעפן אונדזערע בני־עיר פאַר־נעמען וויכטיקע אַמטן אומעטום, אין פּאַרטיי־צענטראַלעס, אין מוניציפּאַליטעטן, בילדונגס־אַנשטאַלטן און אין פאַר־שיידענע עפנטלעכע איסנסטיטוציעס.

און מסתּמא זיינען אויך געווען אַ סך פאַרבאָרגענע טאַלאַנטן, וואָס זיינען צוליב די באַדינגונגען פון שטעטל קיינמאָל נישט זוכה־געווען צו זייער פולער אַנטפּלעקונג.

כיבוד אב ואם...

רעדנדיק וועגן אונדזער יוגנט מוז דערמאָנט ווערן נאָך א דערשיינונג, וואָס האָט זיך איינגעקריצט אין מיין זכרון: געווען באַוווסטזיניקע קאָמוניסטן, וואָס האָבן טריי זייערע איבערצייגונגען זיך נישט איבערגעשראָקן פאַר די שווערע תפיסות אין פוילן. ווען ס׳איז אָבער געקומען צו כיבוד אב ואם, זיינען אייזערנע פרינציפּן געוואָרן אויס און צונישט... אין די ימים נוראים זיינען זיי געקומען דאַוונען כדי נישט צו פאַרשעמען טאַטע־מאַמע, ווען א שכן וועט א פרעג טאָן: „וווּ איז אייער זון ?"

ווען י. ל. פרץ וואָלט געקענט אונדזער יוגנט און געדאַרפט אָנקומען צו נאָך אַ מתנה פון זיינע „דריי מתנות", וואָלט ער כ׳לעבן קיין בעסערע מתנה נישט געדאַרפט...

תל־אביב

דויד טהורי (זאַברמאַן)

הרחוב שלנו

הרחוב שלנו כלל לא דומה היה לרחוב עירוני: רחב, בלתי סלול, בלי מדרכות, מוקף גנים; מעלה תמרות אבק בקיץ, ובוץ עמוק בו בחורף; ריחות לילך ואקציה פורחת באביב וריח אדמה לחה אחרי הגשם הראשון. בוקר בוקר היה הרועה אוסף את הפרות לעדר ומוציאן למרעה, וערב ערב היה מחזירן כשהן מעלות ריח זבל וחלב.

דיירי הרחוב שלנו רובם איכרים נוצרים היו. מעטות היו המשפחות היהודיות שגרו בו. שלוות כפר עמדה ברחוב כל ימות השבוע. רק ביום אחד נהפך לתוהו ובוהו. מהשכמת הבוקר ביום חמישי זרמו לתוכו איכרי הכפרים הסמוכים למכור ולקנות סוסים ופרות. המולה, צעקות אדם, צהלת סוסים, געיית פרות, נחרת חזירים. כל זה עמד באוויר לא כצליל, אלא כמשהו מוצק וקבוע. כך היה בילדותי ובימי נעורי. אחר כך הועבר ה„יריד" למקום אחר, ולרחוב נשארו רק השם „טארגובה" ושלוותו הכפרית.

כאמור, רוב תושבי הרחוב היו איכרים למחצה. אדמתם היתה מועטה, כנראה בגלל חלוקתה בירושה. השטח הקטן לא הספיק כדי פרנסתם, והם נזקקו גם לעבודות אחרות. חלק גדול מהם היו סנדלרים. הם קנו עור ותפרו מגפיים, שהיו מוכרים אותם לחנויות, או על יד דוכן ב„יריד". היו ביניהם „בודנארים" (חבתנים) ו„קושנירים" (תופרי פרוות). חלק ניכר מהם עסק בעשיית נקניקים מבשר חזירים שגידלו, ובמכירתם בדוכנים בשוק. מקצוע זה היה כה נפוץ ביניהם עד שהכפריים היו בזלזול מקניטים את העירוניים בכינוי „בפרוטה מעיים".

בעבודה מקצועית עסקו בעיקר בחורף. בקיץ עיבדו את חלקת אדמתם הקטנה, וטיפלו בגן של עצי פרי. לא היה כמעט בית שלא היה על ידו גן. את הפרי מכרו על פי רוב בעודו על העץ ליהודי, סוחר בפרי. משק החצר היה קטן וכלל לרוב זוג סוסים לעבודה, פרה או שתיים ומספר תרנגולות, שמקומן היה לא בלול, אלא בקיץ מתחת לגג ובחורף בכוך שמתחת לתנור. התרנגולות היו רכושה הבלעדי של עקרת הבית.

לפנים לא היו הבתים אלא בקתות מקורות קש. אחרי מלחמת העולם הראשונה — כשחזרו התושבים מרוסיה, אליה ברחו עם התקדמות הצבא האוסטרי — חל שינוי בדיור. נבנו בתים יותר מרווחים, בעלי רצפות עץ וגגות פח או רעפים. את בעיותיהם המשותפות: זריעת שדות, מרעה ועוד — היו מבררים באסיפת „הגרומאדה", כלומר — הקהל. אחת לשנה היו מתאספים איכרי הורוכוב (רק הגברים, כמובן) בחצר הכנסיה, בוחרים „סטארוסטא", כעין ראש ועד, מתווכחים בקולי קולות: מי יהיה הרועה, מה יהיה שכרו וכדומה, ומסיימים בשתייה כדת. לפנים ניהל הכומר את האסיפה ואף הכריע בה, אך לאחרונה היתה התנגדות להתערבותו של הכומר בעניינים לא לו.

מבחינה דתית היו רוב התושבים פראבוסלאבים, ומיעוטם — קתולים. הזקנים היו אדוקים, לא עבדו בראשון בשבוע והתפללו בכנסיה. הצעירים לאט לאט התפקרו. לכנסיה הלכו לשם פגישות, ובימי הקציר הבוערים הרשו לעצמם גם להוביל מהשדה ביום ראשון. הקומוניסטים שבהם קיימו את הטכסים ההכרחיים, כמו נישואין וטבילה, רק למען שלום בית. מה היה יחסם ליהודים? אני עצמי לא הרגשתי ביחס מיוחד. שיחקתי עם ילדות נוצריות, רבנו והרבצנו זו לזו בלי הבדל דת וגזע; הן קראו אותי ברוגזן „יהודיה מצורעת", ואני אותן „גויה חזירה". אך זה היה משום שלא נמצאו לנו באותו הרגע שמות גנאי יותר פוגעים. כשגדלנו נפרדו דרכינו.

כפר יהושע

מלכה ורד (פליט)

אונדזער געסל

אונדזער געסל איז כלל נישט געווען ענלעך צו א שטאָטישער גאַס: ברייט, נישט ברוקירט, אָן טראָטואַרן, אַרומגערינגלט מיט גאָרטנס, זומער — פאַרשטויבטע, ווינטער — פאַרזינקען אין טיפע בלאָטעס; ריחות פון בעז און אַקאַציע האָבן זיך געריסן פרילינג־צייט, און נאָכן ערשטן רעגן — דער ריח פון פייכטער ערד. אינדערפרי האָט דער פאַסטעך צוזאַמענגענומען די קי, זיי אַרויסגעפירט צו דער פאַשע און יעדן פאַרנאַכט זיי צוריקגעפירט.

די איינוווינער אין געסל זיינען מערסטנס געווען קריסטלעכע פויערים. די ייִדישע משפחות זיינען געווען וויניקע. דאָרפישע רואיקייט איז געלעגן אויסגעגאָסן אויף דעם געסל אַלע טעג אין דער וואָך, חוץ דאָנערשטיק, ווען פון פרימאָרגן אָן האָבן אָנגעהויבן שטראָמען די פויערים פון די שכנותדיקע דערפער צום מאַרק. טומל, גערודער, געשריי פון מענטשן האָט זיך צונויפגעמישט מיט גע־פילדער פון פערד, מעקעריי פון קי און אַ קוויטשעריי פון חזירים. דאָס געדענק איך סיי פון קינדהייט סיי פון מיין יוגנט. שפּעטער איז דער מאַרק אַריבער אויף אַן אַנדער אָרט אָבער דער נאָמען „טאַרגאָוואַ" איז שוין געבליבן פאַר אונדזער געסל, וואָס איז מער שוין נישט געשטערט געוואָרן אין זיין דאָרפישער שלווה.

דער רוב פון די איינוווינער אין געסל זיינען געווען האַלבע פויערים. די ערד איז געווען וויניק אפנים מחמת דער ירושה־צעטיילונג. די קליינע פאַרצעלאַציעס האָבן נישט געקענט באַשפייזן די משפחות אַזוי, אַז מ'האָט גע־מוזט אָנקומען צו אַנדערע אַרבעטן. אַ גרויסער טייל האָט זיך פאַרנומען מיט שוסטעריי. מ'האָט געקויפט לעדער און אויסגעאַרבעט שטיוול וואָס זיינען פאַרקויפט געוואָרן אין די קראָמען אָדער אין די סטראַגאַנעס בשעתן מאַרק־טאָג. געווען אויך „בעדנאַזשעס" און קושניערס. אַנדערע האָבן אויסגעאַרבעט וורשט פון די חזירים וואָס זיי האָבן גע־האָדעוועט. מיט די אַלע מלאכות האָבן די איינוווינער פון געסל זיך פאַרנומען ווינטער־צייט. זומער האָט מען זיך פאַרנומען מיט באַאַרבעטן די פעלדער און גערטנער. יע־דעס הויז האָט געהאַט אַ סאַד. די פירות האָט מען מערסטנס פאַרקויפט נאָך ווען זיי זיינען געווען אויפן בוים צו א ייִדישן „סאַדאָווניק". יעדע ווירטשאַפט האָט אויך פאַר־מאָגט אַ פּאָרל פערד צו דער אַרבעט, א קו אָדער צוויי און אַביסל הינער וואָס זומער האָט מען געהאַלטן אונטער דער „גזשענדע" און ווינטער אויפן „פּיעקעליק" הינטערן אויוון. די הינער האָבן געהערט בלויז צו די ווייבער. פריער זיינען די הייזלעך געווען געבויט פון שטרוי. נאָכן ערשטן וועלטקריג, ווען די איינוווינער זיינען צוריק־געקומען פון רוסלאַנד וווהין זיי זיינען געהאַט אַנטלאָפן מיטן פאַרויסמאַרש פון דער עסטרייכישער אַרמיי, איז פאַרגעקומען אַן ענדערונג אין דער וווינונגס־לאַגע. עס זיינען געבויט געוואָרן באַקוועמערע וווינונגען מיט היל־צערנע פאַדלאָגעס און דעכער פון בלעך אָדער שינדלען.

געמיינזאַמע פראַגן, ווי פאַרזיי און פאַשע, זיינען באַהאַנדלט געוואָרן אויף פאַרזאַמלונגען פון דער „גראָ־מאַדע". איינמאָל אין יאָר האָבן די פויערים (בלויז מענער) פון האַרכיוו זיך פאַרזאַמלט אויפן הויף פון דער קירכע און אויסגעקליבן אַ „סטאַראָסטע", א מין דאָרפישער עלטס־טער. דערביי האָט מען דיסקוטירט בקולי קולות: ווער עס זאָל זיין דער פאַסטעך, וויפל ער זאָל באַקומען אדג"ל. פאַרענדיקט האָט מען מיט א כוסה ביז שכרות. אַמאָליקע צייטן איז דער גאַנצער רעדלפירער אויף די פאַרזאַמלונ־גען געווען דער גלח. אין די לעצטע צייטן האָט מען אים נישט געלאָזט זיך אַריינמישן אין נישט זיינע ענינים.

דער רוב פון די גויים זיינען געווען פּראַוואָסלאַוון, די מינדערהייט — קאַטאָליקן. די עלטערע זיינען געווען פרום, זונטיק נישט געאַרבעט און געגאַנגען אין צערקווע אָדער „קאָשטשיאָל". די יוגנט איז געגאַנגען אין קירכע בלויז אויף באַגעגענישן, אָבער אפילו קאָמוניסטן האָבן פאַר שלום־בית מיט די עלטערן דורכגעמאַכט אַלע רעלי־גיעזע ריטואַלן. ווי איז געווען די באַציונג צו זייערע ייִדישע שכנים? איך אַליין האָב נישט געפילט קיין באַזונדערע באַציונג. מיינע ערשטע חברטעס זיינען געווען קריסטינס. מיר האָבן צוזאַמען געשפּילט, אַרומגעשטיפט, אָן פאַר־אורטיילן, הגם נישט איינמאָל האָבן זיי מיך גערופן „קרע־ציקע ייִדישקע", און איך זיי — „גוישער חזיר". איך מיין אָבער אַז דאָס איז געווען מחמת דעם, וואָס קיין אַנ־דערע זידל־ווערטער האָבן מיר נישט געהאַט.

ווען מיר זיינען אָבער אויפגעוואַקסן, גרעסער גע־וואָרן, זיינען אונדזערע וועגן זיך פונאַנדערגעגאַנגען.

כפר יהושע — **מלכה ורד (פליט)**

עיר מולדתי - מה יקרת לי...

עיר מולדתי הקטנה — מה יקרת לי בכל גילגולי חיי... לא ימושו מנגד עיני בתי הכנסת שלך; „הטריסקר שטיבל״, ה„שול״ ובית־המדרש; ה„ראבינה״ (היער), נחלי המים והשדות מסביב, בהם הייתי בן־בית; הבתים הקטנים, הרחוב ללא סימן של רחוב, הכבישים ללא ריצוף...

ראיתי בימי חיי ערים גדולות ובתים רבי־קומות וכבישים סלולים בהקפדה; אך כל אלה לא הצליחו להעלים מעיני את מראות עיירתי הקטנה, שהוטבעו במוחי ובלבי כחלק מנוף ילדותי.

חברים וידידים רבים רכשתי לי בימי חיי, אך אין כחברים וידידים מבני עירי מאז, מהם שהושמדו ומהם שחיים אתנו כאן עד היום: ארקה גריין, שמחה פלומין, איזאק גורנשטין, חיים בירמאן שאינם עוד, ויבדלו לחיים ארוכים: חיים לייב, בוזי, ברל, משה, שמואל, זיסל, דבורה, אשר אתנו בישראל, וגיטל פויגל, אשר בבראזיל הרחוקה.

אין תחליף לעיירתי הקטנה ולחברי, שיחדיו חלמנו ויחדיו נלחמנו, כשם שאין תמורה לימי הילדות.

תל־אביב **נחום מילשטיין**

בימי מלחמת העולם הראשונה

נחשול של פגיעות

פרצה מלחמת העולם הראשונה.

פחדים ואימים פקדו את משכנות ישראל. לילה אחד חרות בזכרוני במיוחד. כל אותו לילה הדהדו צעדים כבדים, קשקשו אפני רכב ונשמעו צעקות זירוז. ניצוצות התמלטו מתחת לפרסות הסוסים הבלגיים, שמשכו תותחים כבדים. בתים נסגרו, חלונות כוסו לבל יפרצו קרני אור החוצה. חרדים ואחוזי פחד ישבו יהודי העיירה חבויים וידעו: שוב נסיגה. הדים של יריות והתפוצצויות הלכו וקרבו.

מאז תשעה באב, יום הכרזת המלחמה, עברה העיירה מיד ליד. תוך חדשים מספר התחלפו הגייסות: לראשונה באו ההונגארים, אחריהם האוסטרים, אחר הגרמנים ולבסוף — שוב הרוסים. כל שלטון מתחלף לקח את הרב ואת נכבדי העיר כבני ערובה.

עתה שוב נסיגה וחילופי שלטון.

עדה רדופה, אחוזת בלהות, עצרה את נשימתה. חיילי ה„צאר״, חיילים מוסתים על־ידי שמועות על בגידתם של היהודים ושהם מרגלים לטובת האויב ואף יורים על חיילים בנסיגתם — השתוללו והטילו אימה בכל... לילה לילה פרצו חנויות, שדדו מכל הבא ליד, חדרו לבתים וגזלו את שרידי הדלות. צעקות ויללות קורעות לב נשמעו בכל לילה, ואין עומד בפרץ. הופקרה העדה ואין מציל. דומה היא לעדר כבשים שהרגיש בדוב הקרב. הם מתכווצים יחד ומתנחמים, שמקלו של הרועה יבריח את הדוב...

ניזונים משמועות. מפה לאוזן נמסר על ז׳אבו־טינסקי וטרומפלדור, שהורידו לגיונות בנמל אור־דיסה להגנה על היהודים. באחד הכפרים בדרך לטורצ׳ין מופיע ד״ר אנסקי — כמלאך מושיע. הוא מצורף למטה הרוסי ופוגש את הפליטים ומציע להם עזרה. מאסף הוא תשמישי קדושה ומסתיר אותם במקום בטוח, שלא יאבדו בסערת המלחמה. סביבו נרקמת אגדה, שהוא מתחקה על מעשה הגייסות וימסור על־כך דו״ח לצירות האמריקאית. כך רוקמים היהודים אגדות תוך ציפיה לגאולה ושאיפה להחזיק מעמד עד יעבור זעם.

בינתים נחשול הפגיעות גובר מיום ליום. שיבושי דרכים מכבידים על האספקה. גויי הסביבה מאשימים את היהודים בהסתרת מצרכים והפקעת שערים.

נדכא ונאנח מתהלך לו היהודי בעיירה ואין לו מושיע. נושא הוא את עיניו לשמים — והם אטומים, משפיל אותם לארץ — והיא אפורה. אפסה אצלו הסבלנות, נחלש הכוח, ואין לשאת עוד. שוכנת לה העיירה סגורה, בדלה ומבודדת, נאנקת תחת העול הכבד. ונאחז היחיד בכל עוגן הצלה. נופלת הברה, כי לפי המפה האיסטרטגית — טורצ׳ין היא העיר שיש לחפש בה מפלט. היא מחוץ לתחום המלחמה. מיד משתרכות להן עגלות־עגלות עמוסות

מטלטלין בדרך מפותלת העולה לטורצ׳ין. עליהן מתנדנדים נשים וטף, עטופים ומכורבלים ועמוסים סלים ותרמילים גדושים חפצים היקרים להם. נסגרו בתים, הוגפו תריסים, והרחובות התנשמו בבדידות איומה.

בני ערובה

בינתים מתחלפים השלטונות. מדי פעם מלכות חדשה באה, ומדי פעם נלקחים לבית השלטון החדש נכבדי העדה והרב בראשם — כאנשי ערובה, שלא תקרה כל פגיעה בגייס החדש. הטלטול הרב משפיע על הרב הישיש, הוא נחלש ומתעוררת חרדה לבריאותו.

בשטיבל דטריסק לאחר התפילה. יהודים מיטיבים את לבם בכוסיות י״ש ועוגות כוסמת — יום זיכרון הוא לנפטר. מתאנחים היהודים, לוחצים איש יד רעהו ומאחלים ימים טובים יותר, ישועות ונחמות לגולת ישראל הדוויה, הזקוקה לפדות והצלה. מתגלגלת השיחה על בעלי היכולת שמילטו את נפשם לפינת מבטחים. מתעוררים רחמיהם של חסידי טריסק על הרב דמתא, ר׳ אפרים, המטולטל משלטון לשלטון ויש חשש לחייו. מוכרחים להצילו מבעוד מועד. בו במקום נקבעה משלחת אל הרב כדי להשפיע עליו שירחק מהורוכוב, כי חובת ישראל לשמור על בריאותם של פרנסיו ורבניו.

השליחים מכוונים צעדיהם אל בית הרב. יהודים כבדי צעד, כתפיהם רחבות, חבושי כובעים בעלי תיתורות רחבה, הרוכבים על יארמולקה של קטיפה, לבושי קאפוטות חול של סאטין, מטפחות תחובות להם בכיסים האחוריים, חגורים אבנטים רחבים, זקניהם סרוקים ומפולשים לצדדים. פיהם רועף מימרות של מדרש. כל משפט מלווה בגזרה שווה, והשיחה מתובלת במשל ובסיפורי נפלאות.

הרב דמתא

הגיעו לבית הרב. במרכז החדר — שולחן ארוך, שפרושה עליו מפה לבנה, משוזרת גדילים. על השולחן — ספרי פוסקים. הרב — ישיש בעל גבות עבותות, על עיניו השקועות, מתעמק בספר. משמאלו — שני בניו העוסקים בתורה, מימינו — חתנו, שקוע בספר שלפניו, וממולו — בן הזקונים העובר על תלמודו. נהימה חרישית, ניגון של כיסופים מתפשט בבית. קולו של הרב גובר ברצותו להחניק את המועקה שבלב.

הדלת נפתחת לרווחה. חמישה בעלי בתים נכנסים ובאים: שני שוחטי העיר, גבאי בית הכנסת, בעל קורא ובעל תפילה.

הרב קם לקראתם ובמאור פנים הוא מקביל את פניהם ומבקשם לשבת. פותח הזקן שבחבורה בקול תחנונים: „רבי, חוסה עליך, רחם על בריאותך, עבור מכאן. הרחק את עצמך מעירנו. קלגסים כי יבואו, מיד יפנו לרב הקהילה ועושים אותו לערב בעד כל הקהילה, וכי יעזבו את המקום — הם לוקחים את הרב אתם. וכך אתה רבנו מטולטל משלטון לשלטון, בין מלכות אחת לשניה. שמע על כן לעצתנו וסע לעיר אחרת. חכה שם לימים יותר טובים שיבואו עלינו. קהילה קדושה מחובתה לשמור על רבניה״.

הרים הרב את גבותיו העבותות, נעץ את עיניו בנאספים, ובנזיפה הוא מתריס: „אתה, ר׳ איידל פריצקר, אתה אומר לי להציל את נפשי ולהשאיר את הקהילה לנפשה, מפרפרת ביסורים? מי אני שארשה לעצמי זאת? האם אני גדול מהשכינה? קימא לן, כשהיהודים יצאו לגולה השכינה הלכה עמהם. ואני, אפרים אורבך מהורוכוב, אברח מהיסורים? על זה אמרו חכמינו: יסורים ממרקין עוונותיו של אדם. אנא, בני מוטל, הגש לי את הגמרא „חולין״ וייזכרו נכבדי העיר בכתוב בה, בפלוגתא של אביי ורבא: איפה מקום החיות? הלכה שמקום מרה שם מקום החיות. פירוש הדבר, איפה שמר לנו — שם יש לחיות. עם ישראל למוד צרות מקדם ולא נפל ברוחו — מי התיר לכם להיות שרויים בצרות ולהוואש מהצלה? הרבנית, הגישי יין וקינוח סעודה. ישבו להם היהודים וייטיבו לבם ויברכו זה את זה ב„לחיים״. יעלו בזכרונם את הניסים והנפלאות שנעשו לאבותינו. לחיים, יהודים! אל תפלו ברוחכם! רווח והצלה יעמדו לנו מאתנו ומאחדותנו. נחזיק איש ביד רעהו ויחד נִוושע!״

לאחר שעה הסתננה שירה חדשה מביתו של הרב, שיר של בטחון ואמונה של יהודים המצפים לגאולה, ואם כי היא מתמהמהת — סופה לבוא!

שלטון ההפקרות

1918. צבאות גרמניה־אוסטריה התמרדו, הפילו ממ־שלתם, התפרקו מנשקם וחזרו באי־סדר הביתה. סוגי נשק שונים היו מושלכים בדרכים. האיכרים אספו אותם והחבי־אום. צעירי האיכרים התהלכו מזויינים, בגלוי ובגאווה ובשחצנות. המצב היה בין רשויות, ממשלה יציבה טרם קמה.

מתארגן „מאגיסטראט", מורכב מנכבדי שתי העדות — היהודית והנוצרית. מנסים להקים מיליציה עירונית. היהודים אינם מתגייסים, אין זה נאה להם להיות שוטרים.

מהנוצרים מתגייסים הרעים שבהם. לאט לאט הם נוטלים שררה לעצמם. הם משליטים משטר אימים. הם מתהלכים מצוחצחים ורברבנים — מי ישווה להם ? על שלהם אין להם שליטה, אבל על העדה העלובה, היהודית, עינם פקוחה. הם מקפידים על קיום כל ההגבלות שהיו קיימות לגבי היהודים עוד מזמן ה„צר". אבל לפקוח עין שרכושם וחייהם לא יהיו הפקר — זה לא מענינם.

בינתיים מתארגנות כנופיות בכפרי הסביבה, כל אחת בעלת סיסמה אחרת: זו רוצה באוקראינה עצמאית וחפשית עם הבירה קיוב ; זו — עם גליציה המזרחית ובירתה לבוב ; זו רוצה בקהיליה קוזאקית חפשית ; וההיא — הגיעה אליה שמועה על מפלגות במעבה רוסיה: האחת בעד ממשלה קרנסקית — ממשלה פדראטיבית של כל העמים השוכנים ברוסיה ; והאחרת — בעד בולשביזם, בתנאי שהיהודים טרוצקי וברודסקי ויסוצקי לא יעמדו בראשה.

בימי „יריד" שרויה העדה היהודית בפחד גדול פן יפרוץ איזה ריב קטן בין חנווני יהודי לקונה נוצרי, והריב ייהפך לפוגרום גדול. בערבים מסתגרים ומשוחחים בלחישה, ואין איש מבקר את שכנו מפחד בלילות. מהלכות שמועות שבעיירות הסמוכות קמו כנופיות של קוזאקים חפשיים, שחידשו את המדים המסורתיים של קוזאקים: „פאפאחה" רחבה, חבושה ברוחב בקצה המצח, ומתחת לה מסתלסלת בלורית, „צ׳ופרינה", שהשאירוה בכוונה לאחר שכל שער הפדחת גולח, וחמושים הם ברובה קצוץ־קנה. באיזור אחר התארגנה קבוצת רוסים, המחקים את הצ׳רקסים: לובשים סגין רחב שרוולים, מכווץ במתנים, ללא צווארון, בעל כיסים צרים לאורך החזה להחסנת כדורים, על מותנם חרב עקומה, תרמיל אקדח תלוי בחגורה לתפארת, נעולים מגפים נמוכי שוקיים, שהמכנסיים מופשלים מעליהם. ושוב במקום אחר קמה כנופיית פרשים, שמכנסי „גאליפי" ו„פוראשקות" זקופות בעלות סרט אדום סביבן ומצחונים מבריקים מקשטים אותן. כל אלה זקוקים לאמצעים, להוצאות אירגון וקיום. המקור הוא רכוש היהודים.

מתחילות רקויזיציות, מחרימים כלי נחושת לתעשיית נשק, בגדים חמים, הכל בשביל המולדת המסכנה השרויה בתוהו. בעיקר הם זקוקים למזון ומשקאות.

לאחר ההחרמות מתחיל כל יחיד בכנופיה ללמוד היתר לעצמו, שרכוש יהודי הוא הפקר. מתהלכים היהודים שחוחים ומדוכאים משוד היום והתנפלות בלילות. עומדים להם הצעירים היהודים, פניהם כבושים בקרקע מבושה ואין בהם מעיז להחלץ לעזרה. אין זה לפי כבודם של אברכי המשי לשאת נשק ולהתאמן בו.

הגנה עצמית

באותם הימים, בלי שיורגש בכך, הופיע במקומנו יוסי אייזן. מכונס בתוכו, מאופק, נעים הליכות, מסודר בלבושו, בעל עיניים טובות, מקדם פני חברו בלבביות. בעל עקרונות, אבל אינו קנאי, איש משכיל ובעל נימוסים. אוהב הוא את שפת האם, יידיש, על הפולקלור שלה. דיבורו בה מסוגנן וצח. טוב להיפגש ולהחליף דעות אתו. יוסי לאומי הוא בשרשי נפשו, בקי הוא בקורות העם, אינו מתנגד לציונות אבל גם אינו חסיד שלה. מבסס הוא את רעיונותיו על פי דרכו שלו, שאין להתכחש לשפת האם, שכל ילד ספגה לתוכו עם חלב אמו.

אנו, קומץ צעירים, עולי ימים, כואבים את כאב המצב. בין האיכרים מתפשט רעל ההסתה. אם חסרים צרכי מזון בגלל הדרכים המשובשות — היהודים אשמים בכך. אם הפילו הבולשביקים את ה„צאר" — הרי זה מפעלה של „ז׳ידו־קומונה". השוד אינו פוסק, ההתנפלויות נמשכות לילה לילה. בשעות המאוחרות נשמעות זעקות: „הצילו!" התושבים חושבים שבצעקות יבריחו את השודדים.

בשורות איוב מתפשטות ומוסרות, שהכנופיות הגיעו גם לרציחות ואונס. רגשי בושה ומחשבות הצלה לוחשים בסתר לבנו, אך אנו צעירים, בלתי מאומנים, ואיננו יודעים איך ובאיזה אופן להתארגן.

אז פנו העיניים ליוסף אייזן, האח המבוגר בעל ההכרה והכבוד העצמי. יוסי בא בעצמו, והוא, השקט והמנומס, השמיע הפעם דברי תוכחה: איך זה יתכן, שניתן את עצמנו למשיסה? הוא אוסף אותנו, ודבריו הם דברי אב מוכיח ומדריך. הוא טוען: מדוע ידעו האיכרים כה יפה לאסוף את הנשק, שהושלך ע״י הגייסות הנמלטים; ואילו אנו, יפי הנפש, בני בעלי הבתים, עוצמים עיניים ואוטמים אוזנים לא לראות ולא לשמוע? יוסי מדבר על המכבים והחשמונאים, על ברק יוסלביץ ובוגרוב, שהרג את המיניסטר האנטישמי סטוליפין — שחרפו נפשם. אנו כובשים את פנינו בקרקע, יוסי מוסיף וטוען: „אל תחשבו, כי אליכם הסכנה לא תגיע. דומה הדבר לשריפה, שאם אין ממהרים לכבותה בתחילתה —

היא מתפשטת והולכת. קודם החרימו הכנופיות רכוש ומזון, נתנו כאילו קבלות על כך; אחר כך זה הגיע לשוד גלוי; עתה הם פוגעים בכבוד ואונסים, וכבר הגיעו לרציחות בודדות. אם לא נעצור את המגפה — נגיע לפרעות המוניות".

יוסי אייזן 1918.

יוסי עובר מהסברה לעצה והדרכה, ודבריו — צו ופקודה: „צאו בדרכים ופשטו ביער, כל כלי נשק שנעזב תביאו. גם קרן לרכישת נשק יש להקים. נרכוש אותו מהאיכרים, שאספו אותו. גם מחסן להחסנת הנשק יש לפתוח, ומטה מדריכים, מאותם היהודים ששרתו בצבא, נקים — ללמדנו השימוש בנשק. נחדיר ההכרה בלבם של כל צעיר ובוגר, שהגנה על רכוש ונפש — כבוד הוא לעם העומד על נפשו. ואם אתם תהיו הראשונים שתצאו בגלוי ברובים עלי שכם, ינהרו רבים אחרינו ויעשו כמונו. מעשה זה יעורר כבוד אצל אחרים, ירים את רוחנו. ובצאתנו, בימי שוק וירידים, חמושים ברחובות העיר, יירתעו הכנופיות וידעו שחיינו, רכושנו וכבודנו אינם הפקר. לא נפנה לגבאים, לאותם יהודי חג הנכבדים, המשלים את עצמם ומשלים אחרים שאין לעשות כלום ולשבת באפס מעשה ולא להרגיז את הגויים. לא עין תחת עין, כי אם שתי עיניים תחת עין אחת. אנו נפנה לכלל העם בשבת, נעכב את הקריאה ונגלה בפני הכל את המצב לאמיתו. נאמר שאנו דורשים מהם אמצעים לנשק ולארגון, ואת המלאכה נעשה אנו הצעירים, כי זה מוטל עלינו". אנו מרגישים שצמחו לנו כנפים! יש על מי להשען! אנו נחלצים לפעולה.

חיתיתם על הגויים

פשטו הצעירים בדרכים וביערות. אספו את הכל, מתרמיל עד כדור, מנרתיק עד רובה. צעירים, שלא היו סוחרים מימיהם, נושאים ונותנים עם האיכרים — לא על מקח וממכר, ולא ברעש והמולה ופטפוטי מלים אלא בלחש; על פצצות שנמכרו ואין פצץ בתוכם, על רובים שאין בהם ההדק, על תוספת רכישה של פגיונות ומשקפות שדה. בין השמשות מתחמק כל צעיר מביתו ואין פניו מועדות אל חבריו או למועדון, לחברתו או למסיבת רעים, כי אם לשדרות האורנים. שם מתאמן הוא בשימוש בכלי נשק. אחד מקצץ את קת רובהו, שייראה כרובה פרשים שיש בו משום גנדרנות מיוחדת; אחר מצא מפה צבאית, הכניסה במסגרת עטורה בנייר צלופאן, התאים לה חגורה ותלה אותה על גופו. שלישי מתגנדר במכנסי „גאליפי" ומגפיים, והריהו שררה לכל דבר.

יוסי מופיע מדי פעם בצנעה עם מקלו לפני הקבוצה ומרים על נס את התקדמות החברה. ישנם כאלה שאינם מהזריזים ביותר ואין האימון עולה להם בנקל, אינם מתישרים בקצב עם השורה, אינם רוקעים ברגל בקצב הדרוש. קרה גם שמישהו טוען את הרובה ואינו סוגר את הניצרה, ומאן דהוא מושיט את הרובה לבדיקה וכדור בתוכו והניצרה פתוחה וקיימת סכנה... עומד יוסי ומסביר ומזהיר שחס וחלילה לא נהיה קרבן של עצמנו. נמצאו שני בחורים שהצטיינו באימונים, נתפסו לרוח של לחימה והם מתגייסים לחיל של פֶּטלורה. עומד יוסי ומוכיח בשער. אמנם כבוד לנו שמתוכנו יצאו נועזים ולוחמים, אבל אין לקבל עמדה כזאת, ש„את כרמי שלי לא נטרתי".

כך עמד על גבנו חבר נאמן, בעל רגש ואחריות כלפי עמו, החדיר משמעת ויצר הגנה עצמית, שמנעה תוקפנות של כנופיות ומעשי שוד ורצח. יוסי התמסר כל כולו לאימון בחורי ישראל, להוכיח שחייהם וחיי משפחותיהם אינם הפקר. ברחובות העיר נראו צעירי המקום מהלכים מזויינים. שוב אין הרחובות ריקים בלילות. משמרות מזויינים משוטטים בכל סימטא ורחוב, בכל שביל ודרך.

חוזר הבטחון ליהודים. תושבי העיר יוצאים לרחובות גם בשעות הלילה, ואנשי הכנופיות התחילו לחשוש. נוצר מצב הפוך: ה„סטארוסטה" של פרבר העיר פונה ליוסי, הקומנדאנט של היהודים, ומזמין אותו לעבודה משותפת כדי להחזיר את הסדר לעיר. ליצני הדור אומרים, כי פשטה שמועה בין הגויים שהיהודים התארגנו לכנופיות, לעת־עתה הם מתאמנים בשוד דרכים ואחר כך ירחיבו את פעלם לכפרים — לשם שוד וכן למטרת גמול.

יוסי מתהלך ומקלו על זרועו. נלווים אליו ראשי המשמרות והאפסנאי. פניהם מועדות לבקרת המחסן. עומדים יהודים על סף חנויותיהם, מביטים בגאווה במפקדה הבלתי מוכתרת שלהם ומלווים בעיני חיבה את יוסי ופמלייתו, העושים ימים כלילות, במסירות, בשמירת חייהם וכבודם.

נועם זכאי

גבעתיים

דער זעלבסט־שוץ אין האַרכיוו

אָנהייב 1918, איז אַן אויפשטאַנד אויסגעבראָכן אין עסטרייכיש־דייטשן מיליטער. זיי האָבן אַראָפּגעוואָרפן זייער רעגירונג, זיך אַנטוואָפנט און זיך געלאָזט אַהיים אין אַ גרויסער אומאָרדנונג. אויף אַלע וועגן האָבן זיך גע־וואַלגערט פאַרשיידענע סאָרטן געווער. די פּויערים האָבן דאָס געווער געזאַמלט און באַהאַלטן. די יונגע שקצים זיי־נען אַרומגעגאַנגען באַוואָפנט מיט חוצפּהדיקער גאווה.

קיין סטאַבילע רעגירונג איז נאָך נישט געווען.

עס האָט זיך אָרגאַניזירט אַ מאַגיסטראַט פון יידן און קריסטן. מען פּראָבירט אָרגאַניזירן אַ שטאָטישע מיליץ. די יידן מאַביליזירן זיך נישט, עס פּאַסט זיי נישט צו זיין פּאָליציילייט.

פון די קריסטן מאָביליזירן זיך די ערגסטע פון זיי. זיי נעמען איבער די מאַכט, זיי פירן איין טעראָר. אויף זייערע אייגענע האָבן זיי נישט קיין שליטה, אַבער אויף דער נעבעכדיקער יידישער קהילה — יאָ. זיי גיבן אַכט אַז די באַגרענעצונגען וואָס זיינען אָנגעגאַנגען נאָך פון צאַר — זאָלן פאַרגעזעצט ווערן. אַכטונג געבן אַז דאָס יידישע לעבן און האָב און גוטס זאָלן נישט זיין הפקר — דאָס איז נישט פון זייער אינטערעס.

צווישן דעם, אָרגאַניזירן זיך אויך אין די אַרומיקע דערפער באַנדעס, וואָס יעדע איינציקע האָט אַ באַזונדערן לאָזונג: די ווילן א זעלבסטשטענדיקע אוקראַינע מיט קיעוו אַלס הויפּטשטאָט, די צווייטע ווילן לעמבערג אַלס הויפּטשטאָט, און די דריטע ווילן גאָר אַ קאָזאַקישע רעפּו־בליק. אַנדערע באַנדעס, וואָס האָבן געהערט וועגן קע־רענסקיס רעגירונג, ווילן אַ פעדעראַטיווע מדינה פון אַלע פעלקער וואָס לעבן אין רוסלאַנד. די געבילדעטע צווישן זיי זיינען מסכים צו אַ באָלשעוויסטישער רעגירונג, בתנאי, אַז טראָצקי, בראָדסקי און וויסאָצקי זאָלן נישט שטיין אין שפּיץ...

קומט אַ יריד־טאָג געפינען זיך די יידן אין גרויסן פחד: טאָמער חלילה וועט אויסברעכן אַ קריג צווישן אַ קרעמער מיט א פּויער און דאָס קען זיך פאַרוואַנדלען אין א גרויסן פּאָגראָם.

אין די אָוונטן פאַרשליסן זיך די יידן, רעדן צווישן זיך מיט אַ נידעריק קול, באַזוכן נישט די שכנים פאַר שרעק פון די באַנדעס. עס גייען אַרום קלאַנגען אַז אין די נאָענטע שטעטלעך איז אויפגעשטאַנען א באַנדע פון פרייע קאָזאקן, מיט קאָזאַקישע אוניפאָרמען און באַוואָפנט זענען זיי מיט אַ פאַרקירצטן ביקס און באָמבעס.

אין א צווייטער געגנט גייען ארום געמאַכטע טשער־קעסן.

די אַלע באַנדעס דאַרפן מיטלען אויף אויסגאַבן, פאַר שפּייז און קליידונג, און די איינציקע קוועלע דערצו זיינען די שטאָטישע יידן. הייבן זיך אָן רעקוויזיציעס פון עסנוואַרג און געטראַנקען, דערנאָך קליידונג, און מ׳לייגט אַרויף אויף די יידישע קהילות קאָנטריבוציעס. יעדער איינער פון זיי דערלויבט זיך צו רעקוויזירן. יידיש גוטס איז הפקר.

גייען אַרום די יידן דערנידערט און דערשלאָגן. דאָס ביסל יידישע יוגנט שטייט אומבאַהאָלפן. זיי זיינען נישט דרייסט גענוג צו וואָגן זיך באַשיצן.

אין יענער צייט איז געקומען י ו ס י א י י ז ן. אַ מענטש אַן איינגעהאַלטענער. אַ בנימוס׳דיקער, אַ פּינקט־לעכער, מיט גוטע חברישע באַנעמונגען. ער באַגעגנט יעדן זער הערצלעך און ליבלעך. א מענטש מיט פּרינציפּן, אָבער נישט קיין פאַנאַטיקער. ער ליבט די יידישע שפּראַך, איז באַקאַנט מיט איר ליטעראַטור, רעדט א שיינעם יידיש, אָבער אין אַלגעמיין האַלט ער זיך פונדערווייטנס. ער איז נישט קיין ציוניסט, אָבער אויך נישט קיין פאַרביסענער געגנער.

מיר, אַ גרופּע יינגלעך, מינדעריעריקע, אונדז טוט וויי די לאַגע. דערווייל פאַרברייטערט זיך די אַנטיסעמיטי־שע אַגיטאַציע. אויב עס פעלן שפּייז פּראָדוקטן צוליב דעם שווערן וועגן־פאַרקער — זענען יידן שולדיק. אויב מ׳האָט דעם צאַרישן רעזשים צערשטערט און דעם צאַר אומגע־בראַכט, זענען פאַרמישט אין דעם די „זשידא־קאָמונע”. די רויבערייען הערן נישט אויף. די נאַכט־איבערפאַלן פאַר־שטאַרקן זיך. נאַכט נאַכט, אין די שפּעטע שעהן, דענער־ווירט יעדער שאָרך, יעדער קליינער טומל, און עס הערן

זיך געוואַלד געשרייען פון די שטיבן. אומזיסט מיינען די באַזיצער אַז אזוי וועלן זיי פאַרטרייבן די רויבער. שלעכטע נייעסן פאַרשפרייטן זיך וועגן מאָרדן און שענדן. ווערט דער פאַרדרוס און די בושה ביי די יונגע נאָך טיפער.

מיר ווייסן נישט ווי זיך צו באַגיין מיט געווער. מיר ווייסן אויך נישט ווי זיך צו אָרגאַניזירן. דעמאָלט ווענדן זיך אַלע אויגן צו י ו ס י ן, דעם דערוואַקסענעם ברודער. נאָך איידער מיר האָבן געוואַגט זיך ווענדן צו אים, איז ער אַליין געקומען. ער האָט אונדז צוזאַמענגערופן און גערעדט ווי אַ פאָטער. ער טענה׳ט: פאַרוואָס האָבן די פויערן געוווסט צו זאַמלען געווער, וואָס דאָס צוזאַמענגעפאַלענע מיליטער האָט אַוועק געוואָרפן; און מיר, די בעל־הבתישע קינדערלעך, פאַרמאַכן די אויגן און פאַר־שטאָפּן די אויערן נישט צו זען און נישט צו הערן.

יוסי רעדט וועגן די מכבייער פון אַמאָל, וועגן ב ע ר ע ק י אָ ס ע ל ע ו ו י ט ש, דערנאָך וועגן ב אַ ג ר אָ ו ו, וואָס האָט דערהרגעט דעם אַנטיסעמיטישן מיניסטער סטאָליפּין. זיי אַלע האָבן זייער לעבן אוועקגעגעבן אויף צו ראַטעווען דעם כבוד פון זייער פאָלק. מיר לאָזן אַראָפּ די אויגן, מיר שעמען זיך פאַר זיך אַליין.

יוסי טענה׳ט: „מיינט נישט אַז צו אייך וועט די צרה נישט קומען. עס איז ווי אַ שריפה, וואָס אויב מען לעשט זי נישט אין אָנהויב, פאַרשפּרייט זי זיך ווייטער. צוערשט האָבן די באַנדעס רעקווירט און געגעבן קב־לות, דערנאָך האָבן זיי פשוט ראַבירט, יעצט האָבן זיי דערגרייכט צו הריגות. אויב מיר וועלן ווייטער שווייגן, וועט עס דערגרייכן צו אַלגעמיינע מאַסן־פּאָגראָמען״.

יוסי גייט איבער צו אָנווייזונגען, און זיינע ווערטער זיינען ווי א באַפעל: „לאָזט זיך אויף די וועגן, גייט אין וואַלד, זאַמעלט יעדן חלק געווער וואָס וואַלגערט זיך. מיר וועלן אויך שאַפן אַ פאָנד אויף איינקויפן געווער ביי די פויערן. אויך קורסן צו לערנען ווי זיך צו באַגיין מיט געווער וועלן מיר עפענען. די אינ־סטרוקטאָרן וועלן זיין די וואָס האָבן געדינט ביי דעם צאַרישן מיליטער. און אַ מאַגאַזין אויף צו האַלטן דאָס געווער וועלן מיר באַקומען. מיר וועלן ביי יונגע און דערוואקסענע שאַפן דעם באַוווסטזיין אַז באַשיצן דאָס לעבן און פאַרמעגן איז אַ כבוד. מיר וועלן זיין די ערשטע, און נאָך אונדז וועלן קומען די איבעריקע. ווען עס וועלן זיך באַווייזן אין די גאסן פון שטאָט באַוואָפנטע יידישע יונגע לייט, וועלן זיי אַרויסרופן רעספּעקט און מורא ביי די באַנדעס. עס וועט זיי אָפּ־האַלטן פון געוואַלדטאַטן קעגן אונדז. מיר וועלן זיך נישט ווענדן צו די שיינע יידן, צו יום־טובדיקע גבאים, וואָס נארן זיך אַליין און אַנדערע: זיך נישט אַקעגן שטעלן כדי נישט אויפרעגן די באַנדעס. נישט איין אויג פאַר איין אויג, נאָר — צוויי אויגן פאַר איינס. מיר וועלן זיך ווענדן צום טאָגטעגלעכן ייד. מיר וועלן שבת אָפּשטעלן די קריאה אין שול און רעדן צו די מאַסן, זיי וועלן אונדז פאַרשטיין. מיר וועלן זיי זאָגן אַז די מלאכה וועלן מיר טוען, די מיטלען זאָלן זיי געבן״.

מיר פילן אַז מיר האָבן באַקומען פליגלען. עס איז דאָ אויף וועמען זיך צו פאַרלאָזן. יוסי איז פון די וואָס לאָזן זיך נישט, פון די וואָס האָבן העזה, און וואָס אין אַ קריטישן מאָמענט ווייסן זיי אַליין וואָס צו טאָן און אויך אַנדערע אויפמונטערן.

מיר לאָזן זיך צו דער אַרבעט. בחורים האָבן זיך גע־לאָזט אין די וועגן, געקליבן פון אַ קויל ביז צו אַ געווער־שיידל. מען האָט געקענט זען בחורים, וואָס זענען קיינ־מאָל קיין סוחרים נישט געווען, האַנדלען מיט די פויערן נישט וועגן סחורות, נישט מיט קיין געפילדער, נאָר שטיל. און אַזוי האָט אַ פויער פאַרקויפט אַ באָמבע, אַ ביקס און קוילן.

יהודה־ליב פישמן איש ההגנה העצמית בשנת 1917

יהודה־ליב פישמאַן, פון דער זעלבסט־שוץ, אין יאָר 1917

יענע צייט האָט מען געקענט מערקן ווי יעדן פאַרנאַכט דער־ווייטערט זיך אַ בחור פון זיינע עלטערנס הויז, ער גייט נישט צו חברים, אָדער אין קלוב, אָדער צו אַנדערע פאַרווײַלונגען, נאָר ער גייט

אין סאָסנע־װעלדל, װי ער לערנט זיך באַנוצן מיט געװער.

חברה מאַכן זיך מאַניערן אויף מיליטערישן שטייגער: דער מאַכט זיין ביקס קורצער ער זאָל אויסזען װי אַ קאַװאַלעריסט; דער צװייטער האָט געפונען אַ מיליטערישע מפה, האָט ער זי איינגעפּראַװעט אין אַ קאַרטאַנענע רעם און זי אויפגעהאָנגען אויף זיין זייט; דער דריטער האָט אָנגעטאָן גאַליפּיי־הויזן מיט שיין געפּוצטע שטיװל װי אַ מיליטערמאַן פון אַ העכערער ראַנגע.

יוסי זעט אַלץ און לאָזט די חברה אביסל קאַפּ־קעטירן. ער קומט צו די איבונגען און באַצייכנט די פּאַרשריטן. עס געפינען זיך אויך אַ זעלכע װאָס זענען פון די פּאַמעלעכע, און די איבונגען קומען זיי אָן נישט גרינג. עס מאַכט זיך אַז איינער לאָדט דאָס געװער און מאַכט נישט צו דעם שלאָס; איינער שטרעקט אויס זיין ביקס צו קאָנטראָל און אַ קויל איז אינעװייניק. גיט יוסי גוטמוטיק צו פאַרשטיין, אַז מען דאַרף זיין פאָרזיכטיק, אַז מיר זאָלן נישט זיין דער קרבן פון זיך אַליין.

אויף די גאַסן פון שטאָט האָבן זיך באַװיזן יונגע בחורים, באַװאָפנט, האַלטן װאַך און מאַרשירן װאַכזאַם איבער דער שטאָט. אין די נעכט זענען די גאַסן נישט ליידיק. דער בטחון האָט זיך אומגעקערט צו די יידן און זיי גייען אַרום פראַנק און פריי.

די באַנדעס האָבן אויסגעמיטן די שטאָט, װאָס האָט אָפּגעאָטעמט פריי. דער שטאָט סטאַראָסטע, אַ קריסט, װענ־דעט זיך צו דעם יידישן קאָמענדאַנט יוסי און לאָדט אים איין צו צוזאַמענאַרבעט אויף אומקערן די אָרדענונג אין שטאָט.

װען יוסי פלעגט גיין אין גאַס אין באַגלייטונג פון די אינסטרוקטאָרן מיט דעם מאַגאַזינער, זיינען די יידן געשטאַנען אויף די שװעלן פון זייערע געװעלבער און באַגלייט מיט גאוה און ליבשאַפט זייער װירדיק־דרייסטן מיליטערישן שטאַב...

גבעתיים

נועם זכאי

בין שלטון לשלטון

חילופי שלטונות

עד מלחמת העולם הראשונה היתה הורוכוב בידי הרוסים. ביולי 1914, עם פרוץ המלחמה, פלשו האוסטרים לעיירה. מאז עברה העיירה מיד ליד.

עם יציאתם העלו הרוסים את העיירה באש. כעבור מחצית השנה שוב נפלה העיירה בידיהם. לאחר מכן שוב נסוגו. היתה תקופה שבחלק אחד מהעיירה היו הרוסים, ובחלק השני — האוסטרים, והנהר חוצה ביניהם. העיירה הפכה לשדה־חזית. לבסוף הדפו צבאות אוסטריה־גרמניה את הרוסים למרחק של חמישה קל"מ מן העיר וכך נתייצבה החזית עד גמר המלחמה.

המצב הכלכלי היה נואש. כל המפעלים ובתי־המלאכה נסגרו. שרר רעב. רוב הצעירים גויסו לעבודת כפייה. נבחרה מועצה משותפת של יהודים ונוצרים, שסיפקו פועלי־כפייה לשלטונות האוסטרו־גרמנים.

אירגון להגנה־עצמית

לאחר המהפכה האוסטרו־הונגארית בשנת 1918 נשארה העיירה ללא שלטון קבע. שלטון בא ושלטון הלך. לאחר שיצאו האוסטרים החלו להופיע כנופיות של אוקראינים.

מצב מעורער זה גרם לאירגון הגנה־עצמית — יהודית. בראשה עמד יוסי אייזן. בשנת 1919, באחת השבתות, פרצה לעיירה כנופיה מזוינת, ומאחוריה — שיירה גדולה של איכרים נושאי שקים. הם התקרבו לבית־הכנסת והחלו לירות בקהל המתפללים, כדי למנוע מהם את היציאה החוצה, כך שהם יוכלו לפשוט בעיירה ולשדוד כישר בעיניהם. אך ההגנה היהודית, בראשותו של יוסי אייזן, הפרה זממם. ללא רתיעה התקיפה את הפורעים, כתרה אותם ולקחה אותם בשבי. במשך זמן־מה התנהל משא־ומתן כיצד לשחררם.

לאחר זמן קצר עברה העיירה לידי פטלורה.* השתרר משטר אנטישמי. תקופה זו כונתה בפי בני העיירה בשם תקופת ה„שומפאלעך" (שרביט לניקוי רובה). כדי להתעלל ביהודים הנהיגו הפטלוראים הלקאה פומבית בשר־ביטי פלדה אלה.

* סמיון פטלורה — מראשי השלטון האוקראיני בימי המהפכה. ב־1919—1920 עשו כנופיותיו טבח רב ביהודי אוקראינה.

שלטון אנטישמי זה נמשך עד שהחלה מלחמתו של פטלורה נגד הפולנים. בשלהי 1919 נכנסו הפולנים לעיירה והקימו בה שלטון יציב עד שנכבשה בידי הבולשביקים בשנת 1920.

עם כניסת הבולשביקים לעיירה הוקם „רבקום" (רבו־ציוני קומיטט) כלומר ועד מהפכני והחלו לרדות את

היתה הציונים: סחבום לעבודה ודוקא בשבתות. רובו של הנוער נשאר נאמן לציונות. והנה פתחו הפולנים בהתקפה והדפו את הבולשביקים.

מאז נשארה העיירה תחת שלטון הפולנים עד למלחמת העולם השניה.

שלמה צימרמן

חברי מועצת העיריה בימי הכיבוש הגרמני במלחמת העולם הראשונה

די שטאָטישע־פאַרוואַלטונג אין דער דייטשער אָקופּאַציע בעת דעם ערשטן וועלט־קריג

בין העומדים בשורה הראשונה חברי המועצה היהודים — מימין לשמאל: ר' חיים־הירש פינסקר, ר' זישא בלכמן, ר' איצי ווייגר, ר' יצחק־מרדכי טויבר. מימין לפני השורה הראשונה, עומד שבתאי („שעפי") שטרן, ממזכירי העיריה.

בית ה„סטארוסטבו"

סטאַראָסטוואָ־הויז

יוסי אייזן

מיר האָבן זיך געקענט נאָך אַלס קינדער ווען ער מיט זיין ברודער זענען געווען ביי אונדז אין הויז. אין יענע יאָרן פלעגט מען אָפּגעבן דאָרפסקינדער דעם מלמד אין חדר און זיי פלעגן דאָרט לערנען, עסן און שלאָפן. זייער פאָטער האָט פאַרשטייט זיך פאַר אַלץ באַצאָלט. אַזוי זענען מיר צוזאַמען אויפגעצויגן געוואָרן און האָבן זיך געשיידט שוין אלס גרעסערע בחורים. איך בין אַוועק פון האַרכיוו אויף אַ פאָר יאָר, און אַזוי אויך ער. עטלעכע יאָר האָט ער געלערנט אין דער לוצקער „ישיבה" און איז צוריקגעקומען נישט צופיל באַגייסטערט.

מיר האָבן זיך ווידער געטראָפן אין האַרכיוו אין יאָר 1907—1908 און באַנייט אונדזער פריינטשאַפט. צייט האָבן מיר געהאַט מער ווי גענוג, האָבן מיר שפּאַצירט

יוסי אייזן ליד קבר אמו מלכה

יוסי אייזן ביי זיין מוטערס קבר

מיט די שטעקלעך, ווי אַלע ליידיקגייער. קיין אַרבעט האָט מען נישט געלערנט — ערשטנס איז נישט געווען קיין אַרבעט און אויך נישט ביי וועמען; צווייטנס, האָט מען זיך פשוט געשעמט מיט אַרבעט, צום באַדויערן...

אַזוי זענען מיר אָפּגעגאַנגען אַ לאַנגע צייט — ביז זיין ברודער י ע נ ק ל איז צוריקגעקומען פון אַמעריקע, געברענגט דאָלאַרן און געוואָרן אַ תבואה־סוחר.

ער האָט געמאַכט יוסי'ן פאַר זיין מיטהעלפער: פאָרן קיין לוצק מיט תבואה און צוריקברענגען פאַרשיי־דענע פּראָדוקטן. יוסי איז געוואָרן אַ סוחר. יעדע וואָך געפירט די תבואה און צוריקגעבראַכט זאַלץ און אַנדערע סחורות. בחורים האָבן אים מקנא געווען ווען ער האָט געטראָגן דעם זומער־רעגנמאַנטל מיט דעם באַשליק אויף די פּלייצעס. קיינער האָט זיך נישט געקענט גלייכן צו יוסי'ן . . .

אין יאָר 1909 איז ער געוואָרן אַ זעלנער אין דער רוסישע ארמיי. מיר האָבן זיך דורכגעשריבן גאַנץ אָפט. ער איז געוואָרן אַ „זוואָדני". מ'דאַרף באַטאָנען אַז אין יענע יאָרן אין דער רוסישער אַרמיי האָט מען נישט צוגעלאָזט קיין ייד צו קיין דרגה. יוסי איז געווען אַן אויסנאָם.

ווען איך בין אָפּגעפאָרן קיין אַמעריקע, איז נאָך יוסי געווען אין דער אַרמיי. אין א צייט אַרום האָבן מיר זיך ווידער געטראָפן אין ניו־יאָרק. פון אונדז איז ער אַוועק צו זיין ברודער קיין קאַנאַדע. מער האָב איך פון אים נישט געהערט. ווי איך האָב זיך שפּעטער דער־וווסט איז ער צוריקגעפאָרן קיין האַרכיוו.

אַ טייערער, גוטער חבר — איך וועל אים שטענדיק געדענקען.

ניו־יאָרק

פּינחס וואַלאַך

ימי התעוררות

בט' באב תרע"ד פרצה מלחמת העולם הראשונה.

בערב שבת הודבקו כרזות גיוס אדומות על הבתים במרכזה של העיר. בשבת נראה רץ על סוס, שעבר את העיר בכיוון לוצק. רגשו הרוחות והיתה ציפיה למתרחש. במוצאי שבת יצאו הגברים להתיצב לגיוס בלודמיר. ביום א' לפנות ערב נראתה שריפה בסקובלקי. הקוזאקים הציתו את הגשר וטחנת המים. הרוסים נסוגו ונכנסו האוסטרים.

בית ספר עברי

ב־1916 התחלתי ללמוד בבית־הספר העברי, שבבית **שמחה ראט** ו**נחום פישמאן**. מיסדי בית־הספר ומנהליו היו **אברהם וייץ** ו**יעקב חומש**. המורים היו: **שמחה פרלמוטר** ו**דויד מילשטין**, וייבדלו לחיים **נועם זכאי** ו**ישראל האלפרסון**. המזכיר היה **יעקב שפירא**. כל אלה היו אבני היסוד בחינוך העברי והציוני של רוב הנוער בעירנו מאז.

בעירנו לא סבלנו ממוראות המלחמה. זקפנו זאת לזכותו של ה„מוכיח" הקדוש, הנטמן בבית העלמין.

לאחר פלישת האוסטרים והגרמנים לאוקראינה הם החרימו כל מצרכי המזון בעירנו. רעב איים על משפחות רבות בעיר. **אברהם וייץ** הקים ועד סיוע למשפחות ובעיקר לילדים, שקיבלו אוכל חם במטבח כללי. כשנפטר ר' אברהם וייץ ליווהו למנוחות כל אנשי העיר וכל ילדי בית־ספרנו.

הצהרת בלפור

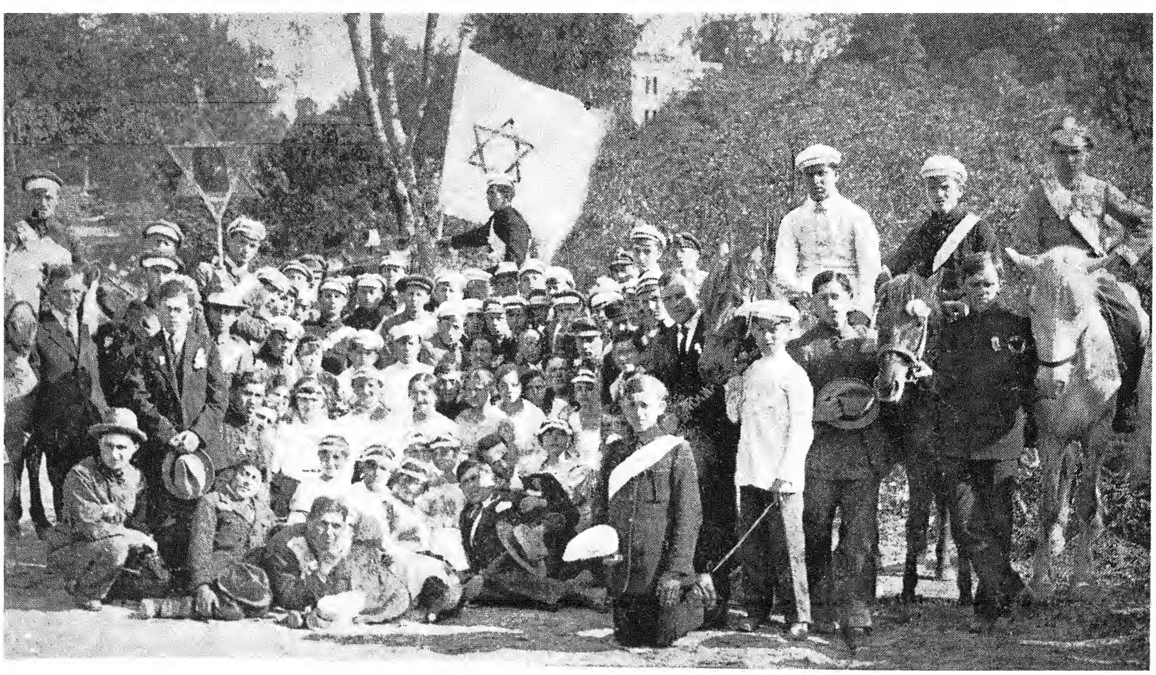
חגיגות גדולות נערכו לכבוד הצהרת בלפור. בתהלוכה צעדו המוני יהודים עד לשוק ליד ביתו של **יוסף פליט**. אבי המנוח, שהיה מבית מדרשם של **חיים בריסקר** ו**הנצי"ב מוואלוז'ין**,* הזיל דמעות כנער למראה הדגל הכחול־לבן שבראש התהלוכה והמון בית ישראל. הוא ראה בכך „אתחלתא דגאולה". תמיד בכה בימי ט' באב וקונן על חורבן בית מקדשנו ומולדתנו, והנה נתחולל הנס ונראה קו אור באופק לתקומת ישראל.

צבי בריישע

חיפה

---

* חיים סולובייצ'יק מבריסק (1853—1919) ונפתלי צבי יהודה ברליז (1817—1893), ראשי ישיבת וואלוז'ין.

תהלוכה עם אישור הצהרת בלפור (1917)

מאַניפעסטאַציע נאָך דער באַשטעטיקונג פון דער באַלפור דעקלאַראַציע אין 1917

פרנסות של יהודים

הרוב המכריע של יהודי הורוכוב התפרנס בעיקר ממסחר זעיר. כשמונים אחוז מתושבי העיר היו בעלי חנויות. בכליון נפש היו מצפים ליום הפדיון, הוא יום השוק, שהתקיים בכל יום חמישי בשבוע וריכז בתחומי העיר את האוכלוסיה הכפרית.

המסחר בקמח ובתבואות היה כמעט כולו מרוכז בידי היהודים. מקרב בעלי־המלאכה התבלטו במיוחד עובדי המחט, החייטים. הם עבדו בעיקר בשביל החנויות של בגדים מוכנים.

בתחילת שנות השלושים הקימו הפולנים בנין ענק במרכז העיר, מול הכנסיה, ובו שוכנו חנויות כל־בו. בכך מוטטו את המסחר היהודי והרסו את פרנסות היהודים.

בקרב האוכלוסיה היהודית כולה, שמנתה כחמשת אל־פים נפש, היו כ־15 משפחות אמידות, שעסקו במסחר עצים, יערות, טקסטיל, וכן היו בעלי טחנות קמח.

ברוך צימרמן תל־אביב

ה„טרגוביצה" — (ככר למסחר בסוסים ופרות בימי שוק) קרוב לווידומקה — די „טאַרגאָוויצע"

החיים הכלכליים הולכים ומתערערים *

— — — על המצב הכלכלי הנוכחי של העיירה — איני חושב לנחוץ להתעכב הרבה, כי הוא מחוור לך כל צרכו. המשבר נגע בכל ואף אחד לא יצא נקי הימנו. אולם אין כל סיכויים שהמצב להבא — יוטב במשהו, ולהיפך: הפרספקטיבות לעתיד אינן מזהירות כל עיקר.

המסחר היהודי וביחוד הזעיר — סכנה גדולה נשקפת לקיומו. בין האוכלוסים האוקראינים, בעיר ובכפר — המהוים את הקונה התמידי בשוק היהודי — התגברה בעת האחרונה הקואופראציה הצרכנית. התנועה הזאת מתפתחת בטמפו רב: בזה אחר זה נוצרים קואופראטיבים הרוכשים להם לאט לאט את אמונם של התושבים האוקראינים — עד שקשה עתה למצוא כפר שלא יהיה בו קואופראטיב. לשם זה מתנהלת גם תעמולה רחבה וגם מוציאים עתון מיוחד לעניני הקואופראציה, והעתונים הכלליים מקדישים אף הם מדור מיוחד לעניני התנועה הזאת. יש להדגיש שהקואופראטיבים ממין זה אינם משלמים כל מס ממשל־תי — מה שמתנה מראש את התפתחותם הרצויה. הקואופ־

* כתבה מהורוכוב ב„דבר", כ"ט באייר תרפ"ז.

ראטיבים ממציאים ללקוחותיהם פרודוקטים ואמצעי מחיה מן הצורך הראשון, כגון סוכר, מלח, נפט, דגים מלוחים ועוד — ממש אותן הסחורות שבהן מטפל ברובו הגדול המסחר היהודי הזעיר. לכן נוגעת הרעה ביחוד ובראש וראשונה בסוחרים היהודים הזעירים.

כדאי להעיר שהתנועה הזאת אין לה אופי אנטישמי. אמנם אין להגיד שהיא נקיה משמץ אנטישמיות. פטור בלא כלום — האם אפשר ? בכל אופן אין זו תופסת מקום חשוב בתעמולתם של בעליה. היסוד העיקרי הוא : התועלת הפרטית שתצא לו אכר־הצרכן מזה (מה שאין כן בגאליציה המזרחית, ששם התנועה הקואופראטיבית היא בעלת צביון אנטישמי בולט, מפאת החיכוכים שביחסים היהודיים־אוקראיניים בשדה הפוליטיקה).

איך שהוא, הקואופראטיבים חותרים תחת המסחר היהודי — מקור הפרנסה הכי חשוב בכלכלה היהודית בגולה. העתיד הנשקף למקצועות העבודה שהיהודים עסוקים בהם — כידוע שמקצועות העבודה של היהודים בגלות מוגבלים הם עד מאד — מעורר דאגה אף הוא. בסנדלרות, שמספר מסוים של יהודים מצאו להם בה את פרנסתם, אין עתה אף יהודי אחד. הנעלים המוכנים המובאים מורשה ומראדום — כבשו את השוק הפנימי. ומגפיים בשביל האיכרים בני הסביבה — שאינם נזקקים למודה החדישה — מספקים הסנדלרים מבין ה„מישצ'אנים", שהמקצוע נכבש כולו על ידיהם. סכנה דומה לזו נשקפת למקצוע החייטות : החלו להביא בגדים תפורים מורשה. אמנם החייטים „הגדולים" לא יסבלו מזה כל כך, אף כי החששות לעתיד גדולים הם, אך מספר הגון של נערות תופרות שהיו מספקות מלבושים מוכנים בשביל האיכרים — בהן נוגעת הרעה בעיקר.

בשאר המקצועות, כגון : בנאות, נפחות, מתפרנסים רק מספר זעום של יהודים. ואף פה סובלים, בעיקר הבנאים, מחוסר עבודה מתמיד.

הנה כי כן הפרספקטיבות לעתיד עגומות הן מאד. החיים הכלכליים של היהודים בעיירה — הולכים ומתערערים. לרבים לא תשאר כל דרך אחרת — אלא להגר.

להגר — אבל לאן ?...

ח. ל. פ.

בבית הקברות

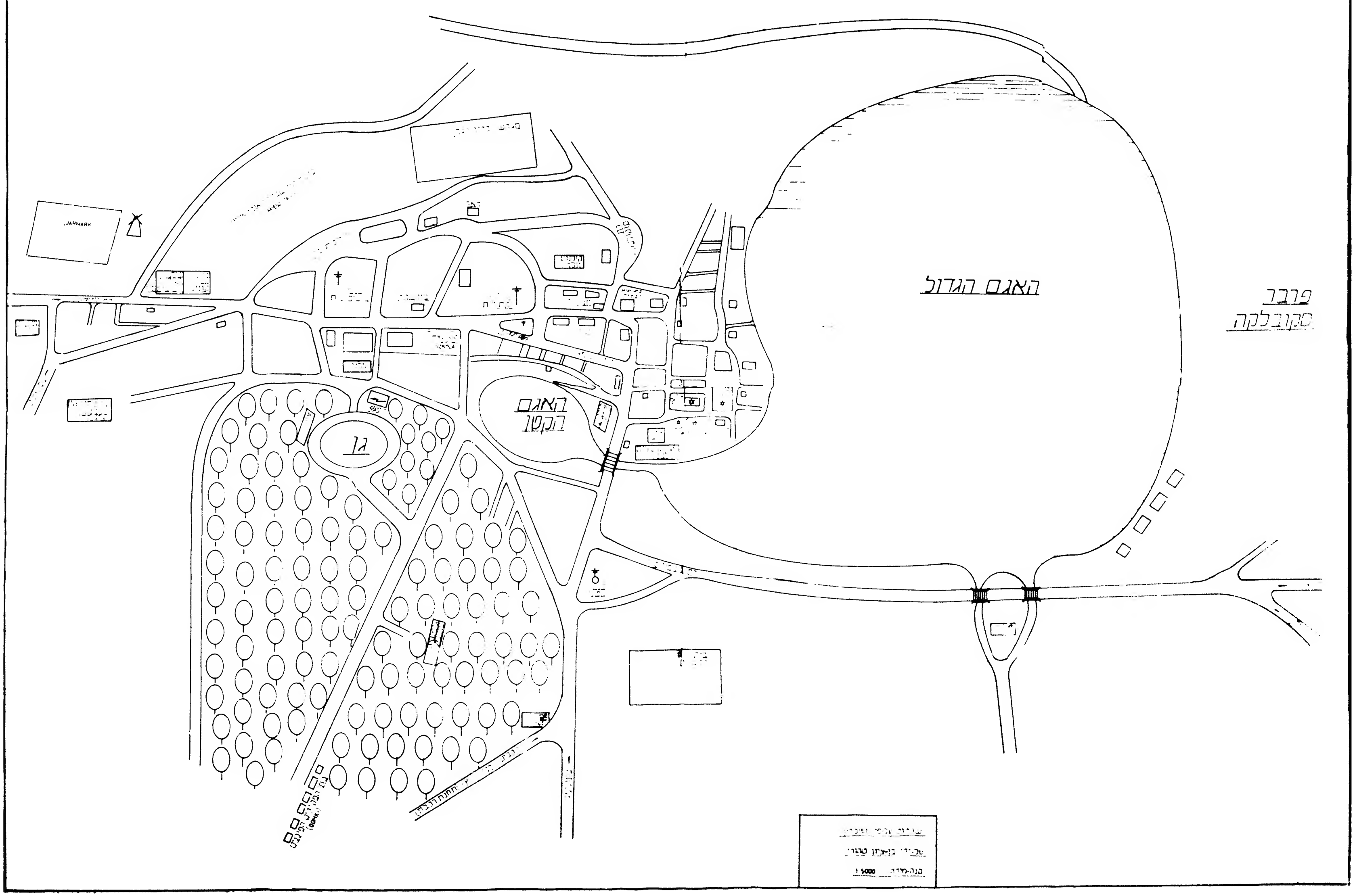
שרה הורביץ ליד קבר אמה

ברוך צימרמן ליד קבר אביו

מפת העירה - הורוכוב - (וולין)

בית אבא

נר נשמה

מנהגי בית אבא

אבי אדוק היה, כרוב האבות באותם הימים. הוא הקפיד על קלה כחמורה ודרש זאת גם מאתנו הבנות. לא כל שכן שבייחס לבן לא הסכים לשום ויתור.

השתדלנו להיות זהירות בהתנהגותנו כדי לא להכעיסו. אני זוכרת שהייתי נוטלת את ידי לפני כל סעודה, ברכתי על המזון, שמרתי שלא לדרוך על פרורי הלחם שנפלו מהשולחן בעת הסעודה ואספתים על אחת כמה וכמה שהיינו זהירים במאכלי חלב ובשר.

זוכרת אני את יום ערב שבת. אם קרה שאבא איחר לארוחת הצהרים, כבר היה מוותר על האוכל, היה טועם משהו באמרו, כי אסור ביום ששי לאכול בשעה מאוחרת. כדי לא לשבוע ולא לגרוע מן ההנאה של סעודת השבת.

זוכרת אני את ערב יום הכיפורים. כבר משעות הבוקר היה אבא פושט את צורת החולין ולובש צורת חג. על פניו היתה נסוכה חרדת קודש. ה„קאפוטה" היתה כאילו יותר שחורה מאשר בכל ימות השנה ולובן הכותונת היה בולט יותר.

זוכרת אני אותו בחג שמחת תורה. הבית היה מלא חסידים. השולחנות היו ערוכים בכל טוב, הבירה ניגרה. השירה והריקודים בקעו עד לב השמים.

זוכרת אני גם משהו ממנהגיו בכל ימות השבוע. היה קם באשמורת הבוקר ואומר תהילים בניגון משתפך בכל הבית. לאחר אמירת תהילים היה נוהג לגשת לכל מטה כשכלי מים בידיו ואומר: „טאכטערוניו (בתי היקרה), אולי תשתי כוס תה בחלב?" כאשר קיבל תשובה שלילית, היה אומר: „מילא על התה אוותר לך, אך לא על ה„נעגל וואסער" (נטילת ידיים). לא עזר לנו כלום. הוצאנו את הידיים מתחת לשמיכה והוא יצק שלוש פעמים מ'ים על כל יד לסירוגין.

כאשר נתעוררה בי המחשבה לעלות ארצה, לא התנגד. כאשר ליווה אותי לרכבת אמר לי: „בתי, אני מקווה כי תשארי בת כשרה כפי שהיית בבית ותשמרי על המצוות כיאה לבת ישראל".

אחרי שהייתי בארץ שש שנים נסעתי לפולין לביקור בבית אבי. אני זוכרת ערב אחד. בביתנו היו הרבה אנשים מכל הסוגים והגילים, שכנים, ואנשים שהיו להם בנים ובנות בארץ ישראל. הייתי קצת צרודה והשתעלתי. קם אבא, הביא מטפחת גדולה ושם לי על הכתפיים. כאשר טענתי שאין הוא צריך להטריח עצמו, אמר: „בתי, כל שרגלו דרכה על אדמת ארץ ישראל — יש לו חלק לעולם הבא. מכל שכן את, שלא בלבד שדרכת על אדמת הקודש, כי אם גם עובדת אותה בזיעת אפיך. זכות היא לי לשמשך".

אמרתי: אם כן הדבר, מה יחסך לזה שגם רגליך תדרוכנה על אדמת ארץ הקודש? ענה: „לא, אני צריך לארץ ישראל אחרת, וגם אגיע אליה בדרך אחרת, על כנפי נשרים, בבוא משיח צדקנו".

תל-אביב **חליה שכטר־קרים**

חג בעיירה

הורוכוב ברובה עיירה חסידית היתה. תושביה — לא כולם אדוקים היו, אך רובם שומרי מסורת. האווירה היתה כמעט פטריארכאלית. המשפחה היתה מלוכדת. במשפחה שררה מסורת דתית, אך רחוקה מקנאות.

בית־הכנסת עמד במרכז חיי העיירה.

בשבת היתה העיר שובתת כליל, הואיל והמסחר והחנו־יות היו בידי היהודים, ובעלי המלאכה היו יהודים. הוא הדין בימי חג. השבתון הורגש בכול. אווירת חג שררה בבית ומחוצה לו. האווירה החגיגית בבית השפיעה גם על האווירה בחוץ.

שמחה במשפחה הפכה לרוב לשמחת העיירה כולה. חתונה בעיירה היתה שמחה כללית. החופה היתה מתקיימת ביום ששי בחצר בית־הכנסת, מלווה מנגינות מיוחדות, ולאחר מכן היו מלווים את הזוג לביתו בתהלוכת שמחה וריקודים.

מי שלא השתתף בחג שמחת תורה בעיירה, לא יוכל

לתאר לעצמו שמחה אמיתית מהי. החסידים לא פסקו משיר ומריקוד כל היום וכל הלילה. ואם גם שתו יין — לא השתכרו משתייה אלא משמחה. היו רוקדים ברחובות עם ספרי התורה. את חתן התורה היו מובילים תחת חופה לביתו, והוא היה מגיש תקרובת לכל אנשי ה„שטיבל".

אחד המתפללים של בית הכנסת הגדול היה עולה על גג בית־הכנסת, שק תפוחי־עץ בידו, והיה זורק תפוחים לילדים, שהיו חוטפים אותם באושר רב. מינהג זה היו מסבירים לפי חז"ל: „למה נמשלו ישראל לתפוח? לומר לך, מה תפוח זה פריו קודם לעליו, אף ישראל הקדים נעשה לנשמע" (שבת פ"ח).

כשם שבחג שמחה תורה ליכדה השמחה את העיירה כולה, כך ליכדה הרגשת האחווה והריעות את בני העיירה ביום הכיפורים. ערב יום הכיפורים היה יום התפייסות כללי. היו מבקרים איש בבית רעהו כדי לבקש סליחה ומחילה על עוול שנגרם במשך השנה ביודעים ובלא יודעים. כך נהגו אף אנשי מפלגות יריבות. ברחובנו היה גר מנהיג הרביזיוניסטים פ י נ ח ס ק ר י ג ר. ואף כי במשך כל ימות השנה היו יחסים מתוחים ומריבות בין תנועת א"י העובדת בעיר והתנועה הרביזיוניסטית, הרי כשהגיע ערב יום הכיפורים — היה פינחס קריגר בא לביתנו ומושיט לי ידו לשלום ולהתפיסות.

החגים קבעו את הצביון הרוחני ואת ההווי בעיירה.

תל־יוסף **משה בניהו**

ניחוח חגים

חג חג ודמותו המיוחדת. לי נראה, כי חג חג וגם ריחו — ניחוחו, עד כי גם כיום, בעלות ריח מסויים באפי, נזכרת אני בחג ובדמותו בביתנו.

בעלות באפי ריח החזרת, עולה לעיני דמות אמי ז"ל, העומדת במטבח לפני השולחן הממורק עד היותו צהוב לכבוד חג הפסח. היא לבושה סינור גדול ולבן ומתקינה חזרת לחג.

בהריחי ריח יין, אני רואה את ליל הסדר: אבא ואמא בראש השולחן. שניהם מרימים את הקערה הגדולה עם ה„לחמא ענייא". הילדים עוטרים את השולחן כזר, והכל מבהיק: המפה בלבנוניתה, היין באדמוניותו, בגדי הילדים החדשים, הסרטים בשיער הבנות. כלי הנחושת על האיצטבה מבריקים כשמשות קטנות ומצטלצלים לטונים הגבוהים של ה„הגדה" כמשתפים את עצמם במקהלה וקוראים עם כולנו יחד: „לשנה הבאה בירושלים".

ריח היסמין הוא ריח חג השבועות בביתנו, וריח הסוף הוא ריח חג השבועות בבית הדודה מ ל כ ה והדוד ז י ס י. מנהג היה בחג השבועות לפזר סוף על הרצפה בבית ולקשט את הקירות בענפי עץ ירוקים. משום כך, נראה, קראו הנוצרים את חג השבועות „החג הירוק". כמה קינאתי אז בבית הדוד בגלל המנהג הזה! בין יום הפך ביתם לגן־עדן, שאפלולית ירוקה שררה בו, מלאת סוד וקסם. הסוף רשרש תחת הרגלים, וניחוחו מילא את כל הבית. כמה יפה היה זה בעיני! לנו לא הרשתה אמא לפזר סוף על הרצפה, או לתלות ענפים על הקירות. היא לא רצתה בלכלוך. סוף היה בעיניה לכלוך.

כדי לפצות אותנו הרשתה לשים פרחים בכלים בכל שנרצה. כך גם עשינו. מילאנו את כל הכלים שנמצאו לנו בפרחים. כיוון ששיח גדול של יסמין פרח בגננו, היו רוב הפרחים שהכנסנו הביתה פרחי יסמין והבית היה מלא ריחו.

זיו שמש, וילונות קלילים מתנפנפים ברוח, בגדים קלילים ועל הכל ריח יסמין — כזה היה חג השבועות בביתנו.

את ה„ימים הנוראים" לא אהבתי. חגים כבדים ורציניים, שלא לפי טעמי. ערב יום הכיפורים — ממש הכביד עלי, שלא אחטא בשפתי.

זה התחיל עוד בחייה של סבתי ש י נ ד ל ז"ל. מנהג היה בידה להכין שני נרות שעווה לכבוד החג — במו ידיה. אחד גדול מאד — לבית הכנסת. הוא צריך היה לבעור עשרים וארבע שעות, ואם נשתייר ממנו משהו — היה זה סימן לשנה מבורכת. אגב, בבדל נר זה היה אבא מדליק את ההבדלה במוצאי שבת — סגולה לפרנסה טובה. נר שני עשתה, יותר קטן, „נר נשמה" קראה אותו, והדליקה אותו יחד עם כל הנרות בבית בערב יום הכיפורים.

וכך היתה עושה: בערב יום הכיפורים, השכם בבוקר, היתה סבתי לוקחת גוש גדול של שעווה שהכינה, מרככת אותו בתוך מים חמים, לשה אותו כמו בצק, מרדדת כעלה ושמה עליו חוטים בשביל פתיל. כל חוט וחוט היתה שמה לחוד ועל כל חוט היתה מתפללת תפילה מיוחדת ובוכה

בעת מעשה. קוראים את זה ביידיש „לייגן קנייטלעך" (משום כך, כנראה, אומרים על אשה המרבה לבכות „זי לייגט קנייטלעך"). אנחנו, הילדים, עמדנו כמובן מסביב לראות במלאכה המעניינת. סחבנו פירורי שעווה ועשינו נרות זערורים.

ריח הדונג מזכיר לי עד היום את יום הכיפורים.

אם את עשיית הנרות עוד אפשר היה לסבול, גרוע יותר היה עם הדלקת הנרות. תארו לכם: סבתא ואמא שתיהן מברכות על הנרות ובוכות בקול! ואם לא די בזאת, באות הדודה מלכה עם בנותיה הנשואות לבקש סליחה ומחילה מסבתא ואמא ולברך אותן בחתימה טובה. וכל זה בבכי וביללה, בחיבוקים ובנשיקות. דבר זה היה מבריח אותי לפינה המרוחקת ביותר בגן. שם ישבתי תחת עץ וחכיתי עד יעבור זעם. לא יכולתי לשאת את הבכי! אבל זמן רב לא יכולתי להסתתר. חיפשו אותי! אבא עמד ללכת לבית הכנסת ולפני לכתו היה מברך אותנו בדמעות בעיניים, כי נזכה לגמר חתימה טובה...

כך היה בילדותי.

במשך הזמן הכול השתנה. סבתא נפטרה וכן הדוד. רוב בנות הדוד התפזרו בעולם. רק אחת נשארה. ובערב יום הכיפורים, אחר הדלקת הנרות, היו הנשים נפגשות על הגזוזטרה לפני לכתן לבית־הכנסת ובלי בכי היו מברכות אשה את רעותה.

כפר יהושע — **מלכה ורד** (פליט)

יעדער יום־טוב מיט זיין אראמאט

יעדער יום־טוב האָט זיך געהאַט זיין פאָרם און זיין אַראָמאַט, וואָס גייט נאָך עד היום אויף אין מיינע נאָזלעכער.

דער ריח פון כריין למשל ברענגט פאַר מיינע אויגן מיין מאַמע זכרונה לברכה, ווי זי שטייט אין קוך ביים אָפּגעריבענעם און אָפּגערייניקטן טיש לכבוד פסח, אָנגעטאָן אין אַ גרויסן, ווייסן פאַרטעך און רייבט דעם כריין אויף יום־טוב.

דער ריח פון וויין דערמאָנט מיר די סדר־נאַכט: טאַטע־מאַמע אויבנאָן ביים טיש, הייבן צוזאַמען אויף די גרויסע „קערה" מיטן „לחמא עניא". קינדער קרוינען אַרום דעם טיש און אַלץ בלאַנקט: דער טישטעך מיט זיין ווייסקייט, דער וויין מיט זיין רויטקייט, די נייע מלבו־שים, די באַנד־שלייפן אויף די קינדערישע קעפּלעך. די קופּערנע כלים אויף די פּאָליצעס גלאַנצן ווי קליינע זונען און האַלטן מיט די הויכע הגדה־טענער, ווי זיי וואַלטן מיטגעזונגען אין כאָר, מיט אונדז אַלע צוזאַמען: „לשנה הבאה בירושלים!"

דער ריח פון יאַסמין — איז דער ריח פון שבועות ביי אונדז אין שטוב. דער ריח פון „טאַטריק" דערמאָנט מיר שבועות ביי דער מומע מלכה און פעטער זיסי. אַ מנהג איז געווען צו צעשפּרייטן איבער דער פּאָדלאָגע „טשערעד" (וואַסער־געוויקסן) און באַצירן די ווענט מיט גרינע צווייגן לכבוד שבועות. ווי איך האָב מקנא־געווען דעם פעטערס שטוב! אין איין טאָג איז זי פאַר־וואַנדלט געוואָרן ממש אין אַ גן־עדן, אַלץ האָט גע־טוליעט אין גרינס, פול מיט סוד און כישוף. דער „טשע־רעד" האָט געשורשט און געפּלאָנטערט זיך אונטער די פיס און באַשמעקט מיט זיין שאַרפן ריח. אונדזער מאַמע האָט נישט דערלויבט דאָס אַלץ אַריינצוברענגען אין שטוב, כדי צו פאַרמיידן „שמוץ", אנשטאָט דעם האָט זי אונדז דערלויבט קלייבן בלומען און אַריינשטעלן אין אַלע כלים. דער רוב פון די כלים האָבן מיר אָנגע־פולט מיט „יאַסמין", פון אונדזער אייגענעם גאָרטן, און דאָס גאַנצע הויז איז פול געווען מיטן דאַזיקן ריח.

לויטערקייט פון זון, לייכטע פלאַטערנדיקע פאַר־האַנגען און ווינט, לייכטע מלבושים און איבער אַלץ דער ריח פון יאַסמין — אַזוי האָט אויסגעזען דער שבועות אין אונדזער היים.

די „ימים נוראים" האָב איך נישט ליב געהאַט. צו שווער, צו ערנסט. דעם ערב יום כיפור האָב איך ממש נישט פאַרטראָגן, נישט צו זינדיקן מיט די רייד.

דאָס האָט זיך נאָך אָנגעהויבן ביים לעבן פון דער באָ־בע שיינדל. זי פלעגט מיט די אייגענע הענט צוגרייטן צוויי וואַקסענע ליכט. דאָס גרויסע ליכט — פאַרן בית־כנסת — האָט געדאַרפט ברענען פיר־און־צוואַנציק שעה, און אויב ס'איז נאָך געבליבן אויף שפּעטער איז געווען אַ סימן אויף אַ געבענטשט יאָר, מיטן פאַרבליבענעם

ליכט האָט דער טאַטע, אגב, געצונדן די „הבדלה" מוצאי שבת — א סגולה אויף פרנסה. דאָס צווייטע ליכט איז געווען אַביסל אַ קלענערס — אַ „נשמה־ליכט" וואָס מ'האָט געצונדן צוזאַמען מיט די אַנדערע ליכט ערב יום־כיפור.

די צוויי ליכט האָט די באָבע געמאַכט, ווי געזאָגט, מיט די אייגענע הענט. ערב יום־כיפור באַלד אינדערפרי האָט זי גענומען א גרויס שטיק וואַקס, איינגעווייקט אין וואַרעם וואַסער, געקנויטן עס ווי אַ טייגעכץ און געגאָסן אויף אַ קנויט. ביי יעדן קנויט האָט די באָבע געזאָגט אַ באַזונדערע תפילה און דערביי געוויינט. „לייגן קנייטלעך" — האָט דאָס געהייסן און פאַרשטייט זיך אַז מיר קינדער האָבן ליב־געהאַט צו שטייען בשעת מעשה אַרום, שלעפן שטיקער וואַקס און מאַכן אונדזערע קליינע ליכטעלעך ...

ערגער איז אָבער געווען ביים צינדן ליכט. די באָבע מיט דער מאַמען ברעכן אויס אין אַ געוויין און יאָמער. באַלד קומט אויך אָן די מומע מלכה מיט אירע טעכטער זיך איבערבעטן און ווינטשן א חתימה טובה. אַלץ מיט געוויין. מ'קושט זיך און מ'האַלדזט זיך, און ווידער אַ געוויין. דאָס האָט מיך תמיד פאַריאָגט פון שטוב. כ'בין אַוועק אין גאַרטן אין אַ ווינקל אונטער אַ בוים איבערצוּוואַרטן דעם שטורעם. מ'האָט מיר אָבער באַלד אָפּגעזוכט, ווייל דער טאַטע האָט פאַרן אַוועקגיין אין שיל געבענטשט די קינדער, אויך מיט טרערן אין די אויגן ...

אַזוי איז געווען בשעת מיין קינדהייט. מיט דער צייט האָט זיך אָבער אַלץ געענדערט. די באָבע איז געשטאָרבן און דערנאָך דער פעטער. דער רוב פון זיינע טעכטער זיינען זיך צופאָרן אין דער וועלט אַריין, געבליבן איז בלויז איינע אַליין. יום כיפור נאָך ליכט־צינדן האָבן די ווייבער זיך געטראָפן אויף דער וועראַנדע פאַרן גיין צו כל־נדרי און זיך אָנגעווינטשן אַ גוט יאָר — אָבער שוין אָן געוויין ...

כפר יהושע — **מלכה ורד** (פליט)

בתי תפילה ובעלי תפילה. חסידים ואנשי מידות

בתי תפילה בעירנו — רובם ככולם מרוכזים היו ברחוב אחד — ה„שול־גאס". כאן שכנו זה בצד זה ה„סאדיגורער שטיבל", ה„טריסקר שטיבל", ה„אוליקר" וה„קארלינער"; ובמרכז — בית המדרש ובית הכנסת הגדול. באחד הרחובות האחרים אף נמצא השטיבל ה„קינייבי".

מזה שנים היתה עירנו „שייכת" לשושלת של אדמו"רי צ׳ר נ ו ב י ל ו ט ר י ס ק. הדבר הפך לסמל ולמסורת: רב העיר הוא מבין חסידי טריסק.

מן הדין איפוא לפתוח בשטיבל של חסידי טריסק.

ה ש ט י ב ל ה ט ר י ס ק י

מדי פעם, בבוא הרבי מטריסק לבקר בעיר, הפך ביקורו להיות מאורע לא רק בקרב קהל חסידיו, אלא לאנשי העיר כולה. את תפילותיו ערך הרבי בשטיבל של חסידיו, היה עובר בעצמו לפני התיבה בתפילת ליל שבת. מכל בתי הכנסיות שמסביב נהרו לשמוע אל תפילתו, למסור לו „שלום" ולזכות במגע ידו.

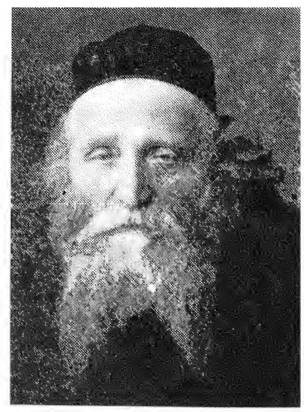
מכל יורשי השושלת של צ׳רנוביל וטריסק היה, בתקופת השנים שבין שתי מלחמות העולם, ר׳ ו ו ל ו ו ל ה האדמו"ר המקובל ביותר על חסידי טר׳סק בעירנו. מקום מושבו של ר׳ וולוולה בשנים ההן היה בקובל, משם היה יוצא לפקוד את קהל חסידיו בקהילות וולין.

כאשר היה בא לעירנו יצאו נכבדי החסידים לקבל את פניו בתחנת הרכבת הסמוכה. שבוע ימים היה ר׳ וולוולה עושה בעיר וכל הימים צבאו על פתח אכסנייתו המוני אנשים, נשים וטף. לחסידי טריסק היו אלה לילות שימורים. בשבת, בבוא הרבי להתפלל בקרב עדת חסידיו, לבש השטיבל הטריסקי הדרת חג. משבוע זה נתמשכה השפעה מלכדת בין חסידי טריסק לימים הבאים.

בשטיבל הטריסקי נמצא בשעתו בין המתפללים ר׳ י ו ס ל ה ו ש צ׳ י ב ר, הגביר של העיר בימי השלטון הצארי. שנים רבות לאחר פטירתו עוד ריחפה כאן רוחו, והיו מספרים בשבחו. צר היה לראות, שמקומו נשאר יתום ללא ממלא מקום, כי גם חתנו ההולך בדרכו שבק חיים לכל חי סמוך לפטירת חותנו, במגיפת הטיפוס, בשלהי מלחמת העולם הראשונה.

כאן, בשטיבל הזה, היה מנעים זמירותיו ר׳ י ק ו ת י א ל ש ט ר י ק ר ואחריו בא במקומו כ„בעל־תפילה" ר׳ א ל י־

עזר קרופניק, הוא ליזר רחלס, שבא מדרושקופול לגור בעירנו. יודעי דבר ומיטיבי טעם אמרו, שאין ר׳ ליזר מבייש את קודמו. תפילת „כל נדרי״ של ר׳ ליזר זיעזעה את אמות הסיפים של ה„קלויז״. כן שמור בזכרון הבודדים השרידים נוסח תפילת „ונתנה תוקף״ שלו. כשפתח ב„הנני העני ממעש״ נרגשו הלבבות, ולמשמע קולו הרועד, מלב קרוע ומורתח, בקראו „ואל יהיה שום מכשול בתפילתי״ — זלגו עיני המתפללים דמעות.

ר׳ ישראל דוד השו״ב

השטיבל הסאדיגורי

בשטיבל הסאדיגורי נתרכזו חסידי צ׳ורטקוב, שהיו מפליגים למרחקים כדי לחזות באור פניו של רבם. לאחר ביקור כזה היו חוזרים ומביאים אתם ניגון חדש ממחיצתו של הרבי. זקני המתפללים כאן היו ר׳ מנצי הורביץ ור׳ שמואל פלומין, שברבות הימים זכו שניהם לעלות לארץ ישראל בעקבות בניהם, ובה מקום מנוחתם.

הרכב המתפללים בשטיבל הסאדיגורי היה שונה במקצת מאשר בשאר בתי התפילה. מרובים היו בו בני הדור השני: אברכים וצעירים, רובם ככולם ממשפחות ציוניות. ההשפעה הציונית היתה כאן בולטת ביותר. כאן גם היו הציונים מכנסים מזמן לזמן אסיפותיהם — לשמוע נאומו של מטיף למען „קרן היסוד״, או למסירת דו״ח של הצירים לועידות ולמפגשים ארציים.

בשטיבל הזה היה עובר לפני התיבה ר׳ אהרון חזן ואחריו בא ר׳ זליג־הרש־חסיס. ניגוניהם של ר׳ אהרון ור׳ זליג בשבת בין ערביים, בזמן „שלוש סעודות״, היו ל„שם דבר״. גם מבין הצעירים החילוניים היו מתגנבים לשם בשעת „שלוש סעודות״ לשמוע שירת „אתה אחד״ ו„אל מסתתר״ בניצוחם של ר׳ אהרון או ר׳ זליג.

השטיבל האוליקאי

בשטיבל האוליקאי היו המתפללים מבין „בעלי המלא־כה״ שבעיר: חייטים, סנדלרים, פחחים וכו׳. זקני המתפללים היו: ר׳ איציק מרדכי טויבר ור׳ ארון (אהרון) קובילה, הוא גם „הבעל־תפילה״ שבמקום.

לאחר פטירתו של הרב הזקן ר׳ אפרים אוורבוך ז״ל, חל פילוג בין יוצאי חלציו, ואחד מחתניו נתמנה לרב אצל המתפללים האוליקאיים. כשהיה הרבי מאוליקה בא לבקר בעיר, היה ר׳ ארון נוהג לתת למאורע פומבי רב. בקול שירה רבתי ובהמון גדול היו חסידי אוליקה עם ר׳ ארון בראשם מלווים את רבם מבית התפילה לאכסנייתו.

השטיבל הקארליני

השטיבל הקארליני היה קטן לעומת שלושת הראשונים. כאן היה במרכז ר׳ עזריאל ינטיס. רק עם בואו לשטיבל פתחו בתפילה ולא פתח החזן בתפילת „שמונה עשרה״ בקול בטרם סיים ר׳ עזריאל תפילת „שמונה עשרה״ בלחש.

ימי ביקוריו הנדירים של הרבי מקארלין או מסטולין היו ימי התייחדות והתרוממות לר׳ עזריאל ולקהל חסידיו.

השטיבל הקינייבי

בשטיבל של חסידי קינייב בלטה דמותו של ר׳ יחיאל הרש חזן, שען לפי מקצועו, שהכל רחשו לו כבוד בשל ישרו וטוהר הליכותיו.

בית המידרש

בבית המידרש רב היה מספר המתפללים מאשר „בשטיבלעך״ ולא היו נמנים על שום שושלת חסידית. ראש וראשון היה כאן ר׳ משה רפפורט, מהבעלי־בתים המכובדים שבעיר. איש עסקים היה ר׳ משה רפופורט, ולו משפחה ענפה, אך תמיד היתה דאגתו נתונה ל„בית־המידרש״ שלו, שוקד על תקנתו ועל שיפור הסידורים בתוכו.

בית־המידרש היה גם מקום לאסיפות בשבת לאחר הצהרים — בבוא בעל־דרשן לעיר, בזמנים הישנים, או מטיף ציוני, בזמנים החדשים.

בית הכנסת הגדול

ה„שול״ הגדול היה בנוי לתפארה, ברחבות ובגובה רב. הבאים לתוכו היו מכל המון בית ישראל. המתפללים שמרו

אמונים ל,,שול" שלהם גם בימות החורף, כשהקור היה גדול ולא היו מסיקים בו תנור מעולם. אחד הגבאים הקבועים בבית־הכנסת הגדול היה ר׳ שמשון ליברס. לימים עלתה קרנו של שלמה מירקובר והוא נבחר לגבאי במקום ר׳ שמשון.

בשבתות ובימי מועד היה עובר לפני התיבה ר׳ יענקל־איסר־אהרונציס, ושני בניו החסונים עוזרים על־ידו. בליל הכיפורים, כשהיו מדליקים נרות שעווה רבים בבית הכנסת הגדול, היה האור הממלא את כל חללו מבפנים בוקע מבין חלונותיו הגבוהים החוצה, מנצנץ ומהבהב למרחקים, והכל, מקרוב ומרחוק, עומדים ומשתאים לאור הרב הבוקע ממרומי בית־הכנסת הגדול.

***

אנשי מידות

עירנו נתברכה בשורה של אנשי מופת בעולם החסידות, שרישומם היה ניכר בחיי הציבור החרדי כל השנים.

,,המוכיח"

ראש וראשון לאלה — ,,המוכיח" * הקדוש, שחי בהור־רוכוב לפני מאתים שנה ומעלה. הוא אף נפטר בעירנו ובה מקום קבורתו.

דמותו מעולפת אגדות. בעיני היהודים ואף בעיני הנכ־רים היה מקובל כאב ופטרון לעיירה ולתושביה. אחת האגדות שהתהלכה בין זקני העיר סיפרה, שבימי גונטה,** מנהיג ה,,היידמקים" שעשו שמות בישובי ישראל באוקראינה, יצא ה,,מוכיח" אל מחוץ לעיר ובמקלו עג עוגה מסביבה ואמר: עד כאן תבוא ולא תעבור... אכן, הוסיפו המספרים, גונטה לא עבר, והעיר נצלה מפורענויות.

בימי חירום, מלחמות ופרעות, היו תושבי העיר מזכירים את שמו של ,,המוכיח", משתטחים על קברו ומתפללים, שזכותו תוסיף ותגן על העיר לבל יאונה לה כל רע.

ר׳ יצחק משה

בשלהי המאה שחלפה ובראשית המאה הנוכחית, חי בעיירתנו ר׳ יצחק משה, שהיה מסתופף בחצרותיהם של צדיקים ואדמו"רים שונים, אך מידותיו התרומיות הקנו לו שם ומעמד כצדיק בזכות עצמו.

* ר׳ יצחק דרוהוביצ׳ר ז"ל.

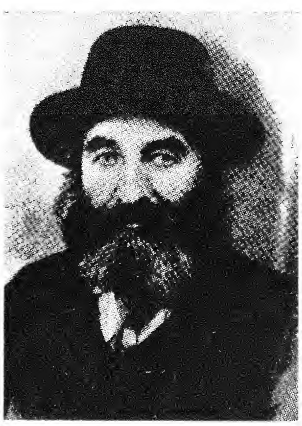
** איוואן גונטה, מנהיג כנופיות הפורעים ,,ההידאמאקים", שערכו טבח איום ביהודי אומאן (1768).

ר׳ יצחק משה היה פרוש מכל עסקי העולם הזה, יושב כל הימים על התורה ובה כל מעייניו. סיפרו עליו, שהיה נזהר מהעלות על דל שפתיו אף מלה אחת בשפת לעז. פעם אחת נתקל בו אחד מאנשי הרשות הרוסית ושאל אותו מה ששאל. ,,דע" — השיב לו ר׳ יצחק משה והמשיך בלחש בלשון הכתוב: ,,את ה׳ אלוהיך". ברוסית המלה ,,דע" — פירושה: ,,כן". ר׳ יצחק משה זכר באותו רגע את המלה ,,דע" בלשון הקודש, וכך לא שינה ממנהגו גם בעמדו פנים אל פנים עם אחד הנכרים, מנושאי השלטון.

צאצאיו של ר׳ יצחק משה חיו בעירנו ונכדיו חברו לצעירים בני הזמן החדש. האחד שהלך בדרכיו היה חתנו ר׳ דוד שכטר, שאף הוא לן תמיד באהלה של תורה, זהיר במצווה קלה כבחמורה, וכשהיה עובר ברחוב — היה מקפיד שלא לזקוף קומתו במלואה, כדי שלא לדחוק רגלי השכינה...

ר׳ בנצי

בשנות העשרים, עם סיום מלחמת העולם הראשונה, הגיע לעירנו ר׳ בן־ציון הופמאן, שרכש לו במהרה מקום כבוד בקרב ציבור החסידים.

ר׳ בן־ציון הופמן

ר׳ בן־ציון הופמאן מוצאו היה מזוויהיל (היא נובו־גראד־וולינסק) ובנה ביתו בקרמניץ ואל עירנו הגיע לאחר גילגולים שונים שעברו עליו במקומות ההם. בבואו לעירנו היה כבר בשנות העמידה; גבה־קומה ובעל זקן שחור, ירא שמים ובקי בהוויות העולם, מסביר פנים לכול וקורן על סביבותיו. ר׳ בן־ציון, או ר׳ בנצי, כפי ששמו היה שגור בפי הבריות, היה כמעיין המתגבר. הוא היה מחונן בכשרון הסיפור והשיח וידע פרטים ופרטי־פרטים מחייהם ומתולדו־

תיהם של אדמו"רים. את שיחותיו היה מתבל תמיד במעשה שהיה ברבי פלוני ואלמוני — והקהל מקשיב ונהנה. ליד „שולחנו" היו מסובים חסידים שונים. פשוטי העם היו נמשכים אליו ושומעים תורתו והוא היה להם מקור השראה ועידוד.

בכל „יארצייט" שערכו לזכרו של „רבי" — היה ר' בנצי יושב בראש השולחן ופיו מפיק מרגליות.

ככל שהזקין ר' בנצי כן היה כדמות של קדוש בעיני ההמונים, שהיו מתייחסים אליו ביראת הכבוד ומתברכים בשמו.

כשפרצה מלחמת העולם השניה לקה ר' בנצי בשיתוק. בני משפחתו הגיעו אז אליו מקרמניץ ונטלוהו עמם ושם אף הוציא נשמתו הטהורה בימי הכיבוש הגרמני, יחד עם כל עדת יהודי קרמניץ.

עינת **חיים דן**

בתי תפילה, בעלי תפילה און סתם גוטע יידן

די בתי־תפילה האָבן זיך כמעט אַלע קאָנצענטרירט אויף איין גאַס — אויף דער „שול־גאַס". דאָ אין שכנות זיינען געווען דאָס „סאַדיגערער שטיבל" און דאָס „טריס־קער שטיבל", דאָס „אַליקער" און דאָס „קאַרלינער שטיבל"; און אין צענטער — דאָס בית־מדרש מיט דער גרויסער שיל. אויף איינע פון די אַנדערע גאַסן האָט זיך אויך געפונען דאָס „קיניעווער־שטיבל".

יאָרן האָט אונדזער שטעטל „געהערט" צו דער טשערנאָבל־טריסקער דינאַסטיע. אויך דער רב איז געווען אַ טריסקער חסיד. לאָמיר דעריבער אָנהייבן מיטן טריסקער שטיבל.

טריסקער שטיבל

יעדעס מאָל ווען דער טריסקער רבי איז געקומען אויף א וויזיט אין שטעטל, איז דאָס געווען א געשעעניש נישט בלויז פאַר זיינע חסידים נאָר פאַר דער גאַנצער שטאָט יידן. געדאַוונט האָט דער רבי אין שטיבל. פרייטיק־צו־נאַכטס האָט ער געדאַוונט ביים עמוד און אלע זיינען געקומען אים הערן און געבן „שלום".

פון אַלע יורשים פון דער טשערנאָבל־טריסקער דינאַסטיע איז אין דער תקופה צווישןביידע וועלט־מלחמות דער רבי ר' וועלוועלע געווען דער אָנגענומענסטער ביי טריסקער חסידים אין אונדזער שטעטל. אין יענע יאָרן האָט דער רבי געוווינט אין קאָוועל און פון דאָרט פלעגט ער פון צייט צו צייט אַרויספאָרן צו זיינע חסידים אין די וואָלינער קהילות.

ביים אָנקומען צו אונדז פלעגן די חשובסטע חסידים אַרויס אים מקבל־פנים־זיין צום שכנותדיקן וואָקזאַל. אַ וואָך צייט פלעגט ער פאַרברענגען ביי אונדז. יעדן טאָג פלעגן קומען צו אים אין דער אכסניה מאָסן מענטשן, אנשים, נשים וטף. פאַר די חסידים זיינען אויך די נעכט געווען לילות שימורים. שבת, ווען דער רבי איז געקומען דאַווענען צו זיינע חסידים, האָט דאָס שטיבל געהאַט אַ באַזונדער פייערלעכן אויסזען. פון אַזאַ וואָך האָבן די טריסקער חסידים געשעפּט אַ סך כוח און פרייד אויף א לאַנגער צייט.

צווישן די מתפללים אין טריסקער שטיבל האָט אין זיינער צייט זיך אויך געפונען ר' יאָסל האָשטשי־ווער, דער שטאָטישער גביר אין די צאַרישע צייטן. לאַנגע יאָרן נאָך זיין פטירה האָט מער נאָך דערציילט זיין שבח. זיין פלאַץ איז צום באַדויערן געבליבן פאַריתומט, ווייל אויך זיין יורש, דער איידעם זיינער, איז אַוועק פון דער וועלט נאָענט צו דער פטירה פון זיין שווער מחמת דער טיפוס־מגפה, ביים סוף פון ערשטן וועלטקריג.

אינעם זעלביקן שטיבל פלעגן דאַווענען ביים עמוד דער זיסער בעל־תפילה ר' יקותיאל שטריקער. נאָך אים איז געקומען ר' אליעזר קרופניק, לייזר רחלס האָט מען אים גערופן, וואָס איז געקומען צו אונדז פון דראַשקאָפאָל. מבינים האָבן געהאַלטן אַז ר' לייזער האָט נישט פאַרשעמט זיין פאָרגייער. מיט זיין „כל־נדרי"־דאַווענען האָט ער אַ שטיין גערירט. ווייניקע פון אונדז געדענקען נאָך אויך זיין ספּעציעלן נוסח פון „ונתנה תוקף". ווען עד האָט אָנגעהויבן מיט „הנני העני ממעש", האָבן הערצער זיך דערוואָרעמט, און ווען ער האָט מיט זיין ציטערדיקער שטימע און צעבראָכן הארץ אויסגערופן „ואל יהיה שום מכשול בתפילתי" — האָבן טרערן זיך געגאָסן פון די אויגן ביי די מתפללים.

ר' אהרן פיינגלויז
בנו של ר' ישראל דוד השו"ב

סאדיגערער שטיבל

אין סאַדיגערער שטיבל האָבן זיך קאָנצענטרירט די טשאָרטקאָווער חסידים, וואָס פלעגן מאַכן אַ היבש ווייטן וועג כדי צו זען דאָס ליכט פון זייער רבין. פון דאָרט פלעגן זיי יעדעס מאָל מיטברענגען אַ נייעם ניגון. די חשובסטע מתפללים זיינען דאָ געווען ר' מענדל הורוויץ און ר' שמואל פלאַמין, ביידע האָבן מיט דער צייט זוכה־געווען עולה־זיין קיין ארץ־ישראל צו זייערע קינדער און דאָ האָבן זיי געפונען זייער אייביקע רו.

די מתפללים אין סאַדיגערער שטיבל זיינען געווען אַביסל אַנדערש. מערסטנס זיינען דאָס געווען יונגעלייט און יוגנט. די ציוניסטישע השפעה איז געווען גרויס. דאָ זיינען אויך פאָרגעקומען די ציוניסטישע אספות — דאָ האָט מען זיך פאַרזאַמלט כדי צו הערן אַ מטיף פון קרן היסוד אָדער אַ באַריכט פון אַ דעלעגאַט פון אַ לאַנדישע קאָנפערענץ אָדער צוזאַמענקונפט.

בעל־תפילה איז דאָ געווען ר' אהרן חזן און שפּעטער ר' זעליג־הערש־חאַסי'ס. די ני־גונים פון ר' אהרן און ר' זעליג שבת פאַר־נאַכט צו „שלוש סעודות" זיינען געווען אַ „שם דבר". אויך „פרייע" יונגעלעכע פלעגן זיך פאַרגנבענען צום שטיבל, כדי צו הערן דאָס געזאַנג פון „אתה אחד" אָדער „אל מסתתר", אַנגעפירט דורך ר' אהרן אָדער ר' זעליג.

דאס אַליקער שטיבל

אין אַליקער שטיבל האָבן געדאַוונט די בעלי־מלאכות: שניידערס, שוסטערס, בלעכערס א. א. די פני זיינען דאָ געווען: ר' יצחק מרדכי טויבער און ר' ארון קאַבילע, וואָס איז אויך געווען דער בעל־תפילה.

נאָך דער פטירה פון אַלטן רב, ר' אפרים אוּוערבוך, איז פאָרגעקומען אַ שפּאַלטונג צווישן זיינע יורשים. איינער פון זיינע איידעמס איז געוואָרן רב פון שטיבל. ווען דער אַליקער רבי פלעגט קומען אין שטאָט האָט ר' ארון אין שפּיץ פון די חסידים אים באַגלייט מיט געזאַנג פון שטיבל צו דער אכסניה.

דאס קאַרלינער שטיבל

דאָס קאַרלינער שטיבל איז געווען קלענער ווי די צוויי פריערדיקע. דער ראש־המדברים איז דאָ געווען ר' עזריאל יענטיס. ערשט ווען ער איז אָנגע־קומען האָט מען אָנגעהויבן דאָס דאַווענען. אויך די הויכע „שמונה עשרה" האָט מען אָנגעהויבן ערשט ווען ר' עזרי־אל איז „אויסגעגאַנגען".

די זעלטענע באַזוכן פון קאַרלינער אָדער סטאָ־לינער רבין זיינען געווען טעג פון התרוממות הנפש פאַר ר' עזריאל מיט זיינע חסידים.

אין קיניעווער שטיבל האָט זיך אויסגע־טיילט דאָס געשטאַלט פון ר' יחיאל הערש חזן, אַ זייגערמאַכער פון באַרוף, וואָס איז דורך אַלעמען גע־שעצט געוואָרן צוליב זיין ערלעכקייט און ריינקייט פון מידות.

דער בית מדרש און שיל

אין בית מדרש אַליין האָבן געדאַוונט מער יידן ווי אין אַלע שטיבלעך. די מתפללים האָבן נישט געהערט צו קיין שום חסידים. דער ראש וראשון איז דאָ געווען איינער פון די שענסטע באַלעבאַטים ר' משה ראַפּאַ־פּאָרט. ער איז געווען אַ גרויסער סוחר און געהאַט אַ פאַרצווייגטע משפחה. ער האָט אַרויסגעוויזן גרויס זאָרג פאַרן בית־מדרש. דאָ זיינען אויך פאָרגעקומען די גרויסע אספות אום שבת — ווען אַ בעל־דרשן איז געקומען אין שטעטל אין די אַלטע צייטן אָדער אַ ציוניסטישער מטיף אין די נייע צייטן.

די „שיל" איז געווען געבויט הויך, שיין און רחבות־דיק. די מתפללים האָבן דאָ געדאַוונט אויך ווינטער ווען די קעלט איז געווען גרויס, ווייל מ'האָט דאָ קיינמאָל קיין אויוון נישט געהייצט. איינער פון די שטענדיקע גבאים איז דאָ געווען ר' שמשון ליבער'ס. מיט דער צייט איז דאָ אויפגעגאַנגען דער פּרעסטיזש פון שלמה מירקאָווער, וואָס איז אויסגעקליבן געוואָרן אַלס גבאי ראשון אויפן אָרט פון ר' שמשון.

שבת און יום־טוב האָט דאָ ביים עמוד געדאַוונט ר' יאַנקל איסר אהרונצי'ס. זיינע צוויי שטאַרקע

זין האָבן אים געהאָלפן. יום כיפור, ווען מ'האָט אין דער שיל געצונדן די פיל וואַקסענע ליכט פלעגט א ליכטיקייט אַרויסשלאָגן פון די פענצטער ווייט, ווייט...

בעלי מידות

אונדזער שטאָט איז געבענטשט געווען מיט אַ סך גוטע יידן, וואָס האָבן יאָרן באַאיינפלוסט דעם פרומען עולם.

דער „מוכיח״

קודם־כל דאַרף מען דערמאָנען דעם הייליקן „מוכיח״ (ר' יצחק דראָהאָביטשער ז״ל). ער האָט געלעבט מיט צוויי הונדערט יאָר צוריק, געלעבט אין האָרכיוו, דאָ נפטר־געוואָרן און דאָ געפונען זיין אייביקע רו. זיין געשטאַלט איז איינגעהילט אין לעגענדעס, וואָס האָבן קורסירט אויך צווישן נישט־יידן. אַזוי למשל האָט מען דערציילט, אַז אין די צייטן פון היידאַמאַקישן גאָנטאַ (איוואַן גאָנטאַ, פירער פון די היידאַמאַקעס, וואָס האָבן דורכגעפירט די שחיטה איבער יידן אין אוקראַין אין יאָר 1768), איז דער „מוכיח״ אַרויס מחוץ דער שטאָט און מיטן שטעקן געמאַכט אַן עיגול זאַגנדיק: ביז אַהער און נישט ווייטער... און אַזוי איז געווען — האָבן דערציילט די זקני העיר — גאָנטאַ איז די גרענעץ נישט אַריבער און האָרכיוו איז ניצול־געוואָרן.

אין א נויט, מלחמה אָדער אַנדערע שעת צרה זיינען יידן געלאָפן אויף דעם קבר מתפלל־זיין, דער צדיק זאָל באַשיצן די שטאָט.

ר' יצחק משה

ר' יצחק משה איז געווען א ייד אויסגעטאָן פון עולם הזה. ער איז געזעסן יומם ולילה און געלערנט. ער איז באַזונדערס נזהר־געווען נישט אַרויסצוברענגען פון מויל קיין איין גוייש וואָרט. איינמאָל האָט אים באַגעגנט אַ רוסישער נאַטשאַלניק און אים עפעס געפרעגט. ר' יצחק משה האָט אים געענטפערט: „דע״ און באַלט צוגעגעבן פאַר זיך בלחש „את ד' אלוקיך״. אויף רוסיש הייסט „דע״ — „דאָ״ — יאָ, און אַזוי האָט דער פסוק אים אַרויסגעהאָלפן נישט־משנה־צו־זיין פון זיין מנהג.

אויך זיינע קינדער און אייניקלעך האָבן געלעבט אין האָרכיוו. די יונגע זיינען מיטגעריסן געוואָרן מיט דער נייער צייט. בלויז זיין אײדעם ר' דוד שעכטער איז געגאַנגען אין זיין דרך און געווען זהיר במצוה קלה כבחמורה. אויף דער גאַס האָט ער מקפיד־געווען נישט צופיל אויסצוגלייכן דעם רוקן, כדי נישט דוחק־זיין די שכינה...

ר' בענצי

אין די צוואַנציקער יאָרן איז קיין האָרכיוו אָנגעקומען ר' בנציון האָפמאַן, וואָס האָט זיך געשאַפן א שם ביים חסידישן עולם. געשטאַמט האָט ער פון זוויהיל (נאָוואָגראַד־וואָלינסק), דערנאָך האָט ער געוווינט אין קרעמעניץ און פון דאָרטן איז ער אָנגעקומען צו אונדז נאָך לאַנגע וואַנדערונגען שוין אויף דער עלטער. א הויכוווקסיקער מיט אַ שוואַרצער באָרד, אַ ירא־שמים און איינצייטיק א בקי אין וועלטלעכע ענינים, האָט ער משפיע־געווען אויף דעם גאַנצן שטעטל. ר' בנציון, אָדער ווי מ'האָט אים גערופן ר' בנצי, איז געווען א מעיין המתגבר געבענטשט מיט א ווונדערלעכן טאַלאַנט צו דערציילן און שמועסן. באַזונדערס האָט ער ליב געהאַט צו דערציילן וועגן לעבן פון חסידישע רביים. דער עולם האָט געהערט און הנאה־געהאַט. ביי זיין טיש האָט מען געקענט זען פאַרשיידענע מינים חסידים און אויך פראָסטע יידן האָבן פון זיין דערציילן געשעפּט דערמוטיקונג. ביי יעדן יאָרצייט נאָך אַ רבין איז ר' בענצי געזעסן אויבנאָן און פון מויל האָבן זיך געשיט פערל. וואָס עלטער ער איז געוואָרן, אַלץ מער האָט מען אים געשעצט און געאַכטעט.

ביים אויסברוך פון צווייטן וועלטקריג האָט ער באַקומען אַ פאַראַליזש. זיין משפחה איז געקומען פון קרעמעניץ און אים מיטגענומען מיט זיך. דאָרט האָט ער אויך אויסגעהויכט זיין ריינע נשמה, בעת דער דייטשער אָקופאַציע — צוזאַמען מיט דער גאַנצער יידישער עדה.

עינת — **חיים דן**

אונדזער שטיבל

אונדזער שטיבל, דאָס סאַדיגערער שטיבל, האָט אין זיך פאַראייניגט חסידות מיט ציוניזם.

די שענסטע פאַרקערפּערונג פון חסידות איז געווען אין דער געשטאַלט פון ר' דויד שלמה־זלמנ'ס־שעכטער. א ייד מיט א הדרת פנים, פלעגט תמיד זיין אין שטיבל, דאַווענען און לערנען. וועגן פרנסה האָט גע־זאָרגט זיין ווייב, די צדקת חנה'צי, ר' יצחק משה'ס טאָכטער. זי איז געווען די קרעמערין און פרנסה־געבערן. זי האָט געפירט א געשעפט פון בוי־מאַטעריאַל, וואָס איז בכלל שווער פאַר אַ פרוי, דאָך האָט זי דאָס געטון מיט פרייד אַלץ כדי איר מאַן ר' דויד זאָל קענען עוסק זיין בתורה און פראַווען חסידות.

דעם ציוניזם האָט רעפּרעזענטירט דער צווייטער דור, אָבער אויך דער עלטערער דור האָט בייגעשטייערט זיין טייל. ר' משה בלעכמאַן איז געווען דער שטענ־דיקער בעל־תפילה ביי נעילה און איז אויך געווען א הייסער ציוניסט.

די מתפללים זיינען געווען תלמידי חכמים און פאַלקס־מענטשן, וועלכע האָבן צוזאַמען געשאַפן איין קהל.

ר' חיים־הערש פינסקער איז געווען דער גבאי, דער איש המעשה, וועלכער האָט פאַרשענערט דאָס שטיבל און געהאַלטן אַרדענונג אין דער צייט פון זיין גבאות.

ר' זעליג באַרט איז געווען אונדזער בעל־תפילה און אין זיין דאַווענען איז געווען מתיקות און האַרציקייט.

ר' יעקב צוקער, ביילע חנה שרה'ס איז געווען דער בעל־תוקע און אויך א ש"ץ פון אייניקע ימים־נוראים תפילות.

ר' בנימין פון גאַליציע איז געווען דער שמש. אַ מענטש אַ באַלאַדענער מיט טאָגטעגלעכע דאגות פון קיום, אָבער דערהויבן און פריילעך ביי יעדער יידישער שמחה, און באַזונדערס ביי די פריילעכע ימים טובים, ווי פורים און שמחת־תורה.

ר' משה איצי־בינעס (אבציוק) איז געווען באַוווסט פאַר א שותק, כמעט נישט גערעדט אין שטיבל. פלעגט אָבער קומען שמחת תורה איז ער גע־וואָרן אַנאַדערער מענטש — פלעגט זינגען, טאַנצן און אפילו פייפן.

די טראַדיציאַנעלע שלוש־סעודות שבת פאַרנאַכט זיינען געווען א שם־דבר מיט זייערע זמירות און חסי־דישע ניגונים. זיי וועלן בלייבן איינגעקריצט אין זיכרון פון אונדזערע פאַרבליבענע.

אַ ספּעציעלער קאַפּיטל זיינען די יאַרצייטן נאָך די רביים און מנהיגי הדור, וועלכער פלעגן אָפּגעהיט ווערן מיט קדושה.

און אחרון אחרון — די מלווה מלכות, ווען יידן פלעגן זיך נישט קענען שיידן פונעם הייליקן שבת און צוריק־גיין צום וואָכעדיקן לעבן.

און אַלץ איז געווען געפּראַוועט מיט רוחניות: אויף די טישן איז געווען ווייניק עסן און טרינקן, אָבער זיי זיינען געווען רייך מיט תורה, געזאַנג און פרייד, מיט באַגער און בענקשאַפט נאָך א בעסערער און שענערער וועלט...

תל־אביב

הרצל צוקער
מיכאל ווייצמאַן

ניגונו של ר' יקותיאל

אני רואה את עצמי באותם ימים רחוקים: עודני נער, שקוע כולי בלימוד תורה, ויראת שמים עלי. ימי חודש אלול משרים עלי חרדת קודש מיוחדת. האויר ספוג כולו ציפיה גדולה. האנשים מהלכים רציניים ומרוכזים כמחכים לגזר דין, שאין לדעת אם הוא לחובה או לזכות. קולות שופר בוקעים ויוצאים מבתי הכנסת שליד ביתנו, כאילו קוראים ומזהירים על כוננות לקראת פסק הדין. מדי לילה מעיר קול עמוק ורווי עצב את האנשים ל„סליחות". אנו הקטנים קמים, רועדים מקור ומתלווים להורינו ל„סליחות". עם גמר ה„סליחות", לפני תפילת שחרית, משוחחים ביניהם אנשי ה„שטיבל" הטריסקי על מועד בואו של הגבאי יקותיאל שטריקר, אשר יבוא במיוחד מחצר הרבי להתפלל בימים הנוראים בשטיבל. הוא תמיד מקדים לבוא ל„זכור ברית".

מורגש היה מדבריהם, כי רק לכשיבוא יקותיאל ויעבור לפני התיבה — רק אז יתחילו הימים הנוראים.

כולי צפיה לר׳ יקותיאל. נדמה לי כאילו רק עם בואו של עורך הדין הגדול יתחיל בית המשפט בדיוניו. אני נודר בלבי לא לאחר ל„זכור ברית". אקום בחצות עם אבי וגיסי ואהיה בין המתפללים עם הסניגור הגדול, ר׳ יקותיאל.

הלילה המקווה בא. שקוע בתרדמה שמעתי את קולו של המעורר לסליחות: „יהודים, קומו נא, עורו נא לעבודת הבורא". קמתי מיד על רגלי, התלבשתי, ואחוז בידי אבא הלכתי ל„זכור ברית".

לתוך ה„שטיבל" התכנסו ובאו כל המתפללים. על העמוד מהבהבים נרות החלב. עיני הכול ל„עמוד". מחכים לבואו של ר׳ יקותיאל. לפתע, פנו כל העינים לדלת. בפתח הופיעה דמות בעלת פנים שקועות בתוך זקן מסורק ופיאות ישרות משני צדעיו, דבוקות ללחיים מאחר שזה עתה עלה בעליהם מן המקווה, חגור אבנט רחב על קאפוטה של סאטין וחבוש כובע רחב־תיתורה על יארמולקה של קטיפה. בצעדים מאוששים, כאדם שדוחקת לו השעה, התקרב ר׳ יקותיאל ל„עמוד". התעטף בקיטלו ובטליתו והתחיל בקול דממה, כאדם שעוד אינו מעיז, קודם הוא דופק ומפקפק אם ירשו לו ולאט לאט מתחזק עליו קולו והמלים נשמעות ברורות כמדבר ומוכיח. הקהל עטוף שתיקה.

ר׳ יקותיאל מתפלל בנחת, והמתפללים עונים אחריו כבמעין הסכמה לטענותיו לפני הבורא. והנה מגביר ר׳ יקותיאל את קולו. הוא אינו טוען עוד. הוא תובע צדק. הוא מתריע על עוול. והקול צלול וברור, ללא ניגון. הברות הברות יוצאת התפילה ונגמרת כאומרת: אני שלי הוכחתי, הצדק מוכרח להופיע מיד.

לאחר אמירת „סליחות" זו השתררה דממה ב„שטיבל". אין פוצה פה. הכול נרגשים, אין מתחילים, כנהוג, בתפילת שחרית. מסביב לאבא מתקהלים מתפללים ורוממות תפילתו של יקותיאל בפיהם. אבא משתיקם: חכו, עוד תפילת מוס־פים של ראש השנה, וביחוד תפילת ה„יעלות" ביום כיפור, לפנינו. הוא יפליא אותנו עוד יותר בתפילתו.

אני מצפה ליום הכיפור. בא ליל „כל נדרי".

אבא מכניס אותי תחת טליתו, רק יקותיאל עומד לפני ה„עמוד". לובן בוהק מהקיטל ומטליתו, נרות השעווה מאירים בנוגהם את פניו הלאים. הוא אומר בלחש „תפילה זכה". דממה רבה בשטיבל. ר׳ יקותיאל מתפלל בלחש כאדם המתחטא לפני קונו, כאומר: מי אני שאעמוד לפניך ואהיה שליח ציבור של עדת המתפללים? הקול מלא חרדה כשל אדם שהוטלה עליו שליחות ואין הוא מעיז ומבקש הוא על נפשו שיהיה ראוי לשליחותו.

נסתימה „תפילה זכה" ומתחילה תפילת „כל נדרי". יקותיאל כאילו משביע את שולחיו על יפוי הכוח שנמסר לו על דעת המקום ועל דעת הקהל. אני מציץ מבין קפלי טליתו של אבא ומביט על העדה. פני כולם קורנים. לאחר מזה מתחיל ר׳ יקותיאל ב„יעלה תחנוננו". טליתו שמוטה במקצת מעל הקיטל הפתוח בחלקו, האבנט הרחב חגור מסביב לקיטל, וניגון חדש שהובא מהחצר הטריסקית משתפך בחללו של השטיבל — ניגון של התעלות ורוממות רוח, כאומר: ניתן לי יפוי כוח מהעדה ואני מורשה מטעמה להופיע בשמה. אין אני יחיד אלא עדה שלמה. ואם כן — יעלו תפילותי לפניך מבוקר עד ערב.

הניגון מתפשט וחודר ללבבות. פני העדה זוהרים באור יקרות. הבית כולו נתמלא אורה ורוח טובה. אנשים מחזיקים אחרי ר׳ יקותיאל והבית נתמלא צלילים זכים וטהורים.

ר׳ יקותיאל שטריקר נשאר לפקוד את ביתו גם לימים הראשונים של סוכות. בבואו לשטיבל להתפלל תפילת יחיד, גורם הוא תמיד להתעוררות. הוא מביא מהחצר הטריסקית ניגון חדש. תחילה הוא מזמר והחסידים עוזרים ומחזיקים אחריו. יקותיאל משקיע את ראשו בין כתפיו, יד שמאל כאפרכסת על אזנו השמאלית, ואזנו הימנית נטויה לצד המזמרים ומקשיבה שלא יפגמו בזמר. בהיווכחו שהניגון נקלט ושמזמרים אותו ללא פגם, הוא מצרף את עצמו אליהם.

קולו נשמע אז ברמה, קול כיסופין, קול של השתפכות הנפש, קול מלא ביטחון בנצח ישראל.

בגרתי. יראת השמים שלי פחתה, אך גם כיום עודני ניזון מהשראת תפילתו של ר׳ י ק ו ת י א ל. לא אחת, בשעת דכדוך הנפש, נזכר אני באחד מניגוניו של ר׳ יקותיאל, מזמזמו בחשאי לעצמי, ומצב רוחי משתנה לטובה.

גבעתיים

נועם זכאי

דער ניגון פון ר׳ יקותיאל

איך דערמאָן זיך יענע ווייטע יאָרן ווען איך בין נאָך געווען א ייִנגל. אינגאַנצן אריינגעטאָן אין לערנען תורה, פרום. אלול־טעג וואַרפן אויף מיר אָן אַ באַזונדערן הייליקן ציטער. די לופט איז פול מיט דערוואַרטעניש. אָן ערנסטקייט איז אויסגעגאָסן אויף אַלע. מ׳איז פאַר־טראַכט אין זיך, מ׳וואַרט אויף דעם אומבאַקאַנטן גזר־דין. קולות פון שופר טראָגן זיך פון די בתי־כנסת אין שכנות פון אונדזער הויז, ווי זיי וואָלטן גערופן און געוואָרנט זיך צו גרייטן צום פסק־דין. ביינאַכט וועקט אָן אומעטיק קול צו „סליחות״. אויך מיר, קליינוואַרג, שטייען־אויף ציטערדיקע און גייען מיט די עלטערן צו סליחות. פאַר־ענדיקט די סליחות, שטעלט מען זיך גלייך שחרית־דאַווענען. בשעת דער הפסקה שמועסט מען אין טריסקער „שטיבל״ וועגן דעם, אַז דער גבאי ר׳ יקותיאל שטריקער קומט ספּעציעל פון רבינס הויף אויף די ימים נוראים כדי צו דאַווענען ביים עמוד אין שטיבל. שוין צו „זכור ברית״ וועט ער זיין. יאָ, ערשט דעמאָלט ווען ר׳ יקותיאל וועט זיך אָוועקשטעלן ביים עמוד, ערשט דעמאָלט וועלן זיך אָנהייבן די ימים־נוראים. אויך איך וואַרט שוין אויף זיין קומען. צו „זכור ברית״ טאָר איך נישט פאַרשלאָפן. כ׳וועל אויפשטיין אין חצות און אָוועק אין שטיבל צוזאַמען מיט מיין פאָטער און שוואָגער, כדי צו הערן דעם מליץ יושר...

אָט איז די נאַכט געקומען. א פאַרשלאָפענער דער־טראָגט זיך צו מיר דאָס קול וואָס וועקט צו „סליחות״: „יידן, שטייט־אויף צו עבודת הבורא!״ איך שפּרינג־אויף פון בעט. טו זיך אָן. דער טאַטע נעמט כ׳יר ביי דער האַנט און מיר לאָזן זיך צום שטיבל. אַלע מתפללים זיינען שוין פאַרזאַמלט. די חלבנע ליכט ברענען שוין. אַלע אויגן זיינען געווענדט צום עמוד. אַלע וואַרטן ר׳ יקותיאל זאָל אָנהייבן.

אין דער טיר באַווייזט זיך מיטאַמאָל א געשטאַלט מיט אַ געזיכט פאַרזונקען אין אַן אויסגעקעמטער באָרד מיט אויסגעגלייכטע לאַנגע פאות. עס איז קענטיק, אַז ער קומט נאָרוואָס פון מקווה. מיט אייליקע טריט דערנענ־טערט ער זיך צום „עמוד״. טוט אָן דאָס קיטל, פאַר־וואַרפט דעם טלית און הייבט אָן שטיל, נישט זיכער, ווי ער וואָלט נאָך נישט געוואָגט, ווי ער שלאָגט זיך נאָך עפּעס מיט דער דעה. ביסלעכווייז שטאַרקט זיך דאָס קול, די ווערטער קומען אַרויס שאַרפער, דרייסטער.

ר׳ יקותיאל גייט אַזוי געלאָסן אַריבער פון איין תפילה צו דער אַנדערער און דער עולם דאַוונט מיט, ווי גאַנץ קהל וואָלט מסכים־געווען מיט זיינע טענות פאַרן בורא. אָבער אָט ווערט דאָס געבעט פאַרוואַנדלט אין מאַנונג, ער מאָנט גערעכטיקייט, פאַרטראָגט נישט קיין עוולה — אַזוי ביזן סוף פון די סליחות: איך האָב מיינס געטאָן, איצט לאָמיר זען דעם גערעכטן משפּט...

ר׳ יקותיאל האָט שוין פאַרענדיקט אָבער אַלע זיינען נאָך אונטערן רושם פון זיין זאָגן סליחות. די הפסקה ביזן דאַווענען שחרית איז דאַסמאָל אַ לענגערע ווי געווײנלעך. מ׳געפינט נישט קיין ווערטער פון לויב פאַרן בעל־תפילה. מיין טאַטע טענהט איין מיטן געזעמל אַרום: דאָס איז דאָך בלויז די התחלה. היינט מוסף ביידע טעג ראש־השנה, און דער עיקר די „יעלות״ נאָך „כל־נדרי״... ער וועט אונדז נאָך ווייזן, ר׳ יקותיאל, וואָס ער קען...

איך דערוואַרט זיך שוין קוים אויף יום־כיפור. נאַכט פון „כל נדרי״.

דער טאַטע דעקט מיר איבער מיט זיין טלית. יקותיאל שטייט ביים עמוד. א מאָדנע ווייסקייט שטראַלט פון זיין קיטל און פון זיין טלית. די וואַקסענע ליכט וואַרפן דעם שיין איבער זיין פאַרזאָרגט פנים — ער זאָגט „תפילה זכה״. אַ שטילקייט הערשט אין „שטיבל״. ר׳ יקותיאל דאַוונט בלחש, שמועסט זיך דורך מיטן בורא. ער איז פול מיט ציטער ווי איינער אויף וועמען עס איז אַרויפגעלייגט געוואָרן אַ וויכטיק שליחות, און ער וויל ראוי זיין דערצו.

און אָט ענדיקט ער צו זאָגן די „תפילה זכה״ און ער הייבט אָן „כל נדרי״ — על דעת המקום ועל דעת הקהל... איך קוק אַרויס פון אונטערן טאַטנס טלית — צעשטראַלטע פנימער אַרום. מ׳קען זיך פאַרלאָזן אויף אַזאַ שליח־ציבור, נישקשה.

ר׳ יקותיאל גייט אַריבער צו „יעלה תחנוננו״. דער טלית פאַררוקט זיך אַביסל איבערן האַלב־אָפענעם קיטל. דער ברייטער גאַרטל איז פאַרפלאַכטן איבערן קיטל, און — א נייער ניגון טראָגט זיך אין חלל פון שטיבל, אַ ניגון פון

התעלות און התרוממות, אַ נייער ניגון וואָס ער האָט מיט־געבראַכט פון טריסקער „הויף"...

דער ניגון טראָגט זיך און דרינגט אַריין אין אַלעמענס הערצער, פילט אָן דאָס הויז מיט ליכט און פרייד. בז׳ילד העלפט מען אונטער. די לויטערע און ריינע קלאַנגען פילן אָן אַלץ און אַלעמען.

ר׳ יקותיאל פלעגט אויך בלייבן אויף די ערשטע טעג סוכות. יעדעס מאָל, ווי ער פלעגט נאָר באַווייזן זיך אין „שטיבל" האָט ער מיטגעבערענגט מיט זיך אַ התעוררות דורך לערנען דעם עולם אַ נייעם ניגון. דער קאָפּ צווישן די אַקסלען, די לינקע האַנט ווי אַ טרייבל ביים לינקן אויער און די רעכטע אויסגעשטרעקט צום עולם צום דיריגירן, דער טאָן זאָל חלילה נישט געפעלשט ווערן — אַזוי האָט ער געזונגען און דער עולם האָט אים אונטערגעהאַלטן, אויסגעלערנט, נאָכגעזונגען.

איך בין עלטער געוואָרן זינט דעמאָלט. יראת שמים איז ביי מיר קנאַפּער געוואָרן, אָבער אין מיר איז פאַר־בליבן ביזן היינטיקן טאָג די השראה פון ר׳ יקותיאלס ניגונים. נישט איינמאָל, ווען ס׳איז מיר ביטער אויפן האַרץ דערמאָן איך זיך איינעם פון זיינע ניגונים, כ׳זינג דעם ניגון מיר אויס, שטיל אין זיך, און די שטימונג מיינע פאַרענדערט זיך באַלד צום גוטן.

גבעתיים **נועם זכאי**

דער „קיקער" וועקט צום תהלים

זיין נאמען איז געווען י ע ק ב ־ י צ ח ק ש ל י י ע ן, גערופן האט מען אים בלשון סגי־נהור „ד ע ר ק י ק ע ר", ווייל ליידער האט ער געקוקט און געזען נאר מיט איין אויג... ביים עולם איז ער געווען אנגענומען נאר מיט זיין צונאמען: „דער קיקער".

אלט און יונג, קינד און קייט האבן געקענט דעם קיקער און געהאט פאר אים א ווארעמען געפיל אין זייערע הערצער. דער קיקער פלעגט וועקן צום תה־לים־זאגן שבת פארטאג און זיין קול האט אפגע־הילכ׳ט איבער אלע יידישע גאסן. דער נוסח זיינער ביים וועקן צום תהלים איז געווען:

„ישראל עם קדושים,\
קומו נא,\
עורו נא,\
התיצבו נא!\
שטייט אויף\
שטייט אויף\
לעבודת הבורא —\
כי לכך נוצרתם!"

ער האט פארמאגט א ריזיקע שטימע און וועקן פלעגט ער מיט דער העכסטער אקטאווע, מיט ברען או התלהבות, מיט אַ ניגון אַ הארציקן, אַ ניגון פון טרויער און דער־מונטערונג... אפילו די וואס האבן זיך ניט געקלויבן גיין זאגן תהלים אין בית־מדרש גאנץ פרי, פארן דאווענען שחרית, האבן גערן זיך אויפגעכאפט פון שלאָף און אויך אויפגעוועקט זייערע קינדער זיך צוצוהערן ווי דער אלטער קיקער וועקט צום תהלים.

פון וואס האט ר׳ יעקב־יצחק געצויגן חיונה פאר זיך און פאר זיין הויזגעזינד? — ער איז געווען דער אויפזעער

ר׳ יעקב־יצחק שלייען
(„דער קיקער")

אויפן שטאטישן בית־מרחץ. פלעגט קומן ערב־שבת האבן יידן זיך געאײלט אין באָד לכבוד שבת, נאך דער שווערער הארעוואניע אַ גאנצע וואך — און דער אלטער בעדער האָט געטון פון זיין זייט אלץ אז קהל זאל זיין צופרידן. דער אויוון האט געברענט, פון די שטיינער האָט געזעצט אַ פּאַרע, אלע זיינען געווען באזארגט מיט בעזימלעך און שעפעלעך, מ׳איז ארויף אויף די הויכע טרעפ, זיך געשמיסן און גע־שוויצט, מ׳האט זיך געטובלט אין אַ קאלטער מקווה — און מ׳האט הנאה געהאט. אלע זיינען ארויס פון מרחץ ארומ־

געוואשענע, גערייניקטע — מיט גרויס דאנקבארקייט פאר דעם וואס האט זיי מזכה געווען מיט אזא פארגעניגן לכבוד שבת.

משמעות אז אויך ער אליין, ר׳ יעקב־יצחק, האט אין דעם געזען מער מצווה ווי פרנסה; דער איינטריטס־אפצאָל אין באָד איז דאך געווען אַ באשיידענער, צוגענגליך פאר אלעמען...

זיין דירה איז געווען צוגעבויט צום בית־מרחץ. פון דארטן האבן בלויז איניגע טריט געפירט צום בית־מדרש, ווו ר׳ יעקב־יצחק איז געווען פון די שטענדיגע מתפללים. יעדע פרייע שעה פלעגט ער טאקע זיך ארײנכאפן אין בית־מדרש זאגן תהלים, אדער ארײנקוקן אין „עין־יעקב״, צי גאר לערנען אַ פרק משניות.

פלעגט קומען שבת אדער יום־טוב איז ר׳ יעקב־יצחק געווען אויסגעטון פון אלע וואָכעדיקע ענינים, אנגעצויגן אין דער שבת׳דיקער קאפאטע — א נייער מענטש... אין די ימים־נוראים האט ער געדאַוונט אין אַ קיטל, ווי אלע יראים ושלמים, ארײנגעטון אין מחזור מיט גרויס כוונה, באהאפטן מיט די עולמות העליונים...

דער ערב־שבת האט זיך ביי אים אנגעהויבן שוין דאנערשטיק: מען דארף דאָך ברענגען האלץ, איינקויפן בעזימלעך און אנהויבן באַצייטנס הייצן דעם גרויסן אויוון פארן מרחץ, כדי אז פרייטיק אינדערפרי זאלן מענטשן קומען צו אלעם גרייטן. דאנערשטיק און פרייטיג האט ער גע־הארעוועט שעה׳ן־לאנג גאנץ שווער — און דאך, נישט געקוקט אויף זיין עלטער און מידקייט, אפגעהיט זיין מצווה: וועקן צום תהלים שבת פארטאג.

ער האט געטון זיין הייליקע, פרייוויליקע פליכט שטענדיק, זומער און ווינטער, אין אַ רעגן ווי אין אַ ברענענדיקן פראסט. ווען אלע האבן זיך געטוליעט און געווארעמט הינטער די פערינעס — פלעגט ער, דער אלטער ר׳ יעקב־יצחק, שוין זיין אויף די פיס פונקט צו דער שעה, שבת גאַנצפרי, ארומשפרייזן איבער די גאסן און אויס־זינגען מיט זיין אייגנאַרטיקן ניגון די הייליקע ווערטער „ישראל עם קדושים — — —״ וועלכע הילכן־אפ אין מיין נשמה ביזן היינטיקן טאג...

און זאל דאָ פארצייכנט ווערן מיט פרייד: „לא אַבד ניר ליעקב״.

ר׳ יעקב־יצחק האט זוכה געווען אז צוויי פון זיינע אייניקלעך, די ברידער ג ו ר ל א נ ד, זאלן געראטעוועט ווערן און געפינען זיך אין ישראל. נאך גרויסע מאטערנישן און לאנגע וואנדערונגען האבן זיי זיך דורכגעבראכן א וועג און אנגעקומען אין לאנד באלד מיט דער אנטשטייונג פון דער מדינה און דא אויפגעבויט זייערע פאמיליע־היימן.

חיים

איציק מרדכי החייט והמלחמה על הרבנות

א י צ י ק מ ר ד כ י ה ח י י ט (טויבר) — חייט מצויין היה והלביש כמעט את כל העיר. הוא היה יהודי שומר מצוות, קלה כחמורה. אף על פי כן — בראותו שנעשה עוול למישהו, לא היסס להכריז מלחמה על חלקו הגדול של הקהל בעיר.

ומעשה שהיה כך היה: בראשון לפסח תרפ״ה נפטר רב העיר ר ב י א פ ר י ם א ו ר ב ו ך, אשר כיהן כרבה של הורוכוב במשך שנים הרבה והיה מכובד מאד על הבריות. שני בניו לא הלכו בדרכיו, לא קיבלו סמיכות לרבנות, ולשניהם חנויות קטנטנות שבקושי סיפקו להם קב חרובים משבת לשבת. לעומת זאת בנותיו נישאו לרבנים: הגדולה לרב באחת העיירות הקטנות בוולין, והשניה נישאה

←

בילה קופר (זוברמן) מימין, וגיטל ספקטור (ריבציס) בשנת 1904

רעכטס —ביילע קופער, לינקס — גיטל ריווציס, אין יאָר 1904

גם היא לרב, שיקה קראנו לו (יהושע רבינוביץ), אשר היה סמוך על שולחן חותנו.

לאחר פטירתו של רבי אפרים החליטו פרנסי העיר להביא דווקא את חתנו שמחוץ לעיר ולהכתירו כרב בעיר. הדבר הוציא משלוותו את איציק מרדכי והוא הכריז מלחמה ללא פשרות על החלטה זאת. „ההוא" — טען — „מכהן כרב, פרנסתו מובטחת במידה פחותה או יתרה, ומדוע זה יקופח שיקה?" כשידו היתה על התחתונה במלחמה זו, הכריז איציק מרדכי מרד ממש, ויחד עם מתפללי ה„אוליקר שטיבל" הכתירו את שיקה כרב שלהם וסידרו לו מקום מגורים בתוך בנין ה„אוליקר שטיבל".

כך נתברכה עיירתנו בשני רבנים.

אינני יודע בדיוק ממה התפרנסו הרבנים. משכורת קבועה ממוסד כלשהו בודאי לא קיבלו. ידוע לי, שחלק גדול מהוצאות קיומם בא להם ממכירת שמרים לצורך אפיית החלות בערב שבת. וכך גם שיקה התחיל למכור שמרים לחסידיו שלו. זוכר אני את דרשתו של הרב הנבחר, ר' שמואל ריישר, בבית המדרש שלנו בשבת לאחר קריאת התורה, כאשר הכריז חרם על שיקה והודיע שהחלה אשר תיאפה בשמרים של שיקה היא טריפה שבטריפה. אני אז עודני נער והבן לא הבנתי את הענין, אבל משהו התקומם בי.

מה מאושר הייתי כשאמי היתה שולחת אותי בכל יום חמישי לקנות שמרים בכמות שווה אצל שני הרבנים, אולם בקשתני להיזהר בכניסה וביציאה שלא יראו אותי קונה גם אצל שיקה, הרב המוחרם. ודאי לא היתה אמי היחידה שנהגה כך. אני הייתי מצפה מדי שבוע בשבוע בכליון עיניים ממש ליום החמישי הנכסף ולפעולתי המחתרתית הראשונה בחיי...

תל־אביב **דויד טהורי (זוכרמן)**

ה„חרם"

מסורת הדורות מתערערת

שבת. בית הכנסת הקר הוא כמרקחה. מעכבים את הקריאה, אין נותנים להתפלל. עוכר ישראל זה, ארון (אהרון) קבילה, נתן מקום בדירתו לספרייה האפיקורסית, בה מתאס־פים בחורים ובתולות ומחרפים את אלהי ישראל ברבים. מתפללי בית־הכנסת דורשים במפגיע מארון, שיוציא את ה„טריף־פסול" מהדירה וירחיק את עצמו משכניו האפי־קורסים, בני משפחת בובר.

מצטדק ארון בפני הקהל, שאין הוא אשם בדבר. פשוט, רימו אותו, העלימו ממנו את המטרה שלשמה שכרו את הדירה. אמרו כי שכרו אותה בשביל אגודת „לינת הצדק". מקבל הוא על עצמו בשבועה, כי מיד לאחר צאת השבת יוציא אותם ולא יתן להם כל דריסת רגל בביתו; ואשר למשפחת בובר — זה זמן רב שאין לו כל עסק עמהם. הם שנואים עליו ושכנותם קשה עליו ועל משפחתו.

בעיקר אין דעתו של ארון נוחה מאותו יוסל בובר, זהו הגידם והקיטע, בעל ידים חצאיות עד הפרקים ורגלים קצרות, שטוחות, ללא ברכים; אך מה שהחסירו האברים נטל לעצמו הראש, הן בגודלו והן בחריפות שכלו. כאשר פותח יוסל את פיו אין איש יכול לעמוד נגדו. הוא תמיד מעורר את הקהל נגד פרנסיו, נגד הרב דמתא, נגד הגבאים ועסקני המקום. הוא מפיץ תמיד ארס של שנאה כאילו רוצה הוא לנקום את נקמת מומו באנשים שלמים בגופם.

מהפכת 1905 השפיעה לא במעט על חיי העיירה, חובשי בית המדרש עזבו את ספסלי לימודם. מי מהם שפנה להכנה אקסטרנית, מי שפרש למסחר ומי שנתפס לרעיון הסוציא־ליזם ברחוב היהודים. ברחובות העיר נראו בחורים מגודלי שער, לובשי חולצות שחורות, המציעים ברושורות לקריאה ומדברים על שחרור האדם וחופש העמלים. מסביבם התלקטו צעירים וצעירות שקראו בצוותא.

נוצר הצורך במועדון מיוחד.

מועדון והשפעתו

במסוה של מוסד חסד שכרו להם חדר בשכנותו של יוסל קיסר, שהיה ראש המדברים והמפעילים. סביבו התכנס מיטב הנוער שבעיירה, נוער מכל השכבות. חובשי בית המדרש שהתפקרו שימשו מדריכים. מפי שכנים סקרנים נודע, כי במועדון מדברים סרה בדת ובאמונה. מיד התגעשה העיירה. השכנים התיצבו בפני חשובי העדה. מישהו יעץ להכריז תענית צבור. שני הציע לקרוא לבעלי המלאכה שיתפרצו לתוך המועדונים, יגרשו את כת השטנים וישמידו את הכל.

אי שם מוביל אבא בחוצות את בנו הסורר, שמצאהו בקרבת מועדון האפיקורסים; אמא מושכת בשערות בתה שמצאוה בחברת בחור וקוראת אחריה מלא: „חצופה, מופקרת! השפעת מועדון האפיקורסים עליך!"

התרגשות בקהל: יש לעשות איזה דבר, לעצור את המגפה, כי אם לאו היא תשטוף ותטביע את הכול. בינתים גם הנשים הצעירות מקילות ראש. אחת הסירה את פיאתה הנכרית, השניה העמיקה מחשוף בגדה, ואברכים אחדים קיצרו בלבושם וגזזו את זקנם. אומרים, כי ביער, ב„רבינה", רבים בלילות הלחשים והרחשים של בני נוער, המאחרים שבת שם. חובש העיר רוצה לשלוח את בניו ל„שקוליס".

בבית הכנסת הקר אין היהודים המכורבלים והעטופים יושבים במנוחה במקומותיהם. הם שרויים בחוסר מנוחה. מורגש שדבר־מה מיוחד עומד לפרוץ. „הפעם לא יעבור בשקט. הגיעה השעה לשים קיץ. אם לאו — יפזרו את הפרחחים בקרדומים".

קול באס בוקע מן הבימה: יהודים עכבו את הקריאה! רוח אפיקורסות חדרה לתוכנו, הפקרות שורה במקומנו, בחורים ובתולות מוסתים לדבר עבירה, אינם מאמינים בקיום הבורא. אם לא נעצור את המגפה בתחילת התפרצותה, מי יודע לאן יגיעו — לשמד, רחמנא לצלן!

„משכילים" גודעים עצים

אסיפת משכילים ב„שטיבל" של חסידי סדיגורה.

יוסל קיסר הוא ראש המדברים. ראשו הגדול מבצבץ מעל השולחן שעליו העמידוהו. מנענע הוא את ידיו הקטועות וזקנו רועד. מדבר הוא רתת:

שנים רבות חי העם בחשכה ובבערות. נעריו חבשו את ספסלי בית המדרש ולא ידעו על החיים שמעבר לקירותיו. הנערות ישבו בבית אביהן וחיכו לבן זוגם. האשה היהודיה היתה נתונה רק להעמדת ולדות. בדעתנו לפקוח את עיניהם, להקנות השכלה ודעת. באים כוחות השחור ובראשם הרב ומעכבים בעדנו. לא נוח לרב, שצאן מרעיתו ישכיל ויבין את החיים, וכי אז ייפסק שלטון הרבנים וכלי הקודש. חיינו הצעירים במאה העשרים דורשים התפתחות, התנערות וצמיחה. אם הרב רוצה להפסיק את התפתחות חיינו הצעי־רים — נשלם לו מידה כנגד מידה: נכרות את עצי גנו!

באותו מעמד מתקבלת החלטה, כי באחד הלילות, עת הרב ייעדר מהבית, תחדור פלוגת צעירים לתוך גנו ותגדע את עציו.

מדרכו של הרב היה לצאת מדי בוקר לגנו, להסתופף בצל העצים ולהתייחד בתלמודו.

אותו בוקר כשפתח הרב את חלונו, חשכו עיניו. כגוויות מתות היו העצים הצעירים שטוחים לפניו. אין איוושתם הנעימה נשמעת עוד. נאלם הרחש שלהם, שהיה כה חביב עליו והיה מאציל עליו השראה.

בקול ענות קרא הרבי לחתנו והצביע על העצים כשעיניו דומעות. התרגש חתנו של הרב וצווח בקול לא לו: זה מעשה ידיהם של המופקרים הללו! הם נקמו בעצים הדוממים! חרם עליהם! מוחרמים ומנודים יהיו מקהל ישראל, לא שיח ושיג עמהם, בל יהיה להם חלק ונחלה בעדת ישראל!

עוד טרם פרש הרב לתפילת בוקר, כבר נודע דבר כריתת העצים בעיר. חשובי בעלי הבתים התכנסו בבית הרב, חפויים ואבלים, כאלו מתיהם מונחים לפניהם. הפרשה נראתה סתומה: מי הם הרשעים שהרימו יד על עצים צעירים, מי הם אותם הנבלים שקיצצו בנטיעות? חרם יוכרז על כל אלה שיש להם נגיעה וידיעה בכך! עליהם לבוא ולהתוודות!

הטלת חרם

מודעות גדולות קראו את התושבים לבית הכנסת להכרזת החרם. העבודה בעיר שבתה. קבוצות קבוצות התגודדו. החנווני לא פתח את חנותו, בעל המלאכה את בית מלאכתו, והכול דיברו ברוגז: הנשמע כזאת? יד מי היתה בעצים שלא חטאו? קדמונינו גזרו על גדיעת עצים, ופה הם הוסיפו חטא על פשע: עצים גדעו, ובגן של הרב!

בית הכנסת הקר מלא וגדוש. רצינות שפוכה על פני כל. הכול מרוכזים בתוך עצמם, נאנחים ונאנקים. השמש טורח, מעלה נרות שעווה, מכסה את הבמה במפה שחורה...

שלוש דפיקות בשולחן. קול מכריז ואומר: על דעת המקום ועל דעת הקהל, כל ששמע או ראה או יש לו ידיעה כלשהי על מי שעשה את הנבלה הזאת — יבוא ויתוודה! כל שיעלים או יסתיר מהעדה את עושי הנבלה, כל מי מעושי הנבלה שלא יבוא להתוודות ולהתחרט על מעשיו — מנודה ומוחרם יהיה מהעדה הזאת!

להבות הנרות רטטו. דומיה. אנחות מתמלטות מדי פעם. קול בכיה נשמע מעזרת הנשים.

הוטל ה„חרם"!

גבעתיים **נועם זכאי**

דער חרם

ערשטער ברוך

שבת. איז דער קאַלטער שיל קאַכט און טומלט זיך. מ׳איז מעכב קריאת התורה. מ׳לאָזט נישט דאַוונען: אַזאַ עוכר ישראל. אהרן קאַבילע האָט אַריינגעלאָזט צו זיך אין דירה די אפיקורסישע ביבליאָטעק, ווי בחורים און מיידלעך קומען זיך צוזאַמען, לעסטערן גאָט. מ׳פאַרלאַנגט פון אים איין זאַך, ער זאָל תיכף באַזייטיקן פון זיין דירה דעם „טריף־פּסול" און אָפּשיידן זיך פון זיינע אפיקורסישע שכנים, פון דער משפחה בובער.

אהרן איז זיך מתנצל פאַרן קהל. ער איז נישט שולדיק. מ׳האָט אים פשוט אָפּגענאַרט. ער האָט נישט געוווּסט אַז זיי דינגען ביי אים די דירה פאַר אַזאַ זאַך. מ׳האָט אים געזאָגט, אַז מ׳גייט גאָר גרינדן אַ „לינת הצדק". ער שווערט דעריבער אַז באַלד נאָך הבדלה וועט ער זיי אַרויסוואַרפן. וואָס שייך די בובערס — שוין לאַנג האָט ער מיט זיי נישט קיין שום עסקים מיט די שלעכטע שכנים זיינע, באַזונדערס מיטן בעל־מום יאָסל בובער, אַ קאַלעקע מיט אָפּגעהאַקטע הענט און אָפּגעהאַקטע פיס. וואָס עס פעלט אים אין די אברים האָט ער אין קאָפּ: אַ גרויסער קאָפּ מיט אַ שאַרפן שכל. אַז ער עפנט דאָס מויל קען קיינער אים נישט ביישטיין. ער בונטעוועט דעם עולם קעגן די פרנסים, קעגן דעם רב, קעגן די גבאים און קעגן די עסקנים. ער איז בייסיק און גיפטיק, ווי ער וואָלט נקמה גענומען פאַר זיין מום.

די רעוואָלוציע פון 1905 האָט געהאַט אַ נישט קליינע השפעה אויפן לעבן אין שטעטל. בחורים האָבן פאַרלאָזט דעם בית־המדרש. אַ טייל האָט זיך גענומען צו וועלטלעכע לימודים, אַ טייל צו מסחר. אַ סך זיינען פאַרכאַפּט געוואָרן דורך דער סאָציאַליסטישע אידעע וועלכע האָט אָנגעהויבן אַריינדרינגען אין דער יידישער גאַס. אין שטעטל האָבן זיך אָנגעהויבן באַווייזן בחורים מיט צעפלאָשעטע טשופּרינעס און שוואַרצע בלוזעס, וואָס האָבן פאַרשפּרייט בראָשורן און גערעדט וועגן דער באַפרייונג פון מענטשן און פון אַרבעטער. עס האָבן זיך אָנגעהויבן שאַפן די ערשטע קרייזלעך יוגנטלעכע וואָס האָבן געלייענט צוזאַמען. אַזוי אַרום איז אויפגעקומען דער געדאַנק פון אייגענעם קלוב.

דער קלוב און זיין השפעה

מיטן אויסרייד, אַז מ׳וויל גרינדן אַ וווילטעטיקע אינסטיטוציע, אַ „לינת הצדק", האָט מען געדונגען אַ צימער אין שכנות פון יאָסל קייסער, וואָס איז געווען דער ראש המדברים. דאַ האָבן זיך אָנגעהויבן טרעפן די בעסטע יוגנטלעכע אין שטעטל, פון אַלע שיכטן. געוועזענע לערנערס פון בית־המדרש זיינען געוואָרן די מדריכים. נייגעריקע שכנים האָבן זיך באַלד דערוווּסט, אַז אין קלוב רעדט מען אפיקורסישע רייד. דאָס שטעטל האָט אויפגעברויזט. שכנים זיינען אַוועק צו די ראשי־הקהל מיט אַ ליאַרם. עמיצער האָט געפאָדערט מכריז זיין אַ תענית ציבור. אַ צווייטער האָט פאַרלאַנגט בעלי־מלאכות זאָלן זיך אַריינרייסן אין קלוב, צעטרייבן די חברה און אַלץ צעברעכן און צעשמעטערן.

דאַ און דאָרט האָט מען געקענט זען ווי אַ פאָטער שלעפּט אַהיים זיין ווידערשפּעניקן זון וועלכן ער האָט געטראָפן אין שכנות פון אפיקורסישן קלוב; ווי אַ מאַמע שלעפּט איר טאָכטער ביי די האָר, הלמאי זי האָט געשמועסט מיט א בחור, שלעפּט און שרייט צו איר: „חצופה!"

„מ׳מוז די מגפה איינשטילן" — האָבן יידן געטענהט, אָנווייזנדיק דערביי אויף נייע דערשיינונגען וואָס זיינען פריער נישט געווען בנימצא אין שטעטל: אָט האָט אַ יונג ווייבל אויסגעטאָן דאָס שייטל, אַ צווייטע האָט אָנגעטאָן אַ קליידל מיט אַ צו גרויסער „עפענונג". יונגעלייט האָבן אָנגעהויבן קירצן די מלבושים און אונטערשערן די בערדלעך. ידיעות זיינען אויך דערגאַנגען אַז אין וואַלד טרעפן זיך יוגנטלעכע און זיצן ביז שפּעט ביינאַכט, און אַז דער פעלדשער וויל שוין שיקן זיינע קינדער אין די „שקאָלעס".

דער אומרו אין דער קאַלטער שיל וואַקסט. יידן זען די געפאַר און פילן אַז עפּעס מוז גלייך געטאָן ווערן: ניין, מער טאָר מען נישט שווייגן!

פון דער בימע טראָגט זיך אַ באַסאָווע שטים ווי אַ געשריי: יידן, מ׳וועט מעכב זיין דאָס לייענען ביז מ׳וועט עפּעס טאָן. אפיקורסות בושעוועט ביי אונדז אין שטעטל. אַלץ איז געוואָרן הפקר. בחורים און מיידלעך גלייבן מער נישט אין גאָט. און וויבאַלד מיר וועלן נישט עפּעס

טאָן אָפּצושטעלן די מגיפה — ווער ווייסט, רחמנא ליצלן, צו דאָס וועט נישט ברענגען צו שמד!

„משכילים" האַקן אויס ביימער

אַ פאַרזאַמלונג פון משכילים אין סאַדיגערער „שטיבל". יאָסל קייסער איז דער ראש המדברים. ער שטייט מיט זיין גרויסן קאָפּ אויף אַ טיש, שאָקלט מיט זיינע אָפּגעהאַקטע הענט און ציטערדיקער באָרד. ער פלאַמט:

— לאַנגע יאָרן האָט אונדזער שטעטל געלעבט אין פינצטערניש און עם־הארצות. אונדזערע בחורים זיינען געזעסן אויף דער בית־מדרש־באַנק און נישט געוווּסט וואָס עס טוט זיך אין דער וועלט. מיידלעך זיינען געזעסן ביי טאַטע־מאַמע און געוואַרט אויף זייערע באַשערטע. ווייבער האָבן געוווּסט בלויז וועגן קינדלעך. מיר ווילן זיי עפענען די אויגן, ברענגען וויסן און בילדונג און דער פינצטערניש. די שוואַרצע כוחות בראש מיטן רב ווילן נישט דערלאָזן צו דעם. אוודאי איז דעם רב נישט באַ־קוועם זיינע שעפעלעך זאָלן ווערן קלוגער. די מאַכט פון די רבנים און אַנדערע כלי־קודש ווערט באַדראָט. מיר לעבן אָבער אין אַ נייער צייט און אויב דער רב וועט אונדז שטערן וועלן מיר אים אָפּצאָלן מידה כנגד מידה: מיר וועלן אַלע ביימער אויסהאַקן אין זיין גאָרטן!

און אַזוי איז אָנגענומען אַ באַשלוס, אַז אין איינער אַ נאַכט, ווען דער רב וועט נישט זיין אינדערהיים, וועט חברה יונגוואַרג אַריין אין זיין גאָרטן און אויסהאַקן די ביימער.

דער רב פלעגט זיך נוהג־זיין יעדן פרי אַרויסצוגיין אין זיין גאָרטן, אָפּוועקזעצן זיך צווישן די ביימער און לערנען גמרא.

צומאָרגנס ווי נאָר דער רב האָט געעפנט דאָס פענ־צטער איז אים פינצטער־געוואָרן אין די אויגן: די יונגע ביימלעך זיינען געלעגן ווי טויטע פגרים...

מיט אַ שוואַך קול האָט ער אַ רוף געטאָן דעם איידעם זיינעם און מיט טרערן אין די אויגן אים געוויזן וואָס איז געוואָרן פון שיינעם גאָרטן. דער איידעם איז אַרויס פון די כלים און זיך צעשריגן מיט א ווילד קול: דאָס איז די נקמה פון די אפיקורסים! מ'דאַרף זיי אין חרם אַריינלייגן, אין חרם!

נאָך איידער דער רב האָט באַוויזן אָפּצודאַווענען שחרית האָט דאָס גאַנצע שטעטל שוין געוווּסט וועגן די אויסגעהאַקטע ביימער. די חשובע בעלי־בתים זיינען באַלד געקומען צום רב אין שטוב ווי אויף אַ לויה. דער צאָרן איז געווען גרויס און אַלע האָבן מסכים־געווען: אַ חרם אויף די אַלע וואָס האָבן אַ שייכות צו דער מעשה־נבלה!

דער חרם ווערט אויסגערופן

גרויסע מודעות האָבן זיך באַלד באַוויזן אין גאַס וואָס האָבן גערופן דעם עולם קומען אין שיל אַריין ווו עס וועט אויסגערופן ווערן דער חרם. די אַרבעט האָט זיך גלייך אָפּגעשטעלט. באַלד האָבן זיך אָנגעהויבן זאַמלען מענטשן. די קרעמערס האָבן פאַרמאַכט די קראָמען, די באַלמעלאָכעס די וואַרשטאַטן. דער צאָרן האָט געברענט: ווי איז געהערט געוואָרן אַזאַ זאַך? ווי מעג מען אויסהאַקן יונגע ביימלעך, און נאָך דערצו ביים רב אין גאָרטן?

די שיל איז פול, געפּאַקט. אַ טיפע ערנסטקייט ליגט אויסגעגאָסן אויף אַלעמענס פנימער. אַ שטילקייט, וואָס ווערט בלויז איבערגעריסן דורך טיפע קרעכצן. דער שמש צינד אָן די וואַקסענע ליכט, לייגט דעם שוואַרצן טישטעך אויפן שולחן — — —

דריי קלעפּ, אַ קול רופט אויס: על דעת המקום ועל דעת הקהל, יעדער וואָס האָט געהערט אָדער געזען אָדער ווייסט ווער עס האָט אָפּגעטאָן די נבלה, דאַרף קומען און דערציילן! יעדער וואָס וועט אויסבאַהאַלטן דאָס אָדער די אַלע וואָס האָבן אַ האַנט אין דער מעשה־נבלה וואָס וועלן נישט קומען מתוודה־זיין זיך און אויסדריקן חרטה פאַר זייערע מעשים — די אַלע זאָלן זיין מנודה ומוחרם, אָפּגעשיידט פון דער דאָזיקער עדה!

די פלעמלעך פון די געצונדענע ליכט ציטערן. אַ טויטע שטילקייט. שווערע קרעכצן, אַ געוויין גייט־אויף פון דער ווייבער־שיל: דער חרם איז אַריין אין קראַפט!

נועם זכאי

גבעתיים

חמישה דורות למשפחת איידים־מייזליש (1928)
פינף דורות פון פאמיליע איידים־מייזליש (1928)

יושבת (באמצע) חנה שרה'ליס; מימינה — בתה ביילה; משמאלה — נכדתה נחמה (אשת אפרים איידים); עומדת — נינתה רבקה (בת נחמה איידים). התינוקות — בניה של רבקה.

ארבעה דורות למשפחת גלאטר
פיר דורות פון פאמיליע גלאטער

יושבים (מימין): יינטה הכט, לאה גלאטר (לאה די האָשצ'יוער), בת־שבע הלפרסון. עומדים (מימין): פייגה הכט, יוסי הכט ויהודית דיקשטיין (כעת שוורצמן), נינתה של לאה גלאטר.

בתי־אב לדורותיהם

שלושה דורות למשפחת לאקריין (נספו כולם בשואה)
דריי דורות פאמיליע לאקריין (אלע אומגעקומען)

שני דורות למשפחת פריידפיר
(שני אחים שהתחתנו עם שתי אחיות)

עומדים — מימין: שמשון פריידפיר; משמאל — אהרן פריידפיר; יושבים — מימין: חיה פייגה פריידפיר (קאָס); משמאל: איטה־מינדל פריידפיר (קאָס)

אבות ואמהות ז"ל

ר' הירש ביניוק (קוברינסקי)

ר' אברהם קריגר

ר' אברהם כהן
(אבי שושנה וחנה כהן)

רויזע קאַס

חוה מיילר
(אמה של דינה שטרנפיין)

הניה רויכל

חינוך ותרבות

מלמדים ו„עוזרים" ופרנסותיהם

ב ב י ת ו ש ל מ ל מ ד ־ד ר ד ק י

הייתי בן שש כאשר נפטרה אמי הניה. נשארנו שלושה יתומים: ד ן ־ צ ב י, אני — פ י נ ח ס, ו ח י י ם ־ י צ ח ק ־ ד ו ד. אבי, א ב ר ה ם י ע ק ב, היה מלמד־דרדקי כמעט של כל ילדי העיר. כך גם דודי י ע נ ק ל, אחי אמי. הוא היה שותף לאבי. ב„חדר" שלהם קנו ראשית דעת מאות ילדים, בנים ובנות מגיל שלוש עד גיל שש. הם הרביצו תורה בתלמידים במשך כל היום, מדי יום ביומו, אף בצהרי יום שבת, פרט לחגים. את שכר הלימוד היו ההורים מסלקים בתשלום חצי־שנתי. היו בעלי־בתים עניים שלא היה ביכול־תם לשלם במזומנים את מעט ה„רובלים" בעד „הזמן". הסנדלר היה מסלק את חובו בזוג נעליים, החייט — בחליפת בגדים (את החומר היה מספק אבי). ב„חדר" היה תלוי על הקיר, לפי פקודת הרשות, רשיון עם תצלומו של אבא, ולידו — תמונתו של ה„צאר" ניקולאי...

אבי היה אדוק מאד. הוא היה קם לילה לילה בחצות ל„תיקון חצות", עד אור הבוקר. אחר כך היה הולך להתפלל, חוזר מבית התפילה ומיד מתחיל בלימוד תורה לילדים.

ה „ ע ו ז ר י ם "

פרנסה ? — לפי תנאי הימים ההם היה מצבנו לא רע. אבי ודודי העסיקו 3—4 „עוזרים". תפקידם של הללו היה ללכת מדי בוקר, בהשכמה, לבתי הילדים ולשנן עמם „מודה אני". אחד העוזרים היה צריך גם להעביר על כתפיו את הילדים הקטנים ל„חדר" כאשר אדמת הורוכוב הפכה ביצה (ומתי לא היתה ביצה ?). בימים נוראים היו ה„עוזרים" מכינים ספסלים לישיבה בבית הכנסת הגדול, מביאים לשם את הילדים ואומרים עמם כמה תפילות. בימי חנוכה הם יצקו סביבונים מעופרת וחרטו עליהם נ. ג. ה. ש. לשמחת תורה התקינו דגלים צבעוניים, ועל כל אחד מהם התנוססה הכתובת „דגל מחנה..." לפורים הכינו לילדים רעשנים, מחוטבים וצבועים, מעשה אמן. ימים מספר לפני פסח היו באים לכל בית ואתם מדוכה גדולה מעץ ושני גלילי־עץ כבדים — כתשו מצות והכינו קמח־מצה. בל"ג בעומר הכינו חרבות וקשתות והלכו עם הילדים ליער.

לא די בכל אלה: „העוזרים" אף היו מסייעים בידי „בעלי־הבתים" בחתונות, אפילו בישלו את הדגים הממולאים למשתה הכלולות. הם גם היו מוליכים את הילדים לבתיהן של יולדות יום לפני ברית־מילה, אומרים „קריאת שמע" בקול, וכל ילד היה מקבל עוגיה. בהגיע ט"ו בשבט נמצאה עקרת־בית שהביאה ל„חדר" פירות של „חמישה־עשר": חרובים, תאנים, תמרים וצימוקים. כל ילד קיבל את מנתו, ו„העוזרים" היו מברכים עם הילדים על הפירות. תמורת כל הפעולות האלה היו ה„עוזרים" מקבלים דמי־מענק, שילשלו אותם לתוך קופה עשויה עץ. בסופו של ה„זמן" היה כל רייש־דוכנא מקבל את חלקו.

א ש ת ה מ ל מ ד, ה ח נ ו ו נ י ת

אמי החורגת ב י ל ה ־ ח ו ל י ה היתה אחותה של אמי ז"ל. אשה פעילה מאד. היא עסקה במסחר. בחנות שלה נמצאו למכירה כל סוגי המצרכים. לא רב היה מספר הלקוחות שלה. רובם היו גויים מסקובלקה. היא נתנה להם סחורה בהקפה. שום דבר לא נרשם. הכל היה שמור בראשה. היא נתנה בהם סימנים: פלוני הגוי יש לו כלב אדום (או שחור), אלמוני — מקום דירתו על גבעה, וכיוצא באלה. אבי נאלץ היה מפעם לפעם לחתום על שטרות למענה כדי לחלצה ממצוקה בהנהלת החנות.

זוכר אני ימי שני בשבת, כאשר ז כ ר י ה א ב ר ה ם ־ ש מ ע ו נ ' ס היה נוסע ללוצק להביא סחורה לפי הזמנותיהם של החנוונים. החנוונים היו מתרוצצים באותו יום מאיש לאיש ממכריהם לבקש „גמילות חסד", כדי לתת כסף לזכריה, בתקווה שלאחר יום השוק יהיה לאל ידם להחזיר

את הגמ"ח כדי שיוכלו לקבל שוב גמ"ח בעוד זמן מה...

כשהגיע יום השוק היו החנוונים רצים לעגלות האיכרים. כל אחד השתדל להקדים את חברו: „היש לך משהו למכור?" — היו שואלים את הגוי, בעל העגלה, ובינתים לוקחים ממנו את הבקבוק לנפט ומבטיחים לו שיקחו ממנו רק 4 קופיקות בעד הליטרה, בעוד שלחנווני עצמו עלתה הליטרה 5 קופיקות. אמנם הפסד ובלבד שהאיכר יבוא אל החנות...

דן־צבי עזר לאמא בחנות. פינחס היה ילד טיפוחים שחרדו לבריאותו. הסיבה לכך היתה, שמאז הולדת הילד הראשון ועד בואו של השני שבקו בביתנו כמה ילדים רכים חיים לכל חי. כדי לשמור על חייו הובא פינחס לרבי של חסידים, שיברך אותו באריכות ימים, על צוארו קשרו שקיק ובו קמיעות שונות, הלבישוהו בגדי־בד לבנים, שהרבי ציווה עליהם. לעומת זה תלו בו המלמדים שלו תקוות רבות שיהיה בן־תורה.

המלמד ו„רווחיו"

אחד המלמדים בעיר היה שמואל־הרש ממיליטין. ירא־שמים גדול, שלאחר שגמר עם תלמידיו את לימודי היום, היה רץ לכמה בתי־תפילה לחטוף „קדושה־ברכו". „מחירה של „קדושה" 150 רובל, מחירו ה„ברכו" — 50 רובל. כל זה, כמובן, בעולם הבא" — כך היה אומר. הוא אף הדריך את תלמידיו ללכת בדרכיו ולעשות כמעשהו: לרוץ על־פני בתי־הכנסת ולחטוף „קדושה־ברכו"...

שמחתם של התלמידים היתה מלאה כאשר היה נכנס בריב עם אשתו דובריש־נחה. אז היה שולח את הילדים לבתיהם בעצם היום. ועל מה היה ר' שמואל־הרש רב עם אשתו דובריש־נחה? — הוא היה נזקק לעזרתה כשהיה קונה משהו אצל גוי. ר' שמואל הרש לא ידע שפת הגויים, והיא, דובריש־נחה, היתה המתווכת, מכיון שלשון הנכרים היתה שגורה בפיה. ר' שמואל־הרש צעק תמיד שאין היא משמיעה באזני האיכר המוכר מה שהוא רוצה שהיא תגיד לו... רב היה צערו על שלשונו בגלות. „הוי, אילו ידעתי לדבר גויית"...

„בחורי" השטיבל

בכל ה„חדרים" היה מיכל קופל'ס חברי ללימודים. לאחר שסיימנו את חוק לימודינו בחדר, המשכנו בתלמודנו בשטיבל הקארליני. פעם אחת, בערב שבת, כאשר לא ציפינו כלל שמישהו יבוא להתחקות אחר מעשינו, הופיע לפתע ר' קופל. הוא בא לראות אם אנו יושבים על התורה — ומצא אותנו מחליקים על הנהר הקפוא שבקרבת מקום...

למחרת, ביום השבת, קרא לנו רבינו נתן חיים חנא'ס, יהודי חולני אך יודע ספר ותלמיד חכם, ושאל אותנו פשוטו של שיעור בגמרא. פינחס, על פי מקרה, השיב תשובה כהלכה, ואילו מיכל החטיא הפעם את המטרה. קם ר' נתן ואמר למיכל: „ואחרי כל זה אין זה לפי כבודו של אביך שאתה תלמד אתו יחד?!..."

פעם קרה לי מקרה־ביש, שעל פי נס יצאתי ממנו שלם. מעשה שהיה כך היה: אבי, אברהם יעקב, לקחני עמו ל„פריסטאב" (מפקד המשטרה בימי הצאר) כדי לפדות „משכון" שהפקיד הגובה עיקל בביתנו בעד אי־תשלום מסים במועדם. ה„פריסטאב" הכניס אותנו לתוך חדר גדול, שהיו בו „משכונות" רבים, וכל אחד צריך היה להכיר את שלו. לפתע אמר ה„פריסטאב": „הזאטוט הזה יש לו פיאות ארוכות מדי..." הוא רצה לקצץ בהן, וברוב עמל עלה בידי אבי לבטל את רוע הגזירה...

הגירה לאמריקה

יום חמישי בשבוע היה היום המיועד ל„ידידים". בצהרי יום חמישי אחד החלה ריצת בהלה ברחוב. מה קרה? אומרים, שהגויים מתכוננים לעשות „פוגרום". מיד נסגרו כל החנויות וכל איש תפס בידו מקל ורץ לשוק הגדול. לאשרנו נמצאו אז בשוק ה„פריסטאב" וכמה שוטרים, שפיזרו את הגויים ועגלותיהם לכל עבר.

אותו יום נסתיים באימי־פחד בלבד.

באותו זמן יצא אחי דן־צבי לאמריקה. עברו חמישה חדשים מאז צאתו וכבר התחיל לשלוח מאות דולארים לבני משפחתו. הדבר היה לשיחה בפי כול. הכול התקנאו בו. חישבו ומצאו, שדן מרויח שם — — — יותר מה„פריסטאב" ואפילו יותר משופט השלום...

רבים מאנשי עירנו החלו אז לצאת מהורוכוב והיגרו לארצות־הברית.

ניו־יורק

פינחס וואלאך

מלמדים, בעלפערס און זייערע פרנסות

איך בין אַלט געווען 6 יאָר ווען איך האָב פאַרלוירן מיין מוטער ה ע נ י ע. דריי יתומים זענען מיר געבליבן: ד ן־צ ב י, פ י נ ח ס און ח י י ם ־ י צ ח ק ־ ד ו י ד. מיין פאָטער א ב ר ה ם ־ י ע ק ב איז געווען אַ דרדקי־מלמד כמעט פאַר דער גאַנצער שטאָט. אַזוי אויך מיין פעטער י א נ ק ל, מיין מוטערס ברודער. ער איז געווען אַ שותף מיט מיין פאָטער. אין זייער חדר האָבן געלערנט עטלעכע הונדערט קינדער, יינגלעך און מיידלעך פון 3 ביז 5—6 יאָר אַלט. די שטוב איז געווען אַ גרויסע, מיט אַ סך בענק און טישן. זיי האָבן געלערנט מיט די קינדער אַ גאַנצן טאָג, יעדן טאָג אין דער וואָך, אפילו שבת בייטאָג, אַ חוץ ימים טובים. שכר לימוד האָט מען געצאָלט דורכן יאָר, נישט חודשלעך. געווען אַ געוויסע צאָל אָרעמע בעלי־בתים, וואָס האָבן נישט געהאַט צו באַצאָלן די פאָר רובל פאַרן „זמן״. אַ שוסטער האָט געצאָלט דעם שכר־לימוד מיט מאַכן אַ פאָר שיך, אַ שניידער האָט געמאַכט אַ גאַרניטער (די סחורה האָט געווינלעך מיין פאָטער געגעבן). אין דעם חדר ווו די קינדער האָבן געלערנט האָט געמוזט הענגען אַ בילעט מיט מיין פאָטערס בילד און דערביי אויך דעם צאַר ניקאָלאַי׳ס בילד.

מיין פאָטער איז געווען זייער אַ פרומער ייד. ער פלעגט אויפשטיין טאָג־טעגלעך אין מיטן דער נאַכט און זאָגן „חצות״ ביז אינדערפרי. דערנאָך איז ער געגאַנגען דאַווענען, צוריקגעקומען און באַלד גענומען לערנען מיט די קינדער.

פרנסה? — ווערדליך יענע צייטן געווען נישט שלעכט. זיי האָבן באַשעפטיקט 3—4 בעלפערס. זייער אַרבעט איז געווען צו גיין יעדן פרי־מאָרגן אהיים צו די קינדער און זאָגן מיט זיי „מודה אני״. איין בעלפער האָט אויך גע־טראָגן די קליינע קינדער אין „חדר״ ווען די בלאָטעס זיינען געקומען — און ווען איז נישט געווען קיין בלאָטע? אין די ימים נוראים האָבן זיי געמאַכט בענק אין דער גרויסער שול, געבראַכט די קינדער אין שול און געזאָגט מיט זיי געוויסע תפילות, פאַר חנוכה — געגאָסן בלייענע דריידלעך מיט דער אויפשריפט נ. ג. ה. ש.; צו שמחת תורה — געמאַכט פאַרשידענע קאָלירטע פאָנען מיטן דגל מחנה...; פורים צייט האָבן זיי געשניצט און געפאַרבט האָלצערנע גרעגערס פאַר די קינדער; אַ פאָר טעג פאַר פסח האָבן זיי געטראָגן אַ גרויסע האָלצערנע סטופע מיט צוויי גרויסע שטויסערס צו יעדן בעל־בית און געקלאַפּט מצות פאַר מצה־מעל; ל״ג בעומר האָבן זיי געשניצט שווערדן מיט בויגענס און געפירט די קינדער אין ראַבינע; חמישה־עשר האָט אַ געוויסע באַלעבאָסטע געבראַכט אין חדר באָקסער, פייגן, טייטלען און ראָזשינקעס. יעדעס קינד האָט באַקומען אַ טייל פון דעם אַלעמען און די בעל־פערס האָבן געמאַכט די ברכות מיט די קינדער.

זיי האָבן אויך געהאָלפן די בעלי־בתים ביי חתונות, אפילו געקאָכט די געפילטע פיש. די בעלפערס פלעגן אויך פירן די קינדער צו אַ קינפּעטאָרן אַ טאָג פאַרן ברית, געזאָגט מיט זיי קריאת־שמע און דערפאַר האָט יעדעס קינד באַקומען אַ צוקער־לעקעכל... פאַר די אַלע זאַכן האָבן זיי באַקומען יד־געלט. די געלטער האָבן זיי אַריינ־געלייגט אין אַ גרויסע האָלצערנע פושקע און נאָכן „זמן״ זיך געטיילט אויף חלקים.

אונדזער שטיפמוטער ב י י ל ע ־ ח ו ל י ע איז געווען אַ שוועסטער פון אונדזער מוטער. זייער אַן אַקטיווע פרוי. זי האָט געהאַנדלט. געהאַט אַ קלייט מיט אַלץ וואָס נאָר מען האָט געוואָלט, אַחוץ שניט־סחורה. צופיל קונים נישט געהאַט. מערסטענס זענען אירע קונים געווען סקאָבעלקער גויים. זי פלעגט זיי געבן סחורה אויף באָרג. קיינמאָל נישט פאַרשריבן. אַלץ געדענקט אויפן קאָפּ. זי האָט זיך געמאַכט סימנים: ד ע ר גוי האָט געהאַט אַ רויטן אָדער אַ שוואַרצן הונט; יענער גוי האָט געוווינט אויפן באַרג — און נאָך אַזעלכע ענלעכע סימנים. מיין פאָטער האָט אַלעמאָל געגעבן וועקסלען כדי איר אַרויסצוהעלפן מיט דער קלייט.

איך געדענק יעדן מאַנטיק, ווען דער פאַרער ז כ ר י ה א ב ר ה ם ־ ש י מ ע ו נ ׳ ס איז געפאָרן קיין לוצק ברענגען די סחורה וואָס די קרעמערס האָבן באַשטעלט, פלעגן די קרעמערס אַרומלויפן צו יעדן באַקאַנטן און בעטן אַ גמילת־חסד צו געבן דעם פאַרער, מיט דער האָפנונג אַז נאָכן מאַרק־טאָג (אָדער יריד) וועלן זיי אָפּגעבן דעם גמילת־חסד, כדי צו קענען לייען נאָך אַמאָל...

אַזוי איז דאָס אָנגעגאַנגען יעדע וואָך.

איך געדענק אַז אין מאַרק־טאָג זיינען די קרעמערס

געלאָפּן אײנער פאַרן צווייטן צו דער גוישער פור, צום וואָגן, מיט דער פראַגע: „מאַיעטע שטשאָ פראָדאַטע" (האָט איר וואָס צו פאַרקויפן?) דערווייל צוגענומען די קעראָסין פלאַש, צוזאָגנדיק דעם גוי אַז מען וועט אים גיבן פאַר 4 קאָפּיקעס אַ פונט קעראָסין, וואָס האָט אים, דעם קרעמער אַליין, געקאָסט 5 קאָפּיקעס — אבי נאָר ער זאָל קומען אין קלייט.

ד ן ־ צ ב י האָט מיטגעהאָלפן אין דער קלייט און פ י נ ח ס איז געווען דאָס ציטריקע קינד, ווייל אין די יאָרן צווישן דן־צבי און פינחסן זײנען בײ אונדז עטלעכע קינדער אַוועק אויפן עולם האמת. מ'האָט אים, פינחסן, געפירט צו יעדן חסידישן רבין ער זאָל אים בענטשן מיט אריכות ימים. ער האָט געטראָגן אויפן האַלז אײנגענײט אין אַ זעקעלע פאַרשידענע קמיעות און איז געווען געקליידעט אין ווייסע לײוונטענע קליידער, וואָס אַ געוויסער רבי האָט געהייסן אָנטאָן. זײנע מלמדים האָבן געגעבן גוטע האָפענונגען אַז ער וועט קענען לערנען.

איין מלמד, ש מ ו א ל ה ע ר ש ד ע ר מ י ל י ט י נ ע ר, אַ פאַנאַטיש פרומער, פלעגט נאָכן טאָג לערנען מיט די קינדער, לויפן אין עטליכע שולעכלעך צו כאַפּן אַ „קדושה־ברכו". אַ „קדושה" איז ווערט געווען 150 רובל, אַ „ברכו" — 50 רובל, — פאַרשטייט זיך אויף יענער וועלט. אַזוי האָט ער געזאָגט. ער האָט אויך געמאַכט, אַז די תלמידים זאָלן לויפן אין די בתי־מדרשים און כאַפּן אַ „קדושה־ברכו"...

די תלמידים זענען געווען צופרידן ווען ער האָט זיך צעקריגט מיט זיין ווייב ד אַ ב ר י ש נ ע כ ע און אַהיים געשיקט די תלמידים אין מיטן טאָג. געקריגט האָט ער זיך מיט איר יעדעס מאָל ווען ער האָט געדאַרפט אָנקומען צו איר זי זאָל אים אַרויסהעלפן ווען ער האָט עפּעס געקויפט בײ אַ גוי. ער האָט נישט געקענט ריידן גוייש. דאָבריש־נעכע האָט אים אַרויסגעהאָלפן מיטן ריידן, און ער האָט אַלע מאָל געשריגן אַז זי רעדט נישט דאָס וואָס ער וויל זי זאָל ריידן... ער האָט באַדויערט וואָס זיין צונג איז אין גלות. „אוי, ווען איך קען ריידן גוייש"...

איך און מ י כ ל ק אַ פּ ל ס האָבן אַלע יאָרן געלערנט אין דיזעלבע חדרים. מיר האָבן דערנאָך אויך געלערנט אין קאַרלינער שטיבל. אײנמאָל, אַ פרייטיק, מיר האָבן נישט דערוואַרטעט עמיצער זאָל אונדז נאָכזוכן, און פלוצים — קאַפּל איז דאָ. ער איז געקומען זען צו מיר לערנען און אונדז געטראָפן גליטשן זיך אויפן טײך.

שבת אינדערפרי רופט אונדז אונדזער רבי, נ ת ן ח י י ם ח נ א ׳ ס, אַ יאַדישלעווער, אַ קראַנקער, נאָר אַ יודע ספר און אַ גוטער לערנער, און פרעגט אַ געוויסן פשט פון דער גמרא. פינחס האָט גראַד געטראָפן, מיכל האָט דאָסמאָל געמאַכט אַ טעות, גיט דער רבי נתן אַ זאָג צו מיכלען: „און דײַן טאַטן פּאַסט נישט זאָלסט זיך לערנען מיט אים צוזאַמען?"

אײנמאָל איז מיט מיר געשען אַ צופאַל, וואָס איך בין קוים אַרויס אַ גאַנצער. מעשה שהיה כך היה: מיין פאָטער א ב ר ה ם י ע ק ב האָט מיך מיטגענומען מיט זיך צום פריסטאַוו. ער איז געגאַנגען אויסלייזן א משכון, וואָס דער סאָטניק האָט פאַרנומען פאַר נישט באַצאָלן דעם נאָלאָג צו דער צייט. דער פריסטאַוו האָט אונדז אַרײנגעפירט אין אַ גרויסער קאַמער. געווען דאָרט אַ סך משכונות, און יעדער האָט געדאַרפט דערקענען זיין חפץ, וואָס מען האָט בײ אים צוגענומען. פלוצים גיט אַ זאָג דער פריסטאַוו: „דער קליינער פינחס האָט צו לאַנגע פאות"... ער וויל זיי אָפּשניידן, מאַכן קורצער. מיט גרויס מי איז מיין טאַטן געלונגען אָפּצוהאַלטן די גזירה...

דאַנערשטיק איז געווען דער טאָג פון ירידים. אײנמאָל אַ דאַנערשטיק, אין מיטן טאָג — אַ געלויף. וואָס איז? מ'זאָגט אַז די גויים ווילן מאַכן אַ פּאָגראָם. באַלד האָבן זיך פאַרמאַכט אַלע קלייטן, און יעדער האָט געכאַפּט אַ שטעקן און איז געלאָפן אין גרויסן מאַרק. צום גליק האָבן זיך געפונען אויפן מאַרק דער פריסטאַוו מיט אַפּאַר סטראַשניקעס. זיי האָבן צעטריבן די גויים מיט די פורן, און מען איז אָפּגעקומען מיט שרעק.

נאָך דעם איז דן־צבי אָפּגעפאָרן קיין אַמעריקע. אין 5 מאָנאַטן אַרום האָט ער אָנגעהויבן שיקן הונדערטער דאָלאַרן צו זיין פאַמיליע. יעדער אין האַרכיוו האָט אים מקנא געווען. זיי האָבן אויסגערעכנט אַז דן פאַרדינט מער פון דעם פריסטאַוו, אפילו מער פון דעם „מיראָוואָי סודיאַ" (פרידנס ריכטער).

אַ סך האַרכיווער האָבן נאָך דעם אָנגעהויבן צו עמיגרירן קיין אַמעריקע.

פינחס וואָלאָך

ניו־יאָרק

ר׳ פייסי - מלמד הדרדקי

מלמדי הראשון היה רב פ י י ס י פ א ס ט ר נ א ק ז״ל. מלמד דרדקי היה; רץ מבית לבית ומלמד את האלף־בית לבנות ולנערים הקטנים, אשר משום מה לא יכלו ללכת ל„חדר״, כמו אצלנו, למשל, שהחדר מרוחק מאד היה מביתנו.

בפניו קראו אותו ר ב פ י י ס י, ושלא בפניו — פ י ס י נ י ו מ ל מ ד. פיסיניו בלשון הקטנה — על שום מה? כנראה על שום קטנותו. קטן וצנום היה האיש כנער שלא בגר, נער בעל זקן שחור ועינים שחורות, צעירות וחיכניות, אשר תמיד נמצאה לו מילתא דבדיחותא, אימרה שנונה, משל או סיפור מבדח, מסוגם של סיפורי מינכהאוזן. מאד אהבתי את מלמדי זה, כאהוב ילד את אומנתו. בבואו היה עוזר לנו ליטול את ידינו ותוך ספיגתן במגבת היה מתחיל בברכת „מודה אני״; אחר כך היה מוציא את הסידור הגדול והמרופט מרוב שימוש ובכפיס עץ, ה„טייטל״, מצביע על האותיות ומשנן עם כל אחד מאתנו לחוד את האלף־בית; ולבסוף — מפטיר ב„קריאת שמע״, מנשק את המזוזה ורץ בצעדים קטנים ומהירים לבית שני.

איש עני היה רב פייסי ומטופל בילדים הרבה. תמיד היה לבוש אותה הקאפוטה הדהויה, שאפילו לפי מידתו היתה קטנה, ונשתיירה, כנראה, עוד מימי נעוריו. אך רוחו טובה היתה תמיד. איני זוכרת אותו גוער במי שהוא, אף לא בשובבים שבנו. אלינו, הילדים, דיבר תמיד בבת צחוק, בלטיפה על הראש או בצביטה בלחי. בגעור בנו אמא, היה הוא לנו לסניגור: „מה אפשר לדרוש מהם? ילדים הם ילדים!״

לפעמים, ביחוד בימי החורף הקרים, היה נעתר להזמנת ההורים ונשאר לשתות כוס תה חם. ואז היה מתבל את שיחתו במשליו ובסיפוריו היפים, שכה אהבתי לשמעם. כשגדלתי ראיתיו לפעמים ברחוב רץ בצעדיו הקטנים והמהירים, כנראה להרביץ תורה לקטנים.

זאת היתה דרכו עד סוף ימיו.

כפר־יהושע **מלכה ורד** (פליט)

מלמד הגמרא - בנימין שווארצמן
(בנימין הרש גראנדס)

דמות ידועה בעירנו היתה דמותו של אבי ז״ל, ב נ י מ י ן ש ו ו א ר צ מ ן (בנימין הרש גראנדס). רוב בניהם של בעלי הבתים למדו אצלו תורה ותלמוד. הוא גם מילא מספר תפקידים ציבוריים: דיין, מסדר חופה וקידושין ועוד. בכל התפקידים הללו בא במגע עם הקהל הרחב והיה מקובל על הכול. לתפקידים אלו התכונן אבי ז״ל עוד בצעירותו. שנים מספר למד ב„ישיבה״ בוורשה. עם סיום לימודיו שם, חזר לעיירתנו והתחיל לעסוק בהוראה. הוא נחשב למלמד בדרגה גבוהה. ואכן, אליו הופנו תלמידים שידעו חומש ורש״י והתחילו בלימודים נוספים.

הוא היה קנאי לדת ישראל, אך באפייו היה אדם פרוגרסיבי. את דמותו קבעו ידיעתו הרחבה בתלמוד ושכלו החריף, שהניעוהו להקשיב לדעת הזולת בסובלנות ואחר־כך לנסות לשכנעו בהוכחות חותכות. רק מעטים יכלו לעמוד בוויכוח עמו.

את עבודתו אהב מאד. ניחן בגישה אינדיבידואלית לכל ילד, לרבות ילדים קשי־תפיסה.

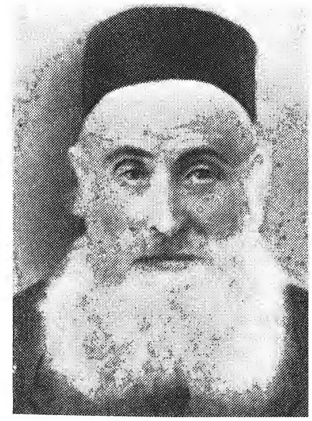
זמן מה נמנה גם עם המורים הראשונים בבית הספר „תרבות״ בהורוכוב. הוא לימד שם תלמוד.

בהיותו חזן בבית המדרש, היה מארגן מדי שנה בשנה מקהלת תלמידים, שהיו משתתפים בהדרכתו בתפילה בימי החגים. זכות גדולה היתה לתלמיד להתקבל למקהלה זו ולהופיע בימי החגים לפני כל הקהל. תפילתו הצטיינה ברגש יהודי חם.

היה ממקורביו של רב העיר. מדי יום ביומו היה נכנס לבית הרב כדי לעסוק בתורה ולשיחת חולין. במקרים רבים נועץ בו הרב בעניני הלכה ובענינים כלליים כאחד. שיפוטו היה מהיר ובהיר.

לעתים קרובות ישב במשך שעות רבות, אחרי יום

עבודה קשה, בתור בורר בין סוחרים ואנשי עסק, שהכירוהו היטב כאיש רודף צדק ומשפט.

ר׳ בנימין שווארצמן
(הרש גראנדס) ז״ל

הוא לא רק נאה דרש, אלא גם נאה קיים. זכורני מקרה כאשר עני בא לביתנו ביום שישי לפנות ערב במטרה להתארח בשבת. האיש סיפר, שבמשך כל היום לא הצליח לקבל אוכל מנשים כיוון שהיו עסוקות בהכנות לשבת. בו במקום החליט, אבי, בהסכמת אמי, להכין כל יום שישי ארוחות חמות בשביל כל העניים הבאים מרחוק וגם להקצות חדר בביתנו ללינה בשבילם. מאז היה ביתנו מלא יום יום אורחים. הדבר הכביד מאד על בני משפחתנו, לא רק בגלל העבודה המרובה שהיתה קשורה בזה, אלא גם בשל הנקיון הירוד של אורחינו. לא פעם ביקשנו מאבא למצוא מקום ציבורי בשביל האנשים הללו, אולם אבי התעקש וענה שזוהי מצוותו האישית ועליו לקיימה. כשהציע לו אחד מבעלי הבתים תשלום בעד קניית הזכות הזאת — סירב אבי וראה את עצמו כבעל חזקה על מצווה זו.

נסיונו הרב בחינוך אמר לו, שאי אפשר לחנך רק במלל, אלא נדרשים מעשים מחנכים. אכן, לא אחת הצביע בפני תלמידיו על מעשים אלה ודרש מהם לקיימם, בהדגישו שחשיבותם עולה על התפילה.

בחודש ניסן תרצ״ט נפטר אבי והוא בן 59 במותו. קהל רב של תלמידיו הלך אחרי ארונו.

חיפה **בלומה שווארצמן** (צ׳רבאטוב)

הרבי והחזן

רק אעצום עיני והנה עומדת שוב מעל מיטתי דמותו החיה של ה„רבי״, ר׳ בנימין־הרש גראנדס, זקן המידות שלו והשפם מכוסים גלדי קרח והוא מטלטלני בקצהו המעוקל של מקלו הנתחב מתחת לשמיכה החמה ואומר: „נו, שטיי אויף!״ בחוץ שוררת עדיין עלטה כבדה וקור עז עוצר את הנשימה, אך הרבי עשה כבר כברת דרך ארוכה מביתו לפרבר בו עמד ביתנו, כדי לתת לי שיעור בלימודי הקודש לפני צאתי לבית־הספר הפולני־הממלכתי (ה„שקולה״), בו עלי להיות בשעה 8 בדיוק.

במשך 15 שנה, בבקרי החורף הקרים ובימות הקיץ החמים, עשה כך הרבי את דרכו לביתנו הרחוק והרביץ תורה באחי ובי, החל במשה — הבכור, המשך בדויד הצעיר ממנו וכלה בי, הקטן. הוא שהנחיל לנו ידיעת התורה עם רש״י וקצת מן הנביאים ואף כמה מסכתות מים התלמוד. כשהגיעו האחים לגיל מצוות, היה זה הרבי שלימדנו הנחת תפילין וקריאת ההפטרה ואף היה משדלנו שנבטיח לו, כי לא נחדל מהנחת תפילין גם כשנתבגר ולא נימצא עוד בפיקוחו.

אך יותר מדמותו של הרבי „המלמד״ נחרתה בזכרוני דמותו כשליח ציבור בבית־המדרש שלנו. לבית־הכנסת הגדול — ה„שיל״ — היו לפעמים מביאים לימים הנוראים „חזן״ מקצועי, שהיה מסלסל בקולו. בית־המדרש שלנו לא נזקק מעולם לחזן מן החוץ. הרבי היה בעל התפילה ובעל־הקורא הקבוע. ואמנם השאירה עלי תפילתו רושם בל יימחה עד היום. הרבי ודאי לא למד תורת המוסיקה מימיו ואף צורת תו לא הכיר, אבל היה, כנראה, בעל כשרונות מוסיקליים טבעיים. כשרונות אלו באו לביטויים המלא בעת התפילה.

היו שנים, שלימים הנוראים היה הרבי מרכיב מקהלה קטנה, בה היה נעזר בעת התפילה. במקהלה השתתפו שני אחי, משה ודויד, אחד האחים פויגל, אך על כולם עלה בקולו הערב יוסלה ניימאן. שבועות לפני החגים, אימן הרבי את מקהלתו הקטנה ועיבד אתם קטעי תפילה לשניים או לשלושה קולות. המנגינות, שהיו כנראה קומפוזיציה של הרבי עצמו, תאמו להפליא את תוכן קטעי התפילה והגבירו את אווירת הקדושה ששררה בבית־המדרש.

אך יותר מכל היתה מרשימה תפילתו של הרבי עצמו. לעולם לא אשכח את תפילת „בראש השנה ייכתבון וביום צום כיפור ייחתמון", כפי שנאמרה על ידיו. כל ששמע תפילה זו מפיו של הרבי, מוכרח היה באותו רגע להאמין, כי אמנם ברגע זה עומד פסק הדין להיחתם; כל מלה ממילות התפילה קיבלה בפיו מובן כל כך פלאסטי, כאילו היו אלו לא מלים, אלא תמונות חיות. כשהיה אומר „מי יחיה", הרגשת את כל חדוות החיים וב„מי ימות" שלו — שמעת את כל תוגת המוות; „מי במים" — ראית במו עיניך את השיטפון העובר על העולם; „מי בחרב" — שמעת את רעש הקרב. כשהגיע הרבי ל„מי ברעש" — נזדעזעו כתלי בית־המדרש ונדמה היה, הנה הנה הכל נהרס ברעש אדיר. ואיזו הקלה היתה יורדת על המתפללים כששמעו ש„תשובה ותפילה וצדקה מעבירין את רוע הגזירה" — ברור היה לכל, כי רוע הגזירה הועבר. כשיר לכת אדיר היתה פורצת מפיו תפילת „עשה למען שמך", המסתיימת בהכרזת נצחון „כ ת ר".

שנים רבות עברו מאז שמעתי את הרבי לאחרונה, מאז שמעתי כבר חזנים גדולים ומפורסמים, אך אם מתנגנת בלבי עדיין מנגינת תפילה, הרי זו תפילתו של „הרבי שלי" ר' בנימין הרש גראנדס.

נהריה — **בנציון טהורי (זוברמן)**

דער מלמד און דער חזן

איך פארמאך אויף א רגע די אויגן און ווידער שטייט פאר מיין בעט דאס לעבעדיקע געשטאלט פון „רבין", ר' ב נ י מ י ן ה ע ר ש ג ר א נ ד ע ס, מיט דער ברייטער בארד און וואנצעס באדעקט מיט שטיקלעך אייז; ווי ער שטורכעט מיך מיט זיין שטעקן אונטער דער ווארעמער פערינע און זאגט: „נו, שטיי אויף!" אין דרויסן הערשט נאך א געדיכטע פינצטערניש מיט אן אטעם-פארכאפנ־דיקע קעלט, מיין „רבי" האט שוין אבער באוויזן צו מאכן דעם לאנגן וועג פון זיין שטוב צו דער פארשטאט ווו מיר האבן געוווינט, כדי צו האבן מיט מיר דעם שעור פון לימוד קודש, נאך איידער איך גיי אין דער פויליש־מלוכהשער שול („די שקאלע"), ווו איך האב געמוזט זיין פינקטלעך אכט אינדערפרי.

און אזוי אין משך פון פופצן יאר — אין קאלטע ווינטער־פרימארגנס און אין הייסע זומערדיקע טעג — האט דער „רבי" געמאכט דעם ווייטן וועג צו אונדז, כדי צו לערנען תורה מיט מיינע ברידער און מיט מיר, צוערשט מיטן בכור מ ש ה, דערנאך מיט דעם יונגערן ד ו ד, און צולעצט — מיט מיר, דעם קלענסטן אין דער משפחה. ער האט מיט אונדז געלערנט חומש מיט רש"י, אביסל נביאים און אויך עטלעכע מסכתות פון ים התלמוד. איז עמיצער פון אונדז געווארן בר־מצווה, האט ער אים אויך געלערנט לייגן תפילין, לייענען די הפטורה, דערביי האבן מיר אים געמוזט צוזאגן נישט אויפצוהערן לייגן תפילין אויך שפעטער, ווען מיר וועלן שוין נישט זיין אונטער זיין אויפזיכט.

אבער מער ווי אלס מלמד האט ער זיך אין מיין זכרון איינגעקריצט אלס שליח־ציבור, חזן פון אונדזער בית־מדרש. אין דער גרויסער „שיל" פלעגט מען טייל־מאל אויף די ימים נוראים ברענגען א פראפעסיאנעלן חזן מיט א שיינער שטים. אונדזער בית־מדרש איז אבער קיינמאל נישט אנגעקומען צו א חזן פון דרויסן. אונדזער „רבי" איז געווען דער שטענדיקער בעל־תפילה און בעל־קורא. זיין דאווענען ביים עמוד האט אויף מיר איבערגעלאזט א רושם ביזן היינטיקן טאג. אוודאי האט ער קיינמאל קיין מוזיק נישט געלערנט און די צורה פון נאטן נישט געקענט, ער האט אבער געהאט נאטירלעכע מוזיקאלישע פעיקייטן, וואס זיינען בולט געקומען צום אויסדרוק בעתן דאווענען ביים עמוד.

געווען יארן ווען לכבוד די ימים נוראים האט דער „רבי" צוגעגרייט א קליינעם כאר פון משוררים. צווישן אנדערן האבן געזונגען מיינע צוויי ברידער מ ש ה און ד ו ד, איינער פון די ברידער פ ו י ג ל, אבער באזונ־דערס אויסגעטיילט מיט זיין זיס קול האט זיך י א ס ע ל ע נ י י מ א ן. שוין וואכן פאר די יום־טובים האט דער „רבי" געאיבט זיין קליינעם כאר, באארבעט שטיקלעך דאווענען אויף צוויי אדער דריי קולות. די ניגונים, וואס זיינען אפנים געווען אייגענע קאמפאזיציעס, האבן ווונדערלעך זיך

געפּאַסט צום תוכן פון די שטיקלעך תפילות און געשאַפן אַ געוואַלדיקע שטימונג אין בית־מדרש.

צום שענסטן איז אָבער געווען זיין אייגן דאַווענען. איך וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן זיין „בראש השנה יכתבון”. יעדער וואָס האָט געהערט ווי דער „רבי” האָט געזאָגט די ווערטער האָט געמוזט גלייבן, אַז באמת האַלט דער פסק־דין ממש אין דער רגע ביים געחתמעט ווערן; יעדעס וואָרט האָט באַקומען אַ פּלאַסטישן אויס־דרוק, ווי דאָס וואָלטן געווען נישט ווערטער נאָר לעבע־דיקע בילדער. אין זיין „מי יחיה” האָט מען געפילט די גאַנצע פרייד פון לעבן, געגני ווי אין זיין „מי ימות” האָט זיך געהערט דער גאַנצער אומעט פון טויט; ווען ער האָט אַרויסגעזאָגט „מי במים” — האָט מען געקענט זען ווי אַ פאַרפלייצונג שווענקט אָפּ די גאַנצע וועלט; אין „מי בחרב” — האָט זיך געהערט דער רעש פון שלאַכטפעלד. ביים אויסרופן „מי ברעש” האָבן די ווענט אַ ציטער גע־טאָן און עס האָט זיך געדאַכט ווי אָט וועט אַלץ חרוב־ווערן. און ווי לייכט איז געוואָרן אויפן האַרץ ווען ס׳האָט זיך געהערט זיין „תשובה ותפילה וצדקה מעבירין את רוע הגזרה” — פאַר אַלעמען איז דאַן קלאָר געוואָרן, אַז די גזרה איז בטל־געוואָרן. ווי א מעכטיקער מאַרש האָט ביי אים געקלונגען זיין „עשה למען שמך”, וואָס ענדיקט זיך מיטן נצחון־רוף „כתר!”

לאַנגע יאָרן זיינען שוין אַדורך זינט איך האָב צום לעצטן מאָל געהערט דאָס דאַווענען פון מיין „רבין”. זינט דאַמאָלט האָב איך שוין געהערט גרויסע און באַרימטע חזנים. אין מיין האַרץ זינגט נאָך אָבער אַלץ יענץ געזאַנג, דאָס דאַווענען פון מיין רבין — ר׳ ב נ י מ י ן ה ע ר ש ג ר אַ נ ד ע ס.

נהריה **בנציון טהורי (זאַבערמאַן)**

נוער גולה למקום תורה

ד ו ד מ י ל ש ט י י ן הוא מן הדמויות השמורות בזכרוני.

הוא לא למד את לימודיו בקלויז. לאחר החדר למד אצל מורים פרטיים והמשיך בבית הספר מיסודו של י ו ס ף ב ו ב ר („ק י ס ר”) ו מ נ ד ל ל י פ ס ק י. בחלל עולמנו נסרה אז הסיסמה „הוה גולה למקום תורה”. שאיפת הנוער, שיצא את בית המדרש והשתוקק להשתלמות בלימודים כלליים, היתה להגיע לאחת משלוש הישיבות המודרניות, שלימודים חיצוניים שולבו בתכניתם: הישיבה „יבנה” באודיסה, הישיבה בלידה מיסודו של הרב ריינס והישיבה בלומז׳ה.

אנו היינו גדושים בתלמוד ובעברית על מליצותיה. דויד שלמד עברית בבי״ס, סגנונו היה פשוט וצח, ללא מליצות. בשנים 1911—1912, עת ששני בני עיר מבוגרים מאתנו — נ ח מ ן ק ר י ג ר ו י ע ק ב ו ו א ל ד — נסעו לשתים מאותן הישיבות, התעורר גם בנו הרצון להתקבל אליהן כתלמידים. ראשית ביקשנו את תכנית הלימודים מהישיבה של אודיסה — כדי להתכונן. כשנתקבלה התכנית, והיא היתה מורכבת למדי, נטלנו על עצמנו ללמדה בעל־פה. היא כללה, נוסף על תנ״ך ופרקי תלמוד — גם היסטוריה עפ״י ספריו של לובושיצקי, תורת הספרות על פי ספרו של ד״ר רובינזון, סינטאכסיס של גלס, גיאוגרפיה של א״י לגרוזובסקי, דקדוק של שפירא, טבע על פי „יסודות העולם” של שולמן — והכל בעל־פה, ומלבד אלה גם רוסית, שלמדנו אצל מורה פרטית.

היינו משננים את לימודינו עד השעות המאוחרות בלילות. כשמצאנו את עצמנו יודעים את כל פרקי תכנית הלימודים, החלטנו לפנות בבקשת קבלה להנהלת הישיבה.

אותו לילה לא למדנו. הויכוח בינינו היה נטוש על סגנון הבקשה שנשלח לישיבה. דויד, בעל הסגנון הרגיל והפשוט, תבע, שנכתוב בפשטות, שאנו מבקשים לרשום אותנו. שני החברים האחרים, ואני אחד מהם, תבענו שנוכיח את ידיעותינו בכתיבה, שיראו את מידת בקיאותנו.

למחרת נשלח מכתב מלא מליצות. הבענו את מאויינו ללמוד, כי „נפשנו חשקה בהשכלה בת השמים, בכדי לגרש את החושך של בערות מהרחוב היהודי. אנו כמהים להכניס באהלי שם את יפיפותו של יפת, להוכיח את העם בשער בת רבים עד כמה שמנהיגיו הם מתעים, צעירי ישראל נמקים בחשכת עם הארצות, כתלי בית המדרש סוגרים עליהם לבל תחדור קרן אור של דעת, שהיא כמים לים מכסים...”

בחרדה ובכליון נפש חכינו לתשובה, והיא לא איחרה לבוא. בגלויה בת שתי שורות מצומצמות ענו לנו: לפי תוכן מכתבכם, אין אנו מוצאים אתכם מתאימים לישיבתנו.

התשובה הקצרה גרמה לנו מפח נפש. אז כתבנו במלים פשוטות לישיבת לידה, ומשם הגיעה תשובה חיובית, שנתקבל לאחר שנעמוד בבחינות.

ועתה לפנינו המציאות המרה: איך ומניין להשיג את הוצאות הנסיעה ואמצעי הקיום? במוחותינו הצעירים, הנלהבים, נתפסנו לרעיון של הרפתקה: לשכור מקומות בעגלה שתצא בשעות המאוחרות בלילה, ולהוצאות הדרך — על כל אחד למשוך בסתר כספים מבית הוריו. בשנים מאתנו לא עמדו הכוח והאפשרות להשיג את הכספים הדרושים, ודויד נסע לבדו ללידה.

אותה שנה, נוסף על הלימודים האקסטרניים, ביחוד בשפה הרוסית שהתקשינו מאד בלימודה, עסקנו בלימוד מכתביו של דויד מהישיבה. דויד השתקן, בעל מצבי הרוח המיוחדים — התגלה לפנינו כאדם היודע את שלפניו. הוא כתב בגאווה על לימודיו והישגיו. מה התקנאנו בו, חיכינו לשובו לבית הוריו לחגים.

דויד בא — כולו אכזבה. כשל כוחו להיות גולה ללא אמצעי מחייה, קשה לו לעמול בלימודים על קיבה ריקה. הוא אינו רואה כל אפשרות להמשיך. נסיונו המר של דויד פקח את עינינו ונשארנו ללמוד בחוג שלנו בתוך העיר.

עם גמר המלחמה עלה דויד ארצה. גופו הצנום והחלש עבר את כל יסורי ההתאקלמות. הוא סבל מחוסר עבודה. הוא אינו מתאונן, אינו מקנא בחבריו שהצליחו להיקלט. רק מעיניו נשקף הייאוש.

בירושלים שכה הרבה להתעניין בה ולשתף את עצמו בחייה — נקפד פתיל חייו בשנת 1930.

גבעתיים **נועם זכאי**

יוסל קיסר - בעל החדר המתוקן הראשון

שמו היה יוסל בובר, אבל בפי הבריות היה כינויו „קיסר". הוא הקים את החדר המתוקן הראשון בהורוכוב לפני מלחמת העולם הראשונה.

הוא היה גמד וידיו הגיעו עד הזרועות. רגליו היו קצרות ועקומות. ראשו גדול מאד. קומתו — עד לגובה השולחן. כמעט כל בני העיר למדו אצלו. גם אני הייתי תלמידתו. הוא לימד בקבוצות. במרוצת הימים הזמין מורה לרוסית ומורה נוסף למקצועות כלליים. הוא עצמו לימד את מקצועות היהדות. היה מחזיק עיפרון בפיו וכך היה כותב. מכניס מקל לתוך השרוול שמעל לזרועו ובו היה מרביץ לתלמידיו.

מפורסם היה בפקחותו הרבה, ורבים היו באים לשאול בעצתו. בביתו גרו גם אחיו ואחותו והוא היה מפרנסם. ידיעותיו היו רבות וענפות והוא גם ידע להקנותן לתלמידיו.

תל-אביב **שרה פלומין־ברגר**

אגודת התרבות של הפועלים
(ארבעטער קולטור פאראיין)

ניצני ההשכלה הראשונים

בשנת 1912 נפתח בהורוכוב ע"י מר קסל בית־ספר רוסי פרטי. ביה"ס נמצא בבית פרטי ומנה כיתות אחדות. נוסף לביה"ס פתח קסל גם ספרייה רוסית בעיר.

פתיחת הספרייה הרוסית עוררה את הנוער היהודי לפתיחת ספרייה ביידיש ובעברית. יוזם הפעולה היה בחור יהודי נכה, גידם וקיטע, שכינויו היה „הקיסר". בהש־פעתו התארגן הנוער בעיר וניגש להקמת הספרייה.

בקרב החרדים עוררה פעולה זו מורת רוח. בהשפעתם הטיל הרב חרם על הנוער והספרייה.

לאחר מספר שבועות בוטל החרם.

פעולות אגודת התרבות של הפועלים

בשלהי מלחמת העולם הראשונה, בשנת 1918, כשעדיין שלטו האוסטרים בעיר, בטרם נפתח בית־ספר והנוער התהלך בטל, החלטתי להקים „אגודת תרבות של פועלים" (ארבעטער קולטור פאראיין). מטרת האגודה היתה להפיץ

השכלה בקרב הילדים והנוער, ובני השכבות העמלות והעניות. פעולתנו הראשונה היתה לפתוח בהתנדבות בית־ספר לילדים.

פתחנו שלוש כיתות. אני ו פ ס י ה ב ל א כ מ א ן היינו המורים בשלוש הכיתות. שפת ההוראה היתה יידיש. לימדתי היסטוריה, גיאוגראפיה וחשבון. פעם אחת, ערב סיום השלטון האוסטרי בעיר, נאסרתי — בצאתי מביה״ס — על־ידי האוסטרים, הוכנסתי לבית הסוהר והוכיתי קשות.

בית־ספרנו התקיים כשנתיים. באותם ימים החל להגיע סיוע מארצות־הברית. אנו קיבלנו בשביל ילדי בית־הספר קמח, קקאו וחלב מפוסטר. כך סיפקנו מזון לילדים הרעבים.

לא הסתפקנו רק בפעולות למען הילדים והרחבנו את פעולתנו גם בקרב הנוער והמבוגרים. מטעם ,,אגודת התרבות של הפועלים" פתחנו שעורי ערב להשכלה כללית למבוגרים. שפת ההוראה היתה יידיש. גם כאן לימדתי.

יחד עם זאת הקימונו ספרייה בעיר.

כדי לקיים את ביה״ס החלטנו לערוך הצגות חובבים. כך הוקם על ידינו תיאטרון חובבים, שסייע רבות להמשך קיומו של ביה״ס.

עם כניסת הפולנים להורוכוב בשנת 1919 נפתח בעיר בית־ספר פולני. ,,אגודת התרבות של הפועלים" הוסיפה להתקיים גם לאחר הכיבוש הפולני. היא היתה הגרעין להקמת מפלגת ,,פועלי ציון" בעיר.

דויד שפירא

חיפה

ארבעטער קולטור־פאראיין

ע ר ש ט ע ה ש כ ל ה ־ ש פ ר אַ צ ו נ ג ע ן

אין יאָר 1912 איז אין האַרכיוו געעפנט געוואָרן דורך ה' ק ע ס ע ל אַ פּריוואַטע רוסישע שולע. זי האָט זיך געפונען אין אַ פּריוואַט הויז און געהאַט עטלעכע קלאַסן. דער זעלבער האָט אויך געעפנט אַ רוסישע ביבליאָטעק. דאָס האָט דערוועקט די יוגנט צו עפענען אַ ביבליאָטעק אויך פון יידישע און העברעישע ביכער. דער איניציאַטאָר איז געווען א יידישער בחור, אַ בעל מום (אָן הענט און אָן פיס), וועמען מ'האָט גערופן ,,דער קייסער". אונטער זיין איינפלוס האָט זיך אָרגאַניזירט די יוגנט און איז צוגע־טראָטן גרינדן אַן אייגענע ביבליאָטעק.

דאָס האָט, פאַרשטייט זיך, אויפגעבראַכט דעם פרומען עולם. דער רב האָט לסוף געלייגט אין חרם סיי די יוגנט סיי די ביבליאָטעק.

אין עטלעכע וואָכן אַרום איז דער חרם בטל־געוואָרן.

ד י ט ע ט י ק י י ט פ ו ן ק ו ל ט ו ר ־ פ אַ ר אַ י י ן

ביים סוף פון ערשטן וועלט־קריג, אין יאָר 1918, ווען די עסטרייכער האָבן נאָך געהערשט אין שטאָט, קיין שולן זיינען נישט געווען טעטיק און די יוגנט איז אַרומגעגאַנגען פוסט און פּאַסט, האָב איך גענומען גרינדן דעם ,,אַרבעטער קולטור־פאַראיין". זיין אויפגאַבע איז גע־ווען פאַרשפּרייטן בילדונג צווישן קינדער און יוגנטלעכע פון די אָרעמע שיכטן. די ערשטע זאַך איז געווען דאָס עפענען אַ פריוויליקע קינדער־שולע.

מיר האָבן געהאַט דריי קלאַסן אין וועלכע עס האָבן געגעבן לעקציעס איך און פ ע ס י ע ב ל ע כ מ אַ ן. די אונטערריכט־שפּראַך איז געווען יידיש. איך האָב אויך מיט זיי געלערנט היסטאָריע, געאָגראַפיע און חשבון. איינמאָל, קורץ פאַרן סוף פון דער עסטרייכישער אָקופּאַציע, בין איך ביים אַרויסגיין פון דער שולע אַרעסטירט געוואָרן. די עסטרייכער האָבן מיך אַריינגעזעצט אין תפיסה און מיך שווער צעשלאָגן.

אונדזער שולע האָט עקזיסטירט בערך צוויי יאָר. עס האָט דעמאָלט אָנגעהויבן אָנצוקומען הילף פון אַמעריקע. מיר האָבן פאַר די קינדער באַקומען מעל, קאַקאַאָ און פּאַסטעריזירטע מילך. מיר האָבן אַזוי אַרום געקענט אויך באַשפּייזן די הונגעריקע קינדער.

די אַרבעט לטובת די קינדער איז נישט געווען אַלץ. מיר האָבן זי אויסגעברייטערט אויף פאַר יוגנט און דער־וואַקסענע. מיר האָבן געעפנט אָוונט־קורסן פאַר אַלגעמיי־נער בילדונג, אויך דאָ איז די אונטערריכט־שפּראַך געווען יידיש. אויך אויף ד י קורסן בין איך געווען לערער.

אין דער זעלבער צייט האָבן מיר געגרינדעט אַ ביבליאָטעק. כדי צו שאַפן די נויטיקע פינאַנץ־מיטלען פאַר דער שולע, האָבן מיר באַשלאָסן זיינצואָר־

דענען אַמאַטאָרישע פאַרשטעלונגען. אַזוי אַרום האָבן מיר געגרינדעט דאָס אַמאַטאָרן־טעאַטער, וואָס האָט אַ סך געהאָלפן דעם ווייטערדיקן קיום פון דער שולע.

נאָכדעם ווי די פּאָליאַקן זיינען אַריין אין שטאָט אין יאָר 1919 האָבן זיי געעפנט אַ פּוילישע שולע. דער „אַרבעטער קולטור־פאַראיין" האָט אָבער פאַרגעזעצט זיין עקזיסטענץ אויך נאָך דעם ווי די פּאָליאַקן זיינען אַריין. דער פאַראיין איז געווען דאָס קערנדל פאַר דער שפּעטערדיקער „פּועלי־ציון"־פּאַרטיי ביי אונדז אין שטאָט.

חיפה **דוד שפירא**

ניצנים ראשונים של חינוך עברי

בית ספר פרטי ברוסית

ערב מלחמת העולם הראשונה חיה העיירה במתיחות מיוחדת. בתי המדרש התרוקנו מלומדיהם. הדמויות של בחורי ה„קלויז", בעלי הבגדים הארוכים ומגודלי הזקן נעלמו מהרחובות. במקומם הופיעו אברכים, חתנים מהכר־כים, לוקחי בנותיהם של האמידים, לובשי קצרות וחובשי מגבעות בימות החול וצילינדרים בימי שבת ומועד. ביקורם בבתי התפילה היה רק לאחר הקריאה בתורה, ובחצר בית הכנסת היו הופכים בפוליטיקה ומראים בקיאות, מתוך קריאה בעתונות, בנעשה בעולם. נשותיהם הסירו את פיאו־תיהן הנוכריות, קיצרו בבגדיהן וחשפו צוואריהן וידיהן. נעצבו האבות ונאנחו על פריקת העול. באויר מורגש היה, שהרחוב היהודי עומד בפני תמורה.

מאי־שם באו מורים לרוסית ולעברית ופתחו בית־ספר פרטי.

קודם באו ללמוד בו עולי ימים, בני האברכים. אחריהם נגררו בני המשכילים בסתר, שתרצו את שליחת ילדיהם לבית ספר זה בסיסמה שהופרחה אז: להכניס מיפיפותו של יפת באהלי שם.

בכ' בתמוז אותה שנה ערכו המורה לעברית, יחד עם האברכים ובחורי ה„קלויז" שהתפכחו, אזכרה להרצל. חגיג־יות מיוחדת הורגשה לקראת האזכרה. כל צעיר וצעירה ראו צורך להשתתף. התכונה בעיר היתה גדולה. אנשי ה„קלויז" והאדוקים שבהם נבוכו, כאילו עולמם הלך ונחרב עליהם. האזכרה נערכה באולם הגדול בפרבר סקובלקה. אחרי המשתתפים, לבושי חג, שזרמו לשם, נמשכו כל זאטוטי העיר. למחרת האזכרה היתה הרגשה של חובת המשך. החוג שערך את האזכרה, הוסיף להיפגש ולתכנן את הכוונת הנוער לפעולה ואת שיתופו בתנועה הלאומית. כתוצאה מכך הגיעו לרעיון, שיש להקים בית ספר עברי ציבורי לכל ילדי העיר, שיוכל ללמוד בו כל ילד, לא רק מי שפרוטתו מצויה.

באותו זמן התחילו הצעירים לחלום על נדידה למקומות תורה. אחד גלה ללומז'ה, לישיבה המודרנית, השני — ללידה, וכמה מהם הכינו את עצמם לישיבה באוד־דיסה — לפי תכנית לימודים מיוחדת. בנות נשלחו ל„קרובים" בכרך הקרוב כדי ללמוד שם בגימנסיה, וברחובות העיר נשמעו צליליה של השפה הרוסית מתוך יהירות יתירה. ראו זאת משכילי העיר — צירפו אליהם את הצעירים שהראו נטיה לעסקנות ציבורית, וביחד יזמו והקימו בית ספר, שעיקרי לימודיו היו בעברית, הפחיתו בשכר לימוד לאותם הילדים שהוריהם מעוטי יכולת, וילדי עניים נתקבלו ללא שכר לימוד.

ההתחלה

לראשונה הוקמו כיתות ראשונות, שעיקר לימודיהם: השפה העברית, תנ"ך, היסטוריה ודקדוק. לאחר מכן — כיתות שניות ושלישיות, שהוסיפו בהן ספרות, טבע, גיאו־גרפיה ותלמוד. לשם כך נשכרו שלושה חדרים צרים בבית עתיק. הלימודים התנהלו במשמרות. תוך חדשים אחדים התארגנו הילדים ביניהם וקיבלו על עצמם את הדיבור העברי. בגאווה פשטו ברחובות העיר והדיבור העברי בפיהם. דבר זה העלה את מעמדם ונמשכו אחריהם ילדים אחרים, שהוריהם סרבו משום מה להכניסם לבית הספר.

רבו התלמידים והיה צורך בחדרים ובמורים נוספים. גדל תקציב ההוצאה והיה הכרח בגיוס אמצעים. אז נערכו נשפים שנקראו נשפי „כחול לבן", שהילדים לקחו בהם חלק רב. כל זאטוט שדקלם חרוזי שיר בעברית כשהוא מלווה אותם בתנועות חן שלו, היה מעורר התלהבות. להקת נערות רקדה מחול הזריעה והקציר, בו השתלבו סרטים בצבעי כחול ולבן, ויצרו בסוף המחול „מגן־דוד" אדום. ההתרגשות היתה רבה.

ילדי בית הספר קנו להם שם של כבוד ויקר. בית הספר

התפתח ונוצר הצורך בספריה ומקום כינוס לגדולים — לתיכנון פעולותיהם התרבותיות והמפלגתיות. הוקם המועדון של „צעירי ציון". הללו שקדו על עריכת שעורי ערב למבוגרים, הרצאות וויכוחים בנושאים אקטואליים. מידי ערב היו מתכנסים במועדון, קוראים בצותא, מתכננים את פעולות התנועה, ובית הספר הגדל — בראש הדאגות.

ויכוח על תחית השפה

מרובים היו בתי־בורסקי בעיר, שהיו מייצרים בעיקר עור לסוליות. לאחר מלחמת העולם הראשונה עברו הבור־סקאים גם לייצור עור עליון. לשם כך נזקקו לבעלי מקצוע היודעים את המלאכה. וכך הובאו אלינו, סמוך לסיום המלחמה, בעלי מקצוע ממרחקים, מפולין הקונגרסאית, רובם ככולם בונדאים היו. בתחילה היו גם הם חובשי בית המדרש, אך לאחר שנתפסו לתורת ה„בונד" היו מרבים בציטאטות מה„קאפיטאל" ו„המאניפסט הקומוניסטי". זוללי ציון היו, משום שהמהפכה הסוציאלית — לפי אמונתם החדשה — תפתור גם את שאלת העם היהודי.

הראש והראשון ביניהם היה בעל לשון חלקה, מגדל בלורית ולובש תמיד חולצה שחורה בעלת צווארון זקוף. הוא היה התוקפן והווכחן שביניהם. ביחוד אהב להתגרות בנו, חברי צעירי־ציון, שפתחנו זה מקרוב מועדון. בשבתות ערכנו בו במה חפשית לוויכוחים: אחד מאתנו היה פותח בנושא מסויים ואחר־כך היה מתפתח וויכוח, שהשתתפו בו רבים מבין הנוכחים.

נודע לראש הבונדאים על קיומה של הבמה החפשית הזאת והתחיל לבקר בה. בשבת הראשונה ישב והקשיב וחיוך סארקאסטי על שפתיו, בשבת השניה ביקש את רשות הדיבור.

זכורה לי שבת זו, שהשאירה רושם קשה עלינו. הנושא היה: „השפה העברית בתור שפה מדוברת" (לפי הנוסח המקובל בימים ההם). אחד החברים שלנו פתח בהתלהבות

שתי הכתות הגבוהות של ביה"ס בשנת 1919

מימין לשמאל — יושבים בשורה הראשונה: שמחה חומש, שרה הורביץ, חיים־יונה זוברמן, שרה גייבלר, פומרנץ, פרל פוגל, יהושע פינסקר. **יושבים באמצע**: יעקב שפירא, נועם זכאי, שמחה פרלמוטר, משה לזר. **עומדים בשורה האחרונה**: רבקה פלמייסטר, רבקה מירוצ'ניק, פסח רוטנברג, בלומה קרפל, רייזל בלכמן, שרה גלזר, בת־שבע קריגר, יוסף חומש, רבקה זק, יונה דיקשטיין, שיינדל רפופורט, אסתר כהן, חנה־רחל גלזר, שפרינצה שכטר.

על תחיית השפה. הבאים אחריו הדגישו את הקשר שבין תחיית השפה ותחיית העם. מי מאתנו חזה בעיני רוחו את ילדי ישראל בארץ, הרועים את הצאן ומאספים עדריהם בשפה העברית, ומי שהושפע מקריאה ב,,אהבת ציון" למאפו והפליג בתאור איך ,,האמנונים והתמרים" יתנו אהבה ביניהם בשפת עבר...

כולנו היינו משולהבים והדמיון נשא אותנו על כנפיו אל חוף חלומותינו.

והנה התרומם הבונדאי וביקש את רשות הדיבור. הוא שפך עלינו אש וגפרית ושם ללעג את כל חלומותינו: ,,העברית — שפה עתיקה, לשון של ,,קדיש" ו,,אל מלא רחמים", שמתה מזמן... העולם המתקדם ימזג יחד את כל העמים בשפה אחת ויחידה, שפת אספרנטו... בבוא המהפכה תקום סולידריות בינלאומית ולא תהיינה עוד הגבלות לכל העמים... הדיקטאטורה הפרוליטארית תביא גאולה לכול והעם היהודי יחיה חיי חופש כאן, יחד עם כל העמים אשר מסביבו..."

ראינו שאין טעם לוויכוחים עם האיש ותורתו. במקום זה הגברנו את פעולתנו הציונית. פיתחנו את בית־הספר העברי, הוקם ,,החלוץ", התקיימו שעורי ערב לעברית ושעורים מיוחדים לספרות ותנ"ך, וכל זה נעשה בכוחותינו הדלים.

תשובתנו הניצחת ניתנה כאשר מאות ילדים, תלמידי בית הספר העברי, התהלכו ברחובות העיר כשהשפה העב־רית שגורה בפיהם: השפה העברית היתה לשפה מדוברת לעין כול...

נועם זכאי

גבעתיים

קבוצת תלמידים ומוריהם בשנת 1922 — **א גרופע קינדער און לערער אין יאר 1922**

מימין לשמאל — בשורה הראשונה: דוד וייצמן, יוסף אייזן, שמחה פלומין, ברוך צימרמן. **בשורה השניה:** שמחה פרלמוטר, הורנשטיין, יעקב שפירא. **בשורה השלישית:** אהרן גריין, צינה קריגר, רות צימרמן, משה ביניוק, חזן, גיטל פיגל, פנחס שווארצאפל, מרים זינגר, שפסה טרייסטר, חנה כהן, גינגדיל מונוסוביץ, נחום מילשטיין, דבורה רבין. **בשורה העליונה:** יוסף־ליב פלומין, חיים־ליב פיש, דב זינגר.

שמחה פרלמוטר - מהמורים הראשונים בעיר

אביו היה מלמד דרדקי. אמו תגרית בדברי סידקית. הבית מטופל היה בבנות, והוא בן יחיד, שנתפס להשכלה.

בית אביו היה בית ועד לחובשי בית המדרש, שהתפקרו ויצאו לתרבות חוץ. שם למדו לימודים אקסטרניים והתכוננו בחשאי לנדוד למרחקים — למקום תורה. בבית זה חלמו על ציון והכשרה לעבודה בה.

כשנוסד בית־הספר העברי הוא משתף את עצמו בהוראה. לאחר מכן עובר ללימוד דת ישראל בבית־הספר הממשלתי הפולני. חבריו שהלכו אתו כברת דרך מועטה בפעולה הציונית, פרשו — מי לעסקיו, מי שנדד למרחקים, ומהם שקיבלו על עצמם מצוות ההגשמה הציונית ועלו ארצה. מספר העולים מעירנו הלך וגדל, אך דווקא הוא, מהמורים הראשונים לעברית, שביתו היה פתוח לפעולה ציונית, נשאר תקוע במקומו ונשתתק.

אלה שהכירוהו מנעוריו וידעו את ימי ילדותו הקשים, את העוני והדלות בימי נעוריו, הבינו כי כל זה השפיע לא מעט על אורח חייו.

כשבנה משפחה הסתגר ב־ד' אמותיה ומצא בקן ביתו גמול לימי ילדותו הקשים ולנעוריו הגזולים.

בני העיר, חניכיו, חוג חבריו מוקירים את זכרו על הראשונות שהיתה בו, על החלצותו ללמד בני ישראל את תולדות עמם, להרגילם לדיבור העברי, לחנכם לאידיאה הציונית בראשית דרכם.

נועם זכאי

גבעתיים

משה כאשצ'וואצקי - מורה עברי בימי המלחמה הראשונה

בפרוץ מלחמת העולם הראשונה העביר אבי את משפחתנו ללוצק. הוא עצמו ואחי הבכור נשארו בהורוכוב. ב־1915 חזרנו הביתה ומצאנו בו אדם שלא הכרנוהו. אבי הציג אותו לפנינו והודיע לנו, כי הוא יהיה מורנו. שמו היה כ א ש צ' ו ו א צ ק י. הוא שירת יחד עם אחי בצבא הרוסי. שניהם היו בחזית, אך הוא ערק מהצבא והתחבא בביתנו זמן־מה.

כאשצ'וואצקי התחיל ללמד אותי ואת אחי, שהיה גדול ממני בשנה אחת. בכל העיר קנאו בנו, כי היינו היחידים שלמדנו אצל מורה פרטי. לאחר כמה חדשים גדלו חוגי הלומדים, וכאשצ'וואצקי היה למורה הראשון בעיר בתקופת מלחמת העולם הראשונה. הוא היה הראשון שלימד אותנו עברית בהברה הספרדית. הודות לו רכשנו את ידיעת השפה.

שרה פלומין־ברגר

תל־אביב

חיים דן / ממקורות היניקה שלנו

מ ש ה כ א ש צ' ו ו א צ ק י

הימים ימי מלחמת העולם הראשונה, ימי הנסיגה של הצבא הרוסי מהקרפאטים. ימים של פורענויות למשכנות ישראל. הגייסות הנסוגים משתוללים. בתי יהודים היו לבז ולמשיסה. גירושים המוניים. על פני כל הדרכים נמשכו שיירות של יהודים גולים, קרועים ומרופטים, מוכים ונלחצים על ידי שוביהם־מלוויהם הקוזאקים. רק לפני ימים מספר, ביום שבת, עברה שיירת גולים מגאליציה את עיירתנו אשר במערב אוקראינה. שיירה גדולה היתה זאת. יהודים מגודלי זקן ופיאות בוססו ברגל בבוץ דרכים — וזמירות של שבת בפיהם. קוזאקים על סוסיהם רכבו בעקבותיהם של ההולכים והאיצו בהם. היהודים תושבי העיירה הוציאו חלות של שבת וחמין ורצו אחרי השיירה, ספגו מכות מהקוזאקים השומרים — והגישו אוכל לאחיהם האומללים. עמדו גברים ונשים, זקנים וטף במבואות הבתים, עיניהם דומעות והלב מתפלץ: מי יציל ?...

אומרים, בסביבה משוטט מלאך מושיע והוא מושיט עזרה למגורשים. הוא יפגוש אותם בדרכי נודם — והם

מצפים לבואו כמו למשיח. ואותו מלאך טוב — רופא צבאי הוא בצבא הצארי, יהודי רחמן ומסור לאחיו בכל לב. שמו ד"ר רפפורט. יודעי דבר אף אומרים, שהוא סופר בישראל וכינוי משונה לו: אנסקי...

לילה. אימה חשכה רבצה על העיירה. אופל עטה הכל. אף ניצוץ לא נראה בחלונות הבתים. הכל כאילו דמם ומת בשכונות היהודים. לא כן בתוך בתי היהודים פנימה. חלונות ודלתות סגורים על מסגר ובריח, אך איש אינו עוצם עין הלילה. הכל ערים, הגדולים והקטנים. אמהות גחונות על תינוקותיהן, סוככות כצפרים על קנן בפני סכנת הטורף. הזקנים — שפתותיהם דובבות תפילה. הצעירים מציצים בחשאי בחלון, בעיניהם הפולחות את החשכה בולשים הם כל רחש מסביב.

ובחוץ — עולה ונישאת בחלל שעטת פרסותיהם של סוסים. יום ולילה נמשכת צעידתו של הצבא הצארי הנסוג: רוכבים ורגלים, חיל עצום ורב. עוף השמים הוליך את הקול בין היהודים: זהו הלילה האחרון לנסיגה. חילות האוסטרים מתקרבים. מחר תפול העיירה בידיהם.

הלילה האחרון לנסיגת הקוזאקים — לילה מועד לפור־ענות. כל הלבבות — חרדה. ליל שימורים.

כולנו, כל בני משפחתנו, מרוכזים אותו לילה בבית סבא. הכול ערים, מתוחים. העין צמודה לחלון. ולפתע... שלוש דמויות. מי ומי הבאים? השרטוטים מסתמנים באפי־לה: סגינים וכובעים של חיילים. שלושה חיילים רוסיים מתקרבים לבית. רעד עובר בעצמות. הכול מתכווצים יחד בפינת החדר. הרעה הולכת ומתקרבת. נקישת אצבעות על החלון — וקול דובר, בלחש, יהודית:

— פתחו, יהודים, אל תפחדו, יהודים אחים אנחנו, פתחו נא מהר...

תימהון ופחד עמדו בבית. ידים רועדות פתחו את הדלת. שלוש דמויות מסתוריות נכנסו פנימה.

— אל תיראו — ממשיך האחד — יהודים אנחנו. חמקנו מהשורות... עזרו לנו להחליף בגדים מיד...

סבתא התאוששה ראשונה. חיש מהר הוצאו מתוך הארון בגדי אזרחים. עוד מעט קט — והשלושה היו כאחד מאתנו, עד בלתי הכר.

בחוץ עוד נישאה ונמשכה המולת מצעדו הבלתי פוסק של הצבא הנסוג. שעה ועוד שעה — ושאון המסע הלך הלוך והתרחק, הלוך ושכוך. דממה כבדה עטפה כל אשר מסביב...

שונים היו השלושה.

האחד מבילצרקב (היא „שדה לבן", היא „שווארץ טומאה" בלשון היהודים) — מראה של בעל בעמיו, חסון, גבוה ורחב כתפים, קולו עבה ודיבורו „גויי", ושמו — סולומון — כשמות ה„גויים". כמוהו כ„קאצאפ" לכל דבר. אך לבו לב זהב! ביחוד טוב הוא לנו, הזאטוטים. הוא משחק עמנו ומוכן תמיד למלא מבוקשנו. אך לא רק הקטנים — גם הגדולים יש להם במחיצתו הרגשת בטחון. הוא עצמו מוכן לכל מלאכה כדי למצוא את מחיתו.

השני — מראכמיסטריבקה — שונה מהראשון: יהודי רך ועניו, ירא שמים, חסיד תם ומתבודד, נזהר מהרמת קול כדי שלא לפגוע חלילה במישהו. מאז בואו „הסתדר" בעליית הגג של סבא ולא הועילו כל ההפצרות שירד משם ויימצא אתנו בחדרי הבית. כל הימים אומר „תהלים" — ונפשו יוצאת אל אשתו וילדיו הרחוקים ממנו. ואילו לא היתה סבתא דואגת לו במיוחד ומגישה לו מנת יומו — היה גווע ברעב ולא משמיע הגה. שלמה־זלמן שמו, אך הליצנים היו קוראים לו בלשון נופל על לשון: שלימַמזלניק, היינו: שלומיאל, ביש גדא...

והשלישי — משה כאשצ'וואצקי מאומאן — שונה משניהם. מסביר פנים ונעים הליכות — שופע תרבות ובקי בספרות העברית הישנה והחדשה. הדיבור העברי שגור בפיו, ובהברה ספרדית. הוא הראשון שמפיו שמענו את הלשון העברית בהברה זו.

סמוך לבואו הסתדר כמורה עברי בעיירה. „גם בעיתות מלחמה — אמר — לא יתכן שילדי ישראל יהיו בטלים מתורה". חיש מהר כבש לו מעמד מרכזי בסביבה החדשה, ובעיקר בקרב הנוער. לשיעוריו היו נוהים תוך התעוררות רבה. ויחס מיוחד לו לשירה. כאשר יפתח פיו ויתחיל להסביר את שירי ביאליק וטשרניחובסקי — האהובים עליו ביותר — היה מעביר את שומעיו לעולמות אחרים, טהורים ונאצלים. בלבות תלמידיו נטע משאת נפש לציון, לשדות מולדת, לחיים חדשים וצודקים. ויש אומרים שאף הוא עצמו כותב שירים בצנעה...

הוא קסם לגדולים ולקטנים. כשהיה נכנס לביתנו — באה עמו רוח טובה. הנה הוא פותח את הדלת, משמיע „שלום" בעברית, ופניו קורנות, מפיקות חן. כשהוא מספר — הכול מטים אוזן. פה מפיק מרגליות — אומרים הזקנים. כמה רגש, כמה לב!

בשכונת הגויים, בין עצים ופרחים, איווה לו מקום

לדירה. בימות הקיץ היינו אף אנו, הקטנים ביותר, מתגנבים אל מאחורי חלונות חדרו הפתוחים, מקשיבים לקולו, מקשי־בים ונמשכים... הדמיון הילדותי שנדלק למשמע דבריו, ראה בו בעתיד, כאשר תגמר המלחמה ותפתחנה הדרכים לארץ ישראל, חלוץ הולך בראש ואנו יוצאים בצבאותיו, חוצים מרחקים, ארצות וימים — לשדות יהודה והגליל...

חלפו, עברו ירחים ושנים. המלחמה הגדולה הגיעה אל קצה. מרחוק נתגלגלו הדי המהפכה בכרכי רוסיה. נשבו רוחות חדשות. דרור נקרא לאסירים ולנדכאים, אך השמחה היתה מהולה באימה: שוב באו ימי חרדות. גל של פרעות הציף ערים ועיירות באוקראינה — והפעם מידי כנופיות שונות. נפלו מחסומי החזית, אך הדרכים היו משובשות בגייסות ובסכנות. בין כה וכה — חזרו הפליטים השונים למקומותיהם. גם אלה ש„עשו פליטה" מהצבא ומצאו מחסה בביתנו יצאו לדרכם ונפרדו בלבביות ממיטיביהם ואנשי חסדם. באחד הימים יצא גם כאשצ׳ואצקי — ועוד ימים רבים אחרי כן העסיקה את רוחנו דמותו הנלבבה של המורה העברי הנערץ, שבאורח פלא נתגלגל לעיירתנו והיתה לו הזכות להצית מדורה בלב הנוער.

מדורות כאלה נדלקו באותם הימים בערים ובעיירות שונות באוקראינה וברחבי רוסיה. המדורות היו ללהבה: פרצה עליית חלוצים לארץ, באו ימי העלייה השלישית. קבוצות, קבוצות של חלוצים עוקרים ממקומותיהם, מעפילים וחותרים אל החוף הנכסף. אף מעיירתנו העפילה קבוצה ראשונה של חלוצים והגיעה לארץ. אנו, הנערים המתבגרים, מתמלאים קנאה בגדולים אשר זכו וכבר עלו. נסללה נתיבה לפנינו, ובלבנו שבועת אמונים לדרך החדשה. בקוצר רוח ובגעגועים לוהטים מצפים אנו כי יבוא גם יומנו.

ומהארץ בוקעות ומגיעות בשורות גדולות: גלים של עלייה, ההסתדרות, גדוד העבודה, גאולת העמק... לנוער החלוצי בעיירות הנידחות מתגלות דמויות של אישים ומורי דרך, חוזים ומגשימים, ותיקים וחדשים מקרוב באו, מכבשן הפרעות והמהפכה ברוסיה. ובין כל אלה תוהה ומחפש הלב גם אותו, את המורה הפלאי, את משה כאשצ׳ואצקי. הוא מוכרח להימצא שם, בין הסוללים את הכבישים, בין כובשי העמק, הן לשם נישא על כנפי דמיונו — ומשומעי לקחו כבר הגיעו לשם...

...ולא הגיע. לשוא חיפשת את שמו, לשוא שאלת וחקרת, משה כאשצ׳ואצקי לא הגיע עם העולים...

חלפו שנים. רבות התמורות אשר עברו בינתים על עמים ומדינות. מלחמות וחילופי משטרים: פטלורה, פולנים, בולשביקים ושוב פולנים. הוצבו גבולות חדשים — סגורים ומסוגרים על שבעה מנעולים. חומה גבוהה מפרידה בין פולין החדשה ורוסיה שלאחר המהפכה.

לימים החל להפציע שמו של המורה האגדתי — מעבר לחומה, ממקום אשר לא פיללת. ליד שמותיהם של משוררי יידיש החדשים ברוסיה שלאחר המהפכה, ליד שמותיהם של דוד הופשטיין, פרץ מארקיש, איציק פפר, לייב קוויטקו, קושנירוב, איזי כאריק ועזרא פינינברג — מופיע גם שמו של משה כאש־צ׳ואצקי. שם דרך כוכבו והוא בין משוררי יידיש המקובלים. יצירותיו מתפרסמות בכתבי־עת, וספרים מופיעים מפרי עטו.

קשה היה לנו הצעירים, הקנאים לציון, שבה כל מעיניהם וכל טעם חייהם, להשלים עם הידיעה הזאת. בגידה שאין לה כפרה!

כיצד בא הדבר? כיצד נטה ממסלולו? היכן נעלמו הכמיהה, האהבה והאמונה? ומה אחר כך — כלום לא שרד מאום מהיקוד ההוא? כאלה וכאלה השאלות שהציקו, אך העובדה בעינה עמדה: משה היה ל„מוישע", פנה עורף לחזון נעוריו, התכחש — ויהי ל„אחר"... עוד קיווה הלב ופילל: אולי תימצא עוד דרך תשובה, אך ללא הועיל. הוא עלה על דרך אשר כל באיה לא ישובון — — —

יצחק למדן

שלהי מלחמת העולם הראשונה. להבות מלחכות אדמת אוקראינה. קהילות ישראל שותתות דם. צללי בלהות פרושים על פני ערים ועיירות. כנופיות של פורעים ומרצחים מטילות אימתן בכול. שלטון יוצא ושלטון בא — ואין בטחון ואין יודע מה ילד יום.

ובתוך הסערה והחורבן צומחת הוויה חדשה. הנוער שהתבגר בשנות המלחמה מתלבט כצפור בכלוב. צר לו המקום והוא מתפרץ למרחב ומחפש מוצא. חלום חדש חולם הנוער — חלום העלייה לארץ ישראל. זו משאת נפשם ובה כל הגיגיהם. הערות הציונית גברה והקיפה רבים. צצו בתי ספר עבריים וצלילי הדיבור העברי מילאו את הרחוב. בית הספר העברי הוא במרכז הפעילות הציבורית בכל עיירה. זוהי קרן האור בקדרות אשר מסביב. כאן הוצתו לבבות רבים, כאן נזרעו החלומות והשאיפות לחיים חדשים במולדת הרחוקה. בית הספר נישא בעיקרו על כתפיהם של מורים

צעירים. נמצאו כאלה בכל מקום — חדורי אהבה ומסירות לקנייני התחיה ולילדי ישראל, והם אשר האצילו מרוחם על סביבתם; הם הפעילים בהגנה העצמית, באירגון החיים הציבוריים, בגיוס העזרה לנפגעים מהפרעות, ועל הכול — הם מטפחים את שאיפת ההגשמה הציונית.

הם גם הראשונים המתפרצים לעלות, מחכים לשעת כושר.

מעיר לעיר התגלגלה הבשורה על בית־הספר ורקמת חייו המיוחדים. נפגשים תלמידים מעיירות שכנות — ומספ־רים אלה לאלה בגאווה על סדרי הלימודים, התכניות והפעולות, ובעיקר — על המורים, בהם דבקה נפשנו. באחד הימים סיפרו לנו, בני הורוכוב, תלמידי בית הספר בברס־טצ'קו הסמוכה על אחד מורה פלאי שבא אליהם מאי־שם, והוא כה עדין, כה טוב לילדים, אך עצוב תמיד. וכה משונות הליכותיו: שתקן, מתבודד, מסתגר בפני הבריות...

לימים ניתנה לנו ההזדמנות לראותו פנים אל פנים. הוא עמד להעתיק מקומו אלינו, להורות בבית הספר שלנו. כדי להכיר את תלמידיו החדשים נקרא לפניו תלמיד מן המצטיינים — לבחינה. היינו מרבים אז לשנן בעל־פה שירי יל"ג, ביאליק וטשרניחובסקי. התלמיד אמר שיר מסויים בעל־פה, ללא שגיאה, וביקש לחזור למקומו. אך המורה־הבוחן רק עתה מתחיל: „עכשיו ספר לי על השיר מתוך לבך והרגשתך, בלשונך..."

פעם בא לכיתה וקרא ברוב רגש חרוזים משיר חדש שראה אור בירחון עברי. „מיהו המחבר?" — שאלו הילדים. המורה הסמיק ושתק. טרחו הילדים והשיגו את החוברת, שבה נדפס השיר, וגילו את הסוד: על החתום — יצחק למדן, המורה שלנו.

זה היה שירו הראשון („דרכי"), שנדפס סמוך לפרק־זמן זה ב„השילוח".

מאד המה לב התלמידים למורה וכמו רחש לו דאגה מיוחדת: בשל מה העצבות הנסוכה על פניו תמיד? מה הם הצללים המעיקים עליו, הרודפים אחריו? מה אבד לו ומה הוא מחפש? ומה פשר התבודדותו?!

הילדים ניחשו: איזה סוד נורא כמוס עמו. היו שידעו לפרש יותר: הוא ראה מקרוב את זוועת הפרעות, וכל שראו עיניו — לעולם לא יישכח ממנו...

לימים הבינונו, כי ימי ההתבודדות ההם וריכוזו הפנימי אז היו ימי צבירת המטען הנפשי, שמצא אחר כך פורקנו בשירת „מסדה".

והנה ממשמשת ובאה פורענות חדשה: מתקרבת החזית הפולנית־הבולשביסטית. מי יודע אם לא תשתבשנה הדרכים עוד יותר?... התסיסה בקרב הצעירים גוברת. קבוצת חלוצים ראשונה התלקטה מבני הסביבה — ויוצאת מיד לדרך: ברגל ובעגלות אכרים, מעיירה לעיירה, בעוז ובבטחון — מפלסים להם מעבר, ופניהם לארץ. עיירתנו משמשת תחנה בדרכם.

הבשורה על בואם מכה גלים. היום ההוא יום חג הוא לכל ילדי בית־הספר. נקרא להם דרור מלימודיהם והם יוצאים להקביל פני החלוצים העוברים דרך העיירה. עייפים מתלאות הנדודים, שזופים ומאובקים, צרורותיהם על שכ־מם — קובעים החלוצים חנייתם בין כתלי בית־הספר שלנו. כולנו צובאים עליהם — בהערצה, בקנאה... והנה בתוך קבוצת החלוצים המעפילים — גם הוא, המורה, המתבודד והנערץ — יצחק למדן...

הוא נפרד מאתנו בלבביות רבה, התרפק עלינו כמבקש לחבק את כולנו.

בפעם ההיא יכולנו לראשונה להבחין שביבי־אור בעיניו העצובות.

ספר „יזכור"

נער הייתי אז, כבן אחת עשרה, תלמיד בית־הספר העברי בעירנו, וכולי נתון ללימודים. עקב המלחמה היתה אז עיירתנו מנותקת מן העולם הגדול. רק ידיעות קלושות היו מגיעות, אולם היה בהן — בידיעות אלה — כדי להלהיב את הדמיון גם של גדולים ובוגרים. שמות וסיסמאות שונים נישאו על שפתי כול: ארץ־ישראל — מדינה עברית... מיניסטרים וקונסולים יהודים...

שמועות אלו, משנתגלגלו לעולם הילדים, קיבלו צורה מיוחדת והיו לאגדה מושכת־לב, אגדת־פלאים.

באחד הימים בישר לנו אחד מחברי מחלקתנו: „ספר מארץ־ישראל" נמצא בביתו! הוא לקחו מאת אחיו הגדול, החבר לאגודה הציונית שבעיר. חברנו הירבה לספר באותו ספר ואנו חכינו בקוצר רוח לגמר השיעור.

היה זה ספר „יזכור", שאך זה הופיע אז בפולין (בהוצאת „בית־עם", לודז') ונתגלגל בדרך מן הדרכים לעירנו.

מן הרגע שהספר הגיע לידנו, גילגלנו בו ולא זזנו ממנו עד שבלענוהו כולו. ומשקראנוהו עד תומו, שבתי ולקחתיו לביתי כדי לקראו ביחידות. הפכתי בו והפכתי בו ומדי פעם גיליתי בו דבר מה חדש. כל נימי לבבי הזדעזעו,

כל הרגשות שהיו שפונים וטמונים בחובי — ביצבצו ועלו ומילאו את לבי.

חניך בית מסורתי, לא היתה ארץ־ישראל זרה לי, אלא שראיתיה כחזון רחוק, דבר־מה הנמצא הרחק „מעבר לסמבטיון והרי חושך". אמנם, בית ספרנו קירב אלינו את הארץ, אבל עדיין היא לא יצאה מגדר המופשט והסתמי.

עם „יזכור" באה ההתגלות: החזון היה למציאות חיה, והדמיון — לממשיות מוחשית. מבין הדפים האפורים של הספר נשבה רוח רעננה. עלה באפנו ריחה של אדמת הארץ, ואזנינו קלטו שירת קוצרים עברים.

גיבורי אגדותינו היו הפעם אנשים חיים, „שומרים ופועלים", ומאליו הלך ונטווה הקשר, קשר אחים רחוקים־קרובים. כולם, כולם יקרו לי: גם ברל'ה שויגר „השובב" אמיץ הלב; גם שמואלי, העובד הישר, הרציני; טייך ובארסקי, הצעירים הנחמדים, ופלוטקין „הזקן", „איכר ממש", המאושר בלכתו אחרי המחרשה. וחזנוביץ — מאיר'קה — אשר הוד־גבורה חופף עליו בהשיבו את העדר הנגזל, מתגבר על אויביו, שודדי־ליל שבעמק; ויצחק אחדותי, בן ירושלים העתיקה, העובר לעבודה בחוות מר־חביה, מושב פועלים צעירים, ומוצא את מותו במורד ההר, בהובילו אלומות הגורנה...

עמוק, עמוק נחרתו בי הדמויות. כל שם נבלע בדמי והיה למושג מחייב, לסמל תובע. כמה סער הדם, כָּמַהּ להתם, למלא מקום הנעדרים, להיספח אל החיים! נצמדו העינים למסגרות השחורות, אשר מסביב לשמות הנופלים: יזכור, יזכור.

לא, לא אשכח! — המה הלב, תקוף געגועים עזים למולדת ולאחים החפשים. והיתה זאת שבועת־אמונים אשר ניב לה אַיִן.

לאחר אותו יום חשתי, כי הרצון להגשמה, שפעם בי גם קודם, לאור מעשיות דודי חובב־הארץ ושמועות מלהיבות, עולה מבין קורי הזיה ודמדומים, בוקע ומתגבר.

הפעם נראתה השאיפה גם ממשית ובטוחה יותר: — מצאתי המסילה!

בית הספר העברי

בקורות בית־הספר העברי בעירנו יש לציין שתי תקופות: האחת — תקופת ה„בראשית", השניה — לאחר הפסקה — תקופת החידוש וההמשך.

ראשיתו של בית הספר העברי — בזמן מלחמת העולם הראשונה, בימי הכיבוש הגרמני.

השנים הראשונות של המלחמה, כאשר העיר עברה משלטון לשלטון, גרמו לאנדרלמוסיה גם בשטח שהציבור היהודי היה רגיש לו ביותר: בחינוך הדור הצעיר. נשתבשו סדרי החיים ונגרם ביטול תורה לילדי ישראל, למגינת לבם של ההורים והילדים גם יחד.

בינתים התחוללו תמורות באווירה הכללית של חיי הציבור היהודי, תמורות שנתנו את אותותיהן גם בתפיסה החינוכית ובשיטות ההוראה. ה„חדר" המסורתי הצטמק. רוחות ההשכלה והציונות כבשו את לבות הדור המתבגר, ומתוכו באו המורים העבריים הראשונים, מיסדי בית הספר ומקיימיו.

פעילי הציונים בעיר נתנו את דעתם על ההזנחה בשדה החינוך והחליטו לפנות אל שלטונות הכיבוש הגרמניים במקום בדבר פתיחת בית ספר עברי לילדי ישראל בעיר. אחד משליטי העיר היה פלדפבל קון ואתו נכנסו באי־כוח הציונים במשא־ומתן ישיר (משא־ומתן שהיה כרוך בו גם מתן בסתר...). כעבור זמן־מה נתקבל רשיון לפתיחת בית־ספר עברי במקום.

הלימודים החלו בשנת 1916.

המורים הראשונים בבית הספר היו: שמחה פרל־מוטר, משה זוברמאן, דוד מילשטיין, נועם זכאי ואיידל רפפורט. במרוצת הימים נוספו עליהם ישראל אלפרסון ומשה לזר. תכנית הלימודים התרחבה משנה לשנה. מתחילה היה הכול מרוכז בלימוד השפה העברית, תנ"ך, ספרות והיסטוריה. אחר־כך נוספו לימודים כלליים — גיאוגראפיה, מאתימאתיקה, כימיה ועוד — וכן הוראת השפה הפולנית, שפת המדינה החדשה. על חבר המורים נוספו: אורנשטיין, שהיה בתקופה מסויימת גם מנהל בית הספר, והמורות ברנשטיין, ווייגברג ורוז'ה פרלמוטר. הבנים נשלחו אחרי הצהרים להמשיך בלימודי קודש בתלמוד־תורה, בהנהלתו של ר' בנימין שווארצמאן. המזכיר הכללי של בית הספר היה יעקב שפירא. על ועד ההורים והמפקחים נימנו: אברהם ווייץ, יעקב חומש, נועם זכאי, דויד ווייץ, אברהם־אלי פציורניק ודוב ברגר.

בית־הספר העברי הקיף מאות תלמידים מכל שכבות הציבור. רבים הם שלמדו בתשלום מינימאלי או גם בלי

תשלום כלל. המורים עשו את מלאכתם במסירות נפש. הדיבור העברי פרח והתפשט. בהשפעת בית־הספר הפכה העיירה להיות עברית־ציונית.

הרוח שהילכה בבית הספר היתה ציונית־ארץ־ישראלית. ילדי בית־הספר היו עורכים נשפים והצגות, שריכזו את כל תושבי העיר. חנוכה, פורים, ל״ג בעומר, כ׳ בתמוז — נסכו תוכן היסטורי־לאומי בהופעות. הקרן הקיימת והקופסה הכחולה — להן נודעה חיבה מיוחדת. כל ידיעה שהסתננה מן הארץ והגיעה באורח־פלא לעיירה, ריתקה את תשומת

בית הספר העברי, שנוסד ב־1916, התקיים עד 1924. כאשר הוקם בית הספר הפולני ממלכתי („פובשכנה״), שניתן בו מקום גם ללימודי דת עבריים, קם מתחרה גדול לבית הספר העברי.

השלטונות הגבירו את לחצם על בתי הספר הנפרדים. ההורים — מהם שנכנעו ללחץ ומהם שהלכו שולל כאילו בית־הספר הפולני הכללי עם קומץ לימודי הדת יהיה בו כדי לספק את משאלותיהם.

תקופה זו של חולשת הדעת נמשכה רק שנתיים. בשנת

ילדי בית־הספר על מוריהם בשנת 1922 (במרכז: יעקב חומש)

די שול־קינדער מיט זייערע לערערס אין יאר 1922 (אין צענטער: יעקב חומש)

הלב והיתה לשיחת היום של הילדים. בשנת תר״פ, כשנתקבל מוורשה עיתון „הצפירה״ ובו הידיעה על מותם של טרומפלדור וחבריו בתל־חי, הופסקו הלימודים הרגילים בבית־הספר, והמורים קראו באזני הילדים במחלקותיהם את כל הפרטים שנמסרו בעיתון על המאורע.

המורים העבריים היו גם בין פורצי הדרך לעלייה לארץ בראשית העלייה השלישית. הם שימשו בכך מופת לתלמידיהם. מאות ילדים שחונכו בבית־הספר היו בהתבגרם בין ממשיכי שלשלת העלייה לארץ, בעלייה הרביעית והחמישית. בלבם של כל אלה שמור זכרו של בית הספר כקרן אור מימי נעוריהם בעיירה.

1926 קמה התעוררות מחודשת בין ציוני העיר, ובמאמץ מיוחד חודש קיומו של בית־הספר העברי.

בית־הספר העברי המחודש המשיך את המסורת של קודמו בכל המובנים. ביזמתם ובמסירותם של ההורים והמורים עלה בית־הספר העברי ושיגשג, ואף נרקמו תכניות לפתוח בעירנו בית־ספר עברי תיכון.

בפרוץ מלחמת העולם השניה — וכל שבא בעקבותיה — נפסק קיומו של בית־הספר העברי, שהיה לתפארת לאוכלוסיה היהודית בעיר כל השנים.

עינת

גן ילדים עברי עם הגננת מניה ויינטרויב בשנת 1926

העברעאישער קינדער־גאָרטן מיט דער קינדער גערטנערין מאַניה ווײַנטרויב, אין יאָר 1926

די העברעאישע שולע

אין דער געשיכטע פון העברעאישן שול־וועזן אין אונדזער שטאָט דאַרף מען באַצייכענען צוויי תקופות: די „בראשית״־תקופה, און דערנאָך — נאָך אַ איבעררייס — די תקופה פון באַנייונג און המשך.

דער אָנהייב פון דער העברעאישער שולע איז געווען בעתן ערשטן וועלט־קריג, אין טעג פון דער דייטשער אָקופּאַציע.

די ערשטע מלחמה־יאָרן, ווען די שטאָט איז אַריבער פון האַנט צו האַנט, האָט געהערשט אַ כאַאָס אויך אויפן געביט צו וועלכן יידן זיינען באַזונדערס פילבאַר: די דערציונג פון יונגן דור. דאָס נאָרמאַלע לעבן האָט אויפגעהערט און דערמיט איז אויך פאַרמיטן געוואָרן דאָס תורה־לערנען פון יידישע קינדער.

אינצווישנצייט זיינען פאַרגעקומען קענטיקע פאַרענדערונגען אין יידישן לעבן, וואָס האָבן זיך אָפּגעשפּיגלט אויך אין דער באַציונג צו חינוך און דידאַקטיק. דער אַמאָליקער „חדר״ האָט זיך איינגעשרומפּן. דער גייסט פון השכלה און ציוניזם האָט אָנגעהויבן אַריינצודרינגען אין די הערצער פון דער אונטערוואַקסנדיקער יוגנט, פון וועלכער עס האָבן אויך אָנגעהויבן אַרויסצוּוואַקסן די ערשטע העברעאישע לערערס, די גרינדערס און אויסהאַלטערס פון אונדזער שולע.

נעמענדיק אין אַכט די פאַרנאַכלעסיקונג אויפן געביט פון חינוך האָבן אַקטיווע ציוניסטן זיך געווענדעט צו דער דייטשער אָקופּאַציע־מאַכט וועגן עפענען אַ העברעאישע שולע. איינע פון די שטאָטישע מושלים איז געווען פעלדפעבל קון. מיט אים זיינען די ציוניסטישע פאָרשטייער׳ס אַריין אין אַ דירעקטן משא־ומתן (אַ משא ומתן וואָס איז געווען פאַרבונדן אויך מיט מתן בסתר...). עס האָט לאַנג נישט געדויערט און עס איז אָנגעקומען די דערלויבעניש צו עפענען די העברעאישע שולע.

די לימודים האָבן זיך אָנגעהויבן אין יאָר 1916.

די ערשטע לערערס אין דער שולע זיינען געווען: שמחה פערלמוטער, משה זאַבערמאַן, דוד מילשטיין, נועם זכאי און איידל ראַפּאַ־פּאָרט. מיט דער צייט זיינען צוגעקומען ישראל אַלפּערסאָן און משה לאַזאַר. דער לערן־פּראָגראַם האָט זיך אויסגעברייטערט פון יאָר צו יאָר.

תחילת האַט אַלץ זיך קאָנצענטרירט אַרום לימוד פון העב־רעאיש, תנ״ך, ליטעראַטור און היסטאָריע. דערנאָך זיינען צוגעקומען אַלגעמיינע לימודים — געאָגראַפיע, מאַטעמאַטיק, כעמיע א. אנד. — ווי אויך די פוילישע שפּראַך, די שפּראַך פון דער נייער מדינה. צום לערער־פּערסאָנאַל זיינען צוגעקומען: אַ ר נ ש ט י י ן, וואָס איז אַ געוויסע צייט אויך געווען דירעקטאָר פון דער שולע, ווי אויך די לערערקעס ב ע ר נ ש ט י י ן, ו ו י י נ ב ע ר ג און ר אָ ז ע פּ ע ר ל מ ו ט ע ר. יינגלעך האָבן נאָכמיטאָג פאַרגעזעצט לימודי־קודש אין תלמוד־תורה, אונטער דער אָנפירונג פון ר׳ ב נ י מ י ן ש וו אַ ר צ מ אַ ן. דער גענעראַל־סעקרעטאַר פון דער שולע איז געווען י ע ק ב ש אַ פּ י ר אָ. צום עלטערן און אויפזעער־קאָמיטעט האָבן געהערט: א ב ר ה ם ו ו י י ץ, י ע ק ב ח ו מ ש, נ ו ע ם ז כ א י, ד ו ד ו י י ץ, א ב ר ה ם ־ א ל י פּ אַ ט ש אַ ר נ י ק און ד ב ב ע ר ג ע ר.

אין דער שולע האָבן געלערנט הונדערטער תלמידים פון אַלע שיכטן פון דער באַפעלקערונג. אַ סך האָבן געלערנט פאַר אַ מינימאַלן אָפּצאָל אָדער אינגאַנצן אָן וועלכן נישט איז אָפּצאָל. די לערערס האָבן זייער אַרבעט געטאָן מיט גרויס איבערגעגעבנקייט. מ׳האָט אַלץ מער אָנגעהויבן רעדן העברעאיש. אַדאַנק דעם איינפלוס פון דער שולע איז דאָס שטעטל געוואָרן אַלץ מער העברעאיש־ציוניסטיש.

דער גייסט אין דער שולע איז געווען ציוניסטיש־ארץ־ישראלדיק. די קינדער פלעגן איינאָרדענען פייערונגען און פאָרשטעלונגען וואָס זיינען באַזוכט געוואָרן דורך אַלע איינוווינער. חנוכה, פורים, ל״ג בעומר, כ׳ תמוז — האָבן צוגעגעבן היסטאָריש־נאַציאָנאַלן תוכן מיט זייערע פאַראַנשטאַלטונגען. דער קרן קימת און די בלוי־ווייסע פּושקע זיינען באַזונדערס באַליבט געוואָרן. יעדע ידיעה פון ארץ־ישראל וואָס איז אויף אַ פּלאַ׳דיקן אויפן דערגאַנגען צום שטעטל איז געוואָרן די טעמע פון טאָג ביי יונג און אַלט. אין יאָר תר״פ, ווען פון וואַרשע איז אָנגעקומען די „הצפירה״ מיט דער ידיעה וועגן טויט פון ט ר ו מ פּ ע ל ד אָ ר מיט זיינע חברים אין תל־חי, זיינען איבערגעריסן געוואָרן די געוויינלעכע לימודים אין דער שולע און די לערערס האָבן פאַר די תלמידים געלייענט אַלע פּרטים וואָס זיינען איבערגעגעבן געוואָרן אין דער צייטונג וועגן דער דאָזיקער געשעעניש.

די העברעאישע לערערס זיינען געווען די וועג־לייגערס פאַר דער עליה קיין א״י ביים אָנהייב פון דער דריטער עליה. זיי זיינען געווען אַ מוסטער פאַר זייערע תלמידים. הונדערטער קינדער וואָס זיינען דערצויגן געוואָרן אין דער שולע האָבן שפּעטער פאָרגעזעצט די קייט פון עליה, פון דער פערטער און פינפטער עליה. אין הארץ פון די אַלע איז אויפגעהיטן דער אָנדענק פון דער שולע ווי אַ ליכטיקער שטראַל אין זייער יוגנט־לעבן.

התלמידים והמורים של בית־הספר העברי המחודש בשנת 1928
תלמידים און לערער פון דער באַנייטער העברעאישער שולע אין יאר 1928

באמצע: שלמה צ׳מרמן, חנה בורינסר, מאיר זילברברג, רוז׳ה פרלמוטר, מוגילנסקי.

די שולע געגרינדעט אין 1916 האָט עקזיסטירט ביז 1924. נאָכדעם ווי עס האָט זיך געעפנט די פּוילישע מלוכהשע שולע („פּאָווסעכנע"), אין וועלכער מ'האָט אויך געלערנט יידישע רעליגיעזע לימודים, איז אויפגעשטאַנען אַ שטאַרקע קאָנקורענץ פאַרן העברעאישן שולוועזן.

די מאַכט־אָרגאַנען האָבן פאַרשטאַרקט זייער דרוק קעגן די סעפּעראַטע שולן, א סך עלטערן האָבן רעזיגנירט, אַ סך האָבן זיך געלאָזט אָפּנאַרן פון דער אילוזיע, אַז די אַלגעמיינע פּוילישע שולן מיט די וויניקע יידישע לימודים וועלן זיי באַפרידיקן.

די דאָזיקע קריזיס־צייט האָט געדויערט נישט מער ווי צוויי יאָר. אין 1926 איז פאָרגעקומען אַ באַנייטע דערוואַכונג צווישן די ציוניסטן. מיט אַ ספּעציעלן אָנשטרענגונג איז באַנייט געוואָרן די עקזיסטענץ פון דער העברעאישע שולע.

די באַנייטע העברעאישע שולע האָט פאָרגעזעצט די פריערדיקע טראַדיציע אין אַלע הינזיכטן. אויף דער איניציאַטיוו און אַ דאַנק דער איבערגעגעבנקייט פון די עלטערן און לערערס האָט די שולע פּראָספּערירט און עס זיינען אויך געוועבט געוואָרן פּלענער צו גרינדן אין אונדזער שטאָט אַ העברעאישע מיטלשול.

ביים אויסברוך פון צווייטן וועלטקריג — און ביי אַלץ וואָס איז דערנאָך געקומען — האָט אויפגעהערט צו עקזיסטירן די העברעאישע שולע, וואָס איז געווען אַלע יאָרן די שטאָלץ פון דער יידישע באַפעלקערונג.

חיים דן
עינת

בית־הספר העברי בשנים תרפ"ז - תרצ"ט

בית־הספר העברי „תרבות" בהורוכוב חידש את קיומו בשנת תרפ"ז (1926/7). יוזמיו ומיסדיו היו: פסיה בלכמאן, דוב ברגר, צבי גורנשטין, יעקב חומש, יצחק פלומין, חיה פלמיסטר, שלמה צימרמאן והח"מ. מחבר המייסדים הורכב גם הוועד הראשון של בית־הספר.

כיצד קם בית־הספר באותו זמן ?

ההורים שילדיהם למדו בבית־הספר הפולני הכללי בעיר הוזמנו לאסיפה בביתו של שלמה צימרמאן. שם נסינו להשפיע עליהם לתת חינוך עברי וציוני לילדיהם.

לא בנקל עלה בידינו להניע את ההורים, שבבית־הספר הפולני הממשלתי למדו ילדיהם חינם, לתת ידם למפעל החדש. הדבר היה כרוך אצל כל אחד מהם בהוצאה כספית בלתי־מבוטלת.

באסיפה זו קם ר' דוד צימרמאן והודיע, שמעתה לא ישלח את בתו לבית־הספר הפולני הכללי, אלא ירשום אותה בבית־הספר העברי שיפתח בעיר.

כדוגמתו עשו רבים אחרים. עם פתיחת המוסד בראשית שנת הלימודים כבר היו רשומים בו קרוב לחמישים ילד.

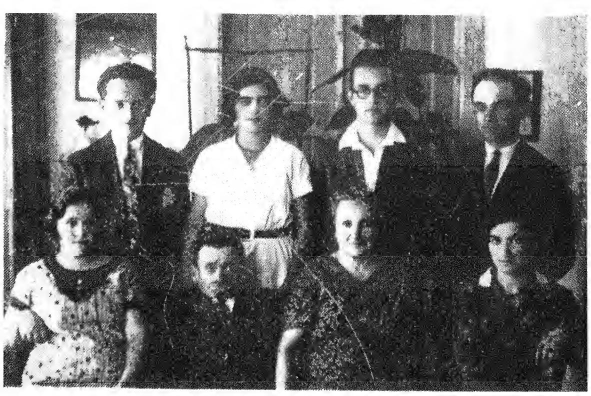
שכרנו דירה בת שלושה חדרים ומטבח. הפכנו את המטבח לחדר, הכנסנו שולחנות וספסלים, ופתחנו בבת אחת ארבע כיתות.

שני המורים הראשונים שלימדו בשנה הראשונה לקיומו של בית־הספר היו: לוי פלדמאן, ששימש גם כמנהל המוסד, ושושנה פרלמוטר.

עם סיום שנת הלימודים הראשונה מנה ביה"ס 44 תלמידים.

במשך 3—4 שנים נמצא בית־הספר בבית פרטי.

בשנת 1930 יצאנו למרחב על ידי רכישת דירה בקומה שניה בבית בן שתי קומות במרכז העיר. הדירה הכילה

ר' דוד צימרמן ז"ל ובני ביתו (1933)
ר' דוד צימערמאַן ז"ל מיט זיין פאַמיליע — 1933

יושבים (מימין): חיה, שרה־בילה, ר' דוד, ריבציה; עומדים (מימין): שלמה, ברוך, אסתר גולדפדר, צבי.

מחזור ראשון של ביה״ס העברי „תרבות״ בשנת הלמודים 1926/7
דער ערשטער אַרויסלאַז פון דער „תרבות״־שולע — 1926/7

בין הילדים מלמטה למעלה — שורה שלישית יושבים מימין לשמאל: המורה רוז׳ה פרלמוטר, חברי הועד: **שלמה צימרמן**, צבי גוו׳נשטיין, חיה פלמייסטר, דב ברגר, יעקב חומש, רחל בירמן, יצחק פלומין, פסיה בלכמן, המורה לוי **פלדמן**.

שישה חדרים ופרוזדור. נרכש ציוד, נפתחו כיתות נוספות ומספר הלומדים באותה שנה הגיע לשמונים.

מאז נוספו מדי שנה בשנה כיתות חדשות. ב־1936 כבר מנה בית־ספרנו 435 תלמידים/ות.

מניין באה תוספת גדולה זו של תלמידים?

היישוב בהורוכוב לא גדל במיוחד. אך קימעה, קימעה, כתוצאה מהסברה ותעמולה ענפה ע״י חברי הועד של בית הספר העברי בענין ערכו וחשיבותו של החינוך הלאומי — התחילו הורים רבים, שנהגו במשך כל השנים לשלוח את ילדיהם לביה״ס הפולני הכללי, להעביר את ילדיהם ממנו אל בית־הספר העברי.

היו מקרים, שהבן הבכור למד בבית־הספר הפולני ואילו אחיו הצעירים כבר למדו בבית־הספר העברי.

שכר הלימוד היה נמוך למדי. כ־25% מהתלמידים היו פטורים מתשלום; כ־25% שילמו את המינימום; ומקרב המחצית השניה של הלומדים — כשלושים אחוז בלבד שילמו לפי הדרגה הגבוהה ביותר. על ידי כך איפשרנו למעוטי היכולת לשלוח את ילדיהם לביה״ס.

פורים אין האַרכיוועו
„תרבות״־שולע — תרצ״ד

פורים בבית־הספר „תרבות״
בהורוכוב — תרצ״ד

ברם, גם מעוטי היכולת דאגו בלב ונפש לקיומו של ביה״ס והשתדלו לשלם כמיטב יכולתם. לא אחת היה ילד בא ואומר, שבאותו שבוע היה יום־שוק רע, לא היה פדיון, והוריו הבטיחו לשלם את שכר הלימוד בשבוע שלאחר מכן.

חלק רב בהתפתחותו של ביה״ס היה למנהליו ולמוריו המסורים: פלדמאן, שבץ, מיטאבסקי, זילבר־ברג, עמינדב ישראלי (יוסלביץ) ושפסנוול.

הציבור ראה בביה״ס העברי קרן־אור בחייו ובחיי ילדיו. הוא היה מרכז החיים הציבוריים בעיר. פעמיים בשנה — בחנוכה ובסיום שנת הלימודים — היה ביה״ס עורך נשפים גדולים, שריכזו את המוני העיר.

פרט למסיבות השונות, שנערכו על ידי כיתות ביה״ס, נערכו בעיר נשפים למען ביה״ס, לשם הבטחת קיומו החמרי. מחמת שכר הלימוד הנמוך, שמשו נשפים אלה מקור הכנסה חשוב לאיזון התקציב.

ביה״ס גרם גם לייסוד תיאטרון חובבים בעיר, שהכנסותיו היו מיועדות להבטחת קיומו של ביה״ס.

כך הפך בית־הספר העברי לגורם ראשון במעלה הן מבחינה תרבותית הן מבחינה לאומית־ציונית — לא רק בקרב הנוער, אלא גם בקרב המבוגרים.

רחל בירמאן־מיטאבסקי

נתניה

הפלגת ל״ג בעומר — שנת תר״ץ — של ילדי בית־הספר וחברי הסתדרויות הנוער
ל״ג־בעומר עקסקורסיע — תר״ץ — פון די שול־קינדער און יוגנט־באַוועגונגען

בית־הספר העברי בשנים תרצ"ב - תרצ"ה

באתי, ראיתי ושוכנעתי

לפי המלצת מרכז „תרבות" בוורשה הוזמנתי בתרצ"ב לנהל את בית־הספר העברי בהורוכוב.

הנסיעה מעיירתי סטולבצי (שטויבץ, בלשון עמנו) להורוכוב ארכה 24 שעות. לנתי בתחנה קיברצה. שש שעות רצופות ישבתי בתחנת הרכבת, הואיל ולא ידעתי כי אפשר להגיע בזמן קצר יותר דרך לוצק.

כשהגעתי סוף־סוף לתחנת הרכבת, שהיתה מרוחקת 8 ק"מ מהורוכוב, חיפשתי כמחצית השעה הזדמנות להגיע העירה. לפתע ניגש אלי יהודי ושאלני אם אני מורה. התברר כי הוטל עליו להביאני העירה. בעל העגלה הכניסני לביתו של אחד מראשי הצה"ר, בהיותו כנראה בטוח כי בית"ר וביה"ס הם היינו־הך. בחדר אחד גדול שיחקו התינוקות על הרצפה והאשה היתה טרודה מאד בעבודות הבית. כעבור שעה נכנס יהודי, מכוסה קמח מכף רגל ועד ראש, ניגש אלי, הושיט ידו ברחבות והתחיל לדבר עברית. הוא הודיע לי, שבטעות הביאוני לביתו. הוא הוליך אותי לביתו של יו"ר ועד בית־הספר. שם קבלוני בסבר פנים יפות. כעבור זמן קצר נתכנסו חברי הוועד והחלו לתהות על קנקני.

התרשמתי שלפני אנשים מסורים, המעונינים בפיתוח בית הספר. כולם היטיבו לדבר עברית.

כשהתחילו לדבר על דירה, משכורת וכו' — הודעתי להם שהחלטתי לא לקבל את המשרה ומוטב שיקבלו אדם ממקום קרוב יותר. התחילו לשדלני שהדרך הארוכה אינה צריכה להוות מניעה, והם ישתדלו למלא את כל מבוקשי.

הודיתי על קבלת הפנים הנאה ועמדתי להיפרד מחברי הוועד. הם עמדו על כך שלפני נסיעתי עלי לראות את העיירה, את בית־הספר והסביבה. נעתרתי לבקשתם ויצאנו לטיול בעיר. עברנו את הרחוב הראשי והגענו לגבעה ולחורשת עצי אלון. הירח היה במלואו. הנוף היה מקסים. הטיול נמשך עד חצות. האנשים התחבבו עלי מאד. קבענו פגישה שניה למחרת על מנת לראות את בית־הספר. בסופו של דבר הודעתי שאתייעץ עם אבי, שהיה מנהל בתי־ספר שנים רבות, ואנהג כעצתו.

חזרתי לעיירתי שטויבץ. בעיני אבא לא נראה המצב בהורוכוב שונה ממצב בתי הספר בכל העיירות. העיקר איננו רק ביה"ס, אלא האנשים המטפלים בו, שאתם יש לבוא במגע ולפעול במשותף לפיתוח המוסד ואם אלה מצאו חן בעיני — המסקנה ברורה. כך קיבלתי בסופו של דבר את המשרה של מנהל בית־הספר העברי בהורוכוב.

התנאים והקשיים

התנאים בביה"ס היו קשים מאד. אולם מאחר שלנגד עינינו ראינו רק את המטרה, התעלמנו מהם. למשל, לא היתה מלתחה. היא היתה במסדרון — המקום היחידי, בו יכלו הילדים להימצא בשעת ההפסקה, ולא עוד אלא שהמסדרון שימש גם „אולם" התעמלות, כלומר לתנועת ידיים ורגליים. בית־הספר היה בקומה שניה, ומתחת לו — חנויות ומחסנים. חצר לא היתה. לא היה חדר מורים מיוחד, אלא חדר־כיתה, שבה נמצאו גם ארון ספרים, מכשירי־לימוד ומפות. הריהוט היה ישן, הספסלים היו ארוכים. על קניית ציוד כלשהו — התנהל דיון רציני בוועד, כי חסרו אמצעים. שכר־הלימוד היה פרוגרסיבי. הסיסמה היתה, שלא יימצא ילד שיפנה לבית־הספר ולא יתקבל בגלל קשיים כספיים.

הדאגה הכספית היתה מוטלת על שכם חברי הועד, שעשו את עבודתם המסורה בהתנדבות. מספר התלמידים בתרצ"ב הגיע ל־250, שהיוו 7 כיתות ובהן שבעה מורים. עבודה של 36 שעות בשבוע היתה מכסה רגילה בשביל המורים, והיו גם כאלה שעבדו יותר מזה.

רוב המורים היו ממסיימי הסמינאר העברי „תרבות" בוילנה.

בית־הספר והשלטונות

מעמד מיוחד בבית הספר היה למורה לפולנית רוז'ה פרלמוטר. היא ייצגה את בית הספר כלפי השלטונות והמפקח הממשלתי (אינספקטור), כלומר, להלכה היתה היא המנהלת. האינספקטור עצמו היה טיפוס מיוחד במינו. הוא היה איש מפלגת השלטון וממונה על שמירת הכשרות הפוליטית. הוא פיקח למעשה רק על הצד האדמיניסטראטיבי בבתי־הספר, ואילו סגנו היה המפקח הפידאגוגי.

האינספקטור היה אדם אוהב צייד. היתה לו מרכבה רתומה לשני סוסים, ובשעה שהיה דוהר בחוצות העיירה היה נוהג לעצור ליד קיוסק אחד למכירת טבק. שם היה נכנס לשיחה עם אנשים ותוהה על הלכי הרוח בעיר, כי היה מעורה בחיי היהודים בעיירה.

באחת השיחות בקיוסק, שאלו אחד מפעילי הנוער

כיתה א׳ ומורתה שושנה ישראלי (יוסלביץ׳) בבית־הספר ,,תרבות״ — תרצ״ד

די ערשטע קלאַס מיט די לערערין שושנה ישראלי (יוסלביץ׳) אין דער ,,תרבות״־שולע — תרצ״ד

הציוני בעיר, מה דעתו על המנהל החדש בבית־הספר.

האינספקטור נדהם. ,,הרי יש לכם מנהלת״ ענה בתמיהה. מיד עמד על הקנוניה של מנהלת רשמית להלכה ומנהל למעשה. למחרת בבוקר בא האינספקטור לביה״ס ודרש להראות לו את הספרים הרשמיים. הוא פנה למורה לפולנית ובקש את ,,ספר־הפעולות״, את ,,ספר הפרוטוקולים״, בו נרשמו פרטי כל הישיבות. ואת ,,הפנקס הראשי״, בו היתה רשימת המורים ורשימת כל התלמידים. כל הספרים הללו היו צריכים להיות חתומים בידי המנהל.

יחד עם האינספקטור בא גם שמחה פרלמוטר, המורה לדת יהודית בבית־הספר הפולני שבעיר. הוא היה גם גזברו של האינספקטור בביה״ס הפולני. יחד עם זאת היה חבר הועד של ביה״ס העברי וציוני מסור. עם כל זאת רחש לו האינספקטור אימון.

המחזה של בדיקת הספרים נערך בסדר הבא: אני עמדתי ליד הארון והיגשתי את הספרים למורה לפולנית, שבעיני השלטונות היתה המנהלת. היא הגישה את הספרים לאינספקטור, והאינספקטור מסרם לידי הגזבר היהודי, שהיה צריך לקבוע מי חתום על כל דף ודף שבספרים הרשמיים. הגזבר אישר, כי כל החתימות הן של עמינדב יוסלביץ (ישראלי). עובדה זו העלתה את חמתו של האינספקטור, שציווה לסגור מיד את ביה״ס, הואיל ואין לו הנהלה.

המורה רוז׳ה פרלמוטר נבהלה וביקשה לפזר את התלמידים. בקושי הרגעתי אותה והסברתי לה, שאין בסמכותו של האינספקטור לסגור את ביה״ס. דבר זה הוא בסמכותו של המיניסטריון להשכלה בלבד, ועלינו להמשיך בעבודתנו.

מסרתי מיד על התקרית ליו״ר ועד ביה״ס חיים־לייב רפופורט. הוא נפגש עם האינספקטור ושיכנע אותו, שאין זה כלל וכלל לטובתו לסגור את ביה״ס. לאחר מו״מ ממושך שיכך את חמתו.

אחרי תקרית זו גמלה בלבי ההחלטה לא לעסוק עוד בפיקציות. שישה שבועות לפני סיום שנת הלימודים, צריך היה להגיש לאינספקטור את השם של מנהל ביה״ס לקראת שנת הלימודים הבאה. עמדתי בתוקף על כך שאני אאושר כמנהל, ובאם לא — אעזוב את המקום.

את המו״מ בענין זה ניהל רפופורט. האינספקטור סירב בתחילה, אך בסופו של דבר נעתר לשידוליו של רפופורט. שבועיים לפני סיום שנת הלימודים התייצבתי בפני האינס־פקטור כשבידי רשימת המורים שיעבדו בשנה הקרובה. הוא

חיים־לייב
רפופורט

אישר את כל הרשימה שהיגשתי לו, וחמת ,,הפריץ" שככה.

יו"ר ועד ביה"ס, חיים־לייב רפופורט, היה מאמידי העיירה. היה אדם עניו, שנדחף על ידי אחרים לעמדות ציבוריות, בעל שכל ישר והגיון בריא. ידוע היה בישרו והיה מקובל גם על ה,,גויים". הוא היה בא־כח ביה"ס כלפי השלטונות, שהעריכוהו והתחשבו בדעתו. ילדיו למדו בבית־הספר. גם אשתו היתה קרובה לבית־הספר, ובכלל — לספר.

הרמה הפידאגוגית

בזכות מסירותם של המורים התנהלה בביה"ס עבודה פידאגוגית טובה. לא היו בו כמעט מורים בלתי מוסמכים.

כיתה בבית־הספר ,,תרבות' — 1936

א קלאַס אין דער ,,תרבות"־שולע — 1936

מימין לשמאל — למטה: יצחק גלר, מרדכי גינזבורג; יושבים: רוז'ה פרלמוטר, עמינדב ישראלי, שרה גוטפריד; עומדים: שמעון חולובר, המורה גוברמן, אסתר וויינברגר, מוסיה מנוסוביץ, שרה גינזבורג, בתיה רפופורט, המורה מיטבסקי; עומדים — שירה ב': שרל'ה חומש, בריינדיל שפירא, יהודית שפירא, אסתר גריסקופ, בריינדיל גרוס, מניה קריגר, יוסף כהן.

במיוחד הצטיין ביה"ס בלימודים העיוניים. הלימודים התנהלו בעברית. כתוצאה מזאת נשמע דיבור עברי בחוצות העיר.

המורים קימו גם שיעורי עברית למבוגרים, הרצו בפני תנועות הנוער והיו מנושאי ההשכלה העברית בעיר.

הממשלה הפולנית דאגה מאד לפולוניזאציה של מחוזות הספר, ומשרד החינוך עשה כמיטב יכלתו כדי לקדם פעולה זו. הביצוע הוטל על הלשכות הגליליות של משרד החינוך. מכל הלשכות הגליליות הצטיינה במיוחד הלשכה ברובנה. לשכה זו (קוראטוריום) הקפידה במיוחד עם בתי־הספר הלא־פולניים. היא הציבה לעצמה מטרה להעלותם לדרגה גבוהה בלימוד המקצועות הפולניים.

כתוצאה מזה עמדו בתי־הספר בוולין על רמה גבוהה. הקפדה זו גרמה לכך, שבית־הספר בהורוכוב הצטיין במיוחד בהשוואה עם בתי־ספר אחרים. הדרישות מן המורים הביאו לשיפור ההוראה, לכינוסים פידאגוגיים רציניים והשתלמות בלתי פוסקת של מורים.

אחד מתפקידי בתור מנהל בית־הספר היה לנאום בחג הלאומי הפולני — בשלושה במאי. בעצרת העם הגדולה, בו היה משתתף כל הציבור בהורוכוב, היו מופיעים שלושה נואמים, שהשמיעו דבריהם בפולנית, באוקראינית ובעברית. אני הייתי מדבר עברית ואת המשפט האחרון בנאומי הייתי מסיים בפולנית כדי שהציבור ידע מתי למחוא כף...

ביה"ס העברי היה המוקד של החיים העבריים באוכלוסיה. דבר היותו עברי קשר אותו קשר אמיץ ביותר אל כל המתהווה בארץ־ישראל, וממילא — אל ציבור הפועלים בארץ.

חבר המורים בהורוכוב היה ברובו הגדול מאנשי ,,הליגה למען א"י העובדת". בזכות מתינותם בחיים הפוליטיים בעיירה הצליחו לעורר את אהדתם של כל מחייבי עברית בסביבה, ואפילו היו ביניהם מתנגדים חריפים לשמאל בציונות.

טוב היה לדעת שפינה יקרה זו היא מקום מפגש לכל מי שהציונות יקרה לו, מקום שההבדלים הפוליטיים סולקו הצידה כדי לפנות מקום לתורה ולילדים הרכים — לענייני כלל האומה.

מעטים זכו לקיים תורתם למעשה. אלה יזכרו תמיד את חבריהם שלא זכו, והם כה חסרים לנו פה...

דגניה ב' **עמינדב ישראלי** (ייפלבין)

שנה ראשונה להוראה

הגעתי מלודז׳ להורוכוב בשנת 1931. זו היתה משרתי הראשונה כמורה לאחר שירדתי מספסל הלימודים בסמינריון שבווילנה, וזו היתה לי הפעם הראשונה שנזדמנתי לעיירה. הכל היה חדש בעיני.

מורי בית־הספר „תרבות" בשנת 1933
לערערס פון „תרבות"־שולע — 1933

מימין לשמאל — יושבים: רוז׳ה פרלמוטר, יוכבד קמין, שושנה ישראלי (יוסלביץ׳), שרה פלסר (גוטפריד); **עומדים:** בן־ציון מיטבסקי, עמינדב ישראלי (יוסלביץ׳), רחל מיטבסקי (בירמן), מאיר זילברברג.

ראיתי לפני יישוב בצורת מרובע. מארבעת עבריו התמשכו רחובות ולצדיהם מדרכות עץ. בהישבר קרש אחד היו נחבלות רגלי העוברים ושבים. לא היו פנסים ברחובות והאנשים היו מצויידים בפנסי יד. בלילה לא הבחינו באנשים אלא בפנסים המהלכים על שתיים.

בית־הדואר שכן בקצה העיר. הובילה אליו מדרכת עץ מרוסקת לכל אורך הדרך. הדואר היה מגיע בשעות הערב בעגלת נוסעים. לבעלי העסקים היו תאי־דואר, ובהגיע העגלה היו ממהרים, גם בימי גשם, לקבל את הדואר. אם שקעה העגלה בבוץ היו יושבים ומחכים בסבלנות.

בקרב התלמידים שלי היה ניגוד בולט בין ילדים שבעים וילדים רעבים.

כמורה צעיר הכנסתי לבית־הספר מרוח הנעורים. בעיירה התקימה אגודת ספורט ממשלתית. בחורף הייתי שואל מספר מגלשים ומנצל את שיעורי ההתעמלות לגלישה על הקרח. לשמחת הילדים לא היה גבול. קיבלתי מכתבי תודה רבים על הרוח הספורטיבית שהכנסתי בבית־הספר.

המורים היו מסורים לבית־הספר בכל נפשם ומאודם. כדוגמה שימש להם מנהל בית־הספר עמינדב יוסלביץ (ישראלי).

עמינדב היה שקוע ראשו ורובו בבית־הספר — ביום ובלילה. בערבים היה עובד בספריה, עוטף את הספרים שלא יתקלקלו, עורך קאטאלוגים, דואג לרכישת ספרים חדשים וכו׳.

כן ייסד עמינדב קואופראטיב למכשירי לימוד. הוא היה קונה ספרים, מחברות, עפרונות, סרגלים וכו׳ בסיטונות, על ידי אדם מיוחד שהיה נוסע לשם כך ללבוב, ומוכר לתלמידים

כתה ז׳ בבית־הספר „תרבות" — תרצ"ו

במחיר הרשמי. הקרן שנוצרה שימשה למתן עזרה לתלמידים נצרכים.

הודות לעמינדב התפתח בית־הספר ושמו יצא לתהילה לא רק בהורוכוב, אלא בסביבה כולה.

מנחם הלוי

דגניה ב׳

בית־הספר העברי בשנותיו האחרונות

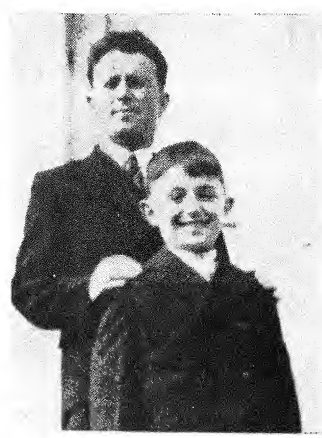
לא ביישה אחריתו של בית־הספר את ראשיתו.

המנהל האחרון של בית־הספר העברי בהורוכוב בשנים 1937—1939 היה צבי שפסנוול. שפסנוול היה בעל תרבות עברית וכללית רחבה. כיפיו הפנימי כן היה הידורו החיצוני. גבה־קומה, נעים הליכות ומקסים את כל הבאים במגע אתו. הוא לימד עברית, טבע ופיסיקה. תלמידי בית־הספר התייחסו אליו בכבוד ובאהבה. היתה לו השפעה רבה על הילדים.

אך לא רק התלמידים, גם ההורים התיחסו אליו בחיבה ובכבוד. שפסנוול היה מכנס אסיפות הורים בזמנים קבועים, בהן היה מרצה על בעיות חינוך ומסביר כיצד להתנהג עם הילדים בבית. הוא היה משתף בקביעות את ההורים בפעולות בית־הספר ובבעיותיו.

כן דאג להרחבת פעולות התרבות בעיר בכללה. בכל מאורע ציוני בעיר שותפו הן הילדים והן המבוגרים.

חגיגות בית־הספר השרו אווירה ציונית־ארץ־ישראלית בעיר כולה. בית־הספר הפך לחממה ממש בשביל תנועות הנוער הציוניות.

המורה שפסנוול,
המנהל האחרון של בית־הספר עם שמואליק ברגר, בנם הצעיר של דב ומרים ברגר

דער לערער שעפּסענויל,
לעצטער דירעקטאָר פון דער שולע מיט שמואליק בערגער, דעם יינגסטן זון פון בער׳ און מרים בערגער

בכל לבו ומרצו התמסר שפסנוול להעלאת רמת הלימודים בבית־הספר. שיפר ושיכלל את הקיים והכניס חידושים רבים. הקים מעבדות לכימיה ולפיסיקה וחדר טבע משוכלל. כל שהיה לפני כן בקנה מידה קטן — הוא הרחיב והגדיל. הקים חוגי השתלמות שונים, הדריך וטיפח ועדי כיתות, דאג לפתח הנהלה עצמית של התלמידים ועודד את בעלי הכשרונות. אין תימה שהתלמידים העריצוהו.

לא פחות משדאג למהלך הלימודים ולתלמידים, דאג לבית־הספר עצמו. הוא זירז ללא הרף את ועד ביה״ס להעביר את המוסד לבנין גדול ומרווח יותר. מאמציו אלה עמדו להסתיים בהצלחה ערב פרוץ מלחמת העולם השניה.

הוא היה בעל תנופה רבה. לא הסתפק בקיום בית־ספר יסודי בלבד והצטרף לפעולת אבי, דוב ברגר, שהיה אז יו״ר „תרבות", שכוונה להקמת בית־ספר תיכון עברי בעיר והמשך לבית־הספר הקיים. פעלו זה הוכתר בהצלחה. הוא גייס מורים, עזר לאבי להשיג רשיון ממשלתי לפתיחת המוסד, שכרו בנין ועשו את כל ההכנות הדרושות לפתיחת הגימנסיה לקראת התחלת שנת הלימודים בספטמבר 1939.

המלחמה שמה קץ לחלום זה, שכבר היה על סף הגשמתו.

בספטמבר 1939, כשנכנסו הרוסים לעיר, עקר שפסנוול מהורוכוב. הרוסים הפכו תחילה את ביה״ס העברי לבי״ס, ששפת ההוראה בו היתה יידיש. מוליה ברגמאן מונה מנהל ביה״ס. אידיליה זו נמשכה שלושה־ארבעה חדשים בלבד. לאחר מכן הביאו הרוסים מנהל ומורים מרוסיה והפכו את המוסד לבית־ספר רוסי רגיל.

כך הקיץ הקץ על בית־הספר העברי בהורוכוב.

רמת־גן **יעקב ברגר**

להקה דראמאתית מתארגנת

הדאגה לקיומו של בית־הספר בימי המלחמה הראשונה, שתקציבו לא היה מאוזן הואיל ורוב תלמידיו בני עניים היו וכן הרצון למשוך לבית־הספר מספר רב ככל היותר של תלמידים — הביאו להקמת להקה דראמאתית.

הבית של משפחת ברגמאן, החפשית והמודרנית, ובו הבן מולה ברגמאן, שהיה מחונן בכשרון דראמאתי ויודע נגן — שימש לנו מקום ועד, בו הוחלט על המחזה שיש להציב ועל בחירת השחקנים.

יודעי זמר ויודעי תנועה חברו יחד והיוו את החוג הדראמאתי. אנשי החוג הציוני התרכזו כולם מסביב ללהקה ולהצגה. אחד שימש בתור מעתיק, שני — לחשן, שלישי — תפאורן; זה דאג לבגדים וזה לרהיטים.

הקשיים העיקריים התגלו בהשגת אולם מתאים. אולם שיקלוט המונים — לא היה בעיר. חיפשנו ומצאנו אצל יוסף מש צריף שבשנות המלחמה שימש בתור חדר אוכל לחיילים שחָנו בעיר. היה זה צריף מוארך, ללא תקרה, תריסים במקום חלונות, דלת אחת ויחידה, רצפה מתנדנדת וגג — פחים. ידענו שצריף כזה הוא ההיפך מן הדרוש להצגות. בכוחות עצמנו ובמעט כסף קבענו חלונות ופתחנו דלתות נוספות ובנינו במה. אחד החברים צייר על בד שקים יער עבות והדבקנו את היריעות על הקירות החשופים. התקנו ספסלים מקרשי ארגזים. כיוון שהרצפה לא היתה ישרה, הגבהנו את הספסלים האחוריים, שחרקו עם כל ישיבה עליהם.

מקהלת בנות בניצוחו של מולי ברגמן — שנת 1917
פרויען־כאָר דיריגירט פון מולי ברעגמאן — 1917

עומדים מימין לשמאל: שרה אבצוג, אסתר פינקלשטיין, מינדיל דבורה סגל, פסיה בלכמן, רחצ׳ה בירמן, איידיל גקמן, סימה מירוצ׳ניק. **יושבים מימין לשמאל**: מניה רוויטש, שרה פלומין, מולי ברגמן, בינה נירנברג, אלקה שכטר; **למטה**: דבורה וייץ, רוסי קרץ (מראדיחוב), חיה פלמייסטר.

כל חברי החוג הציוני חייבים היו לרכוש לעצמם לפחות כרטיס כניסה אחד. כן היינו מתחכמים ושולחים כרטיס הזמנה לראש משפחה, כדי שיהיה נאלץ לקנות כרטיסים ליתר בני ביתו.

החזרות התקיימו כל ערב. הן כינסו את כל חברי החוג. יצא, שכל אחד ידע כמעט את כל התפקידים בעל פה. זה עזר לנו לא במעט במקרה הצורך במחליף.

לא היתה הקפדה יתרה על ביום ומשחק. הקושי העיקרי היה למצוא מי שירצה למלא תפקיד של מאהב או אהובה. להופיע על הבמה, בפני מכרים ובני משפחה, כמאהב, להתחבק ולהתנשק לעיני כול — דבר זה היה מתקבל בעיר כפריצת גדר הצניעות. ביחוד רבו ההיסוסים בקרב הבחורות. על כזאת היו מצביעים: זוהי שהתנשקה... וכבודה כבר היה נפגע.

חיפשנו ומצאנו מוצא לכך. תחת להתחבק על הבמה, צריך היה הגבור המאהב לפרוש את זרועותיו ברחבות יתרה ולחבק את חלל האויר. במקום להתנשק בפומבי — לפרוש עם הגיבורה לירכתי הבמה ולהשמיע מצמוץ שפתיים. עם הזמן התרגל הציבור לקרוא לשחקנים בחיי יום־יום בשמות של תפקידיהם על הבמה. ז נ ו י ל ש כ ט ר, למשל, נקרא בשם „צ מ ח" כשם תפקידו באחת ההצגות.

הדראמות שהוצגו העשירו את שפת הדיבור של הנוער בפראזיולוגיה ובידיעת דברי שיר. בחורשת הארנים שליד העיר אפשר היה לשמוע בשבתות בין ערביים דיקלומים מהדהדים על יתומה אומללה שנעזבה ע"י קרוביה ונלכדה במצרי־החיים ללא מוצא, השתפכות נפש של אהבה נכזבת, או שירי ייאוש על לא יוצלח — דברי דיקלום מליציים, שהשמיעה הגיבורה בדראמה שהוצגה זה מקרוב.

ביום ההצגה (על פי רוב הציגו במוצאי שבת) מורגש היה בעיירה מצב רוח של חג. כל העיר חיתה את המאורע. הפעילים עסקו בסידור הכסאות למקומות ישיבה ובריכוז הדברים, בהם יש לרהט או לקשט את הבמה. השחקנים חזרו בפעם האחרונה על תפקידיהם, הבמאי התווכח קשות עם השחקנים, שסירבו ללבוש בגד זה או אחר לצורך המשחק. הנוער התגודד, רכש כרטיסים, התחלק עם אחרים, החליפום והפיצום בין המבוגרים. השחקנים עצמם — לבותיהם רטטו, מהם — שזוהי הפעם הראשונה לעלייתם על הבמה, מהם — שחששו מפני דעת הקרובים במשפחה שיבואו לחזות בהצגה, ומי יודע אולי אף יוכיחו אותם על פניהם וימנעו מהם לשחק פעם שניה.

ואילו ועד בית־הספר התענין לדעת כמה כרטיסים נמכרו, בכמה מסתכמות ההוצאות ומהו סכום היתרה שישאר לצרכי בית־הספר...

גבעתיים **נועם זכאי**

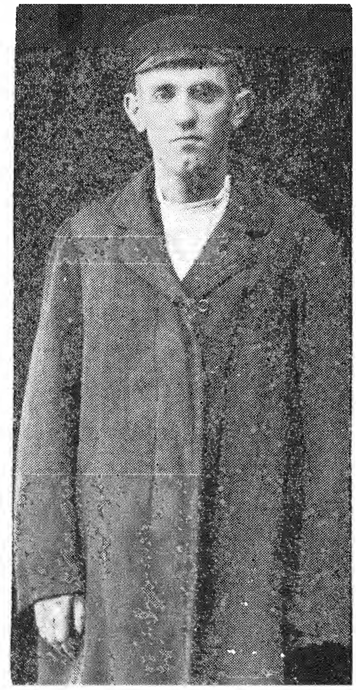
הלהקה הדראמאתית, הצגותיה ושחקניה

הלהקה הדראמאתית — ראשיתה בשנת 1917, בימי הכיבוש הגרמני במלחמת העולם הראשונה. בראשה עמד מ ו ל י ה ב ר ג מ א ן. הוא היה היוזם והבמאי. לזכותה של הלהקה נרשמו הצלחות רבות. זכורה לנו ההצגה הראשונה, שהתקימה בבית המועצה ב ס ק ו ב ל ק ה (אחד מפרברי העיר). המחזה שהועלה על הבמה — „דבורה'לה המיוחסת" ליעקב גורדין. בתפקיד הראשי הופיע ה י נ ד ה ו י י ץ (כעת בארץ). המתיחות לקראת ההצגה היתה רבה. והנה קרה המקרה שבשעת ההצגה נפלה מנורת נפט, שהיתה תלויה על יד המסך, וגרמה לשרפה. ההצגה נפסקה וקמה בהלה גדולה. הכל נדחקו לצאת מן האולם דרך הדלתות והחלונות. אחדים נפצעו קל בתוך המהומה.

הלהקה המשיכה בפעולתה ובמרוצת הימים אף נערכו הצגות על ידי שתי קבוצות של שחקנים: האחת בחסותם של הציונים והשניה בחסותם של חוגים ידישיסטיים, שלא נמנו על שורות הציונים. הפעילים בקבוצה השניה היו י ו ס ף מ ש ו ב ר ל ק ר ו כ מ א ל נ י ק. אחת ההצגות המוצלחות היתה — „מירה'לה אפרת". בתפקיד הראשי הופיעה מ א ט י ל ר ו ט נ ב ר ג (היגרה לאמריקה). בשנות העשרים נעשו ההצגות קבע בחיי הציבור. כזאת היתה, למשל, הצגת „הדיבוק", שמוליה השקיע בה מאמץ רב.

על חבורת השחקנים נמנו בין השאר: ז נ ו י ל ש כ ־ ט ר, מ ו ט ל ב ל כ מ ן, מ י נ ד ל ד ב ו ר ה ס ג ל ־ ב ר ג ר, ח י י ק ה פ ל מ י י ס ט ר ־ ה ק ד י ש, ס י מ ה

מירוצ׳ניק־הורנשטין, שנספו בשואה; שפרינצה שכטר — שהיגרה לאמריקה; רחל בירמן־מיטאבסקי, מניה ראוויטש־ברגר, שינדל פלמיסטר־זכאי ושרה פלומין־ברגר — הנמצאות בארץ.

מולי ברגמן בתפקיד חנן („הדיבוק") בלהקה הדרמאתית, 1918

מוליע ברעגמאַן אין דער ראָל חנן — („הדיבוק") אינעם דראַמאַטישן אַנסאַמבל, 1918

אחד השחקנים המעולים היה יעקב ליטווין. הוא ידע להתאים את עצמו לכל תפקיד ולשחק אותו בהצלחה. אף הוא נספה בשואה. כן ייזכר פה שמו של חיים טרייסטר, ה„סופליור" (הלחשן) של כל ההצגות.

פרק בפני עצמו הן ההצגות בעברית, על ביצוען שקדו כמה מפעילי הלהקה, שידעו עברית, יחד עם מורי בית־הספר ותלמידיהם. הופעות אלה היו מיועדות בעיקר לחגים הלאומיים ועוררו הד רחב בקרב הציבור. ההורים היו באים בהמוניהם לחזות בהופעת הילדים והאולם היה תמיד מלא עד אפס מקום.

בשנות השלושים ניכר רפיון בעבודת הלהקה עד שהצגות החובבים כמעט שנפסקו כליל (במידה מסוימת גרמה להחלשת הפעולות הדראמתיות פרישתו של מוליה ברגמאן מחבריו הציוניים), אך הד ההצגות הראשונות עוד הוסיף לנסר בשיחותיהם של בני הדור והכל התרפקו באהבה על זכר הימים ההם...

צבי ברגר

יוסף חומש

דער דראַמאַטישער קרייז - די פאַרשטעלונגען און שפּילערס

דער דראַמאַטישער קרייז האָט אַנגעהויבן זיין עקזיסטענץ אין יאָר 1917, בעת דער דייטשער אָקופּאַציע. אין שפּיץ איז געשטאַנען מוליע ברעגמאַן, ער איז געווען דער איניציאַטאָר און אויך דער רעזשיסער. דער קרייז האָט געהאַט צו פאַרצייכענען גרויסע דערפאָלגן. מיר געדענקען נאָך די ערשטע פאַרשטעלונג וואָס איז פאָרגעקומען אין ראַטהויז אויף סקאַבעלקע (איינע פון די פאַרשטעט). „דבורלה די מיוחסת" פון יעקב גאָרדין, איז געווען די ערשטע פאַרשטעלונג. די הויפּטראָל האָט געשפּילט הינדע ווייץ (איצט אין ישראל). די שפּאַנונג ערב דער פאַרשטעלונג איז געווען אומגעהויער. בעת דער פאַרשטעלונג איז געשען אַ פאַרפאַל. דער נאַכט־לאָמפּ וואָס האָט געהאַנגען ביי דער קורטינע, איז אַראָפּגעפאַלן. ס'איז אויסגעבראָכן אַ שרפה. די בהלה איז געווען גרויס און מ'האָט געמוזט איבעררייסן דאָס שפּילן. אַלע האָבן זיך געשטופּט צום אַרויסגאַנג — צו די טירן און צו די פענצטער, אין דער מהומה זיינען עטלעכע מענטשן פאַרוואונדעט געוואָרן.

דער דראַמאַטישער קרייז האָט זיך אנטוויקלט און מיט דער צייט זיינען געווען צוויי אַנסאַמבלען: איינער פון די ציוניסטן און דער צווייטער פון די יידישיסטע קרייזן, וואָס האָבן נישט געהערט צו די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס. אין דעם צווייטן, זיינען אַקטיוו געווען יוסף מעש און בערל קראָכמאַלניק. איינע פון די געלונגענסטע פאַרשטעלונגען איז געווען „מירעלע אפרת". די הויפּטראָל האָט געשפּילט מאַטל ראָטנבערג (עמיגרירט קיין אַמעריקע). אין די צוואַנציקער יאָרן זיינען די פאַרשטעלונגען געוואָרן אַ שטענדיקע זאַך

החוג הדרמאתי, בהצגת „אוריאל אקוסטה”

דער דראמאטישער קרייז אין דער פאַרשטעלונג „אוריאל אקוסטה”

אין יידישן לעבן. געווען פאַרשטעלונגען וואָס האָבן געמאַכט אַן איינדרוק, ווי למשל די אויפפירונג פון „דיבוק”, אין וועלכער מוליע האָט אַריינגעלייגט אַ סך אַרבעט.

אין די פאַרשטעלונגען האָט זיך צווישן אַנדערע באַטייליקט: מאַטל בלאכמאן, מינדל דבורה סעגאל־בערגער, חייקע פעלמייסטער־העקדיש, סימע מיראַטשניק־האַרנשטיין, — אַלע אומגעקומען אין דער שואה; שפרינצע שעכטער — עמיגרירט קיין אַמעריקע; רחל בירמאַן־מיטאַוווסקי, מאַניע ראַוויטש־בערגער, שיינדל פעלמייסטער־זכאי און שרה פלאַמין־בערגער — וואָס געפינען זיך אין ישראל.

איינער פון די בעסטע שוישפּילער איז געווען יעקב ליטווין. ער האָט געקענט צופּאַסן זיך צו יעדער ראָל, און שפּילן מיט דערפאַלג. אויך ער איז אומגעקומען אין דער שואה. זאָל אויך דערמאַנט ווערן דער „סופליאָר” פון אַלע פאַרשטעלונגען חיים טרייסטער.

אַ באַזונדער קאַפּיטל פאַר זיך זיינען די העברעאישע פאַרשטעלונגען, וואָס זיינען געמאַכט געוואָרן דורך יענע מיטגלידער פון דראַמאַטישן קרייז, וואָס האָבן געקענט העברעאיש, צוזאַמען מיט די לערערס און תלמידים פון דער העברעאישער שולע. דאָס זיינען מערסטנטייל געווען פאַרשטעלונגען לכבוד די נאַציאָנאַלע געדענק־טעג און זיי האָבן געהאַט אַ וואַרעמען אָפּקלאַנג ביים עולם. די עלטערן פלעגן מאַסנווייז קומען זען זייערע קינדער, און דער זאַל איז דעריבער תמיד געווען איבערפולט.

אין די דרייסיקער יאָרן איז אָפּגעשוואַכט געוואָרן די אַרבעט ביז די אַמאַטאָרישע פאַרשטעלונגען האָבן כמעט אינגאַנצן אויפגעהערט (אין אַ געוויסער מאָס איז דאָס געווען אַ רעזולטאַט דערפון וואָס מוליע ברעגמאַן האָט פאַרלאָזט זיינע ציוניסטישע חברים). דער אָפּקלאַנג פון די ערשטע פאַרשטעלונגען האָט נאָך אָבער לאַנג געלעבט אין די שמועסן פון די אַלע וואָס האָבן זיי געדענקט. מיט ליבשאַפט און בענקשאַפט פלעגט מען דערמאָנען יענע טעג...

צבי בערגער

יוסף חומש

רחל אייזן / די יידישע פאלקס־שולע און ביבליאטעק

יוסף אייזן איז געבוירן געוואָרן אין יאָר 1891 אין דעם דאָרף אָזירעץ, וואָלין, זיבן וויאָרסט פון האָרכיוו. זיינע עלטערן שאול און מלכה זיינען געווען פרומע, ערלעכע און אַלע יאָרן — אָרימע מענטשן, אָבער האָבן אַלעמאָל אַרויסגעוויזן גרויס הכנסת אורחים צו אַלע פאַרבייפאָרערס און דורכגייענדיקע אָרעמעלייט. יוסף איז געווען דער ייִנגסטער פון זעקס קינדער. ווי זיינע עלטערע צוויי ברידער, איז אויך ער גאָר יונג אַוועק פון דער היים, אַוועק אין דער וועלט אַריין זיך לערנען. געלערנט האָט ער אין ראָוונע אין דער ישיבה. דאָרט זיך אויך אויסגעלערנט רוסיש, זיך באַקאַנט מיט דער יידישער און וועלט־ליטעראַטור.

להיפך צו אַלע יונגע לייט פון יענער צייט, האָט ער באַשלאָסן יאָ צו גיין דינען. „געשטעלט" האָט ער זיך אָבער מיט צוויי יאָר פריער, ד. ה. צו 19 יאָר, כדי וואָס פריער איבערצוקומען. ער האָט זיך גראָד אויסגעטויגט אין אַלע מיליטערישע איבונגען און זיך אפילו דערדינט צו איין „בענדל", וואָס פאַר אַ ייד איז עס געווען אַ זעלטנקייט אין דער צאַרישער אַרמיי.

ווען יוסף איז צוריקגעקומען פון דינסט, האָט ער געוווינט טיילווייז אין דאָרף און טיילווייז אין שטאָט. ער האָט צוזאַמען מיט זיין עלטערן ברודער יעקב זיך פאַרנומען מיט תבואה האַנדל. שוין אין יענע יאָרן האָט אים שטאַרק אינטערעסירט דער גורל פון די יידישע פאַלקסמענטשן, זייערע פּראָבלעמען, אַרבעט, אַרעמקייט, דערציונג, דער מצב פון בעלי מלאכות. ער איז אָבער קראַנק געוואָרן אויף די לונגען און געמוזט אַוועקפאָרן אויף אַ קוראָרט, קיין זאַקאָפּאַנע, דעמאָלט עסטרייך. דאָרט האָט אים טאַקע פאַרכאַפּט די ערשטע וועלט מלחמה. פלעגט ער זיין זומער אין זאַקאָפּאַנע און ווינטער אין לעמבערג, ווו ער האָט פּראָבירט אויף פאַרשיידענע אופנים פאַרדינען אויף חיונה. אין לעמבערג האָט ער זיך דערנעענטערט צו קרייזן פון לינקע פועלי ציון, ווו עס האָט דעמאָלט געווירקט ד"ר נתן בוקסבוים, וואָס איז טאַקע געוואָרן זיינער אַ גוטער פריינד.

נאָך דער מלחמה, ווען אונדזער טייל אוקראַינע איז צוגעטיילט געוואָרן צו פּוילן, איז יוסף באַלד געקומען צוריק קיין האָרכיוו. אייגנטלעך האָט ער געוווינט אין לעמבערג, נאָר פלעגט קומען אויף לאַנגע אָפּשניטן צייט אין דער אייגענער היימשטאָט, אַמאָל אפילו אויף אַ האַלב יאָר און מער.

אין יענער צייט איז אים אויך באַשערט געווען צו שפּילן אַ וויכטיקע ראָלע אינעם אָרגאַניזירן די זעלבסט־שוץ בעת די פּויערישע אָנפאַלן. זיין דינען אין דער צאַרישער אַרמיי איז אים ביז גאָר צו־נוץ געקומען.

איך וועל מיר דערלויבן איבערגעבן אַן עפּיזאָד פון יענער צייט: אין אַ ווינטערדיקן, פראָסטיקן אָוונט, ווען מיין חבר'טע שרה גלייזער און איך זיינען געזעסן איבער אונדזערע לימודים, וואָס אונדזער לערער דוד שאַפּיראַ האָט פאַרגעבן, און זיך ממש אַרויסגענומען די אויגן ביים גראַשנדיקן נאַפט־קאַנעצל, בפירוש קאַנעצל, ווייל קיין נאַפט איז נישט געווען — האָט פּלוצעם עמעצער אַ קלאַפּ געטאָן אין פענצטער. דורך דעם געפרוירענעם פענצטער האָבן מיר דערזען מיין פעטער יוסי, ווי מיר האָבן אים גערופן, מיט אַ ביקס אויפן אַקסל, לעבן אים נאָך אַ יונגערמאַן, אויך מיט אַ ביקס, און יוסי האָט אַריינגעזאָגט דורכן פענצטער: „געקומען אייך זאָגן איר זאָלט נישט מורא האָבן, לערנט זיך רואיק, עס איז דאָ ווער עס זאָל אייך היטן".

פון יענע יאָרן און ווייטער האָט יוסף אייזן אָן אויפהער זיך פאַרנומען מיט העלפן שאַפן קלובן פאַר יוגנטלעכע יידישע אַרבעטער, און ביבליאָטעקן און לייענצימערן פאַר די עלטערע. עס איז אים געגאַנגען אין לעבן אַז עס זאָל געשאַפן ווערן אַ שול, אַ יידישע פאַלקס־שול מיט יידיש אַלס לערנשפּראַך, און ווו העברעאיש און בכלל דער יידישער נאַציאָנאַלער געדאַנק זאָלן פאַרנעמען דאָס נויטיקע אָרט.

אין די יאָרן 1927—1928 איז יוסף אייזן געווען אין די פאַראייניקטע שטאַטן, אייגנטלעך אין ניו־יאָרק. עס איז אים דאָ אויסגעקומען צו פירן אַ גאַנץ שווערן קאַמף פאַר זיין מאַטעריעלע אויסקומעניש. דאָס זיינען געווען שווערע צייטן אין אַמעריקע. אָבער זיינע בריוו צו מיר אין יענע יאָרן זאָגן עדות, אַז ער האָט יעדע פרייע מינוט, יעדעס ביסל ענערגיע אַוועקגעגעבן צו קאָנטאַקטירן די

לאַנדסלייט, צו אָרגאַניזירן אַ קאָמיטעט וואָס זאָל אויפ־בויען אַזאַ שולע אין האָרכיוו. דאָ ברענג איך אַן אָפּ־שריפט פון אַ נאָטיץ, וואָס איז געווען געדרוקט זומער 1927 (געגויע דאַטע נישטאָ) אין „ברוקלינער צייטונג״:

„הילפס קאָמיטעט פאַר דער יידישער שולע אין האָרכיוו (וואָלין)

אויף אַ מיטינג, וואָס איז פאָרגעקומען לעצטן שבת פון אַ גרופּע ניו־יאָרקער האָרכיווער לאַנדסלייט, איז געשאַפן געוואָרן אַ הילפסקאָמיטעט פאַר דער יידישער פאָלקס שולע אין האָרכיוו (וואָלין), און באַלד אויפן אָרט איז דורך די אַנוועזנדיקע געזאַמלט געוואָרן אַ סומע פון 500 דאָלאַר פאַר דעם אויפבוי פון אַ וועלטלעכע יידישע פאָלקס־שולע אין האָרכיוו. דער באַשלוס צו גרינדן אַזאַ קאָמיטעט און צו זאַמלען געלט פאַר דעם צוועק איז אָנ־גענומען געוואָרן ביי דעם מיטינג, נאָך אַ גענויען באַריכט וועגן דער לאַגע פון די אָרעמע יידישע קינדער אין האָרכיוו, וואָס האָט איבערגעגעבן פריינד יוסף איי־זען (אייזענבערג).

פריינד אייזען האָט געשילדערט די טרויעריקע לאַגע פון די דאָרטיקע יידישע קינדער, וואָס האָבן נישט קיין מעגלעכקייט צו קריגן אַ יידישע און וועלטלעכע דער־ציונג. ער האָט געמאַכט אַ וואָרעמען אפּיל צו די אַנוועזנ־דיקע לאַנדסלייט, וועלכע האָבן זיך באַלד אָפּגערופן מיט גרעסערע דאָנאַציעס פאַר דעם אויפבוי פון אַ יידישער פאָלקס־שול אין זייער היימשטאָט״.

עס איז מסתם געווען אַ גורל זאַך אַז יוסף אייזען זאָל זיך אומקערן קיין אייראָפּע. און אָט וועל איך דאָ איבער־געבן דעם אינהאַלט פון אַ בריוו, וואָס איך האָב באַקומען פון מולי ברעגמאַן, וואָס איז כמעט אַן אָפיציעלער באַריכט.

„האָרכיוו, דעם 4 יוני 1929.

... ווי דו ווייסט איז אין האָרכיוו געגרינדעט געוואָרן אַן אָפּטיילונג פון דער יידישער שול־אָרגאַניזאַציע. דאָס איז פאָרגעקומען אַ דאַנק דעם וואָס יוסי (אייזען) נאָך זייענדיק אין אַמעריקע האָט געשאַפן אַ קאָמיטעט מיטן צוועק אויפ־צובויען אַ יידישע שול אין אונדזער שטאָט. דאָס גרינדן פון דער אָפּטיילונג, ווי אויך דאָס וואָס מען האָט אָנגעהויבן יעדן באַזונדער אויפקלערן וועגן דער באַדייטונג פון יידיש און פון אַ שול מיט יידישער אונטערריכטס־שפּראַך, איז געווען פאַרבונדן מיט אומבאַשרייבלעכע צרות, מי, אַרבעט און איינגעשפּאַרטער אָנשטרענגונג... מיר האָבן אַזוי לאַנג געאַרבעט ביז מיר האָבן געשאַפן אַז גאַנצע שיכטן פון די האַנטווערקער מיט דער אַרבעטער יוגנט האָט זיך געשטעלט אין די רייען פון דער יידישער שול אָרגאַניזאַציע.

גלייכצייטיק איז געשאַפן געוואָרן אַ ביבלאָטעק, וועל־כע איז אַזוי נויטיק, ווי די לופט מיט וועלכע מיר אָטעמען.

החוג המוסיקלי (1920) ; במרכז : מוליה ברגמן

מוזיקאַלישע־סעקציע (1929) ; אין צענטער : מוליע ברעגמאַן

אין דער פאָלקס ביבליאָטעק, וועלכע האָט די ערשטע צייט פון איר אַרבעט שוין געוויזן איר עקזיסטענץ־באַרעכטיקייט, זיינען ביי היינטיקן טאָג פאַראַן ביז 180 מיטגלידער. די ביבליאָטעק האָט אַרומגענומען דעם גרעסטן טייל פון דער אַרבעטער יוגנט. די צאָל ביכער דערגרייכט ביז 500. ס׳איז אויך געשאַפן געוואָרן אַ מאַנדאָלין־אָרקעסטער און אַ ספּאָרט־סעקציע. איז אָבער ביי אונדז דאָ אַ צרה וואָס טאָרמאָזירט די גאַנצע אַרבעט, דאָס איז די מאַטעריעלע לאַגע, אַ דאַנק דעם שטאַרקן אַלגעמיינעם קריזיס אין פּוילן און באַזונדערס אין האַרכיוו. די מיטגלידער וועלכע זיינען אַלע אַרבעטער קענען קוים אָפּצאָלן די 50 גראָשן אַ חודש, און איצט ראַנגעלט זיך די ביבליאָטעק פאַר איר קיום.

לעצטנס האָט אויך פיל געשאַדט דאָס וואָס אַ גרופּע „רויטע" זיינען אַריינגעטרעטן. פריער האָבן זיי באָיקאָטירט, און איצט ווען ס׳איז געקומען די צייט פון רעאַלן אויפטאָן פאַר דער שול האָבן די „רויטע" ווידער אָנגעהויבן מאַכן שטערונגען און שוועריקייטן.

בכלל איז די ביבליאָטעק אַוועקגעשטעלט אויף דעם בעסטן אופן. די ביכער זיינען פאַנאַדערגעטיילט אויף אָפּטיילונגען. פאַראַן סיסטעמאַטישקייט. כ׳האָב זיך גערעכנט מיט די לייענער און צוגעפּאַסט די ביבליאָטעק צו זיי, געמאַכט פאַרשיידענע נייסטע וועגווייזערס איבער ליטעראַטור. ס׳ווערן אויך איינגעאָרדנט פון צייט צו צייט פאַרטראַגן, רעפעראַטן און שמועסן וועגן ליטעראַטור. מיט איין וואָרט די ביבליאָטעק האָט זיך קונה שם געווען ביי יעדן, אָבער... נישט ביי מיר אַליין. איך זע נאָך די פעלערן וועלכע כ׳קען אַליין נישט אויסבעסערן. איך זע אַז די עקזיסטענץ פון איר איז געבויט אויף גראָשנס און קען זיך נישט אַנטוויקלען ווי עס געהער צו זיין, ווייל דער מצב איז אַ קלאָגעדיקער. און אויב מיר געלונגט ווי עס איז דערפירן איין עק צום צווייטן, איז דאָס דערפאַר ווייל מיר שטרענגען זיך אָן מער ווי מ׳קען. דאָס רופט זיך אָפּ אויף דער גייסטיקער אַרבעט.

טעטיק איז די ביבליאָטעק צוויי מאָל אין וואָך אין די פאַרנאַכטן, ווען די אַרבעטער יוגנט ווערט פריי פון אירע זאָרגן.

און איצט נאָך עפּעס: אַ חוץ דער אַרבעט ווערט געפּלאַנט צו עפענען אַ ביבליאָטעק פאַר קינדער און אויך אַ פּוילישע אָפּטיילונג. נאָר דערויף דאַרף מען געלט. מיר זעען נישט פאַר אַז מיר זאָלן האָבן געלט. די וואָס קענען געבן האָבן שוין געגעבן און געבן פאַר דער יידישער שול, און די לאַגע איז אַ ביטערע, מען קען נישט צוויי מאָל נעמען פון איינעם. נעם אין אַכט, אַז די זעלבע כוחות אַרבעטן פאַר דער שולע און אויף דעם געביט דאַרף מען נישט ווייניק כוחות האָבן".

אינעם יאָר 1950 האָב איך געטראָפן דעם דיכטער ישראל אשענדארף אין פאַריז. אין שמועס האָט זיך אַרויסגעוויזן אַז אין יאָר 1939 איז ער געווען אַ וואָך צייט אין האַרכיוו, געהאַלטן פאַרלעזונגען, און איז געווען די גאַנצע צייט דער גאַסט ביי מיין פעטער יוסף אייזען און זיין פרוי, מיין חברטע לאַלע.

פון די געבראַכטע בריוו און מאַטעריאַלן זאָל כאָטש בלייבן ערגיץ אַן אָפּקלאַנג פון דער טיפער זאָרג, געטריישאַפט און אחריות וואָס יוסף אייזען האָט געטראָגן אין זיין האַרצן פאַר דעם כלל.

יוסף אייזען, זיין פרוי לאַלע (באַרט), זייער זונעלע שואליק זיינען אומגעקומען. לויט ידיעות האָבן זיי אומגעבראַכט די אוקראַינער פויערן, טאַקע אין דאָרף אזירעץ, ווו יוסף איז געבוירן געוואָרן, און וווהין ער און זיין משפחה זיינען אַנטלאָפן צו באַהאַלטן זיך, ווען זיי זיינען אַוועק פון געטאָ אין האַרכיוו.

מאָנטרעאָל, קאַנאַדע

לולה אייזן — אשתו של יוסי אייזן ובנם שואליק בן שנתיים, — 1934

לאַלא אייזען — די פרוי פון יוסי אייזן, מיט זייער צוויי־יאָר׳קן זונעלע שואליק — 1934

מוליה ברגמאן

מוליה היה בן יחיד לאמו האלמנה. היה אוהב ספר, איש שיחה ונעים הליכות.

גילגולים רבים עברו עליו. תחילה היה איש „צעירי ציון" והצטיין בדבקותו ומסירותו לתנועה. פעם כשחזר מאחד הכינוסים נכנס הביתה והודיע לאמו, כי מעתה ידבר אתה רק עברית. אמו לא הבינה אף מלה, אך מוליה הסביר לה, שנשבע לדבר רק עברית ומעתה יהיה עליה ללמוד שפה זו.

הוא קרא ושנה הרבה. חיטוטיו האידיאולוגיים הביאוהו לבסוף למחנה אחר, אנטי־ציוני.

פעילותו הציבורית התבטאה בעיקר בייסוד ספריה עממית ביידיש. מאז היה הוא בעיירה דובר תרבות יידיש.

הוא היה כנר והיה מלמד לנגן בכינור.

יותר משאהב מוליה את שפת יידיש ואת שפת הצלילים — אהב את אמו. זו היתה אהבה אצילה. נאמנותו לאמו הגיעה למסירת נפש. זו היתה דוגמא, שאין רבים כמותה, לכיבוד אם ולאהבת אם.

מוליה היה אישיות קורנת ואהודה על רבים.

כמנהל הספריה היה לו מגע עם הציבור ובמיוחד הטביע חותמו והשפעתו על הנוער העובד מהשכבות הדלות.

דגניה ב׳ **עמינדב ישראלי**

תנועות ומוסדות

קרנות ציוניות ראשונות

קרן כלי עבודה

חלקנו בהתעוררות הציונית הכללית לאחר הצהרת בלפור היה בכך, שיצאנו לרחובות, לבתים, לשדות — לאסוף מכשירי עבודה לבנין הארץ.

עם סיום מלחמת העולם הראשונה ויציאת הגרמנים מהעיר, בשנת 1919, הסתערנו על החפירות וסחבנו משם צינורות, חמרי ברזל וכלי עבודה. עברנו את העיר מן הקצה אל הקצה, מבית לבית, ואספנו גרוטאות, פטישים, מכושים ומעדרים. בכל קרן רחוב ערמנו ערימות של כלי עבודה. עגלות מיוחדות באו לאספם. היתה תחרות בינינו: ערימתו של מי תהיה גדולה יותר.

ראינו בפעולה זו עבודת קודש. ראינו את עצמנו כמניחי יסודות ל„קרן הברזל" לבנין הארץ.

קרן הזהב

בשנת 1918 נאם אחד הנואמים בבית־הכנסת בעיר וקרא לתרום ל„קרן הזהב" — לגאולת הארץ. לא עצרתי כוח לחכות עד לסוף הנאום ובלבי גמלה ההחלטה להיות התורמת הראשונה מיד לאחר ההרצאה.

על אצבעי התנוססה טבעת זהב, שקיבלתיה במתנה מאמי. נדחפתי לראש התור, הושטתי ביד אחת את הטבעת וביד השניה החזקתי מטבע זהב שהיה בכיסי. מסרתי את תרומתי ומלאת התרגשות מיהרתי הביתה. הייתי בטוחה שהורי ראו מה שעוללתי וציפיתי לתגובתם.

והנה בחזרי הביתה ניגש אלי אבי, ליטף ראשי ואמר לי בהבעת פנים רצינית: „כלום סבורה את שרק לך יהיה חלק בגאולת הארץ? הא לך מטבעות זהב שלי ותוסיפי גם אותם".

תל־אביב **שרה פלומין־ברגר**

צבי ברגר / התארגנות ציונית, לפני מלחמת העולם הראשונה ולאחריה

גרעין ציוני בלובאצ'ובקה

כשאני נזכר בימי ילדותי, מרחפת לנגד עיני דמותו של אבי ז"ל — ר' מאיר בן מרדכי ברגר. דמותו קשורה בקשר אמיץ עם מקום הולדתי, עיירה קטנה, כמעט כפר, שתושביה היהודיים — קומץ משפחות. עיירה זו, לובאצ'ובקה, אולי לא תמצאו אותה במפה של פולין. אך אני ובני משפחתי קשורים בה באלפי נימים, כי היא היתה לא רק מקום הולדתי, אלא גם המקום בו חדר להכרתי לראשונה הרעיון הציוני.

לובאצ'ובקה שכנה בין ברסטצ'קו והורוכוב. כבר בסוף המאה ה־19 ובתחילת המאה ה־20 הושיטה עיירה קטנה זו את ידה לעזרה למען המטרה הציונית. כבר אז חלם קומץ יהודי זה על שינוי ערכים בחיי הגלות ועל התכוננות לחיי עבודה וגאולה.

אבי, ר' מאיר, נשא לאשה את אמי, מרת חנה בת ר' טוביה קופיט מצ'אהון־טיאופיפול. הסבא, ר' טוביה, שיתף פעולה עם אוסישקין באודיסה ביסוד קרן לגאולת האדמה בארץ ישראל. להורי נולדו בת אחת וחמישה בנים: מרים, יהושע, דוב, אברהם, ישראל וצבי, כותב הטורים האלה.

אבי, שהיה סוחר יערות ובעל טחנות קמח, היה תמיד טרוד בעסקיו. הוא היה איש משכיל. נאמן לתורת ישראל,

חובב ציון. הוא האמין שרק בעבודת כפיים אפשר למצוא תיקון לפגמי הגלות. ישרו, טוהר כפיו והליכותיו עם הבריות הקנו לו השפעה גדולה בעיירה ובסביבה כולה, אצל היהודים והגויים כאחד.

החינוך שנתן לבניו, עיקרו היה בטחון יהודי: „נצח ישראל לא ישקר". דברי ימינו, היה אומר, ארבעה ממדים להם: אורך, רוחב, עומק, ונוסף על כך — סבלנות, שהיא סוד חיינו המסורתי.

חינוך זה היה מלווה בטיפוח הרגש הלאומי. אף כי הורי היו אדוקים ושומרי מסורת, לפי רוח התקופה ההיא, לא נרתעו מהוצאת אחי המבוגרים, יהושוע ודוב, מן ה„קלויז" שבעיירה ושליחתם ל„ישיבה" באודיסה, שהמורים בה היו מגדולי הדור, ביניהם — ביאליק ורב צעיר (צ׳רנוביץ). החלטה זו לא בקלות נתקבלה על דעת ההורים. הם חששו שמא יציצו הבנים ויפגעו באמונתם בהשפעת הסביבה החדשה. אך לאחר שיקול דעת מה יתן החינוך באודיסה לדור הצעיר ולבניו בעיירה (ידע אבי שחינוך זה יתפשט בקרב בני העיירה ובסביבה כולה), נתנו הסכמתם ברצון. הם גם סייעו להצטרפותם של האחים צימרמאן, חברים וידידים טובים של אחי, למסעם ל„ישיבה" באודיסה.

שיעורי ערב

אחרי שחזרו יהושע ודוב, חיים ושמואל צימרמאן מאודיסה התקימה בהם נבואת הורי במלואה. בכוחות משותפים יסדו שיעורי ערב והתחילו להרביץ תורה ברבים — לכל מאן דבעי, ובתוכם גם אנו — שלושה האחים הצעירים. היה זה בשנת 1912.

כל צעירי העיירה, בלי הבדל מעמד, רכשו השכלה חינם אין כסף מפי גומרי „הישיבה".

תכנית הלימודים בשיעורי הערב היתה מגוונת: תלמוד, תנ"ך, ספרות עברית, לימודים כלליים בשפות זרות — לימודי קודש וחול כאחד. בפעולתם זו זרעו הצעירים אור והפיצו תרבות. אכסניה זו של תורה הפכה לפינת אור בחיי העיירה. נהרו אליה בוגרים וצעירים. הרבה ילדים עניים לא היו מגיעים לעולם להשכלה כלשהי, לולא שיעורי ערב אלה.

מאבקים ועלייה לארץ

אחי והאחים צימרמאן צרפו אליהם גם את יואל לרנר, בן השוחט של עיירתנו, שגם לו היתה השכלה רבה, עצמית ואקסטרנית. כולם יחד התמסרו להוראה שלא על מנת לקבל פרס. מדי יום ביומו, בענווה, בהתמדה ובלהט נעורים הרביצו תורה וקשרו קשר רוחני ואידיאולוגי־ציוני עם הסביבה כולה, ובעיקר עם אנשי הורוכוב וברסטצ׳קו.

הם היו הראשונים באיזור שלנו, שפרקו מעליהם את כבלי הקנאות הדתית. הראשונים שהרימו את דגל ההשכלה והציונות. הם היו חדורי הכרה, שאין דרך אחרת אלא להביא את הגאולה בכוחות עצמנו. הם נתקלו במאבקים קשים ומרים מצד המתנגדים: חוגי החסידות, ההתבוללות וה„בונד". אך הניצחון בסופו של דבר היה לצדם, כי כמעט כל יהדות וולין נכבשה אז בסערה ע"י התנועה הציונית.

אחי והאחים צימרמאן היו נפגשים בתקופה ההיא תכופות עם הציונים בהורוכוב, ברסטצ׳קו ובורמל, והיו דנים בבעיות שעמדו אז על הפרק. היו גם דיונים סוערים. ביתנו שימש בית ועד והיה פתוח לפניהם עשרים וארבע שעות ביממה. אמי עמדה תמיד לעזרה להם, בלי לאות, בהתמסרות ונאמנות.

הציונות יצרה אווירה חמה ומלהיבה בסביבה. באותה תקופה פרצה מחלוקת בין האדוקים והציונים בהורוכוב. שיתוק גמור איים על העבודה הציונית שגם בלאו הכי נעשתה במחתרת בגלל המשטר הרוסי דאז. הצעירים החליטו להתנגד בכוח לאיומיהם של גדולי התורה והחסידים בהורוכוב. כמחאה גדעו בלילה את עצי הפרי בגן של הרב דמתא. כל העיר היתה כמרקחה. אנשי הרב הכריזו „חרם" על הציונים בהורוכוב.

בתקופה ההיא לא קל היה לחיות בעיירה של כמה מאות משפחות במצב של מוחרמים ומנודים מחיי הכלל. אנשי הסביבה, מן התומכים ברעיון הציוני, עזרו בכל יכולתם לאחיהם בצרה. בדיוק בזמן ההוא קרה המקרה, ששניים מנכבדי הורוכוב, ממטילי ה„חרם", נסעו במרכבה רתומה לזוג סוסים לברסטצ׳קו דרך לובאצ׳ובקה. הציונים המקומיים, כאות סולידאריות עם אחיהם בהורוכוב, גזזו את הרעמות ואת הזנבות של הסוסים. זה היה גנאי גדול ובלתי מקובל אצל יהודים לנסוע עם סוסים גזוזי רעמות וזנבות.

שנתיים לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה עלו האחים צימרמאן בעליה השניה ארצה. הם החלו בנדידה ממושבה למושבה, מיהודה לגליל. האחים צימרמאן התישבו ביבנאל. שם נמצא שמואל עד היום וממשיך במשק החקלאי יחד עם בנו. חיים ייסד את מפעל הביטוח ההדדי

של המקנה־,,החקלאית", השקיע בו כל כוחותיו וניהלו עד יומו האחרון.

אחי יהושע התחתן עם בינה ממשפחת רוזן מרוז'ישץ והשתקע בלוצק. אף כי האירה לו ההצלחה פנים במסחר היערות, עזב את מקצועו, אשר כנראה גם מאס בו בגלל התנגדותו למסחר, והיה לאיש ציבור. נבחר כחבר בהנהלת הוועד הציוני בלוצק ומילא את תפקידו בהבנה ובמסירות, עד שהיה לאחד מעמודי התווך. איש מעשה ומחשבה כאחד — היתה דעתו מקובלת ומוסמכת על כל החוגים, לא רק בלוצק אלא בכל הסביבה.

יהושע פעל בקרנות הציוניות והפעיל גם אחרים. הקים בית ספר ,,תרבות" וגימנסיה עברית. היה גם פעיל בוועד העליה, וביתו שימש אכסניה לכל החלוצים והעולים שעברו את לוצק כדי לעלות ארצה. לכולם בלי יוצא מהכלל הושיט עזרה ועצה בכל יכולתו.

הוא הטיף לנוער למלא את חובתו המוסרית והגופנית לרעיון הציוני. תמיד עמד על הצורך בחיזוק התנועה הציונית, כי בלעדיה לא תתכן הגשמת החזון. בפעילותו למען הקרנות דרש מהתורמים, שיוסיפו מאמץ ותרומה לקרן קימת ולקרן היסוד, המאפשרות לבצע את בנין הארץ בפועל.

כך חי ופעל עד יומו האחרון, יום ההשמדה.

בימי המלחמה

אמי היתה אישיות עשירת גוונים. שמה הלך לפניה בעיירה ובסביבה. צנועה, פשוטה וטובת לב. היתה מושיטה עזרה לזולת בכל נפשה ומאודה. מעיניה היתה נשקפת תמיד אהבת אם חמה. היא יסדה בעיירתנו, בעזרת חברתה חיה צימרמאן (אמם של האחים צימרמאן) חברת ,,הכנסת אורחים", שאיכסנה את העניים שפקדו את לובאצ'ובקה. היא היתה מאכילה אותם ומלבישתם וגם דואגת לבני משפחותיהם באשר היו שם.

את פירות מעשיה הטובים אכלנו אנו, הבנים.

בזמן מלחמת העולם הראשונה הוגלינו ע"י הצבא האוסטרי, שכבש את וולין בשנת 1915, לקונגרס פולין, לעיירה קטנה בשם לשצ'וב. בהיותנו שם נתקיים בנו הכתוב ,,שלח לחמך על פני המים"... באנו ללשצ'וב עם עוד פליטים וגולים, כבשנו בתים של חקלאים, אשר נטשום בזמן הנסיגה של הצבא הרוסי, הסתדרנו בעבודת אדמה והיינו לחקלאים ממש.

בינינו ובין יהודי המקום, שהיו דתיים־קנאים, הפרידה תהום. לא היו בינינו שום קשרים רוחניים ואף לא כלכליים. בגלל התנהגותנו, תלבושתנו ואף בשל עבודתנו החקלאית נחשבנו בעיניהם כאפיקורסים. והנה בי"ח בחשוון תרע"ו, יום הזיכרון לאמנו ז"ל, הלכנו כל הבנים יחד עם אבא לבית־הכנסת, כדי להתפלל וללמוד פרקי משניות ולאמור בציבור ,,קדיש" לזכרה. כשנכנסנו לבית הכנסת היתה קבלת הפנים מצד תושבי המקום — שנאה וביטול, אבל כשראו שאנו יודעי ספר ולומדים פרקי משניות, השתנה היחס והתחילה התקרבות. הם התחילו להתענין בנו, במוצאנו ובמעשינו כאן ובבית.

בין תושבי לשצ'וב, שהתפללו בבית הכנסת, היו שני עניים, שלפני המלחמה פקדו את ביתנו בלובאצ'ובקה. בימי המלחמה האיר להם מזלם פנים ומעניים חוזרים על הפתחים הפכו לעשירים מופלגים. מתוך ההתקרבות והשאלות נודע להם, שאנו מהעיירה לובאצ'ובקה, בני חנה ברגר. פניהם קרנו משמחה ומההזדמנות לגמול לנו טובה בעד העזרה לזולת בזמן צרה. שניהם אספו את בני העיר בבית הכנסת ותיארו לפניהם את מעשיה הטובים של אמי.

למחרת באו מבני העיר לדירתנו והציעו לנו שותפות בעסקיהם בלי שום השקעות כספיות. כך היה כל ימי שהותנו בלשצ'וב.

בשנת 1918, בזמן שביתת הנשק, חזרנו למקומנו, אולם מצאנו שביתנו וכל עיירתנו עלו באש.

השתקענו בהורוכוב.

ההתעוררות לאחר המלחמה

הגענו להורוכוב בסוף 1918, והנה פרצה המהפכה האוסטרית והעיר נשארה בלי שלטון. הצבא התפרק, השלטון האזרחי התפורר, ונשקפה סכנה לאוכלוסיה היהודית. הגיעו שמועות על פגיעות ביהודים בסביבה והמתיחות גברה.

יהודי הורוכוב התארגנו, בלי הבדל ההשקפות הפולי־טיות והדתיות. נבחר ועד מכל השכבות, שטיפל בכל בעיות העיר והעיקר בהגנה, שבראשה עמדו אברהם וייץ ויוסי אייזן. שניהם היו מצניעי לכת ורכשו להם יחס של כבוד מצד הציבור כולו. בזכות אירגון ההגנה וליכוד הכוחות ניצלנו אז מפורעניות.

מצבנו אנו בהגיענו להורוכוב היה שונה ממצבם של תושבי העיר, כי היינו בלתי מוכרים בה וזרים. על אף

היותנו ילידי הסביבה, היה היחס אלינו קר ואדיש. אבל במהרה הצלחנו להתקשר ולהתאחד עם חברים לדעה ונוצרה אווירה שאיפשרה לנו לחדש כל שהמלחמה העולמית הרסה. היינו שותפים לחיי הורוכוב בכל תנאיה. מצאנו בה מפלגות פועלות ומתנצחות, נוער מתעורר, ודופק של חיים לאומיים.

במחנה הציוני פגשנו כוחות צעירים בעלי ערנות רבה. פעל ועד ציוני עירוני, שריכז את הזרמים הציוניים המקומיים: ציונים סתם וצעירי ציון. כל הפלגים ראו עצמם כענפים של אילן גדול אחד.

בין שתי מלחמות

הורוכוב היתה עיירה קטנה. האוכלוסייה היתה מעורבה. פעל ועד ציוני עירוני, שריכז את הזרמים הציוניים על מסחר, מלאכה ותעשייה זעירה. היו טחנות קמח, סוחרי תבואות, חרושת לבנים, מחסני עצים וסוחרי יערות, בתי בורסקי ובריכות לגידול דגים. העיר היתה מרכז לכששים כפרים חקלאיים ולכמה אחוזות גדולות בסביבה, אשר מנו למעלה ממאה וחמישים אלף משפחות. זה היה הבסיס של הכלכלה לעיר ולסביבה.

בימי גראבסקי, אשר מדיניותו היתה מכוונת לערעור מעמדם של היהודים, נקטו השלטונות הפולניים באמצעים של פגיעה ביהודים, בעיקר בשדה הכלכלה. החלו מוציאים מידיהם את עסקיהם בתחבולות שונות: חוקקו חוקים למנוע מהיהודים פדיון בעסקיהם בימים שהפולנים סגרו את חנויותיהם, הטילו על היהודים מיסים כבדים, ללא כל יחס למיסים שהוטלו על התושבים הלא יהודים, התיחסו באי־אימון לחשבונותיהם והגישו להם הערכות על הכנסות מופרזות. הכל במטרה לדלדלם ולרוששם.

יחס זה גרם לרבים הרס עד היסוד. הסבל הרב גרם לדיכאון בעיר.

בשורות הציוניים היו הרבה עסקני ציבור, ביחוד התבלט ביניהם יעקב חומש ז״ל, שכוחו היה רב בהגנה על זכויות היהודים. השפה הפולנית היתה שגורה בפיו, והוא הצטיין כנואם בעל השפעה רבה. הוא רכש לו את הוקרת הציבור היהודי בעיר, כי היה מופיע בשמו בפיו, והוא הצטיין כנואם בעל השפעה רבה. הוא רכש גאה ומגן על זכויותיהם של הנפגעים והנרדפים.

ימים קשים באו בעיקר על בעלי המלאכה. עמדה לפניהם הבעיה של ה„צאכים", שהיוותה סכנה לקיומם: כל בעל מלאכה שלא עמד בבחינות ולא קיבל תעודה מהשלטון — צפוי היה לסגירת בית המלאכה, שבו עבד כל שנותיו ועליו היה כל קיומו. מצב זה, שהיה ללא נשוא, הביא את כל היהודים לשורות הציונים.

יהודי העיר תרמו במיטב יכולתם לקרנות הציוניות ורבים מבני הנוער התפרצו לעלות לארץ. בית הספר העברי „תרבות", שראשיתו היתה עוד בימי מלחמת העולם הראשונה, קם מחדש לתחייה ומאות מילדי העיר למדו בו.

כך נמשכה הפעולה בעיר והלכה וגברה עד אשר פקד הגורל האכזרי את קהילת הורוכוב בין שאר קהילות ישראל במזרח־אירופה.

תל־אביב

צבי בערגער / ארגאניזירונג פון ציוניזם - פאַר און נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה

דאָס ערשטע ציוניסטישע קעמערל אין לובאַטשעווקע

ווען איך דערמאָן זיך אין מיין קינדהייט, שוועבט פאַר מיינע אויגן דאָס געשטאַלט פון מיין פאָטער — ר׳ מאיר בן מרדכי בערגער ז״ל. זיין געשטאַלט איז ענג פאַרבונדן מיט מיין געבוירן־אָרט, אַ קליין שטעטל, כמעט אַ דאָרף מיט אַ הייפעלע יידישע משפחות. דאָס דאָזיקע שטעטעלע לובאַטשעווקע וועט איר אפשר בכלל נישט געפונען אויף דער פוילישער מאַפּע. איך מיט מיין משפחה זיינען אָבער געבונדן מיטן דאָזיקן שטעטל מיט טויזנטער פעדים, ווייל דאָס איז געווען נישט בלויז מיין געבוירן־אָרט נאָר אויך דאָס אָרט וווּ עס איז צום צום ערשטן מאָל אין מיין לעבן אַריינגעדרינגען אין מיר דער ציוניסטישער געדאַנק.

לובאַטשעווקע איז געווען צווישן בערעסטעטשקאָ און האָרכיוו. שוין ביים סוף פון 19־טן און אָנהייב 20־סטן י״ה האָט דאָס דאָזיקע קליינע שטעטל אויסגעשטערקט אַ האַנט צום ציוניזם. שוין דעמאָלט

האָבן יענע יידן געחלומט וועגן אַן ענדערונג אינעם גלות־לעבן און געגרייט זיך צו אַ לעבן פון אַרבעט און אויסלייזונג.

מיין פאָטער, ר׳ מאיר, האָט חתונה־געהאַט מיט מיין מוטער חנה בת ר׳ טוביה קאַפּיט פון טשאַהון־טעאַפּיפּאָל. דער זיידע ר׳ טוביה האָט מיטגעאַרבעט מיט אוסישקינען אין אַדעס ביים גרינדן דעם פאָנד אויסצולייזן באָדן אין ארץ־ישראל. מיינע עלטערן האָבן געהאַט איין מיידל און פינף זין: מרים, יהושע, דוב, אברהם, ישראל און צבי, דער מחבר פון די דאָזיקע שורות.

מיין פאָטער, אַ וואַלד־סוחר און אינהאַבער פון מילן, איז תמיד געווען פאַרנומען מיט זיינע געשעפטן. ער איז געווען אַ משכיל אָבער איינצייטיק אַן אָפּגעהיטענער ייד, און אַ חובב ציון. ער האָט געגלייבט אַז נאָר אַרבעט וועט געזונט מאַכן די גלות־פעלערן. זיין אָרנטלעכקייט און אָנשטענדיקע באַציונג צו מענטשן האָבן אים דערוואָרבן אַ גרויסע השפעה אינעם שטעטל און אין דער גאַנצער געגנט, ביי יידן און ביי נישט־יידן.

די דערציונג וואָס ער האָט געגעבן זיינע קינדער איז בעיקר געווען יידישער בטחון: „נצח ישראל לא ישקר״. אונדזער געשיכטע באַשטייט פון פיר דימענסיעס, — פלעגט ער זאָגן — לענג, ברייט, טיף און — אויסדויער, סבלנות, וואָס איז דער סוד פון אונדזער טראַדיציאָנעל לעבן, באַזונדערס אַכט האָט ער דערביי געלייגט אויף דער קולטיווירונג פון נאַציאָנאַלן געפיל. הגם מיינע עלטערן זיינען ווי פאַר יענער צייט געווען שטרענג רעליגיעז האָבן זיי פונדעסטוועגן אַרויסגענומען מיינע צוויי עלטערע ברידער יהושע און דוב פון „קלויז״ און אַוועקגעשיקט אין דער „ישיבה״ קיין אָדעס, וווּ די לערערס האָבן זיך פאַרעכנט צו די גדולי הדור, צווישן זיי ביאַליק און „רב צעיר״ (ר׳ חיים טשערנאָוויץ). דער באַשלוס איז די עלטערן נישט לייכט אָנגעקומען. זיי האָבן מורא־געהאַט די נייע סביבה זאָל נישט האָבן קיין שלעכטע ווירקונג אויף די קינדער. אָבער נאָך אַ שיקול הדעת וואָס די קינדער וועלן שפּעטער געבן דאָס שטעטל, האָבן זיי גערן מסכים געווען דערצו, און אויך געהאָלפן די ברידער צימערמאַן, גוטע חברים און פריינט פון מיינע ברידער, זיי זאָלן פאָרן אין דער אַדעסער „ישיבה״.

אָוונט־קורסן

נאָכדעם ווי יהושע און דוב ווי אויך חיים און שמואל צימערמאַן זיינען צוריקגעקומען פון אָדעס, האָבן די פאַרויסזעאונגען פון אונדזערע עלטערן זיך אַרויסגעוויזן פאַר ריכטיק. מיט געמיינזאַמע כוחות האָבן זיי געגרינדעט אָוונט־קורסן און אָנגעהויבן פאַרשפּרייטן תורה־וויסן ברבים — לכל מאן דבעי, דערונטער אויך פאַר אונדז, זייערע דריי יינגערע ברידער. דאָס איז געווען אין יאָר 1912.

אַלע יונגנטלעכע אָן אונטערשייד פון קלאַס, האָבן דערוואָרבן אומזיסט וויסן ביי די צוריקגעקומענע פון דער אַדעסער „ישיבה״.

דער לערן־פּראָגראַם איז געווען אַ פאַרשידנאַרטיקער: תלמוד, תנ״ך, העברעאישע ליטעראַטור, אַלגעמיינע לימודים און פרעמדע שפּראַכן — סיי לימודי קודש סיי לימודי חול. אַזוי אַרום האָבן די יוגנטלעכע פאַרשפּרייט ליכט און וויסן. די אָוונט־קורסן זיינען געוואָרן אַ ליכטיקער שטראַל אינעם גרויען לעבן אין שטעטל און האָבן צוגעצויגן אַלץ ברייטערע קרייזן. אַ סך אָרעמע וואָלטן קיינמאָל צו קיין ביסל בילדונג נישט צוגעקומען, אָן די דאָזיקע קורסן.

געראַנגל און עליה

מיינע ברידער מיט די ברידער צימערמאַן האָבן צוגעצויגן אויך יואל לערנער, דעם שוחטס זון, וואָס האָט געהאַט עקסטערנע אַליין־בילדונג. אַלע צוזאַמען האָבן זיך אָפּגעגעבן מיט פאַרשפּרייטן וויסן שלא על מנת לקבל פּרס. טאָג ביי טאָג, פּערמאַנענט און מיט יוגנט־ברען האָבן זיי געלערנט מיט דער יוגנט אין שטעטל און אויך אָנגעבונדן אַן אידעאָלאָגיש־ציוניסטישן קאָנטאַקט מיט דער גאַנצער סביבה, און באַזונדערס מיט האַרכיוו און בערסטעטשקאָ.

זיי זיינען געווען די ערשטע אין דער גאַנצער געגנט וואָס האָבן אַראָפּגעוואָרפן פון זיך דעם עול פון רעליגיעזן פאַנאַטיזם, די ערשטע וואָס האָבן הויך אויפגעהויבן די פאָן פון השכלה און פון ציוניזם. זיי זיינען געווען דורכגעדרונגען מיטן באַוווסטזיין אַז עס איז נישטאָ קיין אַנדער אויסוועג ווי נאָר צו ברענגען די אויסלייזונג מיט אייגענע כוחות. דאָ האָבן זיי זיך אָנגעטראָפן אויף אַ ביטערן געראַנגל מצד די קעגנערס: חסידים, אַסימילאַטאָרן און „בונד״. דער נצחון איז אָבער לסוף געווען אויף זייער זייט.

ווייל כמעט דאָס גאַנצע וואָלינער יידנטום איז דעראַ־בערט געוואָרן אין שטורעם דורך דער אויפגייענדיקער ציוניסטישער באַוועגונג.

מיינע ברידער און די ברידער צימערמאַן פלעגן אין יענער צייט אָפט זיך באַגעגענען מיט די ציוניסטן אין הארכיוו, בערעסטעטשקאַ און באַרעמעל כדי צו באַ־האַנדלען אַקטועלע פראַגן. געווען אויך שטורמישע דיס־קוסיעס. אונדזער הויז איז געווען דער צוזאַמענקום־צענטער וואָס איז פאַר זיי אַלע אָפן געווען פיר־און־צוואַנציק שעה אין מעת־לעת. מיין מאַמע האָט זיי געהאָלפן, אומדערמידלעך, מיט טריישאַפט און איבער־געגעבנקייט.

דער ציוניזם האָט געשאַפן אַ וואַרעמע באַגייסטערטע אַטמאָספערע אין דער גאַנצער געגנט. אין יענע צייט איז אויסגעבראָכן אַ שאַרפע מחלוקת צווישן פרומע און ציו־ניסטן אין הארכיוו. אַ פולשטענדיקע סטאַגנאַציע האָט באַ־דראָט די ציוניסטישע אַרבעט, וואָס איז בכלל געפירט געוואָרן ביי אומלעגאַלע באַדינגונגען אין די צאַרישע צייטן. די יוגנט האָט באַשלאָסן מיט כוח זיך אַנטקעגנ־צושטעלן די גדולי התורה און די חסידים פון הארכיוו. ווי אַ פּראָטעסט האָבן זיי אין איינער אַ נאַכט אַרויסגעריסן דיביימער אין גאָרטן פון רב. די גאַנצע שטאָט איז גע־גאַנגען אויף רעדלעך און מ׳האָט די ציוניסטן אַריינגע־לייגט אין „חרם״.

אין יענער צייט איז נישט לייכט געווען צו לעבן אין שטעטל פון עטלעכע הונדערט משפחות, באַיקאָטירט און אָפּגעשיידט פון כלל. ציוניסטישע אָנהענגערס פון דער גאַנצער געגנט האָבן געהאָלפן מיט וואָס זיי האָבן געקענט זייערע אחים לצרה. געגנוי אין יענע צייט האָט געטראָפן אַ פאַל, אַז צוויי אָנגעזעענע בעלי־בתים פון הארכיוו, פון די „חרם״־אַריינלייגער, זיינען געפאָרן אין אַ קאַרעטע געשפאַנט אין אַ פאָר פערד קיין בערעסטעטשקאַ דורך לובאַטשוווקע. די אָרטיקע ציוניסטן, אין צייכן פון סאָלי־דאַריטעט מיט זייערע קאָלעגן ציוניסטן אין הארכיוו, האָבן אָפּגעשוירן די טשופּרינעס און ווידלען ביי די פערד. ס׳איז געווען אַ גרויסע חרפה און נישט קיין שיינע זאַך פאַר די יידן צו פאָרן מיט פערד מיט אָפּגעשניטענע טשופּרינעס און ווידלען.

צוויי יאָר פאַרן אויסברוך פון ערשטן וועלט־קריג זיינען די ברידער צימערמאַן עולה־געווען מיט דער צוויי־טער עליה. זיי האָבן געוואָנדערט פון מושבה צו מושבה. שמואל געפינט זיך דאָ ביזן היינטיקן טאָג און ער באַאַרבעט זיין ווירטשאַפט צוזאַמען מיט זיין זון. חיים האָט געגרינדעט די קאָנגזייטיקע פאַרזיכערונגס געזעל־שאַפט „החקלאית״. אין דער געזעלשאַפט האָט ער אַריינ־געלייגט אַלע זיינע כוחות און האָט מיט דעם אָנגעפירט ביזן לעצטן טאָג פון זיין לעבן.

מיין ברודער יהושע האָט געהייראַט מיט בינע פון דער משפחה ראַזען אין ראָזשישטש און האָט זיך באַזעצט אין לוצק. הגם ער האָט מצליח־געווען אין וואַלד־מסחר, האָט ער אָבער געהאַט אַ פּרינציפּיעלע קעגנערשאַפט צו האַנדל און איז געוואָרן אַ געזעלשאַפט־לעכער עסקן. ער איז געווען מיטגליד פון ציוניסטישן ועד אין לוצק און האָט זיין אַמט דערפילט מיט פאַרשטענ־דעניש און איבערגעגעבנקייט, ביז ער איז געוואָרן איינער פון די הויפּט־זיילן. זיין מיינונג איז געווען אָנגענומען ביי אַלע, אין אַלע קרייזן, אין נישט בלויז אין לוצק נאָר אויך אין דער גאַנצער געגנט. ער איז געווען אַקטיוו אין די פאָנדן און געגרינדעט די „תרבות״־שולע און אַ העברע־אישע גימנאַזיע. זיין הויז איז געווען אַן אכסניה פאַר אַלע חלוצים וואָס זיינען דורכגעפאָרן לוצק אויפן וועג קיין ארץ־ישראל. אַלע אָן אויסנאַם האָט ער געהאָלפן מיט ראַט און טאַט, לויט זיינע מעגלעכקייטן.

אַזוי האָט ער געלעבט און געווירקט ביזן לעצטן טאָג פון זיין לעבן, אין טאָג פון דער אויסראָטונג.

אין די מלחמה־יאָרן

מיין מאַמע איז געווען אַ פאַרבנרייכע געשטאַלט, באַקאַנט אין שטעטל און אין דער אומגעגנט. אַ באַשיי־דענע, איינפאַכע און גוטמוטיקע. זי האָט געהאָלפן מענטשן מיט וואָס זי האָט געקענט. פון אירע אויגן האָט תמיד גע־שטראַלט מיט וואַרעמע ליבשאַפט. זי האָט צוזאַמען מיט חיה צימערמאַן (די מוטער פון די ברידער צימער־מאַן) געגרינדעט ביי אונדז אין שטעטל די חברה „הכנסת אורחים״, וו די געקומענע אָרעמעלייט האָבן געהאַט אַ נאַכטלעגער. זי פלעגט זיי געבן עסן און מלבושים און אויך זאָרגן פאַר זייער משפחות.

פאַר די מעשים טובים פון אונדזער מאַמען זיינען מיר, אירע קינדער, שפּעטער באַלוינט געוואָרן. בעתן ערשטן וועלטקריג זיינען מיר דורך די עסטרייכער, וואָס האָבן אָקופּירט וואָלין אין יאָר 1915, פאַרטריבן געוואָרן קיין

קאַנגרעס־פּוילן, אין אַ קליין שטעטל מיטן נאָמען ל אַ ש־ט ש אָ ו ו. אַהין זיינען מיר געקומען מיט נאָך פּליטים און פאַרשיקטע. מיר האָבן פאַרנומען די הייזער פון די פּויערים, וואָס האָבן דאָס אָרט פאַרלאָזט צוזאַמען מיט דער אַנטלויפנדיקער רוסישע אַרמיי, און מיר האָבן באַאַרבעט די ערד ווי אמתע פּויערים. מיט די יידן אויפן אָרט, זייער פרומע יידן, האָבן מיר נישט געהאַט קיין שום קאָנטאַקט. צוליב אונדזער פירונג און קליידונג, און אפשר אויך מחמת דער פּויערישער אַרבעט, האָבן זיי אויף אונדז געקוקט ווי אויף אפּיקורסים. און אָט, אין י״ח חשון תרע״ו, אין יאָר־צייט־טאָג נאָך אונדזער מאַמען זיינען מיר אַלע זין, צו־זאַמען מיט אונדזער פאָטער, אַוועק אין בית־כנסת זאָגן קדיש און לערנען משניות. די יידן האָבן תחילת אויף אונדז געקוקט מיט ביטול אָבער זעענדיק ווי מיר קענען לערנען אַ בלאַט משניות האָבן זיי געענדערט זייער באַציונג און זיך אָנגעהויבן אינטערעסירן מיט די פרעמד־געקומענע. צווישן די מתפּללים זיינען געווען צוויי אַמאָ־ליקע אביונים, וואָס זיינען אין די מלחמה־יאָרן געוואָרן עשירים און אָנגעזעענע בעלי־בתים. גייענדיק איבער די הייזער זיינען זיי אויך געווען אין ליובאַטשוווקע. דער־הערנדיק, אז מיר זיינען פון דאָזיקן שטעטל, די זין פון ח נ ה ב ע ר ג ע ר, האָבן זיי באַשלאָסן אָפּצודינען אונדז פאַר די גוטע מעשים פון אונדזער מאַמען. זיי האָבן גיך צוזאַמענגערופן די גאַנצע שטאָט און דערציילט פאַר זיי, וויאַזוי אונדזער מאַמע האָט באַהאַנדלט אָרעמעלייט. צו־מאָרגנס זיינען געקומען צו אונדז אַ סך שטעטלדיקע יידן און אונדז פאַרגעלייגט שותפות אין זייערע מסחרים. און אַזוי האָט שוין אונדז די גאַנצע צייט אין לאַשטשאָוו גאָרנישט געפעלט.

אין 1918, בעתן וואָפנשטילשטאַנד, זיינען מיר צוריק־געפאָרן אין אונדזער שטעטל. אונדזער הויז, ווי אויך דאָס גאַנצע שטעטל, איז אָבער פאַרברענט געוואָרן אין דער מלחמה. אַזוי אַרום האָבן מיר זיך באַזעצט אין האָרכיוו.

ד י א ו י פ ל ע ב ו נ ג נ אָ ך ד ע ר מ ל ח מ ה

אָנגעקומען קיין האָרכיוו סוף 1918 ברעכט פּונקט אויס די רעוואָלוציע אין עסטרייך. די שטאָט בלייבט אָן אַ רודער. דאָס מיליטער אַנטלויפט, די מאַכט־אָרגאַנען צע־

קבוצת החברים הראשונה של „צעירי ציון״ (1917)
די ערשטע גרופּע חברים פון „צעירי־ציון״ — 1917

בשורה ראשונה (מימין): נועם זכאי, שיינדיל פלמייסטר, אידיל גקמן, מוטל בלכמן; באמצע — משה זוברמן, חיה גינזבורג שמחה פרלמוטר, צירל זוברמן, חיה־פייגה שכטר; עומדים — רחל בירמן, מניה רביץ׳, סימה מירוצ׳ניק, חייקה פלמייסטר, הרשל בלכמן, דבורה פלמייסטר, פנחס קריגר.

פאַלן זיך און יידן זיינען אין אַ סכנה. עס קומען אַן כסדר ידיעות וועגן איבערפאַלן אויף יידן. די לאַגע איז זייער אַ געשפּאַנטע.

ביי אַזאַ לאַגע האָבן יידן אין האַרכיוו זיך אָרגאַניזירט אָן אונטערשייד פון פּאַרטיי, רעליגיעזע און נישט רעליגיעזע. עס איז אויסגעקליבן געוואָרן אַ קאָמיטעט, וואָס האָט זיך פאַרנומען מיט אַלע פראַגן און דער עיקר געזאָרגט פאַר זעלבסטשוץ, אין וועמענס שפּיץ עס איז געשטאַנען אברהם ווייץ און יוסי אייזן.ביידע באַשיידענע מענטשן האָבן זיי דערוועקט צו זיך רעספּעקט ביים גאַנצן עולם. אַדאַנק די אחדות און זעלבסטשוץ האָבן מיר טאַקע אויסגעמיטן שווערע פּורעניות.

אַלס נייע פרעמדע מענטשן איז אונדזער לאַגע געווען אַנדערש ווי ביי די שטענדיק־איינגעזעסענע. הגם מיר האָבן געשטאַמט פון דער געגנט, איז די באַציונג צו אונדז געווען אַ קאַלטע. גאַר גיך האָבן מיר אָבער באַוויזן צו שאַפן אַ קאָנטאַקט מיט אידעאישע חברים און עס האָט זיך געשאַפן אַן אַטמאָספערע וואָס האָט דערמעגלעכט צו באַנייען אַלץ, וואָס די מלחמה האָט צעשטערט. מיר זיינען געוואָרן שותפים צום לעבן אין האַרכיוו, וואָס האָט פאַרמאָגט אַקטיווע פּאַרטייען, אַ דערוואַכנדיקע יוגנט און אַ פולסירנדיק נאַציאָנאַל לעבן.

אינעם ציוניסטישן לאַגער האָבן מיר אָנגעטראָפן אויף יונגע, זייער וואַכזאַמע כוחות. דער שטאָטישער ועד ציוני האָט קאָנצענטרירט אַלע ווירקנדיקע ציוניסטישע כוחות: סתם ציוניסטן און צעירי ציון. אַלע האָבן זיך באַטראַכט ווי צווייגן פון איין גרויסן בוים.

צווישן ביידע וועלט־מלחמות

האַרכיוו איז געווען אַ קליין שטעטל מיט אַ געמישטער באַפעלקערונג פון יידן און אוקראַינער. די פרנסה איז געווען מסחר, האַנטווערקעריי און קליין־אינדוסטריע. געווען מילן, תבואה־סוחרים, ציגעלניעס, טאַרטאַקן, וואַלד סוחרים, גאַרבאַרניעס און פיש־סאַדזשעלקעס. דאָס שטעטל איז געווען דער צענטער פון בערך זעכציק דערפער און עטלעכע גרויסע גיטער מיט אַן אַלגעמיינער באַפעלקערונג פון איבער הונדערט און פופציק טויזנט משפחות. דאָס איז געווען די עקאָנאָמישע באַזע פון דער שטאָט און אומגעגנט.

אין גראַבסקיס צייטן, ווען די רעגירונגס־פּאָליטיק האָט געצילט צו רואינירן דעם עקאָנאָמישן יסוד פון יידן, האָבן די פוילישע מאַכט־אָרגאַנען אָנגעהויבן אַרויסנעמען פאַרשידענע צווייגן פון יידישע הענט מיט כלערליי מיטלען: עס זיינען אַרויסגעגעבן געוואָרן געזעצן צו פאַרמיידן יידישן האַנדל אין די טעג ווען די פּאָליאַקן האָבן געשלאָסן זייערע געשעפטן, אויף יידן זיינען אַרויפגעלייגט געוואָרן הויכע שטייערן אָן שום פּראָפּאָרץ לגבי נישט־יידן; מ'האָט נישט אַרויסגעוויזן קיין צוטרוי צו זייערע חשבונות און זיי האָבן באַקומען איבערגעטריבענע שטייער־אויסמעסטונגען. אַלץ מיטן ציל צו פאַראָרעמען די יידישע באַפעלקערונג. דאָס האָט גורם־געווען אַ גרינטלעכן־חורבן, אומגעהויערע ליידן און אַ דעפּרעסיע אויף דער יידישער גאַס.

צווישן די ציוניסטישע עסקנים האָט זיך באַזונדערס אויסגעצייכנט יעקב חומש ז״ל, וואָס האָט אַרויסגעוויזן גרויסן מוט ביים פאַרטיידיקן יידישע רעכט, ער האָט גערעדט אַ שיינעם פּויליש און איז געווען אַן אויסגעצייכנטער רעדנער. ער האָט געהאַט אַן איינפלוס און זיך דערוואָרבן אָנערקענונג ביים יידישן עולם מיט זיינע אויפטריטן פאַר די לאָקאַלע און צענטראַלע מאַכט־אָרגאַנען — אויפטריטן פון אַ דרייסטן קעמפער און פאַרטיידיקער פון יידישע רעכט.

שווערע צייטן האָבן זיך באַזונדערס אָנגערוקט אויף דעם יידישן בעל־מלאכה, וואָס איז געטראָפן געוואָרן דורך די „צעכן״. יעדער בעל־מלאכה וואָס האָט נישט דורכגעמאַכט קיין עקזאַמענס און נישט אַרויסבאַקומען קיין האַנטווערקער־קאַרטע, איז געווען אויסגעשטעלט אויף שליסן זיין וואַרשטאַט, וואָס איז געווען לאַנגע יאָרן זיין איינציקער קיום. די דאַזיקע שווערע לאַגע האָט געבראַכט אַלע יידן אין שטעטל אין די ציוניסטישע רייען.

יידן אין האַרכיוו האָבן מיט אַ ברייטער האַנט געשפּענדעט לטובת די נאַציאָנאַלע פאָנדן. אַ סך יוגנטלעכע האָבן געשטרעבט צו עליה. די „תרבות״־שולע וואָס האָט נאָך אָנגעהויבן אירע עקזיסטענץ בעתן ערשטן וועלט־קריג האָט זיך רעאָרגאַניזירט. הונדערטער קינדער האָבן דאָרט באַקומען אַ נאַציאָנאַל־ציוניסטישע דערציונג.

אַזוי האָט זיך די טעטיקייט געשטאַרקט ביזן אכזריותדיקן גורל, וואָס האָט צווישן אַלע אַנדערע יידישע קהילות אין מזרח־איירָאָפּע אויך נישט אויסגעמיטן די קהילה אין האַרכיוו.

תל־אביב

יעקב חומש (ז"ל) / פעולות ציוניות וציבוריות

עד לעלייתי ארצה ב־1936 עשיתי בעירנו הורוכוב יותר מ־52 שנה. תמורות העתים וחליפות החיים במשך תקופה ארוכה זו שמורים בזכרוני.

מוסדות צדקה וחסד שונים התקימו בעירנו. מהם זכורים לי: „חברת תהילים", „חברה קדישא" „ביקור חולים", וקופת גמילת חסד, מוסד קונסטרוקטיבי שהיווה משענת לציבור היהודי. רבים מהנצרכים נעזרו בקופה ללא כל רבית. להרבה מאד משפחות היתה הקופה המעיין היחידי שממנו שאבו אשראי, ועל ידי כך החזיקו מעמד במלאכת ידם או במסחרם הזעיר והתפרנסו בכבוד. לכל יהודי בעיר היה חלק בקופה זאת וכל אחד עזר בהקמתה. אם רבה היתה התועלת המעשית שמוסד זה הביא, הרי אין ערוך לצד המוסרי שבפעולתו. פלוני הנצרך, שזקוק היה לאשראי אולם אסור היה שיוודע ברבים כי הנהו קליינט בקופת גמילת חסד, והנה בא אליו חנא זטלר או מישהו אחר ממנהלי הקופה, ומביא לו בחשאי הביתה את החמש מאות זלוטים הדרושים לו! הרי זאת ממש הצלה יחד עם שמירה על כבודו של מקבל העזרה!

יחס מיוחד נודע מצד אנשי עירנו — כמעט רובם — אל התנועה הציונית ולעושי דברה. אוי לנו שרק קומץ קטן מתושבי עירנו זכה לעלות ארצה. האם היה ביניהם איש שקפץ ידו ולא תמך ביד נדיבה בתנועה למען ארץ ישראל? וזה אף כי מצבם החומרי של 90 אחוז מהם היה קשה למדי.

„קערות" ושקלים

ראשיתה של הציונות בהורוכוב היתה עוד בסוף המאה הקודמת. התנועה הציונית, כפי שידוע, היתה ברוסיה

החברה למען היתומים מוולין — סניף הורוכוב
געזעלשאפט פאר יתומים־פארזארגונג אויף וואלין — אפטיילונג אין הארכיוו

מימין לשמאל — יושבים: — — —, הינדה ספר, שיינדיל מנוסוביץ, פרומה פרלמוטר, — — —, — — —, שפרה חומש, — — —; **עומדים:** חיה־פיגה ברגר, חיים בירמן, אניוטה צימרמן, שפרה פלומין, לאה צימרמן, — — —, שרה־בילה צימרמן, סימה גורנשטיין, שמחה פרלמוטר.

הצארית בלתי ליגאלית. חיפושים ומאסרים לא היו נדירים. העיירה שלנו ידעה בדרך כלל לשמור על הסוד, אך היו בה גם דילטורין, שהלשינו על מטיף ציוני שהגיע לשבת אלינו. המשטרה אסרה אותו ובדרך ה,,איטאפ", שנמשך ברוסיה חדשים על חדשים, נפח את נשמתו. העבודה בכל זאת התנהלה לכל ענפיה וכשרק התארגן הועד האודיסאי של חובבי ציון לתמיכה בהתישבות בא"י קיבל אחד מחברינו יפוי־כוח לשמש כנציג הוועד. על סמך זה היינו מאספים סכומי־כסף ניכרים, ביחס לתנאי הזמנים ההם ושולחים לאודיסה. לא סכום הכסף היה עיקר בעינינו, אף על פי שגם זה היה חשוב מאד, כי אם מספר האנשים שאותו חינכנו לערות בשאלות הציונות.

פעולה חשובה היתה ה,,קערות" של ערב יום־כיפור. בכל בתי הכנסיות והקלויזים עמדו צעירינו עם ,,קערות" ציוניות לשם איסוף כספים בשביל א"י. אף יהודי לא קפץ את ידו. שום קערה פילנאטרופית או כללית לא יכלה להתחרות ב,,קערותינו": הסכומים שלנו היו הגדולים. את הכסף שלחנו לאודיסה. שם היו מדפיסים בספר דו"ח גדול, ובו פירוט שמותיהם של התורמים. הורוכוב תרמה תמיד יותר מכל הערים שבסביבתה.

האירגון הציוני בהורוכוב היה תמיד חי ותוסס, וכל התרחשות בציונות עוררה מיד הדים בעירנו: ויכוחים לשבט או לחסד, הסברה וכו'. מי שזוכר את ריבו של אחד העם עם מנהיגי הציונות בשאלות שעמדו אז ברומו של עולמנו יכול לחשוב: מה לענין הזה ולהורוכוב? טעות היא בידו. מיד עם התגלע הריב נשלחה מטעם האגודה הציונית ,,קדימה" טלגרמה ל,,הצפירה": ,,הרינו מוחים בכל תוקף ועוז נגד אחד העם". המברק היה בחתימתו של מ ו ט י ל ג י נ ז ב ו ר ג. התרגשותנו עד שראינו בעיתון שהמברק נדפס, הרקיעה שחקים.

והנה מכירת השקלים והבחירות לקונגרסים. כמה מסירות נתגלתה בענין זה! זכורני, שבבחירות לאחד הקונגרסים בא ב ר י ש ק ר י ג ר לועדת הבחירות כדי לבחור. שקל לא קנה. הסבירו לו בועדה, שאינו רשאי לבחור ללא שקל. אמרנו: אינך חבר בהסתדרות הציונית. חרה אפו עד לאיבוד עשתונותיו. ,,אני — צעק — אינני חבר בהסתדרות הציונית? הא לכם 5 רובלים, 10 רובל — רצוני לבחור!"

הקיפוח כל כך פגע בו עד שרצה לתקן את מעמדו אפילו בכסף רב.

בית ספר ציון עברי בהורוכוב
תעודה
נתונה לתלמיד
במשך משנת הלמודים תר'
חומש
נביאים ראשונים
אחרונים
ספרות בפה
בכתב
ארץ ומלואה
היסטוריה
דקדוק
אגדה
הנהגה
הקשבה
ועד ההורים
המורים

תעודת גמר, תרע"ט

בית ספר „תרבות"

מלחמת העולם הראשונה הפסיקה את עבודתנו. ההפסקה נמשכה עד להקמת השלטון הפולני על אדמת הורוכוב. גם בימי המעבר מיד ליד, מהרוסים לסקורו־פאדסקי*) ופטלורה ולאחרים, היו אי אלו ניצוצי חיים. בית ספר זעיר לילדי ישראל התנהל לאיטו. אבל עבודה תרבותית וציונית מובהקת וישירה התחילה רק עם התבסס השלטון הפולני.

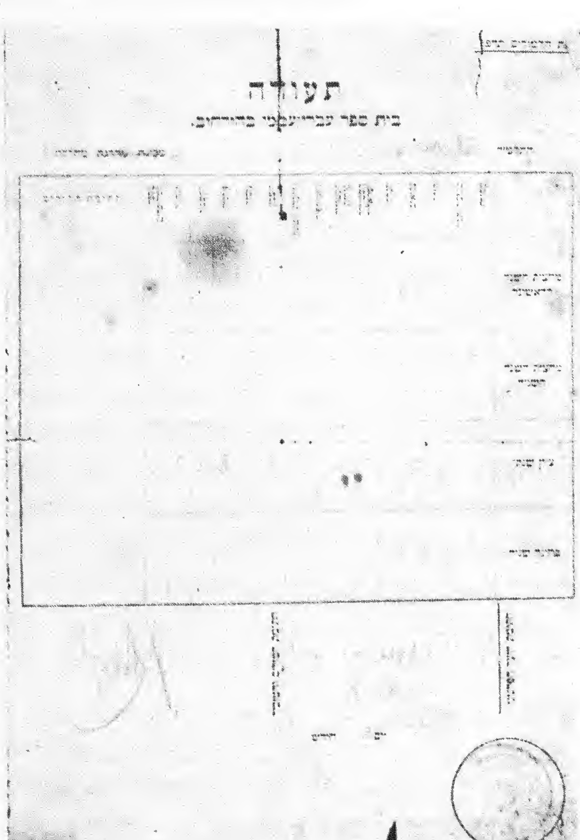
ראשית כול — בית הספר העברי „תרבות" בעיר. כאן הגענו לשיא. הפולוניזאציה התחילה מיום בואם של הפולנים. בית הספר הפולני נפתח ללא כל חובה של תשלום שכר לימוד. יתר על כן: לרבים הוגשה עזרה גם בספרי לימוד ושאר דברים. גדולה היתה זכותם של תושבי עירנו, שהיו מסורים לענין הציוני והעברי, שעל אף כל הגינונים והאמצאות של הפולנים לא הלכו שבי אחריהם. רוב הילדים הוכנסו לבית הספר העברי שפתחנו ברוב פאר ובהשתתפות — גם הפגנתית — של הורינו.

הגענו עד 400 תלמיד ותלמידה. השפה הפולנית, שבכל ביקור שלו עמד האינספקטור על חשיבותה ודרש בשבילה שעות נוספות, נשארה בצמצומה עד הסוף. שפת המדינה היתה רק לוואי בעיני ההורים. בכל העוז החזקנו, טיפחנו וריבינו את המוסד היקר מכל יקר בעינינו. ללא כל עזרה מן החוץ, רק בכוחותינו אנו, קנינו ב־1927 בשביל בית הספר את הקומה השניה בביתו של מנדל שימאנצקי, שהכיל 7 חדרים במרכז העיר. הלימודים היו במשמרת אחת, הסדר למופת. זכורני, שאחד האינספקטורים הפולנים תמה ולא הבין למה ליהודים בית־ספר מיוחד כשבית הספר הכללי פתוח לפניהם ללא שכר לימוד. טרחנו לשכנעו, כי המלצתו היתה דרושה כדי שנקבל מהעיריה את הסובסידיה, שהיתה חלק הארי בתקציבנו, ושהנציגות היהודית בעיריה היתה מאוחדת כולה (בעיריה היו חברים גם מאנשי ציש"א) במאבק על הקצבתה. בוויכוח בינינו לבין האינספקטור יצאנו וידנו על העליונה. על שאלתו „למה לכם בית ספר עברי „תרבות" — ענינו בשאלה שכנגד: למה אתם, הפולנים, בהיותכם תחת כיבוש זרים, השתדלתם לטפח בתי ספר משלכם? כאשר ענה, שלא הרי הפולנים שנמצאו בטריטוריה שלהם, כהרי היהודים הפזורים מחוץ לארץ מולדתם — התלקח ויכוח על הציונות.

לא תמיד נצחנו במאבקינו, אבל בי"ס זה היה קיים עד הסוף המר והנמהר בכל פארו, כי כך רצו ההורים, וכל קרבן לא היה יקר להם.

בנין בית הספר שימש גם אכסניה לשאר עניני תרבות ועבודה ציונית: אסיפות, עיונים, שיעורים, קורסים; מנין ציוני בשמיני עצרת ושמחת־תורה כינס שנה שנה מנינים אחדים, לא רק בני נוער.

הפעולה הציונית היתה מגוונת. לעתים קרובות נערכו הרצאות ותעמולה ציונית התנהלה בקרב הנוער.

תעודה

תעודת גמר, תרפ"ב

* פאולו סקורופאדסקי — הטמאן (ראש השלטון) באוקראינה בחסדם של הכובשים הגרמניים (1918);
סמיון פטלורה — ראש הדירקטוריה של ה„קהיליה האוקראינית העממית" (1919—1920).

חשובה ביחוד היתה עבודתנו בשביל הקרנות, שהיתה קשורה במישרין בהשרשת הרעיון הציוני בקרב העושים והמעשים.

אתחיל מקרן היסוד. כאשר היא נוסדה רצינו מיד להתחיל בפעולה. לשם זה התארגן ועד לקרן היסוד, שמבחר החברים התמסר לו בלב ונפש. התחלנו לדרוש מהמרכז לשגר אלינו חבר שיעביר את ההתרמה. אזורנו שייך היה לגליל רובנה. לא קל היה להביא לעיר אדם בתחבורה של דרכים־לא־דרכים באותם הימים שלאחר מלחמת העולם. לבסוף הגיע מתרים. כבר אז הצגנו לעצמנו מטרה: לא המתרים הוא העושה, כי אם אנחנו עצמנו. מחובתו של השליח היה להרצות בשבת בבית המדרש. להרצאות נהרו כל תושבי העיר, אנשים נשים ונוער. קרן היסוד הפכה לשיחת היום בפי כל. כל אחד בעיר ידע על חשיבותו של המנגנון הפינאנסי שהתנועה הקימה. כשיצאנו בעצם היום וביד רמה לרחובה של העיר והשתלטנו באומץ על הכיסים של תושביה, השתאה המתרים אל כוחנו הרב והשפעתנו. כל השוואה עם קהילות אחרות, אפילו מן המשובחות שבהן היתה תמיד לטובתנו, לא רק מבחינת השפעה, כי אם גם מבחינת יעילות הפעולה וגודל סכומי ההתרמה. עוד חיים אתנו כאן בארץ מתרימים של קרן היסוד, שהיו באים להורוכוב. גם כיום, מדי דברם בעירנו, פניהם מפיקות אהבה והערכה.

היא היתה באמת טובה וערה ומקבלת את עושה המעשה בסבר פנים יפות ובשמחה. התנופה הגדולה וההתעניינות בקרן, עודדה את המתרימים והקלה על מלאכתם הקשה. אכן, היתה הורוכוב בשבילם למופת ולכן רצו להאריך שבת בה ימים נוספים, אלא שחיים יענקיל דוברומיל היה מתנגד: „חבל על הוצאות, יסע לעיר אחרת, הוא מקבל משכורת". מיהרנו לעשות ומעולם לא השתהה המתרים בעירנו יותר משבוע אחד. לשבת השניה כבר עבר הנואם למקום אחר.

לא פסחנו על אף בית־אב ללא ביקור ותבענו מהכל, אחד המרבה ואחד הממעיט. הקפנו את כל העיר והרוב המכריע של התושבים היה מקבל אותנו בסבר פנים יפות. מה רב הכאב, מה גדול שברנו, שכל כך מעטים מהם נשארו בחיים וזכו לראות במו עיניהם את בנין המולדת ושגשוגה!

למעמד מיוחד זכתה הקרן הקיימת לישראל. אהבה מיוחדת נודעה לה מאז ומתמיד מצד תושבי עירנו. היחס לקרן גאולת האדמה היה יחס אישי. ההכרה שכל אחד מאתנו או אחד מיוצאי חלציו הוא אזרח ארץ־ישראלי של מחר, חדרה ללבם של אנשינו. באיזו לבביות היו מכניסים את תרומותיהם לקופסה הכחולה! כשהיתה זלדה פריד, בערב שבת לפני הדלקת הנרות מכניסה את הגרושים שלה לקופסת הקרן הקיימת, וקדושת המצוה לפני עיניה התמימות והישרות — בטוחני שמלאכי השרת היו מעלים את שמחת המצוה לפני ולפנים. אשה בעלת אמצעים מוגבלים מאד היתה, ולא פחות מעשר קופסאות היו לה בביתה — של ר' מאיר בעל הנס, של ישיבות שונות וסתם מוסדות ירושלמיים וכו', אך קופת הקרן הקיימת לישראל ראשונה במעלה וסכום הכסף ששילשלה לתוכה — הגדול ביותר.

כאשר לאחר אישור המנדט הא"י בסן־רימו הוקמה „קרן הגאולה" והוכרז על התפרקות מזהב, (אברהם לוינסון המנוח היה מראשי הפעולה הזאת), קיבצנו בעירנו שקים גדולים אחדים מלאים כלי זהב. אנשים, נשים וטף התפרקו מתכשיטיהם. כל בית הביא את תרומתו בכסף ובעיקר — בזהב. לאחר שנים רבות נפגשתי עם אברהם לוינסון ברחובות. בראותו אותי, התרגש עד כדי דמעות וסיפר בהתפעלות לכל המסובים על גודל ההתלהבות והמסירות של בני עירנו. „גאנצע זעק גאלד!" (שקים מלאים זהב) — הכריז.

ביחס לקרן הקיימת לישראל הגיעה עירנו למדרגה גבוהה. הדבר גם צויין בזמנו בעיתונות, כדוגמה לשאר הקהילות בפולין. עכשיו, כשאנו אוכלים כבר את פרי העמל שלנו בארצנו, הריני מתפאר בלבי שלא חינם הגענו לכך: העיירה שלנו עשתה כמיטב יכולתה לזכות את שרידיה בהנאה מטובה ומפריה.

מדי שנה בשנה היו שמונת ימי חנוכה קודש לקרן הקיימת לישראל. מיום ראשון של חנוכה התחיל זוג אחד מהחשובים בעסקנים לסובב בעיר, החל בביתו של שמואל דיקשטין בסקובלקה ועד לביתו של בנימין אודליס בקצה השני. לא פסחנו על שום בית. לכל בית־אב הכנסנו קופסה, ובו במקום קיבלנו סכום מסויים בתור הרקה ראשונה. כידוע בימי חנוכה מכוסה האדמה עפ"י רוב בוץ, וזוג העסקנים בוסס בבוץ עד הברכים כדי להגיע

לרחובות המרוחקים ביותר. רחוב סטאווקי, שהיה ידוע באותם הימים במצבו הרע ושהתגוררה בו דלת העם גם הוא לא הוזנח. לשם יעילות ותיאום נעשתה כל העבודה — רק ע״י אותו הזוג שהתחיל בה. מעמדם החשוב של הגובים השפיע כמובן על הגדלת הסכומים.

שמורים בזכרוני כמה מקרים בהם גבינו סכומים גדולים. אבל לא זה היה העיקר, כי אם היחס לפעילים מצד תורמי הקרן. הם היו מתכוננים מראש לביקורי חנוכה אלה של הציונים, והיו מקבלים את אנשינו בדרך ארץ ויראת כבוד. למחרת היתה ההתרמה לשיחה בפי כל: כל אחד התפאר במידת יחסו ובהערכתו את חשיבות המפעל. ושוב, אוי לנו שככה עלתה לה לגולה! מי ימנה את רוב הפעולות שהעברנו, ואֵי העט שיתאר ההיענות היפה והמיידית מצד בני עירנו! תקצר היריעה מהשתרע!

המשרד הארץ־ישראלי

אחרי הכרזת בלפור אורגן בעירנו המשרד הא״י, והתחלנו בעבודת העלייה. לא קל היה לבחור במועמדים לעלייה. הרי היחסים בעיירה קטנה הם משפחתיים, כל אנשי העיר — משפחה אחת הם וקשורים אחד למשנהו. כאשר בא חבר וברצונו לעלות, יושב המשרד ומתלבט: מכסת העלייה אינה חפשית, היא מוגבלת ואפשר לאשר לעלייה רק בודדים מכל המועמדים. אתה מתחיל לבחור, שוקל מה מידת ההכשרה או ההתאמה של פלוני ושל אלמוני. אנשי הוועד מרגישים שכל אחד מן המועמדים ראוי, אולם יש הבדל מבחינת הגיל, ההכשרה, הקשר לציונות, המשפחה וכו׳. הימים אחרי המלחמה היו קשים מאד, ועיני הרוב הופנו לציון, כי מקומות ההגירה האחרים היו סגורים ומסוגרים. באיזה כאב היית מחליט נגד חבר זה או אחר בידעך שהחלטתך פוגעת בציפור הנפש של המבקש. אולם מעל לכל עמד ענינה של ארץ ישראל. עשינו מה שטוב היה בשביל הארץ.

החבר המאוכזב הבין את טעם ההחלטה וקיבל על עצמו את הדין בשתיקה. איני זוכר אף התפרצות אחת ופגיעה בכבוד המשרד, אף על פי שדחיית בקשה היתה קשורה בהרבה משפחות באבדן זיק התקוה האחרון.

כשאנו מסכמים את פעולת הבחירה שלנו אז לאור המציאות ההורכובית בישראל בימינו אנו, רואים אנו בעין את הברכה שהביאה. את מיטב ילדינו העלינו כולם השתרשו בארץ, רובם ככולם אנשי עבודה, מסורים למולדת, אזרחים מצויינים.

על זה תתברך נפשנו ונאמר: אלה ילדיך הורוכוב, והם הציון היקר, הטוב והחשוב ביותר שהקימונו לך!

פעולה פילאנטרופית

לבסוף אזכיר עוד את הנכונות של אנשי עירנו, ובמיטב כספם, לכל פעולה פילאנטרופית. אחרי פורענות פטלורה (1919—1920) השתולל באזורנו באלאכוביץ׳,* שחיק עצמות. בכל עיר מאוכלסת יהודים, שגיסותיו דרכו בה, שתו היהודים את כוס התרעלה עד תומה.

הכנופיות דילגו על הורוכוב, והעיר ניצלה. רבים היו בטוחים, שזכותו של „המוכיח" הקדוש שמנוחתו כבוד בבית העלמין של הורוכוב, עמדה לעיר. ערים שלמות נחרבו אז והוצגו בעירום ובחוסר כל. אז נעשתה פעולת עזרה בכל ערי וולין, וכמובן שהורוכוב לא ישבה בחיבוק ידיים. אנו, ציוני המקום, חשבנו שעלינו לעשות את המלאכה, כי מי כמונו מסוגל היה להשפיע ולמי עוד התיחסו בכבוד ובדרך־ארץ.

בשבת הראשונה שלאחר המאורעות הרצה נציגנו בכל בתי התפילה. רק מרצה אחד היה. לפני קריאת התורה הופסקה התפילה בכל בתי התפילה, שבעיר. אנשים חיכו לבוא המרצה עד 3 אחה״צ. המרצה התרגש בדברו על הקרבנות המרובים ועל הסבל של הנשארים והוריד דמעות, והרב הזקן, שעמד לצדו, גם הוא בכה. כל האקציה נקראה „די טרערן אקציע"... הסיסמה הזאת נישאה ברחוב וההיענות היתה עצומה. איזו נכונות מצד האנשים! לא הצטרכנו כמעט לבקר בבתים. האנשים הביאו בעצמם את תרומותיהם לדירתו של המרצה.

בשנת 1919 היה רעב ממש. העיר עברה מיד ליד וכל אחד מן השליטים הרשעים הטביע את חותמו, גזל ושדד את יתר הפליטה. מוסדות הצדקה חוסלו. הגיע תור הפסח. לפני החג ראינו, שהרבה משפחות נשארו בעירום ובחוסר כל. אין מי שיכניס לקמחא דפסחא, שרבים כל־כך זקוקים לה. גם כאן אמרנו: נעשה את העבודה, כי בלעדינו אין מוסד מתאים. יצאנו בעיר, הסברנו וכסף רב קיבצנו.

* בולאק־באלאכוביץ׳ — ראש לכנופיות־מתנדבים ביילו־רוסיים, שעזרו לפולנים במלחמתם בברית־המועצות (1920).

והתוצאה — לא היה בית שלא היו בו מצות, שומן אווזים, בשר ויין.

היה אחד ויחיד שסירב לתרום. ידענו שיש לו, לקמצן, ונכנסנו בדברים אתו. הוא הטיח כלפי אחד מאתנו מלים פוגעות. מתוך חישובים — לאו דוקא של פרסטיז׳ה, כי אם של יעילות ההכנסה — הפסקנו להתעניין בו. הדבר הקים את כל העיר על רגליה. נקראה אספה רבתי בבית הרב ז״ל, ומשם יצאו חרם ושמתא על האיש. הגיעו הדברים לידי כך, שבשבת שלאחר זאת התאסף קהל עצום בבית המדרש, המסרב חלץ את נעליו, כנהוג, ובנמיכות קומה ניגש יחף וביקש סליחה ומחילה מהנפגע. רק אז נסלח לו, ולבסוף תרם סכום גדול פי כמה משדרשו ממנו תחילה. העבודה נמשכה ביתר שאת וביתר עוז.

ועדת נשים לאפית מצות לעניים בימי הכבוש הגרמני, במלחמת העולם הראשונה

פרויען־קאָמיטעט פאַר מצות־באַקן פאַר אָרימע בעת דער דייטשער אָקופּאַציע אינעם ערשטן וועלט־קריג

מימין לשמאל: חיה ווייגר, אסתר מרגלית, חיה גינזבורג, שרה ווייץ, מרים בלכמן, בתיה רפופורט, הינדה ווייץ, פסיה בלכמן.

לא אמצה עד תומו את תיאור חייה של הורוכוב ושל תושביה היהודים. בני עירנו בישראל, או יוצאי חלצינו, ישאבו מכאן עידוד ויעלו את זכר האבות והאמהות, האחים והאחיות, שנרמסו ברגל גאווה ונשרפו על קדושת שם העם, ואם לפעמים תפרוץ מלב הקורא אנחה כבדה לזכרם — והיה זה שכרי.

רחובות, 1954

ועד הקהילה בשנת 1938

קהילה־קאָמיטעט אין יאָר 1938

מימין לשמאל — יושבים: אלחנן זוטלר, משה פיינגלוז (בנו של ר׳ ישראל־דוד השו״ב), יחיאל־הרש חזן, השו״ב החדש, יוסף גינזבורג, חיים־לייב רפופורט, ראש הקהילה, הרב דמתא ר׳ שמואל ריישר, ברל שניידר (קני״ס), שלמה רדלר („מירקבר״), הרשל גורנשטיין; **עומדים:** פנחס שווארצאפל, שמואל קולצ׳ינסקי, שמחה פרלמוטר, מאיר האַבל, יוסי אייזן.

יעקב חומש (ז"ל)

ציוניסטישע און אנדערע געזעלשאפטלעכע טעטיקייט

ביז מיין עליה קיין ארץ־ישראל אין יאָר 1936 האָב איך געלעבט אין האַרכיוו איבער 52 יאָר. אַלץ וואָס האָט פּאַסירט פאַר דער לאַנגער צייט איז געבליבן איינגע־קריצט אין מיין זכרון.

אַ סך ווילטעטיקע געזעלשאַפטן האָבן פאַר דער צייט עקזיסטירט אין אונדזער שטאָט, באַזונדערס געדענק איך: „חברת תהילים", „חברא קדישא", „ביקור חולים" און די גמילת חסדים־קאַסע, וואָס איז געווען אַ וויכטיקער עקאָנאָ־מישער אָנשפּאַר פאַר דער יידישער באַפעלקערונג. אַ סך נויטבאַדערפטיקע זיינען אָנגעקומען צו די אָנפּראַצענטיקע הלוואות אַ דאַנק וועלכע זיי האָבן אויסגעהאַלטן שווערע עקאָנאָמישע צייטן און געקענט פאַרזעצן זייערע אַרבעט אין וואַרשטאַט אָדער האַנדל, און זיך דערנערן בכבוד. די קאָסע איז אַנטשטאַנען מיט אַלעמענס הילף. יעדער ייד האָט אין איר געהאַט אַ חלק. די טעטיקייט פון דער קאָסע האָט חוץ דעם פּראַקטישן ווערט אויך געהאַט אַ מאָראַלישן אַספּעקט אין איר טעטיקייט. געווען פאַלן ווען יידן זיינען אַנגעקומען צו הלוואות אָבער קיינער אין שטעטל האָט דאָס נישט געטאַרט וויסן. צו אַזאַ איינעם פלעגט ח נ ז ז א ט ל ע ר אָדער עמיצער אַנדערש פון די מנהלים קומען אין געהיים אין שטוב אַריין און אים איבערגעבן די נייי־טיקע פינף הונדערט זלאָטעס! דאָס האָט דעם ייד נישט בלויז געראַטעוועט פון עקאָנאָמישן קלעם נאָר האָט אויך אויפגעהיטן זיין כבוד אין די אויגן פון שטעטל.

אַ באַזונדער באַציונג האָט אונדזער שטעטל געהאַט צום ציוניזם און צו ציוניסטישע פירערס, און אַ שאָד וואָס בלויז אַ קליין הייפעלע פון אונדז האָט זוכה־געווען עולה־צו־זיין. קיין איינער פון די יידן האָט נישט געקאַרגט צו געבן פאַר ארץ־ישראל מיט אַ ברייטער האַנט, הגם די מאַטעריעלע לאַגע פון 90 פּראָצענט פון דער יידישער באַפעלקערונג איז קיינמאָל נישט געווען קיין פויגל־דיקע.

„ק ע ר ו ת" א ו ן ש ק ל י ם

שוין ביים סוף פון פאַריקן יאָרהונדערט האָט דער ציוניזם עקזיסטירט אין האַרכיוו. אין צאַרישן רוסלאַנד איז דאָס, כידוע, געווען אַן אומלעגאַלע באַוועגונג. רעווי־זיעס און אַרעסטן זיינען געווען אַ טעגלעכע זאַך. בדרך כלל

מחנה קיץ לילדים יתומים
למעלה בשורה הראשונה מימין: ר' ברל קני'ס (שניידר)

זומער־קאָלאָניע פאַר קינדער יתומים
אויבן, אין דער ערשטער שורה פון רעכטס — ר' בערל קעני'ס (שניידער)

האָט דאָס שטעטל געוווּסט ווי צו היטן אַ סוד. געווען אָבער אויך אַזעלכע וואָס האָבן געמסרט אַ ציוניסטישן מטיף וואָס איז אַראָפּגעקומען אין שטעטל אַרײַן. די פּאָליציי האָט אים אַרעסטירט און אויפן וועג מיטן „עטאַפּ", וואָס האָט געדויערט חדשים, איז ער געשטאָרבן. די אַרבעט איז אָבער אָנגעגאַנגען און באַלד ווי עס האָט זיך אָרגאַניזירט דער אָדעסער קאָמיטעט פון די חובבי ציון אונטערצושטיצן די קאָלאָניזאַציע אין ארץ־ישראל, האָט איינער פון אונדזערע חברים באַקומען די באַפולמעכטיקונג אַלס פאָרשטייער פון קאָמיטעט ביי אונדז אין שטאָט. אויף דעם סמך פלעגן מיר זאַמלען קענטיקע סומעס (פאַר די באַדינגונגען אין יענע טעג) און אָפּשיקן קיין אָדעס. נישט די סומע איז אָבער געווען דער עיקר, הגם אויך דאָס איז דעמאָלט געווען וויכטיק, נאָר די צאָל יידן וואָס מיר האָבן דערצויגן צו זאָרג פאַר ארץ־ישראל־אויפבוי. וויכטיק זיינען געווען די „קערות" פון ערב־יום־כיפור. אין אַלע שולן און קלויזן זיינען געשטאַנען אונדזערע בחורים מיט די ציוניסטישע „קערות" און געזאַמלט לטובת א"י. קיין שום פילאַנטראָפּישע אָדער אַלגעמיינע קערה האָט נישט געקענט קאָנקורירן מיט אונדז: אונדזערע סומעס זיינען געווען די גרעסטע. דאָס געלט האָבן מיר געשיקט קיין אָדעס, ווי אין אַ בוך איז אָפּגעדריקט געוואָרן אַ גרויסער באַריכט מיט די אויסגערעכנטע נעמען פון די תורמים. האַרכיוו האָט תמיד געגעבן מער ווי אַלע שטעט אין דער געגנט.

די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע אין האַרכיוו איז תמיד געווען אַ לעבהאַפטע. יעדעס געשעעניש אין ציוניזם האָט געהאַט אַן אָפּקלאַנג: וויכוחים פאַר און קעגן. ווער עס געדענקט דעם ויכוח צווישן אחד העם און די ציוניסטישע פירערס וועגן פּראָבלעמען וואָס זיינען דעמאָלט געשטאַנען אין צענטער פון אונדזער וועלט, וועט זיך וווּנדערן: וואָס פאַראַ שייכות האָט דאָס געהאַט צו האַרכיוו? — אָבער באַלד ווי ס'איז באַקאַנט געוואָרן וועגן דער מחלוקת האָט דער ציוניסטישער פאַרבאַנד „קדימה" אַרויסגעשיקט אַ טעלעגראַמע צו דער „הצפירה" אין וועלכער עס ווערט געזאָגט: „מיר פּראָטעסטירן מיט דער גאַנצער קאַטעגאָרישקייט קעגן אחד העם". געחתמעט די טעלעגראַמע האָט מאָטל גינזבורג. די התלהבות ווען מיר האָבן געזען אין דער צייטונג אונדזער טעלעגראַמע איז געווען אין לשער.

און וויפל איבערגעגעבנקייט האָבן מיר אַרויסגעוויזן ביים פאַרקויפן דעם שקל און בעת די קאָנגרעס־וואַלן! איך געדענק ווי צו איינע פון די וואַלן איז געקומען אָפּגעבן זיין שטים בעריש קריגער. ער האָט אָבער קיין שקל נישט געהאַט, האָט מען אים אויפגעקלערט, אַז אָן אַ שקל קען ער נישט אָפּגעבן זיין שטים. אים האָט אָבער באַזונדערס פאַרדראָסן, וואָס מיר האָבן געזאָגט: דו ביזט נישט קיין מיטגליד אין דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע. „איך — האָט ער זיך ביטער צעשריגן — בין נישט קיין ציוניסט? נאָט אייך 5 רובל, 10 רובל — אַבי לאָזט מיך שטימען!"

די תרבות־שולע

די ערשטע וועלט־מלחמה האָט אָפּגעשטעלט אונדזער אַרבעט. די הפסקה האָט געדויערט ביז דער אויפשטעלונג פון דער פוילישער מאַכט. אויך אין דער איבערגאַנגסצייט, ווען די שטאָט איז אַריבער פון די רוסן צו סקאָראָפּאַדסקין,* פּעטלוראַ** און אַנדערע, זיינען געווען פונקען פון לעבן. אַזוי למשל האָט עקזיסטירט אַ שולע פאַר יידישע קינדער. אַ גרויסע אויסגעשפּראָכענע ציוניסטישע קולטור־אַרבעט האָט זיך אָבער אָנגעהויבן נאָכן באַפעסטיקן זיך פון דער פוילישער מאַכט. דאָס וויכטיקסטע איז קודם־כל געווען די „תרבות"־שולע, וואָס איז געווען אַ רעקאָרד־דערגרייכונג. באַלד מיטן קומען פון די פּאָליאַקן האָט זיך אָנגעהויבן אַ שטאַרקע פּאָלאָניזאַציע, די פוילישע שולע איז געווען אָן אָפּצאָל, נאָכמער — אַ סך האָבן באַקומען מאַטעריעלע הילף, לערן־ביכער אדג"ל. צום שבח פון אונדזערע יידן דאַרף אָבער געזאָגט ווערן, אַז זיי האָבן זיך נישט געלאָזט פאַרפירן. דער רוב קינדער האָבן געלערנט אין דער העברעאישער שולע, וואָס מיר האָבן דעמאָנסטראַטיוו געעפנט.

ביז 400 תלמידים האָבן מיר דערגרייכט. די פּוילישע שפּראַך אויף וועמענס חשיבות עס האָט זיך אָפּגעשטעלט דער שול־אינספּעקטאָר בעת זיין יעדן וויזיט און פאַרלאַנגט צוגאָב־שעהן, איז געבליבן אין אַ באַגרענעצטער ראַם ביזן סוף. די מדינה־שפּראַך איז געבליבן אַ נעבן־

* פּאַוולאָ סקאָראָפּאַדסקי — העטמאַן אין אוקראַינע און חסיד פון די דייטשע אָקופּאַנטן (1918);

** סעמיאָן פּעטלוראַ — פירער פון דער דירעקטאָריע פון דער אוקראַינישער פאָלקס־רעפּובליק (1919—1920).

זאַך אין די אויגן פון די עלטערן. מיט אונדזערע אייגענע כוחות, אַן הילף פון דרויסן, האָבן מיר אין 1927 אָפּגעקויפט פאַר דער שולע דעם צווייטן שטאָק פון מאַנדל שיִמאַנעצקיס הויז אין צענטער פון שטאָט, וואָס האָט געהאַט 7 צימערן. די לימודים זיינען געווען אין איין שיכט, ביי אַ ווונדערלעכע אָרדענונג. איך געדענק ווי איינער פון די פּוילישע אינספּעקטאָרן האָט בשום אופן נישט געקענט פאַרשטיין צוואָס יידן דאַרפן אַן אייגענע שולע, בעת די „פּאָווּשעכנע" איז פאַר זיי אָפן אַן שכר־לימוד. מיר האָבן גוט אַריינגעאַרבעט אים איבערצוציייגן, ווייל מיר האָבן געמוזט האָבן זיין רעקאָמענדאַציע כדי צו באַקומען פון מאַגיסטראַט די סובסידיע, וואָס איז געווען דער גרעסטער טייל פון אונדזער בודזשעט. די גאַנצע יידישע פאַרשטייערשאַפט אין מאַגיסטראַט (געווען אויך צווישן זיי אַנהענגער פון ציש"אָ) האָבן געשטיצט אונדזער קאַמף פאַר דער סובסידיע. אויף דער פראַגע פון דערמאָנטן אינספּעקטאָר צוואָס מיר דאַרפן אַ העברעאישע שולע האָבן מיר געענטפערט מיט אַ צווייטער פראַגע: פאַרוואָס האָט איר פּאָליאַקן, ווען איר זענט געווען אונטער פרעמדע אָקופּאַנטן, נישט אויפגעהערט צו קולטיווירן אייגענע שולן? און דאָ האָט זיך נאַטירלעך אָנגעהויבן אונדזערע ציוניסטישע אויפקלערונגס־אַרבעט, בעת יענער האָט געטענהט אַז אַנדערש זיינען פּאָליאַקן וואָס האָבן געלעבט אויף זייער אייגענער טעריטאָריע, בעת יידן זיינען צעשפּרייט, אין דער פרעמד.

נישט תמיד האָבן מיר געזיגט אין ויכוח ווי ביים דאָזיקן אינספּעקטאָר, די שולע האָט אָבער עקזיסטירט אין איר פולער פּראַכט ביזן ביטערן סוף, ווייל די עלטערן האָבן דאָס געוואָלט און קיין שום קרבן איז פאַר זיי נישט געווען צו טייער.

דער בנין פון דער שולע האָט אויך געדינט אַלס אכסניה פאַר אַנדערע קולטורעלע און ציוניסטישע טעטיקייטן: אספות, לעקציעס, קורסן; אַ ציוניסטישער מנין. שמיני עצרת און שמחת תורה זיינען יאָר־יערלעך געווען צו עטלעכע מנינים, חוץ יוגנט.

די ציוניסטישע טעטיקייט איז געווען אַ פאַרבנרייכע. זייער אָפט זיינען פאָרגעקומען פאַרזאַמלונגען און די ציוניסטישע אויפקלערונגס־אַרבעט ביי דער יוגנט איז געווען אַן אינטענסיווע.

פון אַ באַזונדערער וויכטיקייט איז געווען אונדזער אַרבעט לטובת די פאָנדן, אַן אַרבעט וואָס איז דירעקט געווען פאַרבונדן מיט דער פאַרוואָרצלונג פון ציוניסטישן געדאַנק.

באַלד ווי קרן היסוד איז געגרינדעט געוואָרן האָט זיך ביי אונדז אָרגאַניזירט אַ ספּעציעלער ועד, וועמענס מיטגלידער האָבן זיך איבערגעגעבן דער אַרבעט בלב ונפש. פון מרכז האָבן מיר פאַרלאַנגט צו שיקן עמיצן דורכצופירן די באַשטייערונגען. אונדזער שטעטל האָט געהערט צום ראָוונער קרייז. דורך די שווערע וועגן אין יענע נאָךמלחמה יאָרן איז נישט לייכט געווען אָנצוקומען צו אונדז אין שטעטל. ענדלעך איז ער אָנגעקומען, זיין הויפּטאויפגאַבע איז געווען צו האַלטן שבת אַ רעפעראַט אין בית המדרש. צו דעם זיינען געקומען אַלע — מענער, פרויען און קינדער. ווען מיר זיינען צוזאַמגנס אַרויס אין גאַס אַריין האָבן מיר גיך געפונען די שליטה איבער די קעשענעס. יעדער פאַרגלייך מיט אַנדערע, אפילו די בעסטע קהילות, איז תמיד געווען לטובת האַרכיוו, נישט בלויז וואָס שייך איינפלוס נאָר אויך וואָס שייך די סומעס. אַ סך שליחים פון קרן היסוד וואָס פלעגן קומען קיין האַרכיוו און זיינען איצט אין ישראל געדענקען גוט די באַשטייערונגס־אַקציעס ביי אונדז אין שטעטל. די וואַרעמע אָפּרופן פלעגן קוראַזשירן די שליחים און פאַרלייכטערן זייער שווערע אַרבעט. האַרכיוו איז פאַר זיי אַלע געווען אַ מוסטער און דעריבער פלעגן זיין אַזעלכע וואָס האָבן געוואָלט זיצן נאָך אַ פּאָר טעג. חיים יאַנקל דאַבראַמיל איז אָבער געווען קעגן: „אַ שאָד אויף די הוצאות, זאָל ער פאָרן ווייטער, ער באַקומט אַ געהאַלט!" אַזוי אַרום פלעגן די רעדנער'ס מער נישט בלייבן ביי אונדז ווי איין וואָך. אויפן צווייטן שבת איז דער רעדנער שוין געווען אין אַ צווייטן פּלאַץ.

אין די באַשטייערונגס־אַקציעס האָבן מיר נישט דורכגעלאָזט קיין איין משפחה. די אַנטשיידנדיקע מערהייט האָט אונדז טאַקע אויפגענומען בסבר פנים יפות.

אַ באַזונדער מעמד האָט ביי אונדז געהאַט דער קרן קימת לישראל. צום דאָזיקן פאָנד פון באָדן־אויסלייזונג איז געווען אַ פערזענלעכע באַציונג פון ליבשאַפט. מיט וואָס פאַראַ האַרציקייט פלעגט מען די מטבעות אַריינוואַרפן אין דער בלויער פּושקע! ווען זעלדע פריד פלעגט ערב שבת פאַר ליכט־צינדן אַריינוואַרפן די פּרוטות

אין דער פּושקע מיט תמימות און פרייד פון אַ שמחה — בין איך זיכער, אַז מלאכי שרת האָבן דאַן געשוועבט אַרום. אַ פרוי מיט זייער באַגרענעצטע מיטלען איז זי געווען נישט ווייניקער ווי צען פּושקעס זיינען געווען ביי איר אין שטוב — פון ר' מאיר בעל־הנס, פון פאַר־שיידענע ישיבות און סתם ירושלימער מוסדות; די פּושקע פון קרן קימת איז אָבער געווען אופן ערשטן אָרט און אַהין איז געגאַנגען די גרעסטע מטבע.

ווען נאָך דער באַשטעטיקונג פון מאַנדאַט אין סאַן־רעמאָ איז געגרינדעט געוואָרן דער „קרן הגאולה", איז פּראָקלאַמירט געוואָרן אַ גאָלד־אַקציע (דער פאַרשטאָר־בענער אברהם לעווינסאָן איז געשטאַנען אין שפּיץ פון דער אַקציע). ביי אונדז אין שטאָט האָבן מיר גע־זאַמלט עטלעכע זעק גאָלד־חפצים. פרויען האָבן געברענגט זייער צירונג, מענטשן האָבן געברענגט זילבערנע און גאָל־דענע כלים. יאָרן שפּעטער האָב איך געטראָפן לעווינ־סאָנען אין רחובות. דערזעענדיק מיך האָט ער, אַ טיף־גערירטער ביז טרערן, דערציילט מיט התפעלות פאַר די אַרומיקע וועגן דער התלהבות און מסירת־נפש פון אונדזער שטעטל: „גאַנצע זעק גאָלד" — האָט ער דערביי אויס־גערופן.

אין דער אַרבעט לטובת דעם קק"ל האָבן מיר דער־גרייכט אַ הויכע מדרגה. דאָס איז אין זיינער צייט אָפּ־געמערקט אין דער פּרעסע אַלס מוסטער פאַר אַנדערע קהי־לות אין פּוילן.

די אַכט חנוכה־טעג זיינען באַזונדערס געווען גע־ווידמעט דעם קרן קימת. באַלד דעם ערשטן טאָג האָט אַ פּאָרל פון די חשובסטע עסקנים אָנגעהויבן קורסירן אין שטאָט, אָ־הייבנדיק פון הויז פון שמואל דיק־שטיין אויף סקאַבעלקע ביזן הויז פון בנימין או־דליס אין צווייטן עק שטאָט. קיין איין הויז איז נישט איבערגעהיפּערט געוואָרן. אין יעדן הויז האָבן מיר אַריינ־געבראַכט אַ פּושקע און אויפן אָרט באַקומען אַ געוויסע סומע אַלס ערשטע „הרקה". חנוכה־צייט איז דאָס שטעטל געווען באַדעקט מיט בלאָטעס. די עסקנים פלעגן אין זיי טאָפּטשען ביז איבער די קני כדי צו דערגרייכן די ווייטסטע גאַסן. דאָס סטאַווקע־געסל האָט געשמט מיט אירע אָרעמע איינוווינער אָבער אויך דאָס געסל איז נישט פאַרנאַכ־לעסיקט געוואָרן. צוליב עפעקטיווקייט און קאָאָרדינאַציע איז די גאַנצע אַרבעט געמאַכט געוואָרן דורך דעם זעלבן פּאָרל וואָס האָט אָנגעהויבן. די חשיבות פון די גובים האָט פאַרשטייט זיך דערצידירט וועגן גרויס פון די סומעס.

אין מיין זכרון זיינען אויפגעהיטן אַ סך פאַלן ווען מיר האָבן איינקאַסירט גרויסע סומעס. דער עיקר איז אָבער געווען די באַציונג מצד די תורמים. זיי פלעגן פאַרויס צוגרייטן זיך צו די חנוכה־וויזיטן פון די ציוניסטן און זיי האָבן אונדזערע מענטשן אויפגענומען מיט דרך־ארץ און יראת הכבוד. ווער איז אימשטאַנד אויסצו־רעכענען אַלע אונדזערע אַקציעס און וווּ איז די פעדער וואָס זאָל קענען אָפּמאָלן דעם פיינעם אָפּרוף פון אונדזערע לאַנדסלייט!

דער ארץ־ישראל־אַמט

נאָך דער באַלפור־דעקלאַראַציע איז אין אונדזער שטעטל אָרגאַניזירט געוואָרן אַן ארץ־ישראל־אַמט און מיר האָבן אָנגעהויבן אַן עליה־אַרבעט. נישט לייכט איז געווען דאָס אויסקלייבן די עליה־קאַנדידאַטן. אין אַ קליין שטעטל זיינען דאָך אַלע געבונדן פאַמיליאַר. אין אַמט האָט מען זיך געבראָכן דעם קאָפּ: דער עליה־קאָנטיגענט איז באַגרענעצט. באַשטעטיקן קענען מען נאָר איינצעלנע קאַנדידאַטן. דאָס זיינען געווען שווערע צייטן, באַלד נאָך דער מלחמה, ווען אַלע האָבן געוואָלט קיין ארץ־ישראל, אויך ווייל די אַנדערע אימיגראַציע־לענדער זיינען געווען געשלאָסן. שווער געווען צו באַשליסן קעגן דעם אָדער יענעם חבר. דערצידירט האָט אָבער די טובה פון ארץ־ישראל. מיר האָבן געוווּגן ווער פון די קאַנדידאַטן איז מסוגל מער צו נוצן פאַרן לאַנד.

אויך די אַנטוישטע האָבן דאָס פאַרשטאַנען און זיי האָבן אָנגענומען דעם דין מיט שווייגן. איך געדענק נישט קיין איין אויסברוך קעגן א"י־אַמט, הגם דאָס אָפּוואַרפן אַ בקשה האָט פאַר אַ סך משפחות באַדייט צו פאַרלירן די לעצטע האָפענונג. היינט קענען מיר זען די ברכה וואָס יענע עליה האָט געבראַכט. די בעסטע זין אונדזערע זיינען דעמאָלט עולה־געווען. אַלע האָבן זיך איינגע־וואָרצלט אין לאַנד, כמעט אַלע זיינען מענטשן פון אַרבעט, איבערגעגעבענע, אויסגעצייכנטע בירגער. מיר שטאָלצירן: דאָס זיינען דיינע קינדער, האַרכיוו, און דאָס איז דער שענסטער דענקמאָל וואָס מיר האָבן פאַר דיר אויפגע־שטעלט!

צום סוף לאָמיר דערמאָנען די גרייטקייט פון אונדזער שטעטל פאַר יעדער פילאַנטראָפּישער אַרבעט. נאָך די פּעטלוראַ־פּאָגראָמען האָט אין אונדזער געגנט גראַסירט דער רוצח באַלאַכאָוויטש *, ימח שמו. יעדעס יידיש שטעטל ווו זיינע באַנדעס זיינען אַריינגעקומען, האָבן יידן געטרונקען פון ביטערן כוס ביזן סוף.

די באַנדעס האָבן אויסגעמיטן האָרכיוו און די שטאָט איז ניצול־געוואָרן. אַ סך האָבן געגלויבט אַז דאָס איז אין זכות פון הייליקן „מוכיח", וועמענס קבר געפינט זיך אויפן שטאָטישן בית־הקברות. גאַנצע שטעט זיינען חרוב־געוואָרן דעמאָלט און יידן זיינען געבליבן בעירום ובחוסר כל. אין גאַנץ וואָלין איז אָרגאַניזירט געוואָרן אַ רעטונגס־אַקציע און פאַרשטייט זיך, אַז האָרכיוו איז נישט געזעסן מיט פאַרלייגטע הענט. מיר ציוניסטן זיינען געווען איבערצייגט אַז מיר דאַרפן טאָן די אַרבעט, ווייל ווער נאָך ווי מיר זיינען געווען מסוגל משפיע־צו־זיין און צו וועמען האָט מען זיך באַצויגן מיט אַזאַ רעספּעקט און צוטרוי.

דעם ערשטן שבת האָט אונדזער פאָרשטייער גערעדט אין אַלע בתי־תפילה. פאַר קריאת התורה האָבן אַלע מנינים געהאַט א הפסקה און געוואָרט ביז דריי אַ זייגער אויף דעם איינציקן רעדנער. דער רעדנער צוזאַמען מיטן רב האָבן דערביי זיך צעוויינט. „די טרערן־אַקציע"... — האָט מען גערופן די הילפס־זאַמלונגען, און דער אָפּרוף איז געווען אַ גוואַלדיקער. מענטשען האָבן אַליין געבראַנגט זייערע ביישטייערונגען צום רעדנער אַהיים.

אין 1919 איז געווען אַ הונגער. די שטאָט איז אַריבער פון האַנט צו האַנט און יעדער פון די שליטים האָט געלייגט זיין שטעמפּל מיט גזילה פון דעם וואָס איז נאָך געווען אין שטעטל. די צדקה־אַנשטאַלטן האָבן אויפגעהערט אַרבעטן אָבער אָט האָט זיך דערנענטערט פּסח און די צאָל נצרכים איז גרעסער ווי תמיד. מיר זיינען

* בולאַק־באַלאַכאָוויטש — דער ראש פון בעלאָרוסישע פריי־וויליקע וואָס האָבן געהאָלפן די פּאָליאַקן אין זייער מלחמה קעגן די באָלשעוויקעס (1920).

מתנדבים באפית מצות

פרייוויליקע ביים מצות־באַקן

אַרויס אין שטאָט און געזאַמלט אַ סך געלט. אין רעזולטאַט איז קיין שטוב נישט געבליבן אָן מצות, פלייש און ווייַן.

בלויז איין ייִד האָט זיך געפונען וואָס האָט נישט געוואָלט זיך באַשטייערן, הגם מיר האָבן געוווּסט אַז דער קמצן האָט אַ מעגלעכקייט צו געבן. מיר האָבן אים געפּרוּווט איבערצייגן, האָט ער איינעם פון אונדז באַליידיקט, דאָס האָט אויפגעבראַכט די גאַנצע שטאָט. מ׳האָט גערופן אַן אסיפה צום רב און ס׳איז אַרויס אַ חרם אויף דעם ייִד. דאָס איז דערגאַנגען אַזוי ווייט, אַז אַ שבת שפּעטער האָט דער קמצן ביי דער אָנוועזנהייט פון אַ גרויסן עולם אין בית־מדרש אויסגעטאָן די שיך און אַ באָרוועסער און איינגעבויגענער געבעטן מחילה ביי דעם וואָס ער האָט באַליידיקט. ערשט דעמאָלט האָט די שטאָט אים מוחל־געווען און ער האָט לסוף געגעבן אַ פּיל גרעסערע סומע ווי מ׳האָט פון אים פריער פאַרלאַנגט.

איך בין נישט ביכולת אַלץ צו דערציילן וועגן לעבן פון האַרכיוו מיט אירע ייִדן. אונדזערע לאַנדסלייט אין ישראל צוזאַמען מיט אונדזערע קינדער מעגן מיט שטאָלץ דערמאָנען זייערע אבות, זייער טאַטע־מאַמע, ברידער־שוועסטער, וואָס זיינען אומגעקומען אויף קידוש שם העם. און אויב ביים לייענען דאָס וועט עמיצער אַרויסלאָזן אַ שווערן קרעכץ פאַר זייער אָנדענק — וועט דאָס זיין מיין שכר.

רחובות, 1954

פרנס הציבור יעקב חומש

הדמות הבולטת ביותר בעיר באה לאו דווקא מקרב החוגים האמידים. פרנס הציבור, שליחו העיקרי ולוחם מלחמתו, היה ר׳ יעקב חומש ז״ל. הוא היה הרוח החיה בפעילות הציבורית, ראש וראשון בכל הפעילות הציונית בעיר.

ר׳ יעקב חומש ייסד את הבנק הקואופראטיבי היהודי, ששימש נקודת אור בחייהם הכלכליים של יהודי העיר. ניהל אותו ופיתח אותו כמוסד כלכלי מרכזי בעיר. היה ממיסדיו של בית־הספר „תרבות״ בשנת 1926 ונשא בעול קיומו ופיתוחו.

היה סגן ראש העיר ועמד על משמר האינטרסים היהודיים בעיריה בתוקף ובקומה זקופה. לחם ללא ליאות על כך, שהאוכלוסיה היהודית תיהנה מפעולות העיריה באופן יחסי למספר התושבים. הוא ייצג את האינטרסים של הציבור היהודי כלפי השלטונות בגאווה ובכבוד, לא השפיל עצמו ולא כרע ברך בפני השליט.

ואמנם השיג את המקסימום שניתן היה להשיג בתנאים המיוחדים, בהם נמצאה יהדות פולין בין שתי מלחמות העולם.

יעקב חומש היה יושב ראש ההסתדרות הציונית בעיר, יו״ר ועד בית־הספר „תרבות״, יו״ר קרן היסוד, עמד בראש כל המפעלים הציוניים והשפיע על הרוח הציונית והחינוך הציוני בעיר.

הוא לא רק נאה הרצה, דרש ונאם, אלא גם הגשים את אשר הטיף לאחרים. עלה ארצה עם כל משפחתו לפני מלחמת העולם השניה.

נפטר בשנת 1954 ברחובות.

תל־אביב **ברוך צימרמאן**

סגן ראש העיר

ר׳ יעקב חומש, שריכז בידיו את כל עניני הציבור של העיירה ועמד בראש כל המוסדות הציוניים בה, כיהן כסגן ראש העיר (פרט להפסקה קצרה) מאז כניסת הפולנים להורוכוב ועד עלייתו ארצה. ובאיזה כבוד מילא את תפקידו זה! לא אשכח את נאומיו מעל הגזוזטרה של ה„סטאַרוסטבו״ בימי 3 במאי או 11 בנובמבר. לשיא גדולתו, לדעתי, הגיע לאחר עלייתו ארצה. אין בלבי ספק, שמסוגל היה למילוי תפקידים נכבדים במוסדות הישוב דאז, אולם הוא העדיף להתפרנס מעמל כפיו עד יומו האחרון עלי אדמות.

תל־אביב **דוד טהורי (זוברמן)**

הקרנות הציוניות

הקרן הקיימת לישראל

תפקיד מיוחד במינו לקירוב המוני בני־ישראל בגולה לגאולת ארץ־ישראל נפל בחלקה של הקרן הלאומית העממית — קרן קיימת לישראל.

קרן זו נתחבבה על כל שכבות העם, על ילדים ומבוגרים כאחד. הקרן הקיימת לישראל נעשתה חוט שידרה של החינוך הלאומי־הציוני בתפוצות, והחדירה את רעיון גאולת הארץ לכל בית.

זו היתה למעשה כניסה לעול של עבודה ממשית בשביל ארץ־ישראל.

„הקופסה הכחולה" היא שקירבה את הילד בבית הספר ובבית לרעיון הציוני, והיא ששימשה במידה רבה ביטוי לקשר שבין הבית היהודי בגולה לבין ארץ ישראל.

עצם הפצת הקופסאות היה בה משום כיבוש הבית היהודי בשביל המפעל הציוני. בכל ראש חודש, כשהנוער היה עובר בבתים להריק את הקופסאות, נקשרו קשרים אמיצים בין בעל הקופסה ובין מפעל התקומה בארץ.

כשהוכרז על מפעלים מיוחדים היו זוגות של מבוגרים עוברים מבית לבית לשם איסוף תרומות. בחגיגות בר־מצוה, בחתונות היו מפיצים תוית מיוחדת למען הקרן הקיימת לישראל. בעלייה לתורה בבתי־הכנסת היו תורמים גם לקק"ל.

בערב יום־הכיפורים היו מעמידים קערות בבתי־הכנסת לטובת הקק"ל. ההכנסה היתה רבה. במרוצת הזמן נערך בעיירה בימים נוראים ובסוכות מנין, שהכנסתו היתה מיועדת לקק"ל.

כשהוכרז על מפעל מיוחד מטעם קק"ל, כגון — חודש הקק"ל, היו נכבדי העיר הולכים להריק את הקופסאות. כל הפעולה נעשתה בהתנדבות.

מבחינת התרומות לקק"ל היתה הורוכוב בין התורמים הראשונים בפולין, באופן יחסי למספר אוכלוסית היהודים.

קרן היסוד

אופי שונה נשאה הפעולה למען קרן היסוד. היתה זו בעיקר התחיבות חד־פעמית לתרום סכום מסוים במשך שנה.

הפעילים היו מכנסים אסיפה רבתי בבית הכנסת בהשתתפות נואם מרכזי. לאחר האסיפה היו עורכים ישיבה, שבה בחרו בחשובי העדה, שקיבלו על עצמם לבקר בבתי האמידים כדי לחייבם לשלם סכום כסף מסויים במשך השנה. אחת לשבוע או אחת לחודש היו העסקנים באים לגבות את התרומה המובטחת. לא אחת היה הילד שחזר מבית הספר מזכיר לאבא שלו, שלמחרת היום יבואו להתרימו.

בין המתרימים העיקריים בעיר הצטיין במיוחד יעקב חומש. היה ציוני מסור בלב ונפש ומראשי הפעילים ומפעילים בעיר. כשהיה צורך לבצע מפעל מסויים בעיר, היה מכתת רגליו בגשם ובבוץ ואיש לא השיב פניו ריקם. הוא עצמו היה לא רק בין המתרימים, אלא גם בין התורמים הראשונים.

לפני הקמת בית־הספר העברי בהורוכוב שימש המועדון הציוני כמרכז הפעולה הציבורית והציונית בעיר. היה זה בית־מפגש לפעילים ומרכז לפעולה תרבותית בעיר. במועדון נמצאה הספריה העירונית ובו גם רוכזה כל הפעולה הציונית של תנועות הנוער, „החלוץ" והקרנות הציוניות. עם הקמת בית־הספר העברי היה הוא מרכז כל הפעולות הציוניות בעיר.

נתניה — **רחל בירמאן־מיטאבסקי**

כך היינו מריקים את קופסאות הקרן הקיימת

הפעולה למען הקרן הקיימת לישראל — היתה לא קלה, אבל הפעילים, בעיקר הנוער, היו עושים בה במסירות רבה. העיירה היתה מחולקת לקטעים. לכל קטע היה יוצא אחת לחודש זוג להרקת קופסאות הקרן הקיימת או לפעולה מיוחדת (כגון ל״ג בעומר, ט״ו בשבט וכו׳). יש שנתקבלו בסבר פנים ויש להיפך. לא אחת היו המתרימים מהססים אם להיכנס לבית פלוני, אולם כשהיית מתרחק ממנו, היה השוכן בו רץ אחריך כנעלב ומוסר תרומתו.

סוחר תבואות היה אבי, ר׳ צ ב י. כל סוף שבוע היו מתאספים אצלו המוכרים לשם עריכת חשבונותיהם. היו יושבים מסביב לשולחן, המיחם הרותח באמצע, ועל כוס תה מתנהלות שיחות בעניני מסחר. היה הסכם בינינו שכל סכום בחשבון פחות מזלוטי (מטבע פולני) ייתרם לקופסת הקרן הקיימת. קמה התחרות בין הסוחרים ולא אחת הכפילו תרומותיהם.

תל־יוסף

משה בניהו

מגבית של „קרן היסוד" בשנות העשרים *

המשבר השורר בעת האחרונה בציונות לא פסח גם על עירנו ואותותיו ניכרו תיכף בהתמעטות ההכנסות לקרנותינו. נוסף על זה רבו אצלנו ה„יורדים" והללו, בכדי לכסות חרפתם ולהצדיק את דבר שיבתם אל הגולה, מפיצים כל מיני שקרים ודברי הבאי על הארץ ועובדיה. ולכן אין להתפלא שעסקנינו המקומיים נגשו בלב חרד ומהסס לעבודת „קרן היסוד", שלשם זה בא לעירנו ציר הלשכה הראשית הרב י. ב ר ג.

ביום השבת — 14.8 נערכה אספה המונית בבית המדרש, שבה נאם האורח הנכבד על הנושא „החלום והתגשמותו". רושם דבריו היה אדיר מאד. ממחרת היום, בנאמו שנית, היה אולם בית המדרש מלא מפה לפה. בדבריו הנלהבים שם הנואם לאל את דיבות ה„יורדים" על הארץ וסיפוריו ותיאוריו הפשוטים מחייהם ועבודתם של חלוצינו בא״י הלהיבו ממש את ההמונים, שלא היה להם עד כה שום מושג מכל אלה, וכמה ימים אחרי זה היה שם „העמק" ובוניו נישא על שפתם...

אחרי התעמולה בע״פ נגשו לעבודה המעשית, לגביית חובות ישנים, שלכך היו מכוונים כל מאמצינו. ביחוד הצטינו בפעולתם ה״ה: י ע ק ב ח ו מ ש, א ה ר ן ג ב ל ר, ש ל מ ה פ ל ו מ י ן, א ב ר ה ם י צ ח ק ר ו כ ל, מ א י ר ב ר ג ר, ח י י ם י ע ק ב ד ו ב ר ו מ י ל, י צ ח ק פ ל ו מ י ן, ש ל מ ה צ י מ ר מ ן, א ב ר ה ם ב ר ג ר, צ ב י ה ק ד י ש וגם הרב ב ר ג בעצמו, שבמסירותו היה לדוגמה לשאר עסקנינו.

עכשיו יש לציין בקורת רוח שנתבדו כל ה„נבואות" שחזינו בדמיוננו ולמרות רוע המצב האקונומי בעירנו — התוצאות הן די חשובות; ההכנסות גדלו פי שנים ויותר.

מעתה תלוי הדבר בידי העסקנים המקומיים שהתלהבות זו לפעולתנו בארץ, שתקפה בשעתה את תושבי עירנו, לא תהיה התלהבות ארעית גרידא. הבה נקווה שידעו חברינו לנצל אותה כראוי לתועלת עבודתנו.

ח. ל. פ.

* כתבה על הפעולה למען קרן היסוד בהורוכוב, שנדפסה ב„ ק ר ן - ה י ס ו ד", ירחון ספרותי־אינפורמציוני, וורשה, ב׳ בחשוון תרפ״ז — 10.10.1926, בכותרת: „הורוכוב (גליל ווהליניה)".

בשליחות ציונית ב־1930

שתים היו בוולין העיירות אשר היו אומרים עליהן, שאם ישנם בתפוצות־הגולה יישובים יהודיים שכל כולם ציונים, הרי הם: ברסטצ׳קו והורוכוב.

מאד ייתכן, כי היתה באמירה זאת משום הפרזה ושמא אף פגיעה בכבודן וזכויותיהן של ערים אחרות בתפוצות־הגולה, ואולי — של ערים ועיירות רבות. אך כך היו אומרים. והכוונה אינה לבני ברסטצ׳קו והורוכוב עצמם. היו אומרים זאת אחרים, שאינם נוגעים בדבר.

לא זכיתי לבקר בברסטצ׳קו, וכל ימי מיצר אני על כך. ביקרתי במאות ערים ועיירות בפולין, ודווקא לעיר־עיירה מהוללת זאת לא הגעתי.

בהורוכוב — ביקרתי. וכל ימי אסיר תודה אהיה ל„קרן היסוד", אשר היא שזיכתה אותי בביקור זה.

מבעד למעטה השנים וערפל השכחה, הולכים וחוזרים אלי אותם ימים מועטים של ביקורי בהורוכוב.

הגעתי שמה בעיצומו של חורף, באחד מערבי שבתות, סמוך לבין־השמשות. היה מזג־אויר קשה מאד, רוח־זלעפות ושלג ועננים כבדים הרובצים על ראשך ועל חזך. מתחנת הרכבת, מרחק 8 קילומטרים מהעיר, נסעתי, בלוויית חברים, שבאו להקביל פני, בעגלה פתוחה, מופקר לרוח ולשלג. כולי רועד מקור הגעתי להורוכוב, הוכנסתי לחדר־המגורים, בו אושפזתי למשך ימי שהותי בעיר, ומיד נלקחתי אחר כבוד לביתו של יושב־ראש הוועד של „קרן היסוד".

עם כניסתי לבית זה נכנסה ללבי — ונשארה בו — הורוכוב. מיד אפפתני חמימות של בית־אבא. הבית מלא היה אנשים והוא הלך והתמלא עוד יותר, וכאילו דבקה נפשי בנפשו של כל אחד מהם. לא לכבודי שלי באו האנשים, כי אם לכבוד שליחותי, ושליחותי היתה שליחותם. אדרבא, שליחותי שלי היה בה גם מילוי תפקיד, ואילו „שליחותם" שלהם ודאי וודאי שהיתה כולה לשם שמים, מתוך דבקות ציונית־חסידית וולינית.

ובערב — אסיפת־עם בבית־הכנסת. הנושא: ארץ־ישראל, ציונות, קרנות לאומיות. אסיפה ככל האסיפות ממין זה, הנושא — שיגרתי, נדוש — ומה יש לחדש בו, בייחוד בעיר ציונית, באסיפה ציונית? אך פתאום הוארת באור פנימי, פתאום נמסר ועבר אליך ברק עיניהם של הנאספים, — כמעט כל הורוכוב, — עינים המביעות ציפייה, מתח וצימאון. ופתאום צמחו לך כנפים והתלכדת לגוש אחד עם העדה כולה. אתה נישאת על כנפיך ונשאת אתך את כולם — לארץ, למולדת, למחר המאושר!

היתה הורוכוב כמרקחה. ואני — כל אותו ליל־שבת, ליל חושך ואפלה וסופת שלג, לא ישנתי, לא יכולתי להירדם. ואותו לילה, בדמי הלילה, בפעם הראשונה והיחידה בחיי, שמעתי את הקול הקורא: „שטייט אויף, שטייט אויף, ישראל עם קדושים, שטייט אויף לעבודת הבורא". אמסור חוויה זו, מיוחדת במינה, בלתי נשכחת, בלשונו של ח. נ. ביאליק („פרקי חיים"): „קול השמש העיוור, המגשש במקלו, לפני עלות השחר, בערפל, מגשש ותועה ונתקל ונופל וקם, וקריאה אחת, כמין בת קול, יוצאת מפיו בנעימה בוכיה ומתפשטת בתוך הערפל, בדמי השחר: „ישראל, עם קדושים! עורו נא, קומו נא, עמדו נא לעבודת הבורא!"

קריאה־כמין־בת־קול זאת — בהורוכוב שמעתיה. כפעם בפעם, עד היום הזה, היא מתעוררת בי ומהדהדת, מהדהדת... למחר, בשבת, יצאתי, בלווית חברים, לראות את העיירה, שההיסטוריה שלה היא בת מאות בשנים. ראיתי עיירה שאגאלית טיפוסית. הנה נדמה לך, תראה טסים מעל לגגות — את „זוג הנאהבים", „הכנר", „העז", „המטיילים"... — הנה היא כולה לפניך — השטעטל, על יגונה ודלותה. חן־שבתה והנשמה היתירה שלה, כל עושר תורתה וחסידותה וחלוציותה ומלוא חכמתה ופיקחותה... — הורוכוב!

ובמוצאי־שבת שוב אסיפה, וכל ארבעת ימי ביקורי — אסיפות וישיבות ופגישות ושיחות, ארבעה ימים של התרפקותי על העיר ושל — בל אחטא בשפתי — התרפקות העיר עלי.

ביני לביני — מגבית „קרן היסוד". וגם אם תבוא „סטאטיסטיקה" ותנסה להזים דברי — לא אאמין, שהיה בהורוכוב איש יהודי, שלא תרם למגבית. כשם שלא אאמין, שהיו בהורוכוב שלא ידעו, לפחות הבינו, עברית.

הומחש לי אז מדוע, עוד טרם הכרתי אנשי הורוכוב במקומם, הייתי אני, בוורשה, במשרד הא"י המרכזי, פוטר את העולים והחלוצים מהורוכוב מהבחינות לקבלת סרטי־פיקטים. אוי לנו, שכה מעטים היו בידינו הסרטיפיקטים!

תל־אביב

ישראל ריטוב

להכשרה, לעליה!

בתום מלחמת העולם הראשונה נמצאה העיר במצב של תוהו ובוהו. זכורני, ביום ראשון אחד, התחילה כנופיה של גויים מהכפרים הסמוכים להשתולל על יד בית־הכנסת הגדול. הם צעקו, שיש לשרוף את בית־הכנסת ולהרוג את כל היהודים. קמה בהלה גדולה. פתאום אני רואה את איצי „פויער" (— „איכר", כינוי שניתן לו על שום כוחו ובריאותו) — רץ אל עגלה אחת של גויים, חולץ את היצול ומכה במשתוללים על ימין ועל שמאל. הצטרפו אליו עוד בחורים, והגויים ברחו כל עוד נפשם בם.

בימי מלחמת פולין עם הבולשביקים (1920), נזדמן לי לעשות לילות אחדים ביער זבידוב יחד עם גויים. שמעתי את שיחותיהם. הם טענו: — „יש להשמיד את כולם".

למחרת חזרתי הביתה ופגשתי את אחי נחמן ז"ל ליד טחנת הקמח בסקובלקי. הוא סיפר לי על חשש למהומות בעיר. אני מתבונן מסביב ורואה שיירה של עגלות עמוסות חיילים פולנים ואספקה צבאית עוברת דרך העיר. פתאום צועק חייל פולני לעברנו: „יהודים, בואו הנה!" נגשנו אליו. הוא וחבריו הפולנים אמרו לנו: „קראו בקול רם: „תחי פולין"! עשינו כפקודתם. אחר כל זה הם השליכו אותנו לתוך הנהר. בדרך נס ניצלנו וברחנו הביתה.

ושוב פעם עמדתי ליד חנותו של שלמה פלום ז"ל. עמד שם גוי, שהיה מעורב בין היהודים, ואמר בפשטות ובכל הרצינות: צריך לשחוט את כל היהודים...

הדברים נחרתו בלבי. החלטתי: לצאת את הגלות, לעלות ארצה!

כעבור זמן מה בא פנחס רשיש לביקור בעירנו

חברי „החלוץ" — תרפ"ה

„החלוץ"־גרופע — תרפ"ה

מימין לשמאל — עומדים: שלמה צימרמן, אהרן גרייאן, צבי קבצן, דב זינגר, משה ביניוק, ישעיהו אידים, חיים שכטר, יוסף אודליס, דוד קליינר, שמואל קריגר, יונה זוטלר, חיים טוט, נחום מילשטיין. **יושבים:** לייבוש אידים, שרה גלזר, שלמה כורך, חיים־יעקב דוברומיל, צינה קריגר, בת־שבע קריגר.

מטעם מרכז „החלוץ" בוורשה. הוא נאם בבית־המדרש ודרש מהנוער להגשים את הציונות בגופו. אחר נאומו פניתי אליו. הוא הסביר לי, שיש לארגן את הנוער להכשרה חקלאית.

הייתי הראשון שיצא להכשרה חקלאית. אחרי באו עוד שתי בחורות — בת שבע וציונה קריגר (שתיהן בישראל).

עליתי ב־1925. אחרי חמש שנים להיותי בארץ, נסעתי לכמה חדשים להורוכוב לביקור משפחתי. התפעלתי מאד מהתקדמות הנוער בהורוכוב. רובם ככולם היו מאורגנים בהסתדרויות ציוניות, ובלב כולם שאיפה אחת: לעלות לארץ!

תל־אביב **שלמה כורך**

"החלוץ"

עוד לא נותקה השלשלת

אין פלא, שבימי השינויים הכבירים בחיי היהודים, שלא פסחו על עיירתנו, מצאה תנועת התחייה והציונות כר נרחב ואוזן קשבת אצל רוב יהודי המקום. במשך כל השנים נשמע כאן רחש של פעילות ציונית מכל הגוונים.

האפשר לשכוח את התהלוכה הנהדרת, עם החלטת סן־רימו * — תהלוכה שהשתתפו בה כל יהודי העיירה, הבתים המקושטים בדגלי תכלת־לבן, יום חג לעיירה, אשר עורר ציפיה שהגאולה קרובה, ממשמשת ובאה; עליית החלוצים הראשונים לארץ, שהמונים באו ללוותם על אף יום החורף הסגרירי; ביה"ס העברי הראשון, מן היחידים בסביבה, ושקידתם ומסירותם של המורים, אשר בתנאים הקשים באותם הימים, הקנו לחניכיהם אהבה לשפה, לעם ולארץ. הם דיברו עברית. הספר העברי היה להם צורך נפשי, טבעי; הספרייה העברית, שנוסדה לפני שנים, התפתחה ונעשתה לספרייה המרכזית בעיר. מאות היו קוראיה התמידיים. כל ספר עברי שהופיע, אם בפולין ואם בארץ, היה מגיע לספרייה. כל שליח ציוני בזמנו מטעם הקרנות הציוניות ידע שפה, בעיירה, עליו גם להופיע לפני הנוער בהרצאה בעברית.

הצעירים היו ממשיכי השרשרת של הכשרה ועליה לארץ. מיד לאחר עליית הראשונים המשיכו רק בודדים לעלות. ההתעוררות הראשונה דעכה. המשברים בארץ ובציונות נתנו אותותיהם גם בעיירה. צו השעה לעלות לא היה נחלת רבים. הציונות כהגשמה אישית — זרה היתה לציונים בימים ההם. בני הנוער, חניכי בית־הספר, שרובם עוד לא היו בגיל העלייה — לא מצאו סיפוק בציונות זו. הם נכבשו לחיי עבודה, הגשמה אישית ועלייה — מושגים שהדים קלושים מהם הגיעו אליהם, אם מתוך קריאת ספר „יזכור" ואם מתוך גליונות „הפועל הצעיר", שמי יודע איך נתגלגלו אלינו.

הנוער מצטרף

כמעט כל חברי „החלוץ" בעיר היו בני המעמד הבינוני. מעולם לא טעמו טעם עבודה, לא הם ולא הוריהם. בעלי מלאכה כמעט שלא היו ב„החלוץ". המעבר לחיי עבודה היה חזיון בלתי רגיל. היחס לעבודה היה שלילי, ומכאן גם נבע היחס השלילי להסתדרות „החלוץ" בעיר, בשנים הראשונות לקיומה.

התגברות האנטישמיות בפולין הביאה לשורות „החלוץ" נוער שחיפש לעצמו פתרון כלכלי.

השלטון הפולני החל לנשל את היהודים מעמדותיהם הכלכליות. הפולנים שהתישבו בשטחי הספר האוקראיניים, החלו לדחוק את רגלי היהודים והאוקראינים כאחד. את האוקראינים נישלו מאדמתם ונתנו להם אפשרות להגר מפולין, ואילו נגד היהודים פתחו במלחמה כלכלית, הקימו בהורוכוב חנויות וקואופראטיבים והחלו לחדור לתוך תחומי המסחר היהודי. לאחר שנסתתמו מקורות הפרנסה של היהודים בעיר, החלו צעירים רבים להצטרף לשורות „החלוץ" כדי לצאת להכשרה ולעלות לארץ.

---

* בועידת סן רימו (24 באפריל 1920) החליטו „מעצמות הברית העיקריות" (איטליה, בריטניה, יפאן, צרפת) לכסור את השלטון על א"י לבריטניה כמעצמה מנדאטורית ולהטיל עליה את האחריות לביצועה של הצהרת בלפור.

חינוך ותרבות

כך החל ,,החלוץ" לקלוט גם נוער חסר השכלה כללית ועברית. עובדה זו גרמה לכך, שבפני ,,החלוץ" בהורוכוב נפתח כר פעולה חדש: מלחמה בבורות ובבערות והנחלת הלשון העברית. נפתחו שעורי ערב לעברית ולהשכלה כללית. במיוחד הצטיין בפעולה זו המורה אריה מוגי־ליאנסקי, שעשה את עבודתו בהתנדבות, ללא כל תשלום. כמוהו היו אף אחרים, הן ממורי בית־הספר העברי והן מסניף ,,החלוץ" המקומי.

כך היה ,,החלוץ" בעיר לא רק גורם לפרודוקטיביזאציה של הנוער, אלא גם גורם להפצת הלשון העברית והתרבות העברית.

כשהופיע בוורשה העיתון העברי ,,הצפירה" — היה מספר החותמים עליו בהורוכוב ניכר למדי. כן היה נפוץ מאד ,,העתיד", עיתון ,,החלוץ" בפולין.

עזרה הדדית

ברם לא רק בפעולות הכשרה ותרבות עסקו חברי ,,החלוץ" בהורוכוב. עם ההתרוששות הכללית של יהודי פולין לא היה כסף להוצאות העלייה לרבים מחברי ,,החלוץ", שאושרו לעלות. על כן היו נוהגים להכריז מפעם לפעם על גיוס ימי עבודה לטובת העולים וכן נערכו נשפים, שהכנסתם היתה קודש למטרה זו.

מקורות ההכנסה היו שונים ומגוונים. פעם בא אלי סוכן העיתונים היומיים שהופיעו בוורשה — ,,היינט" ו,,מאמענט" — והציע, ש,,החלוץ" יקבל על עצמו את הפצת העיתונים בעיר. קיבלנו גם עבודה זו ולא עוד אלא שהכנסנו מהר שינוי לטובה בחלוקת העיתונים. עד אז היה העיתון מתקבל תמיד למחרת יום הופעתו. כשאנו קיבלנו את סוכנות העיתונים לידינו, הבאנו לכך שהעיתונים נתקבלו בו בערב, ובאותו ערב גם חולקו.

הואיל והורוכוב שימשה עיר מחוז, היו באים אלינו מהסביבה כולה לסדר דרכונים בשביל העולים. פעם היינו מגישים עזרה כספית גם לחלוצים מן העיירות הסמוכות.

בין אלה שהצטיינו בפעולתם למען ,,החלוץ" ייזכרו כאן חיים יעקב דוברומיל ודוד קליינר. דוברומיל התבלט מאד בפעולות ההסברה וההדרכה והיה מעמודי התווך של ,,החלוץ" בעיר. דוד קליינר הצטיין לא רק

אונט־קורסן פון ,,החלוץ", אין צענטער — דער לערער זילבערבערג — 1929/30

בפעולה בקרב „החלוץ", אלא היה פעיל גם בקרב „החלוץ הצעיר", שנוסד בעירנו בשנת 1924. קליינר התמסר בלב ונפש לפעולה בקרב „החלוץ הצעיר" ונשא בעול בהתמדה וללא לאות. לאחר מכן יצא להכשרה בקלוסובה, עבד במחצבה ובמשוריה ומשם עלה לארץ.

תל־יוסף **משה בניהו**

קבוצת חברים מסניף „החלוץ" — 1929 **א גרופע חברים פון „החלוץ" — 1929**

בשורה למעלה — מימין לשמאל: שמואל קריגר, פלומין, ישראל בלכמן, ציונה קריגר, יצחק קליגר, שמחה רפופורט, אברהם פלומין, חיים־לייב פיש, מלכה נובוגרוד (מברסטצ׳קו), משה ביניוק. **יושבים — מימין לשמאל**: שמואל רוויטש, ברוך שוורצאפל, ישעיהו האַק, אברהם זילברשייד (מברסטצ׳קו), גיטל רוויטש, שפרה טרייסטר, יוסף אודליס, משה ניימן, דוד קליינר.

די געשיכטע פון "החלוץ" אין אונדזער שטעטל

נ י ש ט א י ב ע ר ג ע ר י ס ן א י ז ד י ק י י ט

קיין ווונדער נישט, וואָס אין די טעג פון די מעכטי־קע ענדערונגען אינעם יידישן לעבן, וואָס האָבן אויך נישט איבערגעהיפּערט אונדזער שטעטל, האָט די ציוניסטישע רענעסאַנס־באַוועגונג געפונען אַ ברייט פעלד און גוטן באָדן ביים רוב יידן. קען מען פאַרגעסן די פּרעכטיקע דעפּילאַדע נאָכן באַשלוס אין סאַן רעמאָ * — אַ דעפּילאַדע אין וועלכע עס האָבן זיך באַטייליקט דאָס גאַנצע שטעטל: די הייזער וואָס זיינען געווען באַצירט מיט בלוי־ווייסע פענער, דעם יום־טוב וואָס האָט דערוועקט אַזוי פיל האָפענונגען; די ערשטע חלוצישע עליה, בעת מאָסן זיינען געקומען באַגלייטן, נישט געקוקט אויף דעם ווינטערדיקן

* אויף דער קאָנפערענץ אין סאַן־רעמאָ (24־סטער אפריל 1920) האָבן די וויכטיקסטע גרויסמאַכטן (איטאַליע, בריטאַניע, יאַפּאַן, פראַנקרייך) באַשלאָסן איבערצוגעבן די מאַכט איבער א"י צו בריטאַניע אַלס מאַנדאַטאַר־מאַכט און אַרויפלייגן אויף איר די אחריות פאַר דער רעאַליזירונג פון דער באַלפור־דעקלאַראַציע.

שלעכטן וועטער ? — און די העברעאישע שולע, פון די איינציקע אין דער געגנט, וואָס האָט זיך געראַנגלט מיט די שוועריקייטן אין יענע טעג, אָן א סטאַבילער מאַכט. די איבערגעגעבנקייט פון די לערערס, וואָס האָבן אין זייערע תלמידים אַריינגעוואָרצלט ליבשאַפט צו דער שפּראַך, צום באָדן און לאַנד; די העברעאישע ביבליאָטעק האָט זיך אַנטוויקלט און געוואָרן די צענטראַלע ביבליאָטעק מיט הונדערטער שטענדיקע לייענער. יעדעס העברעאיש בוך וואָס איז דערשינען אין פּוילן אָדער אין ארץ־ישראל, איז אָנגעקומען אין דער ביבליאָטעק. יעדער ציוניסטישער שליח האָט געוווסט, אַז אין האָרכיוו קען מען פאַר דער יוגנט רעדן אין העברעאיש.

די יוגנטלעכע האָבן פאַרגעזעצט די קייט פון „הכשרה" און עליה. באַלד נאָך דער עליה פון די ערשטע זיינען בלויז יחידים עולה־געווען. דער ערשטער פּלאַם איז אויסגע־גאַנגען. דער קריזיס אין לאַנד און אין ציוניזם האָט געהאַט אַן איינפלוס אויך ביי אונדז אין שטעטל. ציוניזם ווי אַ פּערזענלעכע פאַרווירקלעכונג איז נאָך פרעמד געווען דעם ציוניסט אין יענע יאָרן. יוגנט, וואָס האָבן געענדיקט די שולע און זיינען נאָך נישט געווען אין עליה־עלטער, האָבן נישט געפונען קיין באַפרידיקונג אין אַזאַ ציוניזם. זיי האָבן געלעכצט נאָך אַ לעבן פון אַרבעט, זעלבסט־פאַר־ווירקלעכונג און עליה — באַגריפן וואָס זיינען צו זיי דערגאַנגען פון לייענען דעם ספר „יזכור" אָדער די נומערן פון „הפועל הצעיר".

די יוגנט שליסט זיך אָן

כמעט אַלע מיטגלידער אין „החלוץ" זיינען געווען קינדער פון מיטלשטאַנד, וואָס האָבן נישט געוווסט פון קיין אַרבעט. בעלי־מלאכות זיינען כמעט נישט געווען.

דער איבערגאַנג צו פיזישע אַרבעטן איז דאַן געווען אַן אומגעוויינלעכע דערשיינונג. נישט געווען קיין באציונג צו אַרבעט און דאָס איז געווען די סיבה פאַר דער נעגאַטיווער באַציונג צום „החלוץ" אין די ערשטע יאָרן פון זיין עקזיסטענץ.

די פאַרשטאַרקונג פון אַנטיסעמיטיזם האָט אַבער געבראַכט אין „החלוץ" יענע יוגנט, וואָס האָט געזוכט אַן עקאָנאָמישע לייזונג פאַר זייער קיום. די פוילישע מאַכטאָרגאַנען האָבן געפירט אַ פּאָליטיק אַרויסצושטויסן יידן פון זייערע עקאָנאָמישע פּאָזיציעס. די פּאָליאַקן וואָס האָבן זיך באַזעצט אין די אוקראַינישע גרענעץ־געביטן, האָבן אָנגעהויבן אַרויסשטויסן סיי יידן סיי אוקראַינער פון זייערע פּרנסות. די אוקראַינער ביי וועלכע מ'האָט צוגערויבט זייער ערד האָבן באַקומען אַ מעגלעכקייט צו עמיגרירן בעת קעגן יידן האָט זיך געפירט אַן עקאָנאָמישער קאַמף דורך אויפשטעלן קאָאָפּעראַטיווע קראָמען. מיטן אָנגריף אויף יידישע פּרנסות זיינען אַ סך יוגנטלעכע אַריינגעטראָטן אין „החלוץ", כדי אַרויסצופאָרן אויף הכשרה און שפּעטער עולה־זיין.

דערציונג און קולטור

אַזוי האָט דער „החלוץ" אָנגעהויבן אויפנעמען יוגנטלעכע אָן שום אַלגעמיינע בילדונג און אָן העברעאישוויסן. פאַרן „החלוץ" אין האַרכיוו איז דעריבער אַקטועל געוואָרן די פראַגע פון קאַמף קעגן אַנאַלפאַבעטיזם און זאָרג פאַרן לימוד פון העברעאיש. קודם־כל זיינען געעפנט געוואָרן אָוונט־קורסן פאַר העברעאישן און פאַר אַלגעמיינעם וויסן. אויף דעם געביט האָט זיך באַזונדערס אויסגעצייכנט דער לערער א ר י ה מ אַ ג י ל י אַ נ ס ק י, וואָס האָט זיין אַרבעט געטאָן אָן לוין. געווען אויך אַנדערע וואָס האָבן נאָכגעטאָן זיין ביישפּיל, סיי לערערס פון דער שולע סיי חברים פון סניף „החלוץ".

דער „החלוץ"־סניף איז אַזוי אַרום געוואָרן נישט בלויז אַ פּראָדוקטיוויזאַציע־פאַקטאָר נאָך אויך אַ וויכטיקער קול־

חברי „החלוץ" נפרדים מדוד קליינר בעלותו ארצה

די חברים פון „החלוץ" נעמען אפשייד פון דוד קליינער צו זיין עלייה

טור־אינסטרומענט צו פאַרשפּרייטן העברעאיש און קולטור.

ווען אין וואַרשע האָט אָנגעהויבן דערשיינען די „הצפירה" זיינען אין האַרכיוו געווען אַ היבשע צאָל אַבאָנענטן. זייער פאַרשפּרייט איז אויך געווען דער אָרגאַן פון „החלוץ" אין פּוילן — „העתיד".

קעגנזייטיקע הילף

אָבער נישט בלויז מיט הכשרה און קולטור האָבן זיך פאַרנומען דער סניף פון „החלוץ". אין רעזולטאַט פון דער פאַראַרעמונג פון דער יידישער באַפעלקערונג זיינען געווען פאַלן ווען באַשטעטיקטע צו עליה האָבן נישט געהאַט אויף רייזע־הוצאות. אַזוי אַרום איז פון צייט צו צייט געמאַכט געוואָרן אַ „מאָביליזאַציע" פון אַרבעטס־טעג לטובת די עולים, און עס זיינען איינגעאָרדנט געוואָרן אָוונטן וועמענס הכנסה איז געווען באַשטימט פאַרן דאָזיקן ציל.

די הכנסה־קוואַלן זיינען געווען פאַרשידענע. איינמאָל איז צו מיר געקומען דער אַגענט פון די צייטונגען וואָס זיינען דערשינען אין וואַרשע — „היינט" און דער „מאָמענט", — און ער האָט פאַרגעלייגט אַז דער „החלוץ" זאָל נעמען אויף זיך דעם קאָלפּאָרטאַזש פון די צייטונגען אין שטעטל. אויך די אַרבעט האָבן מיר אויף זיך גענומען. ביז דעמאָלט פלעגן די צייטונגען אָנקומען ערשט צו־מאָרגנס. אַדאַנק אונדז זיינען די צייטונגען אָנגעקומען אין אָוונט און זיינען באַלד פאַרשפּרייט געוואָרן צווישן די לייענערס.

האַרכיוו איז געווען אַ פּאַוויאַטאָווע שטאָט, פלעגן דעריבער קומען אַהער חלוצים פון דער גאַנצער געגנט צו דערליידיקן זייערע אַרויספאָר־פאָרמאַליטעטן. מיר פלעגן זיי פינאַנציעל העלפן.

צווישן די וואָס האָבן זיך אויסגעצייכנט לטובת דעם „החלוץ" לאָמיר דאָ דערמאָנען חיים יעקב דאָבראָמיל און דוד קליינער. דער ערשטער האָט זיך אויסגעצייכנט אין אויפקלערונג און אינסטרוקציע. ער איז געווען פון די עמודי התוך פון „החלוץ" ביי אונדז אין שטעטל. דוד קליינער איז אויך געווען טעטיק אין „החלוץ הצעיר", וואָס איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר 1924. קליינער האָט זיין אַרבעט געטאָן מיט פלייס און אומדערמידלעך. שפּעטער איז ער אַרויס אויף הכשרה קיין קלאָסאָוו, ער האָט געאַרבעט אין דער שטיינהאַקעריי און אין טאַרטאַק און פון דאָרט איז ער עולה־געווען.

משה בניהו

תל־יוסף

חיים דן/בקלוסובה

הדי תרפ"ט

מאורעות תרפ"ט הסעירו את יהדות פולין עד היסוד. פרט לכמה מן הנמושות ושונאי־ציון להכעיס, היה כל הקיבוץ היהודי בימים הטראגיים ההם עם המתגוננים בארץ. במתיחות ללא שיעור עקבו יום־יום אחרי הידיעות מהארץ; העיתונים היו „נחטפים" בהגיעם לעיירה ועוברים מיד ליד, ויהודים מהמקומות הנידחים היו עוברים פרסאות ברגל כדי להשיג עיתון ולקבל ידיעה מהארץ. המונים המונים נזעקו, נשבעו שבועת־אמונים להמשיך בבנין ולמלא את שורות הנופלים על משמרתם. זרם חדש של חברים נכנס ל„החלוץ", רבים מהנוער הצטרפו ל„החלוץ הצעיר" — התנועה היכתה גלים בעיר ובעיירה.

כל הגולה נסערה — ועמקו־עמקו חוויותיו של אותו חלק בנוער, אשר ראה את עצמו קשור כל הימים עם התנועה המגשימה בציונות ואשר א"י היתה בשבילו סם־חיים אישי. התהלכנו מזועזעים ומוסר־כליות הציק לנו על שבשעה זו עדיין איננו בשורה אחת עם המגינים במקום הסכנה ממש, במערכה. המצפון תבע: למה נדחתה עלייתנו עד כה, למה התמהמהנו? מה הבדלי גיל, מה קשיי עליה, מה תלאות בית וכיוצא באלה לעומת התביעה הגדולה האחת: לעלות! יותר מאשר עד כה נעשה לנו המקום בעיירה צר ומעיק. ניטל כוחם של כל הנימוקים המעכבים: לא צורך אישי ולא חובת־משפחה וציבור שוב לא יכלו לעצור בעדנו. מחשבה אחת מילאה את לבנו: לקום ולעשות — לצאת מיד להכשרה, ולעלות בקרוב.

בעוד אנו מתעתדים לדרך ומכינים עצמנו לקראתה, והנה נדם הסער סביבנו. נקפו ימים, המאורעות נסתיימו כאשר נסתיימו ורק הדיהם עוד תעו בחלל. ההתלהבות המיוחדת של ההמון הרב לא"י שקעה, הלוך ושקוע. התרופף הליכוד העממי הגדול, כל איש פנה לעברו. החיים חזרו

למסלולם הרגיל, ושוב הסתפקו יהודים וציונים טובים בתרומה לקרנות ובקניית שקל, והנוער ברובו אף הוא חזר והשלים בהכרתו עם חיי בטלה בגולה, עם התבוללות וקארייריזם. שוב נקלעו בנו, החלוצים, חיצי לעג של הסביבה. ואנו — כמקודם המשכנו, בודדים, בגעגועינו ובשאיפותינו.

להכשרה!

לשיחה בפי כל העיירה היתה הקבוצה היוצאת להכ־שרה. אף אלה, שכבר השלימו עם רעיון עלייתו של פלוני הצעיר מתוך משפחתם והיותו לפועל בארץ, לא קיבלו בשום פנים את היציאה להכשרה. ההכשרה עוד היתה בעיני רבים ענין של אנשי הפקר ו,,יחפנים", ענין מוזר ואף חשוד, שבני־טובים ובני אבהן לא יבואו בסודה. הפעילים בחוג ההכשרה נראו בעיני רבים כמדיחים מסוכנים של הנוער.

אך החוג שמר על ליכודו ועקשנותו. ולא עוד אלא שבעודנו בעיירתנו התחלנו בשינוי אורח־חיינו. החולצה היתה סימן היכר לנו לעומת עונדי העניבות ,,המהודרות" שמסביב. מפעם לפעם היינו יוצאים לעבודה כדי לצבור לנו כסף להוצאות הדרך ולקניית בגדים וצרכי אספקה אחרים שיהיו דרושים לנו בהכשרה, מחשש שמהבית לא נקבל עזרה ואפשר שנצטרך גם לברוח ממנו בחוסר כל.

והנה ניבעה פרץ בליכודה של קבוצתנו. נחלקו הדעות בדבר בחירת מקום ההכשרה. מספר הקיבוצים בפולין עדיין מועט היה בימים ההם. מבין כולם ייחדה קלוסובה

חלוצים מהורוכוב בהכשרה, 1935

מימין לשמאל — בין היושבים בשורה הראשונה: שלמה פלומין, מרים ריבציס, שושנה איינבינדר. בין העומדים בשורה השניה: צבי וואסר, סוניה לנגר.

מקום לעצמה. היא היתה כמצודה חלוצית בפולין ועליה גאוות התנועה. אך יצאו לה מוניטין כמקום של קנאות וחומרות בהגשמה, מקום סוער וסואן. התביעות הגדולות מן הפרט למען האידיאה המרכזית והחתירה ליצירה קיבוצית שלימה עוד בגולה, בדרך לא"י, — קסמו לנוער החלוצי התוסס, וכל אשר החליט אז על יציאתו להכשרה בקלוסובה ראה בכך מבחן רציני לעצמו. החלטה כזאת קשורה היתה בלבטים וחשבון הנפש, והיו שחששו להעמיד עצמם במבחן הקשה ביותר. כל כמה ששמעתי על קלוסובה, על החומרות ו,,הפרובלימות" שבחייה — יותר ויותר נמשכתי דווקא לשם. הקושי, הסכנות, המבחן — גירו וקראו.

יום ראשון בקלוסובה

עוד הרכבת מסיעה אותי על פני מרחבי וולין לקלו־סובה — ואני כולי דרוך לקבלת הפנים הנערכת בהכשרה לחבר החדש. ברחבי הסניפים היו מספרים על מעשי משובה שונים מצד ,,חברה" בפגישה הראשונה הזאת — והכל, כביכול מתוך כוונה טובה בהחלט: כדי לבחון את כוח עמידתו ומסירותו של ה,,חדש". והיה אם לא נבהל אותו ,,חדש" ולא קם ונמלט על נפשו — סימן טוב היה לו, כי יכשר להיות חלוץ והריהו ,,משלנו". אך כבר ביום הראשון יכולתי לסכם, כי כל ה,,נימוסים" האלה היו נחלת העבר וכבר לא היה להם כמעט כל שיור. הקביעות בהכשרה שיוותה סגנון אחר גם לקבלת חבר חדש.

בבוקר הגיעה הרכבת לקלוסובה. בין המון הנאספים ברחבת התחנה היכרתי מיד את החלוצים, חברי הקיבוץ. אף הם נתנו דעתם עלי ומיד נלוו אלי בדרך לדירת הקיבוץ. רציתי מהר מאד להתפרק מכל המקשר אותי אל העבר ומיהרתי למסור בו ביום את בגדי למחסן המשותף. בעדינות קיבלה אותי החברה שעבדה במחסן ויחס כזה גילה אלי גם החבר, שהתקין בשבילי את נעלי הגומי המיוחדות והסי־פוסיות לעבודה בקלוסובה וסידר לי מקום שינה. הסיפול החברי במשך היום הפתיעני לטובה.

עתה אני מחכה ללילה הראשון ולבחינה הצפויה בו לחבר החדש.

לי ולעוד חבר שבא באותו יום נמסרה מטה משותפת בעליית הבית. מספר החברים בקיבוץ הגיע אז ל־230. שאלת הדירות היתה קשה והחברים היו מפוזרים על פני כמה בתים מרוחקים וישנו שנים־שנים בכל מטה.

בא הלילה והחברים נאספים למטותיהם. באותה עלייה ישנו ששים איש.

עוד מעט והשתרר שקט.

כל אותו הלילה לא עצמתי עין. התמורה בחיי, היציאה מהבית, הפרידה, הנסיעה והפגישה והציפיה לאשר עוד יבוא — נסערתי מכל אלה ושנתי נדדה. ער וקשוב הייתי לכל זיע בעלייה — ומסביב דממה עמוקה. בארבע לפנות בוקר שמעתי צעדי השומר התורני, שבא להעיר מספר חברים לעבודה.

בזהירות עבר ממטה למטה, ומשמצא את החבר המבוקש, פנה אליו ברוך: חבר, היכול אתה לקום לעבודה? ואם כן, אתה עובד במקום פלוני אלמוני... והקול שופע אמון.

בין חלומותי הכמוסים ובין המציאות החדשה שנתגלתה לי בזה לראשונה — שולחו ונשתלבו חוטים מקשרים מהדקים...

המחצבה

אף כי לא ישנתי כל אותו לילה, קמתי בבוקר רענן, קל וזריז ליום עבודתי הראשון בקיבוץ. בשעה הקבועה יצאתי יחד עם כל החברים למחצבה.

אבן, אבן, אבן. על פני הכיכר הרחבה פזורים היו מאות אנשים ומסביב עלה קול המון והמולה. אלפי ידים עשו במלאכה, נאבקו עם הסלע הקשה לשוות לו צורה נאותה. השקפת למטה, למחצבי האבן, ולפניך כעין כוורת דבורים שוקקת. שם שכבה אחת של קודחים — נוקבים בסלע, טומנים חומר נפץ. שכבה שניה עובדת בסמוך לה. ורבים רבים המסתערים בפטישים גדולים וכבדים, על גושי הסלע, שהופרדו ונקרעו מבטן האדמה — לבקעם, לחלקם, לפצלם. ומשם, מהמחצבה — זרימה בלתי פוסקת של חמרי אבן. מפינה אחרת עולה קול סאונה של מכונת החצץ. ומסביב על פני מרחבים ניכרים, המוני אנשים העוסקים בסיתות: מסדקים ומנפצים, מחצצים ומנפים. מאז צאתה מהמחצבה תעבור האבן שלבי עיבוד שונים וסופה טעינה בקרונות — למשלוח על פני המדינה הרחבה, לבנין ולריצוף, לסלילה ולביצור.

רבה ומגוונת היתה העבודה — ורבים ומגוונים אף העושים בה. מחצבה זו בה עבדתי, היתה הגדולה במחצבות המקום. כאלפיים פועלים עבדו בה בעונה הבוערת, עונת הקיץ, ובתוכם כ־150 מחברי הקיבוץ. פה מצאת את צאצאיהם של גולים ונידונים לעבודת־פרך מימות ה„צאר״, את יוצאי הכפרים בסביבה, איכרים מערבות וולין ומביצות פוליסיה, ועובדים שהיגרו לכאן מכל קצות פולין לחפש לחם.

על אף מיעוט מספרו היחסי — הטביע הקיבוץ חותמו על המחצבה. ה„פאליסטינצים״ — שמם הלך לפניהם. מונחים עבריים שונים נעשו קנין הרבים: „חצץ״ — אמרו גם המשגיחים הזרים; „חלוצים״, „חברה״ — אמרו גם הנכרים; „קיבוץ״ — ידעו כולם. אכן, מול האבן הקשה והאפורה הזאת, מול תנאי העבודה החמורים ובני אדם זרים אלה — רק מציאותה של חברה פרוליטארית מלוכדת יכלה לכבוש לה עמדה ולעורר כבוד לעצמה בעיני כול. חברי הקיבוץ חדרו לכל העבודות והמקצועות. במיוחד היתה טעינת הקרונות בחזקת מונופולין של הקיבוץ.

טעינת קרון ראשונה

סמוך לבואנו למקום חילק הסדרן, חבר הקיבוץ, את האנשים לעבודות השונות: מי לעבודה יומית ומי לקבלנות, מי למכונות ומי לטעינת הקרונות. בין האחרונים הייתי אף אני. אותי העמידו ליד קרון שצריך היה למלאותו אבן גדולה ובינונית. החברים התפזרו איש־איש לעבודתו, אני נשארתי ליד הקרון „שלי״, קרון גדול בעל מעמס של שלושים טונה.

אני מתחיל בעבודה, סוחב בכל כוחי, עוד אבן ועוד אבן — והקרון עומד מולי כלוע פעור, בולע ובולע ועוד חללו ריק ותובע כהנה וכהנה. עברו שעות, כבר עייפתי לא מעט, אך לא איכפת לי. אני רק מצטער על שאין הקרון מתמלא. העגלונים מוסיפים להביא אבן, הערימה לידי הולכת וגדלה, אני אוזר כל כוחותי — לשוא! הערימה גדולה והעבודה רבה. השמש כבר ברום הרקיע ועד שעה קבועה, לפנות ערב, צריך הקרון להתמלא — ואני ודאי לי, כי לא אוכל לזאת על אף כל מאמצי...

נבוך ונדהם עמדתי ליד הקרון והרהורים מרים ממלאים אותי כולי. האומנם בזה אמרו לנסותני? איכה זה לא הבחינו, כי עודני חדש ולא נוסיתי בעבודה כזאת? והאם יתכן, שאיש אחד לבדו יספיק למלא עבודה זו במשך שעות ספורות אלו? עוד אני נתון למבוכתי ולהירהורי הכבדים — ולפתע בא חבר אחד, ניגש וטפח על כתפי וכאילו הרגיש במצבי פתח ואמר:

— „ראיתי, חבר, בצערך. רואה אני והנה אתה עובד למעלה מכוחותיך וכולך דאגה. אל תדאג! אנו מחכים לבואם של חברים חדשים מסניפי „החלוץ", חסרים לנו עתה אנשים, ולא רצינו להפסיד מעמדתנו בטעינה, על כן השאירו אותך כאן יחידי. אני עובד יומית במקום קבוע. בשעה ארבע נגמור, כל העובדים יומית, את עבודתנו — ואזי נבוא כולנו לעזרתך ולעזרת יתר העובדים בטעינת קרונות, והללו יתמלאו בשעתם. את העבודה נגמור כולנו יחד. זה מנהגנו תמיד".

הפטיר והסתלק לעבודתו.

אבן נגולה מעל לבי. כמלאך מבשר היה בעיני. וכדברו — כן היה. אך נשמע צלצול הפעמון, אות ליומיים כי תמה העבודה — וממעמקי המחצבות ומפינות שונות אחרות נהרו וחשו כל חברי הקיבוץ אל הקרונות. בתנופה רעננה, במשנה מרץ חודשה העבודה. לשעה הנועדה נתמלאו כל הקרונות.

הפועלים הבודדים עזבו את המקום מיד עם הצלצול, ואלה שלא הספיקו — נשארו לבדם להשלים מלאכתם פה ושם, אך אנשי הקיבוץ נשארו כולם. איש לא הקדים לרדת מהעבודה לפני הציבור כולו. נסתיימה העבודה, וכולנו יחד כגוש אחד חזרנו הביתה כששירה אדירה, ארץ־ישראלית וחלוצית, בוקעת משורותינו.

עלה נעלה!

במאי 1930 נגזרה גזירת פאספילד * על העלייה העובדת. שמועות פשטו, כי גזירה זו נגזרה לשנים אחדות. התנועה הציונית הוכתה מכה קשה. עלה גל של מחאות. הרחוב הגדול הגיב כדרכו: התעורר למחאה ועם זה לא ניצל מן הייאוש...

בחיי ההכשרה הורגשה המכה ביותר. כאן פגעה הגזירה בציפור נפשו של כל אחד. הן פה היתה העלייה שאלת חיים אישית, וכולנו עמדנו בדרך לארץ, מצפים לעלייה. השתרר דיכאון. אף בתוכנו החלו פה ושם לבצבץ סימני רפיון.

באחד הערבים התקיימה אסיפה. בפתיחה הוצגה השאלה בפשטות ובכוח: „מי אתנו ומי לא אתנו? כתלי הבית הזה הם ששמרו בימי מצוקה בעבר על הגחלת שלא תכבה; ציבור האנשים שנמצא אז כאן, הוא שעמד לתנועה בצר לה — הנעמוד גם אנו?"

מצפונו של הציבור התעורר, התחשל. עשרות חברים דיברו בשיחה זו ובפי כולם סיכום אחד: „לא נירתע, לא נשלים עם הגזירה, נפרוץ גבולות ונעלה".

הדברים: „נפרוץ גבולות ונעלה" נאמרו הפעם לא כמליצה השגורה בכל שעת צרה לעלייה. איש־איש הבחין בתוכן המיוחד, המחייב, המקופל הפעם במשפט זה. כאן ניתן ביטוי ראשון ומפורש לנכונות לפרוץ שערים נעולים גם בדרך הבלתי רגילה והבלתי כבושה, רמז ראשון לְהַעְפָּלָה.

התנועה החלה כבר לעלות בשלבים גבוהים יותר. מושגים חדשים החלו להתרקם במלחמה נגד גזירות העליה. יותר מדי גדול היה המחנק מסביב, ואימת הכליון שריחפה על ראשה של הגולה דחפה ודירבנה לכל מעשה. היה ברור, כי לנו אין דרך חזרה ונכונים נהיה להחזיק מעמד במבצרי ההכשרה כל כמה שיוטל עלינו, אך יחד עם זה נדרשת מאתנו פעולה אקטיבית יותר כדי לקרקר את חומת הגזירות גם במחיר קרבנות, בגופנו ממש.

ההחלטה היתה ברורה: אין כוח בעולם שיהא ביכלתו לשלול מאתנו את הדבר הקובע את תוכן חיינו — בכל התנאים נעלה!

השיחה היתה ערה והדברים פיכו בעוז ובנכונות, אך בכל זאת לא מיצו את כל שתסס בלבבות. כמו מאליהן נשתלבו הידים לריקוד, בהתלהבות ללא גבול, עד לידי אפיסת כוחות...

ריקוד כזה ראיתי אז לראשונה בחיי. מאות אנשים התלכדו יחד במעגל כגוש אחד — מעגל מתרונן וזועק, מסתער ויוקד. כל געש חרונו ולהט כיסופיו הערה הציבור בריקוד זה. כל אחד ראה חובה לעצמו להשתלב במעגל, — כאילו הרים ידו לשבועה.

המעמד המיוחד בערב זה נחרת עמוק בלב הכול. האווירה טוהרה והרוח הרעה חלפה, עברה.

למחרת קמנו כולנו אחרים, כחודשים ומחוסנים יותר, נכונים לכל אשר יעד לנו גורלנו בבאות.

עינת

---

* לורד פאספילד, שר המושבות הבריטי (1929—1931), שהיה חתום בשם ממשלתו על ה„ספר הלבן" בדבר צמצום העלייה וההתיישבות היהודית בארץ.

"החלוץ הצעיר"

,,החלוץ הצעיר" בעירנו נוסד בשנת 1924. זו היתה תנועת הנוער הראשונה בהורוכוב. על פני ערים ועיירות שונות בוולין ופולסיה, באזורי ווילנה וביאליסטוק, קמו ספונטאנית סניפי ,,החלוץ הצעיר", כביטוי לצרכים פנימיים של נוער המבקש דרכו.

השאיפה היתה — להיות לחלוץ ולעלות לארץ.

נשמת התנועה הזאת היתה — ההגשמה: להתחיל באורח חיים חלוצי מיד, בדרך לארץ ישראל. פשטות, צנע, מסירות נאמנה — אלה היו התכונות של חברי ,,החלוץ הצעיר". תכונות אלה נתנו אותותיהן לברכה בקיבוצי ההכשרה ובחיי ,,החלוץ" בפולין בכללו.

היינו תנועה חלוצית עממית.

ראשוני ,,החלוץ הצעיר" בעירנו היו רובם ככולם חניכי בית הספר העברי. סניף ,,החלוץ הצעיר" היה כעין המשך טבעי לחינוך העברי־ארץ־ישראלי, שניתן לנו בבית הספר. אחר־כך היו הם חברי סניף ,,החלוץ" בעיר ומנושאיו הפעילים.

החברים הראשונים של ,,החלוץ הצעיר" בעירנו היו (לפי סדר הא"ב): משה ביניוק (בניהו), מרים זינגר, אריה זכאי, גיטל פוגל, חיים ליב פיש (חיים דן), ברוך צימרמאן, יצחק קליגר, דוד קליינר, גיטל ראביץ. היינו כאחים צעירים לחלוצים הבוגרים. פעולות שונות אף נעשו על־ידי ,,החלוץ" ו,,החלוץ הצעיר" ביחד.

באי־כוח הסניף שלנו השתתפו בפגישה הראשונה של סניפי ,,החלוץ הצעיר" בוולין, שהתקימה בקובל בשנת 1924. שם היכרנו לראשונה חברים לדרך ולשאיפה ממקומות אחרים. המגע עם הכלל התנועתי עזר לנו לצאת למרחב.

התנועה החלוצית בפולין ידעה בתולדותיה עליות וירידות. עם הגיאות בעלייה לארץ בימי העלייה הרביעית — רבו הפונים אלינו, עם משבר העלייה הרביעית — דללו שורותינו. לאחר מאורעות תרפ"ט בארץ — גברה הנהירה לתנועתנו. סניף ,,החלוץ הצעיר" בעירנו הרחיב את תחומיו. מאז נמצא הסניף בתהליך של גידול וצמיחה כל השנים.

סניף ,,החלוץ הצעיר" הזרים חברים רבים לשורות ,,החלוץ" ולעלייה לארץ. במקום היוצאים למילוי תפקידים — באו חדשים. החוליות של השרשרת לא נותקו, ובמשך כל השנים — מאז היווסדו ועד שפרצה מלחמת העולם השניה — היה ,,החלוץ הצעיר" אבן שואבת לנוער בעיירתנו, שנשא את נפשו לעלייה ולעבודה, להתישבות קיבוצית ולהגנה בשורות ההסתדרות בארץ.

עינת **חיים דן**

די אנטשטייונג פון „החלוץ הצעיר"

,,החלוץ הצעיר" האָט זיך געגרינדעט אין 1924. דאָס איז געווען די ערשטע יוגנט־אָרגאַניזאַציע אין האָרכיוו. גענוי ווי אין די אַנדערע שטעט און שטעטלעך אין וואָלין, פּאָלעסיע, ווילנע און ביאַליסטאָקער געגנט, איז אויך ביי אונדז אַנטשטאַנען ספּאָנטאַן די אָרגאַניזאַציע ווי אַן אויס־דרוק פון אינערלעכע באַדערפעונישן פון דער יוגנט וואָס האָט געזוכט אַ וועג. די שטרעבונג איז געווען צו זיין אַ חלוץ און עולה־זיין.

די נשמה פון דער באַוועגונג איז געווען — הגשמה: אָנהייבן תיכף ומיד אַ חלוציש לעבן, שוין אויפן וועג אין לאַנד אַריין. פשטות, באַשיידנקייט, איבערגעגעבנ־קייט און טריישאַפט — דאָס זיינען געווען די אייגנשאַפטן פון די חברים פון ,,החלוץ הצעיר". מיר זיינען גיך געוואָרן אַ פאָלקס־באַוועגונג.

די ערשטע מיטגלידער פון ,,החלוץ הצעיר" זיינען כמעט אַלע געווען אַבסאָלווענטן פון דער העברעאישער שולע. דער סניף איז געווען אַ מין נאַטירלעכער המשך פאַר דער העברעאיש־ארץ־ישראלדיקער דערציונג, וואָס איז געגעבן געוואָרן אין דער שולע. שפּעטער זיינען די זעלבע געוואָרן די מיטגלידער אין ,,החלוץ".

כינוס מחוזי של „החלוץ־הצעיר" בהורוכוב — שבט תרצ״א

א קרייז־קאָנפערענץ פון „החלוץ הצעיר" אין האָרכיוו — שבט תרצ״א

די ערשטע מיטגלידער פון „החלוץ הצעיר" זיינען געווען (לויטן אַלף בית): משה ביניוק (בניהו), מרים זינגער, אריה זכאי, גיטל פאַגעל, חיים־לייב פיש, ברוך צימערמאַן, יצחק קליגער, דוד קליינער און גיטל ראַוויטש, מיר זיינען געווען ווי יונגע ברידער פון די דערוואַקסענע חלוצים. אַ סך אונטערנעמונגען זיינען געמאַכט געוואָרן בשותפות מיטן „החלוץ".

אונדזערע פאַרשטייער האָבן זיך באַטייליקט אין דער ערשטער באַגעגעניש פון די סניפים פון „החלוץ הצעיר" אין וואָלין, וואָס איז פאַרגעקומען אין קאָוועל אין יאָר 1924. דאָרט האָבן מיר זיך באַקענט מיט אידעאישע חברים פון אַנדערע ערטער. דער קאָנטאַקט איז געווען לברכה.

די חלוצישע באַוועגונג אין פוילן האָט אין איר געשיכטע געהאַט עליות און ירידות. בעת דער גרויסער עליה אין די יאָרן פון דער פערטער עליה — זיינען די וואָס האָבן זיך צו אונדז געווענדט געווען צאַלרייך. בעתן קריזיס פון דער פערטער עליה — זיינען אונדזערע רייען שיטערער געוואָרן. נאָך די געשעענישן אין תרפ״ט האָט זיך ווידער געשטאַרקט דער שטראָם צו אונדזער באַוועגונג. דער סניף אין אונדזער שטאָט האָט אויסגעברייטערט זיין תחום און זינט דעמאָלט האָט ער זיך תמיד געפונען אין פראָצעס פון וווקס.

דער סניף פון „החלוץ הצעיר" איז געווען א רעזערוו פאָרן „החלוץ" און פאַר עליה. אויפן אָרט פון די אַוועקגעפאָרענע זיינען געקומען נייע. די רינגען פון דער קייט זיינען נישט איבערגעריסן געוואָרן. אַלע יאָרן זינט זיין גרינדונג ביזן אויסברוך פון צווייטן וועלטקריג איז דער סניף געווען אַ צוציונגס־צענטער פאַר דער יוגנט, וואָס האָט געשטרעבט צו עליה און אַרבעט, צו קיבוצישער התיישבות און פאַרטיידיקונג אין די רייען פון דער הסתדרות אין ארץ־ישראל.

עינת — **חיים דן**

חנה קליגר-רביד / אני זוכרת אותם תמיד

אסיפת אזכרה. העין משוטטת על פני הנאספים ובלב מהדהדים דברי המשוררת: „אחרי מי תתור עינך פה? — את החסר כאן לא תעיר ולא תחזיר ...״ וכה רבים החסרים וכה יקרים.

אני זוכרת אותם תמיד, את הילדים והילדות של „החלוץ הצעיר״ בהורוכוב. אני זוכרת את מחולם הסוער, את שמחת הצוותא, את ישיבתם במעגל, את דברם הספוג אמונה ותום, ואת ההימנון המושר בדבקות אני זוכרת:

„עלה חלוץ, לאן? —
לארץ־ישראל...״

יותר ממאה חברים היו בסניף בראשית שנות השלושים. חברי „החלוץ״ קראו לאחיהם הקטנים — כך ניתן האות. יחידים וקבוצות החלו להגיע. באו תלמידי בית־הספר ונערים עובדים. באו ילדים שבקושי ידעו קרוא וכתוב, אך צמאים היו לחיי חברה ולבם היה פתוח ללמידה ולדבר התנועה. בין הנערים העובדים — רבים היו בעלי כושר למידה עצמית, נערים נבונים, רציניים, שבכוחות עצמם מצאו את הדרך לספרים. החברה היתה מגוונת ביותר. הסניף ליכד בתוכו בנים ובנות, אשר לפני כן, על אף היותם בעיירה קטנה, כמעט ולא הכירו אלו את אלו, חיו בתנאים סוציאליים שונים, קבלו חינוך שונה. בתחילה היתה הסתייגות, זרות מה, אך אט אט נמס הקרח, נפלו המחיצות, וכל אחד מן הבאים מצא את מקומו במעגל.

דלים היינו בכלי־אירגון, חסרי ידיעה ונסיון בהדרכה, אך היה איזה סוד שליכד אותנו, שקשר את כולנו לענין גדול אחד. פתוחים וקשובים היינו לכל מלה על הארץ ועל חיי הקיבוץ. התבשמנו מכל סיפור על חיי הראשונים, החלוצים. רושם עז עשו סיפורי הגבורה ומסירות הנפש מספר „השומר״ ו„המסילה״. הקשבנו ברטט לסיפור חייהם ומותם של טרומפלדור וחבריו, י. ח. ברנר, א. ד. גורדון. „דת העבודה״ כבשה את הלבבות.

זומער־קאָלאָניע פון „החלוץ־הצעיר״, תרצ״א

סמינר גלילי של „החלוץ־הצעיר" בסטריסטב (ליד הורוכוב) — קיץ 1935
קרייז־סעמינאר פון „החלוץ־הצעיר" — זומער 1935

אני רושמת את דברי עכשיו כאשר כולנו, אף המבוגרים בתוכנו, למדנו לקמץ במלים חמות יתר על המידה, לירוא מלדבר „ציונות". אז, בהיות הכול בניצניו, לא יראנו את המלים הגדולות והחזקות. הפאטוס היה כה טבעי במצב זה של התעוררות ראשונה. דברים שיישמעו כיום כמליצות — באותם ימים היינו כה שלמים אתם, ביטאנו אותם במלוא התום והאמונה. היה להם כיסוי בנפש.

כל שליח, כל אורח מן הארץ היה לנו כנושא בשורה גדולה. היינו מתרכזים סביבו, שותים כל מלה היוצאת מפיו ומציפים אותו שאלות אין־סוף על חיי הארץ והקיבוץ. פרח שהובא מן הארץ היה עובר מיד ליד והיו שומרים עליו כעל קמיע. בזכותה של אותה אווירה יכלו גם מדרכים צעירים בלתי מנוסים („רעים" קראנו להם) לעשות את עבודתם ולמצא הד בלבבות. לא היו קשיי משמעת, השיחות היו ערות ויפות. „הלוקאל" היה תמיד שוקק חיים. שרנו ורקדנו עד אפיסת הכוחות. הורה ו„יולאלה" ושוב הורה — ריקודים אחרים כמעט ולא ידענו ואף לא היה צורך בהם; כאותם חסידים חזרנו אין סוף פעמים על אותן התנועות — בהתלהבות, בלהט, בדבקות.

חברי „החלוץ" ליוו את פעולותינו. היו עוזרים למדריכים ואף הדריכו בעצמם. עשיר ויפה היה עולם הרגש, אך עם התבגרותנו החילונו לשאול שאלות. עלה הצורך בפעולה רעיונית, בהעמקה. חברי „החלוץ" היו משוחחים אתנו על יסודות התנועה, על מהותה, על דרכי הגשמתה.

מפעם לפעם השתתפו חברים מהסניף ב„מושבות רעים", מעין קורסים למדריכים. שם הפגישו אותנו עם משנתו של בורוכוב, עם מאמריו של ברנר, עם בעיות העם בארץ ובתפוצות. שם הוסבר לנו, שאין החינוך יכול להיות חוויתי בלבד. יש לעיין, לחשוב, לנתח תופעות ותהליכים. והמדריכים, בשובם לסניף, התחבטו קשות בחומר ולא תמיד יכלו לו. אך, כאמור, החניכים ידעו להקשיב, וזה הקל ועודד את הדוברים הבלתי בטוחים בעצמם.

חברי „החלוץ" היו תמיד בדרך — מי לקיבוץ הכשרה ומי לארץ. פעולתם היתה, אם כן, ארעית לרוב. אך המגע עם חברים מגשימים — ברכה היתה בו, רב היה ערכו המחנך. ערבי הפרידה מהחברים שעלו — אלה היו השעות הגדולות בחיי הסניף. תוגת הפרידה ושמחת ה„אנו עולים ארצה" שימשו בהן בערבוביה. חברי „החלוץ" של אז זוכרים ודאי את ההורה המיוחדת של אותו ערב, את לחיצות הידים הנרגשות ואת זיק הקנאה בעיני רבים מן

הקטנים. „להתראות בארץ!" — מי תיאר לעצמו כי עם כה רבים מהם לא נתראה עוד לעולם? — — —

היו חברים מבוגרים שעשו ב„החלוץ הצעיר" זמן ממושך ובהתמדה. המורה אריה מוגילאנסקי עשה במשך שנים עבודת נמלים — אירגן, חינך, הדריך, יעץ. לא היה שטח בחיי הסניף שלא התמסר לו. גיטל' ראביץ' — עזרה בהדרכה, לימדה עברית והשתתפה בפעולות שונות. בשקט פעלה, בצניעות ותוך יחס רציני ביותר. דוידקה קליינר, ידידם הטוב של הצעירים, היה מלווה באהבה ובענין את „החברה", מעודד אותם, שר ורוקד אתם כאחד מהם. ומשה בניוק, יבדל לחיים ארוכים, השקיע שנים של עמל בסניף, עשה פעולה רצינית ורבת ערך. היה מרצה, משוחח, מסביר, ואף נשא בעול העניינים החברתיים והאירגוניים. משה היה המדריך ב„הא" הידיעה.

וקבוצת מורי בית־הספר „תרבות" — בכולם ראינו ידידים טובים, הנענים תמיד לכל פניה ובקשה של „החלוץ הצעיר". הם שעזרו לנו לערוך חגיגות, למדונו לדקלם, לשיר, להציג הצגות. הם שקרבו אותנו למלה העברית, לתרבות העברית.

בית הספר הפולני לא ראה בעין יפה את השתייכותנו לתנועה. אך לא הועילו הנזיפות, האזהרות והאיומים — איש לא נרתע ולא ויתר. בית־ספר זה שטיפח בחניכיו אהבה גדולה למולדת, לחופש, לעצמאות — מצא בנו, בילדי ישראל, חסידים נאמנים לתורתו, אולם — בשינוי הכתובת. „מולדת"! — מלת קסם זו הזקיפה קומותינו, נסכה בנו גאווה וכוח, נשאה עמה עולם של חלומות ותקוות.

במפגש עם הסניפים השכנים: דרושקופול וברסטצ'קו — מחנה של נערים ונערות בחולצות אפורות ועניבות כחולות, ענודי סמל התנועה, עליו פטיש מכה על הסדן וסיסמת „עלה חלוץ!" — מה טוב היה לדעת שיש לנו חברים בכל עיירה, שאנחנו כוח. מעגלים מעגלים של הורה סביב מדורה, שירה משתפכת — מתמשכת (כיוב שרים אחרת!), שיחות על שותפות לדרך, על כוחות מלוכדים, על הגשמה.

אזכור את „מושבות" הקיץ בלובאצ'ובקה, הכפר השוכן

סניף „החלוץ־הצעיר" — 1934

על הדרך בין הורוכוב לברסטצ׳קו. מה ערב לחיכנו הלחם השחור והקפה הספוג ריח עשן. במראה שדות התבואה, בריחות החציר, בגעיית פרותיו של הגוי, שהשכיר לנו את האסם — בכל אלה חיפשנו את הקרבה לחיי העתיד בארץ, לטבע, לחקלאות. כמה דמעות נשפכו במלחמה עם ההורים על היציאה למושבות אלה! כי ההורים חרדו, ובצדק, לילדיהם היוצאים אל הכפר הגויי בעגלה הרעועה של האחים וואסר...

בעזבי את הורוכוב (בשלהי 1934) היה הסניף איתן, מאורגן בקבוצות לפי הגיל; במשך השנים התגבשה מסורת תנועתית. מרכז התנועה החל להוציא תכניות פעולה. לאה פיש היתה האחראית, המזכירה.

לאה פיש — לא מצאתי עדיין את המילים ההולמות, הראויות להעלאת שמה. אז, בחיי הסניף והתנועה, איש לא פינק את רעהו. צעירים היינו, מלאי תביעות וביקורת,

ועד „החלוץ־הצעיר" — 1935

קאָמיטעט פון „החלוץ־הצעיר" — 1935

מימין לשמאל — למטה: מנוסוביץ, חנה קליגר, לאה פיש, — — —. **למעלה:** פראַדל קיפר, מונציה אדלר, לאה אדלר.

חסרי הבנה למרחק ההכרחי בין הרצוי למצוי. ספק אם הבענו לה פעם את ההערכה שהיתה ראויה לה. היחסים היו מחוספסים במקצת, רצינו להיות חבר׳מאנים, הרבינו להתלוצץ איש על חשבון רעהו. בהביטי אל עבר אותם הימים, מרכינה אני את ראשי לפני זכרה של הנערה היקרה, עשירת הנפש ובהירת המבט. רצינות היתה בה והומור. היא אהבה לצחוק ולהתבדח על עולם ומלואו, אך במילוי חובותיה לתנועה החמירה עם עצמה, דרשה הרבה מעצמה ומאחרים. לשיחות היתה מתכוננת כלמבחן, עבדה על עצמה, נאבקה עם חומר עיוני קשה, ביקשה עצות והנחיות ממבוגרים ממנה. צעירה מאד היתה והעבודה שהוטלה עליה לא היתה אולי לפי יכולתה, אך היא התעקשה והתמידה, תוך לבטים וספקות, אסירת תודה על כל מלת עדוד. כשנמסר לידיה התיק העבה של מזכירות הסניף, היתה גאה על כך, אך שאלה: — „אתם בטוחים שאדע למלא תפקיד כזה?" בטחנו ביכולתה, והיא לא הכזיבה. היא עלתה בפעולה, התפתחה והבטיחה רבות. חברים שהכירוה לאחר מכן בהכשרה ובפעילות תנועתית, מזכירים את שמה בחיבה ובהערצה.

לאה היתה עמוסת אהבה לבית הוריה ולכל בני משפחתה. היא חיתה את שמחותיו ומצוקותיו של כל אחד מבני המשפחה. בתבונה ובמסירות אימהית היתה מדברת על בעיותיו של כל אחד מהם, החל בצעירים במשפחה וכלה בסבא הזקן.

פגשתיה פעמים אחדות בסמינארים למדריכים: פעילה תמיד, ערה, שופעת מרץ ויודעת לצחוק ולהתלוצץ במצבים הקשים ביותר. בכפר שבסביבות קובל נפרדנו, בתחנת הרכבת. הרוח פרעה את שערותיה, היא חיכה והסתירה את הדמעות שהתנוצצו בעיניה באמרה ש„זה מהרוח". לחיצת יד חזקה, נשיקה ו־„להתראות בארץ"...

חיוורות המלים וחסרות כוח. הקינה המתיפחת בלב לא תמצא לעולם את מבעה במלים. בדומיה הדומעת יתיחד הלב עם זכרה של לאה, עם זכרם של כל אותם ילדים ונערים שכך אבדו. בידי תצלום שהצהיב ועיני עוברת שוב על פני כולם — הנה הם „הדרורים", אלו הקטנים ביותר; הנה בני שכבת „הצעירים" וה„נעורים". קונדסים עליזים, שטופי משחקי ילדות, ונערים רציניים, אוהבי ספר וערים לנעשה בעולם ובארץ, נערים עמלים המתנערים בסניף מדאגותיהם ועייפותם, צמאים לשיחה, לשיר, למחול, לרעות.

ובתוך המעגל הגדול של החלוצים הצעירים — חברותי

א גרופע חברים פון „החלוץ־הצעיר" אין הארכיוו — 1937

מילדות, מיום בואי להורוכוב, חברותי למשחק הבובות והקלאס, לספסל הלימודים, ללבטי הנעורים: איטה פויגל, דינה מנוסוביץ, איטה רוזנפלד, פייגה איידם — קבוצת ילדות שובבות, עליזות, לבביות, שונות זו מזו, מתקוטטות לפעמים ורבות על דברים של מה בכך, אך מתפיסות על נקלה וחוזרות לחבורה. אהבנו להיפגש בבית הפתוח והמכניס אורחים של משפחת פויגל ושל אטל וישראל וייגר. סביב הבית, בתוכו, בפרוזדור, בחנות, בעליית הגג — לא היתה שום פינה אשר לא שימשה מקום למפגשינו ומשחקינו.

מעבר לשחור הגדול ניבט אלי הבית ההוא על יושביו. מבעד לדומיה הנוראה אשמע את קולה הערב של איטה, חברתי היקרה. „כשרה" קראנו לה — הדודה מרים וייגר כינתה אותה כך והשם דבק בה. שקטה וצנועה היתה בהופעתה בין מבוגרים, אך עם ה„חברה" — שובבה בעלת הומור, שנונה, יודעת להגדיר דברים בצורה חריפה וקולעת. איטה ידעה להצחיק אותנו עד דמעות, תוך שמירה על הבעת פנים רצינית ביותר. ומעל לכול — חברה טובה היתה, מסורה, שיכולת לסמוך עליה בכול.

ואליה וייגר הקטן, ילד השעשועים של כולנו, גם הוא היה חלק מהווי אותה ילדות. ואניוטה צימרמאן היתה צעירה מכולנו, אך ברצון היינו מצרפים אותה למשחקינו — כה חכמה היתה, עשירת המצאות במשחק וכה אהובה על כולנו.

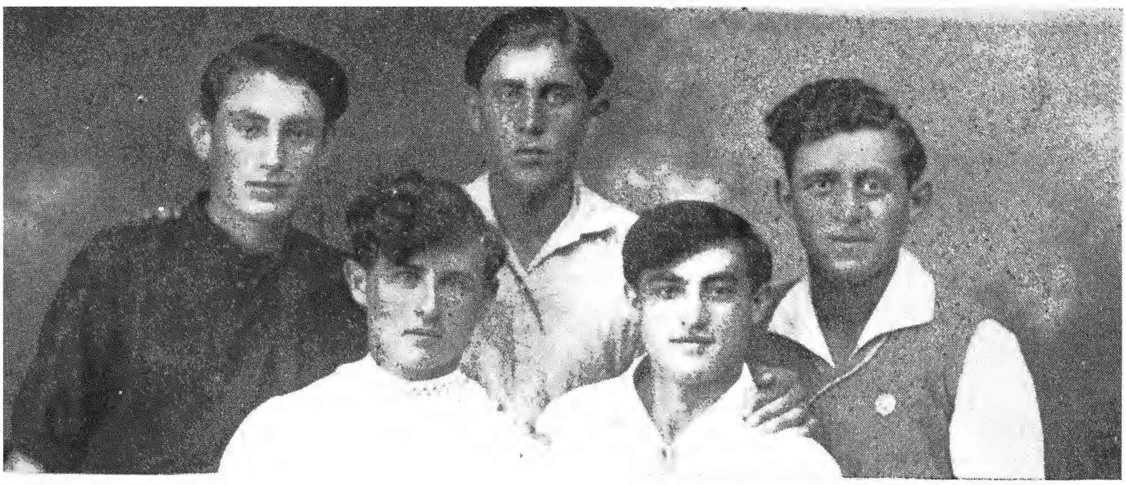
בית־הספר הוסיף קשרים ומגעים, הרחיב את החוג. מטיילות היינו בחבורה גדולה ל„ראבינה" — אותה חורשה מפורסמת, ששמה עתה עקוב מדם, ואתנו מאניה בלאכמאן, חייקה גויר, בילה קובילה וגם בנות מכיתות יותר צעירות: פייגה׳לה גרייאן, חנה׳לה לויט, דינה׳לה איידם. שנים רבות עברו מאז, הזמן חיבל בזכרון. כמתוך ערפל סמיך עולות דמויות, כמתוך תהום נמשים שמות: האחיות וואסר, האחיות נודלר, מינה טודריס, הניה שניידר, סוניה שינפלד, שרה מינציס, האחיות גרייבר. לעתים הצטרפו לחבורה בנים, חברים מבית הספר, מהסניף, משעורי העברית — חוליק צימרמאן, לייב בירמאן, אורי גרייבר, ישראל פיש ואחרים.

בצל עצי החורש, בחצר בית הספר, בבתים, בשעורי הערב לעברית, בסניף „החלוץ" ו„החלוץ־הצעיר" — בכל פזורים זכרונות של חוויות משותפות, של פגישות עם חברים וחברות אשר רבים מהם נספו עם כל בני משפחתם, וכל אשר נותר מחייהם הוא הזיכרון השמור בלב חבריהם.

ילדים ונערים — מגילות חיים שאך החלו להיכתב והלהבה אחזה בהן. האותיות שפרחו מן האש הגדולה מרחפות תמיד לפני עינינו. אנו בוכים עם שמותיהם ועושים שוב ושוב את דרך היסורים אל זכרון חייהם. **לא יעלו בה, בדרך הזאת, עשבי שכחה, כי מלוח עפרה** מדמעותינו — — —

אין נחמה ואין שכחה. הזכרון ישאר עמנו לעד ועמו החרון והכאב הגדול. הזכרון — רק הוא נותר כנר תמיד, כגל מוצב בלב לזכר חייהם הצעירים שכך כבו.

גליל־ים

חלוצים צעירים

לאה פיש

לאה פיש, בתם של אייזיק ופיניה, נולדה בשנת 1918. למדה בהצטינות בבית־ספר פולני ואצל מורים פרטיים לעברית. הצטרפה ל„החלוץ הצעיר" והיתה הרוח החיה בפעולת הסניף בעיירה. בת 18 יצאה להכשרה לגרוכוב ומשם נקראה לפעולת הדרכה בתנועה. פעמים אחדות עמדה לעלות לארץ, אך חבריה לעבודה עיכבו אותה, והיא קיבלה את מרותם.

עם פלישת הגרמנים ב־1939 עברה לווילנה. נשלחה לקובנה לעבוד בתנועה בליטא. היא מילאה בנאמנות את שליחותה, אף השתלמה ולמדה שפות. היו לה אז סיכויים לעלות, אך מרכז „החלוץ" שוב החליט לעכבה למען הפעולה במקום. גם הפעם נשמעה לצו התנועה, נדדה על פני עיירות ונשאה אל בין המוני הנוער את רעיון ארץ ישראל.

עם סיפוח ליטא לרוסיה וירידת התנועה הציונית למחתרת — אושרה לעלייה. נסעה למוסקבה והתדפקה

לאה פיש

לשוא על דלתות משרדים שונים כדי להשיג אפשרות עלייה. חזרה לווילנה, שממנה הגיע מכתבה האחרון לארץ ישראל. מבין השורות בוקע שברון לבה על שלא עלה בידה לעלות, ואמונתה — כי על אף הכל עוד תזכה לבוא לארץ.

פרצה מלחמת גרמניה־ברית־המועצות. פעילי תנועת „החלוץ" החליטו להעביר חלק מהמרכז לוולין — והיא בין העוברים. לאחר טלטולים וסכנות הגיעה מווילנה ללבוב, ומשם — לקובל. בעקיפין הגיעו ידיעות על פעולתה. שמה נזכר הרבה בין החברים המרכזיים והפעילים. חבל וולין היה מקום פעולתה האחרון, עד לחיסול גיטו קובל בשנת 1942, היא השנה בה הושמדו בידי הגרמנים ועושי דברם מקרב האוכלוסיה המקומית כל קהילות היהודים בוולין.

במכתב מ־15 בנובמבר 1943 מ„החלוץ" בפולין להסתדרות העובדים בארץ, נזכר שמה בין העסקנים המרכזיים, שנפלו על משמרתם במלחמה נגד הכובש הנאצי.

פליטים שביקרו בקובל אחרי שיחרור העיר מהנאצים, מצאו בבית הכנסת, שרק חלק ממנו שרד, כתובות שונות על הקיר, וביניהן, במסגרת מיוחדת, כתובת עברית: „שלום לחברים מקבוצת חלוצים ההולכים למות, נאמנים נשארנו לרעיוננו עד הסוף. נקמו נקמת דמנו השפוך" — וחתומים ארבעה שמות: שיינדל שווארץ מקובל, לאה פיש, מהורוכוב, רחל פוגלמן מלאחוביץ' ודויד איזנברג מוורשה.

מלך נוי (ז"ל)

(מתוך הספר „חורבן ומרד של יהודי ורשה")

לאה פיש / מנגד (צרור מכתבים)

כי מנגד תראה את הארץ ושמה לא תבוא

(דברים, ל"ב, נ"ב)

1

הורוכוב, נובמבר 1935

א. בעיירה

אחרי שתיקה ארוכה החלטתי הפעם לכתוב לכם תכופות ולבוא אתכם בקשרים. לי בהחלט נחוצים עתה אנשים קרובים שאוכל להשיח לפניהם את כל המעיק עלי.

מכתבה הראשון של ח. לאחר שהגיעה ארצה — היה מלא חיים ורעננות. „ממש מאושרת" היא כותבת. אשריה אם תוכל כך להתבטא, כי בחלקי אני עוד לא נפל עד כה טעם של מעט אושר, החל מימי ילדותי, אשר כמעט לא היו לי, ועד היום הזה. זכור לי בכמה קושי עלה לי כל דבר שהיה נחוץ לי ללימודי בבית הספר, כאשר זכוני בהערכה רבה בתור תלמידה טובה. מקנאה אני בה, שנמלטה מהעיירה המנוונת, מהריקנות האופפת כאן הכל. באמת, קשה לי כבר להיות כאן, הכל דוחה. אלמלא הפעולה ב„החלוץ הצעיר" שנתנה לי סיפוק רב — לא הייתי מחזיקה עוד כאן מעמד. אבל גם הסניף אינו יכול לקשור אותי ואני מוכרחה לעזוב את העיירה ולנסוע לקיבוץ. רוצה אני לנסוע לקיבוץ גדול של הרבה אנשים, כי קשה יהיה לי לחיות בפלוגה קטנה. כל הגיגי ומחשבותי מרוכזים עתה רק ברעיון היציאה להכשרה.

* המכתבים נשלחו לאחיה חיים, יוסף וצבי דן בארץ, פרט למכתב מס' 4 שנכתב לחבריה־חניכיה בסניף „החלוץ־הצעיר" בהורוכוב.

2

הורוכוב, 1936

שמחתי מאד בקבלי את מכתבך ואשתדל לענות על שאלותיך. לאחר שח. סיימה את העבודה בסניף היה עלי למלא את מקומה. לא יכולתי להתייחס באדישות למצב ששרר אז ב„החלוץ הצעיר" אצלנו. לא עבר זמן רב ואני הייתי רתומה בעול הסניף — ורק אז הרגשתי צורך לקרוא ולהשתלם. הפעולה, התפקיד שלי — דרשו זאת ממני. ואחר כך גם הסמינאר והכינוסים שהייתי בהם, פקחו את עיני והתחלתי לחדור לספרים יותר קשים. אבל בזמן האחרון חלו בי שינויים רבים וחשה אני כי תקופה חדשה באה בחיי. אינני יכולה למצוא לי סיפוק בעבודתי. בכלל צר לי כאן. אני מוכרחה לצאת את העיירה. כאן אין לי חברה ואני שרויה בבדידות. והנוער כאן חי כעת בלי שום התעמקות, חיים קלים ונוחים, בלי צורך לקרוא וללמוד. הלוא ברור שאני לא אוכל לחיות ביניהם, כי סביבי מחנק. פניתי כמה פעמים ל„מועצה"* בקשר לנסיעתי לקיבוץ, אבל שם אומרים כי עלי לחכות ולהכין חברים חדשים במקומי. אבל בטוחני, שבקרוב אעזוב סוף־כל־סוף את עיירתנו ואצא לקיבוץ. שום דבר לא יעכב עוד אותי אז.

* מועצה גלילית של „החלוץ".

3

ב. בהכשרה

גרוכוב, יולי 1937

הסמינאר נסתיים לפני שבוע ימים. אחרי הסמינאר הזמינה אותי ש. לעיירתה וכמה טוב שהיתה לי ההזדמנות להיפגש שוב (אחרי חדשיים של חיים אחרים לגמרי) במציאות המנוונת ששכחתיה מזמן. רק שם הרגשתי כמה תוכן יש לחיי החדשים וכמה אני שונה מכולם — זה נתן לי את הדחיפה האחרונה — ויצאתי לגרוכוב.*

מהקבוצה שלנו (מ„הגיוס" להכשרה) באו רק 4 אנשים. מקווים שגם היתר יבואו בזמן הקרוב. המשק עשה עלי רושם עצום. עבודות כאן הרבה בחורות וגם ברצוני אני להיכנס לאיזה ענף. היום כבר עבדתי בפרחים.

ובכל זאת בספק אני אם יתנוני לעבוד במשק. שם דרושים אנשים קבועים, ואני לא אוכל, להשתחרר מהפעולה ב„החלוץ־הצעיר". החברים עוד זרים לי. בכל זאת אין מביטים עלי בלעג. יש ערות במקצת. מאמינים שמתקרב הקץ לצרות. חוזרים מהחופש ופחתו העזיבות. קשה לי להתרכז בקריאה ואפילו כדי לעבור על עיתון דרושה לי התאמצות רבה. אני מאוד פוחדת שמא זה יימשך זמן רב. בכל זאת אני מאושרת.

4

גרוכוב, ספטמבר 1937

חצות הלילה. החברים התפזרו למנוחתם. רק פה ושם בזויות חדר הקריאה שקועים בודדים בקריאה. כל רשרוש קל לא ישמע. עתה היא השעה השקטה, הטובה, לחשוב את מחשבתך, לחיות עם עצמך, שעת חשבון נפש.

בשעה כזו מתעורר גם הרצון לשתף את החבר הרחוק־הקרוב בהרגשותיך ולבטיך. בשעה כזו אני רוצה לכתוב לכם.

חדשיים עברו מיום היציאה להכשרה ולעתים נדמה: רק אתמול היה הדבר. יום רודף יום והנה מאחורי כבר תשעה חדשים של חיים אינטנסיביים, מלאי ענין וסיפוק. בגרתי בנסיון חיים, במושגים ובמחשבה. נהייתי רצינית יותר — מתוך העבודה, ואולי גם קשה יותר. הרכות נעלמת. עם הכניסה לעול החיים והמעשה, עת שנקלטים בחברה — תחוש לא אחת גם בדידות. מחפשים אחרי „פינה חמה", מבקשים לבביות וריעות, ופעמים מתגעגעים לאהבת הורים ולעזרתם... ומי שאינו יכול להתגבר, להיות חזק — עוזב. אבל המסורים נשארים. נשארים ומוצאים את „טעם החיים" ויודעים: „זו הדרך, אחרת איננה, בה ללכת, ללכת עד תום".

עם הזמן נראים החיים עשירים יותר. כל יום מביא עמו חדשות נוספות ושמחה. מה יקרה כל שעה חפשית לאחר העבודה! אסור לבזבזה לריק ואני משתדלת לנצל כל רגע פנוי לקריאה ולימוד.

והמשק? כמה גילויים וקסמים הוא צופן לך יום־יום! אתה מסתכל בכל פרח קטן, בכל צמח — ויקרים הם לך, כי חלק מחיינו השקענו בהם. בכמה טיפול ודאגה זוכה הפרח — כילד רך. רק תפילה אחת בפינו: מי יתן ויגדל, ישגשג ויעלה יפה, ונראה פרי בעמלנו. כן, חשה אני באושר הזה שנפל בגורלי לחיות במשק, להתקשר לאדמה, לטבע ולשתף עצמי ברקמת החיים...

וצמא המשק לחברים חדשים, רעננים, למרץ צעיר וכוחות־רצון ועבודה. התעמדו אתם כולכם מרחוק וזרועות המשק פרושות לקבל אתכם?!

* קיבוץ הכשרה ליד ורשה.

5

ג. בימי מלחמה ומחתרת

וילנה, דצמבר 1939

אני כותבת מוילנה. נמצאת אני פה כמה ימים. אני יודעת שאתם כולכם מלאי דאגה, לכן ברצוני להשקיטכם. על פני עירנו עברו הרבה אוירונים, אך לא הטילו פצצות, ושלום לכל בני משפחתנו. העיירה עברה כידוע לכם לשלטון רוסיה, ובני ביתנו שרויים במצב רוח מדוכא, כי לא ידוע להם איך יגיעו אליכם לארץ, והן זוהי כל תקוותם. ההורים מרוב צרות הזדקנו. איך שלא יפול דבר — אל תשכחו אתם את הבית. אולי תהיה בכל זאת איזו אפשרות להוציאם — חושו לעזרתם. הם אומללים עתה מאוד.

אני באתי לוילנה לזמן מוגבל. יתכן כי אצא מכאן בחזרה לוורשה, כי ברצוני להיפגש עם משפחתי הגדולה * ואולי גם לעזור להם. איך אגיע אליכם — לא ידוע. אבל בעצמי קיבלתי עלי את הנדודים ואת הקשיים — ואין ברירה. אולי ניפגש פעם ואז אספר לכם הרבה על מה שעבר עלינו. אל תכתבו עוד תשובה אלי. אם תהיה אפשרות — אשתדל להודיע לכם לאן לכתוב.

השליחים שלנו ** — בדרך לארץ. תמסרו לכל מכריהם וקרוביהם — לבל ידאגו, כי הכל בסדר.

6

קובנה, 9 ביוני 1940

קיבלתי את מכתבכם האחרון, גם את ה„איגרת". קראתיה בענין רב, אך בכל זאת נראית היא לי מאד חיוורת, כי מי בכלל מסוגל להעריך, לכתוב ולשיר שירים לגבורת החלוצים באזורי הכיבוש. נוסף לזה אנו כה רגילים לכל הדברים האלה וכה מוכנים לכל צרה שלא תבוא, והכול נראה טבעי, הכרחי, שלא דורש שום הסברות...

חזר מהארץ ש. ג. ומסר דרישת שלום מכם. סיפר שהתעניינתם בי מאוד. שמחתי לכך: טוב להרגיש ש„שם" מתעניינים בי או אולי גם רוצים כבר לראותני.

ועלי עובר כרגע משבר לא קל, עלי — על כולם: עצבנות נוראה, עצבנות ומתיחות במחנה החלוצי, בכל ה„משפחה" שלי. אין אמון במחר. איזה ספקות חדרו ללב אדם שלנו — ואני כה רועדת, כה סובלת... מי יתן ויספיקו כוחות להמשיך. אין כמעט אוויר לנשימה בגלות השניה הזאת. אין שום בטחון שפה

* החברים במרכז „החלוץ" ובגרוכוב.

** שליחים מן הארץ ל„החלוץ" ולקיבוצי ההכשרה, שחזרו לארץ עם פרוץ המלחמה.

מקלטנו האחרון בדרך למולדת. נצטרך ללכת, לרוץ, לאן? — אין אני יודעת.

ובכל זאת נבוא פעם ארצה. באמת אֵיני יודעת איך לבטא ולהסביר זאת. לו ידעת איזה צימאון אצלנו בזמן האחרון לארץ, לאות משם! געגועים נוראים. לא מתגעגעים הביתה, למשפחה, רק לזו הפינה הקטנה בעולם — והיא ממלאת את כל נפשו של האדם שלנו. בזה, רק בזה, חיים ולאור הדבר הזה מושכים בעול. האם תבינו לי? ש. ג. סיפר לנו הרבה על הארץ. מ. כתב מכתבים מכם וכל זה עוד יותר מדכא והורס, כי המחר כה מעורפל, שחור...

7

קובנה, 17.6.40

זה לא כבר קיבלתי את מכתבך — וכותבת לך מיד תשובה. ב„משפחה" שלנו — חדשות רבות. בטח כתבה לכם הדודה „דבורה"* על הכל. אני מרגישה טוב וכל „ילדינו" בריאים.

אני ממשיכה בעבודתי כי אני מרוויחה טוב וכבר התמחיתי בכל התנאים. יתכן שבקרוב אחליף את דירתי. הדירה הישנה אינה נוחה וכמעט שאין בה אוויר לנשימה. בחורף עוד אפשרי היה לדור כאן. כעת — לגמרי לא...

אני כל הימים חולמת עליכם. אימתי נתראה — מי יודע? אולי עוד נזכה פעם בחיינו להיפגש.

סלחו על שאני כותבת יידיש — איני יכולה אחרת.

8

קובנה, יולי 1940

מכתבו של צ. הכתוב כאילו באופן רשמי — מה יכולתי להתרשם ממנו? הן מכתבו כאילו נכתב בזמנים נורמאליים לאיש החי במצב נורמאלי ולא לאיש במצבי עתה פה. אך גם זו לטובה! כל מכתב מכם אלינו — מעורר שמחה רבה בלב, שמחתנו היחידה.

ומלבד זה אצלי היום מצב־רוח קשה ביותר. הסתיו הקדים לבוא, כמעט בששה שבועות מוקדם מהרגיל. גשמים, רוחות. כל זה משפיע על הרגשתי. כתבו נא, איפוא, על הנעשה אצלכם. אין לנו כל ידיעות מכם, ואנו — מחשבותינו עמוסות דאגה לכם. הכולכם בריאים? היש לכם מזון מספיק? כתבתי לכם הרבה בזמן האחרון — אך אין לי כל בטחון שמכתבי הגיעו אליכם.

הקרובים לי — כל חייהם במחשבה אחת: לעבור לתרשיש.** ודאי יעשו כך בימים הקרובים. שם אומרים הם להסתדר בעבודה. בכלל עבודה תהיה בכל מקום. אני נשארת. אתם מבינים בודאי עד מה קשה לי הדבר — אך מה לעשות, ואני איני יכולה אחרת.

---

* העתון „דבר".

** להגיע לארץ.

מיטב חלומותי ושאיפותי: להתראות אתכם בחיי, אך מי יודע? כוחותי מה מעטים...

אני מחבקת את כולכם. כתבו, כתבו.

9

וילנה, ספטמבר 1940

השבוע נתקבלו הרבה מכתבים מכם. גם אידלסון כתב.* למשפחתי היתה זאת נחמה גדולה. נדמה לי שמעולם לא הייתי זקוקה לדבר — נחמה מכם כמו היום. ובכל זאת אבין למצבכם, מתארת אותו לי אולי הרבה יותר גרוע מאשר הוא במציאות. כי מה יכולים אנו לדעת מרחוק? הן אין אני יודעת מכם דבר ואף המכתבים המתקבלים — הלוא הם די שאבלוניים.

ואצלי — עוד אין חדש. לעת־עתה הריני ממשיכה בעבודתי הקודמת. אולם איני תמיד בקו הבריאות.

אחותכם מבקשת מכם — לא לשכוח אותה, איך שלא יפול דבר — זכרו אותה! מה רב רצוני לא להפסיק בכתיבתי זו אליכם, כי לא ארצה להפריד מחשבותי מכם, אך הפעם די.

כתבו לפי הכתובת החדשה.

10

וילנה, נובמבר 1940

שמחתי מאוד למכתבכם, בעיקר, לידיעה, שלא סבלתם בימות השרב הגדול.** ידיעה זו היטיבה את רוחנו. העברתי את המכתבים למשפחתנו הפזורה. כולם ישמחו מאוד.

אצלנו בא החורף וקר לנו מאד. כל משפחתנו בריאה. מתכוננים לחורף. הכינונו נעליים ומעילים חדשים. שאלתם אם אינני מתכוננת לעבור עם „הילדים" לדודה „פרומקה".*** לפי שעה — לא. אביה חורגה — אדם נורא הוא. הוא גורם לה עינויים ומלקה את ילדיה. אין גם כל אפשרויות לעשות זאת. אשאר, לכן, לגור פה עם כל משפחתי, אך נעבור לדירות אחרות, כי דירתנו הקודמת הפכה לבית־ספר ממשלתי.

אני ממשיכה לעבוד במקצועי הקודם. עבודה אינה חסרה. עליכם לדעת כי ליטא נכנסה עתה לתקופה חדשה, תקופת תחיה ושחרור. כולם עובדים, לומדים, קטן וגדול, העיקר — ל ר צ ו ת. שכר עבודתי יפה, סבורים שגם עתיד הוא לעלות ולגדול. ובינתים אני גם ממשיכה ללמוד מדעי החברה.

אל יכעסו עלי הקרובים שאיני כותבת לכל אחד. קשה לי להתרכז, כי סובלת אני בכל רגע שאני הוגה בכם.

ידידיו של פ ר ל י ס התכוננו לעבור אליו,**** אך אין יודע אם הפעם יעלה הדבר. זה גוזל הרבה מבריאותי. מה יכולים אתם מרחוק לדעת על הצרות הפנימיות של משפחתי, על יסוריהם של היקרים לי כאן ביותר? והן אדע, כי ממילא אין בידיכם להושיט לנו עזרה, אך מלה טובה אף היא חשובה מאוד. כתבו, כתבו.

---

* ישראל בר־יהודה, מראשי הקיבוץ המאוחד.

** ההפצצות בארץ.

*** לאזור הכיבוש הגרמני בפולין.

**** לעלות לארץ.

11

וילנה, פברואר 1941

חלק מבני משפחתי נסע אליכם. לוויתי אותם בקנאה עמוקה על כי כבר בקרוב יוכלו להיפגש אתכם. בחיי נשאר עתה חלל גדול. בשבועות הקרובים ימשיכו לנסוע אנשים נוספים ממשפחתי, שעשו הכנות וקיבלו דרישות. בגורלי נפל להישאר כאן במצב חמור ביותר, הרחק מכל היקרים לי. ימים אלה העוברים עלי, הם הקשים ביותר בכל ימי חיי. הקרקע מתמוטטת מתחת לרגלים — והכוח מאין ימצא ?

עשו הכול כדי להחיש את בואי, עשו זאת בכל המרץ ובכל הדחיפות — ואל תחמיצו אף רגע. כי מי יודע, אולי יצא לנו להיות נפרדים לעולמים — ואז אשאר אומללה כל חיי.

12

וילנה, 7 ביוני 1941

מזמן * צריכה הייתי לכתוב לכם, אך אתה תבין לי כי לא יכולתי ; מוכרחה הייתי קודם לשוב לעצמי, לאיתני.

מה יכולה אני בשורות מעטות לספר על 4 שבועות של סבל, רעב וזיעזועים. כל יום במוסקבה גרם לי עינויים אין קץ. טלגרמות להכא ולהתם. הנה מנצנצת איזו תקווה, הנה נדמה כי נפתח איזה אשנב — ושוב הכול חולף, והכול נסתם, ושוב ייאוש : קום דפוק על דלתות כשהכול סגור בפניך. בודדה וזרה הייתי והכול פונים לי עורף. ומה רב הכאב : את נסיעתי הן הפסדתי ואיחרתי בימים מספר.

איני יודעת אם אהיה פעם מסוגלת למסור לך לא רק על פרק זה אלא גם על מה שקדם לכך, עד שהגעתי לאפשרות של יציאה. הרבה עבר עלי ועל הכול גברתי — ולבסוף ריקם שבתי. רק פצע נשאר בלבי, פצע טרי עדיין. טרם שככה סערת רוחי ומי יודע כמה זמן עוד יחלוף עד שאתאושש לגמרי.

היו רגעים שכעסתי עליך מאד, על שתיקתך. לו רק טלגרמה אחת הייתי מקבלת שם ממך — הן זה היה כל כך מקל על הרגשתי. אך הכול שייך כבר לעבר. עכשיו יודעת אני, שעשית למעני הכול, כל מה שיכולת — ואני מודה לך מקרב לב.

ואף־על־פי־כן עודני מאמינה שאפגש אתכם, אם גם שנים תעבורנה.

---

* מכתב זה הוא האחרון ונשלח מרוסיה כשבועיים לפני פלישת הגרמנים. ל א ה עשתה במוסקבה מספר שבועות ונאלצה לחזור לוילנה לאחר שלא השיגה וויזת מעבר תורכית. המכתב נשלח מוילנה לאחר שובה ממוסקבה.

חליצות צעירות

דוד טהורי (זוברנון) / בית״ר והצה״ר

ר א ש י ת ה ש ל ב י ת ״ ר

בשלהי 1925 או ראשית 1926 הופיע פ י נ ח ס ק ר י ג ר עם בשורת בית״ר — ברית הנוער העברי על שם י ו ס ף ט ר ו מ פ ל ד ו ר. בהתלהבותו, כוח שכנועו והסברתו הצליח תוך זמן קצר ביותר להכניס לשורות בית״ר רבים מהנוער המקומי. נפתח מועדון, נתפרו תלבושות, והנוער היהודי החל להופיע ברחובות העיר כשהוא צועד בסך, בתלבושת אחידה, כשדגל ציון בראשו. היתה זו תופעה חדשה לגמרי, שגם הגויים הסתכלו בה בהתפעלות, כשהם לוחשים איש לרעהו: „צבא יהודי״.

פיני קריגר היה מנהיג מלידה. הוא היה מרצה בחסד ולא היה נושא שלא היה בקי בו. מעל לכול ידע לתת לנוער תוכן שימלא את כל חייו. תחת להתנוון בעיירה הגלותית הקטנה, ניוון פיזי ורוחני כאחד, החדיר בו אמונה בעתיד יותר טוב, במדינה עברית כי תקום, והראה על דרך להגשמת מטרה זו. פתאום ראית ברחובות נוער, שרק לפני זמן קצר התהלך כפוף גב ובהרגשה של חוסר בטחון, והנה הוא זוקף את קומתו, מהלך בגאווה, כשהראש מורם ופניו קורנים וכאילו אומרים: יהודי אני, ציוני אני, בית״רי אני.

מראשית היווסדה של בית״ר כתנועת נוער לאומית היתה לה מטרה ברורה: הקמת מדינה עברית שלמה בגבולות ההבטחה. אחד האמצעים — ואני מציין: אחד האמצעים — היה הקמת כוח עברי כהמשך הגדודים העברים.* לראשונה התחילו ללמד את הנוער תרגילי סדר, או כפי שקראנו לזה אז: „תרגילי משטר״. אולם לא פסחו גם על פעולה רוחנית־תרבותית.

כאן שוב הוכיח את עצמו פיני קריגר בכל גדולתו. לעולם לא יישכחו לילות השבת במועדון בית״ר, כשפיני היה קורא באוזנינו ומסביר את מאמרי ז׳ א ב ו ט י נ ס ק י, אשר הופיעו לסירוגין ב„היינט״ או ב„מאמענט״, ואת מאמריהם

* יחידות צבא מתנדבות יהודיות, שגויסו בימי מלחמת העולם הראשונה באנגליה, אמריקה וא״י והשתתפו במערכה לשיחרור הארץ משלטון הטורקים.

פלוגת בית״ר בהורוכוב (1929), במרכז — פנחס קריגר

אפטיילונג פון בית״ר אין האָרכיוו (1929), אין צענטער — פנחס קריגער

של אורי צבי גרינברג ואבא אחי־מאיר, שהופיעו בעתון הרביזיוניסטי „אונזער וועלט". הנוער היה יושב מוקסם, כשהוא בולע כל מלה היוצאת מפיו, גם כשלא תמיד הבין את פשר הדברים שהוא שומע.

נזכר אני בעובדה מעניינת ואופיינית בקשר לנוער הפשוט והנפלא הזה, שלפעמים לא השלים אפילו לימודים של כיתה אחת בבית־ספר יסודי, אבל שנשרף ממש — כתוצאה מחינוכו בבית"ר — באש אמונתו ומסירותו לרעיון הציוני והמדינה העברית. לאחר שמספר בחורים היו בהכשרה וצוינו כמועמדים לעלייה, התקיימה בבית"ר בחינה, בה היו חייבים להיבחן טרם עלייתם. הבחינה היתה בעיקר בציונות, מטרותיה, דרך הגשמתה וכו'. כשנשאל אחד הבחורים שאלה פשוטה ואלמנטארית ביותר ולא ידע לענות עליה, נבוך לרגעים מספר, הסתכל בכל הנוכחים בעיניים נפחדות ואומללות כשואל: „מאין יבוא עזרי". אולם מיד התאושש, פרם את חולצתו, היכה בידו על לוח לבו וקרא: „אינני יכול להסביר, אבל כל זה כאן — בלב. תפתחו אותו ותראו שאני יודע מה אני רוצה". הבוחן, שהיה שליח מהמרכז בורשה, נדהם ממש מן התשובה, וגם הוא זקוק היה למספר דקות כדי להתאושש. ואז אמר: „הצלחת בבחינה וקיבלת את הציון הגבוה ביותר".

כאלה היו הבחורים אשר התחנכו בבית"ר ואשר אחד מהם, שלמה בן־יוסף,* יוצא העיר לוצק הסמוכה להורוכוב, היה ראשון עולי הגרדום בארצנו בימי השלטון הבריטי בארץ.

קשה היום להיזכר בשמות. אזכיר רק בודדים.

בראש וראשונה יעקב שווארצברג, מי שהיה סגנו של פיני קריגר, האחים בובר, צבי בירמאן, שבתאי רויטנפודים ומרדכי באלביר, אחד מה„תרבותניקים" של בית"ר, אשר מת בדמי ימיו במחלה ממארת. וייזכר כאן בית שווארצברג כולו, שכל הבית"רים מצאו בו בית ואשר האם היתה ידועה כ„אמא של בית"ר".

הכשרה צבאית והכשרה לעלייה

ב־1930 הוקם בקן בית"ר שבהורוכוב, במסגרת ההכשרה הקדם־צבאית של הנוער הפולני, שהיתה קיימת בבתי

* נדון על התקפת אוטובוס ערבי ליד ראש־פינה, בימי המאורעות 1936—1939 ונתלה ב־18 ביוני 1938.

הספר, מעין גדנ״ע בית״רי. קיבלנו לשם כך מהמשטרה 24 רובים והתחלנו לאמן את יחידות בית״ר בנשק ממש ובצורה ליגאלית. הנשק היה שמור בקן בית״ר. ראשון המדריכים היה מרדכי זינגר ואחריו, עם סיום לימודיו בלבוב, דויד זוברמאן, הוא כותב הטורים האלה.

בסוף שנות העשרים ותחילת השלושים יצאו אנשים מבית״ר בהורוכוב להכשרה, כדי להתכונן לעלייה. הראשונים היו: חנה שכטר, חייקה מייזליש, שמחה זינגר, צבי חומש ואלחנן קהת. כל אלה, פרט לשכטר, היו גם ראשונים לעלייה ונדמה לי היחידים מבית״ר שעלו בסרטיפיקאטים.

בהורוכוב היתה גם פלוגת הכשרה של בית״ר, אשר עיקר עיסוקה, באין אפשרות להשגת עבודה חקלאית, היה חטיבת עצים ושאיבת מים.

תאים צבאיים

בשנת 1935 ביקר אצלי שליח ,,ההגנה הלאומית״ * בארץ, משה סבוראי; לאחר שיחה ממושכת קיבלתי על עצמי לארגן תאים צבאיים בהורוכוב ובכמה מעיירות וולין הסמוכות להורוכוב. התאים פעלו בקונספיראציה מלאה. התאמנו בעיקר במעשי חבלה; מלחמת גרילה והתכוננו לעלות ארצה בכל דרך שהיא. החלטתי לרכז בתאים אלה בני נוער בגיל 16—17, מהמובחרים שבהם. בראש התא הראשון עמד בן־ציון טהורי (זוברמן) וחבריו היו: שמואל חמיש, חיים ליטווין, גדליהו שפראך ואפרים שווארצמן. אולי אין

* קבוצת מפקדים, שפרשה בראשית שנות השלושים מאירגון ההגנה ושממנה צמח, לאחר שרוב חבריה חזר ב־1937 להגנה, האצ״ל.

חברי בית״ר נפרדים מחנה שכטר ואלחנן קאַס, העולים הראשונים של בית״ר לארץ — 1931
בית״ר חברים געזעגענען זיך פון חנה שעכטער או אלחנן קאַס, די ערשטע עולים פון בית״ר קיין א״י — 1931

זה מקרה, שכל החמישה הצליחו לפלס להם דרך, כל אחד בצורה ובתנאים שונים, ולהגיע ארצה לאחר פרוץ מלחמת העולם השניה.

ב־1937, כשהוקם בארץ האירגון הצבאי הלאומי, הפכו התאים הצבאיים החשאיים שלנו לחלק בלתי נפרד של פעולות בית״ר בפולין. עיקר פעולותיהם היו: הכנת קאדרים צבאיים ואירגון עלייה בלתי חוקית. בכל רחבי פולניה נערכו קורסים צבאיים בהדרכת מדריכים מהארץ וקציני צבא פולניים בכירים.

באחד מהם, שנערך בסופיובקה שבוולין, השתתף גם ב ן ־ צ י ו ן ט ה ו ר י, גמר אותו בהצטיינות והיה לאחד המדריכים המרכזיים בוולין. כשהגיע אחרי פרוץ המלחמה לווילנה, לשם זרם אז נוער רב, כיוון שהיא היתה בתחילה בשלטונה של ליטא, ניהל פנימיה של האצ״ל בווילנה. בפנימיה זו התרכזה פעולה ענפה, בין השאר — החזקת קשר עם שטחי פולין הכבושה על־ידי הסובייטים. אחד המקשרים הפעילים ביותר, שלא אחת סיכן את נפשו בחציית הגבולות, היה מ ו ט י ג א ל י י ד ר מהורוכוב.

ב ע ל י י ה ב ל ת י ל י ג א ל י ת
ש ל ב י ת ״ ר ו ה א צ ״ ל

ב־1937, כשבית״ר בשיתוף פעולה עם האצ״ל החל לארגן בממדים רחבים את העלייה הבלתי ליגאלית ארצה שיחק לי מזלי ונבחרתי על־ידי נציבות בית״ר בוורשה להיות בין הראשונים. בשלהי 1937 קיבלתי חוזר סודי ובו הודעה שעלי להתכונן לעלות ארצה ועלי להכין לי ללא כל דיחוי דרכון. באותו חוזר צוינה סיסמה, שהיה עלי להשתמש בה במקרה ואתקל בקשיים בהשגת הדרכון.

חברי בית״ר באימוני נשק

מימין לשמאל — בשורה הראשונה למטה: מרדכי רובין, ברל שוורצברג, — — —, הנדל שכטר; **באמצע**: אריה צ׳צ׳יק, — — —, יוסף שווארצאפל, מרדכי זינגר, ישראל שפראך, — — —, יצחק פינקלשטיין, שמחה שכטר; **למעלה**: הרצל צוקר, — — —, דוד זוברמן, שמואל בובר, צבי חומש, — — —, — — —, — — —.

הסתדרות „מסדה״ — נוער בית״ר **„מסדה״־אָרגאַניזאַציע — בית״ר יוגנט**

באמצע יושב ד״ר ליפמן ממרכז התנועה. בשורה האמצעית מימין לשמאל (מבוגרים): מיכאל וייצמן, לייב היירינג, ד״ר ליפמן, ברוך ארליך, קהת הורנשטיין.

על האירגון הנפלא של המוסדות שטיפלו בעלייה, תעיד העובדה הבאה: כשבאתי למשרדי הממשלה והגשתי את הבקשה לקבלת דרכון, נאמר לי על־ידי הפקיד שקיבל את הבקשה, שלא אוכל לקבל את הדרכון אלא לאחר חודש בערך. ביקשתי להיכנס ל„סטארוסטה״ עצמו. כשהשמעתי באוזניו את הסיסמה, ביקשני לשבת ולהמתין, יצא מחדרו וחזר כעבור זמן קצר עם הדרכון המוכן ומסר לי אותו בלווית ברכה להצלחה במשימתי.

דור חדש של מדריכים

באמצע שנות השלושים קם לבית״ר בהורוכוב דור חדש של מדריכים צעירים, שפינחס קריגר טיפל בחינוכם ובהכנתם לתפקיד. לא אזכיר את כולם, רק אחדים מהם: הצעיר באחים בובר, הוא שמואל, האחים שפראך, חיים ליטווין. במיוחד אזכיר בגאווה ובהערצה עמוקה אחד מהצעירים שבהם, שעל אף הבדל הגיל שבינינו התקשרנו בעבותות של ידידות עמוקה, הוא ניומקה (שלמה) פיש. עוד רך לימים היה וכבר בלט משכמו ומעלה כעילוי. שקט, צנוע הליכות, אולם בעל ידיעות רחבות, ולאו דוקא בגלל היותו תלמיד בבית ספר תיכון. הוא היה ממש אמן המלה, הן זו הנאמרת ובעיקר זו שבכתב. כושר הביטוי שלו בשתי הצורות היה מעולה. בתקופת היותי בצבא הפולני והוא בבית ספר תיכון, בקאמיונקה, היו בינינו חילופי מכתבים, וכל ימי חיי לא אחדל מהצטער על שלא נשאר בידי ממכתבים אלה ולו גם אחד בלבד. כל מכתב שלו היה יצירה ראויה לאכסניות המכובדות ביותר. בעל הגיון רב היה והפעולות שלו בבית״ר לא תשכחנה מאלה שזכו לקחת חלק בהן.

הצה״ר

זמן קצר לאחר הקמת בית״ר, הוקמה בהורוכוב הצה״ר, היא ההסתדרות הציונית הרביזיוניסטית. שעה שבית״ר הועסקה בעיקר בחינוך הנוער, התבטאה פעילותה של הצה״ר בהסברה בין השכבות הבוגרות יותר. גם באירגון

הצה"ר היה פ. קריגר הרוח החיה. לא אזכור היום את כל פעיליה. זוכר אני את א ב א מ י י ז ל י ש כמזכיר, את נ ח מ ן ק ר י ג ר, שבביתו התאכסנו כל השליחים שבאו להרצות בעיירה, ואת ב ר ל ב ר ג ר, שהיה רוב השנים יו"ר הצה"ר בהורוכוב.

היחסים בין בית"ר והצה"ר לבין יתר המפלגות והאירגונים הציוניים היו בכל ימות השנה תקינים בדרך כלל, פרט לימי בחירות, בהם התנהל ביניהם מאבק ללא כל פשרות. בבחירות לקונגרסים הציוניים היתה רשימת הצה"ר בהורוכוב מרכזת תמיד מקרב קהל הבוחרים מספר ניכר של מצביעים.

תל־אביב

דוד טהורי (זאבערמאן) / בית"ר און הצה"ר

ד ע ר א ָ נ ה י י ב

סוף 1925 אָדער אָנהייב 1926 איז דערשינען פ נ ח ס ק ר י ג ע ר מיט דער בשורה פון בית"ר — יוגנט־אָרגאַניזאַציע א.ג. פון י ו ס ף ט ר ו מ פ ע ל ד אָ ר. מיט זיין התלהבות, איבערצייגונגס־קראַפט און אויפקלערונג האָט ער באַוויזן אין אַ קורצער צייט אַריינצוברענגען אין די רייען פון בית"ר אַ סך יוגנטלעכע. ס'האָט זיך געעפנט אַ קלוב, מ'האָט געניייט מונדירן און אונדזער יוגנט האָט אָנגעהויבן באַווייזן זיך איבער די גאַסן אין מאַרשירנדיקע רייען, אין איינהייטלעכע מונדירן מיט דער פאָן פון ציון אין דער שפּיץ. דאָס איז געווען אַ נייע דערשיינונג וואָס האָט אויך פאַרגאַפט די נישט־יידישע שכנים, וואָס פלעגן זיך שושקען מיט התפעלות: „אַ יידישע אַרמיי".

פ י נ י ע ק ר י ג ע ר איז געווען אַ גלענצענדיקער רעדנער און אַ געבוירענער מנהיג, ער איז געווען בקי אין אַלע ענינים. ער האָט אין אונדזער יוגנט אַריינגעגעבן אַ גלויבן אין אַ בעסערער צוקונפט, גלויבן אין אַ מדינה און ער האָט אויך אָנגעוויזן וויאַזוי צו פאַרווירקלעכן דעם ציל. די זעלבע יוגנט וואָס איז פריער געגאַנגען מיט איינגעבויגענע רוקנס, מיט אומזיכערקייט, האָט מען מיטאַמאָל געזען איבער די גאַסן מיט אַן אויסגעגלייכטן רוקן, מיט אַן אויפגעהויבענעם קאָפּ, שטאָלץ און מיט שטראַלנדיקע פנימער. אַלץ אין זיי האָט ווי אויסגערופן: כ'בין אַ ייד, כ'בין אַ ציוניסט, כ'בין אַ בית"רי!

מיר האָבן אויך די ערשטע אָנגעהויבן לערנען מיט דער יוגנט מיליטערישע איבונגען, „תרגילי משטר" ווי מיר האָבן דאָס גערופן, דאָס אַלץ — צוזאַמען מיט דער גייסטיק־קולטורעלער אַרבעט. אויך דאָ האָט פיניע קריגער אַרויסגעוויזן זיינע פעיקייטן. איך וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן די שבת־נעכט אין בית"ר־קלוב, ווען פיניע האָט געלייענט פאַר אונדז און מסביר־געווען די אַרטיקלען פון ז א ב ז ש אַ ב אָ ט י נ ס ק י, וואָס זיינען דערשינען פריער אין „היינט" און שפּעטער אין „מאָמענט", און די אַרטיקלען פון א ו ר י צ ב י ג ר י נ ב ע ר ג און א ב א א ח י ־ מ א י ר, וואָס זיינען דערשינען אין דער רעוויזיאָניסטישע צייטונג „די וועלט" (שפּעטער „אונדזער וועלט"). די יוגנט איז געווען באַצויבערט, האָט געשלונגען יעדעס וואָרט, אויך ווען אַ סך האָבן פיל נישט פאַרשטאַנען פון דעם געהערטן.

איך וויל דערמאָנען אַ כאַראַקטעריסטישן פאַל וועגן דער פּרעכטיקער תמימותדיקער יוגנט, וואָס האָט טיילמאָל אפילו קיין פאַלקס שולע נישט באַוויזן צו ענדיקן. נאָכדעם ווי עטלעכע חברים זיינען געווען אויף הכשרה און זיי זיינען באַשטעטיקט־געוואָרן אַלס עליה־קאַנדידאַטן, האָבן זיי געמוזט דורכמאַכן אַ „בחינה", אַן עקזאַמען וועגן ציוניזם, געשיכטע, צילן אדג"ל. איינער פון די בחורים האָט געדאַרפט ענטפערן אויף אַ זייער פשוטע און עלעמענטאַרע פראַגע אַבער ער האָט נעבעך נישט געוווּסט. אַ ווייל האָט ער אַ פאַרלוירענער געקוקט מיט בעטנדיקע בליקן אַרום. באַלד האָט ער זיך אַבער אויפגעריסן ווי פון שלאָף. ער האָט אַראָפּגעוואָרפן פון זיך די בלוזע, אַ קלאַפּ געטאָן אין האַרץ און אויסגערופן: „איך קען אייך נישט מסביר זיין אַבער דאָס ליגט דאָ, אין האַרץ. עפנט עס וועט איר זען, אַז איך ווייס וואָס איך וויל!" דער עקזאַמינירער, אַ שליח פון מרכז אין וואַרשע, איז געבליבן אַ געפּלעפטער פון דאָזיקן ענטפער. דערנאָך האָט ער זיך אָנגערופן: „דו האָסט דעם עקזאַמען אויסגעהאַלטן מיט דערפאָלג. באַקומסט די העכסטע ציינגעניש".

אַזוי האָבן אויסגעזען די יוגנטלעכע וואָס זיינען דערצויגן געוואָרן אין בית"ר. איינער פון זיי, ש ל מ ה ב ן ־ י ו ס ף פון לוצק, נישט ווייט פון אונדזער האַרכיוו איז געווען דער ערשטער וואָס האָט זיין לעבן אָוועקגעגעבן אויף דער תליה אין קאַמף קעגן דער בריטישער מאַכט.

קבוצת חוטבי עצים של בית״ר

האלץ־העקער גרופע פון בית״ר

שווער היינט צו געדענקען אַלע נעמען. מיר וועלן דערמאָנען בלויז יחידים. קודם כל יעקב שוואַרצ־בערג, דער סגן פון פּיניע קריגער, די ברידער בובער, צבי בירמאַן, שבתאי רויטנפּאַדעם און מרדכי באַלביר, איינער פון אונדזערע „תרבותניקעס", וואָס איז פּריצייטיק אַוועק צוליב אַ שטערבלעכער קראַנקהייט. לאָמיר אויך געדענקען די גאַנצע משפּחה שוואַרצבערג, וועמענס הויז איז געווען אַ היים פאַר יעדן בית״רי, און וועמענס מאַמע איז געווען באַקאַנט אַלס די „מאַמע פון בית״ר".

מיליטערישע צוגרייטונג און עליה

אין 1930 האָט זיך אין קן בית״ר אין האַרכיוו גע־גרינדעט אַ מין „גדנ״ע", אין ראַם פון די פּוילישער פּרע־מיליטערישער יוגנט־צוגרייטונג, וואָס איז געווען טעטיק אין אַלע שולן. פאַר דעם צוועק האָבן מיר באַקומען 24 ביקסן און מיר האָבן אָנגעהויבן איבן אונדזער יוגנט מיט געווער, אויף אַ לעגאַלן אופן. דאָס געווער האָט זיך געפונען אין קן גופא. דער ערשטער אינסטרוקטאָר איז געווען מרדכי זינגער. נאָך אים איז געקומען דוד זאַבערמאַן, דער מחבר פון די שורות, וואָס האָט גע־ענדיקט זיינע לימודים אין לעמבערג.

סוף פון די צוואַנציקער און אָנהייב דרייסיקער יאָרן זיינען חברים פון בית״ר אַרויס אויף הכשרה. די ערשטע פון זיי זיינען געווען: חנה שעכטער, חייקע מייזליש, שמחה זינגער, צבי חומש און אלחנן קהת. אַלע, חוץ שעכטער, זיינען אויך געווען די ערשטע צו עליה און, דאַכט זיך, די איינציקע בית״רים וואָס זיינען עולה־געווען מיט סערטיפיקאַטן.

אַ הכשרה־פונקט איז אויך געווען טעטיק אין האַרכיוו גופא. נישט האָבנדיק קיין מעגלעכקייט צו באַקומען אַרבעט אין פעלד, האָט מען זיך בעיקר פאַרנומען מיט האַקן האָלץ און שעפּן וואַסער.

מיליטערישע קעמערלעך

אין 1935 האָט מיר באַזוכט אַ שליח פון דער „הגנה לאומית"* אין ארץ־ישראל משה סבוראי. נאָך אַ לאַנגן געשפּרעך האָב איך גענומען אויף זיך צו אָרגאַניזירן מיליטערישע קעמערלעך אין האַרכיוו און אין אַ ריי שכנותדיקע שטעטלעך. די קעמערלעך האָבן געאַרבעט שטרענג קאָנספּיראַטיוו. בעיקר האָט מען זיך געאיבט אין גערילאַ און דיווערסיע, און מ'האָט זיך געגרייט צו עליה מיט אַלע וועגן. אין די קעמערלעך האָב איך קאָנצענטרירט די בעסטע יוגנטלעכע אין עלטער פון 16—17 יאָר. אין שפּיץ פון ערשטן קעמערל איז געשטאַנען בנציון טהורי (זאַבערמאַן), און די מיטגלידער זיינען געווען: שמואל חאַמיש, חיים ליטווין, גדליה שפּראַך און אפרים שוואַרצמאַן. אפשר איז דאָס נישט קיין צופאַל, וואָס אַלע פינף איז אויף פאַרשידענע וועגן געלונגען אָנצוקומען אין לאַנד אַריין נאָכן אויסברוך פון דער מלחמה.

אין 1937, ווען אין ארץ־ישראל איז אַנטשטאַנען דער „ארגון צבאי לאומי" זיינען אונדזערע קעמערלעך געוואָרן אַן אינטעגראַלער טייל פון דער בית"ר־טעטיקייט אין בית"ר. די הויפּט־אַרבעט איז באַשטאַנען אין צוגרייטן מיליטערישע קאַדרען און אַרגאַניזירן אַן אומלעגאַלע עליה. אין אַלע עקן פּוילן זיינען פאָרגעקומען מיליטערישע קורסן אָנגעפירט דורך מדריכים פון א"י און הויכע פּוילישע אָפיצירן. אין איינעם פון די קורסן, וואָס איז פאָרגעקומען אין סאָפּיוווקאַ אין וואָלין, האָט זיך אויך באַטייליקט בן־ציון טהורי. ער האָט דעם קורס געענדיקט מיט אַן אויסצייכענונג און געוואָרן איינער פון די צענטראַלע אינסטרוקטאָרן אין וואָלין. נאָכן מלחמה־אויסברוך, ווען ער איז אָנגעקומען קיין ווילנע, האָט ער אָנגעפירט מיטן אינטערנאַט פון אצ"ל, פון וואַנען עס האָט זיך געפירט אַ פאַרצווייגטע טעטיקייט, צווישן אַנדערן — אַ קאָנטאַקט מיט די פאַרנומענע פּוילישע געביטן דורך די רוסן. איינער פון די אַקטיוויסטע פאַרבינדלער וואָס האָט נישט איינמאָל איינגעשטעלט דאָס לעבן ביים שוואַרצן די גרענעץ, איז געווען מאָטי גאָליידער פון האַרכיוו.

אומלעגאַלע עליה

אין 1937, ווען בית"ר מיטן אצ"ל האָבן אָנגעהויבן אין אַ ברייטן פאַרנעם אָרגאַניזירן די אומלעגאַלע עליה, האָב איך געהאַט מזל און בין דורך דער נציבות אין בית"ר אין וואַרשע אויסגעקליבן געוואָרן צו זיין צווישן די ערשטע. סוף 1937 האָב איך באַקומען אַ געהיימען צירקולאַר מיט אַ מעלדונג צוצוגרייטן זיך צו דער עליה און תיכף אויסאַרבעטן אַ פּאַס. אין זעלבן צירקולאַר איז אָנגעגעבן געוואָרן אַ געהיימער פּאַראָל מיט וועלכן מ'האָט געדאַרפט זיך באַנוצן אין פאַל ווען מ'וועט אָנטרעפן אויף שוועריקייטן ביים באַקומען דעם פּאַס.

אָנגעבנדיק אויפן פּאַס האָט מיר דער באַאַמטער געזאָגט, אַז איך וועל אים ערשט באַקומען אין אַ חודש אַרום. איך האָב געבעטן מ'זאָל מיר אַריינלאָזן צום „סטאַראָסטע" אַליין. הערנדיק דעם פּאַראָל מיינעם האָט ער מיר געבעטן זיצן. ער איז אַרויס פון צימער און באַלד מיר געבראַנגט דעם גרייטן פּאַס, אָנווינטשנדיק מיר אַ גליקלעכע רייזע. אַזוי ווייט האָט געאַרבעט די אָרגאַניזאַציע פון דער עליה.

נייער דור פון מדריכים

אינמיטן די דרייסיקער יאָרן איז אויפגעקומען אַ נייער יונגער דור מדריכים, וואָס זיינען צוגעגרייט געוואָרן דורך פּיניע קריגער. בלויז עטלעכע פון זיי געדענק איך: דער יונגסטער פון די ברידער בובער, שמואל, די ברידער שפּראַך, חיים ליטווין. באַזונדערס דאַרף איך דערמאָנען מיט פאַרערונג איינעם פון דין יינגסטע פון זיי, וואָס נישט געקוקט אויף דעם אונטערשייד אין עלטער, האָט זיך צווישן אונדז פאַרבינדן אַ נאָענטע ביז גאָר פריינטשאַפט, כ'מיין ניומקע (שלמה) פּיש. שוין אַלס יונגער בחור האָט ער אַרויסגעוויזן פעיקייטן פון אַן עילוי. אַ געלאַסענער, באַשיידענער אָבער פיל מיט וויסן, נישט דווקא מחמת דעם וואָס ער האָט באַזוכט אַ מיטלשולע. ער איז ממש געווען אַ וואָרט־קינסטלער, סיי פון געזאָגטן סיי פון געשריבענעם וואָרט. ווען איך בין געווען אין

* אַ גרופּע מפקדים וואָס זיינען אין די ערשטע דרייסיקער יאָרן אַרויסגעטראָטן פון הגנה און פון וועלכע עס איז אַרויסגעוואַקסן דער אצ"ל, נאָכדעם ווי דער רוב חברים האָבן אין 1937 צוריקגעקערט צו דער הגנה.

מיליטער־דינסט און ער אין דער גימנאַזיע אין קאַמיאַנקע, האָבן מיר זיך כסדר איבערגעשריבן. יעדער בריוו זיינער איז געווען אַ דרוקפּעיקע שאַפונג, אַן אייזערנע לאָגיק און זיינע לייסטונגען פאַרן בית״ר זיינען אומפאַרגעסלעך.

הצה״ר

קורץ נאָך דער אַנטשטייונג פון בית״ר איז אויך געגרינדעט געוואָרן דער הצה״ר. בעת בית״ר האָט זיך בעיקר פאַרנומען מיט יוגנט, האָט הצה״ר געפירט אַן אויפקלערונגס־אַרבעט צווישן די עלטערע שיכטן. אויך אין הצה״ר איז דער אַקטיווער טוער געווען פּיניע קריגער. פון די איבעריקע געדענק איך בלויז דעם סעקרעטאַר אבא מייזליש, נחמן קריגער, ביי וועמען עס זיינען אייגעשטאַנען אַלע רעדנערס וואָס זיינען געקומען צוגאַסט אין שטעטל און בערל בערגער, וואָס איז צום רוב יאָרן געווען דער פאַרזיצער פון הצה״ר.

די באַציונגען צווישן בית״ר און הצה״ר און די אַנדערע ציוניסטישע פּאַרטייען זיינען בדרך־כלל געווען נאָרמאַלע, חוץ בעת וואַלן, ווען ס׳איז אַנגעגאַנגען אַ קאַמף אָן קאָמפּראָמיסן. צו די קאָנגרעס־וואַלן האָט די רעוויזיאָניסטישע ליסטע אין האַרכיוו תמיד אַנגעצויגן אַ קענטיקע צאָל שטימען.

תל־אביב

פינחס קריגר, מחנך הנוער הבית״רי

אחד הציונים הנלהבים בעיר. בעל לב יהודי חם, דואג לחיי התרבות של יהודי העיר ובעל כושר אירגון. הוא השכיל למשוך אליו את הנוער ולארגנו במסגרת בית״ר. הוא חיפש ומצא את הנוער בכל הפינות הנידחות שבעיר ובסביבותיה.

עבודתו דרשה מאמץ. הוא עבד ללא ליאות ובמסירות וכמעט הזניח את פרנסת בני ביתו ואת חייו הפרטיים והקדיש את רוב זמנו וכוחו לאירגון הנוער הבית״רי בעיר. בני נוער מכל השכבות באו אליו, והוא הורה להם את התורה הציונית.

הוא היה מארגן ערבי „שאלות ותשובות״ (קעסטל־אוונטן) בערבי שבתות בהשתתפות בני נוער מכל המפלגות. היו ויכוחים אידיאולוגיים סוערים, היו חילוקי דעות חריפים, אך הכל היה למען המטרה הציונית.

פינחס קריגר ידע להשתמש בכל חג ומועד להסברה ציונית. זכורה תהלוכה של הנוער ביום כ׳ בתמוז: כל אירגוני הנוער הציוני יצאו על דגליהם וסיסמאותיהם לרחובות, בצידי הדרך עמדו ה„גויים״ ולטשו עיניים אויבות. המעמד היה מרשים ביותר וסחף בהתלהבות את כל היהודים. המבוגרים הקיפו אותנו בשרשרת והצטרפו לשמחה ולגאווה הלאומית שנשאנו ברמה.

באחת השבתות ביקר בעיר מנהיג הבונד יעקב פאט. בנאומו בבית הכנסת התקיף את הציונים, הסעיר את אנשי האגרוף ופרצה תגרת ידיים קשה. פינחס קריגר ז״ל הוכה קשות. מאז חלה במחלת ריאות, שדיכאה את רוחו. גם כשבריאותו לא הרשתה לו, הוא הוסיף לעבוד ולארגן את הנוער.

פינחס קריגר ומשפחתו (1937)

עומדים (מימין): פנחס קריגר, אמו בלומה, אשתו מרים; יושבים (מימין): הבן מרדכי, אריה זכאי (אחיה של מרים), הבן ברל׳ה, הבת פסלה.

הוא דאג בין היתר להכשרה הצבאית של הנוער הבית"רי. הוא מצא דרך אל אירגון צבאי פולני („הופייץ פולסקי"). כל חודש היה משחד את הקצין שעמד בראש האירגון כדי שיאמן את הנוער הבית"רי באימוני שדה. לפי ההסכם אתו, חויבו בני הנוער הבית"רי להשתתף בכל התהלוכות הצבאיות בימי החגים הלאומיים של הפולנים. מאז הופיעו הבית"רים תחת הדגל היהודי הלאומי בכל התהלוכות הרשמיות בימי פגרא.

ב־1932 הורגשה האנטישמיות בפולניה ביתר שאת. ב„סיים" הרבו „לדון" על פרנסות היהודים. ההסתה נגד היהודים גברה והביאה להתנגשויות בין יהודים ו„גויים". קרה אז בעירנו מקרה, שהסעיר את הרוחות: בימי השוק בעיר היו האיכרים שהגיעו לשוק חייבים לשלם מס חניה ליד מחסום שהוקם לשם זה. את המחסום („שלאַמבוֹן") היתה העיריה מחכירה מדי שנה, ליהודים או לנוצרים. באחד מימי ה„יריד" סירבו האיכרים לשלם את המס ליהודים. פרצה תגרה ובמהומה נפצעו פ י י ב ל ק א נ ט ו ר מסטוייא־נוב, ל י י ב מ י ר ק ב ר ו א ה ר ו ן פ ר י י ד פ י ר. בתוך המהומה נשמעו קריאות זעם נגד היהודים. חצרן בית שלטון המחוז, שהיה ממוצא גרמני, התנבא שקרוב היום בו יתמלאו הנחלים דם יהודי. פינחס קריגר, שהזדעזע לשמע המלים, העיר ליהודים כי מלים אלו הן פעמון אזעקה לסכנה קרובה.

פינחס קריגר הרבה לארגן טיולים ליער חולניב, שהנוער השתתף בהם בשמחה. ביער זה שמענו מפיו הרצאות על הציונות. הוא לא שיער כי באותו יער ימצא את מותו במלחמת השמד של היטלר נגד העם היהודי.

תל־אביב **אלחנן קרניאל** (קהת)

חברי בית"ר בתהלוכה צבאית

מקומו היה בגיטו ורשה...

ליל חורף. בדרך מלוצק להורוכוב משתרכות עגלות אחדות של יהודים, עמוסות מלח. יורד שלג. חושך. הדרך נעשית מטושטשת ובלתי ברורה. תוך כדי נסיעה סוטות העגלות ממסלולן, מתרחקות זו מזו ומאבדות את הקשר ביניהן.

„אין ברירה", מחליט חוכרה של אחת העגלות, „יש צורך לגשת לכפר הקרוב ולבקש מורה־דרך".

הוא משאיר את העגלון לשמור על עגלתו ופונה לעבר אור מנצנץ ביער. בדרכו הוא רואה עגלה הפוכה, לידה שוכב אדם הרוג.

התקופה — תקופת אנארכיה של חילופי ממשלות: גרמנים, פולנים, אוקראינים, אנשי פטליורה. בין שלטון לשלטון — מטילה את אימתה כנופיית שודדים. היום הם פה, מחר — שם, מופיעים ונעלמים במפתיע. האם אין העגלה ההפוכה והנרצח עדות למעשי ידיהם?

בית ביער קורץ ורומז. אולי הוא משכן לכנופיית השודדים? אך כשאבדה הדרך, והעגלה עם העגלון נתקעו אי שם בשדה, ובבית דואגים וחוששים — היש ברירה?

היהודי דפק על הדלת. פתחו לו. יצא אחד מן האנשים שבבנין. ידו האחת בכיסו. מה הוא מחזיק שם? סתם רוצה להתחמם?

לאחר מספר צעדים שואל הגוי את היהודי: „תגיד לי, לא ראית שנעשה מעשה רצח בקרבת המקום? אינך מפחד?"

היהודי, ידו נתחבת לפתע לתוך כיסו וכאילו מחזיקה שם בכלי נשק, מאשר: „ראיתי, ואם בכל זאת באתי לבקש את עזרתך — סימן שיש לי במה להתגונן..."

השנים הוסיפו לצעוד. לבסוף הגיעו אל העגלה וחילצוה ממקומה.

לאחר זמן התברר, כי אנשי הבית ביער היו חברים בכנופיית המרצחים. לפיני קריגר לא היה אקדח בכיסו, גם לא סכין ואף לא אבן, אך קור רוחו ברגע הנכון הצילו ממוות.

ה„הובי" של פיני היה איסוף נשק. נשק מכל הסוגים. היתה אז אנדרלמוסיה. נערכו שחיטות ביהודים. גם אנשי הסביבה ותושבי העיירה הגויים, ניסו „למשש את הדופק", אך נרתעו כשהתברר להם שקיימת הגנה עצמית. יוסי אייזן היה המפקד. פינחס קריגר היה סגנו וביתו שימש מחסן לנשק, שהוא עצמו „סחב" ממחסני הגרמנים הנסוגים.

בימי מלחמת העולם השניה, כשישב בגיטו, הצטער פינחס קריגר והתאבל על שאין הגיטו קורא למרד. הוא קרא תגר על הכניעה וההשפלה היהודית, על ההליכה כצאן לטבח.

אכן, מקומו הנכון היה בגיטו ורשה...

הרצליה **בת־שבע קריגר־מנדלסון**

ה„מזרחי" ו„אגודת־ישראל"

אף כי גם בזמנים החדשים הטביעו ראשי המשפחות, אבותינו ואמהותינו, חותם דתי על הנוהג בכל בית יהודי בעיירתנו, היתה ההתארגנות הציבורית מראשיתה על בסיס חילוני. רוח הזמן נתנה אותותיה בשאיפותיהם של הצעירים, נושאי ההתארגנות והפעילות הציבורית, שהלכה וגברה מאז תום מלחמת העולם הראשונה. בתקופה מאוחרת יותר תקעו יתד בעירנו גם המפלגות הדתיות — „מזרחי" ו„אגודת ישראל".

בראש ה„מזרחי" בעירנו עמד ר' אייזיק פיש, שהיה גם שנים רבות נציג ה„מזרחי" בועד הקהילה. בבחירות לעיריה ולועד הקהילה השתתפו חברי ה„מזרחי" ברשימה אחת עם שאר הזרמים הציוניים. ככל הציונים אף נתנו את ידם לפעולה למען הקרנות הציוניות. ליד ה„מזרחי" הוקם סניף של „הפועל המזרחי", ומתוכו יצאו חלוצים להכשרה ולעלייה לארץ.

אופי שונה היה ל„אגודת ישראל", שנלחמה לאדיקות דתית והתנגדה לציונות. מן הפעילים ב„אגודת ישראל" בעירנו יש להזכיר את ר' משה רפופורט. ליד ה„אגודה" הוקם סניף של „צעירי אגודת ישראל". היה להם מועדון ובערבים בקעו מתוכו קולות שיחות ושירה בציבור.

למרות הזיקה הדתית של הציבור ועל אף התעמולה של „אגודת ישראל” לא נתן הדבר רישומו בהכרעותיו של הציבור בימי בחירות, בין ארציות בין כלליות־עולמיות. בבחירות ל„סיים” מסרו המוני יהודים, דתיים כחילוניים, את קולותיהם לרשימה, שבראשה עמד גרינבוים, גם אם „אגודת ישראל” פרשה מרשימתו והופיעה כנגדו. בבחירות לקונגרסים הציוניים שקלו המוני יהודים דתיים את השקל, ובהגיע יום ההצבעה בקלפי היתה, לרוב, הבחירה המפלגתית של הבנים סימן גם להוריהם.

בן־עיר

שלמה אינבינדר / בחזרה אל עצמי

ילדות ונעורים

ביתנו היה ב„שול גאס”, בו התרכזו בתי הכנסיות והקלויזים.

בן שלוש הוכנסתי ל„חדר” של מלמד דרדקי בשם אברהם יעקב. בביתנו שררה אווירה דתית־מסורתית. במלחמת העולם הראשונה גוייס אבא לצבא. כשהתקרבה החזית לעירנו, נצטוו התושבים ע״י השלטונות לעקור מבתי העץ אל בתי החומה של מנדל שימאנצקי וחיים בן־ציון ראוויץ. באישון לילה נפלה פצצה על הבית. ילד אחד נהרג ושנים נפצעו. אלה היו ילדיו של אליעזר וויינר, הבנאי. כשנסוגו הרוסים מעירנו נכנסו הגרמנים והאוסטרים. הם גירשו משפחות רבות לפנים שטח שלטונם בפולין הקונגרסאית. העיר התרוקנה מתושביה, ואלה שנשארו בה — רעבו, כי לא היתה כל אפשרות לקנות מצרכים. הילדים הצעירים במשפחתנו ניזונו משיירי המטבח הצבאי. כאשר לעתים קיבלנו קלח של כרוב, בישלה אמא מרק לילדים. אחי בן העשר היה מושך ירקות מהשדות, שנזרעו ע״י הגרמנים. באחת הפשיטות האלה השתתף גם חיים לייב פיש. שניהם הלכו בשמחת תורה לגני הירקות של הגרמנים. הבהיל אותם חייל גרמני, שעמד על המשמר ורדף אחריהם. האח נמלט. חיים לייב נתפס ונעצר. הגרמני חקר אותו, אך חיים לייב לא גילה את שמו של אחי.

הגרמנים שיכנו בבתי הכנסת שבויים רוסיים, הרעיבו אותם והעבידום בפרך. בבית המדרש שכנו גרמנים פצועים,

כך שכל בתי התפילה היו תפוסים ולא היה מקום לתפילה.

ב־1917, כאשר פרצה המהפכה ברוסיה, חזר אבי מהמלחמה. בעיר התחלפו תכופות השלטונות. התושבים היהודים היו נתונים בסכנה ושרויים בפחד. אז התארגנה בעיר הגנה עצמית, בה לקח חלק בן דוד שלי שלמה, שהיגר אחר כך לאמריקה. בזכות ההגנה העצמית לא קרה דבר ליהודים. הדתיים אמרו, כי העיר ניצלה בזכותו של „המוכיח", שקברו בבית הקברות שלה.

היה אז רעב גדול, כי האיכרים שגלו — לא חזרו, והרבה שדות הוברו. לא פעם קרה, שאנשים חזרו מן השוק וכספם בידם, כי לא היה על מה להוציאו. כשהצליחו לקנות קמח, שכולו רקב וטחב, עירבבו אותו בתפוחי אדמה, ודיסה זאת אכלנו.

באותה שנה פורסמה הצהרת בלפור (1917). ההתלהבות בעיר היתה רבה. נערכה תהלוכה בהשתתפות התושבים היהודים מכל השכבות. החיים נכנסו לאט לאט למסלולם. נפתח בית ספר עברי. פיתחנו פעולה לטובת הקרנות הציוניות. הצטרפתי ל„חלוץ-הצעיר". חטבנו עצים ואת השכר תרמנו לקרן הקיימת לישראל. התחלנו לחלום על עלייה לארץ. היינו חוג של צעירים, ביניהם אריה זכאי, חיים לייב פיש, אברהם פלומין ואחרים. אחד מאתנו, אריה זכאי, עלה ארצה ב־1926. היתר, שרצו לעלות, לא ניתן להם הדבר.

לאט לאט התחיל הנוער להתרחק מ„החלוץ" והתמסר למסחר. גם אני הייתי בין העוזבים. פניתי לעבודה כדי לעזור למשפחה.

במפלגה הקומוניסטית

בעבודה נסחפתי לתנועה אחרת: הצטרפתי למפלגה הקומוניסטית. התחלתי להשתתף בפעולותיה. ב־1928 הצליחה המפלגה הקומוניסטית בעירנו להקים אגודות מקצועיות, בין השאר — של עובדי מחט שכירים ותופרי קונפקציה בבית. בעירנו, שלא היתה בה תעשייה, היה המצב הכלכלי קשה. הקומוניסטים השתמשו באירגונים ליגאליים שונים, במסווה של אירגון אגודות מקצועיות חדרו לשכבות העניים והשפיעו עליהם. רוב היהודים תושבי העיר, 5000 נפש בערך, עסקו במסחר. חלק קטן מהם, ביחוד נשים, עסקו בתפירת קונפקציה מסוג ביתי. נמסר לי אז תפקיד לערוך סקר סוציאלי של הרכב האוכלוסייה. מצאתי כי אלף ומאתים משפחות בערך עסקו במסחר ו־250 משפחות — במלאכה. חלק מהאוכלוסייה עבד בעבודות משרדיות, ומספר קטן עסק ברוכלות: חיזרו על הכפרים ומצאו מחייתם בחילופים של מוצרים שונים בתוצרת חקל־אית. באיגוד המקצועי של התפירה היו לנו 120 חברים, שפרנסתם היתה דחוקה מאד. כן היו עובדי עור בתפרות, נגרות ובורסקאות, שכולם היו מאורגנים באיגוד מקצועי. תנאי עבודתם היו מהגרועים ביותר. ערכנו אז מספר שביתות במטרה להשיג הטבת התנאים. קיבלנו על עצמנו גם להנחיל השכלה לפועלים. היינו מתכנסים ביער או באחד הבתים, ואחד מאתנו היה מרצה או קורא מספרי מארכס ואנגלס.

מבין היהודים היו פעילים בכך: מוטל גלכמאן, מנדל ברזר, צ'אפניק, לדר ואחרים. בתנועה זו היו אוקראינים רבים. האירגון הצליח במערכות פעולה אחדות.

זכורה לי מערכת הבחירות ב־1928. לא היתה לנו רשימה מיוחדת של קומוניסטים. התאחדנו עם אירגון שמאלי של פועלים ואיכרים ועלה בידינו להשיג 20% מן הקולות לטובת רשימתנו. השלטונות הפולניים פסלו את הבחירות וקבעו חדשות. גם בבחירות החדשות משכנו הרבה קולות.

המשכנו בפעולתנו בסדר עד 1930. בינתיים התברר, שבתוך שורות המפלגה הקומוניסטית במערב אוקראינה מצוי מלשין, המוסר על הפעולות ועל הפעילים. התחילו מאסרים. שלוש מאות איש בערך נאסרו אז בווליז. המשפטים נערכו בערים קובל ולוצק ובגאליציה. אני נאסרתי והובאתי בין 47 איש, מהם 13 יהודים למשפט בלוצק. המשפט נערך ביוני 1931. דנו אותי ל־8 שנות מאסר. שאר השפוטים הביעו חרטה וביקשו חנינה. הם נידונו למאסר של שנה־שנתיים בלבד. ישבתי במאסר רק 6 שנים, כי ה„סיים" הפולני הכריז על חנינה לאסירים פוליטיים.

לאחר המאסר שבתי להורוכוב. בעיר התנהלו החיים כסדרם. אולם החיים החברתיים השתנו. המפלגה הקומוניס־טית הפסיקה את פעולותיה בגלל פרובוקאציה בתוכה וכן בגלל משפטי מוסקווה, שנערכו אז ברוסיה. הקומינטרן פירק אז את המפלגה הקומוניסטית בפולין ובמערב אוקראינה.

בהורוכוב פעלה אז ה„יידישע פאלקסביבליאטעק".
חלק גדול בהתפתחותה היה ליוסי אייזן, שחזר מאמריקה, רכש בית וייסד ספרייה. סביב הספרייה התרכזו פועלים, ששאפו לרכוש השכלה. יוסי אייזן ריכז אותם בעזרתו של מוליה ברגמאן, שעסק בבמאות. הם הציגו

הצגות וערכו נשפים, וזכו גם להכנסות מן ההצגות. הפעולה היתה בלתי מפלגתית, תרבותית־פועלית. מוליה ברגמאן עצמו היה מתנגד גדול לסובייטים. עובדה זאת חרצה את גורלו שעה שנכנסו הרוסים להורוכוב במלחמת העולם השניה.

כך חיינו עד מלחמת העולם השניה.

השלטון — לידי הקומוניסטים

כאשר פרצה מלחמת העולם השניה והצבא הפולני הובס, יצאנו — אנו, הקומוניסטים — מן המחתרת. יהודים מעיירות פולין נדדו אז בהמוניהם מעיר לעיר. אספנו אותם ושמענו מפיהם על גורלם המר. כאשר נשמעה ההכרזה של מולוטוב, שר החוץ הרוסי, שצבאות הסובייטים יכבשו את מערב אוקראינה, קרא לנו ה„סטארוסטה" הפולני והציע, שאנו, הקומוניסטים, נקבל את השלטון בעיר לידינו. הוא הבטיח למסור לנו את הנשק שבידו והציע שנארגן מיליציה יהודית. עלה בידי לארגן במשך יממה משמרות ב־25 עמדות. גייסתי יהודים שביניהם היו: ישעיהו והרצל האק, יעקב פלומין ועוד מספר חברים, כי העיר היתה ללא שלטון וצריך היה להגן עליה בפני מעשי־שוד. הצלחנו לשמור על חיי העיר ארבעה ימים, עד שביום החמישי באו הרוסים.

כל תושבי העיר, ביחוד היהודים, קיבלו את הרוסים בשמחה רבה. קודם לרוסים בא גדוד צבא, שכפי שהתברר אחר כך היה פולני. בבואם העירה נתקלו בשומרים מהאוכלוסיה האוקראינית — והרגו אותם. אחרי כן באו הרוסים ותפסו את הפולנים.

הרוסים התקדמו מערבה, ואנו הוספנו להחזיק בשלטון. לאחר שבועיים באה משטרה סובייטית. הוקם תא מפלגתי, ועדת חינוך וכל הנחוץ לאירגון חיי העיר.

הסובייטים התייחסו בחשדנות רבה לאותם אנשים, שהיו לפנים קומוניסטים, כאילו היו פרובוקאטורים. אנו גם נמנענו מלפנות אליהם. בסוף הם פנו אלינו.

אמנם, החיים התנהלו כרגיל, אבל המצב היה קשה ומר. הרוסים לא ביטלו את הכסף הפולני אלא השוו את ערכו לרובל הרוסי, ואז התחיל מסחר החילופין. מישהו הלשין על חנווני הטקסטיל. כתוצאה נתפסו שמאי ארליך ושותפו ברוקר והואשמו, שמכרו סחורה בשער מופקע. הם שולחו לסיביר.

המצוקה גברה. בבית החרושת ללבנים שבתה העבודה. טחנת הקמח של גרין וגורנשטין, שהעסיקה 62 פועלים, פעלה רק בשעת צורך לרוסים. המסחר בתבואה פסק אף הוא.

באותו הזמן פנו אלי הרוסים, שיחד עם איש שלהם, נוצרי, אארגן איגוד מקצועי. הסכמתי. ראשית רשמנו את המובטלים. קשה מאד היה למצוא בשבילם עבודה. חיפשנו עבודה ועלה בידינו לסדר בה מובטלים אחדים, ביניהם חיקה גויר — בבאנק.

התקרב החורף, חורף קשה מאד, וחמרי הסקה אין. קיבלנו רשות להביא מן היערות 1,500 קוב (מ"ע) עצי הסקה. שלחנו ארבעה אנשים להביא את העצים. הם חזרו ריקם. אז הטילו השלטונות את השליחות עלי. אמרתי להם, שנצטרך לשלם בעד ההובלה בסחורות, כי האיכרים חיבלו בביצוע הפעולה ולא הוציאו את העצים מן היערות מאחר שדרשו תמורת עבודתם נפט, סבון, חוטים וגרביים. לאחר שהבאתי להם את המצרכים הללו, הסכימו האיכרים להוציא את העצים מן היער. הבאתי את העצים ברכבת, והשמחה בעיר היתה רבה.

אחרי כן הוצע לי להצטרף למשטרה בתור חוקר פלילי. לא הסכמתי. נשארתי מחוסר עבודה. בבית החרושת ללבנים התחילה העבודה. ישעיהו האק נתמנה מנהל ואנשים אחדים מהחבריה שלנו נכנסו לעבודה, ביניהם דויד שינפלד, שלא הצליח ביותר כי לא ידע רוסית. ישעיהו האק הציע לי אז תפקיד. נתמניתי מנהל התיכנון והייצור במקומו של דויד שינפלד, ומצאתי חן בעיני המנהל הרוסי. התחלתי לארגן את העבודה ולקבל אנשים לעבודה. קיבלתי להנהלה את צבי גורנשטין ושפה (שבתאי) בוים וכן את מוטל בובר — כמנהל החשבונות, את שמאי ברונשטין בתור מפקד מכבי־האש ואת יעקב הרשזינגר.

בעלי המלאכה — ספרים, סנדלרים, כובענים — התארגנו בקואופראטיבים. ההספקה נעשתה סדירה יותר. המשפחות האמידות לא שולחו לסיביר. בציונים לא פגעו, כי לא היתה הלשנה. אחד בכל זאת נפל קרבן — מולי ברגמאן. ב־1940 נאסר, כי, כאמור, בזמן שלטון הפולנים הוא לא הסתיר את יחסו השלילי לסטאלין. הוא הועמד למשפט. אחד הנוצרים העיד, ששמע מפיו כי יש לכרות את ראשו של סטאלין. אני ויעקב וסלר העידונו לטובתו. סיפרנו על כל פעולותיו בפולין לטובת השכבות העניות. זה לא עזר לו. הוא נידון ל־5 שנות גלות, וגורלו לא נודע.

במשך שנת 1940, עד פרוץ מלחמת רוסיה־גרמניה, חזרו החיים בעיר למסלולם. אמנם הורגש מחסור בדברים רבים, אבל התקיימנו איך שהוא. אמנם, היהודים היו בלתי מרוצים, אבל היה לנו יותר טוב מאשר בשלטונו של היטלר.

המנוסה לתוך רוסיה

ביום ראשון אחד, ב־1941, שהיתי עם המשפחה בכפר צוייאב. שם ראינו מטוסים משליכים פצצות. חזרנו לעיר. גוייסתי מיד לצבא. יצאנו יחידה של 100 איש בערך, רובם יהודים, לגייס סוסים ועגלות בשביל הצבא הרוסי. אחר כמה שעות פשטה שמועה, שהגרמנים מתקרבים. הסובייטים יצאו את העיר. החלטנו שכל אחד מאתנו יפנה לדרכו, כרצונו.

אני עצמי פניתי דרך שבילים שונים לעיר, ומשם — לכפר צוייאב, מקום מגוריה של משפחת אשתי.

כשהגעתי לכביש עיכבו אותי חיילים רוסיים ואמרו לי שהגרמנים בעיר. הגעתי עד בית החרושת ללבנים, רתמתי סוסים בעגלה ונסעתי בכיוון לוצק. בדרך נלוו אלי עוד חיילים רוסיים. ראינו, שמטוסים מפציצים את לוצק. הגעתי לרובנה. גם פה התחילה הפצצה ממטוסים גרמניים. עצרתי את העגלה והלכתי לבדוק את הדרך. כשחזרתי מצאתי את הסוסים הרוגים. המשכתי את דרכי אל הגבול הרוסי הישן. בדרך פגשתי את יוסל גורנשטין, בנם של הרשל וסימה גורנשטין. הוא נקלע לרובנה לאחר שניצל מהפצצת הקיטנה, בה שהה יחד עם ילדים אחרים. לקחתי אותו אתי. מרובנה פנינו לאוסטרוג. היינו נאלצים ללכת ללא הפסקה, כי בכל כפר שאליו הגענו, הודיעו לנו שהגרמנים כבר נמצאים בקרבתו. הצלחנו להגיע עד סלאבוטה. מצאנו את העיר כולה הרוסה מפצצות הגרמנים. כך התקדמנו הלאה לתוך רוסיה פנימה.

בהיותנו ברוסיה פתחה הנ.ק.ו.ד. במצוד על הפליטים. את המבוגרים, ואני בתוכם, כלאו כחשודים בעריקה.

אחרי ששוחררנו חיפשתי את יוסי גורנשטין, אך לא מצאתיו עוד.

שנות המלחמה עברו עלי בתנאים קשים מאד. הייתי באוראל ועבדתי בבית־חרושת.

עירנו אחר המלחמה

ב־1946 חזרתי לעירנו ומצאתי בה רק משפחה אחת, משפחת ו ס ל ר — אשתו, חמותו וילדם. הם גרו בביתו של ש פ ה ב ו י ם. הכל היה הרוס. כל בתי התפילה, פרט לבית־המדרש, היו שרופים. ברחוב שלנו נשאר רק הבית של משפחת ז כ א י. שתי שורות החנויות בשוק היו חרבות. הן נחרבו לראשונה ע״י הגרמנים, ולבסוף — ע״י הבנדרובצים. מספר בתים נשאר ברחוב סוקולר: של ברוך האק, של החייט י ו ס י פ ד ר ש ט י ן ובית ק ל ו ץ.

שהיתי בעיר חודש ימים. התחלתי לחפש דרך לפולין, לצאת את השטח רווי הדם, שהנחיל לי כה הרבה אכזבות. החלטתי לחזור לעצמי ולהצטרף לאחי העובדים בישראל. נסעתי ללבוב. היו שמועות כי שם אפשר להשיג רשיון ארצה. לא עלה בידי לצאת משם וחזרתי לאוראל.

אחרי חדשים אחדים חזרתי עם הריפאטריאציה לפולין, ומשם עליתי ארצה בשנת 1957.

פתח־תקוה

שלמה איינבינדער / צוריק צו זיך

קינדהייט און יוגנט

מיר האָבן געוווינט אויף דער „שול־גאַס״ ווו עס האָבן זיך קאָנצענטרירט אַלע בתי־כנסת און קלויזן.

צו דריי יאָר האָט מען מיר אַריינגעגעבן אין „חדר״, צום דרדקי־מלמד א ב ר ה ם י ע ק ב. אַ רעליגיעז־טראַדיציאָנעלע היים איז געווען אונדזער הויז. בעתן ערשטן וועלט־קריג איז מיין פאָטער מאָביליזירט געוואָרן אין דער אַרמיי. ווען דער פראָנט האָט זיך דערנענטערט האָבן אַלע איינוווינער באַקומען אַ באַפעל צו פאַרלאָזן די הילצערנע הייזער און אַריבער אין די געמויערטע הייזער פון מ אַ נ ד ל ש י מ אַ נ ע צ ק י און ח י י ם ב נ צ י ו ן ר אַ ו ו י ט ש. איינמיטן נאַכט איז אַ באָמבע געפאַלן אויפן הויז. איין קינד איז דערהרגעט געוואָרן און צוויי זיינען פאַרוווּנדעט געוואָרן. דאָס זיינען געווען די קינדער פון א ל י ע ז ר ו ו י י נ ע ר, אַ בויער. ווען די רוסן האָבן זיך צוריקגעצויגן זיינען אריינגעקומען אין שטאָט די דייטשן און די עסטרייכער.

אַ סך משפּחות זיינען פאַרטריבן געוואָרן טיף אין קאָנגרעס־פּוילן. די שטאָט איז ליידיק געוואָרן פון אירע איינוווינער, און די וואָס זיינען פאַרבליבן — האָבן געהונגערט. נישט געווען פאַרוואָס צו קויפן עסנוואַרג. די ייִנגערע קינדער פון אונדזער משפּחה האָבן זיך דערנערט פון די רעשטלעך פון דער מיליטערישער קיך. אַז מיר האָבן אַמאָל באַקומען אַ הייפטל קרויט, פלעגט די מאַמע דערפון קאָכן אַ זופּ פאַר די קינדער. מיין צען־יעריקער ברודער פלעגט פשוט גנבענען פון די פעלדער, וואָס די דייטשן האָבן פאַרזייט. אין איינער אַזאַ „עקספּעדיציע" האָט זיך אויך באַטייליקט חיים לייב פיש. דער זעלנער פון דער וואַך האָט זיי אָבער באַמערקט און נאָכגעיאָגט. מיין ברודער האָט באַוויזן צו אַנטלויפן. חיים לייב פיש איז פאַרהאַלטן געוואָרן. מ'האָט אים אויסגעפּאַרשט. ער האָט אָבער נישט אויסגעגעבן מיין ברודערס נאָמען.

אין די בתי־כנסת האָבן די דייטשן אינטערנירט רוסישע קריגס־געפאַנגענע, וועלכע זיי האָבן אויסגעהונגערט און באַשעפטיקט ביי צוואַנגס־אַרבעט. אין בית המדרש זיינען געווען פאַרוואונדעטע דייטשן. אַלע בתי־תפילה זיינען אַזוי אַרום פאַרנומען געוואָרן און עס איז נישט געווען ווו צו דאַווענען.

אין 1917, ביים אויסברוך פון דער רוסישע רעוואָלוציע, איז מיין פאָטער צוריקגעקומען פון דער מלחמה. די מאַכט־אָרגאַנען האָבן זיך געהאַלטן אין איין בייטן. יידן האָבן געלעבט אין פּחד און געפאַר. לסוף האָט מען אָרגאַניזירט אַ זעלבשוץ אין וועלכער עס האָט זיך אויך באַטייליקט מיין קוזין ש ל מ ה, וואָס האָט שפּעטער עמיגרירט קיין אַמעריקע. אַדאַנק דעם זעלבשוץ איז דער שטאָט גאָרנישט געשען. פרומע יידן האָבן געהאַלטן, אַז דאָס איז אין זכות פון „מ ו כ י ח", וועמענס קבר האָט זיך געפונען אויפן שטאָטישן בית־עלמין.

גרויס איז געווען דער הונגער, ווייל די פאַרטריבענע פויערים זיינען נישט געהאַט צוריקגעקומען און זייערע פעלדער זיינען נישט באַאַרבעט געוואָרן. נישט איינמאָל זיינען מענטשן צוריקגעקומען פון מאַרק מיטן געלט — נישט געווען וואָס צו קויפן. ווען עס איז געלונגען צו באַקומען אַביסל פאַרדומפּן מעל, האָט מען עס אויסגעמישט מיט קאַרטאָפל און דאָס געגעסן.

די ידיעה וועגן דער באַלפור־דעקלאַראַציע האָט אַרויסגערופן אַ פרייד. לכבוד דער געשעעניש איז פאַרגעקומען אַמאַרש פון גאַנצן שטעטל, אַלע אַן אויסנאַם. ביסלעכווייז האָט זיך דאָס לעבן נאָרמאַליזירט. ס'איז געעפנט געוואָרן די העברעאישע שולע. מיר האָבן באַנייט די אַרבעט לטובת די פאָנדן. כ'בין אַריין אין „החלוץ הצעיר". מיר האָבן געהאַקט האָלץ און דעם לוין אָוועקגעשענקט פאַרן קרן קיימת. מיר האָבן אָנגעהויבן חלומען וועגן עליה. אין אונדזער קרייז זיינען צווישן אַנדערן געווען: א ר י ה ז כ א י, ח י י ם ל י י ב פ י ש, א ב ר ה ם פ ל אָ מ י ן א. א. אריה זכאי איז עולה געווען אין 1926. אויך די אַנדערע האָבן דערצו געשטרעבט אָבער נישט באַוויזן.

דערנאָך האָט די יוגנט זיך אָנגעהויבן דערווייטערן פון „החלוץ" און גענומען זיך צו מסחר. אויך איך בין געווען צווישן די פאַרלאָזערס. כ'האָב זיך גענומען אַרבעטן, כדי צו העלפן אונדזער משפּחה.

א י ן ד ע ר ק אָ מ ו נ י ס ט י ש ע ר פּ אַ ר ט י י

אַלס אַרבעטנדיקער בין איך אַוועק אין אַן אַנדער באַוועגונג. כ'בין אַריין אין דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי און געוואָרן אַקטיוו. אין 1928 איז די קאָמוניסטן געלונגען צו גרינדן ביי אונדז פּראָפעסיאָנעלע פאַראיינען, צווישן זיי אַ נאָדל־פאַראיין פון קאָנפעקציע־כאַלופּניקעס. אָן אָן אינדוסטריע איז די עקאָנאָמישע לאַגע געווען אַ שווערע. די קאָמוניסטן האָבן אויסגענוצט פאַרשידענע לעגאַלע אָרגאַניזאַציעס. אונטער דער מאַסקע פון אָרגאַניזירן פּראָפּ־פאַראיינען זיינען זיי אַריינגעדרינגען צו די אָרעמע שיכטן. דער רוב יידן, בערך 5000 נפשות, האָבן געלעבט פון האַנדל. אַ קליינער טייל, באַזונדערס פרויען, האָבן אַהיימגענומען קאָנפעקציע־אַרבעטן. איך האָב דעמאָלט דורכגעפירט אַ סאָציאַלע פאָרשונג וועגן באַשטאַנד פון דער באַפעלקערונג. די פאָרשונג האָט געוויזן, אַז בערך 1200 משפּחות האָבן געלעבט פון האַנדל און 250 משפּחות פון מלאכה. אַ טייל איז געווען פאַרנומען מיט בויראַרבעט און גאָר אַ קליינער טייל מיט גאַסן־האַנדל. זיי זיינען געגאַנגען איבער די דערפער און אויסגעטוישט פאַרשיידענע סחורות אויף אַגראַר־פּראָדוקטן. אין נאָדל־פאַראיין האָבן מיר געהאַט 120 מיטגלידער, וואָס האָבן קוים זיך מפרנס־געווען. אויך זיינען געווען אַרבעטער ביי קאַמאַשנשטעפּער סטאָלאַרעס און ביי גאַרבעריי. אַלע אָרגאַניזירט אין פּראָפּפאַראיינען. די אַרבעטס־באַדינגונגען

זיינען געווען די ערגסטע. מיר האָבן דורכגעפירט אַ ריי שטרייקן כדי צו באַקומען בעסערע אַרבעטס־באַדינגונגען. אונדזער אויפגאַבע איז אויך געווען זיי צו מאַכן באַוווסטזיניק. מיר האָבן זיי פאַרזאַמלט אין וואַלד אָדער אין איינער פון די שטובן און פאַר זיי גערעדט אָדער געלייענט מאַרקס און ענגעלס.

צווישן די אַקטיווע יידישע קאָמוניסטן זיינען געווען: מאָטיל גלאַכמאַן, מענדל בערעזער, חיים־יונה טשאַפּניק, לעדער א. אנד. געווען אויך אַ סך אוקראַאינער. די קאָמוניסטישע פּאַרטיי האָט מצליח געווען אויף אַ ריי טעטיקייט־געביטן.

איך געדענק די וואַלן אין 1928. מיר האָבן נישט געהאָט קיין אייגענע ליסטע נאָר זיך פאַראייניקט מיט דער לינקער פּאַרטיי פון אַרבעטער און פּויערים, און אונדז איז געלונגען צו באַקומען 20% שטימען. די פּוילישע מאַכט האָט די וואַלן געפּסלט אָבער אויך אין די נייע וואַלן האָבן מיר אָנגעצויגן אַ סך שטימען.

אונדזער נאָרמאַלע טעטיקייט האָט געדויערט ביז 1930. דערווייל האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז אין די רייען פון דער מערב־אוקראַאינישער קאָמוניסטישער פּאַרטיי געפינט זיך אַ פּראָוואָקאַטאָר, וואָס באַריכטערט דער מאַכט וועגן אַלע אַקטיוויסטן. ס'האָבן זיך אָנגעהויבן אַרעסטן. 300 פּערזאָן זיינען דעמאָלט אַרעסטירט געוואָרן אין וואָלין. אין קאָוועל, לוצק און אויך אין גאַליציע זיינען פאָרגעקומען פּראָצעסן. איך בין אַרעסטירט געוואָרן און מיין משפּט, מיט נאָך 47 פּערזאָן, דערונטער 13 יידן, איז פאָרגעקומען אין לוצק. דאָס איז געווען אין יוני 1931. כ'בין פאַרמשפּט געוואָרן אויף אַכט יאָר תּפיסה. די אַנדערע באַשולדיקטע האָבן אויסגעדריקט חרטה און געבעטן באַגנעדיקונג. זיי זיינען פאַראורטיילט געוואָרן בלויז אויף אַ יאָר־צוויי. אין תּפיסה בין איך געזעסן 6 יאָר און בין באַפרייט געוואָרן אין הסכם מיט דער אַמנעסטיע פון „סיים" פאַר פּאָליטישע אַרעסטירטע.

כ'בין צוריקגעקומען קיין האָרכיוו. דאָס אַלגעמיינע לעבן איז געגאַנגען נאָרמאַל אָבער אין געזעלשאַפטלעכן לעבן זיינען פאָרגעקומען ענדערונגען. די קאָמוניסטישע פּאַרטיי האָט אויפגעהערט צו אַרבעטן מחמת די פּראָוואָקאַטאָרן ווי אויך מחמת די באַרימטע מאָסקווער פּראָצעסן. דער קאָמינטערן האָט נעמלעך פונאַנדערגעלאָזט די קאָמוניסטישע פּאַרטיי אין פּוילן און אין מערב־אוקראַאינע.

אין האָרכיוו איז דעמאָלט טעטיק געווען די „יידישע פּאָלקס־ביבליאָטעק". אַ גרויסן חלק אין איר אַנטוויקלונג האָט געהאַט יוסי אייזן, וואָס איז צוריקגעקומען פון אַמעריקע, געקויפט אַ הויז און געגרינדעט די ביבליאָטעק. דאָ האָבן זיך קאָנצענטרירט אַרבעטער, וואָס האָבן געדאָרשט נאָך וויסן. אייזן האָט זיי גרופּירט מיט דער הילף פון רעזשיסער מוליע ברעגמאַן. זיי האָבן אָרגאַניזירט פאָרשטעלונגען, געמאַכט אָוונטן און געהאַט איינקונפט. דאָס איז געווען אַן אומפּאַרטייאישע קולטורעלע אַרבעטער־טעטיקייט. מוליע ברעגמאַן אַליין איז געווען אַ גרויסער קעגנער פון די סאָוויעטן, און דאָס האָט דעצידירט וועגן זיין גורל ווען די רוסן זיינען אַריין אין שטאָט בעתן צווייטן וועלטקריג.

אונטער דער קאָמוניסטישער מאַכט

נאָך דער פּוילישער מפּלה ביים קריגס־אויסברוך זיינען די קאָמוניסטן אַרויס פון דער אונטערערד. מאַסן יידן פון די פּוילישע שטעט און שטעטלעך האָבן געוואַנדערט פון אָרט צו אָרט. מיר האָבן זיי אויפגענומען און זיי האָבן אונדז דערציילט וועגן ביטערן גורל ביי די דייטשן. באַלד ווי עס איז באַקאַנט געוואָרן וועגן מאָלאָטאָווס דערקלערונג, אַז די רויטע אַרמיי וועט פאַרנעמען מערב־אוקראַאינע, האָט דער פּוילישער „סטאַראָסטע" אונדז גערופן און פאַרגעלייגט די קאָמוניסטן זאָלן איבערנעמען די מאַכט אין שטאָט. ער האָט צוגעזאָגט אָפּצוגעבן דאָס געווער און האָט פאָרגעלייגט צו אָרגאַניזירן אַ יידישע מיליץ. אין משך פון 24 שעה האָבן מיר געשאַפן 25 פּאָסטנס. כ'האָב מאָביליזירט יידן, צווישן זיי: ישעיהו און הערצל האַק, יעקב פלאַמין און נאָך אַ צאָל חברים, ווייל די שטאָט איז געווען אָן אַ מאַכט און מ'האָט זיך געמוזט באַשיצן קעגן רויב. פיר טעג האָבן מיר געהיטן די אָרדענונג. אויפן פינפטן טאָג זיינען די רוסן אַריין.

אַלע איינוווינער, באַזונדערס יידן, האָבן די סאָוויעטן אויפגענומען מיט גרויס פרייד. פאַר זייער קומען איז אין שטאָט אַריין אַ פּולק זעלנער, ווי עס האָט זיך שפּעטער אַרויסגעוויזן איז דאָס געווען אַ פּוילישער, וואָס האָט די אוקראַאינישע שומרים דערשאָסן. ערשט דערנאָך זיינען אַריין די רוסן און גענומען די פּאָליאַקן אין אַרעסט.

די רוסן זיינען געגאַנגען פאַרויס און מיר האָבן ווייַ־

טער געהאַט די מאַכט אין שטאָט. אין צוויי וואָכן אַרום איז געקומען די סאָוויעטישע פּאָליציי. מ׳האָט געגרינדעט אַ פּאַרטיי־קעמערל, אַ בילדונגס־קאָמיסיע און אַלץ וואָס איז נויטיק געווען כדי צו נאָרמאַליזירן דאָס לעבן.

באַלד איז געקומען די ערשטע אַנטוישונג. די סאָוויעטן האָבן זיך באַצויגן מיט גרויס חשד צו אַלע וואָס זיינען אַמאָל געווען קאָמוניסטן. די באַציונג איז געווען ווי צו פּראָוואָקאַטאָרן. מיר האָבן אויך אויסגעמיטן זיך צו זיי צו ווענדן. לסוף האָבן זיי זיך געווענדט צו אונדז.

דאָס לעבן איז געגאַנגען נאָרמאַל, דער המשך איז אָבער געווען שווער און ביטער. די רוסן האָבן נישט אָפּגעשאַפט דאָס פּוילישע געלט נאָר אויסגעגליכט זיין ווערט צום רוסישן רובל. ס׳האָבן זיך אָנגעהויבן טראַנזאַקציעס. עמיצער האָט געמסרט אַ טעקסטיל־געשעפט און אין רעזולטאַט זיינען שמאי ערליך און זיין שותף ברוקער אַרעסטירט געוואָרן אונטער דער באַשולדיקונג, אַז זיי האָבן שפּעקולירט מיט די פּרייזן. מ׳האָט זיי פאַרשיקט קיין סיביר. די נויט איז געשטיגן. די ציגעלניע האָט נישט געאַרבעט. די מיל פון גרין און גאָרנשטיין, וואָס האָט באַשעפטיקט 62 אַרבעטער, האָט פונקציאָנירט בלויז ווען די רוסן האָבן זי באַדאַרפט. אויך דער מסחר מיט תבואה האָט זיך אָפּגעשטעלט.

ביי אַזאַ לאַגע האָבן די רוסן זיך געווענדעט צו מיר איך זאָל צוזאַמען מיט אַ קריסט אַרגאַניזירן דעם פּראָפעסיאָנעלן פאַראיין. קודם־כל האָבן מיר רעגיסטרירט די אַרבעטסלאָזע. שווער געווען פאַר זיי צו געפונען אַרבעט. עטלעכע פון זיי, צווישן זיי חייקע גויער, איז אונדז געלונגען איינצואָרדענען אין אַ באַנק.

דער ווינטער האָט זיך אונטערגערוקט — אַ שווערער ווינטער! — און קיין ברען־מאַטעריאַל אין נישטאָ. מיר האָבן באַקומען אַ דערלויבעניש צו ברענגען פון וואַלד 1,500 קוביק־מעטער ברען־האָלץ. מיר האָבן אַרויסגעשיקט 40 אַרבעטער אָבער זיי זיינען צוריקגעקומען מיט ליידיקע הענט. די מאַכט האָט דאַן אויף מיר אַרויפגעלייגט די אויפגאַבע. איך האָב זיי געזאָגט, אַז מיר וועלן מוזן באַצאָלן פאַרן טראַנספּאָרט מיט סחורות, ווייל די פויערים האָבן סאַבאָטירט די אַרבעט און נישט געלאָזט אַרויספירן דאָס געהילץ פון די וועלדער, פאַרלאַנגענדיק פאַר זייער אַרבעט נאַפט, זייף, פאַדעם און זאָקן. ערשט ווען איך האָב זיי געברענגט די אַרטיקלען האָבן זיי מסכים־געווען. דאָס האָלץ האָבן מיר געבערענגט מיט דעד באַן און די שמחה אין שטאָט איז געווען גרויס.

שפּעטער האָט מען מיר פאָרגעלייגט אַריינצוטרעטן אין דער פּאָליציי אַלס קרימינעלער אויספאָרשער. כ׳האָב נישט מסכים־געווען, בין איך געבליבן אָן באַשעפטיקונג. גראָד איז באַנייט געוואָרן די אַרבעט אין דער ציגעלניע. ישעיהו האק איז נאָמינירט געוואָרן אַלס דירעקטאָר און עטלעכע חברים פון אונדזער קרייז האָבן באַקומען דאָרט אַרבעט. צווישן זיי איז געווען דוד שיינפעלד, וואָס האָט נישט באַזונדערס מצליח־געווען, ווייל ער האָט נישט געקענט רוסיש. ישעיה האק האָט מיר פאָרגעלייגט אַרבעט און איך בין נאָמינירט געוואָרן אַלס דירעקטאָר פון פּלאַנירונג און פּראָדוקציע אויפן אָרט פון דוד שיינפעלד. כ׳בין געפעלן דעם רוסישן אויפזעער און אָנגעהויבן אָרגאַניזירן די אַרבעט און ווערבירן נייע מענטשן. כ׳האָב דאַן אָנגענומען אין דער דירעקציע צבי גאָרנשטיין, שעפּע בוים ווי אויך מאָטל בובער אַלס בוכהאַלטער, שמאי בראָנשטיין אַלס קאָמענדאַנט פון די פייערלעשערס און יעקב הערש זינגער.

בעלי־מלאכות — שערערס, שוסטערס, היטלמאַכערס — האָבן זיך אָרגאַניזירט אין קאָאָפּעראַטיוון. די שפּייז־פאַרזאָרגונג האָט זיך פאַרבעסערט. די רייכע האָט מען אויפגעהערט צו פאַרשיקן אויף סיביר. ציוניסטן האָט מען נישט גערודפט, ווייל מ׳האָט זיי נישט געמסרט. איין קרבן איז דאָרט געווען — מוליע ברעגמאַן. אין 1940 האָט מען אים אַרעסטירט, ווייל אין די פּוילישע צייטן האָט ער נישט באַהאַלטן זיין נעגאַטיווע באַציונג צו סטאַלינען. אויף זיין פּראָצעס האָט אַ גוי עדות־געזאָגט, אַז ער האָט אַליין געהערט פון זיין מויל, אַז מ׳דאַרף סטאַלינען אָפּהאַקן דעם קאָפּ. איך און יעקב וועסלער האָבן עדות־געזאָגט פאַר זיין פאַרטיידיקונג. מיר האָבן דערציילט, אַז זיין גאַנצע טעטיקייט אין פּוילן איז געווען לטובת די אָרעמע שיכטן. דאָס האָט נישט געהאָלפן. ער איז פאַרמשפּט געוואָרן אויף 5 יאָר פאַרשיקונג. זיין גורל איז אומבאַוווסט.

ביזן אויסברוך פון רוסיש־דייטשן קריג האָט דאָס לעבן אַלץ מער זיך נאָרמאַליזירט, הגם עס איז געווען אַ גרויסער מאַנגל אין אַ סך זאַכן. מ׳האָט אָבער ווי עס

איז געלעבט. יידן זיינען געווען אומצופרידן. ס׳איז אָבער בעסער געווען ווי ביי היטלערן.

דער אַנטלויף קיין טיף־רוסלאַנד

יענעם זונטיק פון 1941 בין איך מיט מיין משפחה געווען אין דאָרף צאַייעוו. מיטאַמאָל זיינען אָנגעפלויגן עראָפּלאַנען און געוואָרפן באָמבעס. מיר זיינען גלייך אַוועק אין שטאָט. כ׳בין מאָביליזירט געוואָרן. אין אַ גרופּע פון 100 זעלנער, דער רוב יידן, זיינען מיר אַרויס זאַמלען פערד און וואָגנס פאַר דער רויטער אַרמיי. אין אַ פּאָר שעה אַרום האָט זיך פאַרשפּרייט אַ קלאַנג, אַז די דייטשן דערנענטערן זיך. די סאָוויעטן זיינען אַרויס פון שטאָט. מיר זיינען זיך צעלאָפן, יעדער אין אַן אַנדער ריכטונג.

מיט פאַרשידענע אומוועגן בין איך אָנגעקומען אין שטאָט און פון דאָרט צום דאָרף צאַייעוו, ווו עס האָט געוווינט די משפחה פון מיין פרוי. ביים שאָסיי האָבן מיר פאַרהאַלטן רוסישע זעלנער זאָגנדיק מיר, אַז די דייטשן זיינען אין שטאָט. כ׳האָב זיך דערשלאָגן ביז דער ציגעלניע, כ׳האָב איינגעשפּאַנט פערד און וואָגן און זיך געלאָזט אין דער ריכטונג פון לוצק. אויפן וועג האָבן זיך אָנגעשלאָסן צו מיר נאָך רוסישע זעלנער. נאָך דעם ווי מיר האָבן געזען ווי מען באָמבאַרדירט לוצק, זיינען מיר אַוועק קיין ראָוונע. אויך דאָ האָט זיך אָנגעהויבן אַ באָמבאַרדירונג. כ׳האָב געלאָזט דאָס וועגעלע און אַוועק קאָנטראָלירן דעם וועג. ווען כ׳בין צוריקגעקומען זיינען די פערד געווען צעשמעטערט. אויפן וועג צו דער אַלטער רוסישער גרענעץ האָב איך געטראָפן י אָ ס ל ג אָ ר נ ש ט י י ן, דער זון פון ה ע ר ש ל און ס י מ ע. ער איז אָנגעקומען קיין ראָוונע נאָכן ניצול ווערן פון דער באָמבאַרדירונג פון דער זומער־קאָלאָניע, ווו ער איז געווען מיט נאָך קינדער. איך האָב אים מיטגענומען מיט זיך.

פון ראָוונע זיינען מיר אָנגעקומען קיין אָסטראָג. מיר זיינען אַלץ געגאַנגען צופוס אָן אויפהער, ווייל אין וועלכן דאָרף מיר זיינען אָנגעקומען האָבן מיר געהערט, אַז די דייטשן זיינען שוין נאָענט. מיר האָבן באַוויזן צו דער־גרייכן ביז סלאַווּטע. די שטאָט איז געווען רואינירט פון די דייטשע באָמבאַרדירונגען. אַזוי זיינען מיר זיך אַלץ מער אַנטלאָפן טיפער קיין רוסלאַנד.

אין רוסלאַנד גופא האָט זיך אָנגעהויבן אַ יאָגד אויף די פּליטים, אַלס פאַרדעכטיקע אין דעזערציע. אויך איך בין אַרעסטירט געוואָרן. נאָכן אַרויסלאָזן אונדז פריי האָב איך געזוכט יאָסל גאָרנשטיין. איך האָב אים אָבער מער נישט געפונען. די מלחמה־יאָרן האָב איך איבערגעלעבט אין זייער שווערע באַדינגונגען אין אוראַל, ווו איך האָב געאַרבעט אין אַ פאַבריק.

נאָך דער מלחמה אין האָרכיוו

אין 1946 בין איך צוריקגעקומען אין שטעטל. דאָ האָב איך געטראָפן איין משפחה, די משפחה ו ו ע ס ל ע ר — זיין פרוי, שוויגער און זייער קינד. זיי האָבן געוווינט אין הויז פון ש ע פּ ע ב ו י ם. אומעטום האָב איך געטראָפן חורבות. אַלע בתי־תפילה, חוצן בית־המדרש, זיינען געווען פאַרברענט. פון אונדזער גאַס איז געבליבן בלויז דאָס הויז פון משפחה זכאי. די צוויי שורות געשעפטן אין מאַרק זיינען געווען חרוב, פריער דורך די דייטשן און דערנאָך דורך די באַנדעראָווצעס. עטלעכע הייזער זיינען געבליבן אויף דער סאַקאָלער גאַס: דאָס הויז פון ב ר ו ך ה א ק, פון שניידער י אָ ס ל פּ ע ד ע ר ש ט י י ן און דאָס הויז פון ק ל אָ ץ.

כ׳בין דאָ געבליבן אַ חודש צייט. כ׳האָב געזוכט אַ וועג קיין פּוילן; וואָס פריער אַרויס פון דעם עמק־הבכא, וואָס האָט מיר געברענגט אַזוי פיל אַנטוישונג. כ׳האָב באַשלאָסן צוריקקערן צו זיך אַליין — פאָרן קיין ארץ־ישראל. כ׳בין אָפּגעפאָרן קיין לעמבערג. געווען קלאַנגען אַז דאָרט איז פאַראַן אַ מעגלעכקייט צו פאָרן קיין א״י. כ׳האָב אָבער גאָרנישט געקענט אויפטאָן און צוריקגעפאָרן קיין אוראַל.

אין עטלעכע חדשים אַרום בין איך צוריקגעקומען מיט דער רעפּאַטריאַציע קיין פּוילן. פון דאָרטן בין אין אין 1957 עולה־געווען קיין ישראל.

פּתח־תקוה

אנשי מחתרת קומוניסטית

אחי, משה גרין, היה קומוניסט פעיל מגיל שש־עשרה. הוא היה מביא חומר תעמולה הביתה ומסתירו בעליית הגג. אף על פי שהיה צנום, נראה תמיד כשמן ובעל כרס, הואיל והיה מסתיר את חומר התעמולה תחת חולצתו. הוא היה מסתובב בכפרים ומחלק בלילות כרוזים ועלונים. יום אחד באה משטרה לחפשו. כשפתחה אמא את הדלת, שאלוה השוטרים אם גר פה משה גרין. אמא הראתה על הדלת ממול ואמרה: „כן, פה גר משה שרייאר". אמי ניצלה הזדמנות זו שהשוטרים נכנסו לשכן, רצה להודיע לאחי, תחבה לידו כיכר לחם וחולצה — ומאז נעלמו עקבותיו.

היו מספרים עליו, שהוא מסתובב בכפרים לבוש סחבות ובעל זקן, נכנס לביקתות האיכרים ומבקש אוכל, מתחפש לפושט־יד, לקבצן, עומד ליד הבאר בכפר כדי לאסוף חומר ולהפיץ חומר. לעתים קרובות היה „גונב" את הגבול לרוסיה וחוזר כדי להמשיך בתעמולה בכפרים.

מפעם לפעם היה בא לביתנו עיוור ומבקש שיקראו באזניו את החדשות שבעתון. עשינו זאת בלי שיתעורר בלבנו חשד כל שהוא. פעם בא לביתנו שוטר פולני ושאלני לסיבת ביקוריו של אדם זה. בשיחה שהתפתחה בינינו אמר לי השוטר, שאין הוא מאמין שהאיש המבקר בביתנו הוא עיוור והוא חושד בו שהוא קומוניסט. מאז החלה המשטרה להתחקות על עקבותיו.

מסרתי לו על כך, והוא הסתלק באחד הימים לרוסיה. היה זה בני קראים, חברו של אחי משה גרין.

תל־יוסף **דבורה בן־צבי**

חנא ופריידה זוטלר

הם היו משפחה מיוחדת בסוגה, שידה היתה בכל מוסדות הצדקה בעיר. בתקופת מלחמת העולם הראשונה, כשמעבר אחד של הנהר, שחצה את העיר, עמדו הרוסים, ומעבר שני — האוסטרים, בשעה שהעיר כולה היתה מופגזת והיריות משני הצדדים לא פסקו, כשהאנשים התחבאו במרתפים ונפש חיה לא נראתה ברחובות, היו חנא ופריידה זוטלר מקיימים קשר תמידי בין יהודי העיר. פריידה היתה מבשלת דיסות ומאכילה את הילדים הרעבים. שניהם היו שואבים מים מהבאר ומספקים מי־שתייה לאנשים, שירדו למרתפים ופחדו לצאת לרחוב.

מדי פעם, כשהייתי מציצה אז דרך החלון ורואה את חנא ופריידה עומדים ליד הבאר ושואבים מים, הייתי מתחלחלת. לפלא היה בעיני כיצד אין אנשים אלה מפחדים וכיצד מסכנים הם את חייהם לטובת הכלל.

תל־אביב **שרה ברגר־פלומין**

מוסדות לאשראי הדדי

נר לנשמות פריידה וחנא זוטלר נ״ע

א. קופת גמילות חסדים

בין מוסדות הציבור שייסד אבי בעזרתם הנאמנה של טובי בני העיר, מגיעה בלי שום פקפוק גולת הכותרת לקופת גמ״ח (גמילת חסדים). אבא ז״ל ליקט סביבו לצורך זה, חבר אנשים נאמנים ומיטועים לדבר מצווה. את עיקר עבודת הקודש מסר לחנא זוטלר ואשתו פריידה, העזר כנגדו. בהדרכת אבא ז״ל ובפעילותו הרבה של ועד קופת גמ״ח רוכז סכום של קרוב ל־6000 זהובים. אבא התקשר אז עם מרכז קופות גמ״ח בוורשה, ובמיוחד עם מר ורטהיים, שבהשפעתו נתקבל סכום מקביל לסכום שקובץ בעיר. בזה התחילה העבודה.

הצרכים היו מרובים והכספים לא הספיקו. בלחצו של אבא על חלק מבעלי הבתים, שלא נזקקו לעזרת הקופה, רוכזו אז מדי שנה סכומים נוספים. אף בני העיר שנזקקו לעזרה, היו מחזירים את הלוואותיהם בתשלומים שבועיים

בתוספת של זהובים אחדים לסכום ההלוואה. על־ידי־כך נעשה גם המקבל לנותן ובסידור זה נמנעה הרגשת בושה.

סדר קבלת ההלוואה וסילוקה היו קבועים כחוק בל יעבור. כל שניזקק להלוואה היה ניגש לחנא זוטלר ונרשם אצלו בפנקס מיוחד. עוד באותו השבוע היה מקבל את מבוקשו. יום חמישי היה יום סילוק התשלומים וגם יום קבלת ההלוואות. לחנא זוטלר היתה חנות מכולת, וביום החמישי, יום ה„יריד", היה ממש כורע תחתיו מרוב עבודה. אבל עבודת הקופה היתה אצלו קודמת לכול. לאט לאט חינך גם את פריידה אשתו במצווה. היא כמוהו היתה מתמסרת בכל מאודה לעבודת הקודש.

מחברי הוועד, שהיו עוזרים לחנא ואף מחליפים אותו בזמן היעדרו לרגל נסיעותיו להבראה — זכורים לי: ר' איצי ווייגר, ר' לייב גינזבורג, ר' יחיאל צבי חזן ואחרים, שעמלו לטובת הקופה, אבל שמחים היו להחזיר את תפקידיהם לחנא מיד עם שובו הביתה. פעם קרה שסכום ההלוואות שנדרשו עלה על הסכום שהיה בקופה. חנא הוסיף אז מכספו, בהסכמת אבא, ובלבד שלא יקרה שמי שביקש הלוואה לא ייענה.

אבא רצה לזכות גם אותי במצווה. תפקידי בזמן הראשון לקיום הקופה (בערך שנה או שנתיים) היה לערוך את הדו"חות החדשיים ואת המאזנים השנתיים. ע"י כך התקרבתי לפעילותם של אנשי חמד אלה וראיתים במסירותם הנאמנה לטובת הכלל. ההלוואות היו ניתנות בערבותם של אנשים בטוחים מבחינה פינאנסית. עד יום עלייתי ארצה לא זכור לי מקרה שמישהו מהלווים לא פרע את תשלומיו ושנאלצו לחייב את הערב. הכול ידעו שהקופה היתה מפלטם האחרון, והקפידו לשמור על שמם הטוב.

זוכרני קוריוז הקשור בקופת גמ"ח:

להירש פורבאנצ'ר היה חתן ושמו נפתלי, יליד טורצ'ין. והנה נזקק נפתלי זה לסכום של 300 זהובים מקופת גמ"ח. הוא נרשם אצל חנא זוטלר, שלא הכירו היטב ושלח אותו לאבא ז"ל, שהוא יחליט מי יערוב בעד ההלוואה. אבא הציע לו שורת אנשים. כולם לא נראו לו: פלוני איש רע, את האחר אינו מכיר. והנה קרא אבא בשמו של ר' משה מירוצ'ניק. אז אורו עיני נפתלי: זהו, אליו אלך.

מיד ניגש אליו לבקשו לערוב לו. אך משה מירוצ'ניק לא הכיר את נפתלי כראוי, כי חדש היה בעיר. הוא סירב לחתום.

בלב שבור חזר נפתלי לאבא וסיפר לו על הסירוב, בהוסיפו: „באמת, רב יענקל, הבן לא אוכל למה ימנע ממני ר' משה את ערבותו. הלא מתפללים אנו יחד בקלויז אחד, בשטיבל הטריסקי. ומה יותר מזה יוצר קירבה בין אנשים ?"

לבסוף נמצא סידור גם בשבילו והוא קיבל את מבוקשו.

כזאת היתה הקופה וכאלה העוסקים בה. מוסד זה הציל לא אחת מחרפת רעב משפחות מטופלות בילדים ואנשים שהתהפך עליהם הגלגל. והכל נעשה בצינעה, שלא לבייש את הנזקקים.

ב. הבאנק היהודי העממי

הבאנק נוסד בשנת 1927. באותו זמן ניתנו מהלכין ברחוב היהודי לרעיון הקמתם של באנקים קואופראטיביים. בנקים מסוג זה נפתחו בכל עיר ועיירה. תפקידם של הבאנ־קים היה לסייע בהלוואות זולות לחברים הנמנים עליהם, שסבלו גם מהמשבר החמור בימי גראבסקי,* שר האוצר הפולני הידוע, וגם מתגרת ידו הקשה של ה„אינספקטור סקארבובי" (מפקח האוצר הממלכתי במקום).

באחד מימי יוני 1927 כינס אבי אסיפה באיגוד הסוחרים והציע להקים באנק קואופראטיבי בעירנו. ההצעה נתקבלה בהסכמה כללית. בו במקום נבחרה הנהלה. כל הנוכחים חתמו על הצהרות של חברות — וכך נוסד הבאנק היהודי הראשון בהורוכוב, שהתקיים עד 1936. מחיר המנייה היה 25 זהובים. בסך הכל נרשמו 160 חברים. ההון היסודי של הבאנק הגיע בדרך זו ל־4 אלפים זהובים.

אף על פי שההון היסודי היה זעום למדי, הגיע סך כל ההלוואות שניתנו ע"י הבאנק כבר בחדשים הראשונים ל־20 אלף זהובים. בהשפעתו של אבא על הפרקליטים הפולניים בלונסקי וארכידזניאנס, הסכימו הללו שכל הכספים שיגיעו להם מלקוחותיהם היהודיים ישולמו באמצעות הבאנק היהודי, וזה על אף קיומם ופעולתם במקום של שני באנקים פולניים. היו חדשים שהבאנק שלנו ריכז כ־150 אלף זהובים מהכנסותיהם של שני עורכי־דין אלה.

בעקבותיהם הלכו עוד קרדיטורים נוצריים (ד"ר יאצי־נה, גראף קראסיצקי ואחרים). כך עלתה יכולת הסילוקין של הבאנק, והתשלומים הוצאו לפועל ללא השהיות. ברבות הימים זכה הבאנק לאמונן של כמה מבנות ישראל, בתולות שחיכו לבני־זוגן, שהפקידו בו את כספי הנדוניה שלהן...

* ולאדיסלאב גראבסקי (1874—1938), מדינאי וכלכלן פולני. מדיניותו הכספית ושיטת המיסוי שלו (1923—1925) פגעו במיוחד במסחר היהודי וגרמו למשבר קשה בחיי כל האוכלו־סיה היהודית בפולין.

כל הפקדונות הוחזרו במועדם, ובעת חיסולו של הבאנק לא נשאר חוב שלא בא על פרעונו. גם החברים שקיבלו הלוואות, קימו את המוטל עליהם במלוא ההגינות. זכור לי רק מקרה אחד של חבר, שלא החזיר את ההלוואה שקיבל מהבאנק.

ההרכב של חברי הבאנק ושל הנהלתו שיקף את כל שכבות האוכלוסיה היהודית בעיר. מחברי ההנהלה זכורים לי: אליעזר קריגר, חיים־לייב רפופורט, שמואל בלכמאן, יחיאל הרש חזן, סנדר טויבר, אברהם אודלר, פינחס גלייכמאן ואחרים. חברי ההנהלה היו מתכנסים מדי שבוע לישיבות; שמעו דו"ח והחליטו החלטות.

לזכותו של הבאנק יצויין, שהפך להיות גם מוסד מכוון בשוק הריבית. בהשפעת פעולתו ירד שער הריבית שתבעו המלווים הפרטיים.

שתי שנות קיומו האחרונות של הבאנק היו קשות ביותר. הייתי כבר אז בארץ, ורק מפי אבי ז"ל שמעתי על תלאות השנים ההן. אף על פי כן שמר הבאנק על שמו הטוב עד הסוף. עם התחסלותו לא נשאר חייב לאיש דבר ולא הגיע חלילה לפשיטת רגל, כפי שקרה באותו זמן בשורה של ערים אחרות.

בית־שערים **יוסף חומש**

הארכיווער פינאנץ־אנשטאלטן

שוין באלד 30 יאר זינט איך האב פארלאזן הארכיוו, און דאך שטייען ווי לעבעדיק פאר מיינע אויגן אירע גאסן און הייזער, דאס הארץ הויבט אן צו ציטערן ווען איך דערמאן זיך די יידן וואס האבן באוווינט די הייזער. איך דערמאן זיך אין זייער ארט לעבן, אין זייערע פריידן און ליידן, לעבן אן א צוקונפט, אין א פערמאנענטע דאגה פאר פרנסה, וועלכע איז זיי באמת אנגעקומען שווער ווי קריעת ים־סוף.

נישט איינמאל גיי איך מיטן געדאנק איבער דעם שטעטל — פון שמואל דיקשטיין ביז בנימין אודליס. עס צוויקט דאס הארץ און א שטארקער ווייטאק נעמט מיך ארום. די אלע האבן דאך געקענט זיין מיט אונדז, אדער לכל הפחות בלייבן ביים לעבן. זיי האבן דאך קיינעם נישט געשאדט, קיין בלוט זיכער נישט פארגאסן. פאר וואס איז זיי געקומען אזא גרויליכער סוף? נישט איינמאל דערמאן איך זיך אין זיי מיט ליבע צו זייער ארט לעבן, וואס האט ממש גובל געווען מיט תמימות פון אנשי מעלה. אפילו די קריגעריי צווישן זיי איבער עסקי שכנות, אדער אויפן געביט פון פאליטישע אנשויאונגען אדער כלל־טועריי, מאכן יעצט אויף מיר א רושם ממש ווי א ויכוח אין א גרויסער משפחה.

גענוג מיט דעם מצב רוח! כ'האב געוואלט שרייבן עפעס וועגן די פינאנץ אנשטאלטן ביי אונדז אין שטעטל, און איך בין גאר פארגאנגען כ'וויס ווו מיט מיינע זכרונות.

מיין פאטער ז"ל האט זיינע אלע יארן אין הארכיוו געשטרעבט צו שאפן אין שטאט פארגעשריטענע אינסטיטוציעס אויף אלע געביטן — הן קולטורעלע הן פינאנציאנאלע. איך וועל יעצט שרייבן וועגן צוויי אנשטאלטן, וואס זיינען מיר געווען זייער טייער און כ'האב איבערגעגעבן טעג און שעהן פאר זיי. דאס זיינען געווען די יידישע פאלקס־באנק און די גמילות־חסדים־קאסע.

די באנק איז געגרינדעט געווארן אין יאר 1927. אין יענע יארן האט דער רעיון פון קאאפעראטיווע פאלקס־בענק זיך פארשפרייט אין דער יידישער גאס. בענק האבן זיך געעפנט אין יעדן שטעטל אין פוילן. די אויפגאבע פון די בענק איז געווען צו העלפן מיט ביליקע הלוואות זייערע מיטגלידער, וועלכע האבן שטארק געליטן פון דער שווערע האנט פונעם אינספעקטאר סקארבאווי און פון דעם קריזיס וואס האט געהערשט אין די צייטן פון גראבסקין, דער דעמאלסדיקער פינאנץ־מיניסטער.

מיין פאטער ז"ל האט אין א שיינעם טאג, אין יוני 1927, צוזאמענגערופן אין סוחרים־פערבאנד א פארזאמלונג און פארגעלייגט די באנק. אויפן ארט איז אויסגעקליבן געווארן א פארוואלטונג און אלע אנוועזנדיקע האבן אונטערגעשריבן דעקלאראציעס אלס חברים. אזוי

איז געגרינדעט געוואָרן די ערשטע באַנק אין האַרכיוו, וועלכע האָט עקזיסטירט ביזן יאָר 1936. דער פּיי איז געווען 25 זלאָטעס, און בסך הכל — 160 חברים, ד.ה. אַז דער גרונט־קאַפּיטאַל איז באַשטאַנען בס״ה פון 4000 זלאָטעס.

חאָטש דער קאַפּיטאַל איז געווען זייער קליין, דאָך האָט שוין אין די ערשטע חדשים דערגרייכט דער הל־וואות־פּאַרטפעל העכער 20,000 זל. מיין פאָטער, האָבנדיק אַ גרויסע השפּעה אויף די אַדוואָקאַטן בלאַנסקי און ארכידזיאַנאַנס, האָט געווירקט אויף זיי, אַז אַלע געלטער פון זייערע קליענטן זאָלן דורכגיין דורך דער יידישער באַנק, חאָטש ס׳זיינען שוין געווען אין שטאָט צוויי פּוילישע בענק. ס׳זיינען געווען חדשים וואָס די באַנק האָט געהאַט כמעט 150,000 זל. פון די צוויי אַד־וואָקאַטן. ס׳זיינען געווען נאָך קריסטלעכע קרעדיטאָרן, למשל ד״ר יאַצינאַ, גראַף קראַסיצקי א.א. די ליקווידאַציאָנס מעגלעכקייט איז געווען גרויס, און די פאַרוואַלטונג האָט שטענדיק אויסגעצאַלט נאָך דער ערשטער פאָדערונג.

ברבות הימים האָט די באַנק זוכה געווען צום צוטרוי פון עטלעכע כלה־מיידלעך, וועלכע האָבן אַריינגעטראָגן אין באַנק זייער נדן. איך מוז אונטערשטרייכן, אַז די אַלע געלטער זיינען אומגעקערט געוואָרן צו דער צייט, און ביים ליקווידירן די באַנק איז קיינעם גאָרנישט אַרויסגעקומען. אויך די חברים וואָס האָבן געקריגן הלוואות, האָבן זיך אויפגעפירט זייער קאָרעקט. אויף וויפל מיין זכרון דינט מיר געדענק איך, אַז נאָר איין חבר האָט זיין הלוואה נישט אָפּגעגעבן.

די באַנק און איר פאַרוואַלטונג איז געווען אַן אמת׳ע אָפּבילדונג פון דער סאָציאַלער צעטיילונג פון דער יידישער באַפעלקערונג.

כ׳געדענק אַלס מיטגלידער פון פאַרוואַלטונג: אליעזר קריגער, ח. ל. ראַפּאַפּאָרט, שמואל בלעכמאַן, יחיאל הערש חזן, סנדר טויבער, אברהם אַדלער, פּינחס גלייכמאַן און אַנדערע. די חברים פלעגן יעדע וואָך זיך צוזאַמענקומען אויף זיצונגען, האָבן געהערט אַ באַריכט און אַנגענומען רעזאָלוציעס. די באַנק איז געווען אַ רעגולירונגס כוח אויפ׳ן פּראָצענט־מאַרק און האָט מיט איר השפּעה פאַר־קלענערט דעם אַפּעטיט פון די פּראָצענטניקעס.

די לעצטע צוויי יאָר פון קיום פון דער באַנק זיינען געווען זייער שווערע. איך בין שוין געווען אין ארץ־ישראל, און נאָר פון דעם וואָס מיין פאָטער ז״ל האָט מיר דערציילט ווייס איך ווי שווער ס׳איז געווען צוזאַמענצוציען די עקן. דאָך איז מען אַרויס מיט כבוד, ביי קיינעם נישט צוגע־נומען און קיינעם נישט אָנגעזעצט. להיפך, אין דער איי־גענער צייט ווען פיל גרעסערע פאָלקסבענק אין אַנדערע שטעט האָבן באַנקראָטירט, האָט די פאָלקסבאַנק אין האַר־כיוו פאַרענדיקט מיט אַלגעמיינער אַנערקענונג פאַר איר פאַראַנטוואָרטלעכער האַנדלונג ביזן לעצטן טאָג.

צוויישן די געזעלשאַפטלעכע אנשטאַלטן, וועלכע מיין פאָטער האָט געשאַפן מיט דער געטרייער הילף פון די בעסטע מענטשן פון שטאָט, מוז פאַרצייכנט ווערן אַלס די חשובסטע אינסטיטוציע — די גמילת־חסד קאַסע. מיין פאָטער ז״ל האָט צו דעם צוועק געזאַמלט אַרום זיך בעלי־בתים וואָס האָבן געזוכט מצוות. דער עיקר הייליקע אַרבעט האָט ער אַנגעטרויט צו חנא זוטלער או זיין פרוי פריידע. גלייך אין אָנהויב, ביי דער גרינדונג פון דער גמילות־חסדים־קאַסע, איז קאָנצענטרירט געוואָרן אַ סומע פון 6000 זלאָטעס. מיין פאָטער האָט זיך פאַרבונדן מיט דער צענטראַלע פון גמ״ח אין וואַרשע, באַזונדערס מיט הער ווערטהיים, און עס איז פון דאָרט דערהאַלטן געוואָרן די גלייכע סומע וואָס איז געזאַמלט געוואָרן אין שטאָט. דערמיט האָט זיך אָנגע־הויבן די טעטיקייט פון דער קאַסע.

גרויס זיינען געווען די באַדערפענישן און דאָס געלט האָט נישט געקלעקט. יעדעס יאָר זיינען געזאַמלט געוואָרן צוגאָבלעכע סומעס. די הלוואה־נעמער פלעגן צוריקצאָלן אין וואָכנטלעכע ראַטן און נאָך צוגעבן אייניקע זלאָטעס. אזוי אַרום איז אויך דער נעמער פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ געבער.

דער סדר פון באַקומען און אפּצאָלן אַ אָנלייע איז געווען ווי אַ געזעץ. חנא זוטלער האָט פאַרשריבן אין אַ ספּעציעלן בוך יעדע הלוואה. נאָך אין דערזעלבער וואָך פלעגט דער אַפּליקאַנט באַקומען וואָס ער האָט פאַרלאַנגט. דאָנערשטיק געוועגלעך, איז געווען דער טאָג פון די צאָלונגען און אויך פון באַקומען די הלוואות. חנא זוטלער האָט געהאַט א שפּייז־קראָם און דאָנערשטיק — אין מאַרק־טאָג — פלעגט ער פשוט פאַלן פון אַרבעט, אָבער די קאַסע איז ביי אים געווען פאַר אַלעם. אויך זיין פרוי פריידע האָט אים געהאָלפן אין דער הייליקער אַרבעט.

ר׳ איצי ווייגער, ר׳ לייב גינזבורג, ר׳ יחיאל צבי חזן און אנדערע קאָמיטעט־מיטגלידער פון גמ״ח, האָבן פיל געטאָן פאַר דער קאַסע, ווען מיין פאָטער פלעגט נישט זיין אין שטאָט. עס האָט אמאָל פאַסירט אז די סומע פון די פאַרלאַנגטע הלוואות האָבן אריבערגעשטיגן די סומע וואָס די קאַסע האט פאַרמאָגט. מיט דער הסכמה פון מיין פאָטער האָט חנא דער־לייגט פון זיין קעשענע. בכלל האָט נישט פאַסירט אַז איינער זאָל בעטן אַ הלוואה און מען זאָל אים דארפן אפזאגן.

אויך מיר האָט מיין פאָטער געוואָלט מזכה זיין מיט דער מצוה. מיין אויפגאַבע איז געווען צו מאַכן די חודש־לעכע און יערלעכע באלאנסן. דאַדורך האָב איך זיך באַקאַנט געמאַכט מיט די מענטשן און זייער וונדערבאַרע ארבעט פאַר די נצרכים פון שטאָט. די הלוואות פלעגן גאַראַנטירט ווערן דורך באַקאַנטע זשיראַנטן. ביזן פאַרלאַזן האַרכיוו געדענק איך נישט קיין איין איינציקן פאַל אז א בעל־חוב זאָל נישט האָבן באַצאָלט זיין הלוואה. אַלע האָבן זיך באַמיט אַפצוהיטן דעם גוטן נאָמען פון דער קאַסע.

עס געדענקט זיך מיר אַ קוריאָז, וואָס איז פאַרבונדן מיט דער קאַסע:

נפתלי, הירש פארוואנטשער׳ס איידים, אַ טארטשינער געבוירענער, האָט זיך געניטיקט אין אַ הלוואה פון 300 זלאָטעס. ער האָט זיך פארשריבן ביי חנא זוטלער, וועלכער האָט אים גאָר נישט געקענט. חנא האָט אים געשיקט צו מיין פאָטער ער זאָל באַשליסן ווער זאל זיין דער זשיראַנט פאַר דער הלוואה. מיין פאָטער האָט אים פאָרגע־לייגט אַ ריי זשיראנטן, אבער אַלע זענען אים נישט געפעלן. איינער איז אים אומבאַקאנט, אַ צווייטער איז גאָר אַ שלעכ־טער און ווען מיין פאָטער האָט אנגערופען דעם נאָמען משה מיראָטשניק, האָבן ביי אים די אויגן אָנגעהויבן לייכטן: אָט צו אים וועל איך גיין; ער וועט זיין מיין זשיראַנט.

ער איז באַלד צו אים אַוועק, אָבער היות ווי נפתלי איז פאַר משה מיראטשניק געווען פאַלקאָם אומבאַקאַנט האָט ער אים די גאַראַנטיע ענטזאגט.

נידערגעשלאָגן איז נפתלי צוריק געקומען צו מיין פאָ־טער און אים דערציילט וואָס האָט פאַסירט, צוגעבנדיק: באמת ר׳ יאַנקל, איך קען נישט פאַרשטיין, פאַרוואָס זאָל ער מיר די געפעליקייט אָפזאָגן; מיר דאַווענען דאָך אין איין קלויז, אין טריסקער שטיבל, און וואָס שאַפט מער נאָענטקייט ווי דאָס?״ מען האָט אָבער אויך פאַר אים געפונען אַ וועג און ער האָט באַקומען די הלוואה.

אַזאַ קאַסע און אזעלכע עסקנים זיינען דאָס געווען. נישט איינמאָל האָט די קאַסע ממש אפגעראַטעוועט פאמיל־יעס וואס דער גורל האָט זיי געשטראָפט און אלעס אויף אַ שטילן און באַשיידענעם אויפן אום ניש צו פארשעמען חלילה די באַדערפטיקע.

בית־שערים

יוסף חומש

ענפים שמעבר לים

קשתה עלי הפרידה

נאלצתי לעזוב את הורוכוב, עיר מולדתי, ולנסוע לאמריקה, כי כאן נמצא אבי. מה קשתה עלי אז פרידתי מהעיירה, שהיתה כל כך קרובה ללבי.

הורוכוב היא עיר מולדתי, בה גדלתי והתחנכתי. כל הנוער בעיירה למד בהתמדה. את כל התרבות שאבנו מבית־ספרנו העברי.

באתי לאמריקה עם אמי ויתר בני משפחתנו. בימים הראשונים הייתי בוכה תכופות על מר גורלי שהייתי נאלצת לעזוב את הורוכוב. הכל באמריקה היה זר ומוזר בעיני. גרמתי אז הרבה צער להורי.

לבסוף הבנתי, שעלי להתרגל לחיים החדשים ולהשלים עם גורלי. הכל תלוי בגורל. יתכן, שאלמלא המקרה שנסענו אל אבי באמריקה, היינו גם אנו עם בני עירנו שהושמדו.

ניו־יורק **אסתר זוברמן**

ליאונורה אוורבוך־אריה / חבלי קליטה בארצות הברית

(זכרונותי על אבי מוטיל בן הרב אפרים אוורבוך)

ה ק ש ר ל ע י י ר ה

זוכרת אני את אבא עומד לפני המראה ומתגלח ואני יושבת על דופן האמבטיה. „ליאונורה", היה אומר, „האם את סבורה שכאן קר? היית צריכה להיות בהורוכוב. שם היה קר באמת. שם היינו נועלים מגפי עור ומעילים ארוכים, אשר נגררו בשלג עד ששוליהם קפאו. לא אחת בלכתי

מקס (מוטיל) אורבוך

בלילה הייתי חושב, שמישהו עוקב אחרי, מאחר ששמעתי את טפיחותיהם של שולי מעילי הקפואים על מגפי. מרוב פחד הייתי מתחיל לרוץ, אז גם הטפיחות נעשו מהירות יותר. פעמים רבות רצתי כל דרכי הביתה לאמי, בטוח שיצור אימים צועד בעקבותי".

או שהיה אומר: „בארץ מוצאי היינו חייבים לשרת בצבא. מאחר שהבחורים לא רצו לשרת, היו מרעיבים את עצמם וממעטים בשינה במשך שבועות רבים וקיוו שכתוצאה מזה לא יעמדו בבדיקה הרפואית. מובן, שלילות אלה ללא שינה נוחים מאד למעשי קונדס רבים. כי אם לא — איך אפשר להיות ער?"

בשיחותיו עמי היה אבי מזכיר לעתים תכופות את אמו. תמיד נראתה לי סבתא כאדם הנפלא ביותר שעל אודותיו שמעתי אי פעם. אבי זכר אותה כשחיוך תמידי ומלות עידוד רכות על שפתיה. ואביו — חכמתו היתה כזו של שלמה, דתי מובהק ועם זאת נאור ורחב אופק.

לא את כל סיפורי אבי אזכור. לא המילים היו חשובות, אלא הרגש בו אמרן. הילדה הקטנה שהקשיבה לסיפוריו ידעה, שסבא וסבתא — אשר לא ראתה אותם מעולם —

היו האנשים האוהבים והנאהבים ביותר בעולם. היא היתה רוצה להכירם ולא רק לשמוע אודותיהם.

אני נזכרת כאשר ראיתי בפעם הראשונה את אבי בוכה. בבוקר הגיע אלינו מכתב. כאשר שב אבי הביתה, ואמי נתנה לו את המכתב, נתעוותו פניו בכאב ועיניו מלאו דמעות.

סבי מת.

עזרה לבני העיירה

ככל שאזכור, היו תמיד אנשי־הורוכוב מרכז דאגותיו של אבי. רבות משבתותיו וימי א׳ בשבוע עברו עליו באיסוף בגדים או כסף בשביל אנשי הורוכוב. תמיד הוקסמתי על ידי קטעי הסיפורים ששמעתי מאבי על הבית הישן. אבי, אשר הכרתיו כממעט בדברים ונחבא אל הכלים, נראה בעיני, בשעה שעסק בענייני ההורוכוביים, כגדול הנוכחים בחדר — האסיפה. הכול התרכזו סביבו והאזינו לדבריו.

באסיפה אחת נתבקש אבי לדבר ובלית ברירה נעתר לכך. ידעתי שלא היה מוכן לכך וחששתי שהדבר לא יעלה בידו ושהוא ייכשל. אבי עלה על הבמה והחל מדבר בהיסוס. הוא דיבר יידיש (שפה אשר מעולם לא דיברתי בה והבינותי בה אך מעט). הסתכלתי סביבי. הקהל היה מוקסם. קולו גבר ואחר־כך נשבר. הקהל בכה ואף אני התחלתי להתייפח. לא הבינותי את המילים, אך אבי דיבר על צער וסבל. הוא דיבר על אנשים שלנו, והיו אלה גם אנשים שלי. כשגמר השתררה דממה... ואז החלו האנשים להתחייב על תרומות כסף וזמן.

גם קודם לכן היה אבי חשוב בעיני, אך כאשר נוכחתי לדעת שאחרים ראוהו כמוני — גאתה גאוותי בו עד לבלי הכיל. אבי היה מנהיג — לא בקול רועם, לא בהטלת מרות, לא בהתרברבות — אלא באהבה וברחמים. כזה היה בייחסו לקהל כשם שכזה היה תמיד בייחסו אלי ואל אמי.

לימודים והתבססות

התשוקה ללימודים ולהשתלמות היתה תכונתו של אבא כל הימים. כשהגיע לארצות הברית למד אנגלית וסיים את בית הספר התיכון בערבים. מאחר שלמד בבית־ספר ערב ואף סיים את בית־הספר התיכון במשך שנתיים — הופתעתי תמיד לראות שהוא זכר את כל הכללים בגיאומטריה, את חוקי הפיסיקה, הדקדוק האנגלי וכו׳, ולעתים קרובות עזר לי במקצועות אלה.

הוא למד בקולג׳ ושם היה סטודנט עני טיפוסי. תמיד דחוק בכסף, אך מתמיד בלימודיו. אחר הקולג׳ החליט ללמוד רפואה באוניברסיטת אוהיו שבקולומבוס, מאחר שהיו לו קרובים רבים באותה עיר. בתקופה זו פגש באמי ונשא אותה לאשה. כאשר הרתה ללדת, החליט ללמוד ריפוי שיניים כי בכך תקוצר תקופת לימודיו בשנה. הוא נעשה רופא שיניים בתקופת השפל הכלכלי, כך שעל אף כל לימודיו עבד במכבסה והיה רוכל. לבסוף התחיל לעבוד במקצועו בברונקס. היה עוזב את הבית בבוקר לפני לכתי לבית־הספר וחוזר הביתה בערב לאחר שאני כבר שכבתי לישון.

ימי ראשון בשבוע היו „הימים שלנו". היינו יוצאים יחד לטיולים ארוכים ומשוחחים על כל אשר מתחת לשמש. ודאי קשה היה לאמי לוותר עליו בבית ביומו הפנוי היחידי. אך היא נוכחה לדעת, שבלעדי זאת לא אכיר לעולם את אבי. אלה היו הימים שבהם התוודענו על משמעותו של המושג יהודי, ואז הביא לי אבי ספרים על היסטוריה יהודית וספרות. תמיד הדגיש עד כמה חשוב ללמוד הכל.

אבי פתח משרד במנהטן והצליח בעסקיו, אך דבר זה לא סיפק אותו. לקוחותיו העריצו אותו ותינו בפניו את בעיותיהם כאילו היה פסיכיאטר. הוא הקשיב, ובמידה שיכול — עזר. אבי המשיך בלימודים. הוא השתתף בכל קורס שניתן ברפואת שיניים, מניתוחים ועד יישור־שיניים. כאשר סיים — השתתף בקורסים לאמנות ומוסיקה. הוא הרגיש שאדם גדל כל עוד הוא לומד, ולכן הוסיף ללמוד בכל עת.

אבא וסבא

למדתי בקולג׳ 4 שנים, לאחר־מכן יצאתי לעבודה — ואבי הוסיף להיות לי חשוב ויקר יותר מחיי. באותה תקופה, החל חלום ישן להפעים אותו. הוא אהב מרחבים ודבק ברעיון של רכישת משק כדוגמת אותם משקים שזכר מאירופה. הוא התחיל לחפש מקום מבודד, שבו יהיו החיים שקטים ופשוטים. אמי ואני היינו צריכות להשתמש בשכנוע רב, אך לבסוף השיג אבי את משקו בחלק העליון של מדינת ניו־יורק. אבי חילק את זמנו בין משרדו בעיר ובין משקו, דבר שמבחינה פיזית הכביד עליו מאד.

בתקופה זו נישאתי ונולד ילדי, לורנס. לרי זכה לקבל מסבו אותה תשומת לב ואהבה שהעניק אבי לי. לפני שמלאו ללרי שנתיים, נולדו לי תאומים, וגם להם העניק אבי משפע אהבתו. בספטמבר 1959 מת אבי. כל שהכירו —

התאבל עליו. לקוחותיו — יהודים, קתולים ופרוטסטנטים — התאבלו. הכל בכו. בני הבכור היה בן 3 כאשר מת אבי. כאשר סיפרתי לו עתה בגאווה כי הנה יופיע ספר, אשר בו יסופר על סבו — פרץ בבכי ואמר: „סבי היה האדם הנפלא ביותר, הלואי ולא היה מת. הייתי רוצה שידע על הספר".

אני בטוחה שכולנו, שהכרנוהו, הרגשנו כך. ולואי שיכולנו להביע זאת בפשטות ונאמנות כפי שעשה זאת נכדו.

ניו־יורק

מאקס אוורבוך

מאקס היה אדם טוב, אדיב ומחונן. סביבו היתה הילה של שלווה, כבוד ואדיבות. למדתי להכירו היטב ואיני זוכר מקרה שדיבר סרה בחבר. כאשר לא היה שבע־רצון, ראו זאת רק לפי הבעת פניו או צבעם, לעולם לא במוצא־שפתיים. כחבר — היה נהדר. צרותיך ובעיותיך היו שלו, ומאחר שבטחת בו — נראו בעיניך פחותים. באישיותו נתגלמו המסורת והמידות הטובות של תרבותנו היהודית.

ניו־יורק

צ'רלז וואלד

דערצויגן אין הארכיוו, עמיגרירט קיין אמעריקע

מיינע זכרונות פון מיין געבוירן־שטעטל הארכיוו גייען צוריק אנ'ערך 50 יאר.

דער אנהייב איז דאס הויז פון שמחה טשאצקי, ווו איך בין געבוירן געווארן. ר' שמחה האט מיך זייער ליב געהאט. ער פלעגט פאר מיר שפילן אויף זיין פידל. ער האט מיך אויך געלערנט די ערשטע בוכשטאבן אין רוסיש.

איך און מיין שוועסטער גיטל זיינען געווען פון די שילערינס אין דער שולע פון יוסף בובער און דוד קעסעל. מיין פאטער (לוי־יצחק) איז געפארן קיין אמעריקע א קורצע צייט פארן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה. מיר זיינען געבליבן 5 קינדער ביי דער מאמען (חנה רחל). איינמאל, בעת דער וועטשערע, האט זי צו אונדז געזאגט: „קינדער, נעמט אין אכט מיין לאגע און העלפט מיר אין קראם. מיר זיינען איצט נישט ווי א מאמע מיט קינדער, נאר מיר זיינען אלע קינדער און דארפן העלפן איינער דעם אנדערן".

אלע לימודים זיינען איבערגעריסן געווארן אחוץ אפאר לעקציעס א וואך פון א דייטשן סאלדאט, וואס האט געהאט קווארטיר אויף אונדזער גאס. די מאמע האט אים געצאלט פון אירע מינימאלע פארדינסטן אבי די קינדער זאלן עפעס לערנען.

נאך דער מלחמה האבן מיר זיך גענומען צום לערנען. מיר — א גרופע מיידלעך — האבן געלערנט ביי משה זאבערמאן. מיר זיינען געווען אקטיוו אין דער ציוניסטישער באוועגונג, אויסגעפירט ספעקטאקלען און געזאמלט געלט פארן קרן־קימת.

די ערשטע ראלע מיינע איז געווען איינע פון די 5 טעכטער אין דער פיעסע „דער קעניג ליר". מיט דער פארשטעלונג האט אנגעפירט מולי ברעגמאן. די צווייטע ראלע מיינע איז געווען אין א פיעסע מיטן נאמען „א מענטש זאל מען זיין". אונטער די קוליסן האט מען א שאס געטאן, און איך בין אנידערגעפאלן אויף די בינע. געליגן און געלאכט שטילערהייט. נאכ'ן פאלן פון פארהאנג האט מיך איידל ראפאפארט, געלויבט, אז איך האב גוט געשפילט מיין ראלע...

אין אפריל 1922 איז מיין פאטער א היים געקומען פון אמעריקע. די שמחה איז געווען אין לשער. אבער די עקאנאמישע לאגע האט מיין פאטער נישט צופרידנגעשטעלט. ער האט נישט געקענט פארטראגן די שטייערן וואס די פוילישע רעגירונג האט ארויפגעווארפן אויף דער יידישער באפעלקערונג. כמעט יעדן חודש אנ'אנדער שטייער...

ער האט באשלאסן צוריקפארן קיין אמעריקע. זיינע פריינט אין די פאראייניגטע שטאטן האבן אים פארזיכערט מיט אן „אפידייוויס", אלס זייער רב אין ניו־יארק. דער ווידע ישראל ראבין האט פארזיכערט דער מא־

מראשוני המהגרים לארה"ב — פון די ערשטע עמיגראנטן קיין אמעריקע

ישראל־איצי זאבערמאן

עטיל גאלדפארב

מען, אז דער טאטע טוט די קלוגסטע זאך ווייל אין פוילן איז נישטא קיין צוקונפט פאר יידן.

אין א יאר ארום האבן מיר באגלייט די דריי יינגערע קינדער — מרים, קריינע, און לייביש — יינגערע פון 16 יאר — ביי זייער אפפאר צום טאטן קיין אמעריקע. איך בין געבליבן אין הארכיוו מיט מיין שוועסטער גיטל און האבן אנגעהאלטן די קראם.

דער טאטע האט געפאדערט אז מיר זאלן אלץ פארקויפן און זיך גרייטן אין וועג אריין. דאס גרייטן זיך האט גענומען עטלעכע יאר. אין יאר 1926 האט מיין שוועסטער חתונה געהאט מיט ישראל לערנער (טוביה גארבערס אנ'איינעקל) און ערשט אין יאר 1927 בין איך אפגעפארן קיין אמעריקע צו מיינע עלטערן.

געקומען אהער — אבער מיינע חברים און חברות פון הארכיוו האב איך נישט פארגעסן. איך האב זיך מיט זיי רעגולער דורכגעשריבן און זיי האבן מיר וועגן אלץ באריכטעט.

מיינע חברים און חברות זיינען אלע אומגעקומען אחוץ שפרינצע שעכטער, וועלכע געפינט זיך אין אמעריקע, און רבקה זכאי אין ישראל. עס זיינען אומגעקומען דורך היטלערס רוצחישע הענט אונדזערע טייערע אומפארגעסלעכע פריינט: פערל פויגל, רייזל וויצמאן, מינדל שווארצאפל, רייזל וואסער, משה רויכעל, וועלוול זינגער, מענדל בירפעלד, צבי ניימאן, ישראל לערנער (פון סוויניוך) און מיט זיי אויך מיין שוועסטער גיטל מיט איר פאמיליע.

באלטימאר — יענטע משנה־קריגער

הארכיווער „סאסייעטי" אין אמעריקע

פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה

מיין ברודער דן צבי וואלאך איז געווען א רעליגיעזער ייד און אלס אזעלכער האט ער זיך אויך אפגעהיט זייענדיק אין אמעריקע.

ער איז געקומען קיין אמעריקע 2 יאר פאר מיר. ווען איך בין געקומען קיין ניו־יארק אין יאר 1910, האב איך אים געטראפן וווינענדיק ביי א פרומע יידישע פאמיליע אין דער איסט־סייד. ער האט געוואלט און געשטאנען דערויף איך זאל ארבעטן נאר אין א שומר־שבת פאבריק. ער האט געפינען אזא העמדער פאבריק. איך האב באדארפט גיין צופוס 7—8 מייל יעדן טאג צו דער ארבעט און פון דער ארבעט, און באקומען 4 דאלאר א וואך פאר 56 ארבעטס שעה'ן.

דן־צבי וואלאך

יעדן פרייטיק צונאכטס און שבת זיינען מיר צוזאמען געגאנגען דאווענען אין קארלינער שולכל. דן איז געווען דער אנפירער פון אלע הארכיווער לאנדסלייט שומרי שבת'ניקעס. אלע פלעגן זיי עסן אין רעליגיעז־כשרן רעסטאראן, און דן איז געווען פאראנטווארטלעך פאר אלעמענס חובות. נישט איינמאל איז ער אנטקעגנגעקומען מיט א גמילות חסד, קיינעם נישט אפגעזאגט.

פינחס (פאול) וואַלאַך

גלייכצייטיק האָט מיך דן אַנגעשלאָסן אין דער האַרכיווער „סאָסייעטי״. יעדער ניי־געקומענער לאַנדסמאַן האָט געוואָלט און באַדאַרפט זיך אַנשליסן אין דער „סאָסייעטי״. יעדן צווייטן שבת׳צונאַכט האָבן זיך אַלע מיטגלידער, „אַלטע״ און „נייע״, פאַרזאַמלט און אָפּגעהאַלטן אַ מיטינג. צו יעדן מיטינג פלעגן קומען אַ פאָר הונדערט מיטגלידער. עס זיינען געווען אַראַנזשירט לעקטשורס און אַנדערע אונטערנעמונגען און אַלץ איז געווען שיין און אינטערעסאַנט. מען האָט ממש געוואַרט אויף דעם צוזאַמענקונפט פון דער „סאָסייעטי״. די גוטע האַנט פון מיין ברודער **דן־צבי** האָט מיך געריכטעט אין די דאָזיקע ערטער ווו מיר האָבן געקענט אין דער פרעמדער אַמעריקע אָפּהיטן אונדזער אייגענעם „איך״.

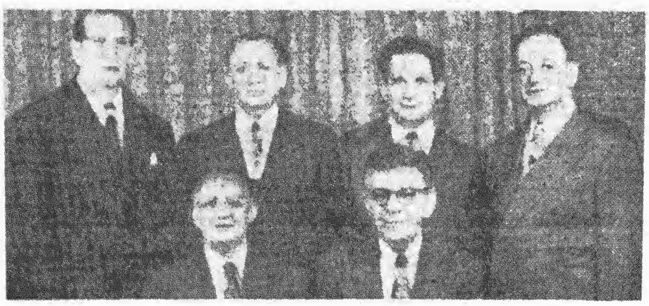
דער האַרכיווער רעליעף אין אַמעריקע נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה

דער ערשטער מיטינג פון האַרכיווער רעליעף אין אַמעריקע איז גערופן געוואָרן אין אַפריל 1944, ווען מ׳האָט אַנגעהויבן ריידן וואָס און ווי אַזוי צו העלפן אונדזער היימשטאָט האַרכיוו.

די ערשטע זאַך — מיר האָבן אָרגאַניזירט אַ פאָנד. באַלד ביי דעם מיטינג איז געשאַפן געוואָרן די ערשטע סומע געלט. אַלע זיינען געווען איבערגעגעבן מיט לייב און לעבן, און זיך באַטייליקט אין דעם פאָנד.

די ערשטע הילף וואָס מיר האָבן געשיקט קיין האַרכיוו, — נישט ווייסנדיק צו וועמען — איז געווען שפּייז פאַר 1000 דאָלאַר. גלייכצייטיק האָבן מיר אויך געשיקט קליידער פאַר 400 דאָלאַר. מיר האָבן אויך אָנגעגעבן אין די יידישע צייטונגען אין אַמעריקע, ווי אויך אין די יידיש־פוילישע צייטונגען, אַז ווו נאָר אַ האַרכיווער געפינט זיך — זאָל ער זיך ווענדן צו דעם האַרכיווער רעליעף־קאָמיטע אין אַמעריקע, און מיר וועלן גלייך העלפן.

דאָס האָט געבראַכט רעזולטאַטן. מיר האָבן באַקומען בריוו פון איבערגעבליבענע אין פאַרשיידענע ערטער. אויף יעדער ווענדונג האָבן מיר געענטפערט מיט ברידערליכע בריוו און מיט פינאַנסיעלער הילף. אין דער דאָזיקער הייליקער אַרבעט האָט זיך מיט אַ באַזונדערער טריישאַפט אויסגעצייכנט ד״ר **מאָטל אַוערבוך**. ער איז געווען דער ערשטער מיט זיין פערזענליכער געלט־באַשטייערונג און אַ ביישפיל פאַר אַלעמען מיט זיין גוטסקייט און איבערגעגעבנקייט. יעדעס מאָל פלעגט ער קומען צו מיר אַהיים, געהאָלפן צוגרייטן פעקלעך מיט שפייז און קליידונג און זיי אַליין אָפּגעפירט צו דער פאָסט. עס האָט אים נישט אָפּגעהאַלטן נישט קיין שניי און נישט קיין פראָסט אין די ווינטער־נעכט. ער איז געקומען און אויס־

פירער פון האַרכיווער־וואָלינער רעליעף פאָנד

זיצן (פון לינקס): יוסף זינגער (פרעזידענט), בעני וויינר (פאַרזיצנדער). שטייען (פון לינקס): סעם מור (טרעזשורער), ד״ר מרדכי אויערבאַך (וויצע־פאַרזיצנדער), אייב מייזליש (סעקרעטאַר), פינחס וואַלאַך (פינאַנץ־סעקרעטאַר).

געפירט זיין פרייוויליקע אויפגאַבע, אפילו ווען דאָס איז געווען פאַרבונדן ממש מיט סכנות־נפשות. קיין שוועריקייטן האָבן אים נישט אָפּגעהאַלטן ווען עס האָט זיך געהאַנדלט אַרום העלפן אונדזערע אומגליקליכע לעבנס־פאַרבליבענע־ברידער.

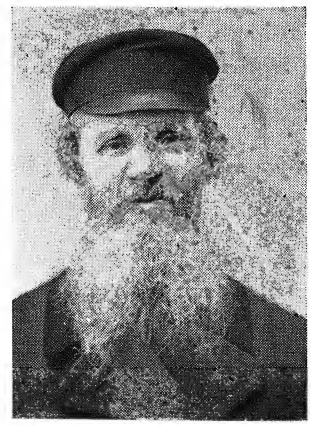
איך פערזענליך וועל אים געדענקען כל זמן איך וועל לעבן. ער פעלט אונדז דאָ זייער.

ניו־יאָרק

פינחס וואַלאַך

דאס שטעטל פון מיינע עלטערן און אור־עלטערן

איך האָב געלעבט אין האַרכיוו די ערשטע זעקס יאָר פון מיין לעבן. דאָך איז מיר האַרכיוו — אויך היינט, ווען איך בין שוין אין די פופציקער — טיף איינגעבאַקן אין מיין האַרץ.

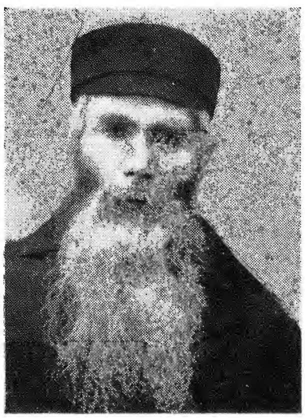

ר׳ אברהם־יעקב וואלאך

ראשית — דאָס שטעטל פון מיינע עלטערן און אור־עלטערן. עס זיינען ביי אונדז אָפּגעהיט די פאָטאָגראַפיעס פון ביידע זיידעס — ר׳ אברהם יעקב, מיין פאָטערס פאָטער, און ר׳ יוסל, מיין מוטערס פאָטער. ביידע זיינען געווען מלמדים און האָבן געלעבט אַ שווער לעבן ווי ס׳איז געווען דער כלל אין גאַנצן שטעטל אין יענע יאָרן.

שנית, לעבן אין מיר די איינדרוקן, וועלכע איך האָב באַקומען פון דעם וואָס עס פלעגן דערציילן מיין פאָטער דן־צבי ז״ל און מיין מוטער ברכה, תיבדל לחיים. מיט גרויס ערנסטקייט האָבן זיי געמאָלט בילדער פון שטעטל, ווו זיי זיינען דערצויגן געוואָרן. זיי האָבן דאָס געטאָן מיט אַזאַ ליבע, אַז מיר, קינדער, האָבן די ליבע איבערגענומען ווי אונדזערע אייגענע. ביז היינטיקן טאָג באַניץ איך זיך מיט זייערע מעשה׳לעך פון אַלטשטעטלדיקן חסידישן לעבן.

מיין פאָטערס זכרון איז מיר הייליק. איך געדענק זיין איידל פנים, די ליכטיקע וואַרעמע אויגן, די בלייכע הענט מיט די לאַנגע פינגער, זיין שיינע שטימע און די זמירות אין שול וועלכע ער האָט געזונגען; זיין ליבע צו קינדער און ווי קינדער פלעגן זיך צו אים טוליען; זיינע שטילע וועגן און גוטהערציקייט צו מענטשן. וויפל האַרכיווער האָט ער געהאָלפן זיך איינאָרדנען אין זייער נייעם לאַנד — אין אַמעריקע!

ר׳ יוסל אידלס שטיינבארג

ליידער איז ער צו יונג געשטאָרבן. ער איז געווען אַרום 58 יאָר אַלט און איז אַוועק פון דער וועלט אַזוי ווי ער האָט זיין גאַנץ לעבן געלעבט: שטיל און נישט קיין לאַסט צו קיינעם — אַנ׳איידעלער מענטש ביז צום סוף...

ניו־יאָרק

יהושע וואלאך

משלב אל שלב

אברהם בן יחזקאל שטיינברג יצא מעירנו לאמריקה לפני מלחמת העולם הראשונה. בנעוריו בבית הוריו ידע מחסור ומצוקה. כשבגר וגמר שרותו בצבא הרוסי — צר היה לו המקום בעיירה לאחר שראה את העולם הגדול. משפחת אביו מנתה שש נפשות והפרנסה לא היתה מצויה. הוא — רב היה רצונו לעזור לבני משפחתו, אך לא מצא לו עבודה לעסוק בה כדי מחייתם. הוא החליט אז לנדוד אל מעבר לים, לחפש שם מוצא. אחותו הבכירה הודיה יצאה לאמריקה עם בעלה וילדיה לפניו — והיא שסייעה בידו לעבור אף הוא לארצות הברית.

אברהם שטיינברג

אברהם נדד לאמריקה והשתקע בניו־יורק. ככל המהג־רים היהודים בזמן ההוא נכנס גם הוא לעבודה בתפירת בגדים — עבודת הזעה ב„שאפ". העבודה היתה קשה ושעות העבודה מרובות, אך אברהם קיבל הכול באהבה ובלבד שיחסוך פרוטה לפרוטה כדי לעזור למשפחתו הרחוקה.

לאחר שנפטר אביו ר' יחזקאל — לא שקט אברהם ולא נח עד שהעביר אליו לאמריקה את אמו פסיה ואת אחותו הצעירה רחל. בהורוכוב נשאר רק אחיו יוסל, שהקים בה את ביתו ונספה בשואה עם כל שאר בני־עירנו.

אברהם נשא אשה באמריקה ונולדו להם בן ושתי בנות. כל ימיו לא חסך מאמץ מעצמו ובלבד לזכות את ילדיו בחינוך טוב ובהשכלה רחבה. אכן, נתקיים בו: „הזהרו בבני עניים, כי מהם תצא תורה". בנו, פסח, גמר את בית־המדרש לרבנים מיסודו של סטיפן ווייז והוכתר בתואר רב רפורמי והוא כיום מנהל הסמינאר למורים ורבנים רפור־מיים בניו־יורק ואחד הדוברים המרכזיים של היהדות הרפורמית בארצות הברית.

בסוף ימיו זכה אברהם לראות את בנו בכהונתו הרמה ואת שאר ילדיו מעורים בדרכי היהדות והיתה זו נחמתו הגדולה על כל התלאה אשר ידע בתקופות שונות בימי חייו.

אברהם שטיינברג נפטר בארצות הברית בשנת 1958 והוא בן 68 במותו.

גבעתיים

נועם זכאי

דרך אמריקה לפרדסנות בהרצליה

שלום פרידמאן, בן שלמה זלמן ממשפחת פריד, נולד בהורוכוב על סף המאה התשע־עשרה במשפחה רבת־יוחסין. היתה זאת, משפחה של תלמידי חכמים, שבהם התמזגו תורה ודרך ארץ.

הוא קיבל חינוך מסורתי, כרגיל, אז בעיירות הקטנות, עד שהתחתן והתחיל לבנות את ביתו. כנהוג בזמן ההוא בעיירות הקטנות של פלך וולין, אברך ממשפחה כזאת התחיל במסחר. ההצלחה לא האירה לו פנים עד כדי כך, שנאלץ להגר לארצות הברית. גם שם בתחילה לא האיר לו המזל פנים. זכורני שהיה תמיד מספר על שבעה מדורי גיהנום שעבר עד שעלה לגדולה. בתחילה גר עם עוד שניים במרתף, בחדר רטוב ואפל, והתפרנס מעמל כפיים ועבודה קשה, המפרכת את הגוף והנשמה. הוא הרוויח בקושי לקיומו וכדי לחסוך קימעה לקיום משפחתו, אשר התגוררה אז בתנאים קשים בהורוכוב.

אחרי מלחמת העולם הראשונה האירה לו ההצלחה פנים, וזכה לעושר ולמעמד מכובד. באה הצהרת בלפור, ושלום פרידמן התחיל להתעניין בתנועה הציונית, אשר אליה היה קשור בלבו ונפשו עוד בהיותו בעיר מולדתו. הוא

ר' שלום פרידמן ומשפחתו

נכנס בכל מאודו לתנועה והחליט בלי היסוס להמיר חיי שאון ועושר בארצות הברית בחיי שקט ועמל בארץ־ישראל.

על אף ההתנגדות המרובה מצד המקורבים והידידים, חיסל את עסקיו ובשנת 1924 עלה ארצה כדי להשתקע בה לצמיתות עם כל בני משפחתו.

המקום אשר בו בחר היה הרצליה. הוא היה בין ראשוני המתיישבים בה.

הוא בנה בית קטן בהרצליה ונטע שם פרדס גדול, אחד הפרדסים הטובים והמוצלחים בשרון עד היום הזה.

בהרצליה התחיל להתרגל לעבודת כפיים וחינך את ילדיו ברעיון העבודה ובנין הארץ. בנו הגדול ישראל, שהיה כבר אז אב למשפחה, התנדב בימי מאורעות תרצ״ח לשמירה בלילות ברשפון, כדי לעזור למתישבים שיוכלו להמשיך בעבודתם במשק. החינוך האמריקאי לא נתן אותותיו לרעה בדרכו בארץ.

במשך תקופה ממושכת היה שלום פרידמאן ז״ל גיזבר בבאנק הלואה וחיסכון בהרצליה, שלא על מנת לקבל פרס.

בעבודתו הכירו הכל את אישיותו, עשירת הגוונים, וכיבדוהו על מידותיו התרומיות. צנוע, פשוט, שתקן. בלבביותו ואצילותו רכש את חיבתם של האנשים, שאתם בא במגע.

בימי נטיעת הפרדס, התחמק מהיפגש פנים אל פנים עם הפועלים בשעת העבודה, כדי שלא יראו את עצמם נאלצים למאמץ יתר.

ברצון ובחיבה היה מבצע את התשלום השבועי לפועלים בכל יום חמישי.

פעם נודע לו, שהפועלים עובדים בפרדס בחג הפורים. הוא נתן פקודה להפסיק את העבודה ובתום לב שילם לכולם במזומנים תמורת יום עבודה, כדי שיוכלו ליהנות מחג הפורים.

כך המשיך בעיבוד הפרדס בעבודה עברית טהורה עד יומו האחרון. רצונו היה גם לשכב על משכבו הנצחי בהרצליה, במקום הגובל בפרדסו. משפחתו וכותב הטורים האלו קימו את רצונו.

תל־אביב **צבי ברגר**

יוצאי הורוכוב בארגנטינה

רוב יוצאי הורוכוב שבארגנטינה הגיעו לשם לאחר מלחמת העולם הראשונה.

משפחת רבין, שמנתה ששה אחים ואחיות, היתה הראשונה שהגיעה בשנת 1921 מהורוכוב לארגנטינה.

לאחר מכן נמשכה ההגירה טפין טפין עד שנת 1930. אחרי מלחמת העולם השניה הגיעו גם מספר פליטים.

יוצאי הורוכוב בארגנטינה היו מנותקים שנים רבות אחד ממשנהו ולא נפגשו זמן רב בינם לבין עצמם, אם כי כל אחד מהם לא חדל מהתעניין ומחפש את בני עירו בכל מקום בו דרכה רגלו. הגעגועים להווי החברתי שנוצר בהורוכוב היו מנת חלקה של כל משפחה שנקלעה לארגנטינה.

בשנת 1959 ביקרו בארגנטינה שרה וצבי ברגר מישראל. הם פנו לשושנה ויהושע גלין, ולאחר חיפושים ומאמצים מרובים הצליחו לזמן, זו הפעם הראשונה, פגישה של יוצאי הורוכוב בארגנטינה. בפגישה נכחו כ־20 איש.

בפגישה זו הוחלט לייסד איגוד של יוצאי הורוכוב בארגנטינה.

מעודדים מהצלחתם הראשונה, החלו יוצאי הורוכוב לפעול במרץ. כעבור שבועות מספר כבר מנה הארגון חמישים חברים־ות.

המפעל הראשון שהחל בו האיגוד היה הנצחת זכרם של קדושי הורוכוב, שנספו בידי הגרמנים.

קהילת בואנוס־איירס הקימה בשעתו מצבת־זיכרון לזכר קרבנות הנאצים, ולכל ישוב יהודי שנחרב הוקדשה טבלת־זיכרון. עם הקמת האיגוד נוסף גם שמה של הורוכוב במצבת הזיכרון המשותפת.

האיגוד שכר אולם מיוחד, שבו הוא מקיים פגישות ומסיבות חברים כדי להדק את הקשרים בין בני העיר.

לאחר זמן קצר נוסדה ע״י האיגוד קופת הלוואות, מוסד לגמילות־חסד. מבחינה משפטית מאורגנת הקופה כקואו־פרטיב. ה„קואופרטיב״ הצליח בפעולותיו. כתוצאה מכך הצטרפו לקופת האיגוד של יוצאי הורוכוב עוד שבע עיירות.

בראש האיגוד וה„קואופרטיב״ עומד אליהו אויס־טייטשער. ליד האיגוד נוסדה גם ועדת־נשים, שפעילותן מורגשת בשטחים שונים.

הפעילות של איגוד יוצאי הורוכוב עשתה לה כנפיים, והיא משמשת דוגמה לאיגודי ערים ועיירות אחרות בארגנטינה.

כן הוקמה ליד האיגוד ספריה, שהיא אחת הספריות הגדולות בבואנוס־איירס. רוב הספרים הם ביידיש וחלק גם בספרדית.

„הקואופרטיב" והספריה הם שני מפעלים חשובים, שהושקע בהם מאמץ רב.

יוצאי הורוכוב מתכנסים לעתים מזומנות. ב־1963, ביום העצמאות למדינת ישראל, השתתפו במסיבת־חג שאורגנה ע"י איגוד יוצאי הורוכוב למעלה מחמש מאות איש.

מסיבה רבת משתתפים ורבת רושם נערכה ע"י האיגוד למשפחת גלין לרגל עלייתה לישראל.

יוצאי הורוכוב ידועים בארגנטינה כאנשים חרוצים, צנועים, בעלי לב יהודי חם. הם, ובראשם יו"ר האגודה, אליהו אויסטייטשער, מצטיינים בפעילות ציבורית ובעזרה הדדית.

תל־אביב **א. מנור**

הארכיווער לאנדסלייט אין ארגענטינע

דער רוב יידן פון הארכיוו זיינען אנגעקומען קיין ארגענטינע נאכן ערשטן וועלט־קריג.

משפחה ר א ב י ן, זעקס ברידער און שוועסטער, זיינען געווען די ערשטע וואס זיינען אנגעקומען אין 1921. דערנאך איז די אימיגראציע געווען א לאנגזאמע — ביזן יאר 1931. אויך נאכן צווייטן וועלט־קריג זיינען אהער אנגעקומען אביסל פליטים, וואס האבן געשטאמט פון הארכיוו.

לאנגע יארן זיינען אונדזערע לאנדסלייט געווען אפגעריסן און זיך נישט געטראפן, הגם יעדער באזונדער האט נישט אויפגעהערט זיך צו פאראינטערעסירן און אומעטום צו זוכן א קאנטאקט מיט אפשטאמיקע פון דער שטאט. יעדע משפחה וואס האט אנגעשפארט קיין ארגענטינע האט נישט פארגעסן און געבענקט נאך דעם שטייגער־לעבן אין אמאליקן הארכיוו.

אין 1959 האבן ש ר ה און צ ב י ב ע ר ג ע ר פון ישראל באזוכט ארגענטינע. זיי האבן זיך געווענדט צו ש ו ש נ ה און י ה ו ש ע ג ע ל י ן און נאך לאנגע באמיונגען איז געלונגען צוזאמענצורופן דעם ערשטן מאל הארכיווער לאנדסלייט אין ארגענטינע. די באגעגעניש האבן בייגעוווינט בערך 20 פערזאן.

אויף אט דער ערשטער באגעגעניש איז באשלאסן געווארן צו גרינדן א לאנדסמאנשאפט פון הארכיווער יידן אין ארגענטינע.

עס האט זיך אנגעהויבן אן אינטענסיווע טעטיקייט. אין געציילטע וואכן שפעטער האט די לאנדסמאנשאפט שוין געציילט 50 מיטגלידער.

די ערשטע טעטיקייט איז געווען צו פאראייביקן דעם אנדענק פון אונדזערע אומגעקומענע ברידער און שוועסטער.

די בוענאס־איירעסער קהילה האט אין זיינער צייט אויפגעשטעלט א דענקמאל — צום אנדענק פון די נאצי־קרבנות, און פאר יעדן חרוב־געווארענעם יידישן ישוב איז געגעבן געווארן א געדענק־טאוול. מיט דער אנטשטייונג פון אונדזער לאנדסמאנשאפט איז צום בשותפותדיקן דענקמאל צוגעקומען אויך דער נאמען פון הארכיוו.

מיר האבן געדונגען אן אייגענעם זאל, ווו מיר האלטן אפ פארזאמלונגען און חברישע מסיבות, כדי צו פארשטארקן דעם קשר צווישן אונדזערע לאנדסלייט.

מיט דער צייט איז אויך געגרינדעט געווארן א הלוואה־קאסע, א גמילות חסד־קאסע. דער יורידישער סטאטוס פון דער קאסע איז פון א קאאפעראטיוו. דער דאזיקער „קאאפעראטיוו" האט דערפאלג אין זיין טעטיקייט. אין רעזולטאט האבן זיך צו דער קאסע אנגעשלאסן לאנדסלייט פון נאך זיבן שטעטלעך.

אין שפיץ פון דער לאנדסמאנשאפט און „קאאפעראטיוו" שטייט א ל י ה ו א ו י ס ט י י ט ש ע ר. אויך איז טעטיק א פרויען־קאמיטעט, וועמענס ארבעט איז קענטיק אויף פארשיידענע געביטן.

די טעטיקייט פון דער האַרכיוועך לאַנדסמאַנשאַפט האָט זיך געשאַפן אַ שם און דינט ווי אַ ביישפּיל פאַר אַנ־דערע לאַנדסמאַנשאַפטן אין אַרגענטינע.

מיר באַזיצן אויך אַ ביבליאָטעק — איינע פון די גרעסטע אין בוענאָס־איירעס. דער רוב ביכער איז אין יידיש, אַ ביסל אויך אין שפּאַניש.

דער „קאָאָפּעראַטיוו" און די ביבליאָטעק זיינען צוויי וויכטיקע אונטערנעמונגען אין וועלכע עס איז אַריינגע־לייגט געוואָרן אַ סך אַרבעט.

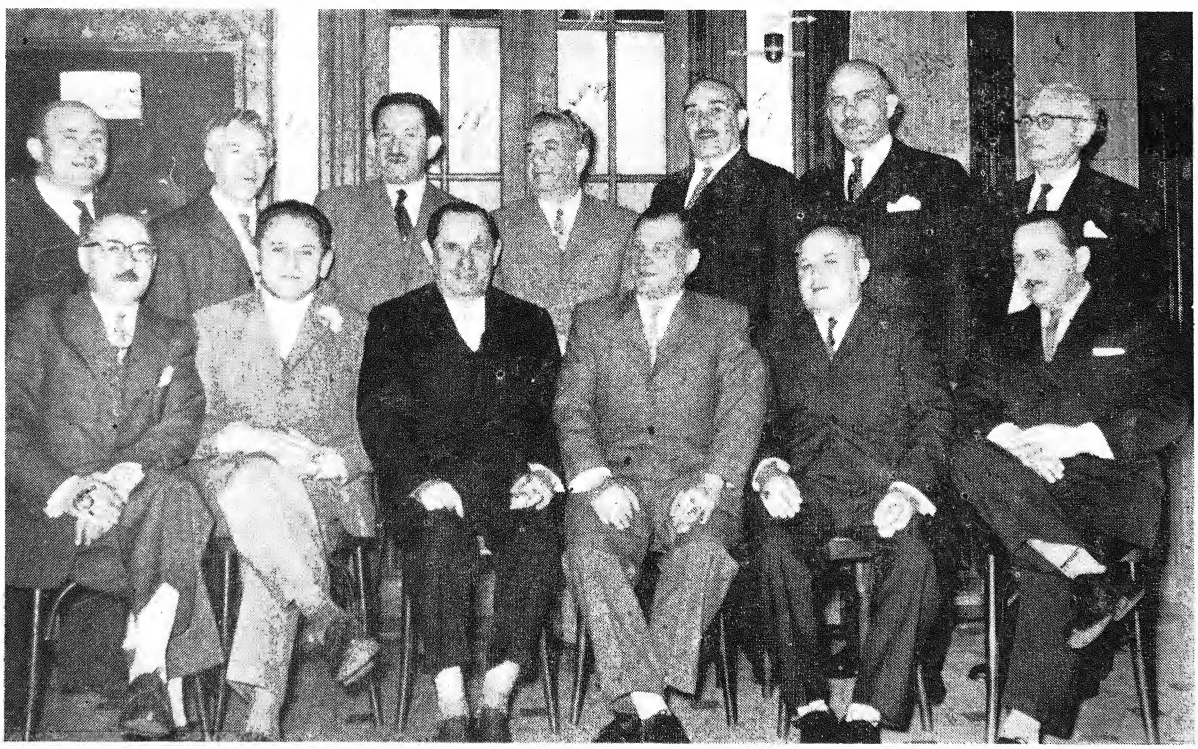
האַרכיוועך לאַנדסלייט קומען זיך אָפּט צוזאַמען. אין 1963, אין יום העצמאות פון מדינת ישראל, האָבן זיך אין דער יום־טובדיקער מסיבה, איינגעאָרדנט דורך דער לאַנדסמאַנשאַפט, באַטייליקט איבער 500 פּערזאָן.

אַ פייערלעך־איינדרוקספולער באַנקעט מיט אַ צאָל־רייכע באַטייליקונג איז איינגעאָרדנט געוואָרן לכבוד דער משפחה גאָלין צו זייער עליה קיין ישראל.

האַרכיוועך לאַנדסלייט אין אַרגענטינע זיינען באַקאַנט אַלס פליסיקע, באַשיידענע מענטשן און יידן מיט אַ וואַ־רעם האַרץ. די לאַנדסמאַנשאַפט, אין שפּיץ מיטן פּאַרזיצער אליהו אויסטייטשער, צייכנט זיך אויס מיט איר געזעלשאַפטלעכער אַקטיוויטעט און קעגנזייטיקע הילף.

תל־אביב

א. מנור

ועד יוצאי הורוכוב והסביבה בארגנטינה — 1960
לאַנדסמאַנשאַפט־קאָמיטע פון האַרכיוו און אומגעבונג אין אַרגענטינע — 1960

יושבים מימין: ט. נודלר, י. גרינברג, ד. מוטר, א. אויסטייטשר, ל. אלבום, י. לרנר; עומדים (מימין): ל. פרומער, י. נודלר, ד. שרייר, ד. שמש, ש. זוטל, פ. מייזליש, י. מייזליש.

מארגנטינה לישראל
(פון ארגענטינע קיין ישראל)

א. שושנה ראבין־גלין

שושנה נולדה בבית יהודי מסורתי ושם גם קיבלה חינוך עברי יסודי. מטען רוחני זה הביאה אתה בהגיעה — בעודנה נערה צעירה — ביחד עם אחיותיה לארגנטינה אל אביה ר׳ יוסף דוד רבין, שהקדים את בואו שמה שנים אחדות לפני בני ביתו. הם התישבו בפדרמו, אחת המושבות באנטרה־ריוס. ככל שאר המתישבים החדשים, היה עליהם להאבק בקשיי ההסתגלות לתנאים במקומם החדש, אולם לערכים הרוחניים והתרבותיים מ„הבית הישן" נשארו דבוקים ונאמנים ועשו אותם יסוד מוסד לחייהם החדשים. שושנה, שמטבע ברייתה היתה בעלת אופי פעיל ותוסס, התמסרה ליצירת הווי ציוני עברי במושבה ונעשתה הרוח החיה בכל פעולה ציבורית ותרבותית.

שושנה (רויזע) ראבין־גלין ז״ל

באחת המסיבות הכירה את בחיר לבה יהושע גלין, יליד לוצק, שהגיע אז, לאחר שבע שנות חיים בארץ־ישראל, לארגנטינה. כעבור זמן היא נישאה לו והם התישבו בצ׳אקו. כאן הקימו את ביתם, שהפך במרוצת הזמן למרכז עברי מובהק, כאן גם נולדו להם שלושת הילדים ששפת חינוכם היתה עברית וגם כאן עשתה שושנה רבות למען הפצת הלשון העברית בקרב התושבים.

כשגדלו הילדים וההורים ביקשו להעניק להם חינוך עברי רחב יותר, נאלצו לעקור לבואנוס איירס. ואכן כל הילדים גמרו את חוק לימודיהם בסמינריון העברי למורים שעל יד הקהילה היהודית בבואנוס איירס (הבת הבכורה מורה בבית ספר בחיפה כיום).

גם בכרך הגדול, בירת ארגנטינה, שוקק בית משפחת גלין בני נעורים, מן המתחנכים והלומדים בבית הספר העברי, בסמינריון העברי ובתנועת הנוער העברית. שושנה צופיה הליכות ביתה, והיא כאחות וחברה לכל נער ונערה, מוכנה בכל עת לבוא אליהם בעזרתה, בעצה ובמעש, בסעד חמרי או בעידוד נפשי. הודות לטוב־לבה והבנתה העמוקה אין מחיצת גיל מורגשת בינה לבין הצעירים ממנה בשנים וכולם רוחשים לה ידידות והערצה כאחד.

כן נעשה בית זה בית ועד לעסקנים ציוניים ומקום מפגש קבוע לשליחים מישראל, בלי הבדל מפלגה או תנועה. על־ידי הדבור העברי החפשי ולעתים גם השירה העברית, נוצרת אוירה ישראלית שלא אחת היה בה משום תחליף רגעי לגעגועי המולדת של השליח.

אולם חלום המשפחה נרקם הרחק מזה. כל עוד לא התגשם החלום הזה, חלום העלייה לארץ, הכל בבחינת תחנת ביניים. והנה קרב יום העלייה ארצה. שושנה קורנת מאושר ולשמחתה אין קץ. גם כל המכרים והידידים משתתפים בשמחת בני המשפחה. עדות לכך מסיבת הפרידה החגיגית הנערכת להם בבית־הספר על־שם נחמן גזנג. אף יוצאי הורוכוב רוצים לציין את המאורע ועורכים להם נשף פרידה יפה.

...והתקוה רבת השנים הפכה מציאות: משפחת גלין מגיעה עם בתה הצעירה לישראל, לבית שרכשה לה בבת־ים.

המשפחה עדיין לא התבססה כל צרכה ואף לא הספיקה לעשות לסידוריה החיוניים היומיומיים, אך עובדה זו אינה יכולה לשמש מעצור למרצה הברוך של שושנה: היא מתפנה ללא שהיות לעבודה ציבורית וכך אנו מוצאים אותה מיד בשורות ארגון אמהות עובדות.

עוברים חדשים אחדים ובא ליל ה„סדר", הראשון במולדת; מסובים יחד ההורים עם הבנים והנכדים והבית מלא אורה ושמחה. וכשלבה עובר על גדותיו, פורצות מפיה המלים: הלילה הזה הוא המאושר בכל שנות חיי.

בלילה ההוא התגשמו כל מאוויה וחלום חייה. אך חלום זה, לכאבנו הגדול, חלום קצר היה: פתיל חייה נקפד עוד בטרם בוא ליל ה„סדר" השני...

ב. י ו ד ל ר אַ ב י ן

אין עלטער פון 65 יאָר איז אין נתניה געשטאָרבן אַ חשובער עולה פון אַרגענטינע — י ו ד ל ר אַ ב י ן.

יודל ראַבין

קיין אַרגענטינע איז ער אָנגעקומען אין יאָר 1922, און האָט זיך באַזעצט אין אַ קליין שטעטעלע פון דעם ווייטן טשאַקאָ, ווו קיין יידישער אָרגאַניזירטער געזעלשאַפטלעכער לעבן האָט נישט עקזיסטירט. דאָך האָט ער באַוויזן צו פאַראייניקן עטלעכע אַזעלכע קליינע ישובים אין איין צענטראַלן פונקט, און צוזאַמען האָט ער — נישט געקוקט אויף אַלע שוועריקייטן — אָנגעפירט אַ פערמאַנענטע ציוניסטישע טעטיקייט פאַרן קרן קימת, קרן היסוד, וויצ״א א. א. וו.

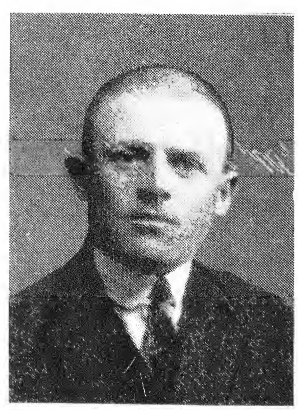
אַריבערציענדיק זיך מיט אייניקע יאָרן צוריק קיין בוענאָס־איירעס, האָט ער זיך אידענטיפיצירט מיט דעם אָרטיקן גרויסן דינאַמישן יידישן צענטער. אָבער די בענקשאַפט נאָך אַ פול יידיש לעבן, ווו די קינדער זאָלן קענען זיך אַנטוויקלען אָן קאָמפּלעקסן, אַלס פרייע מענטשן און בירגער — האָט אים געפירט קיין ישראל.

ער האָט עולה געווען אין 1963, אָבער אַ שווערע קראַנקהייט האָט אים צוגעשמידט צום בעט און נאָך שווערע מאַטערנישן איז ער נפטר געוואָרן.

בת־ים

יהושע געלין

מאחרוני המהגרים (לפני מלחמת העולם השניה)
פון די לעצטע עמיגראַנטן (פאַר דער 2־טער וועלט־קריג)

יעקב כץ (אַרגענטינע)

איידיל ראַפּאַפּאָרט און
מאַטיל בלעכמאַן (אַמעריקע)

יוצאי הורוכוב בארגנטינה

הארכיווער לאנדסלייט אין ארגענטינע

אויסטייטשער אליהו
איידים לייבוש

גרינבערג יעקב
גאלדרינג לייבל
גאלדרינג שפרה
גאלדרינג מלכה
גאלדרינג חונא
גריידינגער טשיזשע
דויטש צ.
ווייגער חיים

לאפאטע יוסף
לערנער יואל
לערנער ריסיע

מוטער חיה
מוטער דוד
מוטער שלמה
מושקע (מאטל דעם
שווארצנס שוועסטער)
מילשטיין משה
מילשטיין יחיאל

מילשטיין יצחק
מעש יוסף
מעש לייבוש

נודלער יעקב
נודלער חיים
נודלער טויבע
נודלער רייזל
נודלער ישעיה
נודלער משה
נודלער מאניע

נודלער גיטל
נודלער שייקע

פערשטאט יצחק
פיכמאן פייגע
חייקע אידל פריצקערס

צווערן אברהם

קאץ רייזל
קאראים מיכלע
קאראים חייקע

ראבין מאטל
ראבין חיה
ראבין לידיע
ראבין אהרון
ראבין ישראל

שאמעס יאכע
שאמעס מאטל
שווארצאפל מוסיע
שווארצאפל באסיע
שרייער דוד

שמות הנעדרים - נעמען פון די פארשטארבענע

גרובער לייב
גאלדרינג שמחה
גאלדרינג נחמן
גאלדרינג ברכה
גרובער זאנוול

גלייזער בריינדל
ווערנער אלטע
לאמיס דוד
לאמיס מענדל

מאזיאר חיים
מילשטיין יהושע
נודלער נוסיע
נודלער־שאכנעס איטע
סטאליאר בערל

פריידפיר פייגע
פיכמאן רחל
קליינער פאליק
ראקמאן ברוך

יוצאי הורוכוב בבראזיל - הארכיווער אין בראזיל

זאקנער חיים
לאוודער מאיר
פויגל גיטל
פאציארניק יצחק אליה

שמות הנעדרים - נעמען פון די פארשטארבענע

זאקנער ליפע
שיפער דוד
שיפער שרה

אנו עולים

נועם זכאי / חלוצים ראשונים בעירנו

א. בעלייה השניה

החלוץ הראשון מצעירי עירנו, שעלה ארצה לפני מלחמת העולם הראשונה, כלומר — בימי העלייה השניה, הוא יעקב וואלד, בן למשפחת מוטל זאבילנר.

התקופה היתה — ראשית המאה הנוכחית. ימים קשים באו על יהדות רוסיה. אווירה של פרעות שררה בערים, וביחוד — בעיירות.

חוקי ה„צאר" הגבילו את זכויותיהם המעטות של היהודים. יהודים תושבי כפרים, שאבות אבותיהם ישבו שם ונולדו בהם, גורשו ממקומותיהם. בעיר עורער מעמדם הכלכלי של היהודים. המסחר הזעיר שהיה כולו, באין פרנסה אחרת, מרוכז בידי היהודים, סבל מתעמולת החרם של צוררי ישראל, ובראשם העיתון הזכור לשימצה „נובוייה וורמייה". כל קשה־יום וחסר־קיום חיפש לו אפשרות של הגירה.

הציונות עוד היתה אז בחיתוליה. עיקרה של הפעולה הציונית — העמדת „קערות" בערב יום הכיפורים בבתי התפילה לאיסוף תרומות לטובת הקרן הקיימת לישראל ובעריכת „מנין" בשמחת תורה למטרת נדרים. בכ' בתמוז היו הציונים מתאספים לעריכת אזכרה להרצל. ביתר ימות השנה היו לומדים את השפה העברית וקוראים בהסתר את הרומאן המקורי העברי „אהבת ציון" למאפו, שמחים יחד עם אמנון ותמר, גיבורי הרומן, ומתעצבים על המכשולים שהללו פוגשים בדרך אהבתם.

הצעירים הציוניים היו מתאספים ביער הסמוך לעיר ושופכים געגועיהם בשירי ציון של הימים ההם. מבין עצי היער הסבוכים היו מסתננים קולות שירה עצובים על „השושנה המתגוללת", המתחננת על נפשה לעוברי דרך שירימוה לבל תירמס (הכוונה היתה לכנסת ישראל בגולה...). שיר אחר שהיה מקובל עלינו היה „שם במקום ארזים", שירה מילאנכולית של צעיר שנפשו יוצאת לציון.

בשיר „מחרשתי" לאליקום צונזר באה לביטוי הכמיהה לעבודת אדמה בארץ המכורה. לבות הצעירים רטטו ברצון עז למעשים, אך הם לא העיזו לנדוד למרחקים. ברובם עוד לא יצאו עד אז מעולם את בית הוריהם.

והנה הגיעה אלינו הידיעה על עליית בני אברהם ווייץ מבורמל — יוסף ומרים, והאחים חיים ושמואל צימרמאן מלובאצ'ובקה ויוסף קליבנר מברסטצ'קה. אנו מקנאים בעיירות האלה שזכו בכך, והבושה אוכלת בנו על שאין עירנו נותנת אף היא חלקה בעלייה לארץ.

והנה נמצא הראשון שפרץ ועלה — והוא יעקב וואלד. „בבחור זה טבועה נשמה צוענית", היו אומרים עליו בעירנו. אכן, בעל נשמת נודד היה יעקב, בחור שלא ידע מנוחה. הבריחה הראשונה שלו היתה ל„ישיבה" אשר בלידה, בשמעו כי ב„ישיבה" זו מלמדים לימודי קודש וחול. בא ל„ישיבה" — התאכזב וחזר לעירנו, אך לא לישיבת קבע. כל זמן שהותו בעיר התנסה בנדודים מנדודים שונים. בשנת 1913 נעלם לפתע יעקב וואלד מן הבית, ומן הדרך הודיע להוריו — שהוא עולה לארץ ישראל.

מעשה זה היה לשיחה בפי כול. הזקנים דרשו אותו לגנאי, ואילו אנחנו, הצעירים, התגאינו בכך שאחד מבני עירנו העיז ועלה לארץ וממנו יושפעו אחרים וימשיכו בדרכו.

מכתביו של יעקב וואלד מארץ ישראל עברו מיד ליד. קראו ושיננו בהם כל משפט, כל מילה. הכל התרשמו עמוקות מעבודתו ב„אגודת נטעים" כפי שהודיע בן־עירנו, שזכה להיות מן הנוטעים בציון...

כאשר פרצה מלחמת העולם הראשונה נפסק הקשר עם הארץ. הגיעו אלינו ידיעות, שתורכיה מגרשת מן הארץ כל יהודי שאיננו אזרח עותומני. היינו מודאגים לגורלו של החלוץ הראשון שלנו.

בשנת 1918 הגיעה אלינו ידיעה, שגם יעקב וואלד היה בין המגורשים ונדד לאמריקה, אך הוא שב לארץ עם הגדודים העבריים.

בזה לא תמו עוד נדודיו של יעקב וואלד. בימי היותו באמריקה הקים משפחה ונולדו לו בנים, ומשנסתיימה המלחמה חזר אל משפחתו בארצות הברית. אולם הקשר שלו לארץ לא נותק. מפעם לפעם הוא מבקר בארץ ומאז הקמת המדינה בא לכאן מדי שנה בשנה: מבקר במקומות העבודה שלו, מחפש אחר בני העיר, משתף עצמו בהקמת בית הגדודים באביחיל ועוד. נשמתו מרחפת בין שני עולמות — ישראל ואמריקה — ולא תגיע למנוחתה השלמה עד שיעקב, החלוץ הראשון מהורוכוב, יחזור להיות החלוץ המתמיד בישראל.

ב. בעלייה השלישית

שנת 1920. הצבא הפולני הניס, בעזרתה של צרפת, את הבולשביקים מוורשה. חיילי הגנרל האלר, שיכורי נצחון, חוגגים את נצחונם ומתעללים ביהודים, משליכים אותם מהרכבות, גוזזים את זקניהם, תולשים פיאותיהם. לפעמים הם גוזזים להם רק חצי הזקן או שליש-הפיאות — כדי להתקלס בהם. בימים ההם היו יהודים רבים עטופי־פנים כדי לכסות על זקניהם התלושים למחצה. הנוער היהודי התהלך עצור זעם ומלא עלבון וחיפש דרך לעלות לארץ. הגיעה בשורה, כי קבוצת חלוצים מהסביבה, שברחו עם נסיגת הפולנים בפני ה„אדומים", כבר נמצאים בדרך לארץ. בעיר מתארגנת קבוצת חלוצים, המכשירה עצמה לעבודת שדה בכפרים ואצל אנשים פרטיים.

מכריזים על הרשמה לעלייה. גדולה הכמיהה לעלות. ההרשמה רבה ומספר הסרטיפיקאטים מועט. ויכוח נטוש בינינו: מי ומי יהיו העולים? קיימת דעה, שהפעילים ישארו וימשיכו בפעולה הציונית בעיר. מכריעה דעתו של יעקב

פרידה מהחלוצים הראשונים, שבט תרפ"א
געזעגענונג פון די ערשטע חלוצים — שבט, תרפ"א

יושבים (מימין לשמאל): ישראל ברגר, שפי שטרן, מולי ברגמן, ———, אברהם פלמייסטר, יעקב פלומין, מרדכי אבצוג, נועם זכאי, שייקה פישמן, דורה פישמן, יהודה רייטר; **באמצע — עומדים:** משה רוכל, אהרון ראבין, צבי הורנשטיין, שרה פלומין, בוזי גרובר, אברהם פלומין, ריבצי פישמן, חנה גרובר, פסיה פישמן, חיה־פייגה שכטר, שיינדיל פלמייסטר, מניה ראוויטש, ישראל הלפרסון, סימה מירוצ'ניק, צבי צימרמן, ריבצי שטרן, פינחס קריגר, ———, שמחה ופרימה פרלמוטר, חיים־יעקב דוברומיל; **בשורה האחרונה:** רייזיל חומש, וויינברג (המורה), מוטיל בלכמן, פסיה בלכמן, אלקה שכטר, חייקה פלמייסטר, דבורה פלמייסטר, ———, יעקב שפירא, לייב לרנר, ישעיהו גרובר, זאב לרנר, ———, ———, ———, ישראל בן אשר ברגר, לייב ראוויטש.

חומש, שדוקא הפעילים, בעלי הכרה ציונית עמוקה, יעלו, כי הרופאים בהכרתם אולי לא יחזיקו מעמד. חותמים את רשימת העולים. בזמן שבין אישור הסרטיפיקאטים לבין יום העלייה חיה העיר, והחוג הציוני הרחב בה, ברוממות רוח מיוחדת. הנוער דרוך, ילדי בית־הספר נרגשים, עסקני המקום מעודדים, שזכו לעליית חלוצים מעירם ארצה. התכונה לקראת נשף הפרידה רבה.

ליל הפרידה הגיע. אותו לילה, אור ליום ד' בשבט תרפ"א, היה ליל שימורים בכל העיר. עם אור הבוקר ליוו רוב תושביה את העולים עד לקצה השני של העיר. כל אחד לוחץ את ידיהם של ששת החלוצים.*

נרגשים ומסוערים יצאו החלוצים לדרכם והגיעו עד וינה. שם נתעכבו לחכות לאישור הויזה. בצאתם לדרך, בעוד רחשי הלב הגדולים של רגעי הפרידה האחרונים רעננים בקרבם, לא הרגישו שהם נפרדים לעולמים מבית הוריהם, חברים וקרובים. עתה מצאו פתאום החלוצים את עצמם מבודדים לנפשם, הולכים לקראת חיים לא נודעים. אז פרץ כל הכאב והשתפך החוצה.

בחדר המלון בוינה, בפראטרשטראסה, התיחדו ששת החלוצים הצעירים עם עצמם ועשו את חשבון עולמם. מישהו שקע בעצבות ואחר הזיל דמעה. עברה עליהם טבילת הבדידות הראשונה. התבהר להם מצבם. השלימו עם העובדה שנפרדו מיקיריהם לעולמים והתקרבו איש לרעהו. בשיירי כספם ייסדו קופה משותפת והטילו על עצמם חובה של דיבור עברי. שניים מהם שלא ידעו את השפה, נאלמו וקיבלו עליהם את הדין. הטו אוזן, קראו לעזרה את תנועת הידיים ולאט לאט רכשו את השפה. (חודש לאחר היותנו בארץ היינו מאושרים באחד הבקרים לשמוע מפיו של אברהם פלמייסטר שהוא מגיב בעברית רהוטה, כאפרוח שהתקלף מקליפת ביצתו ומשמיע את צפצופו הראשון).

באניה, במשך 18 ימות נסיעה, עוד התהדקו הקשרים ביניהם והיו למשפחה מאושרת אחת. נוסעי האניה התלוצצו עליהם וקראו אותם „משפחת בעלי בתים מהורוכוב".

ברדתם מהאניה, טירונים וחסרי נסיון חיים, התלהבו מאוד לרעיון של גדוד עבודה. באסיפת עולים שנקראה ע"י ישראל שוחט, שמעו על עיקרי יסודותיו של הגדוד, על חיי שוויון, קופה משותפת ועזרה הדדית. נתפסו לכך והשתלבו בתוך גדוד העבודה. משרד העבודה* קיבל אז את העבודה להתקנת קו מסילת הברזל מראש העין לפתח־תקוה. הם היו הראשונים שהופנו לעבודה זו.

עליזים ורוננים יצאו לקראת יום עבודתם הראשון בארץ.

* ששת החלוצים היו: מרדכי אבצוג, אברהם הירשפלד, נועם זכאי, אברהם חקלאי, ישעיהו פישמאן ויעקב פלומין.

* ה„משרד לקבלת עבודות ציבוריות", שממנו צמח אחר כך „סולל־בונה".

אונדזערע ערשטע חלוצים

א. צווייטע עליה

דער ערשטער חלוץ פון אונדזער שטאָט, עולה־געוועזן פאַרן ערשטן וועלטקריג, דאָס הייסט מיט דער צווייטער עליה — איז געווען יעקב וואַלד, פון דער משפחה פון מאָטל זאַבילנער.

דאָס איז געווען ביים אָנהייב פון אונדזער יאָרהונ־דערט. דאָס רוסישע יידנטום האָט דורגעמאַכט שווערע צייטן. אַ פּאָגראָם־שטימונג האָט געהערשט אין די שטעט און באַזונדערס אין די קליינע שטעטלעך.

די צאַרישע געזעצן האָבן באַגרענעצט די וויניקע רעכט פון יידן. יידן וואָס האָבן געוווינט אין דערפער ווו זייערע אבות־אבותיהם זיינען געבוירן, געלעבט און געשטאָרבן, זיינען אַרויסגעטריבן געוואָרן. אויך אין די שטעט איז באַדראָט געוואָרן דער עקאָנאָמישער מצב פון די יידן. קליינהאַנדל וואָס איז, מחמת יידן האָבן קיין אַנ־דער פרנסה נישט געהאַט, אינגאַנצן געווען קאָנצענטרירט אין יידישע הענט, האָט געליטן פון אַנטיסעמיטישן באַי־קאָט, אָנגעפירט דורך דער טרויעריק־באַקאַנטער צייטונג „נאָוואָיע ווערעמיאַ". די געטראָפענע און געליטענע פון דעם מצב האָבן געזוכט אַ מעגלעכקייט צו עמיגרירן.

דער ציוניזם איז נאָך געווען אין די וויקעלעך. די ציוניסטישע טעטיקייט איז דעמאָלט בעיקר באַשטאַנען אין אַרויסשטעלן „קערות" ערב יום־כיפור כדי צו זאַמלען לטובת דעם קרן קימת און איינאָרדענען מנינים שמחת תורה פאַר „נדרים". כ' תמוז האָט מען זיך פאַרזאַמלט אויף אַ הערצל־אזכרה. אַ גאַנץ יאָר האָט מען געלערנט

העברעאיש און געלייענט אין געהיים דעם אָריגינעלן העברעאישן ראָמאַן „אהבת ציון“ פון מאַפּו, מ׳האָט זיך געפרייט מיר די ראָמאַן־העלדן אמנון און תמר און איבערגענומען זיך מיט די מכשולים וואָס האָבן געשטערט זייער ליבע.

ציוניסטישע יוגנטלעכע האָבן זיך פאַרזאַמלט אין וואַלד הינטער דער שטאָט און זייערע בענקשאַפטן אויסגעגאָסן זינגענדיק די ציון־לידער פון יענער צייט. פון צווישן די געדיכטע וואַלד־ביימער האָט זיך געטראָגן אַן אומעטיק געזאַנג וועגן „דער רויז וואָס וואַלגערט זיך אינמיטן וועג“, וואָס בעט די דורכגייערס מ׳זאַל זי נישט צעטרעטן (דער משורר האָט דאָ געמיינט כנסת ישראל אין גלות...). אַ צווייט אָנגענומען ליד איז געווען „שם במקום ארזים“, אַ מעלאַנכאָליש געזאַנג פון אַ יוגענטלעכן וועמענס האַרץ גייט אויס נאָך ציון. אין צונזערס „די סאָכע“ איז געקומען צום אויסדרוק די בענקשאַפט נאָך דער היימלאַנד־ערד. יונגע הערצער האָבן געפלאַטערט מיט שטאַרקן ווילן צו מעשים. מ׳האָט אָבער מורא געהאַט זיך אַרויסצולאָזן אין אַ ווייטן, אומבאַקאַנטן וועג.

אָבער אַט איז אָנגעקומען די ידיעה וועגן דער עליה פון די קינדער פון אברהם ווייץ פון באַרעמעל — יוסף און מרים, פון די ברידער חיים און שמואל צימערמאַן פון לובאַטשוווקע און פון יוסף קליוואַנער פון בערעסטעטשקאָ. מיר זיינען מקנא געווען די שטעטל׳עך וואָס האָבן זוכה־געווען צו דעם און מיר האָבן זיך איינצייטיק געשעמט וואָס מיר האָבן נישט קיין חלק אין דער עליה.

ביז עס האָט זיך געפונען דער ערשטער וואָס האָט געוואַגט און עולה־געווען — יעקב וואַלד. „אַ צייגיינערישע נשמה האָט דער בחור“, פלעגט מען וועגן אים זאָגן אין שטעטל. ער איז טאַקע באמת געווען אַ אומרואיקער, אַ שטיקל באַהעם. צוערשט איז ער געהאַט אַוועק אין דער לידער ישיבה, ווייל ער האָט געהערט אַז דאָרט לערנט מען אויך לימודי חול, אָנגעקומען אין דער ישיבה האָט ער זיך גיך אַנטוישט און איז צוריקגעקומען אין שטעטל — צוריקגעקומען אָבער נישט אויף לאַנג. ער האָט געהאַלטן אַן איין וואַנדערן ביז ער איז פלוצים אין 1913 פאַרשווינדן פון דער היים. באַלד דערנאָך איז אָנגעקומען אַ ידיעה פון וועג, אַז ער פאָרט קיין ארץ־ישראל.

אין שטעטל איז געוואָרן אַ קאָך. זקנים האָבן אים געטאַדלט, אָבער מיר יונגע, האָבן שטאָלצירט דערמיט וואָס אונדזערס אַ בן־עיר האָט געוואַגט און איז עולה־געווען. מיר האָבן געגלייבט אַז דאָס וועט ווירקן און אַנדערע וועלן נאָכטאָן זיין ביישפּיל.

זיינע בריוו וואָס ער האָט געשריבן פון ארץ־ישראל זיינען געגאַנגען פון האַנט צו האַנט. מ׳האָט זיי געלייענט און איינגעחזרט יעדן פסוק, יעדעס וואָרט. אַ באַזונדערן איינדרוק האָט געמאַכט אויף אונדז וואָס ער האָט געאַרבעט אין „אגודת נטעים“, וואָס ער „האָט זוכה־געווען צו זיין צווישן די פלאַנצערס אין ציון“ — ווי אונדזער בן־עיר האָט אונדז מודיע־געווען.

מיטן אויסברוך פון ערשטן וועלטקריג איז דער קאָנטאַקט איבערגעריסן געוואָרן. ידיעות האָבן דערציילט, אַז די טערקן פאַרטרייבן פון לאַנד אַלע יידן וואָס זיינען נישט קיין אָטאָמאַנישע בירגער. אין 1918 האָבן מיר זיך דערוווסט, אַז אויך יעקב וואַלד איז געווען צווישן די מגורשים, אַז ער האָט אויסגעוואַנדערט קיין אַמעריקע אָבער ער איז פון דאָרט צוריקגעקומען מיטן יידישן לעגיאָן.

דערמיט האָבן זיך נישט געענדיקט זיינע וואַנדערונגען. אין אַמעריקע האָט ער גענומען אַ ווייב און געהאַט קינדער. נאָך דער מלחמה איז ער צו זיי צוריקגעפאָרן. דעם קשר מיטן לאַנד האָט ער אָנגעהאַלטן דורך אָפטע באַזוכן. זינט דעם מדינה־אויפקום קומט ער יעדעס יאָר: ער באַזוכט די ערטער וווּ ער האָט אַמאָל געאַרבעט, ער טרעפט זיך מיט לאַנדסלייט און באַטייליקט זיך אין אויפבוי פון „בית הגדודים“ אין אביחיל. זיין נשמה שוועבט צווישן צוויי וועלטן — ישראל און אַמעריקע — און וועט דאַכט זיך קיין רו נישט געפונען ביז וואַנען יעקב, דער ערשטער חלוץ פון האַרכיוו, וועט ווערן שטענדיקער תושב אין לאַנד.

ב. דריטע עליה

יאָר 1920. די פוילישע אַרמיי פאַריאָגט מיט דער הילף פון די פראַנצויזן די באָלשעוויקעס פון וואַרשע. שיכור פון נצחון פייערן די זעלנער פון גענעראַל האַלער זייער נצחון מיט אַרויסוואַרפן יידן פון די צוגן,

מיט רייסן די בערד און פּיאות. די יידישע יוגנט איז אַרומגעגאַנגען באַליידיקט און פאַרשעמט און געזוכט אַ וועג ווי צו פאָרן קיין ארץ־ישראל. אַט איז אָנגעקומען די בשורה, אַז די גרופּע חלוצים פון דער געגנט וואָס איז אַנטלאָפן מיטן ריקצוג פון די פּאָליאַקן פאַר די „רויטע", געפינען זיך שוין אויפן וועג אין לאַנד אַריין. אין שטעטל אָרגאַניזירט זיך אַ גרופּע חלוצים אויף „הכשרה", אויף די פעלדער און ביי פּריוואַטע מענטשן.

מ׳פאַרשרייבט אויף עליה. די צאָל קאַנדידאַטן איז גרויס, די סערטיפיקאַטן — קליין. ס׳גייט אָן אַ דיסקוסיע: ווער זאָל עולה־זיין? איין מיינונג זאָגט, אַז די אַקטיוויסטן דאַרפן בלייבן און פאָרזעצן די ציוניסטישע טעטיקייט. עס דעצידירט אָבער די מיינונג פון י ע ק ב ח ו מ ש, אַז דווקא די אַקטיוויסטע און איבערגעגעבנסטע דאַרפן עולה־זיין, ווייל נישט טיף־באַוווסטזיניקע וועלן נישט אויסהאַלטן די שוועריקייטן. ערב דער עליה איז די שטימונג אַ דערהויבענע, די יוגנט איז געשפּאַנט, די שול־קינדער דערשיטערט, די עסקנים דערמוטיקט, וואָס מ׳איז זוכה צו דער עליה פון אייגענע חלוצים. מ׳גרייט זיך צום געזעגענונגסאָוונט.

די נאַכט אויף ד׳ שבט תרפ"א איז געווען אַ ליל שימורים אין גאַנצן שטעטל. פאַרטאָג האָט די גאַנצע שטאָט באַגלייט די עולים ביזן צווייטן עק שטאָט. יעדער דריקט די האַנט פון די זעקס חלוצים (מרדכי אַבצוג, אברהם הירשפעלד, נועם זכאי, אברהם חקלאי, ישעיהו פּישמאַן און יעקב פלאַמין).

אין ווין האָבן די זעקס זיך פאַרהאַלטן וואַרטן אויף דער וויזע. ביים אַרויספאָר האָבן זיי נישט פאַרשטאַנען, אַז זיי געזעגענען זיך אויף אייביק מיט די עלטערן און נאָענטע. ערשט דאָ האָבן זיי דערפילט זייער איינזאַמקייט און אַז זיי לאָזן זיך צו אַ נייַ, אומבאַקאַנט לעבן. אין האָטעל אויף פּראַטער־שטראַסע האָבן זיי געמאַכט זייער חשבון הנפש. עמיצער איז פאַרזונקען אין עצבות, אַ צווייטער האָט אויך געלאָזט אַ טרער. די לאַגע איז געווען קלאָר פאַר אַלעמען, אָבער זיי האָבן שלום געמאַכט מיטן פאַקט פון צעשיידונג פון די נאָענטע, און דאָס האָט זיי אַלעמען דערנענטערט צו זיך. פון לעצטן פאַרבליבענעם געלט האָבן זיי געגרינדעט אַ בשותפותדיקע קאַסע און אַרויפגעלייגט אויף זיך די פליכט צו ריידן העברעאיש. אויך די צוויי וואָס האָבן נישט געקענט די שפּראַך האָבן גענומען אויף זיך דעם דין און אינגאַנצן געשוויגן, זיך דערווייל פאַרשטענדיקט מיט האַנט־צייכנס, ביז זיי האָבן ביסלעכווייז זיך אויסגעלערנט רעדן.

אָבער שוין נאָכן ערשטן חודש זיין אין לאַנד זיינען זיי געווען גליקלעך צו הערן פון א ב ר ה ם פ ע ל מ י י ס ט ע ר, אַז ער רעדט שוין אין אַ גוטן העברעאיש.

אין משך פון די 18 טעג וואָס ס׳האָט געדויערט די רייזע איז די פריינטשאַפט נאָך מער פאַרשטאַרקט געוואָרן. מיר זיינען געוואָרן איין משפּחה. די פּאַסאַזשירן האָבן זיך געוויצלט און גערופן אונדז „האַרכיוועור באַלעבאַטים".

אַראָפּגעגאַנגען פון דער שיף זיינען מיר ווי רעקרוטן, אָן דערפאַרונג. מיר האָבן זיך באַגייסטערט מיטן געדאַנק וועגן גדוד העבודה, וועגן וועלכן מיר האָבן געהערט אויף אַן עולים־פאַרזאַמלונג מיט י ש ר א ל ש ו ח ט. מיר האָבן געהערט וועגן די פּרינציפּן פון גדוד, וועגן אַ לעבן פון גלייכקייט, קאָמונע און קעגנזייטיקע הילף. מיר זיינען אַריין אין „גדוד". דער „משרד" („משרד לקבלת עבודות ציבוריות" פון וועלכע ס׳איז שפּעטער אַרויסגעוואַקסן דער „סולל בונה") האָט דעמאָלט באַקומען די אַרבעט צו בויען די אייזנבאַן־ליניע פון ראש העין קיין פּתח־תקווה. מיר זיינען געווען די ערשטע אַרבעטער וואָס זיינען געשיקט געוואָרן צו אָט דער אַרבעט.

פריילעכע און זינגענדיקע זיינען מיר אַרויס צום ערשטן אַרבעטס־טאָג אין לאַנד.

גבעתיים **נועם זכאי**

חלוצי העלייה השלישית

במוחנו גמל הרעיון

שלהי מלחמת העולם הראשונה: סיום שלטונו של פטליורה; ראשית הכיבוש הפולני; הפלישה של הבולשביקים. הימים — ימי מעבר, ללא שלטון יציב.

הנוער מחוסר יעד מוגדר, תועה בדרכי החיים, תוהה על עתידו. רבים ממנו עסוקים במסחר, ובעיקר בהברחות, כי הגבולות בין רוסיה ופולין עדיין היו פרוצים.

באחד מביקורי בלבוב נכנסתי להסתדרות הציונית ונרשמתי לעלייה לארץ ישראל. בדרך חזרה נפגשתי ברכבת עם מרדכי אבצוג וסיפרתי לו על שאיפתי לעלות לארץ. הוא הודה לפני, כי גם במוחו גמל רעיון זה.

בהגיעי להורוכוב, לאחר עזיבת הבולשביקים, נפגשתי שוב עם מרדכי אבצוג. הוא הזמינני להצטרף לקבוצה שהתכוננה לעלייה לארץ.

הידיעות מא״י היו אז קלושות מאוד. בעיקר ניזונו מהעיתונות, שהגיעה מווארשה באיחור זמן. הגיעו אלינו שמועות על אירגון „החלוץ״. את משמעותו האמיתית של מושג זה טרם ידענו, אך התחלנו לקרוא לעצמנו בשם „חלוצים״.

קבענו לעצמנו פגישות קבועות בהורוכוב בכל שבת אחר הצהריים. גרתי במרחק 10 ק״מ מהורוכוב, בעיירה דרושקופול, ועלי היה להגיע בכל שבת ברגל להורוכוב, כי בתקופה ההיא טרם העלינו על הדעת נסיעה בשבת.

בשתיים אחר הצהריים הייתי יוצא מהבית, לפעמים בבוץ לפעמים בשלג, ולאחר שעתיים של הליכה ברגל הייתי מגיע להורוכוב. היינו מתכנסים בביתו של מוליה ברגמאן, שהיה אז מאוהדי הציונות, והיינו משוחחים על א״י.

הכנות לעלייה

לאיש מאתנו לא היה מושג על הנעשה בארץ. מהאוויר קלטנו, שנצטרך לעבוד שם בחציבת אבנים. היה ברור לנו, שעלייתנו לארץ תהיה קשורה במעבר לעבודה ולעמל כפיים, שאף אחד מאתנו לא התנסה בכך. היינו כולנו בני המעמד הבינוני ולא היה בינינו אף בעל־מלאכה אחד.

כשלעצמי השלמתי על נקלה עם המעבר לעמל כפיים, הואיל ומשפחתי עסקה בחקלאות. לאבי היו 80 הקטאר אדמה והוא ניהל את משקו של בעל־אחוזה פולני, שהיו לו כעשרים אלף דונאמים.

מהיום שהחלטתי לעלות ארצה התחלתי לעבוד במשקו של אבי, הן במשרד והן בבית־הבד לשמן.

מדי שבת בשבת, עם התכנסותנו בהורוכוב, גברה הכרתנו הציונית. קבוצתנו מנתה 12 איש. השיחות התנהלו ביידיש ובמקצת גם בעברית. כולנו ידענו עברית.

כשהרגשנו שאנו מוכנים ומוכשרים לעלייה שלחנו את מרדכי אבצוג לווארשה, שיטפל באירגון עלייתנו. כשחזר, החל להסביר לנו את ההבדלים שבין „צעירי־ציון״ והציונים הכלליים. הוא הביא לנו גם שקלים של „צעירי ציון״, כי הימים היו ימי בחירות לקונגרס הציוני הי״ב.* אמנם את השקלים של „צעירי ציון״ קיבלנו, אך משום מה הצבענו בעד הציונים הכלליים.

תוך כדי הכנותינו לעלייה לארץ, החלטנו להתארגן כקבוצה לעלייה משותפת ארצה. קבענו שיתוף כללי בהוצ־אות הנסיעה. ההכנות ארכו מספר חדשים. ככל שארכו ההכנות, כן הלכו והתהדקו הקשרים בינינו. ולא רק בינינו לבין עצמנו, אלא גם בינינו לבין העיירה כולה.

כחיילים לחזית

התחלנו להרגיש את עצמנו כחיילים היוצאים לחזית. יותר משאני הרגשתי זאת, נתן לנו הרחוב להרגיש בכך. כל כמה שהתקרב מועד העלייה לארץ כן נעשתה לנו הורוכוב יקרה יותר וקרובה יותר. התחלנו להרגיש קירבה מיוחדת לכל אחד ואחד. כל אחד מאתנו ראה את עצמו כשליחו של הציבור כולו וכיוצא למערכה למענו.

לפני הפלגתנו ערכה לנו העיירה כולה, באולם בית־הספר, נשף מפואר, שהשתתפו בו מטף ועד זקן.

כשעברה השיירה שלנו מהורוכוב דרך דרושקופול, יצאו כל בני עיירה זו לקראתנו, על אף הבוץ והגשם. שעות חיכו לבואנו, וכשהגענו ליוו אותנו בשירה ובזמרה ונפרדו מאתנו בדמעות.

ביום שקדם לעלייתי נסעתי עם אבא ללבוב להיפרד מבעל־האחוזה, שאת אדמתו עיבד. במעמד זה הרים האציל הפולני כוסית לחיי הצבא העברי, בראותו בי חייל ההולך לכבוש את מולדתו השבה לתחיה.

אברהם הירשפלד

דגניה ב׳

---

* התכנס בקארלסבאד ב־1921.

כך עלינו הראשונים...

הפרידה מן הבית

כאשר נתפרסמה הכרזת בלפור חגג הרחוב היהודי את המאורע בהתלהבות גדולה ובתהלוכה בעיר עם דגלים וכרזות. גדול וקטן השתתפו בתהלוכה. אותו יום יום שוק היה. איכרי הסביבה התאספו למקח וממכר. בראותם את התהלוכה הבינו שזה חג גדול ליהודים וחזרו לבתיהם. התהלוכה הסתיימה בבית־הכנסת הגדול בכנס חגיגי וכל אחד נדב סכומים ניכרים לבנין הארץ. אז החלטתי, שאהיה בין הראשונים שיעלו.

כשנוסד „החלוץ" בעירנו הייתי בין הראשונים שנרשמו לעלייה.

בחרנו באחד מחברינו, מרדכי אבצוג, שיטפל בשמנו בעניני העלייה. כעבור זמן קצר, בתחילת 1921, חזר בא־כוחנו עם סרטיפיקאטים בשביל 6 חברים מאתנו.

כשהגיעה השבת שלפני נסיעתי, הודעתי להורי (פרט לאחותי דבורה לא ידעו במשפחה על נסיעתי), שביום רביעי שיבוא, אסע לארץ־ישראל. אמא בכתה מר, אבא פטר את הענין בביטול והודיע, שלא יתן לי פרוטה לנסיעה. דבורה אחותי השתדלה להרגיע את ההורים ודאגה לחפצים הנחוצים לעלייה. הנוער בעיר היה כולו דרוך, בבתי הכנסת דיברו ברוממות רוח על החלוצים העומדים לעלות.

הגיע היום האחרון. רבים המכרים שיש להיפרד מהם, וביניהם — בעיקר — רב העיר. הרב קיבל אותי בתרעומת רבה: איך אני עוזב אב זקן? הרגעתי אותו, כי לפי דעתי אני העובר לפני המחנה — אחרי יבואו הכול. הרב האציל לי את ברכתו.

הקבוצה העולה החליטה על קופה מיֻותפת ועל חיי קבוצה.

אותו ערב נערך בבית הספר העברי נשף פרידה לכבודנו. האולמות היו מלאים אנשים, ורבים צבאו על הבית בחוץ. כל אחד מצא לחובתו הקדושה להיפרד מהחלו־צים. הנשף נמשך עד אור הבוקר, עד שהגיעה שעת היציאה לדרך. כל הנאספים לא ישנו אותו לילה. הם ליוו אותנו ברגל עד הכפר הסמוך. בשעת הפרידה מבני הבית שכבה אמא על סף הדלת ומיררה בבכי שלא תוסיף לראות אותי. החברים מחכים לי, הזמן עובר, — אך אמא אינה קמה. אני מתפרץ וקורא לאמא: „אם לא תקומי מעל הסף — אקפוץ דרך החלון!" אמא רצוצה כולה, קמה בקושי על רגליה, נגשה אלי ומלמלה חרש: „בני, מילא החלטת — יהיה כמו שאתה רוצה. אבל זכור: נשאר לך בית, שתוכל לחזור אליו בכל שעה שתרצה". מאבא לא נפרדתי כלל.

כך יצאנו לדרך, ללבוב ומשם לוינה, מקום שצריכים היינו לחכות ארבעה ימים לאישור הוויזות לאיטליה. בקופה המשותפת היה לנו כסף. לא גרנו בבית החלוץ בוינה כי אם בבית מלון. לאחר ארבעה ימים נסענו לעיר הנמל טריאסט והפלגנו באניה „אבציה", בין 300 חלוצים.

בדרך לארץ

הנסיעה בים נמשכה 16 יום. האנייה היתה אניית משא. בכל נמל נתעכבה להעמיס או לפרוק סחורות. הים היה סוער מאוד. רוב הנוסעים חלו במחלת הים. כשהגיעה האנייה לנמל אלכסנדריה, באו מוועד הקהילה לפגוש אותנו ולהזמיננו לקבלת־פנים שהקהילה עורכת לכבוד וייצמאן ואלפרד מונד,* החוזרים מהארץ, לאחר שליוו לשם את אנשי ועד הצירים.**

באנו לבית ועד הקהילה, גאים ודרוכים. כשהופיע וייצמאן קראנו בקולות רבים: „אנו פה 300 חלוצים, ראשוני העלייה השלישית, תן לנו את ברכתך לדרכנו החדשה". וייצמאן עלה על הבמה כולו קורן ואמר: „חברים חלוצים, אתם עולים ארצה כדי למצוא מולדת. את המולדת החרבה תצטרכו לבנות. ברכתנו מלווה אתכם שתצליחו, ואז גם אנו נצליח".

בבית החלוץ ביפו

מאוששים וברוח עליזה חזרנו לאנייה, שהפליגה מיד ליפו. לחוף הגענו בסירות והועברנו לבית החלוץ. בבית החלוץ נפגשנו עם אנשי הפראקציה,*** שהיו מחוסרי עבודה, אכולי יאוש, זוללי הציונות. הם ניסו להשפיע עלינו שניקח את חפצינו ונחזור הביתה. דבריהם היו מלאי ארס

* אח"כ לורד מלצ'ס, תעשיין ומדינאי אנגלי־יהודי. מ־1917 מקורב לציונות, ואח"כ פעיל בה. ייסד בארץ את היישוב תל־מונד.

** ועד ציוני שנשלח לארץ, לאחר כיבושה ע"י הבריטים, כדי לייעץ לשלטונות בענין הקמת הבית הלאומי ולעזור ליישוב היהודי לקומם את הריסותיו. פעל בשנים 1918—1921.

*** אירגון־שלוחה של המפלגה הקומוניסטית הפלשתינאית, בעיקר בשנות העשרים, לפעולה בשטח המקצועי ובתוך הסתדרות העובדים.

ושיטנה. הם לעגו לציונות והרימו על נס את רוסיה הסובייטית. לא שעינו לדבריהם, הטחנו נגדם: „אם כה טוב בעיניכם המשטר ברוסיה — למה באתם הנה, חזרו לשם".

בבית החלוץ היינו שלושה שבועות. עבדנו לסירוגין בנמל יפו בפריקת קרשים. נשיאת הקרשים על הכתף, כשאנו לבושים בחולצות דקות, גרמה לנו פצעים בצוואר. לאחר חמישה ימים לשהותנו בבית החלוץ ביפו, חלה יעקב פלומין בטיפוס הבטן והועבר לבית החולים הממשלתי. בינתים העבירו אותנו לביון החלוץ בתל־אביב.

גדוד העבודה

באותו זמן בא יהודה קופליביץ לבית החלוץ וקרא לאסיפה. הוא סיפר על חייה של הפלוגה על שם יוסף טרומפלדור, שעבדה אז במגדל ורצתה לייסד פלוגה נוספת, דומה לה, בתקווה שע"י כך יתפתח אירגון כללי של פלוגות לגדוד עבודה בעל פרוגראמה של קומונה כללית.

הקבוצה שלנו הצטרפה לפלוגה החדשה. העבודה הראשונה שקיבלה, היתה הנחת קו רכבת מראש העין לפתח־תקוה לשם הובלת הדרים ברכבת לנמל. הקמנו את המחנה שלנו במבצר אנטיפטרוס. את הפלוגה קראנו בשם „גדוד עבודה ע"ש יוסף טרומפלדור, פלוגת ראש העין".

באו אלינו עוד חלוצים חדשים, עד שמספרנו הגיע ל־300 איש. בכל שבת היינו מבקרים את יעקב בבית־החולים עד שהחלים והצטרף אלינו בפלוגה.

מאורעות יפו 1921 וסגירת העלייה

התקרב האחד במאי 1921. הגדוד שלח 60 איש לתל־אביב, שיצטרפו לתהלוכת האחד במאי ברחובות תל־אביב, על דגלו המיוחד. בשעת התהלוכה נשמעו יריות. מיד התפקדנו להגנה ונשלחנו לנווה־שלום על גבול יפו.

כשבאנו לשם מצאנו משפחות עם ילדים קטנים, מבוהלים מאוד. העברנו אותם למרכז תל־אביב, ואנו, ששה

חלוצי הורוכוב בארץ — בראש אל־עין, ליד פתח־תקוה, תרפ"א

בשורה ראשונה למטה (מימין לשמאל): שייקה פישמן, חיים־יעקב דוברומיל, אברהם פלמייסטר; **יושבים באמצע:** — — —, מרדכי אבצוג, — — —, נועם זכאי, — — —; **עומדים בשורה האחרונה:** — — —, יעקב פלומין, חיה־פריידה דוברומיל, — — —, אברהם הירשפלד, — — —.

אנשים במספר, נשארנו בחצר. נשק היה רק לשנים מאתנו. ליתר הארבעה היו מקלות ברזל.

ביום שלישי של אותו שבוע התקיפו הערבים את הבית. עמדנו כמה שעות בהתקפה. לאחר מכן קיבלנו פקודה לחזור לתל־אביב, לתחנת הרכבת. שם השתתפנו בהדיפת התקפת הערבים על תל־אביב מצד הרכבת. משם עברנו לשכונת הרומנים, הגובלת עם יפו, והשתתפנו בהגנה עליה.

לאחר מספר ימים להיותנו בתל־אביב, קיבלנו הודעה כי הערבים מתכוננים להתנפל על פתח־תקוה, במקום שהיה המחנה של פלוגתנו. מיד התאספנו שם כל חברי גדוד העבודה. נעדרו מאתנו ארבעה, שנפלו בהגנת תל־אביב.

חזרנו לעבודתנו בהנחת קו מסילת הברזל.

כרעם ביום בהיר פגעה הידיעה, כי ממשלת המאנדאט סגרה את העלייה. היא טענה, שאין די עבודה בשביל הנמצאים בארץ. אחת הסיבות לגזירה היתה שממשלת המאנדאט נבהלה מהתנפלות הערבים והפסיקה את העלייה.

כ י ב ו ש ע ב ו ד ה ו כ י ב ו ש ה ע מ ק

באותו זמן פורסם כרוז מטעם ועד הצירים והסתדרות העובדים, שכדי לאפשר כניסת עולים חדשים יש להתחיל בכיבוש עבודות ממשלתיות, והואיל וליד חיל המצב הבריטי שבארץ עבדו פועלים מצריים — עלינו להתגייס לעבודת הסבלות שליד הצבא. התקווה היתה שאם הנסיון יצליח, נוכל לכבוש 5000 מקומות עבודה. מקבוצתנו התגייסו ארבעה אנשים יחד עם עוד חברים מהגדוד ומחבורות עבודה שונות. ביחד התגייסו לעבודה בצבא הבריטי 200 איש.

עבדנו בסבלות חצי שנה. העבודה היתה מאוד לא נעימה, קשה ומפרכת. אך היה סיפוק נפשי, שבעבודתנו אנו מאפשרים קבלת סרטיפיקאטים חדשים בשביל עולים לארץ.

עם גמר העבודה בצבא, יצאנו בנפש חפצה ובהתרוממות רוח לכבוש את עמק־יזרעאל, שנרכש אז ע״י הקק״ל ונמסר לגדוד העבודה לביצוע ההתיישבות בו.

אברהם חקלאי

חלוצה עולה לארץ *

ב ב י ת א ב י

עודני קטנה ובבית עוד בנות שתים. אבא שתקן מטבעו, אמא עצורה ברוחה. השקט בבית מכביד. החדרים מרווחים וגדולים, ועל ידם — בית בורסקי. בבתי הרחוב שוכנים כל בני המשפחה, צאצאיהם הרחוקים של אבות אבותינו, שקראו את שם משפחתם על פי מקצועם.

מלמד דרדקי בא ללמד אותנו. הוא כולו תנועה, מדבר מהר ומסיים בצפצוף. שמו „פ י י ס י מ ל מ ד״. הוא מלמדנו אלפא־ביתא, ואנו, הבנות, אין לנו כל ענין ללמוד אצל מורה כזה. בכוונה אנו עוזבות את הבית קודם לבואו. אין אנו סובלות את צורת הלימוד שלו עם „טייטל״ ביד כשהוא מתיז רוק משפתיו הבולטות מתוך זקנו הסבוך.

כך נוצר אצלנו יחס מיוחד אל הלימודים בעברית. כשאבא בא ומודיע, שרשם אותנו בבית הספר הרוסי — מציפה השמחה את לב כולנו. במיוחד רבה השמחה אצלי, שכן אבא הביא לי, הגדולה בבית, ילקוט שכם.

אני, יחד עם חברתי ש ב ע ר פ פ ו ר ט, לומדות בבית הספר הרוסי.

חברתי ש ב ע מסתגלת מהר לבית הספר הרוסי, ל„באריישניה״ המלמדת אותנו ו ל ח א ר צ׳ נ ק ו המנהל. היא מדברת אתם מתוך חירות, מבקשת, לפעמים תובעת ולפרקים מתאוננת. אני — השימחה הפכה לי למפח נפש. הסביבה זרה, החברות הנוצריות מביטות עלינו בביטול, ולפעמים — בבוז. הרגשתי כאילו נשביתי לבין הגויים.

יצאה גזירה שעלינו ללמוד בבית הספר גם בשבת. אז לגמרי נתלשתי מחברת חברותי היהודיות, והנוצריות לא התחברו אתי. נשארתי תלויה — לא לכאן ולא לכאן. נעשיתי רגישה לעצמי ולסביבתי. התחלתי להתבונן במצב ובהרגשה הכללית של היהודים בעיר.

ה ה ת ע ו ר ר ו ת

הזעזוע הראשון בא לי במקרה מפתיע. יהודי, הלך, רוכל בכפרים, מ ש ה פ ר י י ד י ס, נרצח בדרך ונשדדו ממנו עשרים וחמישה רובל. העיר היתה כמרקחה, והמשטרה — פאסיבית. המקרה עורר חרדה בין תושבי העיר היהודיים. כשאבא הגיב על כך באזני התושבים הנוצרים באי ביתנו, שעמדו בקשרי עבודה אתנו, — נפטרו כולם ממנו בניד כתפיים. אחד מהם התריס ואמר: „מה יש, בעד 25 רובל יכולתי אני לרצוח 25 יהודים״.

* שיינדל פלמייסטר, כעת זכאי, היא החלוצה הראשונה שעלתה מעירנו.

שנה ראשונה במלחמת העולם הראשונה

היישוב היהודי נאנח תחת עול כפול: עול השיעבוד של הגרמנים וייחסם של הנוצרים המקומיים. האפליה בולטת בכל השטחים. לא פעם מתעוררת אצלי שאלה: מדוע נפלינו מכל?

בעיר קמה תנועה לאומית, נפתח בית ספר עברי ומגיעות ידיעות קלושות על ארץ ישראל. החברות שאינן לומדות בבית הספר הרוסי, הצטרפו לתנועה זו. בפגישה אתנו הן שרות שירים עבריים. אני ביניהן כאילמת. הן מתקנאות בי על שזכיתי ללמוד בבית ספר רוסי, ואני מתקנאה בהן שיש להן טעם ותוכן בחייהן, על שהן מדברות על קונגרס ציוני, על בית לאומי, על השפה העברית הקמה לתחיה בפי תינוקות של בית רבן.

באחת השבתות אני מתלווה לחברות למועדון, ומוצאת בו חוגים, הלומדים תנ"ך ותולדות ישראל. אני שומעת, שליהודים עבר גדול והיסטוריה חשובה. החברות כבר מפטפטות לאטן כמה הברות בעברית ושרות בגעגועים שירים עבריים. זה מעורר את התענינותי.

כשנוצר חוג של מבוגרות ללימוד עברית — הצטרפתי אליהן. אני כולי השתאות ולומדת: זהו עמי וזוהי ההיסטוריה שלו, וקיימת ארץ שהיתה פעם שלו, ועתה קמה תנועה של צעירים ששאיפתם לחזור לארץ זו. כצמא למים אני נמשכת ללימודים, קוראת עברית, מתעניינת בתנ"ך ובהיסטוריה; מתחילה לפטפט עברית, מתרימה לקרנות, משתתפת בשיעורי ערב, מבקרת במועדון של „צעירי ציון" ושומעת הרצאות, קוראת ספרים על נושאים יהודיים.

נכנסתי ראשי ורובי לתוך התנועה.

נסיון עלייה

מתארגן „החלוץ", נרשמים החברים הפעילים ואין אף בת ביניהם. אני אומרת לחברותי: מדוע ייפקד מקומנו ב„החלוץ"? חברותי מביטות בי בתמיהה, כי בחוג של „צעירי ציון" רווחת הדעה, שהואיל והחיים בארץ קשים — יש לשלוח קודם את הבחורים, החזקים יותר וגם בעלי הכרה ציונית עמוקה, ואין מקום לבחורות.

הקבוצה הראשונה של „החלוץ" עולה. אנו עומדים בקשרי מכתבים עמם והם במכתביהם מלהיבים אותנו. אני ועוד שתי חברות מחליטות לעלות.

בחשאי, ללא ידיעת ההורים, אנו מסדרות דרכונים, ובאחד הלילות — מפליגות לוורשה. בדרך מתרופף הרצון. בנות שמעודן לא עברו את סף ביתן ולא התרחקו מסינר אמן, נפלו לתוך עולם זר. אין בנו הבטחון אם לא נכשל.

אנו חוזרות הביתה.

בבית אני מרגישה את עצמי תלושה וזרה. אין לי כל ענין. אמא מודאגת, אבא רוטן. בבית מועקה עצורה, אך אני איני יכולה לחזור למסלול החיים. החברות יוצאות לטיול, מבקרות במועדון — ואני יושבת בית. אמא ואחותי מנסות להשפיע עלי ומעניקות לי כל טוב — אין לי שום ענין בזה. מתוך חוסר ברירה משלימה אמא עם נסיעתי. היא רואה שאני כולי משמימה ומשועממת בסביבה זו, ואין תקווה להחזיר אותי למצבי הקודם — לשבת בבית אבא, להתקשט ולחכות לבן זוג. אבא אינו משלים עם זאת, אינו מדבר אתי אלא רוטן.

אני כותבת לוורשה וקובעת את יום העלייה, ומודיעה בבית על יום נסיעתי. אבא קודר, מרחיק את עצמו מהבית, האחיות בוכות ואמא נאנחת בחשאי. אני כולי רצוצה. להישאר — איני יכולה, וצר לי לראות בסבלם.

היציאה מן הבית

הגיעה יום העלייה.

כל החברות והחברים מתאספים ברגש חגיגי להיפרד. בבית — כמו בתשעה באב. אבא שרוע על הספה, ופניו אל הקיר. לידו עומד גיסו ומפציר בו שייפרד ממני. הוא באחת: לא יושיט ידו לבת סוררת, לא יעניק ברכה לבת ממרה את פי הוריה, הוא מוחק אותי מהמשפחה, ידיר אותי מנכסיו, אינו רוצה לדעת אודותי.

המשפחה הגדולה מקיפה את הספה ובקול תחנונים שוטחים לפניו את בקשתם: להבא בל ידע אודות הבת; אבל כעת, בפני הבריות, וכדי שתדע הבת שהיא משאירה משפחה הדואגת ומסורה לה, ייפרד נא ממנה ובזאת יקנה לה הרגשת בית, שתדע שיש לה לאן לחזור — אם יהיה לה צורך בכך.

האם כורעת לפני הספה, פורכת כפיה ומתחננת. האחיות בוכות בקול. המשפחה דוממת, החברים מנגבים דמעה — ואני מתכווצת, נשענת על משענות הספה, וכולי אשמה.

פתאום התמלטה מפי אבא אנחה, והוא הוריד את ידיו, שנשארו תלויות ברפיון. דודי תפס את ידו ותקע אותה לתוך ידי. אבא הפטיר בשפתיו, בלי שקולו ישמע.

כך יצאתי לארץ.

בדרך לארץ, בכל תחנה, אני פוגשת יורדים. דיבת

פרידה מחברים וחברות עם העלייה ארצה — 1922
געזעגענונג פון חברים און חברות פאר דער עלייה — 1922

מימין לשמאל — עומדים: דבורה פישמן, דב פלומין, ישעיהו גרובר, צבי הורנשטיין, משה לרנר, שמחה פרלמוטר, מוטל בלכמן, פסיה פישמן, ישראל לרנר, ———, בת־שבע רפופורט, חייקה פלמייסטר, צבי הקדיש. **באמצע — יושבים**: מוליה ברגמן, שיינדל פלמייסטר, פרימה פרלמוטר. **למטה**: סימה מירוצ׳ניק, חיה־פייגה שכטר, מניה רוויטש, **דבורה** פלמייסטר, ריבצי פישמן, ישראל טוס, מוטל גולדפרב, אלקה שכטר, פסיה בלכמן, שרה פלומין, **זאב** לרנר, צבי מיכל.

הארץ רעה בפיהם. בווינה פגשתי יורד, בן עיר. הוא שפך עלי צוננים: בת יחידה מבית אמידים עולה — לא תביא תועלת לעצמה ולא לארץ, אלא תכביד על העבודה המעטה שיש בארץ. אני נושכת את שפתי, לי אין דרך לחזור. אני קובעת לעצמי: אחיה באופן צנוע, אעבוד במאמצים מיוחדים ואוכיח.

ימים ראשונים בארץ

בואי לארץ ב־10.6.1922 חל ערב אישור המאנדאט.* הערבים בחיפה עורכים שביתה. אנו סגורים בקסרקטיני החיטוי והמכס. אין נותנים לצאת. כולי מבוכה. שלחתי מברק לדודי, אחי אבי, שעלה ארצה יחד עם קבוצת החלוצים מעירנו. אין אני בטוחה אם המברק הגיע אליו, ואם הגיע — האם יוכל במצב של שביתה לבוא לקבלני. אני מחליטה לא להישאר בעיר. אצטרף לגדוד העבודה ואשתדל לסגל את עצמי לתנאים הגרועים ביותר.

דודי בא. שאלתי הראשונה אליו היתה אם אוכל לעבוד יחד אתו. תשובתו היתה חיובית. מצב רוחי השתנה לטובה. אני הוזה: רק אעבור את יומי הראשון בעבודה, מיד אריץ מכתב לאבי ואספר לו על הצלחתי הגדולה בארץ, ולחברותי— על עמידתי ברשות עצמי בארצי ומולדתי. אני מיד גוזרת על עצמי את הדיבור העברי ומתענינת באורח החיים של גדוד העבודה, בו דודי וחבריו עובדים. למחרת בבוקר נסענו לתל־יוסף, יישוב על שם יוסף טרומפלדור, שזו שנתו הראשונה לעלייתו על הקרקע. כל דבר מעניין אותי. אני לומדת את אורח חייהן של חברות הגדוד. מה רבה היתה שמחתי כאשר סודרתי לעבודה בחקלאות, במשתלת הירקות!

בלילי הראשון בתל־יוסף עברתי גם את טבילת האש הראשונה. מטר יריות ירד על המשק. לפי הוראות חברותי באוהל, ירדתי לתוך החפירות בהישמע היריות על המשק. למחרת, עם אור היום, רדומה במקצת ובלב שכח וער, יצאתי ליום עבודתי הראשון בארץ.

גבעתיים **שיינדל פלמייסטר־זכאי**

* ע״י מועצת חבר הלאומים ב־24.7.1922.

א חלוצקע פארט קיין א״י*

אין אונדזער היים

איך בין נאָך אַ קליין מיידל און מיר האָבן נאָך צוויי מיידלעך. דער טאַטע איז פון זיין נאַטור אַ שווייגער, די מאַמע אַ געלאַסענע. די רואיקייט לאַסטעט. גרויסע בריווח־דיקע צימערן און אין שכנות די „גאַרבאַרניע״. אויף דער גאַס וווינט אויך די גאַנצע משפחה. אַ דרדקי־מלמד קומט לער־נען מיט אונדז. אַ רירעוודיק יידל, רעדט גיך און פּאַרענ־דיקט מיט אַ פייף. דאָס איז פּייסי דער מלמד. ער לערנט אלף־בית אָבער מיר, מיידלעך, האָבן כלל קיין חשק נישט צו לערנען ביי אַזאַ לערער. מיר פאַרלאָזן דעריבער דאָס הויז נאָך איידער ער קומט. מיר ליידן נישט זיין לערנען און האָבן פיינט דעם טייטל, און באַזונדערס ווען ער באַגאַוווערט זיך אויף זיינע דיקע ליפּן וואָס שטאַרן אַרויס פון זיין געדיכטער באָרד. אַזוי אַרום האָט זיך ביי אונדז אין שטוב געשאַפן אַ ספּעציעלע באַציונג צו העברעאישע לימודים. ווען דער טאַטע איז דעריבער אין איינעם אַ טאָג געקומען מיט דער בשורה אַז ער האָט מיך איינגעשריבן אין דער רוסישער שולע, איז די שמחה גע־ווען גרויס, בפרט אַז דער טאַטע האָט מיר, די עלטסטע אין שטוב, אויך געבראַכט אַ טעקע צו טראָגן אויף דער פּלייצע.

צוזאַמען מיט מיין חברטע שבע ראַפּאַפּאָרט לערנען מיר אין דער רוסישער שולע, שבע געוויינט זיך שנעל צו צו דער „באַרישניאַ״ וואָס לערנט אונדז און צום דירעקטאָר כאַרצענקאָ. רעדט צו זיי פריי, פרעגט, פאַרלאַנגט און טיילמאָל באַקלאָגט זי זיך אויך. ביי מיר אָבער איז די שמחה גיך פאַרשטערט געוואָרן. די פרעמדע סביבה, די שלעכטע באַציונג פון די גוישע חברטעס — איך האָב זיך געפילט ווי אַ געפאַנגענער צווישן גויים. דערצו האָט אויך מיטגעווירקט די גזרה צו באַזוכן די שולע אויך שבת. מיינע יידישע חברטעס האָב איך פאַרלוירן אָבער צווישן די גוישע האָב איך נישט געפונען קיין נייע. כ׳בין געבליבן נישט אַהין נישט אַהער.

דערוואַכונג

דער ערשטער אויפטרייסל איז געקומען צופעליק. דער דאָרפס־גייער משה פריידיס איז באַרויבט און דערהרגעט געוואָרן אויפן וועג. פינף און צוואַנציק רובל האָט מען ביי אים צוגענומען. די שטאָט האָט געקאָכט, אָבער די פּאָליציי איז געבליבן פּאַסיוו. דאָס האָט אַרויס־גערופן גרויס ציטער צווישן דער יידישער באַפעלקערונג. ווען מיין פאָטער האָט דאָס דערציילט אַ קריסט, וואָס פלעגט צו אונדז קומען געשעפטלעך, האָט ער נישט פאַר־שטאַנען וואָס איז דער גוואַלד, זאָגנדיק: „פאַר 25 רובל בין איך גרייט צו הרגענען 25 יידן...״

אין ערשטן יאָר פון וועלט־קריג האָבן יידן געליטן טאָפּלט: פון די דייטשן און פון די אייגענע גויים. איך האָב אַלץ נישט געקענט פאַרשטיין: פאַרוואָס זיינען מיר ערגער ווי אַלע?

אַזוי האָט אָנגעהויבן ביסלעכווייז דערוואַכן אַ נאַ־ציאָנאַלע באַוועגונג. ס׳האָט זיך געעפנט אַ העברעאישע שולע. מיינע חברטעס וואָס האָבן נישט געלערנט אין דער רוסישער שולע זיינען אַריינגעטראָטן אין דער באַוועגונג. ביי יעדער באַגעגעניש האָבן זיי געזונגען העברעאישע לידער. איך בין געווען צווישן זיי שטום. זיי האָבן מיר מקנא־געווען מיט דער שולע, אָבער איך זיי — מיט זייער לעבן און פאַראינטערעסירונגען מיט אַ ציוניסטישן קאָנ־גרעס, אייגן לאַנד, העברעאיש.

אין איינעם אַ שבת האָט אַ חברטע מיך מיטגענומען אין קלוב. איך זע: פאַרשיידענע קרייזן לערנען תנ״ך און יידישע געשיכטע. מיטאַמאָל הער איך וועגן דעם אַז יידן האָבן אַ רייכע, רומפולע געשיכטע. מיין אינטערעס וואַקסט. איך הער וועגן אַ קורס צו לערנען העברעאיש פאַר דער־וואַקסענע. איך טרעט אַריין אין קורס. איך לערן און דער־פיל מיטאַמאָל, אַז דאָס אַלץ איז דאָך מיינס: די שפּראַך פון מיין פאָלק, די געשיכטע פון מיין פאָלק, און אויך אַ לאַנד האָבן מיר אַן אייגנס. כ׳הייב אָן רעדן העברעאיש, שפּענדן פאַר די פאָנדן און קום אַלץ אָפטער אין קלוב פון די „צעירי ציון״, כדי צו הערן רעפעראַטן. אַזוי בין איך אַלץ מער אַריין אין דער באַוועגונג.

---

* שיינדל פעלמייסטער, איצט זכאי, איז די ערשטע חלוצקע וואָס איז עולה־געווען פון אונדזער שטאָט אין יאָר 1922.

פרווו פון עליה

דער „החלוץ" אַרגאַניזירט זיך. עס פאַרשרייבן זיך אָבער בלויז חברים. נישטאָ קיין איין מיידל. איך זאָג מיינע חברטעס: פאַרוואָס זאָל איך נישט אַריינטרעטן אין „החלוץ"? מיינע חברטעס קוקן אויף מיר מיט פאַר־ווונדערונג, ווייל די „צעירי ציון" האָבן געהאַלטן, אַז היות ווי דאָס לעבן אין ארץ־ישראל איז שווער, דאַרף מען אַהין שיקן קודם־כל בחורים, וואָס זיינען פיזיש שטאַרקער און גייסטיק־באַוווסטזיניקער און נישט קיין מיידלעך.

די ערשטע גרופּע פון „החלוץ" איז עולה. איך שרייב זיך דורך מיט די חברים. זייערע בריוו באַגייסטערן מיך. איך מיט נאָך צוויי חברטעס באַשליסן עולה־זיין.

אָן דעם וויסן פון די עלטערן דערליידיקן מיר אַלע פאָרמאַליטעטן און אין איינער אַ נאַכט פאָרן מיר אָפּ קיין וואַרשע. אויפן וועג דערשרעקן מיר זיך. מיידלעך וואָס האָבן קיינמאָל זיך נישט דערווייטערט פון דער מאַמעס פאַרטעך, שרעקן זיך פאַר דער פרעמדער וועלט. ס'פעלט זיכערקייט. מיר קומען צוריק אַהיים.

איך געפין זיך אָבער מער נישט קיין פלאַץ אין דער היים. די מאַמע איז באַזאָרגט, דער טאַטע בייזערט זיך איך קען מער נישט צוריקקומען צום נאָרמאַלן לעבן. איך בלייב אין שטוב, באַזוך מער נישט דעם קלוב. די מאַמע מיט מיין שוועסטער באַמיען זיך מיר אַלץ נאָכצוגעבן. סוף סוף איז די מאַמע מסכים איך זאָל פאָרן. דער טאַטע איז נישט מסכים און ער איז אויף מיר ברוגז.

איך שרייב קיין וואַרשע און באַשטים דעם טאָג פון מיין עליה. דער טאַטע איז פאַראומערט, ער פאַרלאָזט די שטוב, די שוועסטערס וויינען און די מאַמע קרעכצט שטיל. כ'בין צעבראָכן. עס איז מיר אַ רחמנות אויף מיינע נאָענטע, אָבער איך קען מער נישט בלייבן אין שטעטל.

אַרויס פון דער היים

אַט איז געקומען דער טאָג פון עליה. חברים קומען זיך געזעגענען אָבער אין שטוב איז תשעה באָב. דער טאַטע ליגט אויף דער דער סאָפע מיטן פנים צו דער וואַנט. זיין שוואָגער בעט אים ער זאָל זיך געזעגענען מיט זיין טאָכטער וואָס פאָרט אַוועק, אָבער ער דערקלערט קאַטע־גאָריש, אַז ער וועט אַזאַ טאָכטער די האַנט נישט געבן. ער מעקט זי אויס פון דער משפחה און וויל פון איר מער נישט וויסן. די גאַנצע משפחה מישט זיך אַריין: זאָל ער זיין ברוגז אָבער פאַר מענטשן זאָל ער זיך געזעגענען. זאָל כאָטש די טאָכטער וויסן, אַז זי האָט נישט אינגאַנצן איבערגעריסן, אַז זי האָט אַהיים צוריקצוקומען...

די מאַמע בעט רחמים, פאַרברעכט די הענט און בעט זיך ביים טאַטן נישט צו פאַרעקשנעגן זיך. די שוועסטערס וויינען אויפן קול — אַנדערע משפחה־מיטגלידער שווייגן. חברים ווישן אָפּ אַ טרער — און איך, איך בין איינגעקאַרטשעט אין ווייטיק, פול מיט אַ שולד־געפיל. פּלוצים רייסט זיך אַרויס אַ קרעכץ פון טאַטנס מויל, ער שטרעקט אויס אַ האַנט, וואָס בלייבט אין דער לופט. מיין פעטער כאַפּט זי אָן און שטעקט זי אַריין אין מיין האַנט. דער טאַטע זאָגט עפּעס שטיל, ווי צו זיך אַליין.

אַזוי האָט אויסגעזען אונדזער געזעגענונג.

מיין חלום ווערט פאַרווירקלעכט

אויף יעדער סטאַציע טרעף איך יורדים, וואָס רעדן אויס דאָס ערגסטע אויפן לאַנד. אין ווין טרעף איך אויך אַ יורד — אַ בן־עיר, ער גיסט מיט אָפּ ווי מיט קאַלט וואַסער: אַזאַ באַלעבאַטישע רייכע טאָכטער ווי דו, וועסט קיין נוצן נישט ברענגען נישט פאַר זיך נישט פאַרן לאַנד, וועסט מער באַשווערן די ווייניק אַרבעט וואָס איז בנימצא אין לאַנד. איך פאַרבייס די ליפּן, אָבער נישטאָ קיין צוריק. איך באַשליס: איך וועל לעבן באַשיידן, אַרבעטן די שווערסטע אַרבעט און אויסהאַלטן.

מיין אָנקומען אין לאַנד אַריין דעם 10־טן יוני 1922 איז אויסגעפאַלן ערב דער באַשטעטיקונג פון מאַנדאַט *. אין חיפה קומט פאָר אַ אַראַבישער שטרייק. מיר זיינען פאַרשלאָסן אין צאָל־אַמט. מ'לאָזט נישט אַרויס. איך שיק אַ דעפּעשע צו מיין פעטער, מיין פאָטערס אַ ברודער, וואָס איז עולה־געווען צוזאַמען מיט דער ערשטער חלוצים־גרופּע פון אונדזער שטאָט. כ'בין נישט זיכער צי די דע־פּעשע איז אָנגעקומען, און אפילו ווען יאָ צו וועלן זיי מיך קענען פון דאָנען אַרויסנעמען. איך באַשליס נישט צו בלייבן אין שטאָט. כ'וויל אַריינטרעטן אין „גדוד העבודה" און זיך צופּאַסן צו די ערגסטע באַדינגונגען.

מיין פעטער קומט. מיין ערשטע פראַגע צו אים איז צי איך וועל קענען אַרבעטן מיט אים צוזאַמען. דער ערנסט־פער איז אַ פּאָזיטיווער. מיין שטימונג ענדערט זיך צום בעסערן. איך פאַנטאַזיר: נאָכן ערשטן אַרבעטס־טאָג וועל

---

* דורכן ראַט פון פעלקער־בונד דעם 24.7.22.

איך גלייך שרייבן אַ בריוו צום טאַטן און אים דערציילן וועגן מיין גרויסער הצלחה אין לאַנד, און צו מיינע חבר־טעס — וועגן מיין דינסט פאַרן לאַנד און פאָלק. איך באַשליס צו רעדן בלויז העברעאיש און פרעג זיך אויס ווי עס לעבט זיך אין „גדוד" אין וועלכן מיין פעטער און זיינע חברים אַרבעטן.

צומאַרגנס אינדערפרי זיינען מיר געפאָרן קיין תל־יוסף (ישוב א. נ. פון יוסף טרומפעלדאָר), וואָס איז געווען דעמאָלט דאָס ערשטע יאָר אויפן באַדן. אַלץ אינטערעסירט מיך. כ'באַקען זיך מיטן לעבן פון די מיידלעך אין גדוד.

ווי גרויס איז געווען מיין פרייד ווען איך בין צוגעטיילט געוואָרן צו דער אַרבעט אין פעלד, אין גרינס־גאָרטן!

די ערשטע נאַכט אין תל־יוסף האָב איך אויך דורכ־געמאַכט די ערשטע פייער־פּראָבע. אַ האָגל קוילן איז אַראָפּ אויפן דאַך. אויף די אָנוווייזונגען פון מיינע חברטעס אין געצעלט בין איך אַראָפּ אין די גרובנס. צומאָרגנס ווי נאָר עס האָט געטאָגט, בין איך אַרויס — אַביסל פאַרשלאָפן אָבער מיט א פריילעך, וואַכזאַם האַרץ — צו מיין ערשטן אַרבעטס־טאָג אין לאַנד.

שיינדל פעלמייסטער־זכאי

העלייה בשנות העשרים

הפגנת שמחה

לאחר שמועצת מעצמות הברית בסן־רימו הכירה ב־24.4.1920 בזכות עם ישראל על ארץ־ישראל והפכה את הצהרת בלפור לחלק בלתי נפרד מחוזה השלום, פרצה שמחה גדולה במעונות ישראל. בהורוכוב היתה זו שמחת־ההמונים הגדולה ביותר מאז קיומה. יהודים ללא הבדל מפלגה, דתיים וחפשיים, נוער ומבוגרים, נשים וטף, אנשים שלא היה להם שום קשר לציונות, יצאו להפגנת שמחה ברחובות העיר: מי ברכב ומי ברגל, בעגלות, ברכיבה על סוסים, פלוגות רוכבי אופניים — הכל התמזג יחד והפך לתהלוכה המונית. השמחה והשירה פרצו מכל עבר.

היתה זו תהלוכה מאורגנת שעברה בכל חוצות העיר בסדר מופתי. איש לא נשאר בביתו. הנוצרים שהופתעו מהתהלוכה ומהתפרצות השמחה הספונטאנית, היו סבורים שהיהודים כבר אורזים חפציהם ועולים כאיש אחד לא"י. התהלוכה נסתימה בעצרת עם בבית־הכנסת.

ארגון „החלוץ"

בשנת 1920 נוסד „החלוץ" בהורוכוב. מארגניו היו החברים: מרדכי אבצוג, אברהם הירשפלד, נועם זכאי, אברהם חקלאי, ישעיהו פישמאן ויעקב פלומין. אלה גם היו עולי הורוכוב הראשונים (1920). מספר חדשים לאחר מכן עלו: חיים־יעקב ואחותו חיה־פריידה דוברומיל, ואחריהם: ישראל האלפרסון, אהרן ראבין, דוד מילשטין, אברהם פלומין, שיינדל פלמייסטר (זכאי) ושלמה צימרמאן. אלה עולי 1920—1922.

כל העולים שבאו אחריהם כבר עברו הכשרה חקלאית. בן 18 וחצי הייתי בזמן עלייתי. באתי לוורשה ושם הצטרפתי לשיירה של 370 חלוצים־עולים. ביניהם היתה הקבוצה הגדולה על שם קדושי פינסק.

שלמה צימרמן ליד קבר־הרצל בווינה, בדרכו לארץ בשנת 1922
שלמה צימערמאַן ביים הרצל־קבר אין ווין אויפן וועג קיין ארץ־ישראל — 1922

נתיבי עלייה

בשנת 1923 נשלחתי לעבוד במרכז „החלוץ" בפולין. בשנת 1924 הקימותי מטעם מרכז „החלוץ" חוות־הכשרה בכפר ניקולאייב ליד הורוכוב. רוב החברים בחווה היו מאנשי הורוכוב. עמדתי גם בראש המשרד הארץ ישראלי בהורוכוב. מרכז „החלוץ" בוורשה לא היה מאשר לעלייה חבר מהמקום שלא אושר קודם לכן על־ידי המשרד הארץ־ישראלי בהורוכוב.

המשרד הארץ־ישראלי עסק גם בסידור דרכונים וויזות.

ליד המשרד הארץ־ישראלי בוורשה היתה קיימת מחלקת־עבודה והיא טיפלה בחלוקת הסרטיפיקאטים. אני הייתי חבר גם במחלקה זו. כל מי שאושר בהורוכוב לעלייה, היה צריך לקבל גם את אישורה של מחלקת העבודה.

לפי החוק בפולין, לא ניתן דרכון יציאה ליוצאי צבא בגיל 18—20. זו היתה מכה גדולה לתנועת „החלוץ", כי חברי „החלוץ" היו בגיל זה של יוצאי צבא. כדי להתגבר על גזירה זו הוקם ליד „החלוץ" בוורשה משרד לטיפול בהוצאת דרכונים. עמדתי בראש משרד זה. עבודה רבה ומאומצת צריך היה להשקיע כדי להתגבר על רוע הגזירה. הטיפול היה אינדיבידואלי ודרש קשרים בלתי פוסקים עם השלטו־נות. הואיל והורוכוב היתה עיר מחוז, ביקשתי קשרים עם מושל המחוז בהורוכוב וכן גם עם הממונה על הוצאת הדרכונים. כך הצלחתי לסדר בהורוכוב דרכונים הן בשביל אנשי המקום והן בשביל חברים ממקומות אחרים.

עבודה זו בהורוכוב נמשכה עד שנת 1927. לאחר מכן, כשהחמירו שלטונות פולין בהוצאת דרכונים, נאלצנו מחוסר ברירה להבריח את חברי „החלוץ" מפולין, וביניהם את אנשי הורוכוב, דרך הגבול הפולני־צ'כי. מחוסר אמצעי קיום היו מקרים, שחלוצים שהגיעו לפראג היו מתקיימים ממכירת דם מעורקי גופם לבאנק הדם במקום.

מפראג הגיעו החלוצים לווינה, המשיכו לטריאסט, ומשם הפליגו לארץ־ישראל.

חיפה **שלמה צימרמאן**

האבות בעקבות הבנים

פגישה עם אנ־סקי

הימים ימי מלחמת העולם הראשונה. הפגזות והרעשות הבריחונו מהעיר. העמסנו את המטלטלים על עגלה. יצאנו את הורוכוב ונסענו לכפר. כשעייפנו מטלטולי הדרך, עמדנו לנוח ליד תחנה של „הצלב האדום".

לפתע יצא לקראתנו רופא לבוש חלוק לבן, שאל לשלומנו והתעניין לדעת מאין באנו ולאן פנינו מועדות. יחד אתנו הגיעו עוד פליטים רבים, והוא התעניין בגורל כולם. חקר ובדק מה הצרכים של כל אחד ואחד וחילק לנצרכים צרכי אוכל. לאחדים נתן לחם וריבה, לאחרים — ירקות, לנו הגיש טבלה גדולה של שוקולאד וצנצנת מרקחת.

היינו נרגשים מקבלת פנים מיוחדת ולבבית זו. לאחר חקירה ודרישה נודע לנו, כי האיש שקיבל את פנינו היה הסופר ש. אנסקי (בעל „הדיבוק"), שבתקופת המלחמה עבד בצלב האדום הרוסי.

כעבור זמן־מה חזרנו להורוכוב. בינתיים כבשו הגרמנים את העיר. הם ערכו חיפוש בביתנו ומצאו כסף רוסי. היו אלה שטרי ניר מסודרים זה ליד זה לפי מספרים שוטפים. הגרמנים נאחזו בעובדה זו והאשימו אותנו, כי הכסף ניתן לנו מידי הרוסים בעד מעשי ריגול. מיד אסרו את אבי — כמרגל. לאחר תחנוניה והפצרותיה הבלתי־פוסקות של אמא, נגזרה עלינו גזירת גירוש למחנה מארקל, ליד ווינה.

במחנה נפגשנו עם עוד יהודים רבים.

בשנת 1918, עם סיום המלחמה, שוחררנו. נסענו לאושוויץ, בה ישבנו כארבעה חדשים, ומשם חזרנו להורוכוב.

„יהודים לפלשתינה!"

כל הגילגולים שעברו עלי בתקופת מלחמת העולם הראשונה זעזעוני עמוק. ראיתי שהקרקע בוערת תחת רגלינו ואין לנו עתיד בנכר. מיום שחזרתי מן המחנה שליד וינה, לא מש מלבי וממוחי הרעיון כי עלי למהר ולעזוב את גולת פולין.

בנסעי יום אחד עם חברותי לבקר אצל מכרים בקאמ־יונקה צעק אחד השוטרים הפולנים לעברנו: „יהודים,

לפלשתינה!" החלטתי שעלי ללכת בכיוון זה. לא מפני שהגויים רוצים בכך, אלא מפני שאני וחברי משתוקקים לכך.

הצטרפתי לתנועת „צעירי ציון" בעירנו והתחלתי לחשוב על עזיבת הבית ועלייה לארץ־ישראל.

ההתנגדות בבית

את כל הכנותי לעלייה עשיתי בסודי סודות. אסור היה שיוודע להורים שמץ משאיפתי. כשרק גונב משהו להורים על כוונותי אלה — היה הבית כמרקחה. אווירת אבל ממש השתררה סביב. במשך שבועיים חיינו במתיחות בלתי רגילה, ופרט למבטי זעם — לא החלפתי מלה עם אבא. גם כל קרובי המשפחה התנגדו לצעדי. דודי אמר לאבי, שלו הייתי בתו היה קושר אותי בכבלים ולא נותן לי לנסוע. כל זה העלה עוד יותר את זעמו ואת התנגדותו של אבא להחלטתי.

עקב התנגדותו העזה של אבא לצעדי, לא היתה בינינו כל לשון משותפת, ואילו עם אמא יכולתי קצת יותר לשוחח ולהסביר לה את החלטתי. הפצרתי בה, שתרכך את זעמו של אבא ותבין גם לרוחי, שאין אני יכולה להשלים עם זאת שמסתכלים בי על כל צעד ושעל לא כעל אדם שווה זכויות, אלא כעל „ז'יד", יצור נקלה ובזוי. גם אני רוצה להרגיש פעם את טעמם של חיי אדם חפשי.

כל תחנוני והסברותי היו לשוא. על כל צעד ושעל הטיחו כלפי בני משפחתי, הקרובים והרחוקים, שאני ממיטה אסון עלי ועל הורי: התנאים בארץ קשים, לעבודה פיסית אינני מסוגלת, מקצוע אין לי ומשום כך הנני הולכת לקראת כישלון ואבדון צפוי מראש.

„החלוץ" בהורוכוב לקח בחשבון את ההתנגדות העזה של הורי לעלייתי ואישר לי סרטיפיקאט, אף על פי שלא הייתי חברה בהסתדרות „החלוץ" ולא עברתי הכשרה חקלאית.

עלייתי גרמה לטראגדיה בבית.

בשמחת תורה ערכתי מסיבה בביתי, וכדי לא לצער את ההורים — הודעתי שהמסיבה היא לכבוד שמחת־תורה. אך בלבי הרגשתי שזוהי לי המסיבה האחרונה בביתנו.

אז פנתה אלי שרה גלזר ובקשה ממני, שאחכה לה ונעלה יחד. היא התענינה לדעת אילו חפצים לקחתי אתי כדי שגם היא תוכל להתכונן לדרך כמוני. יעצתי לה, בראש וראשונה לקחת בגדי עבודה ונעלי עבודה (גויישע שיך). אני עצמי קניתי זוג נעלי עבודה גדולות והשארתי אותן אצל חברתי, כדי להסתירן מעיני הורי ולא להגדיל את צערם.

באחד בדצמבר 1924, בבוקר השכם, יצאתי את הבית, לאחר מלחמה פנימית קשה, ללא אמירת שלום להורי ולקרובי משפחתי. לוויתי כסף באופן פרטי, לקחתי את החבילות ונסעתי לוורשה. כל הדרך חששתי, שענשי יהיה שאטבע בים — בגלל הסבל הגדול שגרמתי להורי.

הפרידה

שבוע ימים ישבתי בוורשה בבית „החלוץ". מסרתי את החבילות וסידרתי את כל הענינים הקשורים בעלייתי. אך מצפוני נקפני קשות והחלטתי לחזור הביתה כדי להיפרד מהורי, בלי להיות בטוחה כיצד יקבלוני לאחר העדרי.

הגעתי להורוכוב בלילה. לא רציתי לדפוק על דלת ביתנו בשעות הלילה המאוחרות, שלא לגרום להתרגשות על־ידי החזרה הפתאומית.

בסמוך לביתנו היתה מאפייה, בה עבדו בלילה שני אופים. אחד מהם היה קומוניסט. מיד פנה אלי בשמחה לאיד: „ובכן, חזרת סוף סוף מפלשתינה?"

שהיתי במאפייה עד אור הבוקר. ברגשות מעורבים דפקתי על דלת ביתי. חרדתי מקבלת הפנים. אך היסוסי היו מיותרים. מיד עם כניסתי לבית נפלו המחיצות ונתקבלתי בחמימות רבה. אבא שאלני אם לא שיניתי את דעתי. כשעניתי שבאתי רק להיפרד, החל אבי להתעניין בתכניותי בא"י. לבסוף הוסיף: „תבואי לשם, תבדקי את המצב, ואולי נגיע גם אנחנו לא"י באחד הימים".

נשבר הקרח והורי ליווני לתחנת הרכבת.

עליית המשפחה

לאחר בואי ארצה שמרתי על הקשר עם משפחתי בגולה. על אף התנאים הקשים בשנים הראשונות שלי בארץ, כתבתי תמיד הביתה את היפה והטוב.

אחותי שרה ז"ל החליטה גם היא לצאת את הבית. היא הלכה להכשרה בקלוסוב. הסיכויים שתקבל סרטיפיקאט היו קלושים מאוד. לא רציתי שההורים יחשבו שאני גורמת ליציאתה מהבית ולכן לא עזרתי לה, עד שבאחד הימים קיבלתי מכתב מהורי, בו ביקשו את עזרתי. לזה, כמובן, צפיתי. בעזרת משקי קיבלתי סרטיפיקאט בשבילה. היא

עלתה ארצה ב־1933, והיתה מאושרת על אף תנאי החיים הקשים. הקימה משפחה, השיאה בת, ולפתע, קטף אותה הגורל האכזרי, בדמי ימיה, בשנת 1958.

אחרי נסיעתה של שרה החליט גם אחי צבי לעלות ארצה — באניית המעפילים הראשונה „וולוס".*

כשנשארו ההורים רק עם בן הזקונים נתן, החליטו ללכת בעקבות הבנים, ושוב פנו אלי בבקשה שאעזור לעלייתם ארצה. כבר היינו שלושה בנים בארץ. בכוחות משותפים עזרנו לעלייתם.

אין לתאר את אושרו של אבי, אבל הוא לא ארך זמן רב, כי באותה שנה נקפד לפתע פתיל חייו. אמא ז"ל הספיקה עוד להיות אתנו בארץ 21 שנה, לרוות נחת מן הבנים והבנות, הנכדים והנינים.

תל־יוסף

דבורה גרין (בן־צבי)

* הגיעה לראשונה לחופי הארץ ביולי 1934. רק 50 ממעפיליה הצליחו לעלות על החוף. האנייה חזרה ללב הים וטולטלה מנמל לנמל במשך שלושה חדשים.

דרך הרים, דרך גבולות...

בכל הדרכים

הימים ימי העלייה הרביעית.

לא תחנוני אבא, לא בקשות קרובים וידידים, ואף לא הפצרות הרבי מטריסק בכבודו ובעצמו יכלו להניאני מהחלטתי הנחושה לעלות לארץ־ישראל: יצאתי להכשרה חקלאית מטעם סניף „החלוץ" בהורוכוב, אושרתי לעלייה והודעתי לכל בני ביתי, ידידי ומכרי: עלייתי קרובה!

ערב צאתי מן העיר, לאחר גמר כל ההכנות, נתקבלה לפתע ידיעה דחופה משלמה צימרמאן, שבמרכז „החלוץ" בוורשה נערך חיפוש מטעם השלטונות והיה הכרח לשרוף ניירות ודרכונים, וביניהם גם את הדרכון שלי. עלי לחכות, איפוא, להוראות נוספות. כגורל האחרים יהיה גם גורלי.

החלטתי, כי לא אשב בחיבוק ידים ואצפה להוראות.

יחד עם שני חברי יצאתי לדרך והגעתי לוורשה. במרכז „החלוץ" נרמז לנו, שהואיל ואנו בגיל הצבא — עלינו לחזור הביתה, להורוכוב, ולשרת בצבא. ואכן, רבים מן החלוצים מערים שונות, שהגיעו גם הם לוורשה, חזרו לבתיהם כלעומת שבאו. אני וחברי החלטנו, כי עלה נעלה בכל הדרכים ובכל האמצעים. הסברנו לחברי מרכז „החלוץ", כי כבר שרפנו מאחורינו את כל הגשרים ואין לנו לאן לחזור.

בפרוטותינו הדלות שכרנו מקום לינה אצל משפחה ענייה. במשך חדשיים התגלגלנו על רצפה, אך לביתנו, להורוכוב, לא שבנו.

יום אחד נרמז לנו מטעם מרכז „החלוץ" העולמי שאם נעבור לארץ שכנה, יוכלו להמציא לנו לשם את הסרטיפי־קאטים (רשיונות העלייה). הוצע לנו לעבור לצ'כוסלובקיה ולפנות להסתדרות „החלוץ" במקום. יחד עם זאת נאמר לנו ברורות, שמעבר הגבול קשור בסכנת נפשות. רבים ניסו לחצות את הגבולות באופן בלתי ליגאלי ונהרגו על־ידי שומרי הגבול. אני וחברי לא חשבנו הרבה. הודענו בלשון ברורה, כי החלטתנו נחושה להגיע לארץ־ישראל ושום פגעים וסכנות לא יעכבונו בדרכנו.

וכך יצאנו לדרכנו המסוכנת, בה ארב לנו המוות על כל צעד ושעל.

הברחת הגבול

תחנתנו הראשונה היתה קראקוב. בבואנו לסניף „החלוץ" במקום, קיבלנו את ההוראות הדרושות להמשכת דרכנו. נשאלתי אם יודע אני להשתמש בנשק. כאשר עניתי בחיוב, הציע לי אחד הבחורים את אקדוחו, בהסבירו כי אזדקק לו בהרים וביערות. מקראקוב נשלחנו לטארנוב, משם כיתתנו רגלינו בכיוון הרי הקארפאטים, לכפר סמוך לגבול צ'כיה, בו חנה משמר הגבול הפולני.

לפי כתובת שניתנה לנו הגענו לביתו של איכר אוקראיני. בקומת הקרקע של הבית היה בית־מרזח. האיכר לקח מאתנו כל שהיה לנו — עד הפרוטה האחרונה שבכיס וגם את הבגדים שהיו לנו, הסתירנו בעליית גג והבטיח להעבירנו את הגבול בלילה. הוא הזהיר אותנו, כי עלינו להיות מוכנים ללכת ברגל במשך כל הלילה בהרים, ורק לפנות בוקר נגיע לצ'כוסלובקיה.

כשהחשיך היום הגיע צעיר אוקראיני וקרא לנו ללכת

אחריו. עלינו להרי הקארפאטים. סופת שלג ורוח זלעפות קידמו את פנינו. אחר ארבע שעות של הליכה מייגעת וכרוכה בסכנת נפשות, הגענו עייפים, רצוצים ורטובים לכפר קטן במרומי ההרים, שביקתותיו היו מפוזרות במרחק רב זו מזו. מורה הדרך הכניסנו לבית יהודי, ביתו של שוחט, שגר שם יחד עם אשתו ושתי בנותיו. לאחר שהחלפנו כח וסעדנו את לבנו, יצאתי החוצה לראות אם פסקה סופת השלג.

לפתע הרגשתי שתי ידים לופתות אותי. נדהמתי בראותי לפני את בתו של השוחט כשדמעתה על לחיה, והיא מתחננת: „הישאר אצלנו זמן־מה, אנו כבר נדאג לך ונעבירך את הגבול. עוד לא קרה שמישהו ינסה לחצות את הגבול בכיוון זה ויישאר בחיים". היא התייפחה בדברה, אך בכיה ותחנוניה היו לשוא.

האוקראיני האיץ בנו להתקדם. סופת השלג לא פסקה. הכפר שכן בפסגת ההר, והיה עלינו להגיע לפסגה גבוהה יותר ממולו. בשארית כוחנו שרכנו דרכנו באפילה עד שנאלצנו לבקש מקום חנייה, כדי להינפש מספר דקות. לאחר שנתקלנו בסלע שטוח ישבנו לנוח. אחר חמש דקות נרדמו שני הבחורים שהיו אתי. מורה הדרך האוקראיני, שהיה סבור שתרדמה נפלה על כולנו, החליט לנצל את ההזדמנות ולהסתלק. לאחר דקות אחדות החל לרוץ חזרה בדרך בה באנו. אני שלא עצמתי עין, עקבתי כל הזמן אחר תנועותיו של המבריח האוקראיני, הוצאתי אקדח ויריתי. היריה השפיעה והאוקראיני חזר.

הוספנו לרדת במורד ההר והגענו לנחל קטן, בו זרמו מים מינראליים. צלחנו את הנחל ורגלינו דרכו על אדמת צ׳כיה. מורה הדרך הביאנו לכפר, לביתה של אשה זקנה — והסתלק. האשה השקתה אותנו מים והבטיחה, שבבוקר השכם תנסה למצוא איכר, שיביא אותנו לעיירה הצ׳כית הסמוכה.

ואכן, בבוקר באה עגלה רתומה לשני סוסים ויצאנו לדרך. שכבת השלג היתה בגובה של מטר וחצי. רק לאחר חמש שעות של נסיעה מייגעת הגענו לעיירה בארטונוב ושמנו פעמינו לעבר בית הכנסת.

מסע הנדודים

לדאבון לבנו נתקלנו מיד בלוויה. פגשנו את חברי סניף „החלוץ" המקומי, כשהם צועדים אחר ארונותיהם של שני חלוצים מפולין, שנורו ונהרגו בנסותם לעבור את הגבול. שילוב מאורעות זה עורר בנו את ההרגשה האיומה, כי בהלווית עצמנו — אינה לנו המקרה להשתתף...

כאשר יצאנו לדרכנו המסוכנת, נמסרה לנו ע"י מרכז „החלוץ" בוורשה כתובת של עסקן ציוני בבראטיסלאבה, בירת סלובאקיה, שאליו היינו צריכים להגיע.

סניף „החלוץ" בבארטונוב דאג לכרטיסי רכבת. אחר נסיעה של לילה שלם הגענו לבראטיסלאבה. דפקנו על דלת ביתו של האיש, שכתובתו נמסרה לנו בוורשה. לקראתנו יצא עורך־דין יהודי, נמוך קומה, גיבן, הכניסנו לחדרו ושאל לחפצנו. סיפרנו לו את כל פרשת גלגולינו והדגשנו, כי מרכז „החלוץ" בוורשה הבטיח לנו להעביר סרטיפיקאטים בשבילנו לצ׳כוסלובאקיה.

הרושם שקיבלנו משיחה זו היה, שהאיש מעמיד פנים שאינו רוחש אימון לסיפור שלנו. לאחר שאלות אחדות הודיע לנו, שכנראה טעינו בכתובת — אין הוא עוסק בעניני עלייה. הוא ביקש מאתנו לעזוב את ביתו.

החל ויכוח סוער, שנמשך זמן רב. הודענו לו ברורות, שלא נזוז מביתו, כי אין לנו מכיר וגואל בעיר הזאת, ואין לנו לאן לפנות ולאן ללכת. לבסוף אמר לנו, שבעיר מריש־אוסטרוי ישנה חוות־הכשרה מרכזית של „החלוץ", והוא מייעץ לנו להגיע לשם.

האחיות איידים—מייזליש—אטינגר

תצלום פרידה של אסתר איידים מבנות משפחתה, עם עלייתה ארצה בשנת 1932

יושבות (מימין לשמאל): סימה אטינגר, — — —, רבקה אטינגר; **עומדות:** גיטל איידים, פריידה מייזליש, אסתר איידים, חוליה מייזליש, רויזה מייזליש

למחרת בבוקר עלינו לרכבת, שעשתה את דרכה למריש־אוסטרוי. בהגיענו למחוז חפצנו פנינו למרכז ההכשרה של „החלוץ" בעיר. היתה זו קומונה חלוצית, הכשרה עירונית. החברים עבדו בבתי חרושת בעיר והכשירו את עצמם לעלייה לא"י.

סניף „החלוץ" במריש־אוסטרוי פנה למרכז „החלוץ" בוורשה. לאחר שישה שבועות נתקבלו סרטיפיקאטים בשבילנו.

מבראטיסלאבה עשינו דרכנו לווינה, בירת אוסטריה. שם שהינו חודש ימים, כי לא היה בידינו כסף להמשך הנסיעה. הקהילה טיפלה בנו וציידה אותנו בהוצאות דרך עד טריאסט שבאיטליה. בטריאסט עשינו שוב חודש ימים, עד שקיבלנו מוורשה כרטיסי אנייה.

בעירום ובחוסר כל הגענו לא"י לאחר מסע־נדודים והרפתקאות, שארך שמונה חדשים, מסע שהחל בשנת 1925 ונסתיים בשנת 1926.

תל־אביב **נחום מילשטיין**

„להתראות בארץ!"
(תצלומי פרידה)

חברים נפרדים מאברהם פלומין בעלותו ארצה (1935)

יושבים — מימין: פינחס רפופורט, ישעיהו האק, שרה גייבלר, שלמה ברגר, ברוך שוורצאפל; עומדים: חיים פלומין, רבקה שוסטר, רייזל פלמייסטר, אברהם פלומין, רחל מיכל, ישראל מונוסוביץ.

תצלום פרידה מברוך צימרמן בעלותו ארצה בשנת 1933

יושבים (מימין): נחה טוס, ברוך צימרמן, מרים זינגר; עומדים (מימין): רוסי צימרמן, אהרן גריין, דבורה רבין, יצחק גורנשסיין, חיה פוגל.

תצלום פרידה מחנה גרובר

יושבים: אידל מש ואשתו סוניה (גרובר); בזרועותיהם — בניהם יוסי ורפאל; לצידיהם — מרדכי (מימין) ואייזיק, בני לייב רבין; עומדות למעלה — חנה גרובר ושרה מש.

משפחות נפרדות מבניהן העולים

משפחת פלומין־פלמייסטר־ברגר — ארבעה דורות — ביום עליית שרה וצבי ברגר ארצה (27.2.1935)

עומדים (מימין לשמאל): בערל פלומין, שמחה פלומין, גננדיל פלומין, שואל פלומין, ווגה פלומין, חנה פלומין (בארץ), אברהם פלומין (בארץ), חיקה פלמייסטר, שמואל פלומין, רייזל פלמייסטר, טובה פלומין, רבקה פלמייסטר, דבורה פלמייסטר (בארץ), פסיה בלנק, פנחס בלנק, מרים קופרמן, שרה ברגר (בארץ), צבי ברגר (בארץ), אברהם פלומין. **יושבים:** יצחק פלומין, אלקה פלומין, שרהקה פלמייסטר, הערש־בר פלמייסטר, הניה־בילה פלומין, שלמה פלומין, יעקב־לייב פלמייסטר, אסתר פלמייסטר, בלה ברגר, מאיר ברגר; **על הברכיים, הילדים:** דוד פלומין, בן ישראל לרנר, אשר פלומין, נוני׳ פלומין, צילה פלומין, בוזי בלנק.

משפחת פליט — תצלום פרידה ביום עלייתן של פרומה ומלכה לארץ, — פברואר 1933 →

ההורים — יוסף ולאה; הילדים — פרומה, מילכה, ישואל, צלה. יצחק ושמחה.

← **משפחת איינבינדר — תצלום פרידה משושנה איינבינדר**

בחזית: הבת שושנה; **באמצע:** ההורים משה ובריינה; **למעלה:** האחים שלמה ואליעזר והאחות טיבה

משפחות נפרדות מבניהן העולים

משפחת אברהם קריגר — תצלום פרידה מבלה קריגר

עומדים (מימין): מטיל, אהרן, גולדה, ישעיהו, פנחס ; יושבים (מימין): בלה, לאה, האם רייזל, ישראל.

משפחת זינגר — תצלום פרידה מדב זינגר

מימין לשמאל — עומדים : אברהם קייבל, שרה זינגר, שמואל זינגר, משה רוכל, מרים זינגר ; באמצע : זאב (וועלוול) זינגר, חסיה זינגר, בערל (דב) זינגר ; למטה : רייזל זינגר, שמחה זינגר,

משפחת שמואל קריגר — תצלום פרידה ממניה קריגר

יושבים למטה (מימין לשמאל): חנה קורח, לייבל בריזניק, חנה בריזניק, אפל, אפל ; יושבים למעלה מהם : רייזיל קריגר, חיה קריגר, מניה קריגר, שמואל קריגר, לאה גולדפרב, בלומה קורח ; עומדים בשורה ראשונה : חיים קוצ׳ר, לאה קרמר, אהרון גולדפרב, שרה אפל, אברהם קורח ; עומדים בשורה השניה : פרץ קריגר, אברהם בריזניק, גולדה קרמר, ישעיהו קרמר ; עומדים בשורה השלישית : ניניה קריגר, שרה בריזניק, משה קריגר, אברהם בלככן, מאטל בלככן, יהודה דרונק, הודליס, הודליס, קופכן, פנחס קריגר, אפל.

בת 14 הייתי

בת 14 הייתי בעזבי את בית הורי.

זכורות לי השעות שלפני פרידתי האחרונה מהורי ואחותי הצעירה. הדבר היה בעיר למברג, לפני עלותי לרכבת המובילה לעבר גבול פולין־רומניה, בדרך לארץ. אשה אחת פנתה לאמי: „מנין לך האומץ לשלוח את בתך, בת ה-14, לארץ ישראל בזמן הזה (היו אלה שנות המאורעות תרצ"ו—תרצ"ח), ורק לפני שנתיים שלחת את בנך וסבו?" אשה זו לא ידעה, שהיתה זו מטרת הורי, שילדיהם יגדלו ויתחנכו בארץ, בה נמצאו כבר קרובי משפחה רבים שלנו, כדי שגם הם יוכלו אחר כך להצטרף אל ילדיהם.

זכורים לי: ימי ששי בשבוע, בהם הזכירה אמי לנו לא לשכוח לקנות בולי קק"ל כדי למלא את הפנקסים. צירפנו בול לבול ונאגר לנו אוצר של נופי הארץ; ימי פורים, בהם התחפשנו במסכות המסמלות דמויות מהארץ; ט"ו בשבט, יום בו כל תלמידי בית־הספר „תרבות" הלכו מבית לבית לאסוף תרומות למען הקק"ל.

הימים בהם קיבלנו את „דבר לילדים" היו לנו ימי חג. כולנו ידענו ללוות בשמחה ובהרגשת אושר כל נקודה חדשה וכל הישג בארץ.

אחי היה חבר ב„השומר הצעיר", ואני — ב„החלוץ הצעיר". המורים לא קיבלו ברצון את הליכתנו לתנועה, אך ההורים היו לצידנו.

זוכרת אני את הפעולה לאיסוף כספים למען עלייה בלתי ליגאלית. לשם כך עמד לבקר בעירנו יצחק צוקרמאן, שהיה אז חבר במרכז „החלוץ", ואמי פעלה ועזרה בכל לבה.

ביתנו היה פתוח לחברי ההכשרה של „החלוץ", שהוקמה בעיר שנים מספר לפני המלחמה. מתוך קריאה והתעניינות בדברי שליחים דבקה אמי באמונה בצורת החיים בקיבוץ וראתה בו את עתיד ילדיה.

מונחים לפני מכתבים מאמי לאחר ועדת פיל * ופירסום „הספר הלבן".** היא לא חדלה מעודד ומקוות. מכתביה האחרונים — בחלקם — שבועות מספר לפני פרוץ המלחמה ובחלקם כבר משטח הכיבוש הרוסי — נכתבו מתוך ידיעה ברורה שלא יוכלו לעלות ארצה ושל כל הצפוי להם שם. בד בבד עם זה — ביטוי לאושר הממלא את לבה על שאנו, ילדיה, פה, בארץ לה חונכנו.

שמורים עמי מכתבים מחברות וממדריכים על הערצתם לבית הורי וכן מכתבים מאחותי וחברותי בימי השלטון הסובייטי, כתובים עברית, על פגישות חשאיות של ילדי התנועה בביתנו. הורי מעודדים אותם ובלי פחד מאפשרים לאחותי וחברותיה להוסיף לפעול.

כאשר באה אסתר גרוסקופ בימי המלחמה ארצה, סיפרה לי על שיחתה עם אמי, שידעה שפניה של אסתר מועדות לארץ — על חיפוש דרך להעברת אחותי אלינו. אמי שלחה לי על־ידי אסתר את נשיקתה האחרונה...

מכתבה האחרון חדור אומץ לב וחרדה של אם לבתה. היא כותבת לבתה, שמעתה עליה לדעת למצוא את דרכה לבדה, להיות שמחה ומאושרת, כדי שהם שם יוכלו לקבל בשקט את המחכה להם.

בית ציוני, ספוג חלוציות ואהבה לארץ ולאנשיה.

דואב הלב על אחותי ועל הורי, שגידלו וחינכו אותנו לאהבת הארץ ועזרו באשר יכלו — ואליה לא הגיעו...

צילה הורביץ
שדות־ים

פייבל ופסיה הורביץ ובנותיהם צילה ועתליה (אטל) בשנת 1938

* ועדה מלכותית בריטית, בראשות הלורד פיל, שנשלחה לארץ בעקבות מאורעות 1936. במסקנותיה המליצה על פתרון של חלוקת הארץ למדינה עברית, מדינה ערבית ושטח של מנדט בריטי.

** פורסם ע"י הממשלה הבריטית במאי 1939, ועיקרו הקפאת התפתחותו ועתידו של הבית הלאומי היהודי.

באניית־משא בלתי ליגאלית

היינו משפחה גדולה, שמונה ילדים. אבי היה מחסידי טריסק. אמי היתה פחות אדוקה. כן גם אנחנו הילדים. אך מעולם לא עשינו דברים להכעיס. אהבנו מאוד את ההורים והתייחסנו אליהם בכבוד.

אבא היה סוחר תבואה והיתה לנו גם חנות לבירה. לא קל היה לכלכל משפחה גדולה — אני זוכרת זמנים שלא היתה לנו פרנסה. אולם בכל המצבים — שאיפתם של ההורים היתה לתת חינוך לילדים.

אחיותי למדו אצל שמחה פרלמוטר ואני — בבית־ספר „פובשכנה". לא ידעתי ולא נתקלתי באפליה ואנטישמיות. משום מה זכיתי ליחס טוב, הן מצד התלמידים והן מצד המורים. פעם הלשינו עלינו, שאנחנו מבקרים בסניף של „החלוץ". נענשנו, אך זה לא הרתיע אותנו. החלפנו את מקום הסניף והמשכנו לבקר בו.

חייקה גויאר (מימין) וחנה קליגר

הצרות התחילו רק אחר כך. האנטישמיות פשתה יותר ויותר. היהודי נדחף החוצה. לא ניתנה ליהודים גישה למישרה ממשלתית ולא היה מנוס מהמיסים. לנוער היהודי לא היה מה לעשות. חסר היה אויר לנשימה.

התחלנו לחפש מקום לברוח אליו. לא היססתי הרבה ויצאתי להכשרה. אמנם ההורים התנגדו מאד, אבל אחותי ר ח ל תמכה בי. הצלחנו לשכנע את ההורים.

היתה אז תקופת גאות בהכשרה. בא הרבה מאוד נוער, אך סרטיפיקאטים לא ניתנו. שבע שנים עשיתי בהכשרה. למדתי שם לעבוד ולרעוב. קיבלתי זאת באהבה. ידעתי: תמורת הסבל מחכה לי מולדת, ארץ בה אהיה חופשית.

כשבאתי הביתה כדי להתכונן לעלייה — היתה כבר מתיחות גדולה: הנה תפרוץ מלחמה. האוקראינים ניצלו את ההפקרות, שדדו חנויות, פוצצו שמשות, היכו יהודים ברחובות. בערב היה פחד לצאת לרחוב. גם השוטרים הפולניים עשו כרצונם: רשמו פרוטוקולים (רפורטים), בלי חמלה, ולא היה בפני מי להתלונן.

אני זוכרת מקרה: נכנס שוטר לחנות שלנו, הוציא ממחטה מהכיס, ניגב את הרצפה ואמר: „מלוכלך אצלכם!" רשם פרוטוקול, וכעבור שבוע היה עלינו לשלם 20 זהובים. או מקרה אחר: הפקידים שהיו קונים בהקפה כל החודש מצרכים, היו פורעים את חובותיהם באחד בחודש. והנה הולך אלינו לקוח לשלם את החוב. פוגש אותו פקיד אחר ושואל: „לאן, קולגה?" „לשלם לגויאר את החוב". ההוא צוחק לו: „מה, השתגעת, לשלם ליהודי — הרי המלחמה מאחורי כתלנו".

דברים אלה שמעתי במו אזני.

עליתי בעלייה בלתי ליגאלית, באניית־משא. כל הדרך היינו סגורים ולא ראינו לאן מפליגים. כאשר נראו אורותיה של חיפה, היתה שמחתנו עד לב השמים. פתאום מודיעים לנו, שהלילה לא נרד. פירוש הדבר היה ברור לנו... התרחקנו ללב ים. בלילה שוב התקרבנו כדי לרדת, אך לשוא. כך הסתובבנו בים. האוכל אזל, אזלו גם המים. רבים חלו ולא היו תרופות. כבר אירע לנו מקרה מוות. אז הוחלט: „לחיים או למוות" — הלילה יורדים! היה עלינו לזרוק לים כתובות, תמונות וכו'. הבריטים שמרו עלינו היטב. ברגע שהתקרבנו לחוף, תפסו אותנו. היו בכיות, צעקות, התעלפויות. מיד באו פקידים מהסוכנות. אחרי משא־ומתן מייגע שיחררו אותנו.

חדשיים לאחר בואי ארצה, פרצה המלחמה. עוד הספקתי לקבל גלויות אחדות מן הבית. כתבו לי, שלא אדאג להם, האחיות עובדות בפקידות, והלוואי שהרוסים היו באים לפני שנים...

לא שמעתי עוד על אדותיהם. הייתי יושבת על יד הרדיו, אולי יודיע לי מישהו. מצפוני לא היה סהור על שלא הצלחתי להעלות איש מן המשפחה. בלילות לא ישנתי. בכיתי. חלמתי חלומות זוועה.

רק כעבור ארבע שנים התחלתי לחשוב על הקמת בית ומשפחה.

כעוז חיים

דובה דגן (גויאר)

נועם זכאי / שלושה דורות

אבא

1912. בית אבא רוגע ושלו, בעל סדר חיים קבוע. מדי שבת מתכנסים חסידי טריסק, מקדשים על היין ומקנחים במיני תרגימא, שוקעים בסיפורי נפלאות, משמיעים חידודים ממימרות הרבנים ומספרים על אורח חייה של החצר הטריסקית. בימות החול, לאחר תפילת מעריב, הופכים בדף גמרא ומפליגים בפילפול על קל וחומר, היקש וגזירה שווה.

הבנים הגדולים מתאבקים בעפר רגליהם של ההורים החסידים, עומסים עמהם את הנוהג והמסורת, ואין סוטה.

לפתע, כאבן שנשלכה לתוך נהר שוקט, השתרר אי־שקט ב„קלויז" הטריסקי. חתנים משכילים הובאו מן החוץ לבנות־העשירים. מספרים, שהם קוראים את „הצפירה". מפה לאוזן נמסר, כי אחד מחובשי בית המדרש הסתייע בוויכוח במאמרו של נ"ס * „אורח לשבת", בן השוחט נתפס בקריאת ספרו של לוינסקי ** „מחשבות ומעשים", והשמש מצא באחד ה„שטנדרים" את הספר „דור דור ודורשיו".***

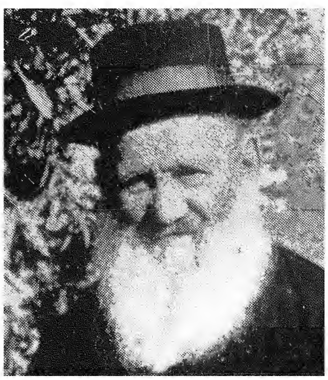
צעירי הקלויז התחילו פתאום לדבר על תכלית. משיחים הם בקינאה על בניהם של הגלב והחובש, הלובשים מדים ולומדים בבית־ספר רוסי.

קול עובר מפה לאוזן: מורה לרוסית ומורה לעברית התחברו יחד והם פותחים בית ספר. שוקע כל צעיר במחשבות על יד דף הגמרא. כל אחד כמה להיות בין לומדי בית־הספר, ואין מרהיב. למחרת היום לוחשת האחות הבכורה על אזנו של הצעיר בבנים, תוחבת לידו חריסטו־מאטיה רוסית וספר לימוד עברי ומשלחת אותו לבית־הספר — והכול חרדים מה תהא תגובתו של אבא על זה.

אבא מחשה. לא פעם מרגיש הוא בעיסוקם של בני הנעורים, המתלקטים בבית וקוראים ביחד, מתכנסים ביום הזיכרון להרצל ועורכים אזכרה — והוא כלא יודע ומרגיש.

הנוער הלומד בבית־הספר מחליט לדבר רק עברית, וביניהם גם בני ביתנו. בשבתנו בשבת מסביב לשולחן ומדברים עברית, קורנות פני אבא והוא מעיר בהלצה: „ודאי אתם מדברים בלשון הקודש מפני קדושת השבת". רב העיר מעיר לאבא על בנו המדבר במועדון של „צעירי ציון" בלשון הקודש בגילוי ראש. אבא מתחכם ואומר לבן: „מחמת הקושי בדיבור העברי, מכביד ודאי הכובע עליך".

באחת השבתות, כשהחסידים בבית אבא משוחחים על ביאת המשיח, פונה אחד החסידים לבן בשאלה: „מה דעתך, מתי יבוא משיח?" הבן עונה לו: „חוץ מן הציונות אין משיח לישראל". הכול נדהמים מהתשובה החצופה הזאת. אבא מתרץ, שהבן התכוון לדברי חז"ל: „אין משיח לישראל, שכבר אכלוהו בימי חזקיהו".

ר' יצחק־זאב זכאי

הפעולה הציונית בעיר מתרחבת. בניו הם במרכז הפעולה, ואבא עומד בוויכוח קשה עם האדוקים המתנגדים לבית־ספר ולציונות. הוא מסביר להם לפי דרכו, שלכל הפחות ידעו הצעירים פרק בתנ"ך וביהדות.

הגיעה שנת 1917. הרחוב היהודי תוהה על העתידות, לקראת התקופה שלאחר המלחמה. עמים שונים קמים לתחיה. בסביבה נטושה המלחמה בין האוקראינים והפולנים: מי ישלוט בוולין? מאוויים חדשים מתעוררים בנוער היהודי, גם הוא עורג לתחיה. שם ציון נישא על כל שפתיים. הדים מתגלגלים מערים רחוקות על הרחבת פעולותיהם של „צעירי ציון". בשורה מרנינה יורדת על עיירות ישראל בגולה: הצהרת בלפור!

לכבוד המאורע מתארגנת בעיר תהלוכה של הנוער. הרב וחבר חסידיו, וביניהם אבא, הצטרפו לתהלוכה. ראו זאת אנשי העיר, הצטרפו גם הם. תהלוכה רבת עם.

---

* נ"ס — נחום סוקולוב (1831—1936), שבעריכתו הפך „הצפירה" לעיתון יומי (1886).

** א. ל. לוינסקי (1858—1910) — פיליטוניסט וסופר עברי נודע. על שמו — הסמינר למורים וגננות בת"א.

*** ספר על תולדות התורה שבע"פ עד אחר גלות ספרד מאת החוקר א. ה. ווייס (1815—1905).

שנת 1920. בנו הוא בין העולים הראשונים והוא אינו מעכב בידו ומוסר לו את ברכתו, שהוא יהיה לו כיוסף בשעתו לאביו יעקב. וכשאחד האדוקים תוקף את החלוצים ומנבא שהארץ הקדושה תקיא אותם, כי הם אינם דתיים, עונה לו אבא בנחת: „הצטרפו אליהם ועלו עמהם ותורו להם את דרך הישר".

הבן בארץ. הבית בעיירה — מרכז הפעולה הציונית. כשמתקבל מכתב מן הבן, מקריא אותו אבא לפני האברכים ב„קלויז", שנתפסו לציונות, מטעים הוא כל ביטוי ודורש אותו על כל אופניו.

האם פורשת מהחיים, הבת מתעכבת מלעלות, את הסרטיפיקאט שלה לעלייה מוסרים לאח הצעיר. לאחר זמן אבא מדבר על לבה של הבת לבל תתעכב בגללו ותעלה, הוא יבוא אחריה.

עולה בן הזקונים, עולה הבת, עולים הנכדים הגדולים ולאחר מזה מתפשטת בעיר שמועה תמוהה, כי ר׳ יצחק זאב, בגיל של 68, מתעתד לעלות ארצה. חסידי טריסק נדהמים, עלייתו מביאה אותם במבוכה.

עלייתו של אבא מכה גלים בעיר. פתאום נזכרים הורים, שיש להם בנים בארץ, והם מבקשים בחשאי סרטיפיקאט.

אבא בארץ, בנו בשכונה * מעמיד לרשותו חדר מיוחד. כלתו קונה כלים מיוחדים ומשתדלת שהכול יהא בתכלית הכשרות. בתקופה קצרה זו שהוא נמצא אצל הבן בשכונה, הוא מרכז סביבו את באי בית המדרש וקורא בפניהם „שיעור": לחלק מהם — ב„משניות" ו„עין יעקב", ולמשנהו — פרק בתלמוד.

מדברים ביניהם זקני השכונה, כי מיום שיצחק זאב זכאי בא קם בית הכנסת לתחיה.

נדמה לו לאבא, שהוא גורם טרחה יתרה לבית בנו ולכלתו. הוא מבקש להעבירו לבית הבת אשר בקיבוץ. שם

* שכונת בורוכוב.

נועם זכאי — פרידה מבית־אבא עם העלייה לארץ בשנת תרפ"א
נועם זכאי — געזעגנונג פון זיין פאטער־היים מיט זיין עלייה אין יאר תרפ"א

מימין לשמאל — בשורה הראשונה למעלה: נועם, והאחיות מרים ורבקה; באמצע: האם חנה, האב יצחק־זאב, האחות פּניה ובעלה אייזיק פיש; למטה — הילדים: חיים־לייב, יוסקה, ניוניקה, לאה — בני אייזיק ופּניה, והאח אריה (על ברכי אבא).

יעסוק במקצת בעבודה, ויתר היום — בלימוד תורה בתוך חוג של זקנים, המתרכזים אצל בניהם שבקיבוץ.

נכדים

באה מלחמת השחרור. הנכדים בעמדות. אחת הנכדות נופלת ומניחה שני יתומים קטנים. הוא נושא זאת בגבורה ומבקש מיתר הילדים לא להרפות את הקשר עם היתומים.

אנו מבקרים אותו לעתים. כל משאלותיו הן, שלא יפול למעמסה ושיוכל לשרת את עצמו ויישאר עד סוף ימיו בשכלו הצלול.

זכה אבא לחיות כעשרים שנה בארץ, לא נפל למעמסה על איש ושכלו עמו עד סוף ימיו.

גבעתיים

יצחק זאב (איציק וולף) זכאי

א.

לכאורה חנוני קטן, אבל איזה יהודי נפלא היה! בין מכירת דג מלוח אחד למשנהו, או כל מצרך אחר, היה תמיד מפזם משהו: פסוקים מפרשת השבוע או מהתלמוד, ואולי השיעור מאתמול ב„שטיבל". ארץ ישראל, „ותחזינה עינינו", „ולירושלים עירך ברחמים תשוב", מלכות ישראל כי תשוב ותקום — לא משו מעולם ממחשבתו ומפיו, כדוגמת אותו חנווני בשיר הידוע:

„זיצט זיך א קרעמער אין קרעמל
צווישן די הונדערטער קרעמער אין גאס,
ער זיצט און ער ווארט אויף א קונה —
אין דרויסן איז פינצטער און נאס.
טראכט זיך דער קרעמער:
א יידישע מלוכה, רבותי,
צו קענט איר דעם ענין פארשטיין,
א מלוכה פון לויטער גאונים,
א מלוכה פון מלאכים אליין".

את חלומו הצליח רבי יצחק וולף להגשים ועלה ארצה. רק פעם אחת זכיתי לבקרו. כמה קרן האיש אושר על שזכה לחיות ולנשום את אוירה של ארץ הקודש וכמה כאב לבו על כל אלה שנשארו שם — והוא טרם ידע על השואה המתקרבת...

תל־אביב

דוד טהורי (זוכרמן)

ב.

נפטר ביום ד', י' חשון תשי"ד.

כעשרים שנה חי בעין־חרוד. בוקר־בוקר, קיץ וחורף, ראינוהו ממהר אל בית־הכנסת ללמוד. כמעט עד יומו האחרון לא פסק ממשנתו ומקריאת עתון.

הבן, אריה זכאי, בשליחות מהארץ ל„החלוץ" בפולין, 1937.

מימין לשמאל — מרים זכאי, אריה זכאי, לאה פיש.

בן ס״ח הגיע לעין־חרוד אל בנו הצעיר, א ר י ה, מעיירתו הורוכוב אשר בוולין. בתו, ר ב ק ה, היתה חברה בתל־יוסף ועתה — בבית־השיטה, ובנו בכורו, נ ו ע ם, — בגבעתיים.

כאב למשפחה ענפה וחלוצית, ידע חרדה ויסורים רבים בימי השואה, כאשר צאצאיו ובני משפחתו הרבים בגולה היו לברות בידי הרשע ורק שרידה אחת נמלטה והגיעה ארצה. בימי מלחמת השיחרור נהרגה נכדתו, חברת מחניים, שהותירה שני יתומים.

נחמתו היו 36 בנים, נכדים ונינים, שעיטרו שיבתו באהבה וכבוד.

בן 88 היה במותו.

(מיומן עין־חרוד, 23.10.53)

דמותו של חלוץ

א.

י ע ק ב ב ן ש מ ו א ל פ ל ו מ י ן* עלה ארצה מהורוכוב עם קבוצת העולים הראשונה, בראשית ימי העלייה השלישית.

בארץ הפך יעקב לאיש עובד ויוצר, דוגמה לרבים. במאמצים רבים הצליח להביא ארצה את אחיותיו ואחיו הצעיר וגם את אביו הזקן. על כולם האציל מרוחו, וכולם השתרשו בארץ.

הוא בנה את חייו בקיבוץ, בתל־יוסף, בו פעל עד יומו האחרון.

טוהר המחשבה והמידות איפיינו את חייו. בעבודתו הציבורית זכה להערצה אפילו ממתנגדים, כי היה פשוט, מסור לעבודתו בענווה ובהתמדה, וטובת הכלל הנחתה אותו בכל.

* נפטר בתל־יוסף בכ״ו בשבט תש״ך (24.2.60)

Palestine Office, Warsaw — המשרד ארץ־הישראלי, ורשה

Królewska 43. Telef. 225-49. — קרוליבסקה 43, —תיליפון 225-49.

Legitimation № ... תעודה

We certify herewith, that the bearer of this proceeds to Palestine in order to settle there.

המשרד ארץ־הישראלי של ההסתדרות הציונית בפולין מאשר בזה, שמוסר תעודה זו עולה לארץ ישראל על מנת להשתקע שם.

Name Jakob Flomin, Horochów — שם וכתבת

Profession agriculturer — התעסקות

Means £ 12.— — רכוש £ 12.—

Reasons for proceeding to Mr J. Wa... Jaffa — מטרת הנסיעה

Warsaw, ... 1921. — ורשה ...

הערה: מוסר תעודה זו עולה לארץ ישראל על אחריותו ובהוצאותיו ואין לו כל תביעה להסתדרות הציונית בנוגע לעבודה ועזרה חמרית.

תעודת־העולה של יעקב פלומין
עלייה־לעגיטימאציע פון יעקב פלאָמין

יעקב פלומין

עוד בהורוכוב התאמן בעבודה פיסית ובחקלאות, כי האמין שרק בדרך של שינוי אורח החיים ימצא העם היהודי את הפתרון לבעיותיו. כשהתבגר התחיל לפלס לו דרך בחיים. כבר אז היה סוציאליסט בהשקפתו, כי שאיפתו היתה לצדק וליושר.

זה היה מטענו הרוחני כאשר דרכה כף רגלו לראשונה על אדמת ארץ ישראל. הוא הגיע ארצה כחלוץ, בלי משפחה וקרובים, רק עם חברים וידידים, ובאמונה וביטחון בעתיד.

בארץ הגיע להגשמת משאת נפשו. בכל מרצו, בידיו המבורכות וברצונו החזק התחיל ליצור יש מאין — להחיות את השממה.

כרגיל, מציבים לאדם אחרי מותו אבן מצבה לזכרו. יעקב השאיר אחרי מותו מצבה נעלה יותר: החיים החדשים שנוצרו, המושתתים על ערכי העבודה, אהבת המולדת והאדמה ומסירות ללא גבול לכבוד ישראל.

כח יוצר שותק בעוד הוא במלוא תנופתו.

צבי ברגר

תל־אביב

ב.

הכרתי את יעקב משנותיו הראשונות. יחד גדלנו, יחדיו שיחקנו ובילינו. יחד התפללנו וכשגדלנו מעט — חלמנו יחד על העתיד.

יעקב בן למשפחת למדנים היה. זוכרני בשבתות אחר הצהרים היה יושב תמיד עם אביו ולומד תורה. בית ההורים, בית מכניס אורחים היה, ולעתים קרובות היינו מתכנסים שם, חברים וקרובים, ומבלים שעות רבות בשיחה רצינית על ספר טוב. בגיל צעיר התיתם מאמו. כשפרצה מלחמת העולם הראשונה התקרבו הפורעים הפטלוראים לסביבה. אנחנו, צעירי המקום, התארגנו לשמירה ותודות לעירנותנו נמנעו הפרעות בעירנו. יעקב, שהיה אז בן 14, השתתף אף הוא בשמירה.

אחרי המהפכה הרוסית ייסדנו בעירנו קלוב של „צעירי ציון". היינו מתאספים בבית משפחת ר ב י ן, משוחחים ולומדים דברים הקשורים בציונות. כשהגיעה אלינו הידיעה על הצהרת בלפור אירגנו הפגנה. בעגלות מקושטות עברנו ברחוב כשבראש התהלוכה, רכובים על שני סוסים ונושאים דגלים כחול־לבן, יעקב ואני. החילונו לטפל בסידור ויזות לא"י לקבוצת חברים קטנה. כל זה נשמר בסוד, ובעיקר בפני ההורים, שהתנגדו לכל רעיון על עלייה לא"י.

שבוע לפני מועד הנסיעה גילינו את הסוד להורים. קמה סערה. כאשר נוכח אביו של יעקב לדעת, שכל התנגדותו לא תעזור לו — סמך ידיו על הנסיעה ואף ברכנו, שעלייתנו לא"י תקרב את גאולת עם ישראל. היינו הקבוצה הראשונה מעירנו שיצאה לא"י. יעקב, הצעיר ביותר בקבוצתנו, היה אז בן 17 וחצי.

ב־ל' בשבט תרפ"א הגשים יעקב חלומו ודרך לראשונה על אדמת א"י. נחרתו בזכרוני שני מומנטים מאותו יום: אך דרכה רגלנו בנמל יפו ויעקב החל לדבר רק עברית. ועוד: קומוניסטים פגשונו ואמרו: „למה באתם הנה למות ברעב?" ענה להם יעקב: „נבוא — ויהיה קל יותר לכולנו".

בבואו לארץ חלה יעקב בטיפוס והיה רתוק למטתו כחדשיים. קשה היתה מחלתו.

כשפרצו המאורעות היה יעקב עם קבוצתנו, שלקחה חלק בהגנת ת"א. זוכרני בויכוח לקראת הקמת גדוד הג'יפים אמר יעקב: „אמנם, תהיה זו עבודה קשה, אבל אין דבר העומד בפני הרצון. הכל צריך לעשות כדי להגיע למדינה".

כשנודע על ההכנות לקראת כיבוש העמק, שידוע היה בשממתו, בביצות הגדולות והקדחת — טען יעקב בהתלהבות, ש„שום דבר לא צריך להיות קשה בשבילנו. אם יש צורך לכבוש אדמה כדי שתיהפך לאדמה עברית — נלך ונעשה זאת". בדרך כלל לא היה יעקב דברן גדול. שקוע היה במחשבות וכן נתון לספרים. בערבים, לאחר יום עבודה מפרך, היה שוכב במיטתו וקורא בתנ"ך.

בתל־יוסף היה יעקב בין הפלחים הראשונים. מעשה קודש היה בעיניו לפלח אדמה עברית בעמק יזרעאל. כבר

בשנים הראשונות החל לשאת בעול תפקידים: מרכז ענף הפלחה, סדרן העבודה והצרן. ואחר כך בשליחות לתל־חי ועוד. תמיד תל־יוסף הוא הבית, הקיבוץ, המרכז שממנו בא הכול. 39 שנים חי יעקב בארץ, כשכולו קודש לקיבוץ, לתנועה, למדינה.

ירושלים **אברהם חקלאי**

ג.

לקבוצתנו, שהיתה השניה לעלייה לארץ מסביבתנו לאחר עלותם של חלוצי לוצק בראשותו של המשורר **יצחק למדן**, הוקצו במשרד העלייה בוורשה רק שישה סרטיפי־קאטים. היינו נבוכים מאוד: למי לחלק אותם, כי גדול היה הלחץ מצד החלוצים הרבים שהעפילו לעלות מעירנו. רבה היתה הבחירה, אך את יעקב, אף כי היה צעיר לימים, בן 18 בעלותו, הכנסנו בין הראשונים ברשימת החלוצים העולים.

הכרנו את יעקב כאחד הפעילים הבולטים, בהסתדרות הצעירים שהיתה קיימת בעירנו בשם „צעירי יהודה". בבואנו ארצה הוא לא הכזיב למרות צעירותו. עבודתנו הראשונה בארץ היתה בהתוויית המסילה לרכבת מפתח־תקוה לראש־העין. הקמנו את המחנה שלנו במבצר „אנטי־פאטרוס". יעקב הצטיין בדייקנותו ובחריצותו.

לאחר מאורעות מאי 1921 נסגרה העלייה. בארץ נפוצה הדעה, שהעלייה תיפתח רק עם הוכחת כוח הקליטה של הארץ. ההסתדרות פנתה אז לפלוגות של גדוד העבודה, לחבורות וקבוצות העבודה, שייחלצו לכיבוש העבודה בשירותים שליד הצבא הבריטי, שעבדו בהם מצרים. התנאים היו קשים: מגורים במחנה מבודד, בתוך סוכות עשויות פחים עגולים; המשטר — צבאי, אין לצאת את המחנה ביום, ובלילה יש להקדים בשעה קבועה לשינה; הבגדים — צבאיים ואין להחליפם בבגדים ציביליים; היחס — כמו למשרתים. העבודה בעיקר בסבלות — פריקה של ארגזים ושקים כבדים של מזון בשביל הצבא, העמסת גרוטאות על קרונות, שירותי נקיון בבתי קצינים, איסוף אשפה מהבתים ושיירי זבל במחנות הצבא; היחס — משפיל.

התגייסו לעבודה זו מטובי החברים בחבורות ובקבוצות שבארץ. גם גדוד העבודה נתן את חלקו משתי הפלוגות: מגדל וראש־העין, ויעקב — בין המגויסים. עודנו רך וצעיר, בן 19 בס"ה, אך עבודתו נעשית מתוך רצינות ואחריות רבה.

חורף 1921. העבודה בגדוד העבודה המצרי מסתיימת. יעקב עם שאר חבריו עובר להתישבות בעמק יזרעאל, בתל־יוסף. יעקב הוא הראשון שסיפחו אותו לקבוצת הפלחה, לעבודה עם אנשי העלייה השניה, ונמסר לרשותו זוג פרדות. אותה שנה שנת שיטפון היתה, העמק היה מלא ערוצים וואדיות, ולייעקב האחראי נמסרה הובלת האספקה מתחנת הרכבת למשק, ששכן אז במרומי התל במרכז העמק. כדי להגיע אל המשק צריך היה לעבור את נחל חרוד, שגשר ארעי נמתח עליו. באותו זמן נגרף הגשר ע"י השיטפון, ויעקב עם עגלת המשא, על שתי פרדותיו, נסחף ע"י מי־הנחל. פרדה אחת טבעה ויעקב סיכן את חייו ובמאמצים רבים הציל את הפרדה השניה עם המטען שעל העגלה וחזר מאוחר למשק, רטוב ויגע.

1923. חבריו הקרובים של יעקב עוזבים את תל־יוסף — מי למשק עין־חרוד, מי העירה. יעקב נשאר נאמן לדרכו של גדוד העבודה. הוא מתמסר כולו לעבודת הפלחה, נכנס ראשו ורובו בענין ביסוסו של המשק. אחר כך — משקים צעירים עולים על הקרקע, משקים ישנים נחרבים ויש לשקמם — יעקב מתגייס לשיקום רמת־רחל, נחלץ לעזרת משק צעיר בנגב. הוא אינו עוזב אותם בטרם נוכח לדעת, שהצעירים נכנסו לעבודה ואפשר למסור להם את הנהלת המשק.

יעקב חוזר למשקו תל־יוסף. המחלה שקיננה בו, מתחילה להראות את אותותיה. אך הוא ממלא יום עבודה בעבודה האחראית ביותר ואינו בוחר דוקא בקלה ביותר; המחלה מתגברת, והיא ממארת, והוא יודע זאת. הכאבים הם גדולים מנשוא, אולם כשאתה מבקר אצלו בחוליו, הוא מתגבר על יסוריו ומנחם אותך: שאיפותי התגשמו — חלומי בהיותי עול ימים באגודת „צעירי יהודה", על מדינה יהודית — התקיים.

כך הלך ונמק ביסוריו אחד החלוצים המובהקים, שקיים בנפשו ובחייו את ציוויה של דת העבודה וחיי הקיבוץ ונשמתו עלתה בלהבות מסירותו ואחריותו.

גבעתיים **נועם זכאי**

יוצאי הורוכוב בישראל

אינגבר בלה
אבן־צור רחל
אבצוג מרדכי
אדם אסתר (אֵיידים)
אורבך מניה (לרנר)
אורלי חנה (פלומין)
אייזנר דבורה (רבין)
איינבינדר יהושע
איינבינדר שלמה
איתן יוסף (אייזין)
אלברט אסיה (טננבוים)
אקסלברג שיינדיל (הירשפלד)

בלומס דוד
בן־הלל חיה (מייזליש)
בן־ישע צבי (הרינג)
בן־צבי דבורה (גרין)
בניהו משה (בניוק)
בנימצקי צינה (חוליבר)
ברגר צבי
ברגר שרה (פלומין)
ברגר מרים (רביץ)
ברגר יעקב
ברזילי פרומה (פליט)
ברייארמן אהרון
בריזנר אשר

גולדברג נעמי (זיסל צימרמן)
גולדין שולה (חומש)
גורלנד ברוך
גורלנד משה
גינזבורג צילה (גריין)
גינזבורג שרה
גלבר דוניה (פויגל)
גלזר שרה
גרוסר אליעזר
גן־אור יעקב (גנויאר)
גרייבר אהרן

גרין נתן
גרוס פנינה (גרובר)
גורנשטיין יעקב
גייער (שניידרמן) צפורה
גרין צבי
גרינשטיין אסתר (גרוסקופ)
גרשוני חנה (שכטר)
גינדל רוזה

דגן דובה (גויאר)
דיסלר צינה (קריגר)
דיקשטיין דוד
דיקשטיין שלמה
דן חיים (חיים־לייב פיש)
דן צבי (פיש)
דפנא מלכה (בריזניק)
דרוקר משה
דיקשטיין פנינה

הדרי דבורה (פלמייסטר)
הורביץ אהרן
הורביץ צירל
הלפרסון ישראל
הרינג גולדה
הררי דב

ווייסבלט נחמה (שטריקר)
ווייצמן זליג
ווייצמן מיכאל
ווייצמן מלכה
וולך מרדכי
וורבל־מלוף ליבה (רבין)
ורד מלכה (פליט)
וייס מלכה

זכאי אריה (זק)
זכאי נועם (זוסיא זק)
זכאי שיינדיל (פלמייסטר)
זמיר דב (זינגר)

חודידה שושנה (הרינג)
חומש יוסף
חומש שרה (הורביץ)
חומש שמחה
חקלאי אברהם (פלמייסטר)

טהורי דוד (זוברמן)
טהורי בן־ציון (זוברמן)
טודרוס משה

יצחקי דבור (קליינר)
יונה חנה (גרובר)
יריב שמואל (קריגר)

כהן אסתר
כהן חנה
כהנא אברהם
כהנא אהרן
כספי משה
כץ שלמה
כרמלי דבורה (ווייץ)

לנגר סוניה
לבנדיגר צפורה (דיקשטיין)

מיטבסקי רחל (בירמן)
מייזליש יוסף
מילשטיין נחום
מלינוביץ צפורה (שטריקר)
מנדלסון בת־שבע (קריגר)
מרקוס חיה (ווייגר)

נאור בבה (חומש)

סטרץ פסיה (קריגר)
סירוטה מרים (ריבציס)
סמיט צפורה
סנדברג רבקה (זק)
סרצקי רחל (מייזליש)

פוקס דוניה (אידים)
פיכמן אריה
פומרנץ נפתלי
פלומין יהודית
פלומין יפה
פיש יוסף
פישמן ישעיהו
פלדמן וויטיה
פלומין אברהם
פריינד חיים
פרץ יצחק

צוקר דוד
צוקר הרצל
צימרמן ברוך
צימרמן יעקב
צימרמן שלמה
צימרמן חיה (ווייגר)

קורח שלמה
קושניר מנוחה (גולדרינג)
קושצובר שרה
קטקה בולק

קטרון משה (פיקר)
קפליוק רחל (כהנא)
קליינר אהרן
קליגר בלומה
קליגר יצחק
קליגר רחל
קליגר שמשון
קנפר יוחנן
קרייזלר חיה (דוברומיל)
קריס חליה (שכטר)
קרניאל אלחנן (כוס)
קרנץ עדה (יוניצ׳מן)

רביד הנה (קליגר)
רבינא חיים (ליטווין)
רבינוביץ רחל (מיזליש)
רבפויגל ברנרד
רוזין שושנה (פלומין)
רחלבסקי ציונה
ריבציס משה
ריקין יצחק
רנץ אריה

שוורצמן אפרים
שוורצמן יהודית (דיקשטיין)
שוורצאפל יוסף
שטרן בלה (קריגר)
שטרן יהושע
שטרנפיין דינה (מלר)
שיינברג אסתר (שטריקר)
שילר מניה (קריגר)
שכטר חיים
שכטר צבי
שכטר שמחה
שמיס פסיה
שמרצלר חיה (וורוניצה)
שמש שושנה (איינבינדר)
שפירא דוד
שפראך גדליהו
שפראך יעקב
שצ׳רבטוב בלומה (שוורצמן)
שרגל ברוך
שולמי פנינה
שלייזינגר מרים

החורבן

לבלוב עלומים - בטרם שואה...
יוגנט־אויפבלי־פארן אומקום...

- א -

חגיגת יום־הולדת בבית צימרמן (1937)
געבורטסטאָג־פייערונג ביי דער פאמיליע צימערמאַן

אורי גרייבר, פרש בצבא הפולני 1937
אירי גרייבער, א רייטער אין פוילישן מיליטער — 1937

אייזיק טסלר
(1938)

משה ריבצים ונחה בילדר (1939)
משה ריווציס און נעכע בילדער (1939)

אליעזר איינבינדר

ישראליק ופסיה פיש

מרדכי גורלנד ומשה גורוכובסקי

רחל איידים

- ג -

ישראל גורלנד

מימין לשמאל: משה דרוקר, — — —, שמש

העסיע קאנפער (1940)

ישראל בײלר

לפני הסערה

חינוך יהודי קיבלנו תחילה ב,,חדר", כאלפי נערים עברים ביתר ערי פולין. עוד זוכר אני את ה,,חדר" ואת הרבי המרביץ תורה. בערבי חורף ארוכים היינו יושבים ולומדים לאורו של נר, ובלילות חשוכים, בקור ובבוץ, הייתי הולך הביתה עם ,,לאמטערן" (פנס) ביד.

אשר ריבציס
קצין בצבא הרוסי במלחמת העולם הראשונה

אשר ריבציס
אָפיציר אין רוסישן מיליטער אינם ערשטן וועלטקריג

אחר כך למדנו בבית־ספר עממי־פולני. על כל צעד ושעל הרגשתי שנאת יהודים — מן המנהל ועד לתלמיד הקטן ביותר. אנחנו, ילדים יהודים, היינו נדחקים לספסלים האחרונים. לעתים קרובות הייתי שומע את הגידוף: ,,יהודי מטונף".

זוכר אני מעשה ב,,פריץ", בעל אחוזה ושונא ישראל. תוך שיחה ידידותית עם אבי אמר לו: ,,היהודים הם רמאים ומושחתים. לו בידו הדבר היה תולה כל יום יהודי". אָבי נרתח ורצה לזרוק אותו מהבית. ביקש ה,,פריץ" את סליחתו ואמר, שלא התכוון ליהודים כאבי, — ,,אתה יהודי טוב". לכל ,,פריץ" היו כמה יהודים טובים...

גדלנו בים של שנאה ופחד. קשה היה לגויים לראות יהודי מטייל בשבת ביער ונהנה מהטבע. מפעם לפעם היו התפרעויות של חוליגאנים, ויהודים פחדו לצאת ליער.

כשהחלטתי לצאת מהעיר ולהכשיר את עצמי לחיי הארץ, היה זה נגד רצונם של הורי. צר היה לי לראות בצערו של אבי כשנפרד ממני.

כשעליתי ארצה ב־1935 ראיתי דמעות בעיניו. זו היתה הפעם הראשונה שראיתי את אבי, שהכרתיו כבעל אופי חזק, בוכה. הוא שירת 8 שנים בצבאו של ה,,צאר" והגיע במלחמת העולם הראשונה לדרגת קצין בצבא הרוסי. והנה ברגע זה הייתי צריך לנחם אותו. הבטחתי לו שעוד נתראה.

לאחר 4 שנים, ב־1939, באתי לבקר בהורוכוב.

שמחתי לראות את משפחתי: הילדים גדלו והכול נראו

משפחת ריבציס

למטה (מימין): איטה ריבציס, זכריה ריבציס; באמצע: אשר ריבציס, גיטל ריבציס (בזרועותיה — נכדתה, בת מאַלי); למעלה: משה ריבציס, פראַדל ריבציס, השה גורן (בעלה של מאַלי), מאַלי ריבציס.

יפה. אלה היו החדשים היפים בחיי. עברתי אז את פולין לאורכה ולרוחבה. האנשים חיו בשקט ובשלווה ולא ידעו שזה להם הקיץ האחרון לחייהם החפשיים. לא ראו את העננים הכבדים המתקדרים בשמי יהדות אירופה.

ב־1945, שוב הייתי באירופה, הפעם בתור חייל בבריגאדה.* זכיתי להיות בין הראשונים שנפגשו עם שרידי המחנות. נדדתי ממחנה למחנה, חיפשתי אנשים מהורוכוב ומצאתי פליטים מן הסביבה. שמעתי מפיהם על גורלם המר של משפחותינו וידידינו בגיטו עד יומם האחרון.

חיפה — **משה ריבצים**

* היחידה הצבאית היהודית שהוקמה ב־1944 במסגרת הצבא הבריטי והשתתפה בקרבות באיטליה.

מרים ברגר / מראשית המלחמה ועד אחריתה

המלחמה פורצת

זה היה ביולי 1939, מיד לאחר הודעתו המפורסמת של המרשל הפולני רידז־שמיגלי בתשובה על תביעותיהם של הגרמנים: „אף כפתור לא ניתן".

מטוסים גרמניים כיסו את שמי פולין והשליכו פצצות על מסילות הברזל, אובייקטים צבאיים, בתי חרושת ועל האזרחים — במהירות ובכוח רב כזה, שההתנגדות הפולנית התמוטטה לגמרי. ההתקפה הבלתי צפויה גרמה לתוהו ובוהו. כבר בימים הראשונים לקרבות התחילו התושבים הפולניים לעקור מבתיהם. הראשונים לבריחה היו מראשי השלטון, החברה הגבוהה והפקידות.

כבר בימים הראשונים למלחמה, היתה הורוכוב מוצפת המון פליטים פולניים, שפניהם מיועדות היו לארצות הסמוכות — רומניה, צ׳כוסלובקיה והונגאריה. מחוסר בנזין נעזבו אלפי מכוניות בצדי הדרכים. אנשים שילמו סכומים אגדתיים בעד כלי רכב רגילים — עגלה וסוסים, כדי להימלט ממקום הסכנה.

באותם הימים באו אלינו פליטים יהודיים רבים, רובם גברים שנמלטו ממקומות שנכבשו ע"י הגרמנים.

הכובש הנאצי התקרב במהירות. התעורר הרצון: לברוח! אבל לאן? והנה פתרון בלתי צפוי: ההסכם בין היטלר ורוסיה הסובייטית, שגאליציה המזרחית ואוקראינה המערבית נמסרות לשליטתה של רוסיה.

היהודים שמחו. ביחוד היו מאושרים הקומוניסטים, שסבלו הרבה בימי השלטון הפולני. הכול תיכנו תכניות לעתיד בהתאם לנסיבות החדשות.

כניסת הצבא הסובייטי

יום קיץ יפה. מהבוקר שוררת בעיר תנועה בלתי רגילה. לפי הידיעות ייכנס עוד היום הצבא האדום. הנוער הקומוניסטי מתכונן לערוך קבלת פנים חגיגית. לבושי־חג ופרחים אדומים בדשי־בגדיהם, מקשטים הם את המרפסות וחזיתות הבתים בשטיחים ובתמונות של מנהיגים קומוניסטיים. משלחת פועלים, שפני חבריה קורנות, ממתינה לאורחים. חלום חייהם מתגשם.

הפגישה הראשונה הכזיבה במקצת. האורחים, כנראה, לא היו מוכנים לקבלת פנים חגיגית: כמה עשרות חיילים, לא כולם במדים, רובם מסכנים, רעבים, מביטים בחשד, ובכלל במצב רוח לא־חגיגי. השמחה היתה, איפוא, חד־צדדית.

הרושם הראשון לא פגם בכל זאת בשמחה על עצם התמורה. צבא סובייטי נוסף לא הגיע בזמן ההוא. נראה, שלא היה צורך בכך, היה ברור שהיטלר יכבד את ההסכם. לעומת זאת באו מרוסיה פקידים, חברי המפלגה, כדי לארגן את הממשל האזרחי, לפתוח את בתי־הספר הסגורים ולהשליט בעיר סדר, שהופר בשבועות אלה. הגיעה משטרה ואנשי נ.ק.ו.ד.

תעמולה ובחירות

השלטון החדש התחיל להחדיר לתוך הכרת התושבים את שיטת הממשל הסובייטי וסדריו. קירות הבתים כוסו בתמונות עצומות של סטאלין ושל מנהיגים אחרים ובסיסמאות: „יחי החופש, יחי השויון! תחי רוסיה הסובייטית, המביאה אושר וחופש לכל האנושות".

נערכו אסיפות, בהן תוארו בצבעים ורודים חיי הפועל והאיכר ברוסיה הסובייטית. לאחר האסיפות נקבעו מועדי בחירות למוסדות־השלטון המקומיים ולסובייט העליון.

המועמדים המקומיים היו לרוב בורים ללא השכלה או הכרה מפלגתית. וזה בשעה שבמפלגה המקומית היו אנשים

נבונים, מתאימים יותר לחברות במוסדות. באחת האסיפות העיז אחד המוזמנים לעורר שאלה זאת. התשובה החריפה היתה, כי האסיפה לא נקראה לשם ויכוחים, אלא לחלוקת העבודה הטכנית הקשורה בבחירות.

בבחירות „דימוקראטיות" כאלו נבחרו המועמדים ב־95% מן הקולות.

מוסדות, בתי־ספר וחיי הכלכלה

לאחר הבחירות התחילו המוסדות המוניציפאליים לפעול ונפתחו בתי־הספר. השפה הרוסית נקבעה בתור שפת לימוד. בבית־הספר העברי „תרבות" נקבעה יידיש בתורת שפת־לימוד. המורים בבתי־הספר הכלליים היו מן האינטליגנציה הרוסית בעיר, ללא הקפדה על הכרתם המפלגתית. בייחס למורים בבתי־ספר היידישיים — היתה התחשבות בהכרה המפלגתית וחוסר הקפדה על ידיעת המקצוע.

החיים הכלכליים נידלדלו. החנויות שנפתחו מחדש, נתרוקנו מהר מאוד על־ידי פקידים סובייטיים, שקנו כמויות עצומות של כל שראו עיניהם, וכך חוסל המלאי. להביא סחורות אפשר היה רק מרוסיה הסובייטית, כי אותו חלק מפולין שנפל בידי רוסיה היה חקלאי, ואילו מרכזי התעשייה נשארו בידי הגרמנים.

תורים ארוכים התפתלו לקניית מצרכים חיוניים. הכפריים הפסיקו את מכירת תוצרתם בכסף ותבעו בתמורה סחורות. מורגש היה מחסור בכול. אוקראינה, אסם התבואה של אירופה, נעשתה חסרת לחם. שעות רבות צריך היה לעמוד בתור כדי לקבל כיכר לחם. כרגיל בזמן כזה, פרצה בהלה לאגירת מלאי של מזון ושל כל סוגי הסחורות שאפשר היה להשיג. המחירים האמירו. השלטון הסובייטי הבטיח לדאוג לאספקה, אבל ההבטחה לא עוררה אמון, כיוון שאנשי השלטון עצמם קנו כל הבא ביד.

הנ.ק.ו.ד. פועלת: הגליות

באותם הימים עשתה הנ.ק.ו.ד.* את שלה. היא גייסה כלי הובלה רבים מהכפרים הסמוכים, ריכזה את המתיישבים הפולניים ושילחה אותם בהם לרכבת. הגולים רשאים היו לקחת אתם מרכושם רק את שהספיקו לארוז תוך חצי שעה. הם הובלו אחר כך בקרונות הרכבת לעבודה בסיביר.

עובדת השילוח וכן הדרך בה בוצע עשו רושם קשה מאוד על התושבים. הם לא הבינו מה חטאו איכרים אלה, שניהלו חיי עבודה ישרים.

חלפו שבועות אחדים והנה שוב הופיעו אנשי השררה עם כלי רכב של הכפריים, ובאותו אופן שילחו את משפחות הקצינים הפולניים, שנמלטו עם הצבא הפולני הנסוג. היה אז חורף קשה. הנסיעה לסיביר הרחוקה נמשכה שבועות. מהטראנספורטים הגיעו ידיעות, שרבים מן הזקנים והילדים לא עמד בהם כוחם ונפחו נשמתם בדרך.

עברו חדשים אחדים מאז נכנסו הסובייטים לעיר. הפליטים היהודים נשארו במקום. במרוצת הזמן הם חידשו את הקשר עם חלק ממשפחותיהם שבאיזור הגרמני. היו מקרים, בהם כתבו להם שישובו לבתיהם. הפליטים פנו לשלטון המקומי בענין רשיון נסיעה אל משפחותיהם. בעקבות פניות אלו פורסמו במקומות פומביים מודעות, שקראו לכל הרוצים לחזור לפולין להירשם במשטרה המקומית — לשם מילוי מבוקשם.

הפליטים נרשמו ומסרו כתובות מגוריהם.

שוב יצאו שבועות אחדים. באחד הלילות אספו השלטונות את האנשים שנרשמו ושילחו אותם לעבודת כפיה.

גירושים אלו, ואופיים המיוחד, עשו רושם קשה על התושבים. מזמן לזמן נאסרו עוד אנשים ושולחו. בתחילה פחד בפני שילוחים אלה רק חלק מן האוכלוסיה, עתה אחז פחד הגירוש את כולם.

לפני פרוץ המלחמה שוחררו מבתי הכלא הפולניים צעירים יהודים אחדים, שהיו אסורים שנים אחדות בעוון פעילות קומוניסטית. ביניהם היו שני בורסים, מומחים בעיבוד עורות, שבאו אלינו מפולין המרכזית. הם היו קומוניסטים. עם הכיבוש הסובייטי חשבו, שהרוסים יגמלו להם על סבלם הרב בבתי הכלא הפולניים. אולם כעת היו שרויים בפחד, שייאסרו באחד הלילות. הדברים הגיעו עד כדי כך, שאחד מהם אפילו העתיק מגוריו לעיר אחרת.

גם בין חברי המפלגה הקומוניסטית, שנתמנו למשרות במוסדות העיר, שרר דיכאון קשה בגלל המאסרים הפתאומיים ביניהם: אחד מהם בגלל איחור לעבודה, אחר — בעד הזנחה בהנהלת הפנקסים. הם נידונו לגירוש למרחקים, לעבודת פרך.

כל שנאשם במשהו — נידון לגירוש ולעבודת פרך.

והנה הגיע תור ה„קולאקים", האיכרים העשירים. באותה דרך בה בוצעו הגירושים הקודמים, כן שולחו עתה

---

* משטרת הביטחון הסובייטית.

רבבות איכרים על משפחותיהם מאוקראינה המערבית ומגאליציה המזרחית. בין המגורשים היו אנשים זקנים מאוד, שהתחננו שיינתן להם למות בביתם. תחנוניהם היו לשוא.

האימה משתלטת

פחד כללי תקף את כל האוכלוסייה. אנשים נמנעו מהתהלך ברחוב. הלכו רק באין ברירה. סתם מטיילים לא נראו. עם זה הגביר המשטר את התעמולה. קירות הבתים כוסו מחדש בסיסמאות צעקניות: „תחי רוסיה הסובייטית, המביאה אושר וחופש! יחי המנהיג העולמי של הדימו־קראטיה האמיתית, החבר סטאלין!" באסיפות שנערכו לעתים קרובות תוארו חיי האושר של הפועלים והאיכרים ברוסיה הסובייטית. אולם האוכלוסייה הוקירה רגליה מן האסיפות, כי חדל האמון בנאמר בהן.

גם בבתי הספר שרר הפחד. באחת המחלקות הגבוהות בבית הספר התיכון נאסרו שני תלמידים ושולחו, בלי להודיע על כך להוריהם.

במצב מתוח זה הלמה כרעם הידיעה, שפרצה מלחמה בין גרמניה ורוסיה.

הכיבוש הגרמני

עם הצבא הסובייטי הנסוג יצאו רק שני צעירים, שעבדו ב־נ.ק.ו.ד. האוכלוסייה כולה החליטה להישאר אף כי הועמדו לרשותה מכוניות משא, וכל שרצה יכול היה לנסוע עם הצבא הנסוג.

אף הדמיון הקודר ביותר לא יכול היה אז לתאר לעצמו את תעלולי הדמים, שהגרמנים יהיו מסוגלים להם...

רוסיה לא היתה מוכנה להתנגדות חזקה בגבולות. ההתנגדות המעטה היתה רק כדי לתת אפשרות לצבא לסגת בסדר. חילופי היריות בין חיל המצב הסובייטי שבעירנו לבין הגרמנים נמשכו יממה אחת. האוכלוסייה הסתתרה במרתפים. כששקטו היריות ידענו: הגרמנים בעיר!

בוקר בא. זה עתה עלינו מהמרתף. דרך החלון אני רואה חייל רוסי בלי נשק מרים את ידיו לכניעה בפני שני גרמנים, מזוינים באקדחים. הללו יורים בו, והוא נופל מתבוסס בדמו.

החיילים הגרמנים פרצו לבתים, במקרה — של נוצרים, גרשו מהם את הגברים, כלאו אותם בבית המדרש ולמחרת שילחו חלק מהם למחנה עבודה בפולין. היתר הוצאו אל מחוץ לעיר, נצטוו לחפור בורות ונורו.

במקום אחר עוד נשמעו יריות. נראה, שעוד היו רוסים בעיר. בקשר לזה ציוו הגרמנים, שתוך חצי שעה על כל האוכלוסייה לצאת את בתיהם, להשאיר את הדלתות פתוחות ולהתאסף ביער הסמוך. הפקודה נתמלאה במהירות. מיד הופיעו אווירונים, שהטילו פצצות הצתה על הסביבה, בה היו עוד רוסים. פרצה שריפה גדולה בעיר. רק לאחר שעות אחדות ניתנה רשות לשוב לבתים. הרבה משפחות נשארו ללא גג מעל לראשיהן. בשעות מספר איכלה האש את כל רכושן. אלה היו בעיקר בתים שבשכונה הנוצרית. ביתנו, שגם הוא היה בסביבה זו, במקרה — לא נפגע. הזמנו תיכף שכן אוקראיני, שביתו נשרף, לגור אצלנו.

המשטרה האוקראינית משתוללת

העובדה שהנרצחים הראשונים היו נוצרים והבתים שנשרפו היו רובם של אוקראינים, עוררה אצלם גל של שנאה. הם האשימו את היהודים באסון. הלך הרוח היה של פוגרום. נמצאו עדים שהעידו, כי ראו במו עיניהם את ברל צימרמאן וחנא הרשפלד עומדים ליד הבורות ומלשינים בפני הגרמנים על קומוניסטים. שניהם נאסרו ע"י המשטרה האוקראינית, שהגרמנים הקימו בעיר. העינויים בהם עונו הקרבנות היו כה איומים, שבמשך שבועיים, עד מותם, נשמעו ממקום מאסרם יללותיהם, שקרעו לבבות.

שלטון המשטרה האוקראינית נמשך שבועיים. גרמנים לא נראו בעיר, הם היו בחזית הקרובה. האוקראינים יכלו לעשות כאוות נפשם.

המשטרה האוקראינית התחילה בפעולות. כל יום הוזמנו אליה יהודים, בעיקר אלה שידם השיגה לפדות את עצמם בכסף, והשמיעו באזניהם האשמה ב„פשעים". לאחר מזה התחילו לענותם. אחרי כמה ימי מאסר באו מתווכים אל משפחות האסירים. היו מצבים שמשפחה הריקה את ביתה ואספה את הסכום שנדרש — כדי להציל את הנפש. המשוחררים שכבו על ערש דוי במשך שבועות.

השתוללות זו נמשכה שבועות אחדים, עד שבא קצין־עיר גרמני זמני.

גזירות גרמניות ראשונות

התחילה עכשיו תקופה חדשה של השפלה, יסורים, עינויים ורצח של האוכלוסייה היהודית. קצין העיר דרש להקים מיד מועצה יהודית. הוא הטיל על היהודים לשלם קונטריבוציה בסכומים עצומים, שחייבים היו להמציא לו

תוך 48 שעות: כל מבוגר — 100 רובלים רוסיים במזומן, וילד — 50 רובל. מיד הוקם ועד זמני, ובעמל רב אספו את הסכום שנדרש.

פורסמה פקודה שחייבה כל יהודי מבן 14 ומעלה לענוד על זרועו סרט לבן עם ציור של מגן דוד. בלי זה אסור היה להיראות ברחוב.

לחוצים בגזירות קשות שנתחדשו מדי יום, כמעט שלא הרגישו היהודים בבואן לעיר — בשעות הצהריים של אחד הימים באוגוסט 1941 — של שתי מכוניות משא מלאות שוט־רים אוקראינים ואנשי גסטאפו. תוך רגעים אחדים הצטרף אל אלה כל הנוער האוקראיני המקומי ובמשך שעה אחת הוציאה מהבתים ותפסו ברחובות 300 גברים יהודים, ביניהם גם נערים בני 14. הנוער האוקראיני המקומי הראה חריצות רבה בגילוי היהודים. הגרמנים לא השתתפו בתפיסת היהודים.. את המלאכה עשה הנוער המקומי, בני שכנינו האוקראינים. תלמידים אוקראינים מבית הספר התיכון באו לתפוס את חבריהם היהודים. שכנים שחיו עם יהודים בית על־יד בית ובידידות, גילו את עצמם כחיות טרף.

את הנתפסים, ביניהם, היו גם בעלי ד ו ב ב ר ג ר, גיסי ש מ ו א ל ק ו ל צ׳ י נ ס ק י, ואחי ש מ ו א ל, אספו בחצר המשטרה. משם הובילו אותם ליער הסמוך וציוו עליהם לחפור בור רחב ועמוק. כשנגמרה החפירה הובילו אותם קבוצות קבוצות, בלי שהאומללים ידעו מה צפוי להם. האוקראינים השגיחו, שאיש לא יימלט, והגרמנים ביצעו את ההריגות. לאחר הרצח יישרו את הבור ונסעו לדרכם כלעומת שבאו.

פרטים אלה נודעו לנו לאחר זמן, כי ביום הרצח היינו עצורים בבתים, ללא רשות לצאת החוצה. לא יכולנו לתאר לעצמנו, שאנשים שנתפסו כאילו לעבודה — נרצחו. ידענו, כי לצרכי המלחמה תופסים הגרמנים אנשים לעבודה, והם עושים זאת בצורה ברוטאלית, אולם הדמיון לא השיג, כי אנשים כה רבים, חפים מכל פשע, יוצאו להורג.

עבר הלילה.

כשיצאנו למחרת החוצה, נודע לנו על הקבר שנחפר. הגענו למקום. שטח החפירה היה בולט במיוחד באיזור שכולו היה מכוסה ירק. השטח החפור היה מיושר. מסביב לו ניכרו סימנים של שריפת ניירות — אפר התעודות של הנרצחים. פנינו אל האוקראינים שבסביבה, אבל איש מהם לא ידע, או לא רצה לספר על כל שקרה. ללא כל יסוד פשטה שמועה, שהאנשים נשלחו לעבודה. ואשר לקבר — הרי היו בבית הכלא אוקראינים, ששיתפו פעולה עם הרוסים, וגם שני היהודים שהלשינו עליהם, — ודאי אלו נרצחו.

לאחר זמן־מה נתקבלו ידיעות מהערים הסמוכות על רציחות דומות. סופר, שברובנה נרצחו בדרך זו 15 אלף יהודים, ובלוצק הודיעו השלטונות במודעות, שעל היהודים מבני 14 עד 40 לבוא להירשם. אלה שהלכו להירשם — לא חזרו. כך נרצחו 2000 איש. התחלנו אז להבין, שכך נרצחו גם הגברים שלנו.

לאחר שירדו גשמים והתל שעל הקבר שקע, נראה היה שהקבר היה די גדול לקבורת 300 הנרצחים. האוקראינים הוסיפו להביא ידיעות כוזבות, שכאילו פגשו אחדים מהגברים שלנו באחד ממחנות העבודה. לנו כבר היה ברור, שאין לנו למה לצפות.

ה ק מ ת ה ג י ט ו

חלפו ימים. בינתים התחלפו הרשויות. השלטון הזמני הלך ובמקומו בא שלטון קבוע. הגיע מפקד מחוזי עם משטרה, כולם חברים במפלגה הנאצית. תקוות היהודים להתייצבות כלשהי של המצב — אפסה. נעשה ברור, שחייהם ורכושם של היהודים הם הפקר, היהודים הם מחוץ לחוק.

הוקמה מועצת היהודים, שהוטל עליה למלא אחר דרישות הגרמנים. הדרישות היו בלתי פוסקות וחייבים היו למלא אחריהן ללא התנגדות. הגרמנים החרימו את כל הזהב והכסף, כל דברי ערך, פרוות וכו׳. כל שהפר פקודה זאת, או התחמק ממנה — התחייב בנפשו.

מהבתים היהודיים הוצאו הרהיטים, הפסנתרים, מכשירי הראדיו, הנברשות. נאסר על היהודים להשתמש בחשמל.

נפוצה שמועה על הקמת גיטו בעיר. לא האמנו בכך. והנה התחילו הגרמנים לסייר בסימטאות העיר, מדדו ורשמו. עד שביום אחד באוקטובר 1941 פגע בנו כרעם הצו: עד לשעה 5 אחר הצהריים על היהודים לעזוב את בתיהם ולהעביר את חפציהם ולהשתכן ברחובות הצדדיים שנקבעו להם; לאחר השעה הקבועה בל ייראה יהודי ברחובות אחרים.

קשה לתאר את המהומה שקמה. הכול נדחקו לתוך שכונות העוני הצפופות — מקום הגיטו. כל חור נחשב לחדר ובו צריכה היתה לגור משפחה, בלי שים לב למספר הנפשות שבה. אין לתאר את העינויים וההשפלה. הלבבות בכו מבושה, צער, עלבון וחוסר ישע. אך, כנראה, שאין דבר שהוא למעלה מכוחו של אדם, הניצב מול האימה. עד שעה

5 לא נמצא יהודי מעבר לגבולות הגיטו. למחרת הוקף הגיטו בגדר תייל, ובו שער יציאה.

התחילו ה„חיים" בגיטו, חיי אסירים עשוקי זכויות־אנוש.

ביום הראשון לגיטו נצטווינו להחליף את הסרטים הלבנים בטלאי צהוב, אחד על החזה והשני על הגב. התביישנו איש בפני רעהו, כאילו היינו פושעים. אבל החיות הנאציות לא נתנו לנו שהות, צרה רדפה צרה.

ביום השני לקיום הגיטו חצו שני ילדים, בני 8—9, את גדר התייל, נכנסו לבנין סמוך ולקחו משם שני קרשים לשם סידור משכבם בדירתם „החדשה". לאסונם ראה אותם ראש העיר בשעת מעשה. מיד ניתן צו למועצת היהודים: אם תוך שעתיים לא יימסרו שני הילדים למשטרה הנאצית, יירו 10 יהודים במקומם. באין ברירה הביאה המשטרה היהודית את הילדים לז׳אנדארמריה, בתקווה שמפאת גילם הרך לא ייענשו. בינתים ביקר ראש המועצה היהודית בענין זה אצל שליט העיר הנאצי. עד שהוא חזר ממנו, נורו שני הילדים.

בו ביום הובאה למשטרה נערה בשם ר א ד ל ר, שהיתה בריב עם אשה פולנית. הפולניה הלשינה עליה כאילו אמרה הנערה, שאילו הדבר בידה היתה רוצחת את כל הגרמנים. הנערה הכחישה את העלילה וטענה, שהפולניה משקרת בגלל ריב שביניהן. המפקד שמע את הטענות ושאל אם לפולניה עדים למקרה. מיד נמצאו עדים. באותו לילה נאסרו כל בני משפחת ראדלר, הוצאו לבית הקברות ונורו. אחיה של הנערה, שלא היה בבית באותו לילה, כי היה בעבודה ביער, 10 קילומטר מהעיר — אף אותו מצאו וירו בו במקום עבודתו.

כשמדברים היום על השמדת יהודי אירופה, נשמעת לעתים מעין תרעומת כלפי הנרצחים: למה לא הגיבו בכוח על מעשי האכזריות של הרוצחים? שני המקרים הנזכרים יש בהם להסביר במקצת את הנסיבות: כל התנגדות קלה גררה אחריה סכנה לא רק לנוגע בדבר באופן אישי, אלא גם לכל בני משפחתו, או אף לכל אנשי הקהילה. יחד עם זה לא האמינו עד הרגע האחרון, שצפויה השמדה כללית של כל האוכלוסיה היהודית. לכן לא ראה איש זכות לעצמו להמיט אסון על חברו ועל הכלל כולו.

בתי־מלאכה

לפי הצו של מפקד העיר, חייבות היו נשים מבנות 14 עד 40 וגברים מבני 14 עד 50 לעבוד עבודת כפייה. הקואופראטיבים של בעלי המלאכה שהוקמו בימי שלטון הרוסים, התחילו מחדש בעבודה — בשביל הגרמנים, ללא כל שכר. כל שהצליח להצטרף לקבוצת בעלי מלאכה היה מאושר, כי החיים נראו יותר בטוחים בעבודות אלה.

הסדנאות היו בבתים שנוטשו על־ידי היהודים מחוץ לגיטו. העובדים במקומות אלה ענדו סרטים ירוקים והורשו להלך מחוץ לגיטו. הם נקראו „יהודים מועילים". אלה היו בעיקר העובדים בבורסקאות, שסיפקו עורות לצבא. יתר היהודים עבדו בעבודות בלתי־מקצועיות. מכיוון שעבודות כאלה לא הספיקו בשביל כולם, העבידו את האנשים בעבודה ללא צורך — עבודה שעשו בה היום חזרו עליה למחרת — רק כדי להעסיקם. העובדים בעבודה שחורה היו מסתדרים ליד שער הגיטו וצועדים, מלווים משטרה אוקראינית, לעבודה וכן בחזרה.

כדי להעסיק יותר אנשים השתדלו היהודים להקים יותר סדנאות, שביצעו עבודות מקצועיות שונות, כמו סריגת גרביים, עשיית מברשות וכו׳.

משפחת רביין

מימין: חנה גרובר, לייב רביין, אשתו בוזי. לפניהם: הילדים — אייזיק ומוטי.

אחי הקים בית חרושת כימי והיה מייצר משחות שונות וצבעים מהחומרים שנשארו בידו מחנותו. בכך הוא הכין מקום עבודה לעצמו וכן לאח השני וגם לבני, שמלאו לו אז 15 שנים והיה חייב בעבודת כפייה.

את כל בתי המלאכה ניהלו שני יהודים: מ ש ה פ ל ד מ א ן ו צ ב י צ י מ ר מ א ן, ששימשו באי־כוח כלפי הגרמנים.

הרעבה

עם הקמת הגיטו נמנע מהיהודים להשיג צרכי אוכל. לאנשים שעבדו חולקו 300 גראם לחם ליום, ולאלה שלא

עבדו — 150 גראם. חוץ מהלחם לא קיבלו שום מזון. היו אנשים שקנו מצרכי מזון אצל האוקראינים. אלה שנתפסו בכך, היו צפויים לעונש מוות. בכל זאת סיכנו רבים את חייהם ובלבד שלא למות ברעב.

היו נוצרים שהתגנבו לתוך הגיטו והכניסו לתוכו אילו מצרכים תמורת מלבושים או חפצים מהבית.

המצב הלך ורע מיום ליום. המשטרה האוקראינית הגבירה את השמירה, ביחוד השגיחו על אלה שעבדו מחוץ לגיטו.

אחת האמהות, שגרה קודם בפרבר העיר והיו לה שכנים נוצרים ידידים, שלחה את שני ילדיה הקטנים לאותם השכנים לקנות צרכי אוכל. הלבישה אותם בבגדי איכרים, שיראו כמו ילדים אוקראינים. ה„ידידים" הנוצרים מסרו את הילדים למשטרה, שירתה בהם במקום.

המשטרה ערכה חיפוש באחד הבתים ומצאה בשר מתבשל בסיר. אחת הנשים שבבית הודתה שזה שלה. היא נלקחה למשטרה ונורתה שם. אשה שניה נורתה כשפגשו אותה מחוץ לגיטו וכמה סלקים בסלה.

המאסרים והרציחות היו מעשים בכל יום. בעיקר נורו אלה, שהלשינו עליהם שהם קומוניסטים.

על אף הכול קיוו הרבים שיישארו בחיים ועוד יזכו לראות נקמה ברוצחים. תקווה זו הצילה יהודים רבים מהתאבדות.

ידיעות ראשונות על רצח־המונים

התחילו להגיע ידיעות על רציחות המוניות של יהודים בערים ובעיירות שונות.

עבדתי אז עם קבוצת נשים בבנין: הגשנו לבנים לבנאים. מנהל הבנייה היה מהנדס פולני, ידיד בעלי, שונא ישראל מובהק. כל יום בבואו לבנין, היה קורא לי ומספר לי ידיעות על השמדת קהילות שלמות בערים הסמוכות. כאשר מסרתי על כך לאלה שעבדו אתי, סירבו להאמין בדברי המהנדס הפולני. והנה באיזו דרך סודית נתקבל מכתב מלוצק, מאחד דיקשטיין. הוא כתב לאחיו שאין עוד יהודים בלוצק, כולם הושמדו, רק הוא לבדו ניצל במקרה. הוא מייעץ לכל מי שיכול — להימלט ליער הסמוך.

עתה התחילו כבר להאמין. ידענו שימינו ספורים. התחילו לבנות מחבואים בתוך הבתים הדלים בגיטו. בנו מחיצות בתוך הבתים והסתירו את היציאות, או שהקימו מחיצות בעליות הגג, כך שבשעת אקציה יוכלו להסתתר שם.

אחי שהקים את בית החרושת הכימי בבית הורינו מחוץ לגיטו, שבו כבר גרו תושבים פולנים, החליט שהמחבוא הטוב ביותר בשבילנו הוא בבית החרושת. הוא בנה בתוך בית החרושת קיר ומאחוריו מקלט בשביל כל משפחתנו. לא היתה משפחה בגיטו שלא בנתה מחבוא. המשפחות עזרו זו לזו. רצון החיים היה כה עז, עד שהאמינו שהמחבואים יצילו את חיינו. לתומנו חשבנו, שאם לא ימצאו אותנו בשעת האקציה, נציל את חיינו.

נפוצו שמועות, שמפקד העיר משתדל לדחות את חיסול הגיטו שלנו בשלושה חדשים וכאילו קיבל גם אישור לכך. אין אנו מאמינים בכך, אולם ישנם אנשים הנותנים אמון בשמועה, למשל עובדי הבורסקיות, שהוכיחו את עצמם כמועילים מאוד לגרמנים. גם היהודים שנשאו ונתנו עם הגרמנים האמינו בתמימות, שיפלו אותם לטובה.

אשליות אלה גרמו, שהם היו הקרבנות הראשונים.

תורנו הגיע

שבת לפני הצהריים. לא יצאתי לעבודה. יום לפני כן קיבלתי מהמפקח, המהנדס הפולני רשיון לחופשה. הוא גם הציע לי, שברגע קריטי אבוא אליו עם שני ילדי, והוא ישתדל לעזור לנו.

לפתע פשטה במהירות הבזק הידיעה, שהגסטאפו בא — התור שלנו הגיע...

העבודה בארטלים הופסקה. האנשים בגיטו התרוצצו כמורעלים.

אני אצל אמא ומתייעצת אתה אם לקבל את הצעת המהנדס ולעבור עם הילדים אליו. היא אינה מייעצת לי לעשות זאת. היא מכירה אותו כשונא ישראל.

פתאום עלה בדעתי רעיון: בימי שלטון הסובייטים ניהל בעלי בתי חרושת לנגרות. עבד שם נגר פולני בשם ויביראצקי. לפעמים היה מבקר אצלנו והיינו מכבדים אותו במשקה. עד עבודתו בנגריה לא פגשתי אותו ולא הכרתיו. עכשיו ידעתי, שהוא גר בבית קטן מחוץ לעיר ועובד בעיר בנגריה של נוצרים. אני מחליטה לשלוח את בני לפולני זה ולבקש ממנו שיבוא אלינו, לבית החרושת של אחי, כי ברצוני לשוחח אתו.

הוא בא מיד. תיארתי לפניו את מצבנו (הוא ידע שבעלי כבר אינו בחיים) וביקשתיו, שאם הוא יכול — יקח אותנו לימים אחדים לביתו, עד יעבור זעם. ודאי עוד ישארו יהודים בגיטו — אז נחזור לגיטו. הוא ענה לי, שהוא עצמו

רוצה בכל לבו לעזור למשפחת ב ר ג ר (הוא מאוד החשיב וכיבד את בעלי), אבל הוא מוכרח לשאול את פי אשתו. הוא ילך לביתו ואם אשתו לא תתנגד — היא תבוא לקחת אותנו.

האיש הלך. יצאתי החוצה. ליד בית המועצה היהודית היתה מהומה גדולה. הביאו את הפועלים היהודים ממקומות עבודה — הם הובאו לטבח. קבוצת נוער התכוננה לצאת את הגיטו ולברוח ליער. חזרתי לבית החרושת של אחי והתחלתי לצפות לגואל.

חכיתי זמן רב. השעה היתה 5 אחר הצהריים. רציתי כבר לעזוב את בית החרושת ולהתחיל בהכנות לכניסה למחבוא, והנה באה אשה כבת 35, בעלת מראה סימפאטי, והציגה את עצמה כאשתו של ויביראצקי. היא ביקשה סליחה על האיחור. היא לא היתה בבית, ובעלה לא יכול למצוא אותה. היא מוכנה לעזור לנו. עלינו מיד ללכת אתה לביתה, מובן — במרחק־מה ממנה כדי שלא לעורר חשד. גם הילדים צריכים ללכת בעקבותיה, מרחוק.

שבתי לגיטו, נפרדתי מהר מאמי, אחיותי ואחי מתוך הרגשה קשה שלא נתראה עוד, כי המוות כבר ריחף על הגיטו.

הגברת ו י ב י ר א צ ק ה חיכתה לנו בבית החרושת. לא לקחנו אתנו שום חפצים. הגברת ויביראצקה עמדה לשוב מיד ולקחת חפצים מיד אחי. המרחק היה רב. עברנו דרך רחובות של נוצרים ואחר כך בשדה פתוח. בסוף הגענו לחצר ביתה. ליד בית הויביראצקים היה עוד בית של אחיה, אוקראיני. למזלנו לא היה איש בבית אחיה. נכנסנו לבית בלי שאיש ירגיש בנו. הבית היה קטן: חדר אחד ומטבח עם מסדרון קטן, שלאורכו היתה מחיצה צרה בשביל קיטון קטן, משם אפשר היה לעלות בסולם אל עליית הגג.

ל י ל ה ר א ש ו ן ב ע ל י י ת ה ג ג

לאחר רגעים אחדים, עלינו לעליית הגג, כי חששנו שמישהו מן השכנים עלול להיכנס במקרה לבית ולמצוא אותנו. בקשתי מאת הגברת ויביראצקי, שתיגש לבית־החרושת ותביא את החפצים. עד שהיא הגיעה לשם כבר נסגר בית החרושת. היא חזרה בידים ריקות. כשעה לאחר שיצאנו את הגיטו, הועמד משמר ליד שעריו. לפי חישובי הספיקה בכל זאת משפחתנו להסתתר בבית־החרושת.

לבעלי הבית שלנו היו כמה עזים. הם הכינו בשבילן בעליית הגג חציר לחורף. על חציר זה הצענו את משכבנו. חצות הלילה. נשמעות יריות של רובים. אני שוכבת על משכבי ואינני יכולה להירדם. אני מהרהרת בקרובי שנפרדתי מהם. מה מצבם כעת? האם היטבתי לעשות כאשר לקחתי את שני ילדי אתי? יתכן שהייתי צריכה להשאיר אחד מהם אצל המשפחה. אבל, מרגיעה אני את עצמי, הלא הילדים החליטו על כך. הם כבר מבוגרים: י ע ק ב הוא בן 16 ו ש מ ו א ל י ק בן 13. המאורעות ביגרו אותם. הם לא רצו להיפרד: כל שיקרה יקרה לכולנו יחד.

אני חושבת על אודות אמי, שזה עתה קמה ממחלה אחרי דלקת ריאות קשה. אולי מוטב היה בשבילה אילו מתה במחלתה זו.

בינתים אין היריות פוסקות.

הלילה עבר. בבוקר סיפרה לי ויביראצקה, שהיריות היו על יהודים שניסו להימלט מהגיטו.

באותו לילה ברחו בסתר מהגיטו כ־200 צעירים. הם צלחו את הנהר ליערות. מהם נשארו בחיים רק 8 אנשים. השאר מתו ברעב או נורו על־ידי אוקראינים.

ש ל ו ש ת י מ י ה ה ש מ ד ה

יום ראשון. שקט בעיר. הנוצרים האדוקים שומרים על היום הקדוש ואין מחללים אותו בעבודה.

ביום שני קיבלו כל התושבים הנוצרים פקודה לבוא לעבודה עם אתים, כדי לחפור את הקבר הגדול בשביל היהודים.

ידענו על כל ההכנות וציפינו לנס. לא רק אנחנו. גם הגב׳ ויביראצקה היתה שקועה בהזיות. היא עלתה אלינו לעליית הגג וסיפרה, שמטוסים רבים טסים. הם בודאי אמריקאים או אנגלים ולא יתנו להשמיד את היהודים. גם הגרמנים נראים לא כרגיל. היא בטוחה שיתרחש נס.

נס לא התרחש. חיות הטרף הנאציות, בעזרתם המלאה של הרוצחים האוקראינים, ביצעו בשלמות את מזימתם. גם כל העמים שהאמנו בהם והתפללנו לעזרתם — החשו.

ביום שלישי בבוקר* התחיל הרצח. עד נשימתי האחרונה יישאר חרות בזכרוני הרעש של מכוניות המשא, שהובילו יהודים לקבר — במעלה הכביש, לא הרחק ממקום מחבואנו. הרעש נשמע באוזני כקינה על גורל האומללים שהובלו להשמדה. המשאיות העמוסות פרקו את המשא וחזרו להעמיס קרבנות נוספים.

---

* כ״ב באלול תש״ב (14 בספטמבר 1942).

מה מחשבותיהם של האומללים? האם זועקים הם לאלוהים שכה התאכזר אליהם, או לעולם הגדול הרואה ומחריש?

שלושה ימים נמשכו הרציחות. אחרי כן השתררה דממה.

האם נשאר מישהו בחיים? לדברי הגב' ויביראצקי לא נמלט איש מן היהודים. גם ה„יהודים המועילים" הושמדו.

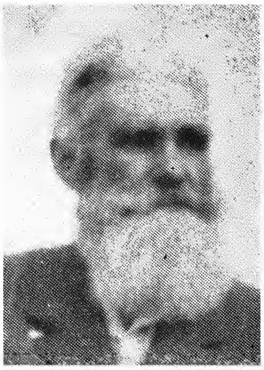
אין דרך להימלט

עברו ימים אחדים. המצילה שלנו מביאה לנו מפעם לפעם חדשות מן העיר. בגיטו משתוללים האוקראינים. הם מחפשים בבתי היהודים ובוזזים שם כל שהשאירו הגרמנים.

מה אצל בני משפחתי, שהסתתרו מחוץ לגיטו? ודאי הצילו חייהם. מה יהיה אתי ועם ילדי? הרי באנו להסתתר רק לימים מספר, כבקשתי. לפי המצב נראה שאין לנו לאן ללכת. המצילים שלנו מודאגים מאוד. פורסמו מודעות, שכל נוצרי שיסתיר בביתו יהודי, וזה יתגלה, יירה לפני היהודי.

עברו עוד כמה ימים. אנו שומעים קולות מריבה בבית המצילים שלנו. נדמה לי, שאנו הגורמים לכך. גם האשה נותנת לי להרגיש זאת. אני מבקשת ממנה, שיעלו אלינו כדי שנתייעץ מה עלינו לעשות ולאן עלינו ללכת.

בשעת בין־ערביים הם עלו אלינו. אני מתנצלת בפניהם, שצר לי מאוד שאנו גורמים להם דאגה, הלא הם יודעים כמונו שלא יכולנו לראות מראש מצב בו אף יהודי לא יישאר בחיים. אני מבקשת מהם, שהם עצמם ימצאו מוצא. אנו משוחחים שעה ארוכה ושוקלים איך לעבור לאיזה כפר סמוך, לאיכרים מכרים. אולם כל הדרכים הן עתה בחזקת סכנה. הם נפרדים מאתנו באמירה, שעוד יחשבו בדבר.

ולדיסלאב וויקטוריה ויביראצקי

למחרת אמרה לי הגב' ויביראצקה שהחליטו, כי לעת עתה נישאר אצלם, הם לא יפקירו אותנו. אולי תמצא הזדמנות נוחה לעבור לאיזה מקום, שלא ניפול בידי המרצחים. לפי שעה, כל עוד נמשכים החיפושים, נישאר כאן. הם מקווים שהחיפושים אחרי יהודים לא יגיעו לביתם.

אנו נרגשים מגילויים אנושיים אלה שלהם.

בביתו של ויביראצקי

המצילה שלנו מטפלת בנו כאם מסורה. לא קל לשרת שלושה אנשים, הכבולים למקום ואסור להם לזוז ממנו. שלוש פעמים ביום היא מעלה אלינו אוכל. לבנים להחלפה אין לנו, והיא כובסת אותם בשבילנו. היא גם מספקת לנו מים לרחיצה ושירותים אחרים, שרק אמא מסוגלת לעשות אותם.

הימים נמשכים לאטם. הילדים גילו ארגז גדוש עיתונים ישנים, חוברות וספרים ללא התחלה וללא סוף, ספר תנ"ך וספר בישול. בשבילנו מטמון זה הוא אוצר ממש, יהיה לנו במה לבלות את הזמן.

עלינו לנהוג בזהירות. אנו שומעים את כל הנעשה בבית למטה, ושם בודאי שומעים כל רחש שלנו למעלה.

בבית הסמוך גרים אחיה, גיסתה וגם אמה של המצילה שלנו. הם יוצאים ונכנסים לבית הויביראצקים. לו עלה בדעת אחד מהם לעלות שלב אחד בסולם — היו תיכף מגלים אותנו. כשאנו שומעים צעדים במסדרון אנו מתכווצים מפחד.

הגב' ויביראצקה עובדת בתור טבחית אצל מפקד העיר. היא עובדת רק עד הצהריים. כשהיא הולכת לעבודה, סגור הבית, לרוב. ויביראצקי הבעל עובד כל היום וחוזר בערב. הבן היחיד שלהם, ולאדק, בן 11 — הוא השומר היחידי שלנו. הוא לפלא בעינינו ברצינותו ובהבנתו את ענייננו. כשהוריו אינם בבית, הוא משתדל להחזיק את הבית נעול. הוא הולך לרעות את העזים, או להיפגש עם חברים.

בשעות שהגב' ויביראצקה בבית — היא עוסקת בתפירה. באים אליה גרמנים, המביאים לבנים לתפירה או לתיקונים. כשאנו שומעים את שפתם השנואה, אנו נחרדים ונרגעים רק כשהם יוצאים.

מתקרב החורף. אנו לבושים בגדים קלים. החציר שעל העלייה כבר אכול ע"י העזים. העלייה ריקה ומסוכנת. מר

ויביראצקי מתכונן להקים מחיצה בעלייה ולגדור בשבילנו חדרון קטן, שבחלקו יגן עלינו גם מפני הקור. זה נמשך זמן רב, כי עליו להשיג את הקרשים הדרושים לכך.

המחבוא

בינואר 1943, לשנה החדשה, עברנו ל„דירתנו החדשה". זה היה חדרון של מטר וחצי ברוחב, והאורך — לפי מידת הגג. אדם שיעלה לעליית הגג לא במטרה לבדוק, לא יבחין כלום. המחבוא הוא טוב — כל עוד לא ייערך חיפוש.

מטעמי ביטחון נבנה החדרון לצד צפון. השמש אינה זורחת בצד זה בכלל. דרך החרכים נושבת הרוח וחודר השלג. חלון אין, ובפנים — אפילה גמורה.

הגב' ויביראצקה מביאה לנו כר וכסת. החציר המעט שנשאר — פיזרנו על הקרשים וכיסינו בסדין. הנחנו את הכסת ברוחב כדי שתשמש את כולנו. מלבד זה הישגנו שלוש שמיכות צמר — שמיכה לכל אחד מאתנו.

כך פגשנו את החורף.

הכפור הוא איום. כל לילה מכסה אותנו השלג, החודר אלינו דרך חרכי הקיר. קשה להבין איך דרך סדקים כה צרים חודר שלג רב כל כך. אנו מתאמצים לסתום את הסדקים בסמרטוטים. לאשרנו מכוסה הגג קש. לו היה גג של פח, היינו קופאים בקור.

עם סתימת הסדקים חשכה פינתנו עוד יותר ונמנעת מאתנו האפשרות לקרוא. לאט לאט אנו מסתגלים לאפילה. בשעות הבוקר, כשהאור רב יותר, אנו שוקעים בקריאת ספרים שמצאנו על העלייה.

הכניסה לחדרון שלנו היא דרך פתח במחיצה. כל גובהו של הפתח הוא 70 ס"מ ורחבו 35. הפשפש נפתח רק מבפנים ומחוץ הוא מוסוה היטב. אני עוברת דרכו בנקל, כי במשך חדשים אלה רזיתי מאוד.

הגב' ויביראצקה מביאה לנו ידיעות, שמצב הגרמנים בחזית הוא בכי רע. הבריות אומרים, שסופם קרוב. ידיעות אלה מעודדות אותנו. אנו חולמים על נקמה ברוצחים.

אנו מהרהרים במשפחתנו: אולי עודם בחיים במחבוא שלהם, ואולי באו לידי הסכם עם שכניהם הפולנים, המושיטים להם עזרה. אני מהרהרת איך ובמה אוכל לגמול למצילינו, המסכנים את חייהם בעדנו. במוחי חולפים חלומות ותכניות. החלומות הם הדבר היחיד שנשאר לנו ושאנו יכולים להרשות אותו לעצמנו.

גם למצילה שלנו לא חסר דמיון. היא מדמה, שלא רק היהודים מכל העולם יתענינו באנשים שגילו כל כך הרבה עוז ואהבת אדם, אלא גם הממשלות הדימוקראטיות יקבעו פרס לאנשים אלה, שמספרם בודאי אינו רב.

החלומות מקילים עלינו את היסורים, הקור, הזוהמה ושפלות הרוח.

חורף 1943

בוקר קר. אנו שוכבים ודוממים, שקועים במחשבות. פתאום אנו שומעים רחש חשוד בדירה שלמטה. אנו מקשיבים: קולות בגרמנית. אנו מתאמצים לשמור על קור רוחנו: ודאי מישהו מלקוחותיה של הגב' ויביראצקה, שבא אליה בעניני תפירה. עובר זמן ניכר. אנו שומעים: הפשפש לעלייה נפתח, ומישהו — סמוך אלינו — מדבר גרמנית עם ויביראצקי. אנו עוצרים את נשימתנו ואיננו זזים מהמקום. אנו שומעים, שהגרמני מרוקן את הארגזים שבעליית הגג, מחטט בכל פינה. פתאום נתקלה עינו בשק ממולא, הסותם חור במחיצה שלנו, שבנייתה לא הושלמה כולה בגלל רשלנות. הוא שואל את מר ויביראצקי: מה בשק? אנו שומעים את ויביראצקי עונה בחרדת קול, שאינו יכול להיזכר. הגרמני מרוקן את השק מכל שבתוכו — חצירים. הוא פונה לירידה מעליית הגג, בלי להתעניין מה סתם שק זה. נס היה, שהוא לא שם לב לחור שנפער במחיצה לאחר שהוצא השק.

הגרמני הלך. מיד עלו הויביראצקים וסיפרו לנו, שהחיפוש היה מטעם המשטרה, שנצטוותה לחפש אצל כל הגרים בסביבה חפצים שנגנבו מקצין גרמני. הנס שהתרחש, שהגרמני לא הרגיש בנו — סימן מובהק הוא, לדבריהם, שלא יאונה לנו שום רע.

קשה לנו להירגע. נדמה לנו שהכול חלום ולא מציאות. בעיקר אני מאושרת על שמצילינו ניצלו על־ידי זה, כי הם היו נופלים ראשונים — קרבנות יחסם האנושי אלינו.

החורף נמשך לאטו. שלגים וסופות. הכפור גובר ואינו פוסק. חוסר הישע והזוהמה ממאיסים עלינו את החיים. אני משתדלת לעודד את רוח הילדים, שהישועה קרובה לבוא וסבלנו לא יארך עוד ימים רבים.

ויביראצקה מביאה לנו ידיעות, שבכפרים התארגנו כנופיות של אוקראינים לאומניים בהנהגתו של אחד ב נ ד ר ה. הכנופיות מתנפלות על קבוצות קטנות של גרמנים וכן חודרות הן לכפרים שתושביהם פולנים, ורוצחות באכזריות את משפחותיהם.

העזתן של הכנופיות האוקראיניות נראית לנו כסימן מובהק למצב הקשה של הגרמנים בחזית. האוקראינים מעוניינים להופיע בגמר המלחמה כגורם ולהוכיח שגם הם נלחמו בגרמנים. תגובת הגרמנים על התנפלויות אלו, העולות להם בהרבה קרבנות, היא חלשה. הם עורכים חיפושים בכפרים, מגרשים כמה איכרים למחנה ריכוז וזה הכול. לא כך הגיבו הגרמנים בתחילת המלחמה על מעשי חבלה נגדם.

סוף סוף נגמר החורף. הכפור חדל. אנו יכולים כבר לנוע במאורה האפילה שלנו. לכבוד האביב החביב החליט המציל שלנו מר ויביראצקי לגרום לנו קצת שמחה ולהכניס קצת אור בחדרון האפל שלנו. ביום ראשון אחד, כשהוא שהה בבית, שמענו שהוא עולה בסולם הניצב בחוץ — עד המחבוא שלנו, ומנסר אחד הקרשים הסמוכים לגג. הוא קרע אשנב בצורת שני משולשים. בחדרון היה פתאום אור גדול. לראשונה נחרדנו מהאור, עד ששוב התרגלנו אליו. אנו מתרחצים, מתרעננים ככל האפשר במצבנו, ומוסיפים לקרוא את הספרות שלנו. אני מבקשת מויביראצקה שתתן לי איזו עבודה. מדי פעם היא מוצאת עבודה אחרת: תפירה, סריגה, תיקונים שונים. אני מאוד מרוצה מעבודה זו. ראשית, נדמה לי, שאני מביאה תועלת לויביראצקה; שנית, יש במה לעסוק כדי שהזמן יעבור.

כנופיות אוקראיניות

הכנופיות האוקראיניות מתחזקות. התנפלויותיהן על פולנים בכפרים מקבלות אופי של השמדה. נראה, שלא ישאירו אף פולני בחיים. הפולנים בכפרים, שעודם בחיים, נמלטים העירה. כאן הם מקבלים הגנה מצד הגרמנים.

עתה שהאוקראינים אינם נאמנים עוד על הגרמנים, מקימים אלה משטרה מורכבת מהנוער הפולני. פולנים רבים מתנדבים לנקום את נקמת דם אחיהם, שנטבחו על־ידי האוקראינים.

על הקירות מופיעות מודעות, שאין לדעת מי הדביק אותן, שהלילה יתקוף הצבא האוקראיני־הלאומי את העיר. הגרמנים הם עתה מעטים בעיר. הם קיבלו את ההודעה ברצינות והתבצרו בבית אחד. ואכן, באה כנופיה באותו לילה. היא התרכזה בפעולתה באותו רובע בו הסתתרנו אנחנו. במשך שעות שמענו בעלייה את שריקות הכדורים. לבסוף ניתן אות, והכנופיה עזבה את העיר.

בבוקר נודע שהכנופיה לקחה אתה את כל המשטרה האוקראינית על נשקה. בעזרתם פרצו את מחסני הנשק והריקו אותם.

חשבנו שלאחר מקרה זה יובא צבא לעיר, אבל הצבא לא בא. הגרמנים גדרו את הרובע בגדר תייל, ובתוכו גם את ביתנו.

אנו משקיפים דרך האשנב על גדר התייל המוקם ושומעים את ויביראצקי משוחח עם גרמני, שאינו אלא מפקד המחוז בכבודו ובעצמו. הגרמני מסתכל בבית שלנו ורואה את האשנב. הוא אומר לויביראצקי, שהאשנב יכול לשמש מצפה מתאים להשקיף על תנועת הכנופיות. אנו נחרדים מפחד שמא ירצה לעלות אל העלייה כדי לראות לאיזה מרחק צופה האשנב. במקרה כזה — כולנו אבודים. תוך כדי כך אנו שומעים שוולאדק הקטן סוגר את הדלת ובורח. ויביראצקי אומר לגרמני, שהילד הפרא שלו הלך עם המפתח ואי־אפשר כעת להיכנס לבית.

הם מסתובבים עוד רגעים אחדים עד שהגרמני מסתלק.

מאז גזל האשנב את מנוחתנו. כל אימת ששמענו את השפה הגרמנית השנואה, נדמה היה לנו שבאים לבדוק את המצפה הנהדר — האשנב של המחבוא שלנו.

האביב בא בכל הדרו. בקצה הגג, למראשותינו, בנו להם ציפרים קן. אני מסתכלת בעמלן. הן אינן רואות אותנו, או אינן חוששות מפנינו. הן יותר בטוחות מאתנו.

מול ביתנו גר גנן עם משפחתו — פולנים. גדר תייל חוצה בין הבתים. המשפחה מעבדת גן ירק ליד הבית. כל בוקר אנו שומעים את בני הבית, העובדים בגן, כשהם משוחחים עם ויביראצקה, העסוקה בגינה שליד ביתה. דאגתם רבה לאשר עומד להתרחש. הכנופיות האוקראיניות מתחזקות, מתרבות ונעשות יותר נועזות. הגרמנים מועטים. בכפרים אין אף גרמני. אין באפשרות הגרמנים להציב בכפרים חיילים רבים, ואילו מעטים — צפויים למוות בטוח. בגלל זה הם מתרכזים בעיקר בערים. את החיפושים הם עורכים ביום ועל־ידי גדודי צבא מובאים במיוחד — אבל גם אלה נעשו נדירים. נראה, שיש להם דאגות אחרות, יותר רציניות.

בהלה אצל הפולנים

הפולנים חיים בפחד. אין מי שיתנגד לכנופיות. חיי הפולנים, גם בעיר, בסכנה.

משפחת ויביראצקי בונה לעצמה מחבוא להסתתר בו

שעה שהכנופיות תפרוצנה לעיר. בעיר הוכרז על עוצר: מתחילת הערב עד הבוקר אסור לאיש ציבילי להימצא ברחוב ולא — צפוי הוא לעונש מות.

הגב׳ ויביראצקה מביאה לנו ידיעות המהלכות בעיר. אילו היו אלה אמת, הרי שחרורנו קרוב. נראה לי, שגרעין של אמת ישנו בשמועות אלה על מפלתם הקרובה של הרוצחים.

בינתים נחלשנו באופן פיסי ונדכאנו באופן נפשי. לולא התקוות המשיבות את נפשנו, לא יכולנו להחזיק עוד מעמד.

גם מצילינו מחזיקים מעמד בזכות תקוות אלו. אבל לכול יש גבול, מוכרח לבוא קץ למצב.

כדי להשכיח דאגות וכדי להסיר כל חשד התחילה משפחת ויביראצקי לערוך מסיבות בלילות בביתם. היו מרבים בשתייה עד מאוחר בלילה. אז היו האורחים נשארים ללון. לפעמים היו פורצות מריבות. בלילות כאלה חרדנו שמא מחמת השיכרות יתגלה הסוד. פעם העירותי על כך לויביראצקי. הוא הרגיע אותי: „בייחס לסוד הזה — אני... לא שיכור״.

פעם חזר ויביראצקי מאיזה נשף שתוי מאוד. בנשף זה הוא אמר בפליטת־פה, שהוא מצפצף על הגרמנים ושאצלו בבית הוא מחזיק נשק וכן שני מקלטי ראדיו, שהחזקתם על־ידי איש ציבילי היתה אסורה. אחד מן הנוכחים מסר על פליטת־הפה לגרמנים. למחרת באו אנשי ס.ס. לחפש את הנשק. בבית היתה רק האשה.

שמענו את הקולות מהבית למטה. המחפשים דרשו, שתראה להם את מחבוא הנשק. היא הכחישה כל ידיעה על נשק, מעולם לא היה להם נשק. הגרמנים חיפשו בכול פינות הבית, דפקו על הקירות כדי להיווכח שאין הם כפולים, חפרו במרתף — ושם גילו את המחבוא שויביראצקי חפר כדי להסתתר מפני הבנדרובצים.

היינו בטוחים שכעת יגלו אותנו. התלבשנו בשקט, כדי שלא יובילו אותנו יחפים וערומים למחצה ברחובות העיר, — וחיכינו.

אנו שומעים שהפשפש המוביל לעלייה נפתח, אחר־כך מזיזים את הסולם, ולבסוף — הם יוצאים ומבטיחים שיבואו שנית.

עזבו את הבית ולעלייה לא עלו!

גדול הנס השני מן הראשון. אנו שומעים שהם מתרחקים. קשה לנו להאמין, שהם הפכו את כל הבית ולא עלה בדעתם לחפש בעלייה.

לאחר שעה קצרה עלתה אלינו ויביראצקה, כולה רועדת וזועמת על יחסם הברוטאלי של הגרמנים. היא אחוזת פחד שהם יבואו לחפש שנית.

ויביראצקי שב מהעבודה. הוא כבר ידע על החיפוש: הבן וולאדק היה אצלו בעבודה וסיפר לו הכל.

מצב הרוח מדוכא מאוד. כמעט בטוח, שהם יבואו שוב. יש למצוא עצה. קודם כול מחליטים, שלעת עתה אין להימצא בבית בשעות היום. הגרמנים עורכים עתה את חיפושיהם רק ביום. צריך, איפוא, שהבית יהיה סגור כל היום, ורק בערב תיפגש בו המשפחה.

סדר היום הוא עתה כזה: ויביראצקה קמה באמצע הלילה, מכינה את האוכל לארוחת צהריים. הם אוכלים מוקדם, כשבחוץ עוד חושך, ונותנים גם לנו את המרק, והולכים מהבית לכל היום. אם הגרמנים יבואו לחיפוש במשך היום — ימצאו את הבית נעול, ואז — או שיסתלקו כלעומת שבאו, או שיפרצו את הדלת. במקרה כזה בודאי ימצאו אותנו, אבל משפחת ויביראצקי תוכל עוד להציל את עצמה בבריחה.

עבר שבוע והגרמנים לא באו. משפחת ויביראצקי נרגעה. בינתים מצא ויבראצקי דרך להתוודע אל מפקדי ס.ס. אצל אשה פולניה, ליד כוסית משקה. הוא הזמין אותם לארוחת ערב לביתו ובהזדמנות זאת סיפר להם על החיפוש. מפקד ה־ס.ס. הצטער מאוד על אי־הנעימות שנגרמה. העיקר, וזה החשוב ביותר, אין עוד לפחד מפני חיפוש נוסף.

מחנה ריכוז לאוקראינים

לא יצא זמן רב וצרה חדשה התרגשה ובאה.

ביתנו עמד בתוך גיא עמוק. מצידו האחד אפשר להגיע אליו בירידה במדרגות. מצידו האחר, גג ביתנו הוא בגובה הקרקע שעל שפת הגיא. הגיא ארוך מאוד, ואדמתו — אדמת חימר. לפנים היה במקום זה בית חרושת ללבנים, והגיא התהווה כתוצאה מחפירת החימר והוצאתו. מקום זה בחר הקומיסאר המחוזי הגרמני להקים בו מחנה ריכוז לאוקראינים, שהושיטו עזרה לבנדרובצים. שמועה אומרת, שכל התושבים מאותו איזור יועברו למקום אחר. אנו מיואשים. נחמתנו היחידה היא, שבסביבה זו גרים רק פולנים, שהגרמנים רוחשים עכשיו אמון להם. גם המשטרה היא כולה פולנית ואין לחשוד בהם בחיבה יתרה לאסירים האוקראינים.

לימים התברר שלא יפנו את התושבים מן המקום.

יום סתיו חמים. מבעלי הדירה שלנו אין איש בבית. אנו משקיפים דרך האשנב על הסביבה השקטה. פתאום מופיעה קבוצת אסירים אוקראינים מלווים גרמנים מזויינים, שמכניסים אותם לגיא, כ־50 מטר מביתנו. האוקראינים כורעים ברך ומצטלבים: הם בטוחים שהביאו אותם למקום זה כדי לירות בהם, כי זה דבר רגיל אצל הנאצים. אבל קבוצה זאת הובאה להקים את מחנה הריכוז — לגדור את הבקעה בחוטי תייל. במרכז השטח העמידו 4 עמודים ועליהם גג קרשים, בלי קירות.

כך הוקם מחנה ריכוז בדיוק מול האשנב שלנו.

במיכלאה מגודרת זו הוכנסו מאות איכרים אוקראינים, לרוב — גברים. מכל הצדדים שמרו עליהם משמרות של שוטרים פולנים. משמר אחד עומד ממש למראשותינו, באותו מקום בו גג ביתנו הוא בגובה הקרקע. אנו שומעים את קולותיהם וצעדיהם, אך איננו רואים אותם, כי מצד זה הגג סגור. אבל רואים אנו את המחנה ואת כל המתרחש בו.

הויביראצקים מעירים לנו, כי עלינו להיזהר מאוד, שהשומרים לא ירגישו בנו. בעיקר עלינו להישמר בלילות, כשהכל מסביב שקט, שהילדים לא ינחרו בשנתם. אני מתאמצת לא לישון בלילות ולהשגיח על הילדים בשנתם.

כל בוקר באים למחנה מספר גרמנים ועורכים מסדר של האסירים. אם מישהו אינו עומד בשורה: בקומה זקופה, או אם לא פנה בזריזות לפי פקודה, מצליפים עליו הגרמנים בפרגול. כשהגרמנים עוזבים את המחנה, מתפרקדים שוב האסירים על האדמה ורובצים כך כל היום.

חורף שני במחבוא

הסתיו נותן אותותיו. הגשמים יורדים לעיתים תכופות. בלילות גובר הקור. החורף ממשמש ובא. היתכן שעוד חורף אחד נחיה בעלייה זו?

הג' ויביראצקה משיגה מאיזה מקום עיתונים גרמנים ומביאה אותם לנו. אני קוראת אותם וחוזרת וקוראת פעמים אחדות. אני קוראת גם בין השורות. נדמה לי, שהם מודים במפלתם. הם מודיעים בקצף על ההפצצות „הבארבאריות", שהאוויריה האמריקנית־בריטית עורכת על „הערים הבלתי מוגנות" בגרמניה. מה מוזרות טענות אלה בפיהם של רוצחים וטורפי אדם אלה, שאבדו את צלם האדם! אנו מתנחמים, כי הגיע זמן השילם, ורוצים לקוות, כי עוד נזכה לראות את מפלתם הגמורה.

הגשמים גוברים. המחנה מוצף מים. האסירים נמצאים תחת כיפת השמים. כך נמשך המצב ימים אחדים, עד שמתחסל המחנה והאסירים נשלחים למחנות אחרים בפולין.

שוב שורר שקט בגיא ואנו יכולים לנוע ביתר חופש בכלוב שלנו. תוקף אותנו פחד בפני החורף, בו נצטרך ללבוש את בגדינו המזוהמים, שלבשנו בחורף שעבר. בקיץ השתחררנו במקצת מן הזוהמה. הילדים מסרבים ללבוש בגדים אלה. יש עוד זמן, הם טוענים. ובאמת כבר התרגלנו לקור. בינתים מתחיל הקור בכל עצמתו.

באחד הבקרים מתברר, שבני הבכור, יעקב, חולה. יש לו חום גבוה והוא חש דקירות בגופו. אני מיואשת ומספרת זאת לויביראצקה. אבל במה היא יכולה לעזור לי?

עוברים כמה ימים. מגיע ראש השנה הנוצרי (1944). בבית למטה רעש ותנועה. מזה ימים אחדים, מבשלת ויביראצקה ואופה. היא מעלה גם אלינו מן המאכלים הטובים שלה. אני ובני הצעיר שמואליק איננו טועמים מהם, אנו משאירים אותם לחולה. מזה הוא צריך להבריא. חומו יורד, אבל בצהרי־היום הוא מזיע הרבה. אני מכסה אותו בכול שאני מוצאת, אבל אנו הרי בחוץ ובכפור. אין להבין כיצד עלה בידו להבריא, ואף לא השתעל. בשיעול היתה סכנה רבה לנו, כי הוא היה מגלה את מקום הימצאנו.

המחלה נמשכה שבועות אחדים. הדבר היחידי שיכולנו לעשות בשבילו היה, להזין אותו במאכלים הטובים שקיבלנו אז ושמרנו אותם בשבילו.

כך התחיל החורף השני.

פארטיזאנים סובייטיים

אני מתארת לי, שאם כה נמאסנו על עצמנו כל שכן שנמאסנו על מצילינו. אף על פי כן פועם בנו רצון עז, שייסורינו לא יהיו לחינם, שנחיה ונראה נקמה ברוצחים. ומה רב הרצון לגמול למצילינו, לראות את הילדים משוחררים ומאושרים לאחר סבל כה רב! רצון עז זה עושה פלאות.

בעיתונים שמביאה לי ויביראצקה, משתקף מצבם הרע של הנאצים. המפלה ליד סטאלינגרד מתוארת בעיתונים בגילויי לב. בין הפולנים מהלכות שמועות, שהגרמנים מכותרים בכל החזיתות. יתכן שביום בהיר אחד נקום משנתנו — והרוסים בעיר.

ביערות הסמוכים נראים פארטיזאנים סובייטיים. בלילות הם מבקרים בכפרים, מחרימים אצל האיכרים מזון

ונעלמים. בעת ובעונה אחת פועלות גם כנופיות של בנדרה, שאין להם שום קשר עם הפארטיזאנים. נפוצו שמועות על מעשי חבלה של הפארטיזאנים נגד הגרמנים. הם מפוצצים רכבות ומחסני נשק. הגרמנים חסרי־ישע נגד פעולות אלה.

לאזנינו מתחיל להגיע הד של יריות תותחים ורעם של פצצות מתפוצצות — סימן שהחזית התקרבה.

רעש היריות גורם לנו שמחה רבה. אנו מקשיבים להם כמו לקונצרט.

אין כמעט גרמנים בעיר. לפי דעת ויביראצקה, ימיהם שם ספורים. לבקשתי, ביקרה ויביראצקה בבית הורי, בו גר עכשיו מכר שלה, פולני. רציתי להיוודע על שלום משפחתי. היא חזרה ובפיה הידיעה המעציבה, שהם כנראה הושמדו בימים הראשונים של ההשמדה הכללית. לא התאמתה תקוותי שאולי הם הגיעו להסכם עם השכנים הנוצרים. נראה, שלא היה להם אימון בשכנים, וכשראו שאלה הרגישו בהם — עזבו את המחבוא במחשבה להסתתר במקום אחר, וכך נפלו בידי הרוצחים.

מצבם של הגרמנים בחזית הוא בכי רע. ויביראצקה אומרת, כי אפשר לראות זאת בפניהם של הגרמנים שבעיר. הם מתהלכים מדוכאים ושותקים.

ימי מעבר ואימים

הגיעה הבשורה הטובה: העיר פנויה מגרמנים. הם יצאו אותה בבהלה בלילה. העיר ריקה מגרמנים ומרוסים.

האוכלוסייה הכפרית השתמשה בשעת הכושר ועטתה על השלל. מחסני מזון ומלבושים, שהגרמנים נטשו, נפרצו. הכול נשדד. סמוך לביתנו נמצא דיר של חזירים, שנועדו לחיילי החזית. תוך שעות אחדות נשדדו החזירים והדיר שמם.

בעלי הבית שלנו אינם משתתפים בביזה. לא משום שהם רואים בכך פשע. אנו הגורמים לכך: הם חוששים שמא ישובו הגרמנים ויערכו חיפושים להשיב את הגזלה — אז נימצא בסכנה.

התנועה ברחוב רבה כל היום. הכול רצים ונושאים חלק מן הביזה. למחרת נראו בעיר פארטיזאנים. הם לבושי קרעים ויחפים. אנו רואים אותם דרך האשנב. הם מדברים בשפה בלולה — רוסית ואוקראינית. אין לדעת אם פארטיזאנים רוסיים הם, או „בנדרובצים". הם מבקרים בבתים, לוקחים מכל הבא ביד. אין מתנגדים להם. הם אומרים, שהם חלוצי הצבא האדום, למחרת יבוא הצבא עצמו.

הפארטיזאנים שוהים בעיר זמן מה, לוקחים לעצמם כל שצריכים ונעלמים.

מהכפרים נמשכות שיירות רבות של עגלות עמוסות ביזה. האיכרים נחפזים לשדוד. אם אין כבר חנויות של יהודים, הרי הם הורסים בתים של יהודים, מסירים דלתות, חלונות, פחים מגגות, מוצאים רהיטים מבתים בהם גרו גרמנים.

כשהחשיך היום ופסקה התנועה ברחובות, מופיעות כנופיות של בנדרובצים ובידם חמרי הצתה. הם מציתים בתים של יהודים, של פולנים ושל מוסדות הממשלה.

נורא לראות את העיר בוערת כולה. בנין הגימנסיה, שהוא בקרבת ביתנו, הוצת ובוער.

בבוקר אין זכר למציתים, והביזה נמשכת. מספרם של האיכרים מהכפרים הבאים לשדוד, הולך ורב. כל אחד ממהר ליהנות מן ההפקר. גם המציתים, כנראה, מפחדים שלא יספיקו לגמור את העבודה ומתחילים במלאכתם בעצם היום. דולקים בתים — ואין מכבה.

בעלי הבית שלנו לנים בבית אחיה של הגב' ויביראצקה, שהוא אוקראיני. מי יודע, יכולים עוד להצית הלילה את ביתנו, שהוא של פולני, אף כי הוא קטן וסמוך לבית של אוקראיני. גגות שניהם מכוסים קש — אם יוצת האחד, יעלה באש גם השני.

אנו שוכבים על העלייה. מי יודע מה מצפה לנו הלילה. אין אנו ישנים. אנו שומעים את צעקות השמחה של המציתים ומחכים לנס.

וגם הפעם קרה הנס — את ביתנו לא הציתו.

הגרמנים חזרו

בא הבוקר. הגרמנים חזרו. הייאוש נורא. ברור לנו, שהם חזרו לא לזמן רב, אך סבלנותנו כבר פקעה.

הגרמנים הם אותם שהיו בעיר קודם לכן ועזבו, אבל חל בהם שינוי. הם אינם מגיבים על הביזה ועל כול שהתרחש בהיעדרם. הם שקטים, כאילו אחוזי־פחד.

המשפחות הפולניות יוצאות לפולין. הגרמנים מעמידים לרשותם אמצעי הובלה. בעלי־הבית שלנו מתכוננים אף

הם לנסוע לפולין. מה יהיה אתנו ? כל אותו היום הסתובבה הגב' ויביראצקה בין המשפחות הפולניות. התברר, שהגברים הפולנים נשארים. משפחת הגנן שליד ביתנו החליטה להישאר ולחכות. צר למצילינו לעזוב אותנו כשיום השיחרור קרב. הם מחליטים, שהבעל יישאר למספר ימים והמשפחה תסע.

הדיכאון והעצב גברו. ויביראצקה רגילה כבר לשאת בעול שלנו. כאשה היא גם יודעת את עבודת הבית והצרכים שלנו. אם יישאר הבעל — מי ידאג לנו ? ובפרט שויביראצקי נתון למצבי רוח שונים. אך אין לנו ברירה. ויביראצקה נפרדת מאתנו בלבביות ובתקווה שעוד נתראה. אם נחלצנו מסכנות כה רבות, ודאי נזכה לשיחרור.

ויביראצקי הבעל נכנס לתפקידו בתור בעלת בית. הוא זריז למדי. השכם בבוקר, כשעוד חושך בחוץ, אנו שומעים שהוא מכין את הכיריים לבישול. הוא מאכיל את העזים, חולב אותן, אוכל ארוחת בוקר, ולפני צאתו לעבודה — מקיש על פשפש העלייה — אות שהוא הכין בשבילנו אוכל. כל היום שורר שקט בבית.

לעת ערב הוא חוזר ושוב מתחיל בעבודת הבית, מטפל בעזים, מבשל מרק או קפה, אוכל ארוחת ערב ומגיש גם לנו קפה עם לחם או מרק. אנו שומעים שגיסו, או מישהו מהשכנים נכנס. אנו כבר מכירים את קולותיהם.

כך עוברים שבועיים ואין קץ לדבר: הגרמנים עודם בעיר.

לבדנו — מופקרים לרעב

ביום ראשון אחד, בבוקר, עלה ויביראצקי אלינו. הבנתי שבפיו חדשות בשבילנו. הוא מוסר לנו, שבדעתו לנסוע לאשתו ולבנו בלבוב, בה הם הסתדרו. בעוד יומיים, ביום שלישי, יחזור. הוא משאיר לנו אוכל ליומיים. בעזים יטפל הגיס. הוא מרגיע אותנו שלא נפחד, העלייה תהיה סגורה, הגיס לא יעיז לפתוח דלת נעולה.

כאנשים מנוסים אנו מחלקים את האוכל לשלושה ימים, שמא יתעכב בדרך יום נוסף. עוברים יומיים וכן היום השלישי — הוא לא חזר. אולי נסע על מנת שלא לחזור ? האוכל שלנו אזל. רק יום אחד נוכל להחזיק מעמד ללא אוכל. אחרי כן ניאלץ לרדת. מנוי וגמור עמי, שאם הוא לא יחזור עד למחרת בלילה (ואני כבר כמעט בטוחה שלא יחזור), ארד בלילה ואנסה לבקש עזרה מגיסו, אף כי — לפי שתארו אותו — אין לתלות בו תקוות.

הגיע יום חמישי. הצרות משכיחות את הרעב. אנו שוכבים ללא תנועה, שקועים במחשבות נוגות. מרגיז אותי הגורל המר, שעלינו למות בשעה שהישועה כה קרובה. פתאום אנו שומעים שהשכנה מקדמת בברכה את ויביראצקי ושואלת אותו לשלום אשתו. אנו פורצים בבכי מרוב שמחה. לא עבר זמן רב והוא עלה אלינו לעלייה, הביא אוכל והצטדק על שהתעכב בדרך. הוא מבין, שלא אכלנו זמן רב. הוא לא יכול היה להקדים לבוא. הוא הביא אתו את בנו, שהתגעגע הביתה.

שובו של הילד הביתה גרם לנו מצב רוח טוב, כי הוא ילד טוב. דבר שקשה לנו לבקש מאת האב, אנו פונים לבן והוא ממלא את בקשותינו המעטות.

בנדרובצים נגד פולנים

בימים האחרונים רבו ההתפוצצויות. התחזקו יריות התותחים. ויביראצקה האשה חזרה לכמה ימים. היא הביאה חדשות משמחות, שבכפרים בסביבה נמצאות כבר פלוגות הצבא האדום. היא חוששת שבימים האחרונים עוד יכולים הבנדרובצים לחדור. על כן היא לוקחת אתה את הבן. הבעל יישאר לעת עתה.

החשש של ויביראצקה התאמת. הבנדרובצים הוכיחו שוב את גבורתם.

בשבת לפנות ערב בא לבית ויביראצקי אורח פולני, שהביא לו מכתב מאשתו ונשאר ללון. בשתים בלילה התעוררתי מהשינה. שמעתי צעדים ושיחה באוקראינית. לאחר מזה שמעתי קריאה לעזרה ויריות אקדוחים. אני שומעת שהורסים את גדר התייל, אבל כנראה שאין זה עולה בנקל. פתאום השתרר שקט. נראה, שהלכו להם.

כשהעיר היום התברר, שהבנדרובצים פרצו לבתים של הפולנים ורצחו את כל שמצאו בהם. הקריאות לעזרה ששמעתי, היו מבית השכן הגנן. הזקנה נרצחה והצעירה נפצעה קשה. הגנן הצעיר, שהיה אותו לילה בשמירה בתחנת החשמל — ניצל. הרוצחים ניסו לפרוץ לתוך בית ויביראצקי, אבל גדר התייל הפריעה להם. זמן רב לא היה להם, והם הסתלקו מהר.

כך ניצלו ויביראצקי ואורחו הפולני ממוות בטוח.

ויביראצקי בא להודיע לנו, שכעת כל תושבי העיר הפולנים עוזבים את העיר. הוא משאיר לנו צרכי מזון, שיספיקו לכמה שבועות, עד שיבואו הרוסים. אני מודה לו. אבל, אומרת אני לו, הרי אי־אפשר שנישאר לבדנו בבית. כעבור יום יומיים יגלו אותנו. אני מבקשת ממנו, שיספר על אודותינו לגיסו ויבקש ממנו, שיעזור לנו בימים ספורים אלו, שעלינו עוד לסבול. ויביראצקי רואה, שבאמת אין מוצא אחר. אף כי אין לו אימון בגיסו, הוא קורא לו ולאשתו. הוא משביע אותם ליד האיקונין, שכול שיגלה להם עכשיו יישאר סוד כמוס עמם. הוא מספר להם על אודותינו ומוסיף שהוא בטוח שניצל הלילה מידי הבנדרובצים בזכותנו: זהו גמול מהשמים בעד המצווה שהוא עושה שהוא מציל אותנו. עכשיו, הימים עד השיחרור ספורים. הוא מבקש מהם שיסיימו את המעשה שהוא ואשתו עשו עד עתה. הם מסכימים. אנו נפרדים ממר ויביראצקי. הוא מקווה, שבקרוב ניפגש משוחררים.

נסיון לצאת מן המחבוא

שוב עברו כמה ימים. הגרמנים עודם בעיר, אף כי בכפרים בסביבה נמצאים כבר הרוסים. אין אנו יודעים בבירור מי הם רוסים אלה: הצבא הרוסי הסדיר, או הפארטיזאנים שהתרבו ביערות בזמן האחרון.

האפוטרופסים החדשים שלנו התאכזבו. הם חשבו שהענין הוא ליום־יומיים, והנה כבר שבוע, והרוסים אינם נראים.

אשת הגיס עולה אלינו ומודיעה לנו, שבעלה אינו רוצה להסתכן עוד ואינו מוכן להוסיף לעזור לנו, כי מי יודע כמה זמן עלול עוד מצב זה להימשך. לדעתו, יכולים אנו כבר ללכת לביתנו, כי בעיר אין כבר כמעט גרמנים, ובביתנו גרים אוקראינים, השכנים שלנו מאז. הם בלי ספק יארחו אותנו ימים אחדים, עד שנשתחרר. (הם, האפוטרופסים שלנו, ידעו היטב במה כרוכה בשבילנו הליכה לביתנו, לצד השני של העיר).

מצבנו קשה מאוד. ללכת הביתה ולבקש עזרה אצל שכנים — זה כמעט כמו למסור את עצמנו בידי הגרמנים. אין לי אימון באוקראינים. מנסיוננו אנו יודעים, שהם מסוגלים למסור יהודים בידי הגרמנים תמורת דבר של מה בכך. שכנים אלה הלא שדדו את כל חפצינו ולא רצוי להם שנישאר בחיים. מאידך גיסא, אין אנו יכולים להישאר במקום. מי יודע, אולי האפוטרופוס שלנו — אם לא נשמע בקולו — ימסור אותנו. לאחר התיעצות ולאחר ששקלנו את הידיעות שבידינו על טיבו של הגיס — החלטנו להסתלק מהר. החלטנו, שאני אצא קודם לבדי. אם השכנים שבביתנו ירצו לעזור לנו, אשוב בערב ואקח אתי את הילדים.

לבשתי את מעילו של מר ויביראצקי, כי לי לא היה מעיל משלי, מאחר שבאנו להסתתר בתקופת הקיץ. על ראשי אני שמה צעיף סרוג ירוק. אני מורידה את הצעיף עד העיניים, שלא יכירו אותי. הילדים יורדים אתי ופותחים לי את הדלת. אני יוצאת. הילדים חזרו לעלייה ועקבו אחרי דרך החרכים.

באור היום אני רואה מה משונה המראה שלי במעיל הגבר הארוך ובנעלי הקיץ שלי, שנשארו חדשות, כי לא נעלתי אותן עד כה. אני מביטה סביב. האיזור זר בעיני לגמרי. הכל שרוף. חוטי תייל מתמשכים למרחק, שאיני רואה קצהו. איני מוצאת את הדרך בה עלי ללכת. כך אין אני יכולה ללכת. אני חוזרת לבית.

הילדים רואים שאני חוזרת ואצים לפתוח לי את הדלת. גם משפחת הגיס רואה אותי בדרכי חזרה. האשה באה לשאול מדוע חזרתי. אני מספרת לה את הסיבה ומוסיפה, שאיני מבינה מדוע נוכחותנו מעוררת בהם פחד. הלא אין אנו בביתם. משפחת ויביראצקי נסעה רק לפני כמה ימים, וברור שאנו בביתם. מלבד זאת אין מי שיבוא כעת לחפש אותנו. אין ספק, ששיחרורנו הוא שאלה של ימים ספורים. אם אין ברצונם לעזור לנו, נעזור אנו לעצמנו. יש לנו מזון בבית למטה. העיקר שהם לא ילשינו עלינו.

האשה מבטיחה לי, שלא יעשו זאת.

לילה בדיר־חזירים

זה ימים אחדים אין איש עולה אלינו לעלייה. בבית למטה מונחים מצרכי מזון, שויביראצקי השאיר לנו. חלק מהם לקחה הגיסה לעצמה. מה שנשאר יספיק לנו לעת־עתה.

בלילה אני יורדת למטה. החלונות מכוסים נייר שחור עבה, שהאור לא יפרוץ החוצה. אני מדליקה אש בכיריים, אופה מהר על המחבת כמה פיתות, שיספיקו לנו לשני ימים. אני מרתיחה קומקום קפה וחוזרת מהר לעלייה, למחבוא.

עברו כבר שבועיים שאנו ברשות עצמנו. בד בבד עם הציפיה לשיחרור אני מרגישה שלפנינו עוד משבר לא קטן: הכעבר. מי יודע איך הוא יהיה.

לפנות ערב עלתה אלינו השכנה ומספרת, כי בעיר אין כבר גרמנים, וממקורות נאמנים נודע לה, כי הלילה ישרפו הבנדרובצים את שארית הבתים של הפולנים. על כן עלינו לעזוב מיד את המחבוא שלנו.

ברחוב חשיכה. כל הדלתות נעולות. פחד שורר גם בין האוקראינים. אנו יורדים מהעלייה ויוצאים החוצה. השכן שלנו, הגיס „הידיד", מסתובב עוד בחצר וגומר מהר את עבודתו. אני פונה אליו ומבקשת ממנו, שירשה לנו ללון הלילה בבור לאחסנת תפוחי אדמה שבחצר. הוא אינו מרשה.

עלה בזכרוני שסמוך לגיא מתגורר אוקראיני, שבזמנו עבד אצל הורי. אנו הולכים אליו. בחוץ אפילה גמורה. הדרך חלקלקה. אנו מגיעים בקושי לבית. בבית — חושך. אני דופקת על הדלת. אין קול ואין עונה. אנו עוברים לצד השני של הבית ודופקים על החלון. אין עונה. נראה, שאין איש בבית. אנו מוצאים, שפשפש הדיר פתוח, והדיר — ריק. בפנים עומד ארגז שבור ודלי. אנו מתיישבים עליהם, אבל הרגלים קופאות.

כך ישבנו כל הלילה. שקט בחוץ. לא נשמע קול של הולכים או נוסעים. נראה, שגם הבנדרובצים אינם מעיזים לבוא.

כשרק התחיל השחר לעלות, יצאנו את הדיר וחזרנו למחבוא, הנראה לנו כגן־עדן מול דיר החזירים.

הרוסים באים

קפואים ועייפים נרדמנו. העירו אותי מהשינה שעטת סוס וקולו של פרש השואל ברוסית: „לאן נעלמו הגרמנים שלכם?" אנו קופצים ממשכבנו. סוף סוף הגענו לרגע המאושר. ה„ידידים" שלנו עולים להביא לנו את הבשורה הטובה, מביאים לנו ארוחת בוקר ושוב מתייחסים אלינו בידידות.

באותו יום ירדנו מן העלייה לקומה התחתונה של הבית. אנו עושים הכנות לדרך. אני יודעת כי עלינו למהר, כי במצב של מלחמה יכול שוב לחול שינוי והגרמנים יכולים עוד לחזור זמנית.

אבל אנו ליד החזית ואסור ללכת בלי רשיון הצבא. אני פונה אל לשכת קצין העיר של הצבא האדום. קצין העיר מקבל אותי בידידות, לאחר שאני מציגה את עצמי לפניו. הוא מתרעם עלי שאין לי אימון בכוחו של הצבא האדום, שאינו עוזב שטח שהוא כובש. הוא מייעץ לי ללכת הביתה ולהיות שקטה ובטוחה, אנו אזרחים שווים ואין לנו לפחד.

היציאה מן המחבוא

אני חוזרת אל הילדים, אבל עדיין אין אנו יוצאים את ביתו של ויביראצקי. אנו לנים עוד לילה בבית.

למחרת מודיע לנו האוקראיני, ה„ידיד" שלנו, שאם לא נעזוב את הבית והגרמנים יחזרו — הוא ימסור אותנו בידיהם. אין הוא רוצה לסכן את חייו בגללנו.

באמת, הגיע הזמן לעזוב בית זה. ארזתי בחבילה דברי אוכל ומעט לבנים דלים שלנו — והלכנו.

המטה האזורי של הצבא הסובייטי היה בפרבר העיר — סקובלקה. שמנו את פעמינו לשם.

אותו לילה נשארנו ללון בביקתה אוקראינית, בה השתכנו מספר קצינים סוביטיים. למחרת בבוקר נסוגו הצבאות הסוביטיים. אנו נלווינו אליהם.

הגרמנים חזרו לעיר ונשארו בה עוד כשלושה חדשים.

נדמה כאילו יד ההשגחה הנחתה אותנו וברגע הנכון מילטה אותנו מן הסכנה האחרונה. אבל, כנראה, רב מדי היה החסד שגמל לנו הגורל... ברובנה, שישה חדשים לאחר השיחרור, נלקח ממני באופן אכזרי בני הצעיר שמואליק, בגיל 14 לחייו.

מדינת ישראל, 1952. (תירגם נ. זכאי)

נורים בערגער / פונעם אנהייב ביזן סוף

זאָלן מיינע זכרונות פון יענע פינסטערע טעג זיין אַ מצבה פאַר מיינע נאָענטע און טייערע, טראַגיש אומגעקומענע:

מיין מאַן — ד ב ב ר ג ר און מיין קינד ש מ ו א ל י ק;

מיין פאָטערס הויז — בית ח י י ם ב ן־צ י ו ן ר אַ ו ו י ט ש;

מיין מוטער ד י נ ה ב ת ר׳ ש מ ו א ל א ה ר ן כ ה נ א פון דובנע;

מיינע שוועסטער און ברידער: ל י י ב, פ י י ג ע, א ל י ע ז ר, ט ו י ב ע, ג י ־ ט ל און ש מ ו א ל;

מיין שוואָגער — ש מ ו א ל ק אַ ל ט ש י נ ־ ס ק י מיט די קינדער ג ר ש ו ן און ל י י ב און שוועגערן ב ו ז י ג ר ו ־ ב ע ר ־ ר אַ ו ו י ט ש מיט די קינדער א י י ז י ק און מ אַ ט י.

ווען איך האָב באַשלאָסן צו שרייבן מיינע דערינערונגען פון יענע שרעקלעכע טעג, האָב איך געמיינט אָנצוהייבן פון דער צייט פון אויסברוך פון דייטש־סאָוויעטישן קריג, ד. ה. פון יוני 1941. איך בין אָבער אומצייליקע מאָל געפרעגט געוואָרן פון פריינט און באַקאַנטע: וואָס איז די סיבה וואָס ייִדן, האָבנדיק די מעגלעכקייט, צו יענער צייט, האָבן זיך נישט געלאָזט מאַסנווייז מיט דער אָפּטרעטנדיקער רויטער אַרמיי צו די רוסישע גרעניצן — אַזוי אַרום וואָלט זיך אפשר אַ גרויסער פראָצענט פון זיי געראַטעוועט פון נאַציסטער פאַרניכטונג.

כדי צו ענטפערן אויף דער פראַגע, האָב איך מיין באַשרייבונג אָנגעהויבן פון אויסברוך פון קריג אין 1939 און פון אַריינמאַרש פון דער רויטער אַרמיי אין אונדזער געגנט.

ס׳איז געווען אין יולי 1939, באַלד נאָך דער באַרימטער דערקלערונג פון פוילישן מאַרשאַל ר י ד ז ־ ש מ י ג ל י אויף דער דייטשער נאָטע, אַז „קיין קנעפּל וועלן מיר נישט געבן”. די דייטשע אַעראָפּלאַנען האָבן פאַרפּלייצט די הימלען פון פוילן און האָבן אַראָפּגעוואָרפן אָן אומגעהייריקע צאָל באָמבעס אויף די באַן־ליניעס, מיליטערישע אָביעקטן, פאַבריקן און אויך אויף דער ציוויל באַפעלקערונג, און אַלץ מיט אַזאַ אומדערוואַרטעטער קראַפט און שנעלקייט, אַז שוין פון ערשטן טאָג איז דער פוילישער ווידערשטאַנד געווען געבראָכן.

די אומדערוואַרטעטקייט פון קלאַפּ האָט געבראַכט צו אַ כאַאָס און צעמישונג אין דער אַרמיי. שוין אין די ערשטע טעג האָט זיך אָנגעהויבן דאָס אַנטלויפן פון דער פוילישער באַפעלקערונג פון זייערע היימען. די אַנטלויפנדיקע זיינען דער עיקר געווען די פוילישע עליטע: די פאַרשטייער פון די רעגירונג, באַאַמטע פון אַלע מיניסטעריומס, די רייכסטע „שליאַכטע”, אויסגעמישט מיט מיליטער.

שוין די ערשטע טעג איז אונדזער שטעטל האָרכיוו פאַרפלייצט געוואָרן פון די אַנטלויפענדיקע, וואָס האָבן זיך געצויגן צו די גרענעצן פון די שכנותדיקע לענדער: טשעכאָסלאָוואַקיע, אונגאַרן און רומעניע. טויזנטער עלעגאַנטע מאַשינען זיינען פאַרבליבן אויף די וועגן צוליב מאַנגל אין בענזין, וואָס איז אין דער צעמישונג נישט מעגליך געווען צו קריגן, און די מענטשן האָבן אויף פאַרשיידענע אופנים, אמשייסטן צאָלנדיק די פויערין ריזיקע פרייזן פאַר פאַרשפּאַן, געלאָפן ווייטער.

אין יענע טעג זיינען אָנגעקומען אויך אַ סך ייִדישע היימלאָזע, דאָס רוב מענער, וואָס זיינען אַנטלאָפן פון די שוין באַזעצטע דורך די דייטשן פוילישע שטעט.

אָן אימה האָט באַהערשט די ייִדישע באַפעלקערונג פון אונדזער שטאָט. די געפאַר פון דייטשער אָקופּאַציע האָט זיך דערנענטערט מיט אומגעוויינלעכער שנעלקייט. „וווהין לויפן?” — האָט געמאַטערט די פראַגע, און אַז מען מוז אַנטלויפן — אין דעם איז דאָך קיין ספק נישט געווען. און אָט איז געקומען די אומדערוואַרטעטע אויסלייזונג: לויט אַ פאַרשטענדיקונג פון היטלערן מיט דער ראַטנמאַכט, איז מזרח־גאַליציע און מערב אוקראַינע איבערגעגעבן געוואָרן אויף אַ פרידליכן אופן דער ראַטנמאַכט, און מיר זיינען אַזויאַרום ניצל געוואָרן פון נאַצישע הענד.

די פרייד פון דער ייִדישער באַפעלקערונג איז אומבעשרייבלעך. עס זיינען גליקלעך די מענטשן וואָס זיינען געזעסן פאַר די אידעע פון קאָמוניזם אין די פוילישע טורמעס און זיינען ערשט נישט לאַנג באַפרייט געוואָרן. עס פרייען זיך אַלע ייִדן, אויך די וואָס זיינען ווייט פון קאָמוניזם. ווייל ווי עס זאָל נישט זיין איז יעדע מלוכה־

אָרדענונג בעסער פון היטלערן. יידן, דורך דורות דערצויגן אין גלות, האָבן דאָך אַ באַזונדערע פייאיקייט זיך צוצופּאַסן צו אַלע באַדינגונגען — און שוין וועבן זיי פּלענער אויף דער צוקונפט ביי די נייע באַדינגונגען; לעבן דאָך אין סאָוויעט־רוסלאַנד 3 מיליאָן יידן, און יעדער האָט זיך זיין אַרבעט און זיין פּלאַץ געפונען, און ווי מען גיט איבער לעבן זיי גליקלעך. אָן ספק וועלן מיר זיך אויך אונדזער לעבן איינאָרדנען.

עס איז אַ שיינער זומערטאָג. פון גאַנץ פרי הערשט אין שטאָט אַן אומגעוויינלעכע באַוועגונג: לויט די ידיעות וואָס זיינען דערהאַלטן געוואָרן, דאַרפן היינט אַריינמאַרשירן אין שטאָט די ערשטע אָפּטיילונגען פון דער רויטער אַרמיי. די קאָמוניסטישע יוגנט גרייט פּאַר זיי אַ פייערלעכן קבלת פנים.

אויסגעפּוצט אין די יום־טוב קליידער, מיט רויטע בלומען אויף דער ברוסט, באַמיען זיי זיך צו דעקאָרירן די באַלקאָנען פון די פּראָנטגאַסן מיט טעפּיכער און בילדער פון די פירנדיקע פּערזענלעכקייטן פון דער סאָציאַליסטישע באַוועגונג. אַ דעלעגאַציע פון דער אַרבעטער פּאַרטיי, מיט שטראַלענדע פון גליק פּנימער, וואַרט אָפּ די ליבע געסט. זייער לעבנס טרוים ווערט יעצט אַזוי אומדערוואַרטעט פאַרווירקלעכט.

די ערשטע באַגעגעניש האָט אַביסל אַנטוישט. די אָנגעקומענע געסט זיינען, זעט אויס, נישט געווען גרייט צו דעם פייערלעכן קבלת פּנים. עס זיינען אַריינגעקומען אַ פּאָר צענדליק זעלנער, נישט אַלע אין מיליטערישע אוניפאָרמען, אָרעמע, נעבעכדיקע, הונגעריקע, מיט פינסטערע חשד־פולע בליקן, נישט אויפגעלייגטע פּאַר דעם גרויסן יום טוב. די פרייד איז געווען אַן איינזייטיקע.

דער ערשטער נישט אָנגענעמער איינדרוק האָט פונדעסטוועגן נישט געמינערט די פרייד פון דעם געשעענעם פאַקט.

קיין מיליטער איז אין יענע טעג מער נישט געקומען אין אונדזער געגענט. עס איז דאַמאָלס נישט נייטיק געווען קיין פאַרזיכטסמיטלען פון דער סאָוויעטישער מאַכט, ווייל עס איז קלאָר געווען, אַז די ערשטע אָפּמאַכן וועט היטלער זיכער רעספּעקטירן.

עס האָבן אָנגעהויבן אָנקומען פון רוסלאַנד באַאַמטע, פּאַרטיי־מענטשן, בכדי צו אָרגאַניזירן די שטאָטישע ציווילע מאַכט, עפענען די פאַרמאַכטע שולן, צוריק איינ־

שטעלן די אָרדנונג, וואָס איז אין פאַרלויף פון די פּאָר וואָכן פון איבערגאַנג צעשטערט געוואָרן. עס איז אָנגעקומען מיליץ. עס איז אָנגעקומען די נ.ק.וו.ד.

די נייע מאַכט באַמיט זיך, שריפטלעך און מינדלעך, צו באַקענען די באַפעלקערונג מיט איר פּראָגראַם און אָרדענונג.

די ווענט פון די הייזער ווערן פאַרדעקט מיט ריזיקע בילדער פון סטאַלינען און אויך פון אַנדערע סאָוויעטיש־פירנדיקע פּערזענליכקייטן, מיט פּלאַקאַטן און לאָזונגען: „זאָל לעבן די גלייכקייט און פרייהייט", „זאָל לעבן די ראַטנמאַכט, וואָס ברענגט פרייהייט און גליק דער מענטשהייט", „זאָל לעבן די אמת'ע דעמאָקראַטיע און איר פירער דער חבר סטאַלין", און א. וו.

עס ווערן איינגעאָרדנט מיטינגען, אויף וועלכע עס ווערט מיט פּאַטאָס געמאָלט, אין די שענסטע פאַרבן, דאָס לעבן פון פּויער און אַרבעטער אין ראַטן־פאַרבאַנד. נאָך אַ ריי מיטינגען ווערן באַשטימט וואַלן אין די אָרטיקע אַנשטאַלטן און אויך אין אויבערשטן ראַט — אין קרעמל.

די קאַנדידאַטן וואָס ווערן אַרויסגעשטעלט רופן אַרויס פאַרווונדערונג נישט נאָר ביי דער באַפעלקערונג סתם, נאָר אויך ביי די אָרגאַניזירטע אַרבעטער. עס איז נישט צו פאַרשטיין פאַרוואָס זיינען די אַלע קאַנדידאַטן אַנאַלפאַבעטן, און אין פּאַרטייאישן זין — אומבאַוווסטזיניקע, אין דער צייט ווען עס פעלן נישט אין דער אָרטיקער אַרבעטער פּאַרטיי קיין אַנטוויקלטע מענטשן, וואָס וואָלטן זיכער געפּאַסט בעסער פון די אַנגעצייכנטע קאַנדידאַטן. אויף אַ ענגערע פאַרזאַמלונג אין צוזאַמענהאַנג מיט די וואַלן, וואַגט איינער פון די איינגעלאַדענע חברים צו באַרירן די פראַגע. ער קריגט אַ שאַרפן ענטפער, אַז די פאַרזאַמלונג איז נישט גערופן צו פירן וויכוחים, נאָר צו באַהאַנדלען און צוטיילן טעכניש די אַרבעט צו די וואַלן.

און עס זענען דורכגעפירט געוואָרן די „דעמאָקראַטישע" וואַלן. די אויבן דערמאַנטע קאַנדידאַטן זיינען דורכגעגאַנגען מיט 95% שטימען.

נאָך די וואַלן האָבן זיך געעפנט די מוניציפּאַלע אַנשטאַלטן. עס האָבן זיך ווידער געעפנט די שולן, און זיי גייען אַריבער פון פּוילישער אונטערריכטס־שפּראַך אויף

רוסישער. די „תרבות"־שולע ווערט פאַרוואַנדלט אין אַ יידישע מיט יידיש אַלס אונטערריכטס־שפּראַך.

לערער פון סאָוויעט־רוסלאַנד האָט מען אין די שולן נישט געברענגט. נאָר אין דער מיטלשולע איז דער דירעק־טאָר געווען אַ סאָוויעטישער, דאַקעגן די לערער זענען געווען פון די פריערדיקע רוסישע אינטעליגענץ, אפילו נישט קוקנדיק אויף זייער סאָציאַלער אָפּשטאַמונג. אויך אין דער יידישער שולע איז ווי עס איז צוזאַמענגע־שטעלט געוואָרן דער לערער פּערסאָנאַל. דאָ האָט זיך די מאַכט יאָ גערעכנט מיט דער אָפּשטאַמונג, דערפאַר אָבער האָט זי אינגאַנצן פאַרציכטעט אויף דעם פאַך.

זייער שלעכט האָט זיך אַוועקגעשטעלט דאָס עקאָנאָמי־שע טאָגטעגלעכע לעבן. די געשעפטן, וואָס זיינען צוריק געעפנט געוואָרן נאָכן איינשטעלן די נייע מאַכט, זיינען שנעל אויסגעליידיקט געוואָרן דורך די סאָוויעטישע באַ־אַמטע, וואָס האָבן אָן איבערקלייבן געקויפט אַלץ וואָס זיי האָבן נאָר געזעען אין אַזעלכע ריזיקע קוואַנטומס אַז די גרעסטע זאַפּאַסן וואָלטן זיך שנעל אויסגעלאָזט. ברענגען פרישע סחורות איז מעגלעך געווען נאָר פון סאָוויעט־רוסלאַנד, ווייל די אָקופּירטע דורך דער ראַטנמאַכט ערטער זיינען געווען לאַנדווירשאַפטלעכע, דאַקעגן די אינ־דוסטריעלע צענטערן זיינען געבליבן אויף דער דייטשער זייט.

עס האָבן זיך אָנגעהויבן לאַנגע רייען ביים איינקויפן פּראָדוקטן פון ערשטן געברויך. די דאָרפישע באַפעלקערונג האָט אויפגעהערט פאַרקויפן אירע פּראָדוקטן פאַר געלט און געפאָדערט סחורות. עס איז געוואָרן אַ מאַנגל אין אַלעמען. אין אוקראַינע, דער שפּייכלער פון אייראָפּע, האָט פאַרפעלט ברויט און מ'פלעגט אָפּשטיין לאַנגע שעהן אין די רייען בכדי אַהיים ברענגען אַ ברויט.

עס האָט זיך אָנגעהויבן, דער כאַראַקטעריסטישער אין אַזאַ צייט געיעג צו מאַכן זאַפּאַסן פון כל מיני סחורות וואָס זיינען נאָר געווען צו קריגן. דאַביי האָבן די סחורות שוין נישט מער געהאַט קיין פרייז אין געלט, נאָר זיינען געטוישט געוואָרן, לויט די פריערדיקע פרייזן, אויף סחורות.

די סאָוויעטישע מאַכט האָט פאַרזיכערט אַז זי וועט באַזאָרגן די באַפעלקערונג מיט אַלעמען, קיינער האָט אָבער נישט געגלייבט אין די צוזאָגן צוליב דער דורשטיקייט וואָס די סאָוויעטישע באַאַמטע האָבן אַרויסגעוויזן צו אַלץ וואָס זיי האָבן נאָר געזעען.

אין דער צייט וואָס די באַפעלקערונג איז געווען פאַרטאָן אין איר טאָגטעגלעכקייט, האָט זיך דערווייל די נ.ק.וו.ד. געטאָן איר אַרבעט (די אַרבעטס־שטונדן פון די באַאַמטע אין דער אינסטיטוציע זיינען געווען פון 8 אין אָוונט ביז אינדערנאַכט). אין איין שיינעם טאָג האָט זיך געוואָרפן אין די אויגן אַ גרויסע צאָל יינגע מענטשן, פריש אָנגעקומענע, און דאַן לאַנגע אַבאַזן פון פויערישע פערד און וועגן צוזאַמענגעטריבענע פון דער גאַנצער געגנט. אין דער נאַכט זיינען פון שטח פון גאַנצן אָקו־פּירטן געביט אַרויסגעשיקט געוואָרן אויף צוואַנגס־אַרבייט קיין סיביר אַלע פוילישע קאָלאָניסטן מיט זייערע משפחות. אויב אין הויז האָט זיך גראָד געפונען אַ גאַסט האָט ער אויך געמוזט מיטגיין. די מענטשן האָבן פון זייער פאַרמעגן געקענט מיטנעמען נאָר דאָס וואָס זיי האָבן באַוויזן צו פאַרפּאַקן אין משך פון אַ האַלבע שעה. עס זיינען געווען צוגעגרייט באַנוואַגאָנען, וואָס זיינען געגאַנגען פונעם אָרט פון איינשטייגן ביז דעם אָרט פון פאַרשיקונג — דעם וויטן סיביר — אָן איבערזעצן זיך.

דער פאַקט, ווי אויך דער אופן פון פאַרשיקונג האָט געמאַכט אַ זער שווערן איינדרוק אויף דער גאַנצער באַפעלקערונג. עס איז נישט געווען צו פאַרשטיין מיט וואָס האָבן זיך פאַרזינדיקט די קאָלאָניסטן, וואָס זיינען געווען פּשוטע אַרבעטסזאַמע לאַנדווירטן, האָבן געפירט מוסטערהאַפטעווירטשאַפטן, דערגרייכטע מיט אייגענער, מיזאַמער אַרבעט. די ערד וואָס די קאָלאָניסטן האָבן גע־קריגן פון דער פוילישער רעגירונג נאָכ'ן אַנטשטייען פון פוילן, האָט פריער געהערט צו דער צאַרישער רעגי־רונג און צו דער קירכע.

עס זיינען אַוועק איניקע וואָכן נאָך דער ערשטער אויפטרייסלונג, און ווידער זיינען געקומען אַ סך פרעמדע געסט ווידער ציען זיך לאַנגע אַבאַזן פון פויערישע פערד און וועגענער. די סימנים זאָגן, אַז ווידער גרייט זיך עפּעס נייעס. און ווירקלעך, אויף דעם זעלבן אופן ווי דעם ערשטן מאָל, ווערן יעצט אַרויסגעשיקט אַלע משפחות פון די פוילישע אָפיצירן, וואָס זייערע מענער האָבן פאַר־לאָזט פוילן מיט דער אָפּטרעטנדיקער פוילישער אַרמיי. צו־זאַמען מיט זיי ווערן יעצט אויך אַרויסגעשיקט פון דעם גאַנצן באַזעצטן דורך דער ראַטן־מאַכט שטח אַלע וואַלד־

באַאַמטע און וואַלדוועכטער מיט זייערע משפחות, אָן אויסנאַם.

עס איז דאַמאָלס געווען אַ שווערער ווינטער, די רייזע אין ווייטן סיביר האָט געדויערט וואָכן און עס זיינען אָנגעקומען ידיעות, אַז פון די טראַנספּאָרטן זיינען פיל אַלטע לייט און קליינע קינדער אומגעקומען אויפן וועג, נישט דערפאָרנדיק אויפן אָרט.

עס זיינען שוין אַוועק עטלעכע מאָנאַטן זייט די סאָוויעטן זיינען ביי אונדז. די יידישע היימלאָזע פון פּוילן זיינען פאַרבליבן אויף די ערטער, וואָס זיי האָבן פאַרנומען ביי זייער אָנקומען. אין משך פון דער צייט האָבן זיי באַוויזן זיך צו פאַרבינדן מיט זייערע משפחות פון דער דייטשער זייט. אין פיל פאַלן האָבן די פרויען געשריבן צו זייערע מענער און זון זיי זאָלן זען אַריבערצוקומען אַהיים. דאָס אַרומוואַלגערן זיך אין דער פרעמד איז זיכער געווען שווער און נישט אָנגענעם, און ווען עס זיינען נאָך געווען בריוו וואָס האָבן זיי אַהיים גערופן, האָבן זיך אייניקע פון די היימלאָזע געפרווט ווענדן צו דער מאַכט וועגן דערלויבענישן אַרויסצופאָרן צו זייערע משפחות. דאָס איז געווען מעגלעך צוליב דער דאַמאָלסדיקער פריינטשאַפט פון דער ראַטנמאַכט מיט דייטשלאַנד.

אין צוזאַמענהאַנג מיט די ווענדונגען, זיינען אין די גאַסן און אין די עפנטלעכע ערטער דערשינען אויפרופן וואָס האָבן גערופן אַלע מענטשן וואָס ווילן זיך אומקערן אַהיים קיין פּוילן זיך קומען רעגיסטרירן אין דער אָרטיקער מיליץ און מען וועט זייערע ביטעס דערפילן.

נישט פילענדיק זיך אין קיין שום חטא, זיינען די מענטשן געגאַנגען צו דער רעגיסטראַציע און האָבן פאַרשריבן זייער גענויע אַדרעסן.

ווידער זיינען אַוועק אייניקע וואָכן — און אין איין שיינער נאַכט זיינען די אַלע מענטשן אויפגעזוכט געוואָרן לויט זייערע אָנגעגעבענע אַדרעסן, און אויף דעם שוין באַקאַנטן אויפן — אַרויסגעשיקט געוואָרן אויף צוואַנגסאַרבעט.

די אַרויסשיקונגען, ווי אויך דער אופן פון אַרויסשיקן, האָבן געמאַכט אַ דערדריקנדיקן איינדרוק אויף דער גאַנצער באַפעלקערונג, אין צווישנצייט פלעגן אויך אַלע מאָל פאָרקומען אַרעסטן און אַרויסשיקונגען פון איינצעלנע מענטשן, און דווקא מענטשן וואָס האָבן זיך אַמווייניקסטן גערעכט דאַרויף.

אויב אין אָנהייב, נאָך די ערשטע אַרויסשיקונגען, האָט נאָר אַ געוויסער סאָרט בירגער געלעבט אין פחד אַרויסגעשיקט צו ווערן, איז יעצט דער פחד געוואָרן אַן אַלגעמיינער.

נישט לאַנג פאַרן אויסברוך פון קריג, זיינען פון די פּוילישע טורמעס באַפרייט געוואָרן אייניקע יידישע יונגעלייט, וואָס זיינען אָפּגעזעסן אין טורמע לאַנגע יאָרן. צווישן זיי זיינען געווען צוויי לעדעראַרבעטער, וואָס האָבן אַמאָל איינגעוואַנדערט צו אונדז פון קאָנגרעס פּוילן. זיי זיינען געווען באַוווסטזיניקע קאָמוניסטן, וואָס האָבן די ערשטע אָנגעהויבן פלאַנצן די אידייע צווישן אונדזערע אַרבעטער, דאָס איז אויך געווען די סיבה פון זייער באַזעצן זיך ביי אונדז. זיי האָבן דערצויגן די אַרבעטער יוגנט.

אַט די צוויי יונגעלייט, וואָס עס האָט זיך געדאַכט אַז די ראַטנמאַכט וועט זיי באַלוינען פאַר זייערע ליידן אין די פּוילישע טורמעס, האָבן זיך אַרויסגעוויזן נישט אין אָרדנונג. עס איז נאָך דערווייל קיינער פון זיי נישט אַרעסטירט געוואָרן, אָבער זיי האָבן דאָס דערוואַרטעט יעדע נאַכט. איינער פון זיי האָט אפילו געביטן זיין וווינאָרט און איבערגעפאָרן אין אַן אַנדערע שטאָט, בכדי אַזוי אַרום אפשר, אויסמיידן דעם אַרעסט.

צווישן די מיטגלידער פון דער אַרבעטער פּאַרטיי, וואָס האָבן ביים אַנטשטייען פון דער ראַטנמאַכט געקריגן פּאָסטנס אין די שטאָטישע אַנשטאַלטן, האָט זיך אויך אָנגעהויבן פילן אַ דערדריקנדיקע שטימונג צוליב פלוצלינגע אַרעסטן צווישן זיי. איינער איז אַרעסטירט געוואָרן פאַר פאַרשפּעטיקן זיך צו דער אַרבעט, איינער פאַר כלומרשטער פאַרנאַכלעסיקונג אין דער בוכהאַלטעריע, אַנדערע אויך פאַר ענלעכע חטאים. די דערמאָנטע מענטשן זיינען געמשפּט און פאַרשיקט געוואָרן אויף פאַרשידנטערמיניקע צוואַנגסאַרבעט. עס איז כדאי צו באַמערקן, אַז עס פלעגן נישט זיין קיין פאַלן פון באַפרייט ווערן דורכן משפּט — ווער עס איז אין עפּעס באַשולדיקט געוואָרן, דער איז פאַראורטיילט און פאַרשיקט געוואָרן.

אין די אַרבעטסצימערן פון דער נ.ק.וו.ד. האָט מען דערווייל דעצידירט וועגן גורל פון פאַרשידענע מענטשן. עס איז אָנגעקומען די רייע אויף די „קולאַקעס", די רייכערע פּויערן וואָס האָבן באַזיצט מער ערד ווי זיי האָבן

אליין געקענט באַאַרבעטן און דעריבער זיך באַנוצט מיט געדינגענע הילף.

אויף דעמזעלבן אופן ווי די פריערדיקע טראַנספּאָרטן, אָרגאַניזירט אין איין נאַכט, זיינען אַרויסגעשיקט געוואָרן פון גאַנץ מערב־אוקראַינע און מזרח־גאַליציע צענדליקער טויזנטער פויערן מיט זייערע משפחות.

עס זיינען געווען פאַלן ווען צווישן די משפחות האָבן זיך געפונען אַלטע מענטשן, וואָס האָבן זיך געבעטן מען זאָל זיי איבערלאָזן אויף די ערטער און זיי לאָזן שטאַרבן אויף זייער אייגענער ערד. אָבער דאָס זיינען געווען אומזיסטע געבעטן.

דאָס פאַרשיקן די פויערן האָט נאָך מער דערשלאָגן די אוקראַאינישע באַפעלקערונג. זיי האָבן נישט געקענט און נישט געוואָלט באַגרייפן אין וואָס באַשטייט דער חטא פון די פויערן. די מענטשן האָבן דאָך זייער גאַנצן לעבן זער שווער געאַרבעט, געפירט אַ לעבן פון פּשוטע אַר־בעטסמענטשן, זיי זיינען נאָר פאַר זייער אַרבעט בעסער באַלוינט געוואָרן.

די אַטמאָספערע איז מיט יעדן טאָג געוואָרן געדריק־טער. אַ שרעק האָט באַהערשט די גאַנצע באַפעלקערונג, עס האָט זיך פאַרלוירן דער באַגריף ווער איז אין אָרדנונג און וועמען דראָט די געפאַר אַרויסגעשיקט צו ווערן. מ'האָט זיך באַהאַלטן אין די היימען. אין גאַס איז מען גע־גאַנגען נאָר ווען מ'האָט באַדאַרפט עפּעס דערליידיקן. שפּאַצירנדיקע מענטשן האָט מען נישט באַגעגנט.

די מאַכט האָט נאָך מער ווי אין אָנהייב פאַרשטאַרקט איר פּראָפּאַגאַנדע־טעטיקייט. די ווענט פון די הייזער זיינען נאָך מער פאַרפּלייצט געוואָרן מיט די שרייענדיקע לאָזונגען: „זאָל לעבן די ראַטנמאַכט, וואָס ברענגט גליק און פרייהייט! זאָל לעבן דער פירער פון דער גאַנ־צער פּראָגרעסיווער וועלט, דער חבר סטאַלין! זאָל לעבן די אמתע דעמאָקראַטיע און איר פירער!"... די שיינע ווערטער האָבן יעצט אויסגעזען ווי עמיץ האָט זיי אויף חוזק אָנגעשריבן, גאַנץ אַנדערש האָט מען זיך פאַרגע־שטעלט יושר און פרייהייט.

אויף די מיטינגען, וואָס פלעגן נאָך אָפטער איינגע־אָרדענט ווערן כדי אָן אויפהער צו שילדערן דאָס גליקליכע לעבן פון פויער און אַרבעטער אין ראַטנפאַרבאַנד, האָט מען אויפגעהערט צו קומען. עס איז נישט געווען מער ווער עס זאָל גלויבן אין דער ריכטיקייט פון די שיינע ווערטער.

יעדן מענטש האָט געמאַטערט דער פחד: ווער ווייסט וואָס עס וועט ברענגען דער מאָרגן.

אפילו אין די שולן האָט אַריינגעדרונגען דער פחד. אין איינע פון די עלטערע קלאַסן פון דער מיטלשולע, זיינען אַרעסטירט געוואָרן צוויי שילער און ערגעץ אָפּגע־שיקט געוואָרן, נישט לאָזנדיק וויסן די עלטערן וווהין מ'האָט זיי אַוועקגעשיקט.

אין אַזאַ צושטאַנד פון אַלגעמיינער אָנגעשטרענגקייט, האָט ווי אַ דונער אַ קלאַפּ געטאָן די ידיעה וועגן אויסברוך פון דייטש־סאָוויעטישן קריג.

מיט דער אָפּטרעטנדיקער סאָוויעטישער אַרמיי זיי־נען פון אונדזער שטעטל מיטגעגאַנגען נאָר צוויי יונגעלייט, וואָס האָבן געאַרבעט אין דער נ.ק.וו.ד. די גאַנצע באַפעל־קערונג האָט באַשלאָסן צו בלייבן, נישט קוקנדיק דעריף אַז ווער עס האָט נאָר געוואָלט האָט געקענט מיטפאָרן מיט די אָפּטרעטנדיקע אין ספּעציעלע לאַסט־אויטאָס.

פאַרשטייט זיך, ווען מ'זאָל געווען פאָרויסזען אויף וואָס עס וועלן פייאיק זיין די צעיושעטע נאַצישע מענטשן־פרעסער, וואָלט זיכער די גאַנצע באַפעלקערונג פון די באַזעצטע דורך דער ראַטנמאַכט געביטן, געווען מיטגעגאַנ־גען מיט די אָפּטרעטנדיקע, נישט קוקנדיק אויף די אַלע באַשריבענע פאַקטן. אַ פאַראורטיילטער צום טויט נעמט נאָך מיט צופרידנקייט אָן די ידיעה אַז דער פסק־דין איז אים פאַרביטן געוואָרן אויף לעבנסלענגלעכע טורמע.

די שוואַרצסטע פאַנטאַזיע האָט זיך נישט געקענט פאַרשטעלן די רציחה און מאָרד וואָס די נאַצישע בעסטיע האָט געזייט אויף איר בלוטיקן מאַרש איבער אייראָפּע.

ווען היטלער האָט איבערגעריסן זיין אָפּמאַך מיט סאָוויעטרוסלאַנד, איז אין ערשטן מאָמענט די ראַטנמאַכט נישט געווען גרייט צו שטעלן אַ געהעריקן ווידערשטאַנד ביי די נייע גרענעצן. די קליינע אָפּטיילונגען פון דער רויטער אַרמיי האָבן גלייך אָנגעהויבן אָפּטרעטן, איבער־לאָזנדיק קליינע גרופּן זעלנער מיט דער נייטיקער באַ־וואָפנונג צו פאַרהאַלטן עטוואָס דעם טעמפּאָ פון די אָנ־גרייפער און אַזוי אַרום האָבן די מעגלעכקייט צוריק צו־ציען אין אָרדנונג.

ביי אונדז אין שטעטל זיינען פאַרבליבן אָפּאָר צענ־

דליק סאָוויעטישע זעלנער, וואָס האָבן נישט אויפגעהערט שיסן פון מאַשינענגעווער אין דער ריכטונג פון די אַנקומענדיקע דייטשן. די דייטשן האָבן געענטפערט מיט קאַנאָנען־שיסעריי און אויך מיט מאַשינענגעווער אין דער זייט פון וואַנען עס איז געקומען דאָס שיסעריי, ד.ה. אין שטאָט אַריין.

די באַפעלקערונג האָט זיך געפונען אין די קעלערס. אַ שיסעריי איז אַוועק אַ טאָג און אַ נאַכט, עס האָבן נישט אויפגעהערט די אויפרייסן פון שראַפּנעלן אין אַלע עקן פון שטאָט. ביי אַ צען מענטשן פון דער ציוויל־באַפעלקערונג זיינען געפאַלן. אויפן צווייטן פרימאָרגן איז שטיל געוואָרן דאָס שיסעריי. מיר האָבן פאַרשטאַנען אַז די דייטשן זיינען שוין דאָ אין שטאָט.

עס איז נאָך גאַנץ פרי. מיר זיינען נאָר וואָס אַרויפגעקומען פון קעלער. איך שטיי ביים פענסטער פון פראָנטצימער. דער פאָרהאַנג איז אַראָפּגעלאָזט, נאָר איך זע אַלץ וואָס עס קומט פאָר אין גאָס. עס איז נישטאָ קיין באַוועגונג, נאָר אַנטקעגן ביים ברונעם שטייען עטלעכע פוּיערטעס און נעמען וואָסער. אויף אַ באַנק נעבן אַ שכנותדיקן הויז זיצט אַ רוסישער זעלנער. קיין געווער האָט ער נישט. פון וועג קומען אָן צוויי דייטשן מיט געלאָדענע רעוואָלווערן אין די הענט. דער רוסישער זעלנער הויבט זיך אויף פון באַנק, הויבט אויף די הענט אין דער הויך און גייט אַ פאָר שריט פאָרויס. די דייטשן דערזעען אים ווי ער שטייט מיט די הענט אין דער הייך, און ביידע שיסן אויף אים גלייכצייטיק. דער זעלנער פאַלט אַ טויטער אויפן אָרט.

טראַכטענדיק יעצט פון די דאַמאָלסדיקע געשעענישן, שאַפט זיך ביי מיר די זיכערקייט, אַז חוץ פון דער שנאה צו יידן, וואָס האָט נישט געהאַט קיין גרענעץ אין איר ווילדקייט און רציחה, האָט דער נאַצישער מענטשנפרעסער זיך באַמיט צו אַנטוויקלען אין די זעלנער אַ סאַדיסטישע בלוטדורשטיקייט און שטרעבונג צו רציחה, סתם, אָן שום צוועק.

עס האָט זיך אַרויסגעוויזן אַז די ערשטע פראָנטזעלנער זיינען אַריין אין שטאָט פון מזרח זייט, נאָך אין אָוונט. זיי זיינען אַריין אין די הייזער אויפן וועג, דאָס זיינען גראָד געווען נאָר קריסטלעכע הייזער, און האָבן פון דאָרט אַרויסגענומען אַלע מענער, זאָגנדיק דאַביי אַז זיי דאַרפן זיי אויף אַ פאָר שעה אַרבעט. די צאָל פון די פאַרנומענע איז געווען — 30 מאַן.

אויף איבער דער נאַכט האָבן זיי די צוזאַמענגעטריבענע מענטשן פאַרשפאַרט אין אַ שול. צומאָרגנס האָבן זיי זיי פון דאָרט אַרויסגעטריבן, צעטיילט אויף צוויי גרופּן, נישט איבערקלייבנדיק, איין גרופּע אַוועקגעשיקט, ווי עס האָט זיך שפּעטער אַרויסגעוויזן, קיין פּוילן אין אַ לאַגער, און די צווייטע גרופּע אַרויסגעפירט אונטער דער שטאָט, זיי געהייסן גראָבן אַ גרויסן גרוב, און דאַן זיי אַלע אויסגעשאָסן.

אין דער אַנדערער זייט שטאָט, אין דרום זייט, האָט מען נאָך פון צייט צו צייט געהערט שיסן. ווי עס האָט זיך אַויסגעזען, זיינען דאָרט נאָך געווען רוסן. אין צוזאַמענהאַנג דערמיט האָבן די דייטשן געגעבן אַ באַפעל אַז אין משך פון אַ האַלבע שעה זאָל די גאַנצע באַפעלקערונג פאַרלאָזן זייערע הייזער, איבערלאָזנדיק די טירן אויפגעשלאָסן, און זיך פאַרזאַמלען אין פאַרק וואָס געפינט זיך ביי דער שטאָט. דער באַפעל איז, פאַרשטייט זיך, אויסגעפירט געוואָרן.

באַלד האָבן זיך באַוויזן עראָפּלאַנען, וואָס האָבן אַראָפּגעוואָרפן אַ גרויסע צאָל צינדבאָמבן אויף דעם שטח ווי עס האָבן זיך געזאָלט געפינען די רוסן.

די צינדבאָמבן האָבן אָנגעצינדן אַ ריזיקע שרפה אין שטאָט. די באַפעלקערונג האָט פון פאַרק זיך צוגעקוקט צו דער ברענענדיקער שטאָט. עס איז געווען דער איינדרוק אַז קיין איינציק הויז וועט נישט איבערבלייבן נאָך דער שרפה. עס האָט געדויערט אייניקע שעה, און דאַן איז דערלויבט געוואָרן אַהיים צו גיין. יעדער איז געלאָפן צו זיך אַהיים. פלאַמען האָבן געצוימט די וועגן, מען האָט זיך אַלעמאָל געמוזט אומקערן און זוכן וועגן אויף אויסמיידן די פלאַמען.

זער פיל משפחות זיינען געבליבן אָן אַ דאַך איבערן קאָפּ, און זיינען פאַרבליבן נאָר אין דעם וואָס זיי האָבן געהאַט אויף זיך.

עס זיינען אָפּגעברענט געוואָרן ביז'ן גרונט אייניקע גאַסן, ווידער צופעליק — קריסטלעכע. די צאָל יידישע הייזער וואָס זיינען דאַמאָלס אָפּגעברענט געוואָרן איז געווען, פאַרהעלטניסמעסיק, קליין.

אונדזער הויז, ווי מיר האָבן געוווינט, געפינט זיך גראָד אויך אין אַ קריסטלעכע גאָס — די פּאָסט גאָס, און

איז צופעליק נישט פאַרברענט געוואָרן, אָרום זיינען כמעט אַלע הייזער געווען פאַרברענט.

שרעקלעך זענען געווען די יללות פון די פויערטעס וואָס האָבן באַוויינט זייער האָב און גיטס, וואָס איז אין משך פון אַ פּאָר שעה אָפּגעווישט געוואָרן.

דער עיקר פּיינלעך איז געווען דאָס בילד פון די פערד און בהמות, וועלכע מ'האָט נישט אַרויסגעלאָזט פון די שטאַלן און זיי זיינען פאַרברענט געוואָרן.

היות אַז מיר זיינען געווען פון די גליקלעכע וואָס אונדזער הויז איז פאַרבליבן נישט גערירט, האָבן מיר באַלד אַריינגענומען צו זיך אין הויז איינע פון די שכנותדיקע קריסטלעכע משפּחות.

דאָס איז געווען דער ערשטער טאָג נאָכן אַריינקומען פון די דייטשן.

דער פאַקט פון אויסשיסן דורך די דייטשן די גרופּע אוקראַינער, ווי אויך דער צופאַל וואָס פון דער שׂרפה האָבן דער עיקר געליטן דווקא אוקראַינער, האָט אַרויסגערופן אַ געוואַלדיקע קנאה און אויפרעגונג ביי אונדזערע אוקראַינישע שכנים. ווי געווענלעך האָבן אין דעם געדאַרפט שולדיק זיין די יידן. יעדן פון אונדז איז גוט באַקאַנט ווי ווייניק מ'האָט באַדאַרפט כדי צו שאַפן אַ פּאָגראָם שטימונג ביים אוקראַינישן פאָלק, איבערהויפּט יעצט ווען מ'האָט געהאַט אַזאַ אידעאַלן אַנלען ווי די נאַצישע מערדער. עס האָט זיך שוין געפונען אַן עדות, וואָס האָט „אַליין געזען" ווי ביים קבר ווי מ'האָט די אוקראַינער אויסגעשאָסן זיינען געשטאַנען צוויי יידן (זיי האָבן שוין געפונען אויך די קרבנות: איינער אַ מענטש אין די מיטעלע יאָרן — ב ע ר ל צ י מ ע ר מ א ן, און דער צווייטער אַ יונגער בחור — ח נ ן ג ע ר ש פ ע ל ד) וועלכע האָבן קלאָמערשט עדות געזאָגט, אַז די אַלע פאַרהאַלטענע זיינען קאָמוניסטן, און אָט דאָס איז געווען די סיבה וואָס מ'האָט זיי אומגעבראַכט.

די צוויי יידן זיינען, פאַרשטייט זיך, אַרעסטירט געוואָרן. די ערשטע טעג זיינען אין שטאָט קיין דייטשן נישט געבליבן. פאַרבייגייענדיק האָבן זיי באַשטימט אוקראַינישע מיליץ וואָס זאָל האַלטן אָרדנונג אין שטאָט אַזוי לאַנג ווי דער פראָנט איז נאָך געווען נאָענט. אָט די מיליץ האָט אַרעסטירט די צוויי „פאַרברעכער".

וועגן די פּייניקונגען וואָס די צוויי אומגליקלעכע קרבנות האָבן דורכגעמאַכט ביז דער טויט האָט זיי אויסגעלייזט, האָט מען געוווסט נאָר פון די געשרייען וואָס האָבן זיך געטראָגן פון הויז, וווּ זיי זייען געווען פאַרשפּאַרט.

צוויי וואָכן האָט געדויערט די הערשאַפט פון די אוקראַינישער מיליץ, קיין דייטשן האָט מען כמעט נישט געזען, חוץ איינצעלנע פראָנטזעלנער, וואָס האָבן זיך מיט דער באַפעלקערונג נישט אינטערעסירט. די מיליץ האָט געקענט טאָן וואָס זי האָט נאָר געוואָלט.

די מיליץ, וואָס האָט געהיט די אָרדנונג אין שטאָט, האָט אָנגעהויבן איר טעטיקייט. יעדן טאָג זיינען גערופן געוואָרן אין דער מיליץ עטלעכע יידן, דער עיקר אַזעלכע וואָס די מיליץ האָט געוווסט אַז זיי האָבן מיט וואָס זיך אויסצוקויפן, און פאַר זיי איז פאַרגעלייגט געוואָרן, פאַר יעדן באַזונדער, אַ באַשולדיקונגס־אַקט, לויט ידיעות וואָס די מיליץ האָט קלאָמערשט באַקומען וועגן די „פאַרברעכנס" וואָס יעדער פון זיי זאָל האָבן באַגאַנגען. דאָן האָט מען אָנגעהויבן פּייניקן די קרבנות אויף אַ זייער אַן אייגנאַרטיקן רוצחישן אופן. נאָך אַ פּאָר טאָג פון אַזאַ אַרעסט, זיינען געקומען פאַרמיטלער (אויך פון דער זעלבער מיליץ) צו דער משפּחה פון דעם אַרעסטירטן און אויסגעדריקט גרייטקייט אַרויסצוהעלפן אין דער נויט. עס האָבן זיך אָנגעהויבן אונטערהאַנדלונגען. די אַפּעטיטן פון די „גוטע מלאכים" זיינען געווען אַזעלכע אַז ס'זענען געווען פיל פאַלן ווען מ'האָט אַוועקגעגעבן דאָס לעצטע וואָס מ'האָט פאַרמאָגט אום זיך פון זייערע הענט אַרויסצוראַטעווען. די באַפרייטע פון זייערע הענט זיינען דאַן וואָכנלאַנג געליגן קראַנק ביז זיי זיינען ווידער פייאיק געווען צו גיין אויף די פיס.

אַזאַ לאַגע האָט געדויערט אַ פּאָר וואָכן ביז עס איז אָנגעקומען אַ צייטווייליקער דייטשער קאָמענדאַנט. פון דאַן הויבט זיך ערשט אָן די קייט פון אומאויפהערלעכע דערנידערונגען, ליידן, פּיין און מאָרד פון דער יידישער באַפעלקערונג, וואָס האָט נישט געהאַט זיין גלייכן אין דער געשיכטע פון דער מענטשהייט.

דער צייטווייליקער קאָמענדאַנט האָט אויפגעפאָדערט צו שאַפן באַלד אַ יודענראַט און שוין אַרויפגעלייגט אויף דער יידישער באַפעלקערונג אַ ריזיקע קאָנטריבוציע, וואָס האָט בעדאַרפט אין משך פון 48 שעה באַצאָלט ווערן.

אויף דער גיך איז געשאַפֿן געוואָרן אַ צייטווייליקער קאָ־מיטעט און די קאָנטריבוציע איז מיט גרויס מאַטערניש צו דער צייט באַצאָלט געוואָרן.

עס איז פֿאַראָרדנט געוואָרן, אַז יעדער ייד פֿון 14 יאָר אָן מוז טראָגן אויף דער האַנט אַ ווייסן באַנד מיט אַ בלויען מגן־דוד, אַנדערש דאַרף ער זיך נישט ווייזן אין גאַס.

פֿאַרנומען מיט די גזרות וואָס האָבן זיך געשיט איינע נאָך דער אַנדערע, האָט מען כמעט ווי נישט באַמערקט ווי אין איינעם אַ פֿאַרמיטיק (דאָס איז געווען דעם 12 אויגוסט 1941) זיינען אין שטאָט אַריין צוויי לאַסט־אויטאָס, געפּאַקט מיט אוקראַינישע מיליץ און געסטאַפּאָ מערדער. אין משך פֿון געציילטע מינוטן זיינען צו זייער הילף געשטעלט געוואָרן די גאַנצע אוקראַינישע יוגנט, ווי עס זעט אויס זיינען זיי געווען צוגעגרייט דאַצו, און אין פֿאַרלויף פֿון בערך 2 שעה, האָבן זיי אויסגעכאַפּט אין די גאַסן און צוזאַמענגעטריבן פֿון די הייזער 300 מענער, צווישן זיי אויך 14־יעריקע קינדער. ביים אויסגעפֿינען די יידן האָט די אוקראַינישע יוגנט אַרויסגעוויזן אַזוי פֿיל פֿלייס און ענערגיע אַז יעדע שילדערונג וועגן נידערטרעכטיקייט פֿון דעם פֿאָלק איז נאָך נישט די ריכטיקע.

ביי דער אַרבעט פֿון כאַפּן האָבן זיך די דייטשע מערדער בכלל נישט באַטייליקט, דאָס האָבן בשלמות אויסגעפֿירט אונדזערע שכנים, די אוקראַינישע מיטבירגער, וואָס האָבן דורות לאַנג געלעבט מיט די יידן צוזאַמען.

שילער פֿון דער מיטלשולע, זין פֿון דעם רוצחישן, פֿאָלק, זיינען געקומען שלעפּן זייערע יידישע חברים פֿון דער שולבאַנק; שכנים וואָס האָבן צענדליקער יאָרן געלעבט פֿריינטלעך אַהויז אין אַהויז, האָבן זיך אין איין מאָמענט אַרויסגעוויזן פֿאַר ווילדע חיות צו זייערע יידישע שכנים. און אַזוי איז די אַרבעט איינס צוויי אָפּגעטאָן געוואָרן. די אומגליקלעכע קרבנות, צווישן זיי זיינען אויך געווען מיין מאַן דוב בערגער, מיין שוואָגער — שמואל קאַלטשינסקי און מיין ברודער שמואל ראַוויטש, זיינען צוזאַמענגעטריבן געוואָרן אויפֿן הויף פֿון דער מיליץ, וווּ מ׳האָט זיי געהאַלטן איניקע שעה.

דערווייל האָט מען אַ גרופּע פֿון די מענער אַוועקגעפֿירט אין פּאַרק, ווי מ׳האָט זיי געהייסן גראָבן אַ גרויסן גרוב. ווען דער גרוב איז געווען פֿאַרטיק, האָט מען אַנגעהויבן פֿירן גרופּנווייז די אומגליקלעכע קרבנות, וואָס האָבן נאָך אַלץ קיין אַנונג נישט געהאַט וואָס עס וואַרט אויף זיי.

די אוקראַינישע מיליץ האָט אויסגעפֿירט איר אַרבעט בשלמות. קיינער פֿון די אומגליקלעכע איז נישט אַנטלאָפֿן. דאָס אויסשיסן די קרבנות האָבן שוין אויסגעפֿירט די דייטשע מערדער, מער פֿייאיקע אין דעם פֿאַך. 6 אַזייגער פֿאַרנאַכט איז אַלץ געווען געענדיקט, דער קבר מיט די נאָך לעבעדיקע מענטשן פֿאַרשיט און אויסגעגלייכט, און די מערדער זיינען אָפּגעפֿאָרן אין דער זעלבער ריכטונג פֿונוואַנען זיי זיינען אַנגעקומען.

די אַלע איינצעלהייטן האָבן מיר זיך דערוווסט אַ סך שפּעטער. אין יענעם פֿאַטאַלן טאָג זיינען מיר געזעסן אין די וווינונגען און זיך נישט געטאָרט ווייזן אין גאַס. מיר האָבן געפֿילט אַז עפּעס שרעקלעכעס קומט פֿאָר, אַז נישט אַזוי נעמט מען מענטשן צו אַרבעט, ווי זיי האָבן אונדז געזאָגט נעמנדיק זיי. מיר האָבן געהערט דאָס שיסן, וואָס האָט זיך פֿון נישט ווייט געטראָגן, דאָס האַרץ האָט געציטערט פֿון שרעק. דאָך האָט מען זיך נישט געקענט פֿאַרשטעלן אַז דאָס שיסט מען די פֿאַרכאַפּטע מענער. ווי איז עס דען מעגלעך, אַז אָן אַ שום סיבה אַזאַ גרויסע צאָל אומשולדיקע מענטשן אויסצומאָרדן ? מען האָט זיך געפּרוווט טרייסטן : מיר ווייסן דאָך אַז אין פּוילן, וווּ די דייטשן זיינען שוין 2 יאָר, האָט מען אויך אָפֿט געכאַפּט מענטשן צו אַרבעט, אפשר אויך אויף אַזאַ ברוטאַלן אופֿן.

עס איז אַוועק דער שרעקלעכער טאָג און די נאָך שרעקלעכערע נאַכט. עס איז געקומען דער פֿרימאָרגן. מענטשן זיינען אַרויס אין גאַס. מען האָט שוין געוווּסט וועגן דעם קבר, וואָס איז געגראָבן געוואָרן. מיר זיינען אַוועק אַהין. אין וואַלד, וואָס האָט זיך געפֿונען נעבן דער שטאָט, איז געווען אַן אָפּגעצוימטער שטח, עמעצנס אַ פּרוכטגאָרטן. די גראָז איז דאָרט געווען הויך און גרין, און דאָריבער איז בולט געווען דער פֿלעק וואָס איז געווען פֿריש געגראָבן. אָבער דער שטח איז געווען אויסגעגלייכט מיט דער ערד און עס איז נישט מעגלעך געווען צו דערקענען גענוי וווּ און ווי גרויס איז דער קבר. אין דער זייט אויפֿן גראָז איז געווען סימנים פֿון פֿאַרברענטע פּאַפּירן — די דאָקומענטן פֿון די קרבנות. אַרום איז יעצט אַלץ געווען שטיל און רואיק. די נאַטור האָט געשוויגן וועגן דעם שרעקלעכן פֿאַרברעכן וואָס איז דאָ נעכטן פֿאַרגעקומען.

עס האט זיך אנגעהויבן א נאכלויפן נאך ידיעות צווישן די אוקראינער וואס האבן געוווינט אין דער סביבה. קיינער האט גארנישט געוויסט, אדער נישט געוואלט דערציילן, וואס מיט די מענטשן איז געשען. אן שום גרונט האט זיך אויסגעוועבט א לעגענדע, אז אין יענער נאכט האט מען די מענטשן אוועקגעפירט אויף ארבעט. וואס שייך דעם קבר (מען האט דאך נאך נישט געוווסט ווי גרויס ער איז) האט מען דאס שוין אויסגעטייטשט: עס זיינען אויסגעשאסן געווארן מענטשן וואס זיינען דאמאלס געזעסן אין תפיסה ביי די אוקראינישע מיליץ — א גרופע אוקראינער, וואס זיינען ארעסטירט געווארן פאר זייער מיטארבעט מיט די סאוויעטן, און די צוויי יידן, די קרבנות פון דער אוקראינישער פראוואקאציע. די צאל האט באדארפט זיין בערך 20 מענטשן. עס איז נישט מעגלעך געוועזן זיך פארצושטעלן אז אן שום סיבה האט מען אויסגעמארדעט אזא גרויסע צאל מענטשן.

ווי עס זעט אויס האבן זיך די מארדן פון די נאצישע חיות אנגעהויבן מיט דעם ארייננמארש זייערן אין די פריער אקופירטע דורך דער ראטנמאכט געגנטן, ביז דאמאלס איז זייער באנעמונג אין פוילן נאך געווען צום אויסהאלטן. וועגן דעם האבן עדות געזאגט די גרוסן וואס די היימלאזע פלעגן דערהאלטן פון דער היים.

נאכן פארכאפן פון אונדזערע מענער האבן אנגעהויבן אנקומען ידיעות פון די ארומיקע שטעט און שטעטלעך וועגן ענלעכע רציחות. מען האט דערציילט אז אין ראוונע האט מען אויסגעכאפט 15 טויזנט יידן, זיי ארויסגעפירט אונטער דער שטאט, און זיי אויסגעשאסן. אין לוצק האט מען ארויסגעהאנגען אויפרופן צו דער יידישער באפעלקערונג, עס זאלן זיך קומען רעגיסטרירן מענער פון 14 ביז 40 יאר. ווער עס איז געגאנגען, דער איז מער נישט צוריקגעקומען. די צאל אומגעקומענע איז דאמאלס געווען 2000 מענער. מיר האבן אנגעהויבן פארשטיין אז דער זעלבער גורל האט אויך געטראפן אונדזערע מענער.

דערווייל, נאך אפאר רעגנס, האבן זיך אפגעצייכנט די קאנטורן פון דעם קבר, וואס מיר האבן פריער נישט געקענט פעסטשטעלן. עס האט זיך ארויסגעוויזן, אז דער קבר איז גענוג גרויס איינצושלינגען די צאל מענטשן וואס זיי האבן פארכאפט. און חאטש אלע מאל פלעגן די אוקראינער ברענגען ליגנערישע גרוסן, אז מ'האט קלאמערשט דא און דארט געזען אין ארבעטסלאגערן אין פוילן אייניקע פון די פארכאפטע מענער, איז געווען קלאר אז ס'איז זיך נישטא וואס צו נארן, מיר האבן מער נישט אויף וועמען צו ווארטן...

טעג זענען געגאנגען. די צייטווייליקע מאכט האט זיך פארביטן אויף א סטאבילע. עס איז געקומען א געביטסקאמיסאר, זשאנדארמעריע — אלע מיטגלידער פון דער נאצישער פארטיי. די האפנונג פון דער יידישער באפעלקערונג אז עס וועט זיך איינשטעלן א וועלכע ס'איז ארדנונג איז צונישט געווארן. ערשט יעצט איז קלאר געווארן אז יידיש לעבן און פארמעגן זיינען אינגאנצן הפקר. עס איז נישט פאראן קיין פאל פון געוואלדטאט ווען א ייד קען אנקלאגן אן אריער — יידן זיינען אויסער דעם געזעץ.

עס איז געשאפן געווארן א יודענראט וואס זאל פארמיטלען צווישן יידן און די דייטשן און זאל שטענדיק גרייט זיין אויסצופילן זייערע באפעלן. ס'האבן זיך אנגעהויבן אומאויפהערלעכע פאדערונגען, וואס האבן געמוזט אן פראטעסט דערפילט ווערן, ווי: ארייננטראגן דאס גאנצע גאלד, זילבער, קאסטבארקייטן, פוטער־מאנטלען א.א.וו. ווען מען וואלט געווען געפונען, נאך דעם באפעל, ביי א ייד איינע פון די דערמאנטע זאכן, וואלט ער באצאלט מיטן לעבן.

עס זענען צוגענומען געווארן פון די יידישע הייזער אלע בעסערע מעבלן, אלע פיאנאס, ראדיא־אפאראטן, עלעקטרישע זשיראנדאלן. עס איז פארבאטן געווארן עלעקטריש ליכט פאר יידן.

מ'האט אנגעהויבן ריידן וועגן א געטא פאר יידן. אין אנהייב האט מען נישט געגלויבט אין דעם. ווי איז עס מעגלעך א געטא אין א קליין ארט ? מסתמא מיינט מען א געטא אין ווארשע, לאדזש און אנדערע גרויסע שטעט — מאכן שוין יידן דערווייל א פאניק.

נאר אט האבן עפעס די דייטשע בעלי בתים אנגעהויבן שפאצירן אין די הינטערגעסלעך פון שטאט, זיי מעסטן און צייכנען און אין א שיינעם דינסטיק איז ווי א דונער געקומען דער באפעל: ביז 5 אזייגער פארנאכט זאלן אלע יידן האבן פארלאזט זייערע הייזער, איבערגעפירט זייערע זאכן, און זיך באזעצט אין די גאסן וואס זיינען פאר זיי באשטימט געווארן: גארבארסקא, כלאדנא און זשימנא. נאך דער באשטימטער שעה וועט קיין ייד

נישט האָבן די רעכט זיך ווייזן אויף די אַנדערע גאַסן. (עס איז כדאי צו באַמערקן, אַז אַזאַ לאַנגן טערמין פון אַרויסקלייבן זיך איז נישט געהערט געוואָרן אין קיין איין שטאָט — מ׳האָט געגעבן אַ האַלבע שעה צייט. ביי אונדז איז עס פשוט געווען אַ טעות פון געביטס־קאָמיסאַר וואָס איז געווען איינער פון די ערשטע מיטן שאַפן די געטאָ). זעלבסטפאַרשטענדלעך, נאָך דער באַשטימטער שעה האָט קיין ייִד נישט די רעכט געהאַט איבערטרעטן די שוועל פון זיין הויז.

עס איז זיך שווער פאַרצושטעלן די פּאַניק, וואָס האָט באַהערשט די ייִדישע באַפעלקערונג — דעם אופן פון אַרויסקלייבן זיך פון אייגענע היימען, און דעם אופן פון אַריינקלייבן זיך אין די אַרעמסטע הייזלעך, ווו עס האָט געוווינט דער אַרעמסטער טייל פון דער באַפעלקערונג, ווו עס איז באַשטימט געוואָרן דער געטאָ. יעדער אַרעם שטייגל איז גערעכנט געוואָרן פאַר אַ צימער, ווו עס האָט געדאַרפט וווינען אַ גאַנצע משפחה, נישט קוקנדיק אויף דער צאָל מענטשן אין איר.

דער פּיין און געפּאַלנקייט פון די מענטשן לאָזט זיך נישט באַשרייבן. די הערצער האָבן געיאָמערט פון צער און צאָרן, פון באַליידיקטער מענטשנווירדע, פון אייגענער אומבאַהאָלפנקייט.

ווייזט אויס עס איז נישטאָ קיין אוממעגלעכס ווען עס הערשט טעראָר.

ביז 5 אַזייגער פאַרנאַכט האָט זיך נישט געפונען קיין ייִד אין שטאָט אויסער די באַשטימטע פאַר אים גאַסן. יעדער האָט פאַרנומען אַ ווינקל, און עס איז געשאַפן געוואָרן דער געטאָ.

צומאַרגנס איז דער געטאָ אַרומגענומען געוואָרן מיט שטעכיקן דראָט. עס איז געמאַכט געוואָרן אַ טויער אַרויסצוגיין פון געטאָ. די הייזער וואָס זיינען מיט זייער פראָנט אַרויסגעגאַנגען אויף די פרייע גאַסן, זיינען אויך אַרומגענומען געוואָרן מיט שטעכיקן דראָט און די פאָדערשטע טירן פון די הייזער זיינען פאַרקלאַפּט געוואָרן.

עס האָט זיך אָנגעהויבן דאָס לעבן אין געטאָ, דאָס לעבן פון אַרעסטאַנטן, באַרויבטע פון זייערע מענטשלעכע רעכט.

שוין דעם ערשטן טאָג האָבן מיר באַדאַרפט פאַרבייטן די ווייסע בענדער מיטן מגן־דוד, וואָס מיר האָבן געטראָגן ביז יעצט, אויף געלע לאַטעס — איינע אויפן רוקן און איינע אויף דער ברוסט (עס ציטערט די האַנט ביים שרייבן די ווערטער). מיר האָבן זיך איינער פאַר דעם אַנדערן געשעמט, ווי מיר וואָלטן עפּעס אַ פאַרברעכן באַגאַנגען. מיר האָט זיך געדאַכט אַז איך וועל נישט אַרויסגיין אויפן גאַס מיט דעם שאַנדעצייכן. עס האָט זיך אָבער נאָר אַזוי געדאַכט די ערשטע טעג. די שרעקלעכע ווירקלעכקייט און די ברוטאַלקייט און רציחה פון די נאַצישע חיות האָבן נישט געלאָזט לאַנג טראַכטן וועגן איין צרה; עס האָבן געיאָגט איינע נאָך דער צווייטע, נישט לאָזנדיק איבערוויייטיקן קיין זאַך.

עס איז געווען דער צווייטער טאָג נאָכן אויפשטעלן פון געטאָ. צוויי קליינע קינדער, ייִנגעלעך אין עלטער פון 8 און 9 יאָר, זיינען אַדורכגעקראָכן די שטעכיקע דראָטן, וואָס זיינען געווען ביי זייער דירה, און האָבן פון אַ בנין, וואָס האָט זיך דערנעבן געבויט, אַוועקגעשלעפּט צוויי ברעטלעך, וואָס די מוטער האָט מסתמא באַדאַרפט צום איינאָרדנען די געלעגערס אין דער „נייער" וווינונג. דער צופאַל האָט געוואָלט, אַז ביי דעם „פאַרברעכן" האָט די קינדער געטראָפן דער געביטס־קאָמיסאַר אַליין. באַלד איז וועגן דעם איבערגעגעבן געוואָרן דעם יודענראַט מיט אַ וואָרנונג, אַז אויב ביז צוויי שעה וועט דער יודענראַט נישט אַרויסגעבן דער זשאַנדאַרמעריע די צוויי „פאַרברעכער", וועלן דערשאָסן ווערן די ערשטע אין דער ריי 10 ייִדן. נישט האָבענדיק קיין אויסוועג, האָט די ייִדישע מיליץ, וואָס איז געווען אין דינסט ביים יודענראַט, געברענגט די צוויי קינדער אויף דער זשאַנדאַרמעריע, האָפנדיק דערביי אַז צוליב זייער מינדעריעריקייט וועלן די קינדער נישט באַשטראָפט ווערן. אין דער זעלבער צייט איז דער פאַרזיצער פון יודענראַט אַוועק אינטערווענירן צום געביטסקאָמיסאַר. ביז ער איז צוריק געקומען, זיינען ביידע קינדער געווען דערשאָסן.

דעם זעלבן טאָג האָט מען געבראַכט אויף דער זשאַנדאַרמעריע אַ ייִנג מיידל — ר אַ ד ל ע ר. זי האָט זיך עפּעס צעקריגט מיט אַ פּוילישער פרוי, וועלכע האָט זי פאַרמסרט פאַר דער זשאַנדאַרמעריע, אַז בעת די דייטשן זיינען אָנגעקומען האָט זיך דאָס מיידל געזאָלט אויסדריקן, אַז ווען זי וואָלט געהאַט די מעגלעכקייט וואָלט זי אַלע דייטשן אויסגעשאָסן.

דאָס מיידל האָט אָפּגעלייקנט די אָנקלאַגע, טענה׳נדיק,

אז די פאלקע האט צו איר א פערזענלעכע שנאה און האט זי פאלש אנגעקלאגט.

דער קאמענדאנט האט אויסגעהערט די טענות און געפרעגט די פאלקע צי האט זי עדות דארויף. פארשטייט זיך אזא עדות האט זיך באלד געפונען — א צווייטער שכן, אויך א פאלאק, וואס האט אויך קלאמערשט געהערט ווי דאס מיידל האט זיך מיט שנאה אויסגעדריקט אויף די דייטשן. דאס מיידל איז פארהאלטן געווארן אין דער זשאנדארמעריע.

דיזעלבע נאכט האט מען פארנומען די גאנצע משפחה פון דער אנגעקלאגטער, זיי ארויסגעפירט אויף דעם בית הקברות און זיי אלע אויסגעשאסן. א ברודער פון דעם מיידל איז נישט געווען די נאכט אינדערהיים, ער איז געווען אויף ארבעט אין א וואלד א פאר צענדליק קילאמעטער פון שטאט. צומארגנס אין דער פרי האט מען דאס יינגל אויסגעזוכט ביי דער ארבעט און דארט דערשאסן.

ווען מען רעדט יעצט וועגן פארניכטונג פונעם יידישן פאלק דורך די נאצישע מערדער, איז צוזאמען מיטן ווייטיק פאראן ביי אונדזערע ברידער א פארדרוס צו די אומגעקומענע — פארוואס האבן זיי נישט ווירדיק רעאגירט, אפילו מיט כוח, אויף וויפל עס איז מעגלעך געווען, קעגן דער ברוטאליטעט און מארד פון די רוצחים. די פריער דערמאנטע צוויי פאלן קענען טיילווייז באלייכטן די סיבות : פאר דעם קלענסטן ווידערשטאנד, אדער נישט צופאסן זיך צו זייערע ווילדע פאדערונגען, האט געדראט א געפאר נישט נאר דעם וואס האט דאס געוואגט צו טאן, נאר אויך דער גאנצער משפחה, אדער אפילו דער גאנצער קהילה. דאביי האט מען ביז דער לעצטער מינוט נישט געגלייבט אין דער אבסאלוטער מאסן־פארניכטונג.

אזוי האט זיך אנגעהויבן דאס לעבן אין געטא.

לויט א פאראָרדנונג פון געביטסקאמיסאר האט די גאנצע יידישע באפעלקערונג — פרויען פון 14 ביז 40 יאר און מענער פון 14 ביז 50 — געמוזט יעדן טאג גיין אויף צוואנגסארבעט. אין צוזאמענהאנג דערמיט האבן זיך געעפנט די ארטעלן וואס זיינען געשאפן געווארן נאך דורך דער ראטנמאכט, ד.ה. די האנטווערקער וואס פלעגן אמאל האבן זייערע זעלבסשטענדיקע ארבעטס־ווארשטאטן, האבן פאר דער ראטנמאכט געבילדעט קאלעקטיווע ארבעטס־ווארשטאטן, ווו עס פלעגן ארבעטן אין איין לאקאל א גרעסערע צאל האנטווערקער. די הכנסה איז געווען פאר דער רעגירונג, די ארבעטער פלעגן קריגן געהאלט פאר זייער ארבעט. אט די אלע ווארשטאטן האבן זיך יעצט ווידער געעפנט און די ארבעטער האבן יעצט געארבעט פאר די דייטשן, פארשטייט זיך — אן געהאלט. ווער עס האט נאר געהאט די מעגלעכקייט צו קריגן ארבעט אין אזא ארטעל איז געווען פון די גליקלעכע, נישט ווייל די ארבעט איז געווען א בעסערע, נאר ווייל דא האט מען זיך געפילט זיכערער, ווייניקער אויסגעשטעלט אויף געפאר ווי אין גאס. די ארטעלן זענען געווען אויסער דעם געטא, אין די פארלאזטע דורך די יידן וווינונגען. די מענטשן וואס האבן דארט געארבעט האבן געקראגן ספעציעלע גרינע בענדער אויפן ארם, אדאנק וועלכע זיי האבן זיך געקענט פריי באוועגן אויסער דעם געטא, דאס איז געווען דער צייכן פון „נוצלעכע יודן”. דער עיקר „נוצלעך” זענען געווען די גארבעריי־ארבעטער, וואס האבן געארבעט אין די לעדער פאבריקן און האבן פראדוצירט לעדער פאר דער ארמיי. אלע איבעריקע מענטשן וואס האבן נישט געארבעט אין די ארטעלן, האבן געארבעט ביי שווארצע ארבעט. פארשטייט זיך אז עס איז נישט געווען אזוי פיל ארבעט פאר אזא מענגע מענטשן, וואס זענען יעדן טאג געשטאנען גרייט צו זייער דינסט. האבן זיי געשאפן פאר די קנעכט ארבעט וואס האט נישט געמוזט ברענגען קיין נוץ, נאר סתם זיי באשעפטיקט. מיר פלעגן, למשל, רייניקן די גאסן פון שניי, אפרוימען דעם גרוז פון די אפגעברענטע הייזער, פיל מאל איבערפירן פון ארט אויף ארט, ווייל ס'איז נישט געווען עפעס אנדערש צו שלעפן.

די שווארצע ארבעטער פלעגן זיך יעדן פרימארגן אויסשטעלן ביים טויער פון געטא, פון דארט זיינען זיי קאלאנען־ווייז אפגעפירט געווארן דורך אוקראינישע מיליץ צו דער ארבעט און אין דער זעלבער ארדנונג פלעגן זיי צוריקגעבראכט ווערן.

בכדי צו באשעפטיקן מער מענטשן אין די ארבעטס־ווארשטאטן, האבן די יידן זיך באמיט צו שאפן מער ארטעלן, וואס האבן אויסגעפירט פארשידענע ארבעטן, ווי : זאקן־שטריקן, בארשטן־אויסארבעטונג, האלץ־שניד און אנדערע ארטיקלען.

מיין ברודער האט געגרינדעט א כעמישע פאבריק,

וו ער פלעגט אויסאַרבעטן פאַר די דייטשן פאַרשידענע לאַקן, פאַסטעס פאַר פאַרקעט און שיך, פאַר וועלכע ער האָט נאָך געהאַט רוישטאָפן פון זיין פאַרבן געשעפט. מיר האָבן דאָס באַטראַכט פאַר אַ גרויס גליק, ווייל דאַמיט האָט ער געשאַפן אַרבעטס־פלעצער פאַר זיך, פאַר נאָך איין ברודער און אויך פאַר מיין זון, וואָס איז שוין דאַמאָלס אַלט געווען 15 יאָר און געמוזט גיין צו דער אַרבעט. מיט אַלע אַרטעלן האָבן אָנגעפירט צוויי יידן — משה פעלדמאַן און הערש צימערמאַן, וועלכע האָבן פאַר די דייטשן רעפּרעזענטירט די אַרבעטס־וואַרשטאַטן.

מיט דעם אויפשטעלן פון געטאָ האָט זיך אויסגעלאָזט פאַר די יידן די מעגלעכקייט צו קריגן לעבנסמיטל. עס פלעגט פאַרטיילט ווערן פאַר מענטשן וואָס האָבן געאַרבעט — 300 גר׳ ברויט טעגלעך, און פאַר מענטשן וואָס האָבן נישט געאַרבעט — 150 גר׳. אויסער ברויט האָבן מיר גאָר נישט געקריגן פאַרטיילט. מען פלעגט דאַריבער איינשטעלן דאָס לעבן און פון דער אַרבעט עפּעס אַהיים ברענגען, ד.ה. עפּעס קויפן ביי די אוקראַאינער. כאַפּן עמעצן ביי אַזאַ פאַרברעכן האָט געשמעקט מיטן טויט. נישט געקוקט אויף דעם פלעגט מען זיך איינשטעלן, ווייל ווען נישט האָט מען באַדאַרפט שטאַרבן פון הונגער. עס זיינען אויך געווען אייניקע קריסטן וואָס פלעגן זיך אַמאָל אַריינכאַפּן אין געטאָ און אַריינברענגען אַביסל לעבנסמיטל, פאַר וואָס זיי פלעגן קריגן גוט באַצאָלט מיט שטוב־זאַכן אָדער קליידער.

אָבער וואָס ווייטער איז אַלץ ערגער געוואָרן. די מיליץ האָט אָנגעהויבן מער צו היטן די טויערן פון געטאָ און מער אַכטונג געבן אויף די וואָס האָבן געאַרבעט אויסער דעם געטאָ. דאָס אַריינקריגן אַביסל לעבנסמיטל איז געוואָרן כמעט אוממעגלעך.

איין מוטער, וואָס האָט פריער געוווינט אויף דער פאַרשטאָט און האָט געהאַט קריסטלעכע שכנים מיט וועלכע זי האָט פריינטלעך געלעבט, האָט זיך אַנטשלאָסן צו שיקן אירע צוויי קליינע קינדער צו אירע געוועזענע שכנים צו קויפן עפּעס לעבנסמיטל. אָנגעטאָן זיינען די קינדער געווען ווי אוקראַאינישע קינדער, און די מוטער האָט געמיינט אַז די קינדער דראָט נישט קיין געפאַר, ווער קוקט זיך אום אויף אַזעלכע קליינע קינדער? אָבער נישט ווי זי האָט געמיינט איז געווען. ווי עס ווייזט אויס האָבן די „פריינטלעכע שכנים" אָנגעוויזן אויף די קינדער דער אוקראַאינישער מיליץ, און די קינדער זיינען אויפן וועג אַהיים דערשאָסן געוואָרן דורך זיי, נישט באַמיענדיק זיך אפילו צו ברענגען זיי אין דער זשאַנדאַרמעריע.

אין אַ יידיש הויז איז פאָרגעקומען אַ רעוויזיע דורך דער זשאַנדאַרמעריע. איינער פון די זיכערס האָט דערווייל דערזען אַז עס קאָכט זיך פלייש. אויף דער פראַגע וועמען דאָס פלייש געהערט, האָט איינע פון די פרויען, וואָס האָבן דאָרט געוווינט, געזאָגט, אַז עס געהערט איר. מ׳האָט די פרוי פאַרנומען אויף דער זשאַנדאַרמעריע און דעם זעלבן טאָג איז זי דערשאָסן געוואָרן.

אַנאַנדער פרוי איז דערשאָסן געוואָרן ווייל מ׳האָט זי געטראָפן אויסער דער געטאָ מיט אַפּאָר בוראַקעס וואָס זי האָט ערגיץ געקריגן.

דאָס פאַרנעמען איינצעלנע יידן און זיי דערמאָרדן איז געוואָרן אַ טאָג־טעגליכע דערשיינונג, דער עיקר די אויף וועלכע מ׳האָט אָנגעוויזן אַז זיי זיינען געווען קאָמוניסטן. נישט קוקנדיק דאַרויף האָט מען געהאַפּט אַז ווער עס וועט איבערלעבן וועט נאָך דערלעבן אַ נקמה אין די רוצחים. אָט דאָס גלויבן האָט אָפּגעהאַלטן פון מאַסן־זעלבסטמאָרדן, וואָס איז געווען דאַמאָלס דער בעסטער אויסוועג.

עס האָבן אָנגעהויבן דערגיין ידיעות וועגן מאַסן־פאַרניכטונגען וואָס זיינען פאָרגעקומען אין פיל שטעט און שטעטלעך — מ׳האָט אויסגעכאַפּט מענטשן אין די גאַסן, פאַרנומען פון די הייזער, פון די אַרבעטס־פלעצער, ביי דער גאַסן אַרבעט, זיי אָפּגעפירט אין לאַסט־אויטאָס ערגעץ און אויסגעשאָסן.

איך האָב געאַרבעט צוזאַמען מיט אַ גרופּע פרויען ביי אַ הויז וואָס האָט זיך געבויט. מיר האָבן דערלאַנגט ציגל די מויערער. דער אָנפירער פון בוי איז געווען מיין מאַנס אַ גוטער באַקאַנטער, אַ פּוילישער אינזשיניער (מ׳האָט אים, אגב געהאַלטן פאַר אַ גרויסן יידנפיינט). יעדן טאָג ווען ער פלעגט קומען, פלעגט ער מיך אָוועקרופן פון דער אַרבעט און איבערגעבן די לעצטע נייעס, וואָס זיינען מיט יעדן טאָג געווען שרעקלעכער. יעדן טאָג האָב איך געהערט פון ליקווידאַציעס פון גאַנצע יידישע קהילות. מיינע מיטאַרבעטערינס האָבן נישט געוואָלט גלייבן אין דער ריכטיקייט פון זיינע ידיעות, זיי האָבן

אין דעם אויך געזען אַ באַשטעטיקונג פון זיין פיינטלעכקייט — ער וואָלט זיכער געוועזן צופרידן ווען דאָס אַלץ איז אמת. אויב עס איז ווירקלעך דאָ און דאָרט עפּעס געשען איז מסתמא געווען עפּעס אַ פּראָוואָקאַציע, און נישט אַלע זיינען מסתמא אומגעבראַכט געוואָרן. מיר קענען דאָך שוין גוט די מערדער, אונדזער לעבן איז ווירקלעך הפקר, אָבער זיי וועלן דאָך נישט אומברענגען אַלע יידן. דער פאַקט איז, אַז ווי שרעקלעך עס איז נישט געווען אונדזער לאַגע, האָבן מיר דאָך נישט געגלויבט, אַז די חיות וועלן פּייאיק זיין אויף אַזאַ אומבאַגרייפלעכע רציחה.

אָבער אָט איז דורך אַ געהיימניספולן אופן דערהאַלטן געוואָרן אַ בריוו פון לוצק, פון איינעם אַ יידן ד י ק ־ ש ט י י ן. ער שרייבט צו זיין ברודער די שרעקלעכע נייעס: אין לוצק זיינען נישטאָ מער קיין יידן, אויך זיין פאַמיליע האָט ער נישט מער. ער אַליין איז צופעליק בעת דעם אומגליק געווען צוליב דער אַרבעט ביי אַ קריסט און געפינט זיך נאָך ביז יעצט ביי אים. ער ראָט די יידן: ווער עס קען נאָר — זאָל זיך אַרויסבאַקומען פון געטאָ און פּראָבירן אַנטלויפן אין די נאָענטע וועלדער.

יעצט האָט מען שוין געגלייבט. מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז די טעג זענען געציילטע. מען האָט עפּעס געדאַרפט טאָן אום זיך פּרובירן צו ראַטעווען.

עס האָט דאָך נישט געקענט זיין, אַז אַלע זאָלן קענען אַנטלויפן אין די וועלדער. וועגן דעם האָט געקענט טראַכטן נאָר אַ טייל פון דער יוגנט. האָט מען אָנגעהויבן פיבערהאַפט אַרבעטן ביי שאַפן באַהעלטנישן און בונקערס אין די אָרעמע וווינונגען אין געטאָ. יעדער האָט עפּעס אַנדערש אויסגעטראַכט: מען האָט געגראָבן אונטער דער ערד, און דעם אַריינגאַנג פאַרמאַסקירט; מ׳האָט פאַרמויערט און פאַרמאַסקירט אַ צימער אין אַ וווינונג, און משפחות האָבן זיך געזאָלט דאָרט באַהאַלטן; מ׳האָט איבערגעצוימט דעם בוידעם פון הויז און דעם אַריינגאַנג פאַרמאַסקירט — און ווידער האָט מען זיך געפּרוווט נאָרן און האָפן.

מיין משפחה האָט נאָך עפּעס „קלוגערס" אויסגעטראַכט. ווי איך האָב שוין דערמאָנט האָט מיין ברודער אויפגעשטעלט אַ כעמישע פאַבריק, וואָס האָט זיך געפונען אין הויז פון מיינע עלטערן אויסער דעם געטאָ. דער גאַנצער פאַרטער פון הויז איז געווען פאַרנומען און באַוווינט פון קריסטן (פּאָליאַקן), וואָס האָבן זיך דאָרט באַזעצט מיטן אַנטשטיין פון געטאָ. אויפן שטאָק האָט זיך געפונען די פאַבריק. זייענדיק אַזוי־אַרום ביי זיך אינדערהיים האָבן מיר באַשלאָסן, אַז די בעסטע באַהעלטעניש וועט זיין אין פאַבריק, ווייל זי איז אויסער דעם געטאָ. עס איז געמאַכט געוואָרן אַ געהיים קעמערל, וואָס האָט באַדאַרפט אַריינגעמען די גאַנצע משפחה — מיין מוטער, שוועסטער און ברידער מיט זייערע קינדער, צוזאַמען 14 פּאַרשוין.

עס איז נישט געווען קיין משפחה וואָס האָט נישט געמאַכט קיין באַהאַלטעניש. מען האָט זיך געראָטן מיט די שכנים, מען האָט געהאָלפן איינער דעם צווייטן. עס איז נישט געווען קיין סוד צווישן די יידן. דער אַלגעמיינער אומגליק האָט אויסגעשלאָסן יעדע מעגלעכקייט פון פאַראַט.

יעצט ווען איך טראַכט וועגן דעם, גלויבט זיך מיר נישט, אַז מיר זיינען געווען אַזוי נאַיוו און געגלויבט אַז עס זיינען פאַראַן באַהעלטנישן פון די מערדער. דער כוח פון לעבן איז זעט אויס אַזוי גרויס, אַז עס איז נישט פאַראַן קיין לאָגיק. מיר האָבן בייגעוווינט דאָס פאַרכאַפּן פון אונדזערע מענער באַלד נאָכן אַריינקומען פון די מערדער, דאַמאָלס האָבן זיי פאַרכאַפּט נאָר די וואָס זיינען זיי געקומען אין די הענט אַריין, האָט מען זיך יעצט געפּרוווט נאַרן, אַז אויב די ערשטע מינוט וועלן זיי נישט אָנטרעפן אויף קיין קרבנות, וועט מען זיך, אפשר, אַזוי אַרום רעטן און ווייטער שלעפּן, מיט דער האָפענונג אַז עס דערנענטערט זיך די הילף. ווייל גלייכצייטיק מיט די פאַרצווייפלטע ידיעות בנוגע אונדזער גורל, זיינען אַלעמאָל דערנאָנגען דערפרייענדיקע ידיעות וועגן די מפלות פון די דייטשן אויף דעם פראָנט און וועגן אומאויפהערלעכע באָמבאַרדירונג וואָס די ענגליש־אַמעריקאַנישע עראָפּלאַנען פירן דורך אויפן גאַנצן שטח פון דייטשן רייך.

די לעצטע טעג זיינען זייער אומרואיקע. מען ברענגט אַלעמאָל ידיעות וועגן ליקווידאַציעס פון די יידישע געטאָס אין די שכנות׳דיקע שטעט און שטעטלעך. מען פּרוווט דערציילן לעגענדעס, אַז אונדזער געביטס־קאָמיסאַר איז געפּאָרן אונטערהאַנדלען ביי די העכערע אינסטאַנצן וועגן אָפּלייגן די ליקווידאַציע פון אונדזער געטאָ אויף 3 מאָנאַטן און אַז ער האָט, קלאָמערשט, אַזאַ פּראָלענגאַטע גע־

קריגן. מיר פאַרשטיין אַז דאָס איז נישט אמת. עס זיינען נישטאָ קיין שום סיבות צו גלויבן, אַז דער מערדער וואָלט פייאיק געווען עפּעס ענלעכעס פאַר יידן צו טאָן. דאָך זיינען פאַראַן איינצעלנע וואָס גלייבן אין דעם, למשל די גאַרבעריי אַרבעטער. ווירקלעך האָבן די אַרבעטער גע־האַט קליינע פּריווילעגיעס ביז יעצט. דאָס האָט באַ־וויזן, אַז זיי זיינען נויטיק די דייטשן. אויך די וואָס האָבן פאַרמיטעלט צווישן די אַרבעטער און די דייטשן האָבן גע־מיינט אַז זיי וועלן געשוינט ווערן. זייערע נאַאיווע טרוימען האָבן אפשר געבראַכט דאַצו, אַז זיי זיינען געווען די ער־שטע קרבנות.

עס איז אַ שבתדיקער פאַרמיטאָג. איך בין היינט נישט געגאַנגען צו דער אַרבעט — מיט אַ טאָג פריער האָב איך דאַרויף געקריגן אַ דערלויבעניש פון אונזער אויפזער, דעם פוילישן אינזשיניער. ער האָט מיר אויך פאַרגעלייגט, אַז אין קריטישן מאָמענט זאָל איך מיט מיינע צוויי קינדער קומען צו אים אין הויז און ער וועט זיך באַמיען אונדז צו העלפן.

מיט אַ שנעלקייט פון אַ בליץ פאַרשפרייט זיך פּלוצ־לינג די ידיעה, אַז די געסטאַפּאָ איז דאָ. דאָס הייסט אַז אונדזער ריי איז שוין געקומען.

עס ווערט איבערגעריסן די ארבעט אין די אַרטעלן און קיינער באַמערקט דאָס נישט. די מענטשן אין געטאָ לויפן אַרום ווי פאַרסאַמטע. איך בין ביי מיין מוטער און באַראַט זיך מיט איר צי זאָל איך נישט אָננעמען דעם פאַר־שלאַג פון דעם אינזשיניער און זיך אַריבערקריגן מיט די קינדער צו אים. זי ראָט מיך נישט, זי קען אים פאַר אַ יידנפיינט און גלויבט אים נישט. מיר מאַכן אַ חשבון אַז דאָס קעמערל וואָס מיר האָבן צוגעגרייט איז צו קליין און עס איז נישט מעגלעך מיר זאָלן אַלע זיך אַהין אַריינ־שטופּן.

פּלוצלינג פאַלט מיר איין אַ נייער געדאַנק.

אין דער צייט וואָס די ראַטן־מאַכט איז ביי אונדז געווען, האָט מיין מאַן געאַרבעט אַלס דירעקטאָר פון אייניקע סטאָלעריי־וואַרשטאַטן. דאָרט האָט אַלס סטאָלאַר געאַרבעט אַ פּאָליאַק, וויבעראַצקי. ער פלעגט דאַ־מאָלס אין די אָנגעלעגנהייטן פון דער אַרבעט קומען צו אונדז, און מיין מאַן פלעגט אים יעדעס מאָל מכבד זיין מיט אַ ביסל בראָנפן (ער האָט געהאַט אַ שוואַכקייט דאַצו). ביז דאַמאָלס האָב איך דעם מענטש נישט געקענט און אפילו צופעליק נישט באַגעגנט. יעצט האָב איך געוווּסט, אַז ער וווינט אין אַ קליין הייזל הינטער דער שטאָט. אָט צו דעם פּאָליאַק האָב איך באַשלאָסן צו שיקן מיין זון — ער האָט געאַרבעט אין שטאָט אין אַ קריסטלעכן וואַר־שטאַט — און אים בעטן ער זאָל קומען צו מיר אין דער פאַבריק פון מיין ברודער — איך וויל מיט אים עפּעס רעדן.

דער מענטש האָט מיך לאַנג נישט געלאָזט וואַרטן און איז געקומען. איך האָב אים פאַרגעשטעלט אונדזער לאַגע, ער האָט געוווּסט אַז מיין מאַן איז שוין נישטאָ, און האָב אים געבעטן אַז אויב ער קען זאָל ער אונדז אויף אַפּאָר טאָג נעמען צו זיך — ווען דער שטורעם וועט אַי־בערגיין וועלן דאָך נאָך זיכער איבערבלייבן יידן אין געטאָ, וועלן מיר דאַן צוריק איבערגיין. ער האָט מיר גע־ענטפערט אַז ער פערזענלעך וויל מיטן גאַנצן האַרצן העלפן דער משפחה פון ה' בערגער (ער האָט זער געשעצט מיין מאַן), אָבער ער מוז דאָך פרעגן די פרוי צי זי איז מסכים. ער וועט אַ היים גיין און אויב די פרוי האָט נישט דאַקעגן, וועט זי קומען אונדז נעמען.

ער איז אַוועקגעגאַנגען. איך בין דערווייל אַראָפּ־געגאַנגען אין גאַס. ביים יודענראַט האָט זיך געקאַכט ווי אין אַ קעסל. מען האָט געבראַכט פון די נאָענטע וועל־דער די יידישע אַרבעטער, וואָס האָבן דאָרט געאַרבעט — עטלעכע הונדערט מענטשן — דאָס האָט מען זיי שוין צו דער שחיטה געבראַכט. אַ גרופּע יוגנט האָט זיך געגרייט צו פאַרלאָזן בגנבה די געטאָ און זיך לאָזן לויפן אין די נאָענטע וועלדער. די פּאַניק איז געווען שרעקלעך.

איך בין צוריק אַריין אין דער פאַבריק וואַרטן אויף מיין אוסלייזערין. לאַנג האָב איך געוואַרט. דער זייגער איז שוין געווען 5 נאָכמיטאָג, איך האָב שוין געוואָלט פאַרלאָזן די פאַבריק און צוריקגיין אין געטאָ כדי זיך אָנהייבן צוגרייטן צום אַריינגאַנג אין אונדזער באַהעלטניש, וואָס איז געווען אין דער פאַבריק. עס קען דאָך נאָך שפּעט ווערן און אוממעגלעך זיין אַריבערצוגיין. אין דעם קומט אַריין אַ פרוי פון אַ יאָר 35, מיט זייער אַ סימפּאַטישן אויסזען. זי שטעלט זיך פאָר אַלס פרוי וויבעראַצקאַ. זי אַנטשולדיקט זיך פאַרן פאַרשפּעטיקן — זי איז נישט געווען אינדערהיים ווען דער מאַן איז אַהיים געקומען און ער האָט נישט געוווּסט ווו זי צו זוכן. זי איז גרייט אונדז צו העלפן. מיר דאַרפן זיך שוין לאָזן גיין. היות איך

ווייס נישט גענוי ווי עס געפינט זיך זייער הייזל, און אויך די קינדער ווייסן נישט, מוזן מיר גיין מיט איר. פאַרשטייט זיך, אין אַ געוויסן מרחק, כדי עס זאָל קיינעם נישט איינפאַלן אַז מיר גייען מיט איר. אויך די קינדער דאַרפן נישט גיין מיט מיר, נאָר פון דערווייטן אַכטונג געבן וווהין זיי דאַרפן גיין.

איך בין שנעל אַוועק אין געטאָ זיך געזעגענען מיט מיין מוטער, שוועסטער און ברודער. מיר האָבן זיך געזעגנט, וויסנדיק אַז מיר זען זיך דאָס לעצטע מאָל. דער טויט האָט שוין פאַרשפּרייט זיינע פליגל אויף דעם יידישן געטאָ.

די פרוי וויבעראַצקאַ האָט געוואָרט אויף אונדז אין דער פאַבריק. קיין זאַכן האָבן מיר נישט גענומען מיט זיך כדי עס זאָל נישט זיין אויפפאַלענד. די פרוי וויבעראַצקאַ האָט זיך געזאָלט באַלד אומקערן און פאַרנעמען די זאַכן וואָס מיין ברודער וועט איר געבן.

לויטן אָפּגערעדטן פּלאַן, האָבן מיר זיך געלאָזט גיין. דער וועג איז געווען אַ גענוג ווייטער. מיר זיינען געגאַנגען דורך אייניקע קריסטלעכע גאַסן און דאַן מיטן פרייען פעלד. ענדלעך זיינען מיר אָנגעקומען אויפן הויף פון די וויבעראַצקיס וווינונג. ביי זייער הייזל איז געווען אַ הייזל פון דער פרוי וויבעראַצקאַס ברודער, אַן אוקראַינער (די מוטער פון דער פרוי וויבעראַצקאַ האָט געהאַט צוויי מענער: דער ערשטער איז געווען אַ פּאָליאַק, דער פרוי וויבעראַצקאַס פאָטער, און דער צווייטער איז געווען אַן אוקראַינער — דער פאָטער פון איר ברודער). אויף אונדזער גליק איז קיינער פון דעם שכנותדיקן הייזל נישט געווען אין הויף ווען מיר זיינען אָנגעקומען. מיר זיינען אומגעשטערט און אומבאַמערקט אַריין אין דער וווינונג.

דאָס קליינע הייזל איז באַשטאַנען פון איין צימער מיט אַ קיך. אַ קליינער פאָדערצימער, האָט אָפּגעטיילט דאָס צימער פון קיך. אין דער לענג פון פאָדערצימער איז געווען אָפּגעצוימט אַ קליין קעמערל, דאָס איז געווען דער אַרויפגאַנג אויפן בוידעם, מיט דער הילף פון אַ לייטער וואָס איז דאָרט געשטאַנען.

אין אייניקע מינוטן נאָך אונדזער איבערטרעטן די שוועל פון דער וווינונג, האָבן מיר זיך שוין געפונען אויפן בוידעם. עס האָט נאָך געקענט אַריינקומען עמיץ פון די שכנים און אונדז באַמערקן, האָבן מיר דערפאַר זיך נישט געוואָלט פאַרהאַלטן אין צימער, איך האָב געבעטן די פרוי וויבעראַצקאַ זאָל צוריקגיין אין דער פאַבריק און פאַרנעמען אונדזערע זאַכן. ביז זי איז אַהין געקומען איז שוין די פאַבריק געווען געשלאָסן, און זי איז צוריקגעקומען מיט ליידיקע הענט.

עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז בערך אַ שעה נאָך אונדזער פאַרלאָזן דעם געטאָ, האָט מען אָנגעהויבן באַוואַכן די טויערן פון געטאָ. לויט ווי מיר האָבן אויסגערעכנט, האָט אונדזער משפּחה זיך שוין באַוויזן צו באַהאַלטן אין דער צוגעגרייטער באַהעלטעניש ביי דער פאַבריק.

מיר האָבן זיך אָנגעהויבן אַרומקוקן אין אונדזער נייער אומדערוואַרטעטער וווינונג. אונדזערע בעלי־בתים האָבן געהאַט אַ פּאָר ציגן. פאַר זיי איז געווען צוגעגרייט אויף ווינטער אַ ביסל היי אויפן בוידעם. אָט דאָס היי איז געוואָרן אונדזער געלעגער.

ס'איז שפּעט אין דער נאַכט. די שטילקייט ווערט פון צייט צו צייט איבערגעריסן פון ביקסן־שיסעריי, און ווידער איז שטיל און רואיק. איך ליג אויף מיין נייעם געלעגער און קען נישט איינשלאָפן. איך טראַכט וועגן מיינע נאָענסטע מיט וועלכע איך האָב זיך היינט צעשיידט. וואָס טוען זיי יעצט ? האָב איך גוט געטאָן וואָס איך האָב מיטגענומען מיט זיךביידע קינדער ? ווער ווייסט ווער עס וועט איבערבלייבן ! אפשר וואָלט איך באַדאַרפט איין קינד לאָזן דאָרט מיט מיינע אייגענע ? אָבער וועגן דעם האָב נישט איך דעצידירט, וויל איך זיך באַרואיקן, דאָס האָבן די קינדער אַליין באַשלאָסן. זיי זיינען שוין גרויסע — י ע ק ב איז שוין 16 יאָר אַלט און ש מ ו א ל י ק — 13, די איבערלעבונגען האָבן זיי נאָך מער רייף געמאַכט. זיי טראַכטן ווי דערוואַקסענע מענטשן. זיי ווילן נישט מיר זאָלן זיך שיידן, וואָס עס וועט באַשערט זיין זאָל געשען מיט אונדז אַלע.

יעצט ווען איך טראַכט וועגן דעם, קלער איך ווי מיכונה דאַרפן אויסזען ביי מענטשן אין נאָרמאַלע באַדינגונגען מיינע געדאַנקען וואָס איך האָב דאַמאָלס געהאַט — אַ מוטער וויל זיך שיידן מיט איינעם פון אירע צוויי קינדער אין אַזאַ מאָמענט ! נאָר די וואָס האָבן אויך דאָס זעלבע איבערגעלעבט וועלן דאָס פאַרשטיין.

איך טראַכט וועגן מיין מוטער, וואָס איז ערשט אויפגעשטאַנען פון בעט נאָך אַ שווערער לונגען־אָנצינדונג. אפשר וואָלט געווען גלייכער זי זאָל געווען שטאַרבן פון

דער קרענק. ווער ווייסט צי דערוואַרט איר נישט אַ פּיל שרעקלעכער טויט? איך טראַכט וועגן מיין מאַן, וואָס איז אפשר גליקלעכער פון אונדז, ווייל ער האָט זיין טויט געפונען אומדערוואַרטעט און איז נישט דורכגעגאַנגען אונדזערע ליידן.

מיינע געדאַנקען ווערן אַלע מאָל איבערגעריסן דורך שיסערייען, וואָס ווערן אַלע מאָל עפּטער און האָבן זיכער געמיינזאַמס מיט אונדזערע ברידער.

אַזוי איז אַוועק די נאַכט. אין דער פרי דערציילט מיר די פרוי וויבעראַצקאַ אַז דאָס שיסעריי איז געווען אויף יידן וואָס האָבן די נאַכט פּראָבירט פאַרלאָזן דעם געטאָ.

דאָך האָבן זיך אין דער נאַכט ביי 200 יינגע מענטשן אַרויסגעגנבעט פון געטאָ דורך דער זייט פון טייך און האָבן זיך געלאָזט אין די נאָענסטע וועלדער אַריין. (פון דער גרופּע זיינען לעבנגעבליבן נאָר 5—6 פּערזאָן. די איבעריקע זיינען אָדער אויסגעשטאָרבן פון הונגער אין וואַלד, אָדער אַרויסגעגעבן און דערשאָסן געוואָרן דורך די אוקראַינער).

זונטיק איז שטיל געווען אין שטאָט. „ערלעכע קריסטן" היטן אָפּ דעם הייליקן טאָג און פאַרשווערכן אים נישט מיט קיין אַרבעט. פאַרנאַכט איז געקומען אַ באַפעל אַז מאָנטיק זאָל די גאַנצע „אַרישע" באַפעלקערונג קומען מיט לאָפּאַטעס צו דער אַרבעט — גראָבן דעם גרויסן קבר פאַר די קרבנות פון די נאַצישע מענטשן־פרעסער.

מיר האָבן געוווסט פון די אַלע צוגרייטונגען און דאָך נאָך געוואַרט אויף עפּעס אַ נס. אינטערעסאַנט אַז נישט נאָר מיר האָבן אויף אַ נס געוואַרט. אונדזער רעטערין, די פרוי וויבעראַצקאַ, וואָס איז אַן ערלעכער מענטש און צו־פעליק אויך באַשאַנקען מיט אַ רייכע פאַנטאַזיע, איז אַלע מאָל אַרויפגעקומען צו אונדז זיך טיילן מיט אירע באַאָבאַכטונגען: עס דרייען זיך עפּעס אַרום פיל עראָ־פּלאַנען. דאָס זיינען זיכער, נאָך איר מיינונג, ענגלישע אָדער אַמעריקאַנישע. זיי ווייסן זיכער וואָס דאָ גרייט זיך און עס איז ביי איר קיין ספק נישטאָ, אַז זיי וועלן צו דעם אומגליק נישט דערלאָזן.

אויך די דייטשן דרייען זיך עפּעס אַרום אַנדערע ווי געוויינלעך, זי איז איבערצייגט אַז עס וועט געשען אַ נס.

ליידער איז קיין שום נס נישט געשען. די נאַצישע חיות מיט דער ענערגישער מיטהילף פון די נישט ווייניקער מערדערישער אוקראַינישער מיליץ האָבן בשלמות אויסגעפירט זייער אַנגעצייכנטן פּלאַן. אויך די וועלט, וואָס אויף איר יושר און געוויסן האָבן אַזוי פיל געהאָפט און אין די הערצער געבעטן, האָט נישט קיין צי־טער געטאָן, זי האָט זיך רואיק צוגעקוקט און געשוויגן, בייזוויליק געשוויגן.

דינסטיק גאַנץ פרי האָט זיך אַנגעהויבן דער מאַסנ־מאָרד, וואָס קיין ענלעכן ווייסט נישט די געשיכטע פון אַלע דורות.

ביז מיין לעצטן אָטעם וועט מיר בלייבן אין זכרון דאָס קרעכצן פון די גרויסע לאַסט־אויטאָס באַרג אַרויף אויפן שאָסיי, נישט ווייט פון אונדזער באַהעלטניש, וואָס האָבן געפירט די קדושים צו דער שחיטה. און האָבן ווי געקלאָגט אויפן שרעקלעכן גורל פון די אומגליקלעכע.

די אַנגעלאָדענע אויטאָס האָבן שנעל אַראָפּגעוואָרפן זייער לאַסט און זיך ווידער שנעל אומגעקערט מיט פרישע קרבנות, נישט אויפהערנדיק יאָמערלעך צו קרעכצן.

וואָס טראַכטן יעצט די אומגליקלעכע? שרייען זיי צו גאָט, וואָס איז אַזוי גרויזאַם און קען דערלאָזן אַזעלכע רציחות? אָדער, אפשר, צו דער וועלט, וואָס זעט אַלץ און שווייגט אַזוי אוממענטשלעך?

דריי טעג האָט געדויערט דער מאָרד. דאַן איז שטיל געוואָרן. וואָס טוט זיך יעצט אין געטאָ? איז נאָך עמיץ לעבן געבליבן? לויט ווי עס דערציילט מיר אונדזער רעטערין, איז קיינער נישטאָ. אפשר זיינען נאָך פאַראַן מענטשן אין די באַהעלטנישן? די מערדער אַליין האָבן קיינעם נישט איבערגעלאָזט, ד. ה. אויך די „נוצלעכע יודן" זיינען נישט מער נוצלעך געווען.

עס זיינען אַוועק אייניקע טעג. די פרוי וויבעראַצקאַ ברענגט אונדז אַלעמאָל נייעס פון שטאָט. אין געטאָ באַלע־באַטעווען די אוקראַינער. מ'זוכט, מ'נישטערט אין די יידישע הייזער, מ'טיילט זיך מיט יידיש פאַרמעגן, וואָס די דייטשן האָבן שוין פאַר זיי געלאָזן. עס איז קלאָר אַז קיינער איז ביים לעבן נישט געבליבן.

איך טראַכט וועגן מיין משפחה. זיי זיינען דאָך באַ־האַלטן אויסער דער געטאָ, דאָרט האָט דאָך קיינער נישט געזוכט, זיי לעבן נאָך זיכער דערוויל.

און וואָס וועט זיין מיט אונדז? מיר זיינען געקומען

אַהער אויף אייניקע טעג, איך האָב אַליין אַזוי געבעטן, אָבער ווי די לאַגע זעט יעצט אויס האָבן מיר מער נישט וווהין צו גיין.

אונדזערע רעטער זיינען זער פאַרדאגה'ט. ס'זענען אַרויסגעהאַנגען באַקאַנטמאַכונגען, אַז יעדער קריסט וואָס וועט ביי זיך באַהאַלטן אַ ייד און וועט אַנטדעקט ווערן, וועט ער דער ערשטער (פאַרן ייד) דערשאָסן ווערן.

ס'איז אַוועק נאָך אייניקע טעג. מיר הערן אַז פון הינטן אין דער ווינונג קומען פאַר קריגערייען. מיר ווייזט אויס אַז מיר זיינען די סיבה דערפון. אויך די פרוי וויבראַצקאַ גיט מיר אַביסל אַנצוהערן אַז מיין פאַרשטעלונג איז נישט אינגאַנצן פאַלש.

איך בעט זי זיי זאָלן ביידע אַרויפקומען צו אונדז כדי מיר זאָלן זיך באַראָטן וואָס מיר זאָלן טאָן. זיי קומען אַרויף צווישן טאָג און נאַכט. איך זאָג זיי אַז מיר איז זער פיינלעך דאָס באַוווסטזיין, אַז מיר זענען זיי גורם צרות. זיי ווייסן דאָך גלייך מיט מיר, אַז מיר האָבן נישט געקענט פאַרויסזען, אַז עס וועט זיך שאַפן אַזאַ לאַגע אַז קיין ייד וועט נישט איבערבלייבן. איך בעט זיי, אַלס פרייע מענטשן, געפונען עפעס אַן אויסוועג. מיר שמועסן אַ לענגערע צייט און טראַכטן וועגן פאַרשידענע וועגן זיך אַריבערצוקריגן אין אַ דאָרף צו באַקאַנטע פויערן. אָבער אַלע וועגן זיינען אַ זיכערער טויט אין יעצטיקן מאָמענט.

זיי גייען אַוועק מיט דעם אַז זיי וועלן נאָך טראַכטן.

צומאָרגענס זאָגט מיר די פרוי וויבראַצקאַ, אַז זיי האָבן באַשלאָסן אַז דערווייל זאָלן מיר בלייבן אויפן אָרט. זיי וועלן אונדז אויף גאַנץ הפקר נישט אַרויסלאָזן. אפשר וועט זיך מאַכן עפעס אַ געלעגנהייט מיר זאָלן זיך קענען ערגעץ אַריבערקריגן אָן דער געפאַר אַריינצופאַלן אין די הענט פון די מערדער. דערווייל ווען די זוכונגען זיינען נאָך אין גאַנג זאָלן מיר דאָ איבערבלייבן. זיי האָפן אַז אויף זיי איז קיין שום חשד נישט פאַראַנען, און מ'וועט צו זיי נישט קומען זוכן.

מיר זיינען געריִרט פון זייערע הויך־מענטשלעכע געפילן, וועלכע זער ווייניקע באַזיצן.

די פרוי וויבראַצקאַ דינט אונדז ווי אַ געטרייע מוטער. עס איז נישט לייכט צו באַדינען 3 מענטשן וואָס זיינען צוגעשמידט צו דעם אָרט און טאָרן נישט טאָן קיין איין טריט, ווייל זיי קענען נאָך דורך עמיצן באַמערקט ווערן.

דריי מאָל אין טאָג ברענגט זי אונדז אַרויף עסן. ווען האָבן מיר נאָר איין מאָל איבערצובייטן, (ווי איך האָב שוין דערמאָנט האָט די פרוי וויבראַצקאַ אונדזערע זאַכן נישט געבראַכט), זי מוז דעריבער אַלע מאָל וואַשן פאַר אונדז. זי ברענגט אונדז אויך וואַסער זיך אַביסל צו וואַשן, און נאָך פיל אַרבעטן, וואָס נאָר אַ מוטער טוט עס גערן.

עס גייען לאַנגזאַם די טעג. די קינדער אַנטדעקן עפעס אַן אוצר אויפן בוידעם — אַ קאַסטן מיט אַלטע בלעטער, זשורנאַלן, ביכער אַן אַן אַנהייב און אַ סוף, אייניקע אויך גאַנצע, די ביבל, אַ קאָך־בוך. מיט איין וואָרט — אַ אמת'ער אוצר.

מיר דערפרייען זיך שטאַרק דאָמיט. עס איז שוין דאָ מיט וואָס די צייט צו פאַרברענגען.

אונדזערע באַוועגונגען דאַרפן זיין זייער פאָרזיכ־טיקע. מיר הערן כמעט אַלץ וואָס עס קומט פאַר אונטן אין דער ווינונג, אויך דאָרט הערט מען יעדן גערויש פון אויבן.

דער ברודער, די שוועגערן ווי אויך די אַלטע מוטער פון דער פרוי וויבראַצקאַ — פון דעם שכנות'דיקן הייזל — דרייען זיך אַ גאַנצן טאָג אַריין און אַרויס צו די וויבראַצקיס. ווען עס פאַלט, חלילה, עמיצן פון זיי איין אַרויפגיין אַ פאָר שטאַפל פון לייטער, וואָלטן מיר באַלד אַנטדעקט געוואָרן, אַזוי אָפן איז דער בוידעם פון הייזל. ווען מיר הערן טריט אין קעמערל ווערן מיר פאַר־גליווערט.

די פרוי וויבראַצקאַ אַרבעט יעצט אַלס קעכין ביים געביטס־קאָמיסאַר. זי אַרבעט נאָר ביז מיטאָג. ווען זי גייט אַוועק, איז אַמייסטן דאָס הייזל פאַרשלאָסן. וויִ־בעראַצקי אַרבעט אין שטאָט און קומט ערשט ביי נאַכט פון דער אַרבעט. דער איינציקער זון זייערער, דער 11־יעריקער וו ל אַ ד ע ק, איז אָפט דער איינציקער היטער אונדזערער. עס איז צו באַוווּנדערן ווי פאַרשטענדיק און ערנסט דאָס קינד איז. ווען די עלטערן זיינען נישטאָ אין דער היים, באַמיט ער זיך צו האַלטן דאָס הייזל פאַר־שלאָסן. ער גייט אַוועק פאַשען די ציגן אָדער ער גייט אַוועק צו חברים.

אין די צייטן ווען די פרוי וויבראַצקאַ איז דאָ אינ־דערהיים פאַרנעמט זי זיך אַ ביסל מיט שניידעריי. עס קומען צו איר אויך דייטשן, וואָס ברענגען איר וועש צו

נייען און אויך צו פֿאַרריכטן. ווען מיר דערהערן די פֿאַרהאַסטע שפּראַך ווערן מיר פֿאַרציטערט, און באַרואיקן זיך ערשט דאַמאָלס ווען מיר הערן שוין דעם גאַסט אַוועקגיין.

עס דערנענטערט זיך דער ווינטער. מיר זיינען זייער לייכט אָנגעטאָן. דאָס היי וואָס איז געווען אויפֿן בוידעם ווען מיר זיינען אָנגעקומען, איז שוין כמעט אויסגענוצט פֿאַר די ציגן. דער בוידעם איז נאָך מער אָפֿן און ליכטיקער געוואָרן און דראָט מיט געפֿאַר.

דער ה׳ וויבעראַצקי קלויבט זיך אָפּצוימען אַ טייל פֿון בוידעם און מאַכן פֿאַר אונדז אַ קעמערל, וואָס וועט אונדז אויך אין אַ געוויסער מאָס שיצן פֿון קעלט, אָבער דאָס קלייבן זיך געדויערט לאַנג — ער מוז ערשט קריגן די נויטיקע ברעטער עס זאָל זיין פֿון וואָס צו מאַכן.

ענדלעך צו די ניי־יאָר יום־טובים האָבן מיר זיך אַריינגעקליבן אין דער נייער „וווינונג״. דאָס איז געווען אַ קעמערל בערך $1\frac{1}{2}$ מעטער די ברייט, די לענג איז געווען די גאַנצע ברייט פֿון דעם הייזל. ווען מ׳איז אַרויפֿגעקומען אויפֿן בוידעם אָן אַ חשד אָדער אָן אַ צוועק צו מאַכן אַ רעוויזיע, האָט מען גאָר נישט געקענט באַמערקן. אָבער דורכגיין אַ רעוויזיע — איז אַ גרויסער ספֿק: מיר האָט זיך געדאַכט אַז דער בוידעם זעט אויס אויפֿפֿאַלענד קליין, אַז די ברעטער פֿון וועלכע עס איז באַשטאַנען דאָס ווענטל זיינען פֿאַרשידענע — נייע און אַלטע. מיט איין וואָרט, אונדזער באַהעלטניש איז זער גוט אויב עס וועלן נישט זיין קיין רעוויזיעס.

צוליב זיכערקייט־טעמים איז אויסגעקומען דאָס קעמערל צו מאַכן אין צפֿון זייט פֿון בוידעם. די זון איז דאָרט קיינמאָל נישטאָ. דורך די שיטערע שפּאַרעס צווישן די ברעטער הוליעט דער ווינט און עס וויעט דער שניי. קיין פֿענסטער איז אין דער זייט נישטאָ און אינעווייניק איז כמעט אינגאַנצן פֿינסטער.

די פֿרוי וויבעראַצקאַ האָט אונדז אַרויפֿגעבראַכט 2 קישן און איין איבערבעט. דאָס ביסל היי וואָס איז נאָך פֿאַרבליבן, האָבן מיר אויסגעשפּרייט אויף די ברעטער און איבערגעדעקט מיט אַ ליילעך. בכדי די פֿעריגע זאָל אונדז אַלעמען קענען דינען, האָבן מיר זי געלייגט אין דער ברייט. חוץ דעם האָבן מיר נאָך געקריגן 3 קאָצן — יעדן איינעם אַ קאָץ. אַזוי האָבן מיר בעגעגענט דעם ווינטער.

די פֿרעסט זיינען שרעקלעכע. יעדער נאַכט ווערן מיר פֿאַרשיט מיט שניי וואָס דרינגט אַריין דורך די שפּאַרעס צווישן די ברעטער. עס איז נישט צו פֿאַרשטיין, ווי קען דורך אַזעלכע שמאָלע שפּאַרעס אַריינדרינגען אַזוי פֿיל שניי. מיר באַמיען זיך צו פֿאַרשטאָפּן די שפּאַרעס מיט שמאַטקעס וואָס מיר זוכן צענויף אויף דער צווייטער זייט בוידעם. דער עיקר מאַכן מיר דאָס צוקאָפּנס — צופֿיסנס האָבן מיר דאָך די פֿעריגע. אונדזער גליק איז וואָס דער דאַך פֿון הייזל איז אַ שטרויענער. ווען ער וואָלט געווען פֿון בלעך וואָלטן מיר פֿאַרפֿרוירן געוואָרן.

דאָס טיילווייזיקע פֿאַרשטאָפּן די שפּאַרעס, שאַפֿט כמעט אַ פֿאַלקאָמענע פֿינסטערקייט און נעמט צו די מעגלעכקייט צו לייענען, אָבער ביסלעכווייז געוווינען מיר זיך צו, און אין די פֿרימאָרגן־שעהן ווען דאָס ליכט אין שטאַרקער — נעמען מיר זיך ווידער צו אונדזער „ביבליאָטעק״, וואָס מיר האָבן אין דער צווייטער זייט. ווען אין הייזל איז שטיל, ד.ה. עס איז קיינער נישטאָ און עס איז פֿאַרשלאָסן, גייט עמיץ פֿון אונדז אַריבער צו ברענגען עפּעס פֿון דער „ביבליאָטעק״. דער אַריינגאַנג צו אונדז אין קעמערל איז דורך אַן אויסשניט אין אַ ברעט, וואָס די לענג איז בערך 70 סאַנטימעטער און די ברייט בערך 35. דאָס טירל פֿאַרמאַכט זיך נאָר אינעווייניק. אין דער זייט פֿון בוידעם איז עס פֿאַרמאַסקירט אַז מ׳באַמערקט דאָס נישט. איך גיי זער לייכט אַדורך דורך דעם טירל. אין משך פֿון די פֿאַר מאַנאַטן האָב איך פֿיל אָפּגענומען, און האָב זיך צו דעם קליינעם טירעלע צוגעפּאַסט. די קינדער — איז קיין רייד נישט.

די פֿרוי וויבעראַצקאַ ברענגט אונדז דערפֿרייענדיקע ידיעות: די לאַגע פֿון די דייטשן אויפֿן פֿראָנט איז זער שלעכט; מ׳שמועסט און מ׳האָפֿט אַז עס איז נאָענט זייער סוף. אַזעלכע ידיעות, וואָס זיינען ווייניק באַגרינדעט, ברענגען אַריין אַ מונטערקייט אין אונדזערע דערשלאָגענע הערצער. מיר הייבן אָן טרוימען פֿון נקמה אין די מערדער. מיר טראַכטן וועגן אונדזערע נאָענטע, אַז עס איז מעגלעך אַז זיי לעבן אויך ערגעץ אין זייער באַהעלטניש. מסתמא האָבן זיי זיך פֿאַרשטענדיקט מיט זייערע שכנים, די פּאָליאַקן, און זיי באַקומען פֿון זיי הילף.

איך טראַכט ווי אַזוי וועל איך קענען באַלוינען

אונדזערע רעטער, וואָס שטעלן איין זייער לעבן צוליב אונדז. דורכן געדאַנק לויפן דורך פאַרשידענע פּלענער און טרוימען — די טרוימען איז דאָך דאָס איינציקע וואָס מיר קענען זיך דערלויבן.

אויך אונדזערע רעטערין פעלט נישט קיין פאַנטאַזיע. זי שטעלט זיך פאָר, אַז נישט נאָר די ייִדן פון דער גאַרער וועלט וועלן זיך אינטערעסירן מיט די מענטשן, וואָס האָבן אַרויסגעוויזן אַזויפיל מוט און מענטשן־ליבע, נאָר אויך די יושרדיקע, דעמאָקראַטישע מלוכות וועלן, מסתמא, באַשטימען באַלוינונגען פאַר אַזעלכע מענטשן, וואָס זייער צאָל איז זיכער נישט זער גרויס.

אָט די טרוימען מאַכן לייכטער איבערצוטראָגן די ליידן, קעלט, אומריינקייט און מאָראַלישע געפאַלנקייט.

עס איז אַ קאַלטער פרימאָרגן. מיר ליגן שווייגנדיקע, פאַרטראַכטע אין אונדזערע געדאַנקען. פּלוצלינג הערן מיר ווי אין דער וווינונג פון אונטן איז עפּעס אַ מאָדנע באַוועגונג און דאָביי הערט מען דייטש. עס גיט אַ קלאַפּ אין האַרצן, אָבער באַלד באַמיען מיר זיך צו באַרואיקן: מסתמא איינער פון די קליענטן פון דער פרוי וויבעראַצקאַ, וואָס נייט עפּעס ביי איר. עס דויערט אַ היפּשע ווײַלע, דאַן הערן מיר ווי עס עפנט זיך די טיר פון קעמערל, וואָס פירט אויפן בוידעם, און באַלד נאָך דעם — דאָס געשפּרעך אויף דייטש מיט וויבעראַצקין (ער האָט געדעדט דייטש) נאָענט נעבן אונדז. מיר פאַרהאַלטן דעם אָטעם און רירן זיך נישט פון אָרט. מיר הערן ווי דער דייטש שלעפּט אַרויס אַלץ פון די קאַסטנס, וואָס שטייען אויפן בוידעם. ער קוקט אַריין אין יעדן ווינקל און באַמערקט אַ זאַק מיט עפּעס אָנגעשטאָפּט און אַרייַנגעשטופּט אין אַ לאָך וואָס פירט אין אונדזער קעמערל, וואָס צוליב נאַכלעסיקייט איז נישט פאַרענדיקט געוואָרן. ער פרעגט וויבעראַצקין וואָס איז פאַראַן אין דעם זאַק. מיר הערן ווי עס ציטערט דאָס קול ביי ה׳ וויבעראַצקי, און ער ענטפערט אַז ער קען זיך נישט דערמאָנען. דער דייטש שלעפּט אַרויס דעם זאַק, וואַרפט אַרויס וואָס דאָרט איז פאַראַן — ים־גראַז, איבערצייגט זיך אַז עס איז נישטאָ דאָס וואָס ער זוכט און לאָזט זיך אַראָפּגיין פון בוידעם, נישט באַמערקנדיק דעם לאָך וואָס דער זאַק האָט פאַרשטעקט.

דאָס איז געווען אַ נס. ווי אַזוי איז עס געשען אַז ער האָט נישט באַמערקט דעם לאָך, וואָס איז געבליבן נאָכן אַרויסשלעפּן דעם זאַק?

די דייטשן זיינען אַוועק. עס זיינען באַלד אַרויפגעקומען די וויבעראַצקיס. זיי האָבן אונדז דערציילט, אַז דאָס איז געווען אַ רעוויזיע פון דער זשאַנדאַרמעריע, וואָס איז אויפגעפאָדערט געוואָרן צו זוכן ביי אַלע שכנים אין צוזאַמענהאַנג מיט אַ גנבה וואָס איז פאָרגעקומען ביי אַ דייטש. דער נס וואָס מיר זיינען נישט באַמערקט געוואָרן דורכן זשאַנדאַרם נאָכדעם ווי ער האָט געעפנט דעם לאָך אין אונדזער קעמערל איז אַ סימן, נאָך זייער מיינונג, אַז אונדז וועט שוין קיין שלעכטס נישט געשען.

מיר קענען זיך נישט באַרואיקן. עס דאַכט זיך אונדז אַז עס איז געווען אַ חלום, נישט אַז ס׳איז ווירקלעך דער נס געשען. איך בין גליקלעך נישט אַזוי צוליב דעם וואָס מיר זיינען ניצל געוואָרן בדרך נס, נאָר דער עיקר צוליב דעם וואָס עס זיינען ניצל געוואָרן אונדזערע רעטער, וואָס וואָלטן געפאַלן די ערשטע קרבנות פאַר זייער מענטשלעכקייט.

עס שלעפּט זיך לאַנגזאַם דער ווינטער מיט שנייען און ווינטן. עס נעמט נישט קיין סוף צו די שטאַרקע פרעסט. מיר זיינען זיך אַליין נמאס פאַר אונדזער אומבאַהאָלפנקייט און שמוציקייט. איך באַמי זיך אויפמונטערן די קינדער, אַז די הילף איז שוין נישט ווייט און אונדזערע ליידן וועלן שוין לאַנג נישט דויערן.

די וויבעראַצקיס ברענגען ידיעות, אַז אין די דערפער האָבן זיך געשאַפן באַנדעס פון אוקראַינישע נאַציאָנאַליסטן אונטער דער אָנפירונג פון איינעם בענדעראַ, וואָס פירן דורך אָנפאַלן אויף קליינע גרופּעס דייטשן, און אין עטלעכע דערפער זיינען זיי אַריין באַנאַכט אין די פּויליש הייזער און אויסגעמאָרדעט אויף אַ באַרבאַרישן אופן גאַנצע משפחות.

די דרייסטקייט פון די אוקראַינער ווערט דורך אונדז אויך אויסגעטייטשט ווי אַ סימן פון דער ביסערער לאַגע פון די דייטשן אויפן פראָנט — די אוקראַינער ווילן צום סוף פון דער מלחמה לאָזן הערן וועגן זיך. אויך זיי האָבן מיט די דייטשן געקעמפט און עס קומט זיי אויך דערפאַר צו באַצאָלן.

אויך דאָס רעאַגירן פון די דייטשן אויף די אָנפאַלן, וואָס קאָסטן זיי שוין פיל קרבנות, איז אַנדערש ווי פריער.

זיי מאַכן פון צייט צו צייט רעוויזיעס אין די דערפער, פאַרשיקן אַ פּאָר פויערן אין די קאָנצענטראַציע־לאַגערן, אָבער נישט אַזוי האָבן זיי רעאַגירט אין אָנהויב פון קריג אויף דעם קלענסטן חשד פון סאַבאָטאַזש.

ענדלעך ענדיקט זיך דער ווינטער. עס האָבן אויפגעהערט די פרעסט. פון די צעגאַנגענע שנייען פליסן מיט רעש די וואַסערן אין די טאָלן. מיר קענען זיך שוין פריי באַוועגן אין אונדזער פינסטערער נאָרע. לכבוד דעם ליבן פרילינג האָבן אונדזערע רעטער באַשלאָסן צו שאַפן אונדז אַ ביסל פרייד און מאַכן ליכטיק אין אונדזער קעמערל.

איינמאָל אין אַ זונטיקדיקן טאָג, ווען דער ה׳ וויבעראַצקי איז דאָ אין דער היים, הערן מיר ווי ער קלעטערט אויף אַ לייטער אויפן גאַס אין אונדזער זייט, און אין משך פון אַ פּאָר מינוט איז אויסגעשניטן אין איינעם פון די ברעטער פון אונדזער קעמרל, כמעט ביים שפּיץ פון דאַך, אַ לאָך אין דער פאָרם פון צוויי דרייעקן. אין קעמערל ווערט מיט אַמאָל אַזוי ליכטיק, אַז מיר דערשרעקן זיך די ערשטע מינוט פאַר דער ליכטיקייט.

מיר וואַשן זיך אַביסל און דערפרישן זיך אויף וויפל עס איז מעגלעך אין אונדזער לאַגע. מיר נעמען זיך ווידער צו אונדזער „ליטעראַטור״. איך בעט די פרוי וויבעראַצקי זי זאָל מיר געבן עפּעס אַרבעט, און זי געפינט פאַר מיר יעדעס מאָל עפּעס אַנדערש — נייען, שטריקן, פאַרריכטן. איך בין זער צופרידן פון דער אַרבעט. ערשטנס ווייזט זיך מיר אויס אַז איך העלף איר דאָמיט, און צווייטנס האָב איך מיט וואָס די צייט צו פאַרטרייבן.

וואָס ווייטער שטאַרקן זיך אַלץ די אוקראַיִנישע באַנדעס. די אָנפאַלן אויף די פּאָליאַקן אין די דערפער נעמען אָן אַ כאַראַקטער פון אַ אָרגאַניזירטער פולקאָמענער אויסראָטונגס־אַקציע. ווי עס זעט אויס ווילן זיי נישט איבערלאָזן קיין איין פּאָליאַק. אין דערפער וווּ פּאָליאַקן זיינען נאָך געבליבן ביים לעבן לויפן זיי אין שטאָט אַריין, וווּ זיי קריגן שוץ ביי די דייטשן.

יעצט ווען עס איז געבראַכן דער צוטרוי צו די אוקראַיִנער, שאַפן די דייטשן מיליץ פון דער פּוילישער יוגנט. פיל פּאָליאַקן גייען פרייוויליק מיט דעם ווילן צו נעמען נקמה אין די אוקראַיִנער פאַר זייערע ברידער, וועלכע זיינען דורך זיי מאַסנווייז אויסגעשאָכטן געוואָרן.

עס ערשיינען פלוצלינג באַקאַנטמאַכונגען אין גאַס וועלכע אַ אומבאַקאַנטע האַנט האָט אויפגעהאָנגען. אין דער באַקאַנטמאַכונג ווערט מיטגעטיילט, אַז די נאַכט וועט די „נאַציאָנאַלע אוקראַיִנישע אַרמיי״ באַפאַלן די שטאָט.

די צאָל פון דייטשן אין שטאָט איז זייער קליין. די ידיעה וועגן איבערפאַלן די שטאָט האָבן זיי אָנגענומען גאַנץ ערנסט און זיך פאַרבאַריקאַדירט אַלע צוזאַמען אין איין הויז, וואָס האָט געפּאַסט דאַצו.

די באַנדע איז טאַקע די נאַכט געקומען. די גאַנצע אימפּרעזע האָט זיך אָפּגעשפּילט אין דעם געסל וווּ מיר האָבן זיך געפונען. ליגנדיק אויפן בוידעם, הערן מיר דאָס פייפן פון די קוילן איבער אונדזערע קעפּ. אין משך פון אַ פּאָר שעה האָט נישט אויפגעהערט דאָס שיסן, דאַן איז געגעבן געוואָרן אַ סיגנאַל, און זיי האָבן שנעל פאַרלאָזט די שטאָט.

אין דער פרי האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז זיי האָבן מיט זיך מיטגענומען די גאַנצע אוקראַיִנישע מיליץ מיטן געווער וואָס זיי האָבן געהאַט. מיט דער הילף פון אָט דער מיליץ, האָבן זיי זיך אַריינגעריסן אין די געווער מאַגאַזינען און זיי אויסגעליידיקט.

מיר האָבן געמיינט אַז נאָך דעם פאַל וועט קומען מיליטער אין שטאָט אַריין און עס וועט עפּעס געטאָן ווערן אין צוזאַמנהאַנג דאָמיט. אָבער עס איז נישט געווען אַזוי. צומאָרגנס נאָך דעם איבערפאַל האָבן די דייטשן גענומען מאַכן דראָטפאַרצוימונגען וואָס האָבן אַרומגענומען דאָס פערטל וווּ זיי האָבן געוווינט, צווישן דעם אויך אונדזער הייזל.

די אַרבעט ביי די שוץ־דראָטן האָט געדויערט עטלעכע טעג. מיר באַטראַכטן דורך דעם קליינעם פענסטערל די געשאַפענע שוץ־ליניע, וואָס איז שוין פאַרענדיקט, פלוצלינג הערן מיר ווי וויבעראַצקי קומט אָן פון ערגעץ און רעדט מיט עפּעס אַ דייטש (דאָס איז געווען דער געביטס־קאָמיסאַר). זיי דערנענטערן זיך צום הייזל און באַטראַכטן די דראָטן.

דער דייטש באַטראַכט דאָס הייזל, באַמערקט דעם אויסשניט פון בוידעם (אונדזער פענסטערל) און זאָגט צו וויבעראַצקין: „דאָס איז אַ גוטער קוק־לאָך, פון דאָ קאָן מען זען די אָנקומענדיקע באַנדעס״. מיר ווערן פאַרגלי־

ווערס. ער וועט, מסתמא, וועלן ארויפגיין אויפן בוידעם און זען ווי ווייט מ׳קען זען דורך דעם „קוק־לאך״. מיר זיינען דאן אלע פארלוירן! אין דעם הערן מיר ווי דער קליינער וולאדעק פארשליסט די טיר און לויפט אוועק, און וויבעראצקי זאגט צום דייטש: „אך, דאס ווילדע יינגל, ער איז אוועק מיט׳ן שליסל פון שטוב און יעצט קען איך נישט אריינגיין״.

זיי דרייען זיך נאך ארום אביסל אין הויף און דאן גייט דער דייטש אוועק.

פון דעם טאג אן האט דאס פענסטערל אין אונדזער באהעלטניש אוועקגערוקט אויף א לאנגע צייט ביי אונדז דאס לעצטע ביסל רו. יעדעס מאל ווען מיר האבן געהערט די פארהאסטע שפראך, האט זיך אונדז געדאכט, אז דאס גייט מען באטראכטן דעם וויכטיקן בעאבאכ־טונגס־פלאץ — דאס פענסטערל פון אונדזער בא־העלטניש.

דער פרילינג איז געקומען מיט זיין גאנצער פראכט. ביים שפיץ פון דאך האבן זיך פייגעלעך זייער נעסט געבויט — פונקט קעגן אונדזער צוקאפנס. מיר באטראכטן זייער מיזאמע ארבעט. זיי מסתמא, זען אונדז נישט, אדער זיי ווייסן אז מיר וועלן זיי נישט שטערן. זיי זענען זי־כערער פון אונדז, און דערפאר רואיק.

קעגנאיבער אונדזער הייזל וווינט א גערטנער משפחה. זיי זיינען פאליאקן. יעצט טיילט אפ די הייזלעך די דראט־פארצוימונג. יעדן פרימארגן ארבעטן די פרויען אין גארטן. אויך די פרוי וויבעראצקא האט א קליינעם שטח ערד, וואס זי באארבעט. די פרויען טיילן זיך מיט די נייעס וואס זיי האבן געהערט. מיר הערן זייערע שמועסן. זיי זיינען פול מיט דאגות וועגן דעם וואס דער מארגן וועט ברענגען. די אוקראאינישע באנדעס ווערן אלע מאל דרייס־טער און צאלרייכער. די צאל דייטשן אין שטאט איז קליין. אין די דערפער און אין דער גאנצער געגנט איז שוין לאנג קיין זכר פון קיין דייטשן נישט פאראן. האלטן עטלעכע דייטשן אין די דערפער — זיינען זיי אויסגע־שטעלט אויף א זיכערן טויט, און האלטן א גרויסע צאל — קענען זיי זיך נישט דערלויבן. האבן זיי זיך קאנצענטרירט אין די שטעט. די רעוויזיעס און שטראפן, וואס זיי פירן אויס פון צייט צו צייט אין די דערפער, קומען פאר נאר בייטאג דורך מיליטער־גרופעס, וואס ווערן צוליב דעם ספעציעל געבערענגט, אבער דאס געשעט זעלטן. ווי עס זעט אויס איז דאס יעצט ביי זיי קלייניקייטן, מיט וועלכע עס איז נישט כדאי זיך צו פארנעמען — זיי האבן גרעסערע דאגות.

די פאליאקן לעבן אין שרעק. עס איז כמעט נישטא ווער עס זאל ווארפן א שרעק אויף די באנדעס, און עס קומט אויס אז אויך אין שטאט איז דאס לעבן פון די פא־ליאקן נישט זיכער.

די וויבעראצקיס האבן זיך פארנומען מיט בויען א בונקער פאר זייער משפחה אין פאל ווען די באנדע וועט זיך ארייננרייסן אין שטאט. עס איז פארארדנט אויסנאמס־צושטאנד — פון פארנאכט ווען עס ווערט טונקל ביז עס ווערט ליכטיק דארף זיך קיין ציווילער מענטש נישט געפינען אין גאס. אויב ס׳געפינט זיך עמעצער דראט אים טויט־שטראף.

די פרוי וויבעראצקא ברענגט אונדז ידיעות וואס גייען ארום צווישן דער באפעלקערונג. ווען די שמועות זאלן אמת זיין וואלט אונדזער באפרייונג געווען א פראגע פון טעג. דאך גלויבן מיר, אז אין די לעגענדעס איז פאראן א גרויסער פראצענט אמת, און עס איז נישט ווייט דער טאג פון די מערדערס מפלה.

מיר זיינען אויסגעשעפט פיזיש און גייסטיק. ווען נישט די האפנונגען, וואס דערפרישן אביסל אונדזערע הערצער, וואלט נישט מעגלעך געווען ווייטער זיך צו האלטן.

אויך אונדזערע רעטער האלטן זיך אדאנק דער האפנונג. מענטשן־ליבע און געדולד האבן דאך אויך א גרענעץ. עס מוז דאך אמאל נעמען א סוף צו דער שווערער לאגע.

כדי זיך אביסל צו פארגעסן און אויך אפווענדן יעדן חשד אז עפעס איז אפשר ביי זיי נישט אין ארדנונג, האבן די וויבעראצקיס אנגעהויבן איינארדנען אפטע אויפנאמעס ביי זיך אין די אוונטן.

נישט ווייניק פלעגט געטרונקען ווערן ביז שפעט אין דערנאכט. (די געסט פלעגן שוין אויך נעכטיקן ביי זיי). אפט פלעגן אויך אויסברעכן סקאנדאלן. אין אזעלכע נעכט פלעגן מיר ציטערן עס זאל נישט בעת שיכרות ארויסגע־דעקט ווערן דער סוד. איך האב עס אויך אמאל געזאגט וויבעראצקין. האט ער מיך בארואיקט און געזאגט, אז בנוגע „דעם״ סוד איז ער קיין מאל נישט שיכור.

איינמאָל איז ה׳ וויבעראַצקי אַהיים געקומען שיכור פון עפּעס אַן אונטערהאַלט. דאָרט זאָל ער זיך האָבן דורך שיכרות אויסגעדריקט, אַז ער פּייפט אויף די דייטשן און אַז ביי אים אין דערהיים האָט ער באַהאַלטן געווער און אויך צוויי ראַדיאָ־אַפּאַראַטן (דאָס איז אויך דאַמאָלס געווען פאַרבאָטן פאַר דער ציווילער באַפעלקערונג).

איינער פון די אַנוועזנדיקע האָט דאָס דערטראָגן די דייטשן. צומאָרגנס איז די ס.ס. געקומען אויף אַ רעוויזיע, זוכן דאָס געווער, וואָס לויט זיינע אייגענע רייד האָט ער באַהאַלטן.

אינדערהיים איז געווען נאָר די פרוי וויבעראַצקאַ. מיר האָבן געהערט די קולות וואָס האָבן זיך געטראָגן פון היגנטן — פון דער וווינונג. די זוכערס האָבן געפאָדערט די פרוי זאָל זיי ווייזן ווו עס איז באַהאַלטן דאָס געווער. זי האָט געטענה׳ט, אַז זי ווייסט נישט פון קיין שום געווער, זיי האָבן קיין מאָל קיין געווער נישט געהאַט.

די ס.ס.־לייט האָבן איבערגעקערט די וווינונג, געקלאַפּט אין די ווענט צו זיינען זיי נישט קיין טאָפּלטע, געגראָבן אין קעלער און געפונען דעם בונקער וואָס די וויבעראַצקיס האָבן געמאַכט פאַר זיך צו באַהאַלטן קעגן די בענדעראָוועצעס. מיר זיינען געווען איבערצייגט, אַז יעצט איז געקומען די ענדע. מיר האָבן זיך שטילערהייט אַנגעטאָן, זיי זאָלן אונדז נישט שלעפּן באָרוועסע איבער די גאַסן, און געוואַרט.

אָט הערן מיר ווי עס עפענט זיך די טיר פון קעמערל, וואָס פירט אויפן בוידעם. מיר הערן ווי זיי רוקן אָפּ דעם לייטער פון אָרט און קלאַפּן עפּעס דאָרט. דאַן הערן מיר ווי זיי גייען אַרויס פון קעמערל. מיט אַן אָנזאָג, אַז זיי וועלן נאָך אַמאָל קומען, פאַרלאָזן זיי דאָס הויז. זיי זענען אויפן בוידעם נישט אַרויפגעגאַנגען.

דער נס איז פיל גרעסער ווי דער ערשטער. אויב ביי דער רעוויזיע פון דער זשאַנדאַרמעריע איז נאָך מעגלעך געווען מיר זאָלן נישט אַנטדעקט ווערן, איז דאָס ביי די ס.ס.־לייט געווען פולשטענדיק זיכער. זיי זאָלן נאָר געווען אַרויפקומען אויפן בוידעם, וואָלטן זיי אונדז באַלד געפונען.

מיר הערן ווי זיי גייען אַוועק און גלייבן נישט אונדזערע אייגענע אויערן. ווי איז עס מעגלעך — איבערקערן דאָס גאַנצע הויז און נישט געדענקען אַז עס איז פאַראַן אַ בוידעם?

די פרוי וויבעראַצקאַ וואַרט נאָך אָפּ אַ שטיקל צייט און דאַן קומט זי אַרויף צו אונדז. זי איז זער אויפגערעגט פון זייער ברוטאַלער באַנעמונג. דער נס וואָס זיי זיינען נישט אַרויפגעגאַנגען אויפן בוידעם איז טאַקע נישט צו באַגרייפן, אָבער זי האָט מורא אַז זיי וועלן קומען נאָכאַמאָל.

עס קומט פון דער אַרבעט דער ה׳ וויבעראַצקי. ער ווייסט שוין וועגן דער רעוויזיע — דער קליינער וולאָדעק איז שוין געווען ביי אים אין אַרטעל און אים דערציילט וועגן אַלעמען.

די שטימונג איז אַ שרעקלעכע — עס איז כמעט זיכער אַז זיי וועלן קומען זוכן נאָכאַמאָל, מ׳מוז באַטראַכטן עפּעס אַן עצה. קודם ווערט באַשלאָסן אַז דערווייל דאַרף מען זיך בייטאָג נישט געפינען אינדערהיים, (רעוויזיעס פירן די דייטשן דורך נאָר בייטאָג), דעם גאַנצן טאָג זאָל די וווינונג זיין פאַרשלאָסן און ערשט אין אָוונט זאָל מען זיך צוזאַמענקומען אַ היים.

עס ווערט איינגעפירט אַזאַ אָרדנונג: די פרוי וויבעראַצקאַ שטייט אויף אין מיטן דער נאַכט און קאָכט עפּעס אַ געקעכטס וואָס זאָל זיין דער מיטאָג. עס איז נאָך פינצטער ווען זיי עסן אָפּ און געבן אויך אונדז אַרויף די זופּ, וואָס מיר עסן אויך אָפּ גאַנץ פרי. דאַן גייען זיי אַוועק ביז אויף דער נאַכט. אויב אין משך פון טאָג וועלן די דייטשן קומען זוכן, און זיי וועלן טרעפן די טיר פאַרשלאָסן, וועלן זיי אַדער אַוועקגיין, אַדער זיי וועלן אויפרייסן די טיר און אַריינגיין זוכן, כאָטש די בעלי בתים זיינען נישטאָ. אין דעם פאַל וועלן זיי אונדז שוין זיכער געפינען, דאָקעגן די וויבעראַצקיס וועלן זיך נאָך קענען ראַטעווען מיט אַנטלויפן.

אַזוי גייט אַוועק אַ וואָך און קיינער קומט צו אונדז נישט מער אויף קיין רעוויזיעס. די וויבעראַצקיס באַרואיקן זיך אַביסל. דערווייל געפינט דער ה׳ וויבעראַצקי אַ וועג זיך צו באַקענען מיטן פירער פון די ס.ס. ביי אַ גלעזל בראָנפן אין הויז פון אַ פוילישער פרוי. ער פאַרבעט זיי צו זיך אויף אָוונטברויט, און דאַן — ווידער ביי אַ ביסל משקה — ווערט די פריינשאַפט דערגענצט. מען רעדט וועגן דער רעוויזיע וואָס איז פאָרגעקומען, און דער דייטש באַדויערט זער וואָס מ׳האָט פאַרשאַפט אומאָנגענעמלעכקייט אונדזערע בעלי־בתים. דער עיקר איז וויכטיק, אַז מער איז נישטאָ וואָס מורא צו האָבן.

אָבער עס גייט נישט אַוועק קיין לאַנגע צייט און עס קומט אַ פרישע צרה.

איך האָב שוין דערמאָנט אַז אונדזער הייזל שטייט אין אַ טאָל, אַ גאַנץ טיפן. פון איין זייט גייט מען אַראָפּ אויף עטלעכע טרעפּ כדי צוצוקומען צום הייזל. אָט אין דער זייט איז דער דאַך פון אונדזער הייזל גלייך מיט דער ערד פון אויסער דעם טאָל. דער טאָל ציט זיך אויף אַגאַנץ גרויסן שטח. דער באָדן אין דאָ אַ ליימיקער — אַמאָל, מיט יאָרן צוריק, איז דאָ געווען אַ ציגל־פאַבריק און פון דעם האָט זיך געשאַפן דער טאָל. אָט דעם פּלאַץ קלויבט אויס דער געביטס־קאָמיסאַר אויפצושטעלן אַ קאָנצענטראַציע לאַגער פאַר די אוקראַאינער, וואָס ווערן באַשולדיקט אין מיטאַרבעט און געבן הילף די בענדע־ראַווצעס.

עס פאַשפרייט זיך אַ קלאַנג אַז פון דער געגנט וועט עוואַקואירט ווערן די גאַנצע ציווילע באַפעלקערונג. מיר זיינען די נאָענטסטע אין דעם אַנגעמערקטן פּלאַץ. מיר זיינען פאַרצווייפלט. די איינציקע האָפנונג בלייבט וואָס דאָ ווינען כמעט נאָר פאָליאַקן, צו וועלכע די דייטשן האָבן יעצט פולן צוטרוי, און אויך וואָס די מיליץ איז יעצט אין גאַנצן אַ פּוילישע. עס קען דאָך נישט זיין קיין חשד אויף מיטגעפיל פון די פאָליאַקן צו די אַרעסטירטע אוקראַאי־נישע מערדער.

צום סוף ווערט קלאָר, אַז די באַפעלקערונג וועט נישט עוואַקואירט ווערן.

עס איז אַ וואַרעמער האַרבסט־טאָג. פון אונדזערע בעלי־בתים איז קיינער נישטאָ אינדערהיים. מיר שטייען ביים פענצטערל און באַטראַכטן די שטילע געגנט. פּלוצ־לינג באַווייזט זיך אַ גרופּע אַרעסטירטע אוקראַאינער, גע־פירט פון עטלעכע דייטשן. זיי גייען אריין אין טאָל און געפינען זיך ביי אַ 50 מעטער ווייט פון אונדזער הייזל. זיי פאַלען אַלע אויף די קני און הייבן זיך אָן צו צלמן. זעט אויס, אַז זיי קלערן אַז מ'האָט זיי געבראַנגט אַהער בכדי זיי אויסצושיסן. מיר מיינען אויך אַזוי. עס איז אַזאַ געוועגלעכע דערשיינונג ביי די נאַציסטישע מענטשן־פרעסער, אפילו אויך קעגן נישט־יידן, אַז באַלד זעט מען פאַר די אויגן דעם טויט.

אָבער דאָסמאָל איז נישט אַזוי. די גרופּע איז אַהער געבראַנגט געוואָרן צו מאַכן דעם געפּלאַנטן לאַגער, ד. ה. אַ גרויסער שטח אין טאָל איז פאַרצוימט געוואָרן מיט שטעכיקן דראָט, אין דער מיט פון דעם שטח האָט מען אַוועקגעשטעלט אַ מין ביידל — 4 סלופּקעס געדעקט מיט אַ דעכל פון ברעטער, קיין ווענט איז נישט געמאַכט גע־וואָרן. אָט דאָס איז געווען דער לאַגער, וואָס איז גראָד קעגנאיבער אונדזער פענסטערל, אין אַ מרחק פון בערך 30—40 מעטער. אַהער האָט מען אַריינגעטריבן עטלעכע הונדערט פויערן, אַממייסטן מענער. פון אַלע זייטן איז דער לאַגער באַוואַכט דורך פּוילישער מיליץ.

אַ וואָך שטייט האַרט נעבן אונדזער צוקאָפּנס, אין דער זייט ווו דער דאַך פון הייזל איז גלייך מיט דער ערד פון דעם טאָל.

מיר הערן זייערע טריט און זייערע שטימען. זען קענען מיר זיי נישט — די זייט פון דאַך איז פאַרמאַכט. דאַקעגן דעם לאַגער זען מיר און אויך אַלץ וואָס קומט דאָרט פאָר.

די ווײבעראַצקיס מאַכן מיך אויפמערקזאַם, אַז מיר דאַרפן זיין זער פאָרזיכטיק מ'זאָל אונדז נישט דערהערן, דער עיקר דאַרף איך אַכטונג געבן ביי דער נאַכט, ווען אַרום איז שטיל, צו כראָפּן נישט די קינדער אין שלאָף. איך באַמי זיך ביי נאַכט נישט צו שלאָפן און אַכטונג געבן אויף די קינדער ווען זיי שלאָפן.

יעדן פרימאָרגן קומען אין לאַגער עטלעכע דייטשן. די פויערן ווערן דאַן אויסגעשטעלט צו אַפּעל און איבער־געציילט, אויב איינער שטייט נישט גענוג שטייף, אָדער ער האָט זיך נישט גענוג פלינק אומגעדרייט, קריגט ער אַ פּאָר שמיץ מיט דער שפּיצרוט פון איינעם פון די דייטשן. ווען די דייטשן פאַרלאָזן דעם לאַגער, לייגן זיך די פויערן ווידער אויס אויף דער ערד און ליגן אַזוי גאַנצע טעג.

דער האַרבסט לאָזט זיך אַלע מאָל מער פילן. עס רעגנט אָפּט. אין די אָוונטן איז שוין זייער קאַלט. עס דער־נעענטערט זיך דער ווינטער.

איז עס מעגלעך אַז מיר וועלן נאָך אַ ווינטער דורכמאַכן אויפן בוידעם ?

די פרוי ווײבעראַצקאַ באַקומט ערגעץ דייטשע צײ־טונגען און ברענגט זיי אונדז. איך ליין זיי עטלעכע מאָל. איך ליין אויך צווישן די שורות, און עס דאַכט זיך מיר אַז זיי זיינען זיך מודה אין זייער מפּלה. מיט שום אויף די ליפּן מעלדן זיי וועגן די „באַרבאַרישע" באָמבאַרדירונג, וואָס די ענגליש־אַמעריקאַנישער עראָ־

פּלאַנען פירן דורך אויף די אָפענע שוצלאָזע שטעט אין דייטשלאַנד. ווי משונה עס קלינגען אַזעלכע טענות פון מויל פון רוצחים און מענטשן־פרעסער, וואָס האָבן די קלענסטע אַנונג פון מענטשלעכקייט פאַרלוירן! אָבער מיר הערן, אַז עס איז שוין געקומען די שעה און זיי ווערט שוין באַצאָלט, און עס ווילט זיך האָפן אַז מיר וועלן נאָך זען זייער אַבסאָלוטע מפּלה.

ס'הויבן זיך אָן שטאַרקע רעגנס. דער לאַגער ווערט ממש פאַרטרונקען פון די וואַסערן וואָס קומען פון אויבן. די אַרעסטירטע אין לאַגער פויערן ליגן אונטער דעם פרייען הימל, אונטער דעם גאָס־רעגן.

און אַזאַ צושטאַנד געפינען זיי זיך עטלעכע טעג, דאַן ווערט דער לאַגער ליקווידירט, און די פויערן ווערן אָפּגעשיקט קיין פּוילן אין בעסערע לאַגערן.

ווידער ווערט שטיל ביי אונדז אין טאָל, מיר קענען זיך ווידער אַביסל פרייער באַוועגן אין אונדזער שטייגל. עס באַנעמט אַ שרעק ווען מיר שטעלן זיך פאָר דעם ווינטער וואָס קומט ווידער אָן און אַז מיר וועלן מוזן צוריק אַרויפשלעפּן אויף זיך די שמוציקע קליידער, וואָס מיר האָבן פאַריקן ווינטער געטראָגן. זומער האָבן מיר זיך אַביסל באַפרייט פון דער אומריינקייט.

עס איז שוין קאַלט אין די אָוונטן און אין די פרימאָרגנס, אָבער די קינדער ווילן נישט הערן פון אָנטאָען זיך. עס איז נאָך דאָ צייט, מען פרירט נאָך נישט — טענה'ן זיי. אויסער דעם זיינען מיר שוין גוט פאַרהאַרטעוועט און האָבן שוין נישט מורא פאַר קעלט.

מיט די טענות האָבן זיך דערווייל אָנגעהויבן די פרעסט. איין פרימאָרגן שטייען מיר אויף און עס ווייזט זיך אַרויס אַז י ע ק ב, מיין עלטערער זון איז קראַנק — ער האָט גרויסע היץ און עס שטעכט אים אין דער זייט. מיין פאַרצווייפלונג איז נישט צו באַשרייבן. וואָס טוט מען יעצט? איך דערצייל וועגן דעם דער פרוי וויבעראצקא, אָבער וואָס קען זי מיר העלפן?

עס גייען אַוועק איניקע שווערע טעג. ביי די קריסטן איז ערב ווייַנאַכטן. אונטן אין דער וווינונג רעש'ט זיך און רודערט זיך. די פרוי וויבעראצקא קאָכט און באַקט שוין אַ פּאָר טעג. זי ברענגט אויך אונדז אַרויף די גוטע יום טוב מאַכלים. איך און ש מ ו א ל י ק עסן דאָס נישט, מיר באַהאַלטן דאָס אינגאַנצן פאַר דעם קראַנקן. מיט דעם

הייל איך אים פון זיין קרענק. די היץ פאַרקלענערט זיך, אָבער יעדן טאָג אין די נאָכמיטאָג־שעה'ן שוויצט ער שרעקלעך. איך דעק אים איין וויפיל איך קען נאָר אָבער מיר זיינען דאָך אויפן גאָס און אויפן פראָסט! עס איז נישט צו באַגרייפן ווי אַזוי ער איז געזונט געוואָרן און אויך ווי אַזוי ער האָט נישט געהוסט (דאָס וואָלט דאָך פאַר אונדז געווען געפערלעך), כאָטש איך בין זיכער געווען אַז דאָס איז אַ לונגען־אָנצינדונג.

די קרענק האָט געדויערט אַ פּאָר וואָכן. דאָס איינציקע וואָס איך האָב פאַר אים געקענט טאָן איז געווען דאָס וואָס מיר האָבן אים אָוועקגעגעבן דאָס נאַרהאַפטסטע עסן, וואָס מיר האָבן געקריגן פאַר אַלע דריי.

אַזוי האָט זיך ביי אונדז אָנגעהויבן דער צווייטער ווינטער אויפן בוידעם.

מיר שטעלן זיך פאָר ווי מיר זיינען שוין נמאס אונדזערע רעטערס, ווען מיר זיינען זיך אַליין שוין אַזוי נמאס, אין דערזעלבער צייט ווילט זיך אָבער אַזוי עס זאָלן נישט אומזיסט זיין אונדזערע ליידן, עס ווילט זיך אַזוי דערלעבן די נקמה אין די מערדער. עס ווילט זיך אויך האָבן די מעגלעכקייט צו באַדאַנקען אונדזערע רעטער, עס ווילט זיך זען די קינדער באַפרייטע און גליקלעכע, נאָך די אַלע נישט באַגרייפלעכע ליידן.

אָט דער שטאַרקער ווילן שאַפט וווּנדער.

אין די צייטונגען וואָס די פרוי וויבעראצקא ברענגט אַ מאָל, זען מיר די קללה פון די נאַצישע מערדער. די מפּלה ביי סטאַלינגראַד איז געשילדערט אַזוי אָפנהאַרציק, ווי דאָס וואָלט נישט געווען קיין דייטשע צייטונג. צווישן די פּאָליאַקן גייען אַרום ידיעות, אַז אויף אַלע פראָנטן ווערן די דייטשן אַרומגערינגלט און עס איז אפילו מעגלעך מיר זאָלן אין אַ שיינעם טאָג אויפשטיין און אין שטאָט וועלן זיין די רוסן.

אין די וועלדער אין דער געגנט האָבן זיך באַוויזן גרויסע גרופּעס רוסישע פּאַרטיזאַנער. זיי קומען אָפּט ביינאַכט אין די דערפער און נעמען צו ביי די פּויערן בהמות, מעל, קאַרטאָפל און פאַרשוווּנדן ווידער.

אין דער זעלבער צייט זיינען פאַראַן אין די וועלדער באַנדעראָווצעס, וואָס האָבן קיין געמיינזאַמס מיט די רוסישע פּאַרטיזאַנער.

מ'דערציילט וועגן טעראָר אַקטן וואָס די סאָוויעטישע

פארטיזאנער פירן אויס אין אנדערע ערטער: זיי רייסן אויף באנען, געווער־מאגאזינען א. א. וו., קעגן אזעלכע אקטן זיינען די דייטשן הילפסלאז.

מיר האבן אנגעהויבן הערן קאנאנען־שיסערייען, אדער באמבן־אויפרייסן. מיר קענען נישט גענוי אונטערשיידן. עס איז א סימן אז דער פראנט איז שוין נאענט. דאס שיסעריי פארשאפט אונדז פרייד. מיר הערן עס ווי א גוטע מוזיק. נאר דער וואס האט אזעלכעס איבערגעלעבט קען דאס באגרייפן.

אין שטאט זיינען כמעט נישטא קיין דייטשן, נאך דער מיינונג פון דער פרוי וויבעראצקא זיינען זייערע טעג געציילטע.

אויף מיין ביטע איז די פרוי וויבעראצקא געווען אין הויז פון מיינע עלטערן. עס ווינען דארט אירע באקאנטע, אויך פאליאקן. איך האב געוואלט זי זאל פראבירן זיך עפעס דערוויסן וועגן מיינע נאענטע. און אט ברענגט זי מיר די טרויעריקע ידיעה: עס ווייזט זיך ארויס, אז נאך אין די ערשטע טעג זיינען זיי אומגעקומען. מיין אויסרעכנונג, אז זיי האבן זיך אפשר פארשטענדיקט מיט די שכנים — איז געווען א פאלשע. ווייזט אויס, אז זיי האבן נישט געהאט קיין צוטרוי צו זיי און ווען זיי האבן דערפילט אז די שכנים האבן זיי באמערקט, האבן זיי אין דער נאכט פארלאזט די באהעלטניש, זיכער מיט דעם געדאנק זיך צו באהאלטן ערגעץ אנדערש. דאן זיינען זיי ארייגעפאלן אין די הענט פון די מערדער.

די לאגע פון די דייטשן אויפן פראנט ווערט מיט יעדן טאג ערגער. די פרוי וויבעראצקא זאגט, אז מען דערקענט עס אויך אויף די דייטשן וואס געפינען זיך אין שטאט — זיי זיינען שווייגנדיקע און דערשלאגענע.

און אט האבן מיר דערלעבט די גוטע בשורה: די שטאט איז ריין פון דייטשן. זיי זיינען אוועק ביינאכט און אלץ איבערגעלאזט. אין שטאט איז קיינער נישטא, נישט די דייטשן און נישט קיין רוסן.

עס קומט פאר דאס, וואס געשעט יעדעס מאל אין אזא פאל: עס ווערן אויפגעריסן שלעסער פון מאגאזינען מיט פראדוקטן און קליידונג, וואס די דייטשן האבן איבערגעלאזט. אלץ ווערט צעראבירט. אין שכנות פון אונדזער הייזל געפינט זיך א גרויסער שטאל פון חזירים וואס זיינען באשטימט געווען פארן פראנט. אין משך פון א פאר שעה איז דער שטאל צעראבירט. עס ראבירן אלע אן אויסנאם. אונדזערע בעלי בתים שטייען פון ווייטן און באטייליקן זיך נישט, כאטש זיי האלטן אויך אז דאס איז נישט קיין פארברעכן. דא זיינען אויך מיר די סיבה — עס איז דאך מעגלעך, אז די דייטשן וועלן צוריקקומען, עס וועלן דאמאלס זיכער זיין רעוויזיעס, עס וועט זיך דערטראגן ווער עס האט ראבירט, און דאמאלס זיינען מיר דאך אין געפאר. אזוי דערקלערט מיר די פרוי וויבעראצקא.

א גאנצן טאג רודערט זיך אין גאס. מ׳האלט אין איין לויפן און טראגן רויב. אויפן צווייטן טאג באווייזט זיך אין שטאט א גרופע פארטיזאנער. זיי זיינען אפגעריסן, כמעט בארוועסע. מיר זען זיי דורך אונדזער פענסטערל. זיי רעדן האלב רוסיש, האלב אוקראיניש. עס איז נישטא די זיכערקייט צי דאס זיינען רוסישע פארטיזאנער אדער די בענדעראוועצעס. זיי גייען אריין אין די הייזער, נעמען צו וואס עס לאזט זיך נאר — שיך, קליידער, מען שטעלט זיך זיי נישט אנטקעגן. זיי זאגן אז זיי זענען די חלוצים פון דער רויטער ארמיי, מארגן וועלן זיי שוין זיין ביי אונדז.

די פארטיזאנער דרייען זיך אביסל ארום אין שטאט, פארזארגן זיך מיט וואס זיי איז נויטיק און דאן פארשווינדן זיי.

און ווידער איז די שטאט הפקר. פון די דערפער ציען זיך גאנצע אבאזן מיט פויערישע פערד און וועגן, וואס האבן ווי די חיות דערשמעקט דאס הפקרות און איילן צום רויב. עס זיינען שוין נישט פאראן קיין ידישע געשעפטן, צענעמט מען ידישע הייזער. מען פירט טירן, פענסטער, בלעכן פון דעכער. פיל האבן נאך באוויזן צו פאקן מעבלען אין די הייזער ווו עס האבן געוווינט די דייטשן.

ווי עס ווערט נאר פינצטער און עס הערט אויף די באוועגונג אין גאס (מ׳איז שוין געוווינט צו דעם אויסנאמס־צושטאנד), באווייזן זיך באנדעס פון די בענדעראוועצעס, וואס קומען מיט ברען מאטעריאלן און צינדן אונטער יעדעס מאל אן אנדער הויז. דער מיין איז — די פוילישע און ידישע הייזער און רעגירונגס־געביידעס. עס פאלט א פחד צו קוקן אויף דער ברענענדיקער שטאט. עס ברענט דער פרעכטיקער בנין פון דער נייער גימנאזיע, וואס איז כמעט אין שכנות מיט אונדזער הייזל. אין דער פרי איז ווידער

נישטאָ קיין זכר פון די אונטערצינדער, דאָקעגן הייבט זיך ווידער אָן דאָס ראַבירן. די צאָל פויערן איז נאָך גרעסער ווי דעם ערשטן טאָג. יעדער איילט זיך צו געניסן פון דער פרייהייט מיט דער ברייטער האַנט. אויך די אונ־טערצינדערס קוקן זיך, ווייזט אויס, אַרום, אַז זיי האָבן נאָך אַ סך אַרבעט און מען קען זיי נאָך שטערן, און זיי הייבן אָן די אַרבעט בייטאָג.

עס פלאַקערן ווידער אויף הייזער — פוילישע און יידישע, קיינער שטערט זיי נישט, קיינער וואָגט נישט צו לעשן.

אונדזערע בעלי בתים נעכטיקן ביים ברודער, דעם אוקראַינער, ווער ווייסט צי ווען זיי די נאַכט נישט אונטערצינדן אונדזער הייזל, כאָטש עס איז קליין און עס שטייט האַרט נעבן אַן אוקראַיניש הויז?ביידע זיינען זיי געדעקט מיט שטרוי, און ווען עס זאָל ברענען איינס פון זיי — מוז אויך ברענען דאָס צווייטע. מיר ליגן אויפן בוידעם, ווער ווייסט וואָס עס וואַרט אויף אונדז די נאַכט?

פאַרשטייט זיך, מיר שלאָפן נישט. מיר זען ווי עס פלאַקערן אויף הייזער, מיר הערן די ווילדע געשרייען פון די אונטערצינדער, און מיר וואַרטן אויף אַ נס.

דער נס איז טאַקע געשען. זיי האָבן אונדזער הייזל דורכגעלאָזט.

עס איז ווידער געקומען דער פרימאָרגן.

ווו זיינען אַהינגעקומען די פּאַרטיזאַנער, וואָס האָבן זיך אויף אַ ווײַלע באַוויזן? ווו זיינען די רוסן? דעם זעלבן טאָג זיינען צוריקגעקומען די דייטשן. ווי שרעקלעך איז די אַנטוישונג!

מיר פילן אַז יעצט איז דאָס שוין אויף נישט לאַנג, אָבער די אומגעדולד איז נאָך שווערער ווי פריער.

די דייטשן זיינען דיזעלבע, וואָס זיינען אַוועקגע־גאַנגען, נאָר עפּעס זיינען זיי שוין אַנדערש. זיי רעאַגירן בכלל נישט אויף דעם וואָס עס איז אין די פּאָר טעג פון זייער אָפּוועזנקייט געטאָן געוואָרן. זיי זיצן שטיל, און ווי עס זעט אויס — אין פּחד. די פוילישע משפחות, וואָס זיינען געבליבן אין שטאָט פאָרן אַרויס קיין פוילן. די דייטשן העלפן זיי ביים טראַנספּאָרט. אונדזערע בעלי בתים קלייבן זיך אויך צו פאָרן. וואָס וועט דאַן זיין מיט אונדז?

אַ גאַנצן טאָג גייען אַרום די וויבעראַצקיס צווישן די פוילישע משפחות וואָס גרייטן זיך אין וועג אַריין. עס ווייזט זיך אַרויס, אַז אַ טייל פון די פּאַליאַקן האָבן באַ־שלאָסן אַרויסצושיקן זייערע משפחות, און די מענער בלייבן נאָך דערווייל. די גערטנער משפחה וואָס וווינט קעגנ־איבער אונדז, האָט בכלל באַשלאָסן אָפּצוּוואַרטן און דער־ווייל זאָלן אַלע בלייבן. אונדזערע רעטער איז אַ שאָד אונדז צו לאָזן אומקומען פונקט פאַר דער באַפרייונג. זיי באַשליסן אַז אויך ה׳ וויבעראַצקי וועט בלייבן נאָך אַ פּאָר טעג. די משפחה וועט אַוועקפאָרן. איין מענטש קען זיך אויך לייכט אויסבאַהאַלטן אין פאַל פון אַנפאַל פון די בענדעראָווצעס.

אונדז ווערט זער שווער אויפן האַרצן, די פרוי וויבע־ראַצקאַ איז שוין געוווינט צו דעם עול, וואָס דער גורל האָט איר אָנגעוואָרפן. דאָצו איז אַ פרוי געוווינט צו דער שטוב אַרבעט, צוגרייטן עסן און דערלאַנגען דאָס עסן. ווי וועט עס יעצט זיין, אַז די באַלעבאָסטע ווערט ה׳ ווי־בעראַצקי? אמת מיר האָפן, אַז עס איז אַ פראַגע פון עטלעכע טעג, אָבער ווער ווייסט צו וועט ער עס אויס־האַלטן? דאָצו ווייסן מיר פון דער פרוי וויבעראַצקאַ, אַז ער איז אַ מענטש מיט שטימונגען...

אָבער קיינער גיט אונדז נישט אויסצוקלייבן.

די פרוי וויבעראַצקאַ געזעגנט זיך מיט אונדז האַרציק. זי האָפט, אַז מיר וועלן זיך נאָך ווידערזען. אויב מיר זיינען איבערגעגאַנגען אַזוי פיל געפאַרן און זיינען ניצל געוואָרן, איז זיכער אַז מיר וועלן שוין דערלעבן די באַ־פרייונג.

דער ה׳ וויבעראַצקי גייט אַריין אין זיין נייער ראָלע פון אַ באַלעבאָסטע. עס ווייזט זיך אַרויס, אַז ער איז אויסערגעוויינלעך געשיקט. גאַנץ פרי, עס איז נאָך פינ־צטער, הערן מיר ווי ער מאַכט די פליטע און שטעלט עפּעס קאָכן. דאַן גיט ער עסן די ציגן, מעלקט זיי, עסט אַליין פרישטיק און דאַן, פאַרן אַוועקגיין צו דער אַרבעט, הערן מיר אַ קלאַפּ אויפן בוידעם — דאָס איז אַ סימן אַז ער האָט אונדז אַרויפגעשטעלט עסן. עס ווערט שטיל אין הייזל אויפן גאַנצן טאָג. עס איז שוין פאַרנאַכט ווען ער קומט צוריק. ער מאַכט ווידער פייער, קאָכט קאַווע אָדער ווידער עפּעס אַ זופּ, ווידער הערן מיר ווי ער אָרדנט איין די ציגן. דאַן גיט ער אונדז ווידער אַרויף עסן (קאַווע מיט ברויט אָדער זופּ), און איז שוין פרײַ.

מיר הערן ווי עס קומט אַריין דער שוואָגער אָדער

עמעצער פון די שכנים. מיר דערקענען זיי שוין אין קול. אמאל גייט ער צו זיי.

אזוי פארגייען צוויי וואכן און אלץ איז נאך נישט קיין סוף. די דייטשן זיינען נאך אלץ דא.

איינמאל זונטיק אין דער פרי, קומט ארויף וויבעראצקי אויפן בוידעם. ער קלאפט אן צו אונדז אין קעמערל. איך עפן דאס טירל. איך פארשטיי, אז ער האט זיכער עפעס נייעס פאר אונדז. ער זאגט מיר, אז ער האט באשלאסן צוצופארן צו דער פרוי און קינד קיין לעמבערג, ווען ווי זיי האבן זיך איינגעארדנט, איבערמארגן ד.ה. דינסטיק, איז ער דא צוריק. ער לאזט פאר אונדז עסן אויף די צוויי טעג. די ציגן וועט באזארגן דער שוואגער. ער באַרואיקט אונדז מיר זאלן נישט מורא האבן. דער בוידעם וועט זיין פארשלאסן. דער שוואגער וועט נישט וואגן צו עפענען א פארשלאסענע טיר.

ווי פראקטישע מענטשן מאכן מיר דעם רעכנונג אז דאס עסן דארפן מיר איינארדנען עס זאל קלעקן ביז מיטוואך. ווער ווייסט, אפשר פארהאלט ער זיך נאך א טאג.

עס גייט אוועק דער אפגערעדטער דינסטיק, עס גייט אויך אוועק דער מיטוואך. וויבעראצקי קומט נישט צוריק. אפשר איז ער אוועקגעפארן אויף נישט צוריקצוקומען ?

אונדזער עסן איז שוין אויסגעגאנגען. וואס בלייבט אונדז צו טאן ? נאך איין טאג וועלן מיר קענען זיין אן עסן און דאן וועלן מיר מוזן אראפגיין. איך קלער, אז ביז מארגן ביינאכט וועלן מיר ווארטן, און אויב ער וועט נישט קומען ביז דעמאלס (איך בין שוין כמעט זיכער אז ער וועט נישט קומען) וועל איך אליין אראפגיין ביינאכט און זיך פראבירן ווענדן נאך הילף צו וויבעראצקיס שוואגער. כאטש לויט ווי זיי האבן אים מיר פארגעשטעלט, איז נישטא וואס צו האפן אויף זיין הילף.

עס איז שוין דאנערשטיק. די צרות מאכן פארגעסן אין הונגער. מיר ליגן אומבאוועגלעך, יעדער פארטיפט אין זיינע טרויעריקע געדאנקען. עס פארדריסט אויף דעם ביטערן גורל וואס האט אונדז אזוי פארפירט און לאזט אונדז יעצט אומקומען — אזוי נאענט פאר דער ישועה.

פלוצלינג הערן מיר ווי די שכנה באגריסט זיך מיט וויבעראצקין, פרעגט אים אויף דער פרוי. מיר גלויבן נישט אונדזערע אויערן.

מיר זיינען שוין אזוי געווען זיכער, אז ער האט אונדז פארלאזט, אז מיר צעווייגען זיך פון פרייד.

עס האט נישט לאנג געדויערט און ער איז ארויפגעקומען צו אונדז און אונדז געבראכט עסן. ער האט זיך פארענטפערט וואס ער האט זיך פארהאלטן אונטערוועגס ער פארשטייט, אז מיר האבן שוין פון לאנג נישט וואס צו עסן, ער האט אבער נישט געקענט פריער קומען. ער האט מיטגעברענגט דעם זון. דאס יינגל האט זער געבענקט אהיים און אים נישט געוואלט אפלאזן, ביז ער האט אים געמוזט מיטנעמען.

דאס צוריקקומען פון דעם יינגל איז פאר אונדז אויך זער באקוועם, ער איז זער א ווויל קינד. וואס מיר איז שווער צו בעטן דעם פאטער, בעט איך דאס קינד ער זאל מיר טאן, כאטש מיינע פאדערונגען זיינען זער קליינע. אבער מיר זיינען אין א לאגע וואס מיר קענען זיך אליין נישט העלפן.

די לעצטע טעג הערן נישט אויף די באמבן־אויפרייסן אין דאס קנאלן פון די הארמאטן. מען שמועסט, אז עס איז זער נאענט די הילף. ווי שווער איז דאס ווארטן אין געפענגניש !

די פרוי וויבעראצקא איז אויך אהיים געקומען אויף א פאר טעג. זי ברענגט אונדז פיל גוטע נייעס : אין די ארומיקע דערפער זענען דא אפטיילונגען פון דער רויטער ארמיי (זי ווייסט עס פון זיכערע קוועלן), זי האט מורא אז די לעצטע טעג קענען זיך נאך ארייכנאפן די בענדעראווצעס און דערפאר נעמט זי צוריק מיט זיך דאס קינד. דער מאן וועט דערווייל איבערבלייבן.

דאס פארויסזען פון די פרוי וויבעראצקא האט זיך פארווירקלעכט. די בענדעראווצעס האבן נאך אמאל אויסגענוצט זייער גבורה צו באווייזן.

עס איז שבת פארנאכט. צו וויבעראצקין איז געקומען א גאסט — א פאליאק. ער דארף זיך דא פארהאלטן איין טאג. ער האט געברענגט א בריוו פון דער פרוי וויבעראצקא. ער בלייבט דא נעכטיקן און צוליב אים נעכטיקט אויך וויבעראצקי נישט ביים שוואגער, ווי ער איז זיך נוהג די לעצטע טעג. נאר בלייבט מיט דעם גאסט אינדערהיים.

עס איז אַ זייגער 2 אין דער נאַכט. פון שלאָף האָבן מיך אויפגעוועקט טריט פון מענטשן און זייער געשפּרעך וואָס זיי האָבן געפירט אין אוקראַיניש. באַלד נאָך דעם האָבן זיך דערהערט הילפרופן און רעוואָלווער־שאָסן און ס׳איז ווידער שטיל געוואָרן. דאַן הער איך ווי מען רייסט און מען קלאַפּט איבער די דראָטן־פּאַרצוימונג, אָבער דאָס לאָזט זיך נישט אַזוי לייכט. און זיי גייען שנעל אַוועק.

ווען עס איז געוואָרן טאָג און מען האָט געקענט אַרויסגיין פון די הייזער, האָט זיך אַרויסגעוויזן אַז די נאַכט האָבן די בענדעראָווצעס זיך אַריינגעריסן אין די הייזער, וווּ עס זיינען נאָך געווען פּאָליאַקן. וועמען זיי האָבן געטראָפן — האָבן זיי אויסגעשאָכטן. די הילפסרופן וואָס איך האָב געהערט פון שכנותדיקן הויז, זענען געווען פון דער גערטנערין. עס איז דערמאָרדעט געוואָרן די אַלטע גערטנערין און די יונגע איז שווער פאַרוווּנדעט. דער זון, וואָס איז גראָד די נאַכט געווען אויף שמירה ביי זיין אַרבעט אויף דער עלעקטרישע סטאַציע, איז אַזוי אַרום געבליבן לעבן. די מערדער האָבן פּראָבירט זיך אַריבערקריגן צו די וויבעראַצקיס, נאָר די דראָט־פּאַרצוימונגען האָבן געשטערט. לאַנג פאַרהאַלטן זיך האָבן זיי, ווייזט אויס, מורא געהאַט — עס זיינען דאָך נאָך געווען דייטשן אין שטאָט, און זיי זיינען שנעל אַוועק.

אַזוי־אַרום איז וויבעראַצקי מיט זיין גאַסט ניצל געוואָרן פון זיכערן טויט.

דער הער וויבעראַצאַקי קומט צו אונדז מודיע זיין, אַז יעצט פאַרלאָזן אַלע פּאָליאַקן, וואָס זיינען נאָך געבליבן, זייערע היימען און פאָרן נאָך היינט אַרויס. ער זאָגט מיר, אַז ער לאָזט פאַר אונדז לעבנסמיטל, וואָס וועט אונדז קלעקן אויף אייניקע וואָכן, יעדנפאַלס זיכער ביז עס וועלן קומען די רוסן. איך דאַנק אים זער דערפאַר, אָבער עס איז דאָך נישט מעגלעך מיר זאָלן בלייבן אַליין אין הויז — עס וועט נישט אַוועק קיין איין טאָג און מיר וועלן אַנטדעקט ווערן. איך בעט אים ער זאָל וועגן אונדז דערציילן דעם שוואָגער און אים בעטן ער זאָל אונדז העלפן די פּאָר טעג וואָס מיר האָבן נאָך צו ליידן. אויך וויבעראַצקי זעט אַז עס איז נישטאָ קיין אַנדערער אויסוועג, כאָטש ער האָט זער ווייניק צוטרוי צו אים.

עס איז נישטאָ קיין צייט לאַנג צו טראַכטן, וויבעראַצקי רופט אַריין דעם שוואָגער מיט דער שוועגערין צו זיך. ער באַשווערט זיי ביים הייליקן בילד וואָס הענגט אויף דער וואַנט, אַז אַלץ וואָס ער וועט זיי דערציילן זאָל בלייבן אַ סוד. און דאַן דערציילט ער זיי וועגן אונדז. ער זאָגט זיי, אַז דאָס וואָס ער איז די נאַכט ניצל געוואָרן פון טויט איז — לויט זיין מיינונג — אַ לוין פון גאָט פאַר אונדז. יעצט זיינען דאָך די טעג זיכער געציילטע, די דייטשן זענען שוין כמעט נישטאָ, און ער בעט זיי זיך נישט אָפּזאָגן צו פאַרענדיקן וואָס ער האָט אָנגעהויבן, און אונדז מיטהעלפן די פּאָר טעג. זיי זיינען מסכים.

מיר געזעגנען זיך מיט וויבעראַצקין. ער איז פול מיט האָפנונג, אַז מיר וועלן זיך אינגיכן זען באַפרייטע.

עס זיינען אַוועק אייניקע טעג אָן ענדערונגען. די דייטשן זיינען נאָך אַלץ דאָ אין שטאָט, כאָטש אין פיל דערפער אַרום זיינען שוין דאָ די רוסן. מיר קענען נישט גענוי וויסן ווער די רוסן זענען, צו זיינען עס די פּאַרטיזאַנער, וואָס האָבן זיך די לעצטע טעג זער פאַרמערט אין די נאָענטסטע וועלדער, אָדער דאָס זיינען טאַקע אָפּטיילונגען פון דער רויטער אַרמיי.

אונדזערע נייע אַפּוטרופּסים האָבן זיך שוין אַנטוישט. זיי האָבן געמיינט, אַז עס איז אַ פראַגע פון 2 טעג, און אַט איז שוין אַוועק אַ וואָך און אַלץ זעט מען נאָך נישט די רוסן אין שטאָט.

עס קומט אַרויף צו אונדז די פרוי, די שוועגערין פון די וויבעראַצקיס, און גיט מיר איבער זייערע באַשלוסן : דער מאַן אירער וויל מער זיך צוליב אונדז נישט איינשטעלן און וויל אונדז מער נישט העלפן. ווער ווייסט ווי לאַנג עס וועט נאָך דויערן ? ער רעכנט, אַז מיר קענען זיך שוין דערלויבן אַהיים צו גיין. היות אין שטאָט איז כמעט קיין דייטשן נישטאָ און ביי אונדז אין הויז וווינען יעצט אוקראַינער, אונדזערע פריערדיקע שכנים, זאָלן מיר אַהיים גיין און זיי וועלן אונדז זיכער איבערהאַלטן די פּאָר טעג ביז די דייטשן וועלן אינגאַנצן פאַרלאָזן די שטאָט.

זיי, די אַפּוטרופּסים אונדזערע, האָבןביידע גוט געווּסט וואָס עס הייסט פאַר אונדז יעצט זיך לאָזן איבערגיין אַהיים אין דער צווייטער זייט שטאָט. אויך די צאָל דייטשן וואָס זיינען דאָ אין שטאָט איז פאַר אונדז נישט וויכטיק — אפילו איינער קען זיך מיט אונדז אַנ׳עצה געבן.

אונדזער לאַגע איז זייער אַ שווערע. לאָזן זיך גיין

אהיים און בעטן הילף ביי אונדזערע שכנים, איז כמעט דאס זעלבע, ווי זיך איבערגעבן די דייטשן, איך האב נישט קיין צוטרוי צו די אוקראינער, נישט געקוקט אויף די פריינטשאפט וואס זיי פלעגן אמאל ארויסווייזן. פון די לעטצע דערפארונגען ווייס איך, אז יעדער פון זיי איז פייאיק צוליב א פאר נישטיקע זאכן וואס ער האט געקריגן פון א ייד צובאהאלטן ביי זיך, אים איבערגעבן אין די הענט פון די דייטשן. מיינע שכנים האבן דאך זיכער מיינע זאכן, וואס זיינען פארבליבן אין הויז. דערפאר אליין דארפן זיי אונדז נישט זען. מיר קענען אבער דא אויך נישט בלייבן, ווייל ווער ווייסט צו קלערט נישט אונדזער בעל סוד אונדז אויסוגעבן אויב מיר וועלן אים נישט פאלגן און נישט אוועקגיין.

נאך לאנגע איבערלייגן באשליסן מיר, אז לויט די אינפארמאציעס וואס מיר האבן פון וויבעראצקין וועגן זיין שוואגער, זיינען דאך אונדזערע שכנים לייטישער פון אונדזער יעצטיקן באשיצער און מיר דארפן זיך פון דאנען זען ארויסקריגן.

מיר האבן באשלאסן אז פריער וועל איך גיין אליין. אויב די שכנים וועלן אונדז וועלן העלפן, וועל איך צו ריקקומען פארנאכט, ווען מען קען נאך גיין אין גאס, און וועל נעמען די קינדער.

איך טו זיך אן אין א מענער־מאנטל פון ה׳ וויבעראצקי (איך אליין האב נישט קיין מאנטל ווייל מיר זיינען דאך געקומען זומער). אויפן קאפ א גרין געשטריקט טיכל. איך רוק עס אראפ איבער די אויגן, כאטש עס וואלט מיך זיכער קיינער נישט דערקענט, אזוי פארענדערט בין איך. די קינדער שליסן מיר אויף די טיר, און איך לאז זיך גיין.

די קינדער זיינען באלד צוריק ארויף אויפן בוידעם און דורך די שפארעס קוקן זיי מיר נאך.

אין דער ליכט פון טאג אויפן גאס, זע איך מיר אליין אויס אזוי משונה מיט דעם לאנגן מענער־מאנטל ביז דער ערד, מיט די נייע זומער שיך, וואס זיינען געבליבן ניי ווייל איך האב זיי נישט געטראגן.

איך קוק זיך ארום. די געגנט איז מיר אינגאנצן פרעמד. ארום איז אלץ אפגעברענט. עס ציט זיך א לאנגער פאס פון דראט־פארצוימונגען, וואס איך ווייס נישט ווו איז זייער ענדע. איך אריענטיר זיך אבסאלוט נישט וווהין איך דארף גיין. איך זע אז איך קען זיך נישט לאזן גיין אין אזא צושטאנד, אויב איך וויל נישט אומקומען.

איך לאז זיך גלייך צוריק אין אונדזער הייזל.

די קינדער דערזען ווי איך גיי צוריק און לויפן גלייך מיר עפענען די טיר. אויך אונדזערע „נייע פריינט" זען מיך אומקערן. די פרוי קומט מיך פרעגן פארוואס איך בין נישט געגאנגען. איך דערצייל איר פארוואס, און זאג איר דאביי, אז איך זע נישט קיין סיבה וואס זיי זאלן דארפן מורא האבן צוליב אונדז. מיר זיינען דאך נישט ביי זיי אין הויז, וויבעראצקי איז ערשט צוריק מיט א פאר טעג אוועקגעפארן און עס איז קלאר, אז מיר זענען געווען ביי אים. חוץ דעם פארוואס וועט מען יעצט פלוצלינג קומען זוכן, ווען ס׳איז שוין כמעט נישטא ווער עס זאל קומען. עס איז דאך נישט קיין ספק, אז עס איז יעצט א פראגע נאר פון אייניקע טעג, אויב זיי ווילן אונדז מער נישט העלפן, וועלן מיר זיך אליין מוזן עפעס שאפן אין דער נאכט. מיר האבן דאך פראדוקטן אונטן אין דער וווינונג. איך בעט זיי נאר זיי זאלן אונדז נישט אויסגעבן. זי זאגט מיר צו, אז זיי וועלן דאס נישט טאן.

שוין עטלעכע טעג ווו קיינער קומט צו אונדז נישט ארויף. אונטן אין קיך איז פאראן פראדוקטן וואס וויבעראצקי האט פאר אונדז געלאזט. אטייל פון זיי האט שוין וויבעראצקיס שוועגערן צוגענומען. דאס וואס איז געבליבן האבן מיר דערווייל אויף נישט צו הונגערן. ביינאכט גיי איך אראפ אין קיך. די פענסטער זיינען פארהאנגען מיט שווארץ גראב פאפיר. עס זאל נישט דורכדרינגען קיין ליכט (אזוי איז פארארדנט נאך פון אנהייב קריג). איך מאך פייער אין פליטע. באק שנעל אפ אויף א פאטעלניע עטלעכע פלעצל עס זאל קלעקן אויף 2 טעג. איך קאך אויף א קריגל מיט קאווע און אייל זיך מיט דעם עסן צוריק אין דער באהעלטעניש.

עס זיינען אוועק צוויי וואכן זייט מיר זיינען אויף אייגענע קעסט. צוזאמען מיט דער דערוואַרטונג אויף דער נאענטער באפרייונג פיל איך אז אונדז שטייט נאך פאר, מסתמא, א קריזיס — דער איבערגאנג. ווער ווייסט ווי ער וועט אויסזען. און אט אין א פארנאכט קומט ארויף צו אונדז די שכנה און דערציילט אונדז, אז אין שטאט

זיינען שוין נישטאָ די דייטשן און אַז פון אַ זיכערע קוועלע ווייסט זי אַז די נאַכט וועלן די בענדעראָווצעס פאַרברענען די אַלע נאָך פאַרבליבענע פוילישע הייזער. מיר מוזן באַלד פאַרלאָזן אונדזער באַהעלטניש.

אויפן גאַס איז שוין טונקל. אַלע טירן זיינען שוין געשלאָסן. עס הערשט אַ פחד אויף צווישן די אוק־ראַינער.

מיר גייען אַראָפּ פון בוידעם און אַרויס אויף דער גאַס. דער שכן, „אונדזער פריינט", דרייט זיך נאָך אַרום אין הויף און פאַרענדיקט שנעל זיין אַרבעט. איך בעט אים ער זאָל אונדז דערלויבן די נאַכט איבערנעכטיקן אין קאַרטאָפּלגרוב וואָס געפינט זיך אויפן הויף, אָבער ער דערלויבט דאָס נישט. וואָס טוט מען? מען דאַרף שנעל עפּעס באַשליסן. איך דערמאָן זיך, אַז די פרוי וויבעראַצקאַ האָט מיר אַמאָל אָנגעוויזן אויף אַ הייזל נישט ווייט פון זיי, אַז דאָרט וווינט אַן אוקראַאינער, וואָס פלעגט אָפּט אַרבעטן ביי מיינע עלטערן. מיר לאָזן זיך גיין צו אים.

עס איז שוין אינגאַנצן פינצטער און גליטשיק. מיר דער־קריכן קוים אַהין. אין הייזל איז פינצטער. איך קלאַפּ שטיל אין דער טיר. קיינער ענטפערט נישט. מיר גיין אַריבער אין דער צווייטער זייט און קלאַפּן ווידער. עס איז שטיל אין הייזל, זעט אויס עס איז קיינער נישטאָ. אַ טירל פון אַ נידריק שטעלכל איז אָפן. דאָס איז אַ קעמערל פון חזירים. יעצט איז עס ליידיק. מיר בויגן זיך איין און גיין אַריין אינווייניק. דאָ בלייבן מיר נעכטיקן. עס שטייט אַ צעבראָכן קעסטל און אַ שאַף. מיר זעצן זיך ווי עס איז אַנידער. דער ווינט קלאַפּט מיט'ן טירל, וואָס לאָזט זיך נישט פאַרמאַכן. דער פראָסט איז נישט זער שטאַרק, דאָך פרירן שרעקלעך די פיס. אַזוי זיצן מיר די גאַנצע נאַכט.

עס איז שטיל, מ'הערט נישט קיינעם גיין אָדער פאָרן. עס זעט אויס, אַז אויך די בענדעראָווצעס וואָגן יעצט נישט צו קומען. ווי עס הויבט נאָר אָן בלויען אויף טאָג פאַרלאָזן מיר שטיל דאָס שטעלכל און גייען צוריק אין אונדזער באַהעלטניש, וואָס זעט אונדז יעצט אויס ווי אַ גן־עדן נאָך דעם „האָטעל" פון דער נאַכט.

דערפרוירענע און מידע פון דער נאַכט זיינען מיר איינגעשלאָפן. פון שלאָף וועקט מיך פּלוצלינג אַ טופּען פון פערד און אַ קול פון רייטער אויף רוסיש: „ווו זיינען אַהינגעקומען אייערע דייטשן?"

מיר שפּרינגען אויף. ענדלעך האָבן מיר דערלעבט די גליקלעכע מינוט! אונדזערע „גוטע פריינט" קומען אַריין אונדז אָנזאָגן די גוטע בשורה. זיי ברענגען אונדז פרישטיק און זיינען ווידער פריינטלעך צו אונדז.

דעם טאָג דרייען מיר זיך שוין אַרום אין שטוב. די פענסטער זיינען פאַרהאַנגען מען זאָל אונדז נישט זען (צוליב די וויבעראַצקיס ווילן מיר נישט מ'זאָל וויסן ווו מיר זיינען געווען). מיר מאַכן פאַרבערייטונגען זיך לאָזן אין וועג אַריין.

איך ווייס, אַז מיר דאַרפן זיך איילן, ווייל עס איז קריג און עס קענען נאָך פאַרקומען צייטווייליקע ענדערונ־גען. עס קענען נאָך צייטווייליק צוריקקומען די דייטשן. עס איז אָבער ביים פראָנט און זיך לאָזן גיין אַן אַ דערלויב־ניש פון מיליטערישע מאַכט קענען מיר נישט. איך אינפאָר־מיר זיך ביים שכן ווו עס געפינט זיך דער סאָוויעטישער שטאָט־קאָמענדאַנט און לאָז זיך אַליין אוועק אַהין.

דער קאָמענדאַנט פון שטאָט נעמט מיך אויף באַזונדערס פריינטלעך, נאָך דעם ווי איך שטעל זיך פאָר ווער איך בין. איך דערקלער אים מיין ביטע — דערמע־גליכן מיר מיט די קינדער זיך אַריבערבעקומען אין הינ־טערלאַנד. איך מאָטיוויר עס אָפּנהערציק ווי איך האָב עס פאַרשטאַנען און האָב עס שוין פריער דערמאָנט. ער פּראָטעסטירט קעגן מיין נישט זיכערקייט אין כוח פון דער רויטער אַרמיי — דאָרט ווו זיי באַטרעטן איז זייערס. ער ראָט מיר פריי און זיכער אַהיים גיין און זיך רואיק באַזעצן אין מיין הויז. מיר זיינען פרייע בירגער גלייך מיט אַלע מענטשן און עס איז נישטאָ קיין סיבה מורא צו האָבן.

מיט דעם קום איך צוריק צו די קינדער. אָבער מיר גייען נאָך נישט. עפּעס פיל איך, אַז עס איז נאָך נישט אַלץ אַזוי זיכער ווי דער קאָמענדאַנט האָט מיך פאַרזי־כערט. מיר נעכטיקן נאָך ביי וויבעראַצקין.

צומאָרגענס דערקלערט אונדז אונדזער „פריינט" דער אוקראַאינער, אַז אויב מיר וועלן נישט אַוועקגיין ווהין מיר געפינען פאַר פּאַסנד, איז ער אונדז מודיע, אַז אויב עס וועלן צוריקקומען די דייטשן, און דאָס איז זער מעגלעך, וועט ער באַלד גיין אונדז איבערגעבן אין זייערע הענט — ער וויל זיין לעבן צוליב אונדז נישט איינשטעלן.

ס'איז טאקע געווען די העכסטע צייט מיר זאלן שוין דאס הויז פארלאזן. איך האב פארפאקט א ביסל לעבנסמיטל און דאס ביסל ארעמע וועש וואס איך האב פארמאגט און מיר האבן זיך געלאזט גיין.

דער שטאב פון דער סאוויעטישער ארמיי פון דעם אפשניט האט זיך געפונען אין פארשטאט — סקאבעלקא. אהין האבן מיר געווענדעט אונדזערע טריט.

אין אן אוקראינישע כאטקע, ווו עס האבן געוווינט אייניקע סאוויעטישע אפיצירן, האבן מיר איבערגענעכטיקט. צומארגענס, גאנץ פרי, האבן די סאוויעטן, צוליב סטראטעגישע טעמים, אפגעטרעטן אויף אייניקע קילאמעטער.

אין שטאט האבן זיך אומגעקערט די דייטשן, ווו זיי זיינען נאך פארבליבן 3 מאנאטן.

עס וואלט זיך געדאכט אז די האנט פון גאט אליין האט מיט אונדז געפירט און אונדז אין דער ריכטיקער מינוט ארויסגעפירט פון דער לעצטער געפאר. האט ער זיך וויזט אויס ארומגעזען, אז ער האט מיר צופיל חסד געשענקט... עס זיינען נישט גענוג די קברים — אין ראוונע. 6 מאנאטן נאך דער באפרייונג איז צו מיין אייביקער צער און ווייטאג, אכזריותדיק אוועקגעריסן געווארן פון מיר מיין יינגערער זון שמואליק, אין עלטער פון 14 יאר.

ישראל, 1952

בן־ציון טהורי (זוברמן) / חדשי המלחמה הראשונים

כיבוש פולין ע״י הגרמנים

ימי אוגוסט 1939. אווירת המלחמה המתקרבת הורגשה גם בעיירתנו הקטנה. חיילי המילואים נקראו לשרות ובני המשפחה ליוו אותם לתחנת הרכבת כשדמעות בעיניהם. גם משה אחי בין הנקראים לשירות, ואני נאלץ לצאת לסנקביצ'ובקה — לנהל את העסק במקומו. סימני המלחמה הולכים ומתרבים: האיכרים, שבזכרונם חרותים בלהות מלחמת העולם הראשונה, קונים כמויות גדולות של מלח ואוגרים מטבעות מתכת.

אנו במקומנו הקטן והנידח איננו יודעים מאומה על המאמצים האחרונים למניעת מלחמה הנעשים בעולם הרחב, אך אנו שומעים מפי שר החוץ, הקולונל בק, כי „לעם הפולני יקר השלום מכל, אך ישנו דבר אחד היקר אפילו משלום, והוא — הכבוד״. אותנו, הצעירים, המלחמה אינה מפחידה כל כך. חונכנו בבית הספר הפולני ואנו בטוחים, כי אין צבא אמיץ יותר מהצבא הפולני וכי עתיד הוא לזכות בניצחון. הספרות של מלחמת העולם הראשונה ידועה לנו יפה וברור לנו, כי החזית תתייצב על גבולה המערבי של פולין ושם תיערך מלחמת חפירות, בדומה למלחמת העולם הראשונה.

בבוקר של ה־1 בספטמבר נכנסתי לבית מכר לשמוע את חדשות הבוקר. והנה — — פרצה המלחמה! ממשלת פולין מודיעה, כי הגרמנים חצו את הגבול, הפציצו וכו׳ — בלי הכרזת מלחמה. עדיין איננו מעלים בדעתנו, כי כעבור שבועיים יגיעו הגרמנים אלינו, השוכנים במחוזות המזרחיים של המדינה.

אנו מחכים במתיחות לתגובתן של מדינות המערב. ביום ראשון, 3 בספטמבר, הננו מתבשרים, כי אנגליה וצרפת הכריזו מלחמה על גרמניה.

החדשות של הימים הראשונים אינן משמחות ביותר, אך אנו מקוים, כי הצבא הפולני יסוג עד הוויסלה ושם תתייצב החזית.

בינתיים אנו מתחילים לטעום את טעמן של הפצצות הגרמנים. אוירוניהם טסים בשמי עירנו ללוצק, ובחזרם משם — הם מריקים את שארית הפצצות שלהם על כל מטרה הנראית להם.

חולף מספר ימים ותקוותינו מתחילות להתבדות. זרם הפליטים גואה והולך ואתם מגיעים הסיפורים הראשונים על עצמת הצבא הגרמני, הממוכן והמשוריין על התקדמותו המהירה, על ההפצצות האיומות וכו׳.

בראדיו שומעים כי ורשה מתגוננת. אך החזית אינה מתייצבת. בדרך מסוקאל נמלטים שרידיהם של גדודי הצבא הפולני המובס. אומרים, כי הם יתארגנו להגנה סופית כאן בוולין.

ערב ראש־השנה נשמעים רעמי התותחים ממערב. המבינים אומרים, כי מתנהל קרב על הבוג. זרם הפליטים

גואה. ביתנו עומד על הדרך הראשית מסוקאל ללוצק. אמי מוציאה את המיחם החוצה ומחלקת תה חם לפליטים הנוהרים בעגלות וברגל. ברור כבר לכול, כי הצבא הפולני התמוטט.

אחרי התיעצות קצרה עם חברים אנו מחליטים, כי לא נישאר במקום וכי ברגע האחרון נזוז מזרחה. בעצם יום ראש־השנה תפרה לי אמי תרמיל גב וארזה לי מספר חפצים. עם התקרב הגרמנים אצטרף גם אני אל הפליטים הנסים מזרחה.

בין שלטון לשלטון

ביום ראשון, 17 בספטמבר, בבוקר, פשטה שמועה בעיר, כי הרוסים חצו את הגבול ובאים ל„שחררנו". עדיין איננו יודעים אם פירוש הדבר, כי הרוסים הצטרפו למלחמה נגד גרמניה. במשך היום התברר, כי הוסכם בין הרוסים והגרמנים על חלוקת פולין וכי אנו נישאר תחת שלטון רוסיה.

בינתיים מתחיל השלטון בעיר להתמוטט. הצבא הפולני שעד עתה נסוג מזרחה, חוזר ופונה דרומה בכיוון לבוב, כדי לחתור אל הגבול הרומני.

מסיפורי הורינו על מלחמת העולם הראשונה אנו יודעים, כי הימים של „בין שלטון לשלטון" הם הגרועים ביותר. האוקראינים מחכים לימים אלו, כדי לשדוד ולגזול. אנו מתחילים להתכונן לקראת אפשרות כזו. רבים מן החיילים הפולנים הנסוגים מחליפים את רוביהם בבגדים אזרחיים.

ביום שני בבוקר קרא מושל המחוז — ה„סטארוסטה" — לאסיפה ב„ארמון". הוא מודיע, כי עד עתה דאג הוא לסדר בעיר והחזיק את המשטרה. הוא יישאר בעיר גם לאחר כניסת הצבא הרוסי, אך לא יוכל לחייב את כל השוטרים להישאר עד בוא הרוסים. לכן הוא מציע להקים מיליציה מורכבת מ־60 יהודים, 60 פולנים ו־60 אוקראינים. זו תקבל נשק מידי המשטרה הפולנית ותהיה אחראית לסדר בעיר עד כניסת הצבא האדום.

בערב מסרה המשטרה את נשקה לאנשי המיליציה והתפזרה. רוב השוטרים הצטרפו אל הצבא הפולני הנסוג. אנו עונדים סרטים על שרוולינו והופכים לשוטרים.

יום שלישי, 19 בספטמבר. מאז הבוקר נוהרים לעיר גויים מהסביבה, אך בכל מקום הם נתקלים בבחורים מזויינים ברובים. הכול עובר בשקט. ברור לנו, כי לולא הנשק שבידינו היתה מתחילה מיד מלאכת השוד והביזה ומסתיימת רק עם כניסת הצבא האדום.

העיירה מצפה בסקרנות לכניסת הצבא האדום. ברור לכול, כי צבא זה הוא שהציל את מחוזות המזרח של פולין מידי הגרמנים, אך עדיין לא ברור מה צפוי לנו מן השלטון החדש. לא מעטים הצוהלים לקראת צבא „המשחררים" — אלו הבחורים שהיו במפלגה הקומוניסטית הבלתי־ליגאלית (רבים מהם אף ישבו שנים בבתי־סוהר פולניים) ואוהדי מפלגה זו. הם מתכוננים לתפיסת השלטון בעיר. מולי ברגמאן, למשל, מהלך בגאווה, כשהוא חגור אקדח גדול. הוא מינה את עצמו אחראי לחינוך בעיר. כשפונה אליו אחד המורים מבית הספר „תרבות" ושואלו על המשך עבודתו בהוראה, הוא עונה לו, כי הוא יוכל כעת „לחטוב עצים ולשאוב מים" — לחינוך ידאגו אחרים (זמן קצר לאחר כניסת הצבא האדום נאסר מולי ברגמאן ונעלם).

השלטון הסובייטי

יום רביעי, 20 בספטמבר. הצבא האדום מגיע ומתקבל בתשואות על־ידי התושבים היהודים והאוקראינים. מישהו דאג להקמת שער ניצחון במרכז העיירה (ליד הכנסיה הקתולית), מישהו אחר (היה זה, נדמה לי, האוקראיני וולודיה ניבוזינסקי), ניתץ את הנשר הפולני שעל מצבת הזיכרון. שלטונות העיר מתחילים להתארגן, אנשי העיר הקרובים לקומוניסטים — מתמנים לתפקידים מנהליים, אך השלטון נשאר בידי קציני הצבא האדום. השלטונות דורשים, כי החיים יימשכו כתיקונם. החנויות תישארנה פתוחות ותמכורנה את סחורתן, המטבע הפולני יוסיף לעבור לסוחר ולצדו ישמש גם המטבע הסובייטי: שער הזלוטי שווה לרובל ואסור להפקיע את המחירים. החנוונים יכולים, כמובן, למכור רק את מלאי הסחורה שברשותם, סחורה חדשה לא יורשו לקנות. מתברר, כי בברית המועצות קיים מחסור חמור במצרכים ראשוניים. הקצינים של הצבא האדום ונשותיהם, שבינתיים הובאו לעיר, קונים בסיטונות מכל הבא ליד. מתחילה בהלה של אגירה. כל מי שמזומנים בידיו משתדל לרכוש בגדים, נעליים ודברי ערך. החנויות מתרוקנות. לבעלי החנויות הגדולות שקים מלאים שטרות־כסף; לא ידוע מה יעשו בהם.

אנחנו עדיין מהלכים ענודים סרטי „המיליציה" והנשק הרשמי בידינו. אך כשמפקדת המיליציה מתחילה לשלוח „מיליציאַנטים" לבצע מאסרים בין הפקידים הפולניים,

מחליטים רבים מאתנו להחזיר את הסרטים ואת הנשק. ,,ב,,מיליציה" נשארים רק אנשי שלומנו".

בין הנאסרים הראשונים — ,,הסטארוסטה", שלא עזב את העיר ונשאר על משמרתו כדי לשמור על הסדר.

(רק כעבור כמה שנים נודע לי, כי לא עבר זמן רב ורוב הקומוניסטים היהודים בעיר נאסרו ונשפטו, איני יודע על אילו חטאים).

בתי הספר בעיר מתחילים להתארגן. מוקמים 3 בתי ספר: אוקראיני — בבית הספר הפולני לשעבר, יהודי — בבית הספר ,,תרבות", ופולני — בסניף בית הספר הפולני, שהיה ב,,פורשטאט". המורים מתמנים מבין בוגרי בתי־הספר התיכוניים (אפרים שוורצמאן, חנה לויט, רייזל כגן, חוליק צימרמאן ועוד). בבית הספר הפולני הורשו להמשיך בעבודתם המורים הפולניים, שנשארו בעיר.

החיים בעיר מתחילים להתייצב. ברור לכל, כי לא יהיו אלו חיי רווחה וכי יבואו זמנים קשים, אך הכול מאושרים, כי ניצלו ממוראות המלחמה ומכיבוש גרמני. היחסים בין ברית־המועצות וגרמניה הנאצית הם טובים. מסתבר לכול, כי המצב יישאר ,,סטאטוס קוו" למשך תקופה ארוכה וכי המלחמה בשביל חלק זה של פולין נסתיימה. רוב האוכלוסיה מסתגל לתנאים החדשים.

רק מעטים אינם יכולים להשלים עם המצב החדש. הם מחפשים דרך לצאת את גבולות המדינה ולהגיע ארצה. בין המעטים האלו: האחים שפראך, היוצאים לגבול הרומני, נאסרים שם ונשלחים לסיביר ורק שנים אחרי הקמת מדינת ישראל מגיעים ארצה. גם אני בלווית מוטי גליידר, יוצא בחשאי את העיר ומגיע בחודש דצמבר 1939 לוילנה, שהפכה מקום מקלט לנוער ציוני־חלוצי מכל הזרמים. רק בודדים מהורוכוב הגיעו אז לוילנה: לאה פיש, שלא עלה בידה לצאת את וילנה, אבל אירגנה את עלייתם של רבים מחבריה לתנועה, והמורה מיטאבסקי, שהיה בין אלו שהצליחו לצאת דרך רוסיה לארץ.

בפברואר 1941 אני מצליח לצאת את וילנה ודרך מוסקבה, אודיסה, טורקיה — מגיע ארצה.

רק ארכה של שנה וחצי ניתנה לעיירתנו הורוכוב, ואז באה פלישת הנאצים לברית־המועצות ואתה הקץ המר של העיירה על יהודיה.

נהריה

השלטון הרוסי בראשית המלחמה

כשנכנסו הרוסים לעירנו, קיבלה אותם האוכלוסייה היהודית בהתלהבות.

עד שנכנסו הרוסים היתה העיר ללא שלטון. מחשש שהאוקראינים ישתמשו בהזדמנות לפרוע פרעות, התארגן קומיטט, שהפעיל בו היה מוליה ברגמאן. פורסמו כרוזים שקראו להתייצב לשמירה. רוב הצעירים נענו ויצאו למשמרות. מוליה ברגמאן היה בראש המיליציה.

עם כניסת הרוסים — פגשה אותם המיליציה בפרבר העיר. רוב הרוסים היו קוזאקים. רבים מהם התידדו אתנו וסיפרו שרוסיה עשירה בכל, החיים בה טובים, וכל אדם יכול לשלוח את ילדיו ללמוד בבתי־ספר גבוהים. הכול שמחו לבואם.

החיים נמשכו כך שנתיים. יהודים אחדים קיבלו תפקידים, נפתח באנק סובייטי, התחילו לארגן קואופרא־טיבים של בעלי מלאכה.

אני נחשבתי לפרוליטארי, בן לאב בעל מלאכה, חייט. נשלחתי לקורס בלבוב. כשחזרתי — התחלתי לעבוד בבאנק. היהודים שהיו במפלגה הקומוניסטית, השתדלו ששום יהודי לא יסבול. בסוף לא היה הדבר לטובתם של היהודים, כי אלה שהוגלו — לפחות ניצלו ונשארו רובם בחיים. כל הקומוניסטים שסבלו בזמן שלטון הפולנים ושנאסרו, שוחררו עם התמוטטות השלטון הפולני, ועכשיו קיבלו תפקידים לזמן קצר. אלה מהם שנחשדו כטרוצקיס־טים — הועמדו למשפט והוגלו.

עם פרוץ המלחמה בין הגרמנים והרוסים (ביוני 1941), עזבו את העיר. יחד אתי, יענקל קצב ושלמה איינבינדר. מוליה ברגמאן הועמד למשפט, נכלא בבית הסוהר בהורוכוב, אחר־כך הוגלה לרוסיה הרחוקה, ואין יודע את סופו.

חיפה

אהרון גרייבר

יום בגיטו הורוכוב

היה זה בשנת 1942. יהודי הורוכוב היו כבר כלואים זמן מה בגיטו. הרעב שרר בכל בית יהודי. בעצם, רבים מאוד סבלו חרפת רעב גוז לפני הקמת הגיטו, אולם קודם לא היה המצב כרוך בסכנת נפשות, כי התנועה היתה פחות או יותר חפשית וכל אחד יכול היה להוציא משהו מחפצי הבית ולהחליפו אצל הגויים במעט קמח, תפוחי אדמה, גריסים. עם כליאת היהודים בגיטו השתנה המצב באופן יסודי. הקשר עם הגויים נותק לגמרי. על שער הגיטו הופקדה שמירה אוקראינית קפדנית. מותרת היתה רק היציאה לעבודה.

כניסה לגיטו

באותם ימים העבירו הגרמנים לסאדוב (כפר ליד טורצ׳ין, בלב יערות) קבוצה של 40 איש לעבודה בהסרת קליפות מהעצים, חומר שהיו משתמשים בו הבורסקים.

באחד מימי ראשון בשבוע נפגשתי עם קבוצה מהם, שקיבלה חופשה קצרה, ביניהם הורביץ, יונה דיק־שטין, בלאכמאן, פלום, ראדלר, טפר ועוד. מפיהם שמעתי על מצב היהודים בגיטו, בתוכם גם בני משפחתנו: הסבתא לאה גלטר („די אסטשיוער״) עם בתה ונכדיה. הגברים נתפסו על־ידי הגרמנים עוד בתחילת 1941. מצבם הכלכלי של הנשארים היה בכי רע. אז החליט אבא ז״ל, ששלוחי מצווה אינם ניזוקין, וחובה עלינו להגיע לגיטו עם קצת אוכל.

התחיל ויכוח: מי ילך, מי מאושר וקלסתר פניו הוא כשל גויה? מבין אחיותי נפסלתי מיד מחמת שערותי המקורזלות. אולם לאחר שלקחו בחשבון, שאני מכירה היטב את הסביבה, וביחוד את העיר וסימטאותיה, הוחלט שאני ואחי יהודה נלך.

התחפשתי בסינר וחולצה רקומים ומטפחת גדולה להסתיר את הפנים. בבוקר השכם יצאנו לדרך. בשעה 9 בערך הגענו העירה. כאב הלב כשעברנו את כל סקובלקי וה„פארשטאט״ עד לגשר ולא פגשנו אף יהודי. אחרי הגשר, מצד שמאל, היה הגיטו לאנשים חסרי־מקצוע. לשם היה עלי להגיע. למזלנו היו חוזרים באותה שעה אלו שיצאו לשאוב מים מחוץ לגיטו. אתם יחד הסתננו לתוך הגיטו.

רק עברתי את השער, הסתערו עלינו נשים וילדים: „קומוניו (דודה), מה יש לך למכור? בואו ונחליף״. הסירותי מהר את המטפחת, הדבקתי את הטלאי הצהוב והתחננתי לפניהם: „עזבוני, יהודיה אני כמוכם. אנא הובילוני לבית סבתא״. אחת התנדבה והביאה אותי לבית פפר, מול ביתו של בנימין החייט. שם, בבית של שני חדרים, גרו 3—4 משפחות. בחדר הראשון פגשתי לשמחתי את דודי משה דיקשטיין מחולנוב ועוד משפחה מכפר סמוך, ובחדר השני — את הסבתא, בתה ונכדיה.

תנאי החיים

הזמן הקצר שעשיתי בגיטו הספיק כדי שאתבונן ואראה את המתרחש בו. הצפיפות בבתים היתה איומה. ליהודי הורוכוב נוספו יהודי הכפרים, והשטח שהוקצה להם — היה צר מלהכיל את כולם. בחדר אחד שכבו שתי משפחות. המיטות והדרגשים תפסו את רוב שטח החדר. בחלק זה של הגיטו נמצאו אנשים בלתי־פרודוקטיביים (כלומר, שלא עבדו ולא היה להם מקצוע), לכן היה מצבם גרוע ממצבם של אנשי הגיטו השני. בעיקר היו אלה אנשים מבוגרים וילדים.

עם רדת החשיכה נשתתקו החיים לגמרי. מאור לא היה. נפט או נרות לא היו בנמצא לקנייה. לאחדים, מאושרים, היתה מנורה פרימיטיבית, מורכבת מבקבוק קטן, שבו קצת שומן, ופתיל של צמר־גפן היה דולק ומאיר באור קלוש (נקרא בפי אנשי הגיטו „דאס קאניצל״). כל התושבים ישבו בבתיהם ולא יצאו החוצה.

מאושרים אחדים, שהצליחו להשיג קצת תבואה, ישבו בלילות וטחנו את הגרעינים לקמח במכשיר פשוט, שנקרא בפי האנשים „ז׳ורנה״. גם אצל הדוד היתה טחנת יד, שטחנה במשך לילה 10 ק״ג גרעינים — לקמח או לגריסים. הטחנה היתה מורכבת משתי חתיכות פח עגולות ומחוררות. עיגול פח אחד הוצמד לספסל ועליו העיגול השני. בחלל שבין פח אחד לשני נשפכו הגרעינים. לפח אחד היתה ידית, שאותה סובבו לכאן ולכאן. הגרעינים נשחקו בין שני הפחים ונתפוררו לפירורים קטנים. כך הפכו הגרעינים לקמח עבה או לגריסים.

אשליות

למחרת בבוקר ביקרתי אצל מכרים וחברות. נפגשתי עם יוכבד שוורצאפל, שהיתה עסוקה בטיפול

משפחת דיקשטיין

למטה (מימין): משה דיקשטיין, שלמה דיקשטיין, אסתר דיקשטיין; למעלה: טובה וואלאך, דוד דיקשטיין, מרים שלזינגר.

בתינוקה. היא סיפרה לי בשמחה רבה, שבעלה ברוסיה, ויש לה תקווה שיחזור בריא ושלם. בביתה פגשתי גם את נ ע מ י ה א ב ל, שעבדה בבית חרושת לסריגת סוודרים, כפפות וגרבי־צמר בשביל החיילים הגרמניים. בית־החרושת הוקם בגיטו, ורוב הנוער עבד בו. תקוותה היחידה היתה, שיחול מפנה מהיר במלחמה, ופני הדברים ישתנו. כעבור זמן־מה שמעתי, שהתייאשה מתקוותה זו ואיבדה את עצמה לדעת.

הדיכאון וההשפלה הורגשו בכול. החיים נראו עצובים מאוד. הדבר היחידי שהביא עוד את האנשים להתעוררות, היתה האמונה באיזה גואל ובישועה שתבוא בדרך בלתי ברורה. שמועות שונות היו מנת חלקם של תושבי הגיטו. אנשים שלפני המלחמה היו רחוקים מן הדת, הפכו למקובלים וחישבו את הקץ. הם הוכיחו באותות ובמופתים, שלפי המרומז בתורה יתרחש כעבור חודש נס ותבוא הגאולה. היו שסמכו על עזרת העמים הנאורים, שודאי יפציצו את הגרמנים ועל-ידי זה יבואו השיחרור והישועה. אחרים התנחמו בכך, שהמצב בגיטו הוא עוד נסבל.

הם לא הסיקו שום מסקנות אפילו לאחר רצח כל צועני הסביבה. יום אחד אספו הגרמנים את כל הצוענים לכפר בסביבת הורוכוב. במשך היום ניגנה תזמורתם להנאתם של הגרמנים, שהעמידו פני מתארחים. רק בבוקר השכם הקיפו אותם הגרמנים מכל הצדדים ורצחו את כולם, כולל ילדים ונשים. יהודי הורוכוב, שחפרו את הבורות וקברו את המתים התנחמו, שאינם שייכים לעם הצועני, בלי להשיג שגורל דומה צפוי גם להם.

בעזבי את הגיטו ובהפרדי מן הקרובים והיקרים היתה לי ההרגשה, שעל אף כל הצרות שעברו עליהם לא איבדו את צלם האדם. רק הייאוש הגדול שהתחיל להתפשט בגיטו, נטל מהם את כוח הרצון.

הרצליה **יהודית שווארצמאן**

בגיטו עד היום המר

ש ל ט ו ן ה ס ו ב י י ט י ם ב כ פ ר

כשהסוביטים נכנסו להורוכוב, גרתי בכפר חולנוב. האוקראינים שבכפר בזזו את אחוזתו של הגראף ק ר א - ס י צ ק י, שברח ברגל לפולין ולקח אתו רק את כספו. (אחר המלחמה פגשתיו בקרקוב, מסובב בשווקים ומוכר סיגריות. הוא ביקש ממני, שלא אספר עליו שהוא היה גראף).

באחוזתו הוקמה מסעדה. הרוסים חילקו את הפרות והסוסים לאיכרים העניים שבכפר. את הורי רצו הרוסים להגלות מפני שנחשבו לעשירים והיו להם עסקים עם הגראף. דיברנו על לבו של ראש הכפר ושכנענו אותו. הוא מסר לנו 3 הקטארים אדמה. הוחלנו לעבוד בחקלאות.

ר צ ח ה ־ 300

כך עבדנו עד שנכנסו הגרמנים. בימים הראשונים לבואם שררה בהלה גדולה. הגויים פגשו את הגרמנים בלחם ומים. כל הגויים קיבלו נשק והתפארו שהזמן פועל לטובתם והם ינקמו ביהודים. דודי, י ו ס ף כ ה ן, שהיה אצל הסובייטים מזכיר בית המשרפות ללבנים. נאסר יחד עם

300 היהודים הראשונים שנתפסו ונהרגו ביער („ראבינה״). אנחנו הועברנו לגיטו של הורוכוב. היינו 20 נפשות, שגורשו מהכפר ללא לחם.

מזון ומצות

בתוך הגיטו הוקם מטבח ציבורי, שחולקו בו כל יום 140 גרם לחם לאדם. רעבנו לא מעט.

אני עבדתי ב„ארטל״ לנעלי עץ. הייתי מביא לבית המלאכה בגדים שלנו לשם חילופין במזון אצל הגויים. בעד חליפה הם נתנו לי 2 דליים תפוחי־אדמה ו־5 ק״ג קמח. הוצאתי את המזון הזה מבית המלאכה בגניבה על־ידי זה שקשרתי את קצות השרוולים של החולצה והכנסתי לתוכם את המזון. כך עברתי את הביקורת של האוקראינים בשער של בית המלאכה. בבית שמחו מאוד לקבל את האספקה. אבא הכניס כמה תפוחי־אדמה לתוך שקיק טליתו, הביא אותם לבית הכנסת וחילק בין המתפללים.

שבועות אחדים לפני פסח ניגשנו לאפיית מצות. כל אחד הביא קמח שצבר וחסך במשך הזמן. אבי היה האופה, והאפייה התקיימה בביתנו. פעם בשעת האפייה צץ לפתע שוטר. הכניסו אותו לחדר שני, שיחדוהו בכסף ובבגדים, והוא הסתלק ולא הלשין עלינו.

קרה שאחת הנשים, אשתו של בנימין שניצר, לקחה עוף אצל „גויה״. פתאום בא שוטר גרמני ותפס אותה בשעת מעשה. הגויה סיפרה לו, שיהודיה קנתה אצלה עוף ולא שילמה לה. האשה נאסרה ונורתה במקום. אחר כך בא קרבן שני: על שלמה ראדלר אוקראינים הלשינו בפני המשטרה הגרמנית, שהוא אמר שסופם המר יגיע. הגרמנים אספו את כל המשפחה וכולם נורו בבית הקברות הנוצרי.*

אחר זמן־מה נצטוו היהודים לשרוף את ספרי התורה. המפקד הגרמני בא אל בית הכנסת, שהיה סגור, השליך פגיון לדלת — ולא נתקע. כן עשה בפעם שניה. בפעם השלישית — כשהפגיון נתקע, ציווה לפתוח את הדלתות, להוציא את ספרי התורה, ולשרוף אותם. ביחוד הקפיד שמלאכה זו תיעשה על־ידי הזקנים.

יום האקציה

כשהגיע יום ה„אקציה״ הביאו הגרמנים אוטומובילים ועגלות. היהודים פנו אל בא־כוחם, הרשל צימרמאן, ושאלו לפשר הדבר. בשבת בבוקר בא צימרמאן לבית המלאכה והכריז, שהכל אבוד ושכל אחד ידאג לעצמו. נפגשתי עם יונה זוטלר והחלטנו להימלט. כדי שאפשר יהיה לצאת את הגיטו — נערוך התנגדות בנשק שבידינו. סיפרנו על כך להרשל צימרמאן. הוא יעץ לנו לא לעשות כן, כי אין לדעת את הסוף, אולי בכל זאת יישאר חלק מן היהודים בחיים — ואסור לסכן.

הושפענו מדבריו והחלטנו להתגנב מתוך הגיטו. במוצאי שבת צלחנו את האגם לכפר סקובלקי, ומשם — ליער שליד הכפר סאדוב. שם פגשנו את פסיה קריגר ואת האחיות נחמה ואסתר שטריקר וכמה מאות יהודים מהסביבה. שם פגשנו גם את בת השוחט מלוקאץ׳, כשהיא ערומה לגמרי. נתתי לה זוג מכנסים שלי ואנשים אחרים נתנו לה ממלבושיהם.

אלה שבאו ליער אחרינו סיפרו, שמפקד העיר, שהרשל צימרמאן עמד אתו בקשרים, בא באותו בוקר לביתו של צימרמאן ואמר לו: „אעשה חסד אתך ולא אתן שחזירים אלה יהרגו אותך, אני אהרוג אותך במו ידי״ — וירה בו. מרגע זה התחילו להעלות למכוניות את כל תושבי העיר היהודים והובילו אותם בדרך לכפר צוֹייאַב, שם היו כבר בורות חפורים.

שם נורו היהודים ונקברו.

תל־אביב **שלמה דיקשטיין**

* ר׳ לעיל ברשימתה של מרים ברגר גירסה שונה במקצת.

הילד ראה הכל

ימים מספר לאחר שהגרמנים כבשו את הורוכוב (ביוני 1941) נערך מצוד ונתפסו 300 איש, מרביתם צעירים. הם הובלו אל היער, בדרך לכפר צוֹייאַב. הגרמנים פקדו עליהם לחפור בורות. בסיימם את מלאכת החפירה נצטוו להתפשט ולאחר מכן נורו כולם ונקברו בבורות שחפרו במו ידיהם...

אחר השיירה שהלכה אל בורות המוות רצו מספר נערים אוקראינים, וביניהם ילד יהודי בן עשר וחצי, ששמו היה יצחק מייזליש. אביו, יוסף, היה בין המובלים. כאשר חפרו הנידונים את הבורות, טיפס הילד על עץ וראה את כל אשר ארע במקום.

הילד חזר לביתו, הסתגר בשתיקתו ולא סיפר דבר. בינתים הפיצו הגרמנים שמועה בעיר, שהם שלחו את האנשים לעבודה. הובאו אפילו מכתבים בשמם של האנשים — לשם הוכחה שהם חיים ועובדים אי־שם. הנשים וההורים היו אכולי ספקות. בכל זאת עוד האמינו וקיוו... בני המשפחות צמו והתפללו לשלום יקיריהם...

יצחק, בראותו את אמו צמה ומתפללת לשלום אביו — סיפר לה את אשר ראו עיניו ביום המר ההוא. תחילה לא האמינו לסיפורו של הילד, אך לאחר שיצחק חזר ואמר כי אמת סיפורו, כי ראה הכל במו עיניו, הלכו עמו כמה מקרובי המשפחה למקום הרצח, כדי להיווכח אם אמת בפיו.

בהגיעם למקום הפורענות החלו לחפור באדמה, ומה רבתה החלחלה כאשר מצאו מספר זוגות גרביים, שקרובי משפחות הנרצחים הכירום...

כך נוכחו לדעת, כי אכן אמת דיבר הילד...

תל־אביב **נחמה ואסתר שטריקר**

סוניה טסלר־ז׳ירוף / רודפי לא השיגוני

בטרם שואה

שמי סוניה ז׳ירוף (לפנים שרה טסלר). נולדתי בכפר מארקוביץ׳, המרוחק שנים וחצי קילומטרים מהורוכוב. שם הורי היה יעקב ויהודית. היו לי ארבעה אחים: הרש, חיים, יוסף ובנימין, ואחות אחת. היא היתה הצעירה בכולנו. שמה היה אסתר. בשעת ההשמדה היתה בת שבע עשרה. גמרתי את בית־הספר הממשלתי בהורוכוב. שני אחי הגדולים התחתנו והשתכנו בהורוכוב. ב־1936 יצאתי להכשרה ונפגשתי שם עם משה וידרה מהעיר קובל. הוא היה מפקד הקיבוץ. החלטנו לנסוע יחד, בסרטיפיקאט אחד, לארץ. ב־1938 נסענו שנינו לוורשה לעשות את כל ההכנות הדרושות לנסיעתנו ארצה. אז הגיעו לשם צעירים רבים שנמלטו מגרמניה. באסיפה שערכנו אז, הוחלט לתת את כל הסרטיפיקאטים לפליטים מגרמניה הואיל ולנו היה עוד לפי שעה בית לחזור אליו.

בינואר 1939 התחתנו. השתכנו בהורוכוב, ברחוב פילסודסקי 8.

בנובמבר 1939 נולדה לנו בת שקראנו אותה פוליה.

בספטמבר 1939, כשפרצה המלחמה, באו הרוסים. שני אחי ובעלי נקראו להתגייס לצבא הרוסי וצורפו לגדוד, שחנה 30 קילומטר מעירנו, על גבול רוסיה וגרמניה.

רציחת בעלי

ב־1941, כשפרצה המלחמה בין גרמניה לרוסיה, נשבו שני אחי ובעלי. הגרמנים הבדילו את היהודים משאר השבויים. היהודים חויבו לענוד סרט לבן עם מגן דוד.

את השבויים היהודים הריצו ברגל לפי מהירות דהירתם של הסוסים, שהנאצים רכבו עליהם, או האוטומובילים שנסעו בהם. אחד השבויים נפל מיד ונורה, בעלי נורה השני. לאחר שראה את המצב, הוא התחיל לברוח בשעה שהריצו אותם דרך יער. הגרמנים ירו בו והרגוהו. המשטרה האוקראינית הוציאה יהודים מהכפר הסמוך לקבור אותו. הקוברים הסירו ממנו את הסרט, לקחו את ארנקו, והביאו כל זאת לרב העיר בהורוכוב. הרב מסר הכל להורי, והם הסתירו את הידיעה ממני שישה שבועות עד שנוצריה אחת, ידידתי, פלטה אילו מלים בפני, שהרב יודע משהו על אודות בעלי.

כשבאתי לרב סיפר לי הכל, בלי שידע שאני אשת ההרוג.

כל יום צצו גזירות חדשות, כך שחשבתי שבעלי הוא מאושר, שהוא כבר מחוץ למצב זה.

מועצת היהודים ועבודה בשביל הגרמנים

בדיוק לפני החגים, בשנת 1941, הוקם הגיטו ונתמנתה מועצת היהודים. בכך הכריחו הגרמנים את היהודים שהם יהיו המציקים לאחיהם. האוכל שקיבלנו הספיק בקושי לכחייתנו. כל יום שני וחמישי קרא הרב את העדה לתענית, ואחרי כל יום צום באו גזירות חדשות. היהודים השתדלו לעבוד והקימו סדנאות ובתי מלאכה. את בעלי המקצוע כינו

„יהודים מועילים". הללו קיבלו פת לחם נוספת. הגרמנים אמרו, שאת אלה לא ישמידו.

נכנסתי לעבוד בתפירה בבית מלאכה. מצבי היה לא רע. עמדתי בקשר עם נוצרים, שהביאו חומר לעבודה ובתוך הבד החביאו מדי פעם פרוסת לחם, ביצה וכדומה. פעמים רבות הייתי לוקחת את ילדתי אתי לעבודה, ולפעמים השארתי אותה אצל אמא, שהיתה אז בגיטו. אני עצמי גרתי בבית אחד עם עוד משפחות, שרבות מהן היו נפוחות רעב. זכורני מקרה מיוחד: שכנה אחת ביקשה ממני אם ביכולתי לחסוך מצרכי־מזון בשביל בחורה חולת־לב. הנערה היתה מברסטצ'קו, ובעת שפרצה המלחמה היתה בדרכה לארץ ישראל. היא נשארה בגיטו בהורוכוב, חלושה וחסרת כל. שמה היה אָ נ צ י. היא היתה חולה, בודדה, שתי רגליה נפוחות, ללא מזון כלשהו. לעיתים תכופות באתי לבקרה והתחלקתי אתה באוכל, שגנבתי והסתרתי על גופי. לו המשטרה היתה תופסת אותי בכך — היו יורים בי.

ענדתי סרט ירוק על זרועי, ועל בגדי — מלפנים ומאחור — היו תפורים טלאים צהובים. היהודים הבלתי מועילים נשאו על בגדיהם רק טלאי צהוב והובלו לעבודה בליווי משמר של המשטרה. בעונת החורף, כשחסרה תעסוקה בשביל היהודים הבלתי מועילים, הכניסו אותם הגרמנים לתוך הנהר שמחוץ לעיר, והשאירו אותם במים כל היום עד הערב.

המפקד היה תמיד שואל את מועצת היהודים כמה מהיהודים מתו. כל הזמן צעק, שאין זה די. מדי פעם היה ממציא תחבולות חדשות לעינויים. את התמונה הבאה לא אשכח לעולם: באחד מימי שישי, בלכתי מהגיטו לעבודה, פגשתי בדרכי שני ילדים, בני 5—6 או 6—7, שהתגוללו בשלולית דם ובידיהם שני גלילי חוטים ושני תפוחי אדמה. פחדתי לגשת אליהם, הילדים נורו מפני שיצאו את הגיטו ורצו להחליף חוטים בתפוחי אדמה.

באחד הערבים, שמעתי צעקות איומות. אלה היו צעקותיה של אמא לארבעה ילדים, שבעלה הוצא להורג מזמן על־ידי הגסטאפו. היא החליפה דבר־מה דרך גדר התייל עם נוצריה. המשטרה הגרמנית הרגישה בזה וציוותה להביא מיד את האשה. אם לאו — אימו לירות בעשרת היהודים הראשונים.

המשטרה של מועצת היהודים מצאה אותה והובילה אותה לגיסטאפו, ובדרך היא כה זעקה.

נחמתנו היחידה היתה, שהכול היו שווים בסבל.

נסיונות של התנגדות

מיום ליום נעשה רע יותר. בגלל עבודתי בבית המלאכה באתי במגע עם אנשים שמחוץ לגיטו וידעתי מה שמכינים לנו. שמענו, שבעיירות הסמוכות לוקאץ', סוויניוך ועוד, נחפרו בורות קבורה להמונים. היה לי חבר, ב ן - צ י ו ן ל א ק ר י ץ, שהסתתר מפני הגיסטאפו, דיברתי אתו על אודות מצבנו. ידענו את המצב לאשורו. אחרים לא רצו להאמין והתנחמו במעשיות שוא.

באחד הערבים בא בן־ציון אלי, הזמנו כמה אנשים צעירים ושוחחנו בינינו כיצד לא ללכת כצאן לטבח, ללא התנגדות, לכל הפחות נערוף בגרזן או נתקע סכין בנאצי הראשון שיפתח את הדלת לקחת אותנו להשמדה. החלטנו לאגור נפט ולשרוף את הגיטו, ובכך לתת הזדמנות לאנשים לברוח. האנשים בחדרים הסמוכים, שהקשיבו לשיחותינו על תכניות אלה, פרצו לחדרנו עם גרזנים וסכינים ואימו עלינו, שיחתכו אותנו לחתיכות אם נעיז לעשות כן, כי בגלל אנשים כמונו הורגים הנאצים את היהודים ביתר הגיטאות. הם סיפרו זאת גם להורי. בין השאר טענו, שרוב האנשים חפרו „בונקרים" בתקווה שיוכלו להסתתר בהם. אם אנו נשרוף את הגיטו — הם יישרפו וייחנקו בתוך מיסתוריהם. אולם אנשים אלה שבנו את בורות המחבוא הכינו קברים לעצמם.

המוות התקרב. סופר לי, שמכינים קברים בשבילנו ליד בית המשרפות ללבנים („צגלניה") שמחוץ לעיר.

בארובת עשן

בספטמבר, בעת שהייתי בעבודה, פרצה המשטרה לבית המלאכה והוציאה ממנו את כל העובדים. אני ועוד אשה אחת עלינו אל עליית הגג. היא נשארה שם ואני עברתי לצד השני של הבית, גרו בו נוצרים. נכנסתי למחסן. שם היה בית כיסא ובור בלתי מכוסה. משפתח שוטר את הדלת, נבהלתי ונפלתי בלי הכרה לתוך הבור. אנשי הבית הנוצרים חשבוני למתה והוציאו אותי מן הבור בקילשון. התעוררתי והתחלתי להתעטש בלי הרף ולפלוט את הצואה שחדרה לאפי, עד שכולם לוכלכו מכף רגל ועד ראש. התחלתי לרוץ. השוטר בחל לגעת בי, המטונפת, ולירות בתוך העיר — לא היתה לו רשות. בכוחות על־אנושיים פרצתי את דלת בית המלאכה וסגרתי אותה מבפנים. צעקתי: הורגים, דם רב נשפך! באה האשה שנמלטה אתי יחד ואמרה לי שלא אצעק, כי אם לא — ימצאו אותי ויהרגוני. התפשטתי ערומה כולי, זחלתי לתוך ארובת העשן והסתתרתי

בשטח הצר שבין הארובה הפנימית לחיצונית, שאפילו חתול לא יכול לעבור בו. כעבור רגעים אחדים באו שוטרים לבית, חיטטו בכל פינה, פירקו את העלייה, דקרו בפגיונותיהם בארובה — ואני שכבתי ללא זיע על גבי שברי הלבנים החדים. לבסוף מצאו את האשה שהסתתרה בבית, לקחוה עמם והלכו.

לאחר שעות אחדות של שכיבה כזאת, קמתי ממקומי הצר, נקיתי את גופי מצרורות הלבנים ונשארתי לשכב בעלייה הפתוחה. נרדמתי ובחלומי הופיע בעלי משה המת וכאילו אמר לי: קומי ונוסי מכאן, עוד מעט יאיר היום וימצאו אותך.

חיפושי מקלט

כשפקחתי את עיני מצאתי את עצמי יושבת בעלייה ללא גג, כי המשטרה פירקה אותו. נכנסתי לבית המלאכה, לבשתי שמלה ויצאתי לרחוב. שמעתי יריות. ראיתי שהגיטו כולו מואר. כשהגעתי לתוך העיר, התחיל היום להאיר. הנוצרים קיבלו צו שלא לצאת את פתח ביתם שלושה ימים רצופים. אם נראה אדם בעיר יכול היה להיות רק יהודי.

יצאתי את העיר. סרתי מדרך המלך והלכתי לאורך שפת הנהר. שוטרים אוקראינים רכבו על אפניהם מכפריהם העירה כדי לפעול עם הגרמנים בהשמדת היהודים. הם לא יכלו להגיע אלי באפניהם בשבילי העפר שליד הנהר. נעצרתי, כאילו בדעתי לכבס דבר מה בנהר, עד שהתרחקו.

הלכתי למכרה אוקראינית וידידה טובה שלי. היא נתנה לי להיכנס לביתה, אבל לא יכלה לשאת את ריח הצואה שנודף ממני ואת מראה שערותי שהיו מלוכלכות בצואה. היא הביאה בשבילי לרחיצה שוקת וכעשר דליי מים. לאחר מכן הגישה משהו לאכול. כשהחשיך אמרה לי לגשת לנהר ולהוסיף להתרחץ. ישבתי אצלה כמה ימים באורווה.

הימים נעשו עוד יותר קשים. אפילו האיכרים הטובים לא האמינו, שיש לי איזה סיכוי להישאר בחיים. השלטונות הזהירו את האיכרים, שאם מי מהם יתן פת לחם ליהודי — ייהרג יחד עם היהודי. ידידתי הנוצרית פחדה ואמרה לי להסתלק מביתה.

הלכתי לידידה נוצרית שניה בכפר מארקוביץ׳. היא הכניסה אותי לביתה והאכילה אותי, אך לא יכולתי להישאר אצלה.

היתה לי ידידה נוצרית, בת הכת הדתית של השטונ־דיסטים.* לפני לכתי לגיטו מסרתי לידידה זו את כל חפצי הטובים ואמרתי לה, שאם אשאר בחיים — ארצה לקבל חלק מהחפצים בחזרה, אבל חלק הארי יהיה לה. הלכתי אליה, נכנסתי לאסם והופעתי בפניה ברגע שנכנסה לתוכו.

כל המשפחה מזדמנת יחד

בלילה השני שמעתי מישהו פותח את הדלת. התחל־חלתי. זו היתה אחותי אסתר. בזמנו אמרתי לה, שאם תהיה לי אפשרות בריחה — אברח לידידה זו ועליה יהיה לחפשני אצלה. מרוב שמחה התבלבלתי והתחלתי לצעוק. מיד התאוששתי, ושתינו התחלנו לנדוד מאסם לאסם. בלילות היינו יוצאות לחפש מצרכי־אוכל. בעלי האסמים לא ידעו אפילו, שאנו אצלם. פעם אחת הלכנו לבקש אוכל אצל איכר מכר. כשדפקנו על חלונו, והוא ראה אותנו, נזדעזע מרוב פחד ואמר לנו: הוריכם מסתתרים אצלי זה שבועיים בערימת קש. קשה לתאר את הפגישה עם הורינו. האיכר לא הירשה לנו להישאר אצלו בתוך ערימת הקש, אבל נשארנו שם שלא בידיעתו ואכלנו מן המזון שנתן להורים.

כל הזמן שאלתי את הורי היכן ילדי ומה קרה להם. עד שאבי, בדמעות בעיניו, סיפר לי את אשר קרה. ההורים יחד עם הילדים נכנסו לתוך מקלט מתחת לבנין בלתי גמור. שם היו עוד אנשים. לאחר כמה ימי רעב פרץ הילד בבכי מר. המסתתרים באותו בונקר דחפו את ראש ילדי לתוך שלולית של מים עד שנחנק. ההורים לא יכלו עוד להישאר במקלט זה והחליטו לצאת ולמסור את עצמם בידי רודפיהם. אך הם הצליחו לצאת את העיר בלילה והגיעו לכפר מארקוביץ׳, מקום שגרו בו קודם והיו להם בו הרבה ידידים.

חדשיים היינו יחד עם ההורים. לא אשכח לעולם מקרה כשאמא ראתה חזיר שותה מים ליד הבאר. היא אמרה: מדוע אין נשמתי יכולה להתגלגל בחזיר כדי שאוכל לשתות מים לרוויה. מצוקת הרעב לא היתה כה קשה כמו הצימאון.

נדדנו ממקום למקום. פעם באנו לבקש לחם אצל שכננו, איכר פולני. הוא הסכים להחזיק את ההורים שלנו באסם, אבל אנו היינו ארבעה אנשים, וזה היה יותר מדי בשבילו. הבאנו אליו את הורינו ושכחנו שהשגנו בשבילם מקום. לאחר כמה שבועות נכנסנו שתינו, אחותי ואני, לתוך

* כת דתית קרובה לבאפטיסטים, שבהשפעת כוהן דת ומתיישבים גרמניים עשתה נפשות, במחצית השנייה של המאה ה־19, בקרב האיכרים והפועלים החקלאיים באוקראינה. השם — בלשון „שטונדה" (שעה) — שעת תפילה והתבוננות, שהיתה מסימני הכת.

מרתף, של פולני מכיר שלנו. המרתף היה לא רחוק מביתו. ישבנו שם ואכלנו תפוחי אדמה ובצלים שהיו בו. באחד הימים בא הפולני לקחת תפוחי אדמה ומצא אותנו. הוא היה אדם הגון מאוד. הוא הביא לנו קצת קש לשכב וקצת אוכל. משפחתו לא ידעה מזה. הוא הרשה לנו לשהות במרתף שבועות אחדים. פעם, כשראה חיילים גרמנים באים אל הכפר, נבהל וציווה עלינו לעזוב את המרתף, כי — לפי דבריו — יריחו הנאצים שבביתו נמצאים יהודים, כיוון שליהודים ריח מיוחד כמו לדגים מלוחים. הוא הרשה לנו להישאר עד שהחשיך.

באותו לילה, טרם שעזבנו את המרתף, נכנס מישהו למרתף ולקח תפוחי אדמה ובצלים, היה זה אחי חיים. אשתו מתה בגיטו. גם ילדו היה כבר בין המתים. הוא נמלט ליער, שם פגש ילדה, בת 14, מברסטצ׳קו, הביא אותה אתו לכפר, השאיר אותה במחבוא ובעצמו הלך לחפש מזון. אין מלים לתאר את שמחתנו. אחר־כך היינו יחד זמן ממושך ומדי פעם בפעם היינו הולכים לראות את הורינו במקום מחבואם.

כליונה של המשפחה

בפברואר 1943 שמענו, שהורינו הלכו לאיזה מקום, ובינתיים האיר היום. הרגיש בהם גוי, שהיה לפנים ידידנו הטוב ועכשיו נעשה בעל תפקיד אצל הנאצים. הוא עקב אחרי הורי בשלג כשהוא רוכב על סוס. נקל היה לגלות את עקבות רגליהם היחפות. הוא מצא אותם יושבים ערומים ויחפים והוביל אותם העירה אל הגרמנים — למוות.

חדשות אלה שברו ׳את כולנו. הם היום, ומחר — אנחנו...

ב־1943 התפלגו האוקראינים למפלגות שונות: בנדרובצים, בולבובצים ווולאסובצים — כולן נגד היהודים וכן אחת נגד רעותה ונגד הפולנים. מלחמות הדדיות אלה גרמו לכך, שהורי אבדו את מקום מחבואם, כי הפולני שהסתיר אותם נאסר, והם נאלצו לנטוש את המקום, וכך מצא אותם המוות.

אני, אחותי, אחי והילדה מברסטצ׳קו, ארבעתנו היינו כל הקיץ של שנת 1943 בכפר פולני. חיינו לא רע. בלילות היינו מסתתרים יחד עם הפולנים, שהבנדרובצים היו מתנפלים עליהם. בלילות היו הבנדרובצים מתנפלים על הגרמנים, שודדים את נשקם והורגים בהם, ובימים היו נכנסים לכפרים פולנים, ואם האיכרים הצעירים לא היו בבית, היו מרכזים את הזקנים והזקנות יחד עם נכדיהם ושורפים אותם. במצב כזה בודאי לא היתה לנו עוד תקווה להישאר בחיים, אבל טוב היה לנו לראות, שכל אלה, שלפני זמן לא רב רק זממו להרע ליהודים, שדדו את רכושם שבגיטו, והשמחה היתה אצלם גדולה מאוד, מסתתרים עתה בפני הבנדרובצים, חייהם תלויים להם מנגד ובתיהם עולים באש יומם ולילה.

מצבנו הורע ביותר כשהפולנים נטשו את הכפר. זה היה באמצע הקיץ. קשה היה אפילו להסתתר באסמים, כי היו ריקים בלי קש להתחבא בתוכו. בימים רבצנו בתוך הקמה, מרוחקים זה מזה, ללא תנועה, בשמש לוהטת — עד שהגיע הלילה. אחי החליט, שנלך אל ידידו בכפר רחוק — מירקוב. הוא היה שם פעם ונתקבל ביחס טוב.

המרחק היה רב. היגענו לכפר מירקוב באמצע הלילה. אני הסתתרתי מאחורי האסם, והם נגשו אל חלון הבית להראות את עצמם בפני הידיד. חכיתי זמן רב. לבסוף החלטתי להיכנס לאסם, כי היה כבר קרוב לזריחת השמש.

בתוך האסם הרגשתי, שאני דורכת על אנשים. מיהרתי לצאת. פרצתי חור בגג של דיר החזירים וזחלתי לתוך עליית הגג. בבוקר, כשבעל המשק נכנס לדיר, התייצבתי לפניו ושאלתיו אם הוא יודע היכן אחי ואחותי והילדה. בתשובה סיפר לי שביתו היה תפוס ע״י בנדרובצים. בשעה שאחי דפק על החלון, פרצו אלה החוצה לתפוס אותו וירו בו, אבל אחי ואחותי והילדה נמלטו בשלום.

איכרים אלה היו טובי לב. הם הביאו לי אוכל והירשו לי להימצא בדיר. שיחק לי המזל, שבעת שדרכתי באסם על האנשים, היו אלה בנדרובצים שישנו ולא התעוררו.

שלושה ימים לאחר מזה בא האיכר אלי וסיפר, שמצא בקמה בשדהו ילדה שותתת דם והביא אותה לביתו. הוא השאיר אותה באסם, כשיחשיך יביא אותה אלי. זאת היתה הילדה מברסטצ׳קו, שלא יכלה לברוח כמו אחי ואחותי, פיגרה אחריהם בודדה ומיואשת, והחליטה לחתוך את עורקי ידיה ולמות. היא איבדה הרבה דם, אבל נשארה בחיים. האיכר הביא אותה אלי וביחד התחבאנו בעליית הדיר. האיכר הביא לנו אוכל ושתייה. כלפי חוץ העמיד פנים כאילו הוא מביא אוכל לכלבו.

באותם הימים רבו השריפות — יומם ולילה. הרבה איכרים, אוהדי הנאצים, שששו לקיצם של היהודים, נהרגו. לי לא היתה שום תקווה להישאר בחיים. התפללתי לראות את קץ הדברים. האוקראינים התנפלו על הפולנים והרגו בהם הרג רב. הם ריטשו את בטנן של נשים פולניות הרות

והוציאו משם את העוברים. האיכר שלנו ראה זאת במו עיניו וסיפר לי על כך.

יום אחד הביא לי האיכר ידיעות על אחי ואחותי. הם נכנסו לכפר הפולני והסתתרו בבתים פנויים. היו שם גני פרי, שסיפקו להם מזון. פעם אחת באו הפולנים בלווית משטרה לאסוף את התבואה והירקות. המשטרה נתקלה באחי, שהתחיל לברוח. ירו אחריו. הוא נהרג ונשאר בשדה, טרף לכלבים.

את אחותי הביאו חיה העירה, האכילו אותה ועינו אותה. היא היתה מאושרת סוף־סוף למות.

חששה של „ידידה"

בזמן שאחותי עוד היתה בחיים, שעה שמצאנו את אבא ואמא מסתתרים אצל כפריים, הלכנו שתינו לחפש אוכל. ערב אחד ניגשנו אל ידידתי מכת השטונדיסטים שבזמנו מסרתי לה את כל חפצי. ביקשתי ממנה פרוסת לחם. היא הזמינה אותי לבוא למחרת, כי אז היא תאפה לחם. באנו למחרת בלילה, דפקנו על החלון, והדלת נפתחה. ידענו תמיד, שמי שרצה לתת לנו משהו, הגיש זאת דרך החלון; אך אם נפתחת הדלת — יש מיד לברוח.

התחלנו לברוח. מישהו תפס אותי בכנף מעילי. השארתי את המעיל בידו וברחתי בחשכת הלילה. את אחותי אבדתי. חזרתי למחבוא, בו הסתתרו הורי.

כשהאיר היום שבה אחותי כשפניה נפוחות וכולה שותתת דם. התברר שהידידה הדתית הזמינה שני גברים, אחד ממכרינו ואחד מהשבויים הרוסיים שהסתתרו בסביבה, הבטיחה להם שתי חליפות של בעלי, שהשארתי אצלה, ובלבד שיתפשו אותנו ויקברו אותנו בבור שכרו בשדה.

היא חששה, שאם אשאר בחיים — אדרוש את חפצי בחזרה.

פחד הנקמה

בוקר אחד בחודש ספטמבר, עם זריחת השמש, העירה אותי הילדה שהיתה אתי. היא קלטה קול יריות. השקפתי החוצה וראיתי שהבית מוקף משטרה. קפצנו מהעלייה והתחלנו לברוח. החלטתי היתה נחושה לרוץ ככל אשר אוכל, אותי לא ישיגו חיה. אחזנו זו ביד זו, אבל הילדה לא יכלה לרוץ אתי. הגעתי לנחל, צלחתי אותו ועליתי לגדה השניה — והכדורים שרקו סביבי. בשדה עמדו גדישי תבואה — רצתי ביניהן. הכדורים הציתו את גדישי התבואה עד שהעשן העלים אותי מעיני רודפי.

נכנסתי למרתף של בית חולים שרוף. שהיתי שם רגעים אחדים ויצאתי שוב כדי לראות אם הרודפים מתקרבים אלי. קרסתי בתוך עשב גבוה. חמש דקות לאחר מזה נכנסו הרודפים למרתף, כי אחד השקצים גילה להם כי לשם ברחתי. ישבתי בתוך העשב, לא הרחק מהם. מזלי היה, שהם עצמם פחדו מפני כנופיות אחרות. קבוצה זו שרדפה אחרי עבדה עם הגרמנים. מנהיגם היה זה, שרדף ותפס את הורי. הוא פחד, שאם אשאר בחיים — אנקום בו.

הם הסתובבו, חיפשו אותי כשעה והסתלקו.

הילדה נתפסה וכן נאסרו בעלי המשק, שהיינו אצלם. בילדה ירו ובעלי־המשק שוחררו.

ישבתי כל היום בתוך העשב הרטוב, עד שהחשיך. אז החלטתי לחזור לדיר. כשנכנסתי לתוכו, מצאתי בו אנשים זרים, מאכילים את הבהמות. אחד מהם סגר אותי בדיר והלך להזעיק את הבנדרובצים. לקחתי אתי בקבוק מים וחצי כיכר לחם וקצת לבוש, עקרתי לוח בקיר הדיר וחמקתי החוצה. אחר כך סופר לי על החיפושים הרבים שהם חיפשו אותי.

מחסה אצל ידידה

חזרתי לכפר מארקוביץ לידידה נוצריה, שבדירתה שהינו, אני ואחותי, בזמן הראשון. נכנסתי לאסם והסתתרתי בין האלומות. השיבלים היו מלאות, וביניהן הרבה עכברים לבנים. חייתי ביניהם שלושה שבועות והזנתי את עצמי בגרעינים שבשיבלים. פעם ראיתי שמכניסים לאסם מכונת־דיש. הבינותי, שאני בסכנה: ירגישו בי וימסרו אותי. בעלה של ידידתי היה בן למשפחה נאצית, אבל ידידתי היתה מאוד מסורה לי. בבוקר נכנס בעלה של ידידתי לאסם. כשראה אותי, כמעט שהתעלף מהפתעה. לאחר חצי שעה באה אשתו עם כוס חלב ופת לחם, נשקה לי ושמחה לראותני חייה. כשהחשיך אמרה לי לעבור לאורוות הסוסים, כי למחרת עמדו לבוא אנשים לעבודת הדישה. אביה היה ראש הכפר ולא נחשד בשום דבר.

בסתיו 1943 הורע מצבו של הצבא הגרמני. ידידתי קיוותה שאולי אעבור בכל זאת את הזמן הקשה ואשאר בחיים. בעלה אמר לי פעם אחת: נראה שתישארי בחיים — ומה יהיה אז? תצטרכי להינשא לנוצרי, כי אף יהודי לא נשאר בחיים. גם באמריקה נהרגו כל היהודים בשנת 1941.

בסביבה התחילו להיראות פארטיזאנים רוסיים. הם הלכו ורבו. היו אלה שבויים רוסיים, שברחו ממחנות השבויים הגרמנים, בהם העבידו אותם בפרך והרעיבום עד מוות. השבויים ברחו ליער, התארגנו, התנפלו על גרמנים, פוצצו גשרים ועוד. כשהגיעו ידיעות רעות, הודיעה לי הידידה, שעלי להסתלק. בלילה היא תביא לי אוכל. חיכיתי לאוכל, אבל היא לא באה. לאחר מזה אמרה לי, שמצפונם לא נתן להם לשלח אותי מביתם. הם החליטו לחפור בשבילי בור, לכסותו ולהעמיד עליו את הסוסים. הם הושיבו אותי בבור עד יעבור זעם. כך הייתי יושבת מספר ימים בבור ולאחר מזה חוזרת לאורווה. כל הזמן סרגתי ותפרתי. כדי שיהיה לי אור, נקבתי חורים בקיר.

בחג המולד של שנת 1943 חגגו מארחי את החג באמצע הלילה, האפילו את החלונות, לא הדליקו נרות והכניסו גם אותי לבית. כשנכנסתי לבית — התעלפתי, כי כבר לא הייתי רגילה לאור. הם השכיבו אותי על השלג, שיפשפו את רקותי עד שהתעוררתי.

פארטיזאנים רוסיים

הכפר בו היינו — קרוב היה לעיר. קולות היריות הלכו וקרבו. בינואר 1944 נכבשה העיר על־ידי הפארטיזאנים, אבל הגרמנים שלחו תגבורת וכבשו בחזרה את העיר. במארס 1944 הם התחפרו מסביב לעיר.

יום אחד הורגש אי שקט סביב הבית. הגיעו 4 חיילים רוסיים עם סוס פצוע וציוו על בעל הבית שלי לחבוש את פצעו של הסוס ולשמור עליו עד שהם ישובו. בינתיים גילה אחד מהם את החורים שנקבתי בקיר. הוא אמר, כי מקום זה מתאים להשקיף על התחפרות הגרמנים. לא יצא זמן רב והוא מצא אותי ורצה לירות בי. היה לי מזל, שידעתי רוסית. הרגעתי אותו וסיפרתי לו הכול על אודותי. עד שגמרתי לספר, האיר היום. הם לא יכלו לנוע באור היום ולכן החליפו את מדיהם בבגדים אזרחיים. התחננתי לפניהם שיקחו אותי אתם. הם ענו לי, שהם עצמם אינם בטוחים בחייהם. לא הרפיתי מהם, וכשהחשיך הלכתי אתם עד שהגענו לכפר סקובלקי, הפרבר של הורוכוב. בעיר גופא עוד היו הגרמנים.

שישה חיילים רוסים החזיקו את החזית בכפר. היו אתי קצת מלבושים ועוד חפצים, אבל כשהגרמנים הקיפו אותנו לאחר מכן נטשתי הכול ובקושי נמלטנו. רצנו כ־15 קילומטר לכל אורך שפת הנהר. הגרמנים, ירו אחרינו ופצעו שנים מהרוסים. לא יכולתי עוד לרוץ.

בקושי הגענו לכפר ביז׳ב, בו היתה החזית הרוסית. איכרה אחת נתנה לי סמרטוטים לעטוף את הרגלים היחפות; אשה שניה הביאה לי חבילת תצלומים, שמצאה בגיטו; אלו היו התצלומים של חברי בן־ציון לאקריץ. הוא ברח ליער ושם נספה.

(לא אשכח את דבריו כששאלתיו אם יושמדו כל היהודים. הוא ענה לי: אנו נושמד, אבל לא כל היהודים. הנשארים — ידברו זמן־מה על ההשמדה, ואחר־כך — ישכחו).

אותו לילה ישנתי על האדמה עם כל החיילים הרוסים. למחרתו הובילו אותי למטה. הקצינים שחקרו אותי לא הבינו אותי, כי לא יכולתי לפצות פי. הדיבור החריש את אזני, כי זה שנים לא דיברתי בקול רם. הם חשדו בי שאני מרגלת. כשאמרתי להם שאני מהכפר מארקוביץ׳, לא מצאו את הכפר במפה. הראיתי להם על המפה את מקום הכפר. הם התפלאו, שמפלצת כמוני יודעת לקרוא מפה. הובילו אותי ממקום למקום עד שעלה בדעתי לשאול אותם אם יש ביניהם יהודים. הם ענו לי, שכל הקצינים יהודים. רעיון זה הציל אותי. הביאוני בפני רב־סרן יהודי מאודיסה, שלא ידע לדבר יידיש, אבל הבין את השפה. הוא ביקש ממני, שאספר לו הכול ביידיש.

פגשתי עוד יהודים בצבא הרוסי. הם התענינו בי ועזרו לי עד שחזרתי קצת לאיתני. אז הם העבירו אותי במשאית צבאית ללוצק. הורידו אותי מהאוטו במבואי העיר ואמרו לי ללכת. פחדתי מפני הצל של עצמי. חשתי שנשארתי יחידה, בודדה בעולם הגדול. לראשונה מזה שנים נפתח מקור דמעותי והתייפחתי. היתה אתי חבילת מזון, שהחיילים נתנו לי, ונעליים שתפרתי מסגין צבאי. הלכתי כל הדרך ועיני יורדות דמעה, עד שהגעתי לגשר של קראסני, שליד לוצק.

שארית הפליטה

ליד הגשר עמד משמר, שבדק את התעודות האישיות של כל אדם. לי לא היו שום תעודות.

פתאום ראיתי נערה בלבוש דומה לשלי. היא הלכה בלווית נער. התקרבנו זו לזו בפחד, עד ששמעתי אותם משוחחים ביידיש. נפלנו אישה על צוואר רעותה, ופרצתי בבכי.

אל תבכי, אמרה לי, בואי אתי, נמצאים כאן עוד

יהודים. תהיי יחד אתנו. זאת היתה פ א נ י ה ל ר נ ר, שניצלה ביחד עם אמה ל א ה׳ ק ה ואביה החורג מ ו ט ל (הם כעת בניו־יורק). היא הביאה אותי לבית ריק, ובו קש על הרצפה, לשינה.

כשפתחתי את הדלת, נפלה על צווארי נערה אחת, שהכירה אותי וסיפרה לי שיחד אתה ניצלה גם מוסיה פרלמוטר מהורוכוב. היא עצמה היתה בת למשפחה יהודית מכפר סאדוב. אמה עם ששת ילדיה, שהסתתרו ביער, ניצלו.

כולנו היינו רעבים. פתחתי את חבילת המזון ואמרתי: אכלו, ילדים.

באפריל 1945 נפגשתי עם י ש ר א ל ז׳ י ר ו ף, אחד הניצולים, שהיה שבוי רוסי. התחתנו ועברנו לפולין, ומשם — לגרמניה. התחלתי לחפש קרובים. ידעתי שבקאנאדה יש לי שארה — ר ח ל א י י ז ן, שעבדה כספרנית בספרייה עממית שם. הודעתי בכל העיתונים, שאני מחפשת אותה. היא תיכף נענתה. לא אשכח את היום שקיבלתי ממנה מכתב, בו היה כתוב: שרה יקרה, אני שולחת כעת מכתב לעולם הרחב, כמו שנוח שלח את היונה מן התיבה.

רחל קישרה אותי עם הקרובים בארצות הברית.

ב־1946 נולד לנו בן. קראתי אותו י ע ק ב, כשמו של אבי המנוח. משפחתי באמריקה קיימה קשרים אתנו ועזרה

משפחת טסלר

מימין לשמאל — יושבים: חיים, יעקב (אבא), אסתר, יהודית (אמא), צבי; עומדים: יוסף, סוניה (כעת ז׳ירוף, בארה״ב), בנימין.

לנו בכל. דודי ד ו ד ט ס ל ר, שבבית הישן קראו אותו „ד ו ד י ה ר ש מ נ ד ל ס", הוא ובניו המציאו לנו את התעודות הדרושות והביאו אותנו לארצות הברית. ב־1951 נולדה לנו בת. קראנו אותה י ה ו ד י ת, על שם אמי ז״ל.

דולוס, מינסוטה, ארה״ב, סוף שנת 1961

(תורגם לעברית ע״י נועם זכאי)

סאניע טעסלער־זשיראף / מיינע זכרונות פון די נאצי־יארן

שוין אַ לאַנגע צייט ווי איך ראַנגל זיך מיט זיך אַליין. איך ווייס אַז איך דאַרף אָנשרייבן כאָטש עפּעס, כאָטש אַ טייל פון מיינע איבערלעבענישן פון יענע יאָרן, פון די גרויליכע נאַצי יאָרן. אָבער עס קומט אָן זער שווער צו נעמען זיך דערצו. די דאָקטוירים הייסן מיר פאַרגעסן די פאַרגאַנגענהייט, זיי הייסן לעבן מיט דער צו־קונפט. אָבער ווי אַזוי קאָן מען דאָס? איז דען מעגלעך אַזעלכעס צו פאַרגעסן? אַז איך רייד נישט דערפון בייטאָג, חלום איך דערפון ביינאַכט. איך גלייב אַז די וועלט דאַרף וויסן יעדן איינעמס איבערלעבעניש — וואָס עס איז בפירוש אומגלייבלעך פאַר נאָרמאַלע מענטשן.

מאַך איך איצט די גרעסטע אָנשטרענגונג און וועל זיך באַמיען, מיט דער הילף פון באַרואיקונגס מיטלען, צו דערציילן כאָטש אַ ביסל וועגן זיך, ווייל צו דערציילן וועגן אַלעמען איז פאַר מיר גאָר נישט מעגלעך.

מיין נאָמען איז ס אָ נ י ע ז ש י ר אָ ף, געוועזענע סאָניע, אַדער ש ר ה ט ע ס ל ע ר. געבוירן אין דעם דאָרף מאַרקאָוויטש, וואָס איז צוויי און האַלב קילאָ־מעטער פון האָרכיוו. מיינע עלטערן האָבן געהייסן: י ע ק ב און י ה ו ד י ת. איך האָב געהאַט פיר ברידער: ה ע ר ש, ח י י ם, י ו ס ף און ב נ י מ י ן, און איין שוועסטער, זי איז געווען די יינגסטע און האָט געהייסן א ס ת ר. צו די שחיטה איז זי אַלט געווען 17 יאָר.

איך האָב געענדיקט די רעגירונגס שולע אין האָרכיוו, די העכסטע וואָס איז געווען אין מיינע צייטן. מיינע ברי־

דער הערש און חיים האָבן חתונה געהאַט און זיך באַזעצט אין האַרכיוו. אין 1936 בין איך געפאָרן אויף הכשרה. דאָרט האָב איך זיך געטראָפן מיט משה ווידרע פון קאָוועל. ער איז געווען מפקד פון קיבוץ. מיר האָבן באַשלאָסן צו פאָרן אויף זיין סערטיפיקאַט קיין ישראל. אין 1938 זיינען מיר ביידע געפאָרן קיין וואַרשע צו דערליידיקן אַלע נויטי־קע צוגרייטונגען צו אונדזערע רייזע קיין ישראל, זיינען דאַמאָלסט אָנגעקומען זער אַ סך יוגנטלעכע, וואָס זיינען אַנטלאָפן פון דייטשלאַנד. דער נציב האָט גערופן אַ פאַר־זאַמלונג און באַשלאָסן צו געבן אַלע סערטיפיקאַטן צו די דייטשע פּליטים. מען האָט אויף אונדזער סערטיפיקאַט אַוועקגעשיקט אַ מיידל און אַ יינגל פון דייטשלאַנד, און אונדז געזאָגט אַז מיר האָבן נאָך דערווייל אונדזערע היימען ווהין צוריקצוקומען.

דעם 10 יאַנואַר 1939 האָבן מיר חתונה געהאַט און זיך באַזעצט אין האַרכיוו, אויף דער גאַס פּילסודסקיעגאָ נו־מער 8. דעם 6־טן נאָוועמבער 1939 איז ביי אונדז געבוירן געוואָרן אַ טעכטערל, פּ אַ ל אַ.

סעפּטעמבער 1939, ווען די מלחמה מיט פּוילן האָט אויסגעבראָכן, זיינען מיר אָקופּירט געוואָרן פון די רוסן. אַ סך פּליטים זיינען ביי אונדז געווען פון דער דייטשער זייט. אין חודש אַפּריל זיינען מיינע צוויי יינגערע ברי־דער, יוסף און בנימין, אויך מיין מאַן משה גערופן געוואָרן אין דער רוסישער אַרמיי און געשטעלט געוואָרן אויף דער רוסיש־דייטשער גרעניץ, נישט ווייט פון אונדזער שטאָט (אַרום 30 קילאָמעטער זיינען מיר געווען פון די גרעניץ). יוני 1941, ווען די מלחמה מיט רוסלאַנד האָט אויסגעבראָכן, זיינען מיינע ביידע ברידער און מיין מאַן אַריינגעפאַלן אין דייטשער געפאַנגענשאַפט. מען האָט באַלד אָפּגעטיילט די יידישע געפאַנגענע פון די אַנדערע. גלייכצייטיק זיינען אַרויסגעגעבן געוואָרן באַפעלן, אַז יידן זאָלן באַלד אָנטאָן ווייסע אַרם־בענדער מיט אַ מגן דוד. מען האָט באַלד אַרויס־גענומען אַלץ פון די בתי מדרשים און פאַרברענט, מען האָט איינגעשפּאַנט די יידן ווי פערד און געאַרבעט מיט זיי. אין דעם ערשטן טאָג פון אָקופּאַציע האָבן זיי פאַר־נומען אַלע מענער. די קריסטן זיינען צוריקגעקומען, און די יידן האָבן אויף זיך אַליין געמוזט גראָבן גריבער אין דער „ראַבינע", דאָס איז געווען אַ קליין וועלדל לעבן דער שטאָט.

די יידישע געפאַנגענע האָט מען געטריבן; זיי האָבן געמוזט לויפן אַזוי גיך ווי די דייטשן זיינען געפאָרן אויף די פערד אָדער אויטאָמאָבילן. איינער איז באַלד געפאַלן נישט ווייט פון שטאָט, האָבן זיי אים געשאָסן און געלאָזט ליגן. מיין מאַן איז געווען דער צווייטער אין דער ריי: ווען ער האָט דאָס דערזען, האָט ער זיך געלאָזט אַנטלויפן בעת מען האָט זיי געיאָגט דורך אַ וואַלד. זיי האָבן אים נאָכגעשאָסן און געלאָזט ליגן. די אוקראַיִנישע פּאָליציי האָט אַרויסגעשיקט יידן פון אַ דערבייאיק דאָרף זיי זאָלן אים באַגראָבן. די יידן האָבן אַראָפּגענומען דעם אַרם־באַנד, מיטגענומען זיין טאַש און דאָקומענטן און דאָס אַלץ געבראַכט צום רב אין האַרכיוו. דער רב האָט גע־רופן מיינע עלטערן און זיי דאָס אַלץ איבערגעגעבן. מיין משפחה האָט דאָס געהאַלטן פאַר מיר אַ סוד זעקס וואָכן צייט, ביז אַ קריסטלעכע פריינדין האָט זיך אַרויסגעכאַפּט און דערמאָנט מיט אַ וואָרט, אַז דער רב ווייסט עפּעס וועגן מיין מאַן. ווען איך בין געקומען צום רב האָט ער מיר אַלץ דערציילט נישט וויסנדיק אַז איך בין די פרוי פון דעם אומגעקומענעם.

אָבער לאַנג האָב איך נישט געדאַרפט קלאָגן אויף דעם אומגליק, ווייל יעדן טאָג זיינען אַרויסגעקומען נייע גזי־רות, אַזוי אַז איך פלעג זאָגן, אַז משה איז געווען גליקלעך וואָס ער איז שוין זיינס איבערגעקומען. פונקט פאַר יום טוב 1941 האָט מען געמאַכט דעם געטאָ, געשאַפן אַ יידישן יודענראַט, און געצוווּנגען די יידן זאָלן איינער דעם אַנדערן אַרויסנעמען די נשמה. יעדן טאָג — אַנדערע גזירות. עסן האָט מען באַקומען נישט גענוג צום לעבן און צופיל צום שטאַרבן. דער רב האָט גערופן תעניתים; יעדן מאָנטיק און דאָנערשטיק האָבן מיר געפאַסט, און נאָך יעדן תענית איז געווען אַן אַנדער גזירה.

די יידן האָבן זיך באַמיט צו אַרבעטן, שאַפן אַרטעלן (אַרבעטער וואַרשטאַטן). די אַרבעטער־פאַכלייט האָבן זיי גערופן נוציקע יידן, האָבן זיי באַקומען נאָך אַ שטיקל ברויט. מען האָט אויך געזאָגט אַז זיי וועט מען נישט הרג'ענען.

איך בין אַריין אין אַ שניידער וואַרשטאַט. עס איז מיר גראָד דאָרט נישט שלעכט געווען. איך בין געקומען אין קאָנ־טאַקט מיט קריסטן וואָס האָבן געברענגט אַרבעט, און אין דעם מאַטעריאַל צו דער אַרבעט — אַריינגעלייגט אַ שטיקל ברויט, אַן איי, א.אַז.וו. אַ סך מאָל האָב איך מיין קינד מיט

מיר מיטגענומען צו דער אַרבעט, אויב נישט האָב איך עס איבערגעלאָזט מיט מיין מוטער, ווייל מיינע עלטערן זיינען אויך אַריינגעטריבן געוואָרן אין דעם געטאָ. מען האָט מיר געגעבן אַ צימער מיט מיין קינד מיט אַ סך אַנדערע משפחות אין איין הויז. אַ סך פון די מענטשן זיינען געווען געשוואָלן פון הונגער.

איין עפּיזאָד וועל איך קיינמאָל נישט פאַרגעסן. אַ שכנה איז צו מיר געקומען און געבעטן אפשר קאָן איך עפּעס אָפּשפּאָרן פון עסנוואַרג פאַר אַ האַרץ־קראַנקער מיידל. געווען איז זי פון ברעסטעטשקע, אַ שטעטל נישט ווייט פון האָרכיוו, און געווען איז זי אויפן וועג קיין ארץ־ישראל ווען די מלחמה האָט זיך אָנגעהויבן. אונטערוועגס האָט זי אַלץ פאַרלוירן און איז פאַרבליבן אין האָרכיווער געטאָ. דער מיידל׳ס נאָמען איז געווען ע נ צ י ע. איך קען נאָך איצט זען אירע בלויע געשוואָלענע פיס, קראַנק און עלנד, אָן אַ ביסן שפּייז. איך בין אָפּט, זער אָפּט זי געקומען זען און זיך געטיילט מיט איר מיט דעם וואָס כ׳האָב אַריינגעגנב׳עט באַהאַלטן אַרום מיין קערפּער. ווען די פּאָליציי וואָלט עפּעס ביי מיר געפונען, וואָלטן זיי מיך געשאָסן.

איך האָב פאַרגעסן פריער צו זאָגן, אַז די אַזוי גערופענע נוציקע יידן האָבן געקענט אַליין גיין צו דער אַרבעט און פון דער אַרבעט. איך האָב געטראָגן אַ גרינעם אַרעם באַנד מיט דעם האַקן־קרייץ, און די געלע לאַטע, איינע הינטן און איינע פאָרנט. די נישט נוציקע יידן האָבן נאָר געטראָגן די געלע לאַטע און זיינען געפירט געוואָרן צו דער אַרבעט מיט פּאָליציי. אין ווינטערצייט, ווען עס האָט אויסגעפעלט אַרבעט פאַר די נישט־נוציקע יידן, האָט מען זיי אַריינגעפירט אין טייך אַריין, וואָס איז געווען אַרום דעם שטעטל. מען האָט זיי דאָרט געלאָזט שטיין אין וואַסער אַ גאַנצן טאָג און אויף דער נאַכט זיי צוריקגעפירט אין געטאָ.

דער שטאַבסלייטער האָט אַלעמאָל געפרעגט אין דעם יודענראַט וויפל זיינען דאָ געשטאָרבן און אַלעמאָל געשריגן אַז עס איז נישט גענוג און צוגעקלערט אַנדערע וועגן אויף צו מאַטערן.

אָט דאָס בילד, ווי אַ סך אַנדערע, וועל איך קיינמאָל נישט פאַרגעסן.

איין פרימאָרגן גייענדיק אַרויס פון געטאָ צו דער אַרבעט, האָב איך געטראָפן ליגן צוויי יידישע קינדער, אפשר 5—6 אָדער 6—7 יאָר אַלט. זיי זיינען געלעגן אין אַ טייך פון בלוט און 2 קלעצלעך פאָדעם און צוויי קאַרטאָפל זיינען געלעגן לעבן זיי. איך האָב אפילו מורא געהאַט צו געבן נאָך איין קוק. די צוויי קינדער זיינען געשאָסן געוואָרן, ווייל זיי זיינען אַרויסגעגאַנגען פון געטאָ און געוואָלט אויסבייטן פאָדעם פאַר אַ ביסל עסן.

אין איין אָוונט האָב איך געהערט אַ גרויס געוואַלד פון אַ מוטער פון פיר קינדער. דער מאַן איר איז שוין פריער אַוועקגענומען געוואָרן דורך דער געסטאַפּאָ. זי האָט דורך די געטאָ דראָטן עפּעס אויסגעביטן מיט אַ קריסט פאַר אַ ביסל שפּייז. די פּאָליציי האָט זי באַמערקט און באַפוילן מען זאָל די פרוי גלייך ברענגען, אויב נישט וועלן זיי נעמען די ערשטע צען מענטשן און זיי גלייך שיסן. די פּאָליציי פון יודענראַט האָט די פרוי געפונען און זי געפירט איבערצוגעבן, און זי האָט נעבעך אַזוי געשריגן.

אונדזער איינציקע טרייסט איז געווען, אַז עס האָט קיינעם גאָרנישט בעסערס דערוואַרט. מיט יעדן טאָג איז די לאַגע געוואָרן ערגער. גלייבט מיר, אויב מען זאָגט אַז אַ מענטש איז שטאַרקער פון אייזן איז עס אַזוי — אויב איך לעב און קען נאָך דערפון ריידן. צוליב דעם שניידער וואַרשטאַט ווו איך האָב געאַרבעט בין איך געווען אין קאָנטאַקט מיט מענטשן אויסער דעם געטאָ. איך האָב געוווּסט פון אַלעמען וואָס עס גרייט זיך פאַר אונדז. מיר האָבן שוין געהערט אַז אין די שטעטלעך נישט ווייט פון האָרכיוו, לאָקאַטש, סווינאָך און אַנדערע האָט מען שוין געמאַכט מאַסן־גריבער. אין איין טאָג איז אָן אויטאָ אַריינגעקומען אין געטאָ און מען האָט גענומען בילדער. איך האָב פאַרשטאַנען אַז דער סוף איז נאָענט. כ׳האָב געהאַט אַ חבר, זיין נאָמען איז געווען ב ן ־ צ י ו ן ל א ־ ק ר י ץ. אים איז געלונגען זיך אויסצובאַהאַלטן פון דער געסטאַפּאָ. מיט אים האָב איך זער אָפּט גערעדט וועגן דער גאַנצער לאַגע. מיר האָבן געקוקט די ווירקלעכקייט אין פּנים, ווייל אַנדערע האָבן גאָרנישט געוואָלט גלייבן און זיך געטרייסט מיט פאַלשע מעשׂיות. אין אַ געוויסן אָוונט איז בן־ציון לאַקריץ געקומען צו מיר. מיר האָבן גערופן נאָך עטלעכע יינגע מענטשן און מיר האָבן גערעדט וועגן דעם אַז מיר קענען טאַקע גאָרנישט טאָן, אָבער ווי גייט מען אַזוי ווי די שאָף צו דער שחיטה? לאָמיר כאָטש דעם ערשטן נאַצי וואָס וועט עפענען די טיר וואַרפן אַ האַק

אָדער אַריינשטעכן אַ מעסער. מיר האָבן באַשלאָסן צו זאַמלען נאַפט (קעראָסין) און מאַכן אַ פייער דאָס געטאָ זאָל ברענען, ווען מענטשן האָבן אַ געלעגנהייט צו אַנטלויפן. די מענטשן אין די אַנדערע צימערן האָבן זיך אונטערגעהערט צו אונדזערע פּלענער. זיי זיינען אַריין צו מיר אין צימער מיט האַק און מעסער און געזאָגט, אַז זיי וועלן אונדז באַלד צוהאַקן אויף שטיקלעך אויב מיר וועלן אַזעלכעס טאָן. צוליב אַזעלכע מענטשן ווי מיר, האָבן זיי געזאָגט, הרג׳עט מען די יידן אין אַנדערע געטאָס. זיי זיינען אויך געגאַנגען צו מיינע עלטערן און געזאָגט דאָס זעלבע. די גרעסטע טייל פון די מענטשן אין געטאָ האָבן געבויט בונקערס (באַהעלטנישן אונטער דער ערד) און געמיינט אַז זיי וועלן זיך קענען אויסבאַהאַלטן; אַז מיר וועלן מאַכן אַ פייער אין געטאָ וועלן זיי אין די בונקערס פאַרברענט ווערן. דאָס איז געווען די וויכטיקסטע סיבה וואָס האָט נישט דערלאָזט מיר זאָלן ברענען דעם געטאָ. אָבער די מענטשן וואָס האָבן געבויט זייערע באַהעלטנישן האָבן זיך געבויט זייערע אייגענע קברים.

דער טויט האָט זיך דערנעטערט מיט יעדן טאָג. מען האָט מיר געזאָגט, אַז עס גרייט זיך שוין דער גרויסער קבר לעבן דער ציגעלניע. אין אַ געוויסן טאָג, חודש סעפּטעמבער 1942, בעת איך בין געווען ביי דער אַרבעט, איז מיטאַמאָל אַריין די פּאָליציי און אַרויסגענומען אַלע אַרבעטער. איך בין אַרויף אויף דעם בוידעם מיט נאָך אַ פרוי. זי איז געבליבן אויפ׳ן בוידעם און איך בין אַריבער אין דער אַנדערער זייט פון הויז, ווו עס האָבן געוווינט גויים. דער בוידעם איז געווען אַ שותפות׳דיקער. איך בין אַריין אין זייער קאַמער. דאָרטן האָבן זיי געהאַט אַ קלאָזעט, אַן אָפענע גרוב, פול מיט טינופת. פּלוצים האָט אַ פּאָליציאַנט געעפנט די טיר, איך האָב פאַרלוירן דאָס באַוואוסטזיין און בין אַריינגעפאַלן אין גרוב.

דעם בעל הבית איז נישט געפעלן געוואָרן צו האָבן אַ טויטן יידן אין קלאָזעט, האָבן זיי מיט ווילקעס מיך אַרויסגעשלעפּט. איך האָב זיך אויפגעוועקט מיט אַ אַזאַ שטאַרקן נאָס, אַז איך האָב זיי אַלעמען באַשפּריצט פון קאָפּ ביז די פיס. אַז איך בין געקומען צו זיך, האָב איך זיך אויפגעהויבן און גענומען לויפן. דער פּאָליציאַט האָט זיך גע׳מיאוס׳ט מיך אָנצורירן און האָט נישט געהאַט קיין דערלויבעניש צו שיסן אין מיטן שטאָט. איך האָב גוט געקענט דעם אַריינגאַנג צו דעם הויז ווו איך האָב געאַרבעט. מיט איבערמענטשלעכע כוחות האָב איך אויפגעריסן די טיר און זי פאַרמאַכט פון אינווייניק. איך בין ממש געווען ווי פון זינען און האָב געשריגן: מען הרג׳עט, עס גיסט זיך בלוט! די אַנדערע פרוי איז אַרויס פון קעלער און געזאָגט צו מיר: שריי נישט, עס גיסט זיך נישט קיין בלוט. מען וועט דיך באַלד געפינען אַז דו וועסט שרייען.

איך האָב זיך אויסגעטאָן גאַנץ נאַקעט און אַריינגעקראָכן אין קוימען. צווישן דעם קוימען פון אינווייניק און דעם קוימען פון בוידעם איז געווען אַ קליין אָרט וואָס האָט די ביידע קוימענס פאַרבונדן, די אוקראַינער רופן דאָס אַ „סווינקע”. אַ קאַץ האָט דאָרט קוים געקענט אַריינקריכן. איך בין דאָרט אַריין. אַ פּאָר מינוט שפּעטער האָט די פּאָליציי איבערגעקערט דאָס הויז, אַרויסגענומען די אַנדערע פרוי. זיי האָבן מיט שפּיזן געשטאָכן אין קוימען פון אינווייניק, צענומען דעם בוידעם. איך בין געלעגן, זיך נישט גערירט, אויף די שאַרפע שטיקלעך ציגל. נאָך עטלעכע שעה בין איך אַרויסגעקומען פאַרשמאַכט, אַרויסגעריסן די ציגעלעך פון קערפּער און אַזוי געבליבן ליגן אויף דעם אָפענעם בוידעם און איינגעשלאָפן. האָט זיך מיר באַוויזן מ ש ה, מיין טויטער מאַן און ער האָט געזאָגט צו מיר: שטיי אויף און לויף אַוועק פון דאַנען, ווייל עס וועט באַלד ליכטיק ווערן וועט מען דיך געפינען. ווען איך האָב געעפנט די אויגן, בין איך געזעסן אויף דעם בוידעם. די פּאָליציי האָט שוין פריער דעם דאַך געהאַט אָפּגעריסן. איך בין אַריינגעגאַנגען אין וואַרשטאַט, זיך אָנגעטאָן אַ קלייד און זיך געלאָזט גיין. איך האָב געהערט שיסן און געזען די געטאָ באַלויכטן אַרום און אַרום. דאָס שיסן איז געווען אָפּצושרעקן די יידן פון אַנטלויפן.

ווען איך בין אַרויס פון שטאָט, האָט אָנגעהויבן צו ווערן ליכטיק. די גויים האָבן געהאַט אַ שטרענגן פאַרבאָט דריי טעג נישט אַרויסצוגיין פון זייערע הייזער. אויב מען האָט געזען ערגעץ אַ מענטשן, האָט דאָס געקענט זיין נאָר אַ ייד. איך בין אַרויס הינטער דער שטאָט און בין נישט געגאַנגען מיט קיין וועג, נאָר מיט די ברעגעס פון טייך. פּאָליציאַנטן זיינען גראָד געפאָרן אויף זייערע ראָווערן פון די דערפער (דאָס זיינען געווען אוקראַינער, וואָס האָבן מיטגעאַרבעט מיט די נאַציס) אַרויסצוהעלפן אין דער שחיטה. איינער פון זיי האָט מיך באַמערקט. קומען צו מיר האָט ער נישט געקענט, ווייל ער האָט נישט געקענט פאָרן מיט זיין ראָוו׳ער אויף די ווייכע ברעגעס פון טייך.

איך האָב זיך אָפּגעשטעלט, כלומרשט עפּעס געוואַשן ביים ברעג ביז ער האָט באַשלאָסן אוועקצופאָרן. איך בין געקו־מען צו מיינע אַ באַקאַנטע אוקראַינערן און גוטע פריינדין, זי האָט מיך אַריינגעלאָזט. זי האָט נישט געקענט פאַרטראַגן דעם ריח וואָס האָט זיך געטראָגן פון מיר, און די האָר זיינען געווען צונויפגעקלעפּט פון דעם אָפּטריט. האָט זי געברענגט אַ קאַרעטע און אפשר צען עמער וואַסער. דערנאָך האָט זי מיר געגעבן עפּעס עסן... ווען עס איז געוואָרן טונקל, האָט זי מיך געהייסן גיין צום טייך און זיך נאָך וואַשן. איך בין ביי זיי אין שטאַל געזעסן איינציקע טעג.

די צייטן זיינען געוואָרן אַלץ ערגער און אפילו גוטע קריסטן האָבן נישט געגלייבט, אַז אַ ייד זאָל האָבן אויסזיכטן צו בלייבן לעבן. מען האָט געוואָרנט די קריסטן אַז ווער פון זיי עס וועט געבן אַ שטיקל ברויט אַ ייד, וועט גע'הרגעט ווערן מיט דעם ייד צוזאַמען. מיין פריינ־דין האָט מורא באַקומען און מיר געהייסן גיין. איך בין גע־קומען צו אַ צווייטער פריינדין מיינער אין מאַרקאָוויטש. זי האָט מיך אַריינגענומען און געגעבן עסן, אָבער דאָס האָט ווידער לאַנג נישט געדויערט.

איך האָב געהאַט אַ גוטע פריינדין, אַ פרומע, פון אַ ספּעציעלע רעליגיעזע סעקטע, שטונדעס האָבן זיי זיך גערופן. צו איר האָב איך אוועקגעגעבן אַלע מיינע גוטע זאַכן איידער מען האָט מיך אַריינגעטריבן אין דעם געטאָ. איך האָב איר געזאָגט, אַז ווען איך וועל בלייבן לעבן, וועל איך עפּעס וועלן צוריק, אָבער מערסטע זאַכן זאָל זי נעמען זיך. איך האָב מיך געלאָזט גיין צו איר. איך בין אַריינגעקומען צו איר אין סטאַדאָלע און זיך באַ־וויזן צו איר ווען זי איז אַריינגעקומען. אויף דער צווייטער נאַכט האָב איך געהערט ווי עמיצער עפּענט די טיר פון די סטאַדאָלע. איך בין געזעסן מער טויט ווי לעבעדיק. דאָס איז געווען מיין שוועסטער א ס ת ר. איך האָב איר גע־האַט אָנגעזאָגט, אַז אויב איך וועל האָבן אַ מעגלעכקייט צו אַנטלויפן, זאָל זי מיך דאָרטן זוכן. ־טעלט אייך פאָר די פרייד פון אונדז ביידן. איך האָב זיך אַזוי פאַרלוירן, אַז איך האָב אָנגעהויבן צו שרייען. איך בין אָבער גיך גע־קומען צו זיך. מיר האָבן ביידע געוואָנדערט פון סטאַדאָלע צו סטאַדאָלע און ביינאַכט אַרויסגעקראָכן צו באַקומען עפּעס עסן. די אייגנטימער האָבן נישט געוווּסט, אַז עמי־צער באַהאַלט זיך אויס ביי זיי.

איינמאָל זיינען מיר ביידע געגאַנגען בעטן עפּעס עסן צו אַ באַקאַנטן פויער. אַז מיר האָבן אָנגעקלאַפּט אין פענסטער איז ער כמעט פון זינען אַראָפּ פון שרעק און האָט שטאַרק געציטערט. אַז ער האָט אונז שוין גוט געזען, האָט ער געזאָגט צו אונדז: אייערע טאַטע־מאַמע זיצן ביי מיר אין שטרוי שוין צוויי וואָכן צייט, און איך ברענג זיי עסן. איר קענט זיך פאַרשטעלן אונדזער באַגעגניש. דער פויער האָט אונדז אָבער נישט דערלויבט אַלע ביי אים צו בלייבן אינעם שטרוי. מיר זיינען אָבער דאָרט יאָ געזעסן און ער האָט נישט געוווּסט. מיר האָבן זיך אַלע געטיילט מיטן ביסן.

איך האָב אַלע מאָל געפרעגט, וואָס ס'איז געשען מיט מיין קינד. ביז דער טאַטע האָט זיך פאַרגאָסן מיט טרערן און מיר אָנגעהויבן צו דערציילן. זיי ביידע, טאַטע־מאַמע מיט די קינדער זיינען אַריין אין אַ בונקער טיף אונטער אַ נייער נישט־פאַרענדיקטער הויז. דאָרט זיינען געווען נאָך אַנדערע מענטשן. נאָך עטלעכע טעג הונגערן האָט דאָס קינד פון הונגער געוויינט. האָבן די מענטשן וואָס זיינען געווען אין דעם באַהעלטניש אַריינגעשטעקט דעם קאָפּ פון קינד אין אַ קאַליווזשע וואַסער ביז דאָס קינד איז געוואָרן טויט. מיינע עלטערן האָבן דאָס טויטע קינד פאַר זייערע אויגן נישט געקענט צוזען און באַשלאָסן אַרויסצוגיין פון בונקער און זיך איבערגעבן. איז עס געווען ביינאַכט און עס איז זיי געלונגען אַרויסצוגיין פון דער שטאָט ביז זיי זיינען געקומען קיין מאַרקאָוויטש ווו זיי האָבן געוווינט דאָס גאַנצע לעבן זייערס און געהאַט אַ סך פריינט.

אַזוי זיינען מיר געווען צוזאַמען צוויי חדשים. איך וועל עס נישט פאַרגעסן ווי איינמאָל, ווען מיין מאַמע האָט געזען אַ חזיר טרינקען וואַסער ביי דעם ברונעם האָט זי געזאָגט, פאַרוואָס קאָן מיין נשמה נישט אַריין אין דעם חזיר איך זאָל קענען טרינקען וואַסער וויפל איך וויל. ליידן פון הונגער איז נישט געווען אַזוי שווער איבערצוטראָגן ווי די ליידן פון דאָרשט. איך קען די ליידן גאָרנישט באַשרייבן.

מיר האָבן כסדר געוואָנדערט פון איין אָרט צום צווייטן. איינמאָל זיינען מיר געקומען בעטן ברויט צו אונדזער אַ געוועזענעם שכן, אַ פּאָליאַק. ער האָט מסכים געווען צו האַלטן מיינע עלטערן אין זיין סטאַדאָלע,

אָבער פיר מענטשן זיינען פאַר אים צופיל געווען. מיר האָבן אונדזערע טאַטע־מאַמע צו אים געברענגט און צופרידן געווען וואָס מיר האָבן פאַר זיי באַקומען אַ פלאַץ. מיט אַ פּאָר וואָכן שפּעטער זיינען מיר, מיין שוועסטער און איך, אַריינגעקראָכן אין אַ קעלער וואָס האָט באַלאַנגט צו אַ באַקאַנטן פּויער. דער קעלער איז געווען אויף דער דער גאַס נישט ווייט פון הויז. מיר זיינען דאָרט געזעסן און געגעסן די קאַרטאָפל און ציבעלעס וואָס זיינען דאָרט געווען. אין אַ געווויסן טאָג איז דער פּויער געקומען נעמען קאַרטאָפל און האָט אונדז דאָרטן געפונען. דער פּויער איז געווען אַ פיינער מענטש, האָט ער אונדז געברענגט אַביסל שטרוי אויף וואָס צו ליגן און אויך עפּעס צו עסן. זיין משפחה האָט וועגן דעם נישט געוווּסט. ער האָט אונדז געלאָזט דאָרט עטלעכע וואָכן. אָבער איין מאָל האָט ער געזען נאַציס קומען אין דאָרף אַריין, איז ער געוואָרן איבערגעשראָקן און געקומען אונדז זאָגן מיר זאָלן אַוועקגיין. מיר האָבן זיך ביי אים געבעטן אונדז לאָזן, אָבער ער האָט גע׳טענה׳ט אַז די נאַציס וועלן דערשמעקן דעם ריח, ווייל יידן האָבן אַ ספּעציעלן ריח אַזוי ווי הערינג. ער האָט אונדז דערלויבט צו זיצן ביז עס וועט ווערן פינצטער און דערנאָך זאָלן מיר גיין.

פאַר מיטן נאַכט זיינען מיר קיינמאָל נישט אַרויסגעגאַנגען. אין יענער נאַכט, איידער מיר האָבן זיך געלאָזט אַרויסגיין, האָבן מיר געהערט עמיצן קומען אין דעם קעלער־גרוב און נעמען קאַרטאָפל און ציבעלעס. דאָס איז געווען מיין ברודער חיים. זיין פרוי איז געשטאָרבן אין געטאָ, דאָס קינד איז שוין אויך געווען טויט. ער איז אַרויס פון פייער און זיך געלאָזט לויפן אין וואַלד אַריין. דאָרט האָט ער געטראָפן אַ מיידעלע, 14 יאָר אַלט, פון ברעסטעטשקע. איך שעם זיך וואָס איך קאָן איצט נישט געדענקען איר נאָמען. דאָס מיידעלע האָט ער מיט זיך מיטגעבראַכט אין דאָרף אַריין, זי געלאָזט אין אַ באַהעלטניש און אַליין איז ער געגאַנגען זוכן עסן. איך האָב קיין ווערטער צו באַשרייבן אונדזער פרייד. מיר זיינען שוין אַזוי צוזאַמען געווען אַ לענגערע צייט. פון מאָל צו מאָל בגנבה געגאַנגען זען די עלטערן, זיי איז נישט שלעכט געווען אין זייער באַהעלטניש.

אין פעברואַר 1943 האָבן מיר געהערט אַז מיינע עלטערן זיינען פון ערגעץ געגאַנגען ביז דער טאָג האָט זיי פאַרכאַפּט. עס האָט זיי באַמערקט אַ גוי און געלאָפן מעלדן צו אַ נאַצי. ער איז געווען אַן אַמאָליקער גוטער פריינט אונדזערער, יעצט געוואָרן אַ מאַכער ביי די נאַציס. ער האָט זיך אויפגעזעצט אויף אַ פערד און רייטנדיק געפאָרן זוכן מיינע עלטערן. אויפ׳ן שניי האָט ער געקענט זען זייערע באָרוועסע טריט און האָט זיי געפונען זיצן אונטער אַ בוים נאַקעט און באָרוועס און ער האָט זיי אָוועקגעפירט צו די דייטשן אין שטאָט אַריין צום טויט.

פון דער נייעס האָבן מיר אַלע צוזאַמענגעבראָכן. די איינציקע ביטערע טרייסט: היינט זיי — מאָרגן אונדז.

אין 1943 איז געוואָרן אַ שפּאַלטונג צווישן די אוקראַינער. עס האָבן זיך געשאַפן פּאַרטייען, באַנדעראָווצעס, וולאַסאָווצעס. אַלע קעגן יידן, אָבער אויך איינער קעגן אַנדערן און קעגן פּאָליאַקן (דערפאַר האָבן מיינע עלטערן פאַרלוירן זייער באַהעלטניש־אָרט, ווייל דער פּאָליאַק איז אַרעסטירט געוואָרן). מיר אַלע פיר, איך, מיין שוועסטער, מיין ברודער חיים און דאָס מיידעלע פון ברעסטעטשקע, זיינען דעם גאַנצן זומער 1943 געווען אויף אַ פּוילישער קאָלאָניע און עס איז אונדז דאָרט נישט שלעכט געווען. ביינאַכט האָבן מיר זיך צוזאַמען מיט די פּאָליאַקן באַהאַלטן ווייל די באַנדעראָווצעס פלעגן אויף זיי אָנפאַלן ביינאַכט. מען האָט געברענט ביי טאָג און ביינאַכט. וועגן יידן איז שוין קיין פראַגע נישט געווען, ווייל זיי האָבן שוין געהאַט זייערע אייגענע צרות. ביינאַכט פלעגן די באַנדעראָווצעס אָנפאַלן אויף די דייטשן, ראַבעווען געווער און הרג׳ענען. ביי טאָג פלעגן זיי אַריינקומען אין די דערפער, צוזאַמענלייגן יעדן, די באָבע מיט דעם זיידן און די קינדער, אָנצינדן דאָס הויז און אַלע פאַרברענען, אויב נאָר דער יונגער באַלעבאָס איז אין דער היים נישט געווען. עס האָט כסדר געברענט, ביי טאָג און ביינאַכט. אוודאי האָב איך שוין קיין האָפנונג נישט געהאַט צו קענען בלייבן לעבן, אָבער עס האָט מיר גוט געטאָן צו זען, אַז ערשט נעכטן האָבן זיי אַלע נאָר געקלערט וואָס צו טאָן מיט די יידן און זיי האָבן געשלעפּט אַלץ פון דעם געטאָ. עס איז געווען ביי זיי אַזאַ גדולה, אַזאַ לויפעריי נאָך יידיש פאַרמעגן און יידיש לעבן, און דאָ האָב איך געהאַט די זכיה צו זען זייער פייער ביי טאָג און ביינאַכט.

די לאַגע האָט זיך אויך פאַר אונדז פאַרערגערט ווען די פּאָליאַקן האָבן פאַרלאָזן די קאָלאָניע. דאָס איז

געווען אין מיטן זומער. עס איז אפילו שווער געווען צו זיצן אין אַ סטאַדאָלע. די פויערן האָבן געאַרבעט אויף דער גאַס, די סטאַדאָלעס זיינען געווען אויסגעליידיקט, נישט געווען געגנוג שטרוי זיך צו באַהאַלטן. מיר זיינען געלעגן אין די הויכע תבואות אויף די פעלדער ווייט איינער פון צווייטן. די זון האָט געבאַקן, מ'איז געלעגן גלייך אויפ'ן רוקן, זיך נישט גערירט, ביז מיר האָבן דערלעבט, אַז ס'איז געוואָרן נאַכט. דער טאָג איז פאַר אונדז געווען גרויס ווי אַ יאָר.

מיין ברודער האָט באַשלאָסן מיר זאָלן גיין צו זיינעם אַ פריינט אין אַ צווייטן דאָרף, נישט ווייט פון מאַרקאָוויטש. מירקיוו האָט דאָס דאָרף געהייסן. ער איז שוין איין מאָל ביי די מענטשן געווען אין צייט פון די באַהעלטנישן. די גויים זיינען זער גוט געווען צו אים. עס איז געווען אַ שטרעקע צו גיין, און מיר זיינען אָנגעקומען נאָך האַלבע נאַכט. איך בין געבליבן הינטער דער סטאַדאָלע מיט אונדזערע שמאַטעס, מיין ברודער איז געגאַנגען צום פענסטער זיך באַווייזן. איך בין געזעסן אַ לענגערע צייט און זיך נישט געקענט דערוואַרטן ביז זיי וועלן צוריקקומען, האָב איך באַשלאָסן אַריינצוגיין אין סטאַדאָלע, ווייל עס האָט שוין באַלד אָנגעהויבן צו טאָגן.

איך האָב פריער פאַרגעסן צו דערציילן אַ געוויסן עפּיזאָד. בעת מיר זיינען אַלע פיר, איך, מיין שוועסטער, מיין ברודער און דאָס מיידעלע געשלאָפן אין אַ סטאַדאָלע, האָט זיך מיר גע'חלומ'ט, אַז איך בין געגאַנגען קיין האַרכיוו און איידער איך בין אַריין אין שטאָט, איז מיר אַנטקעגנגעקומען אַ לוויה און עס זיינען נאָכגעגאַנגען זער אַ סך מענטשן. עס האָט מיך אָפּגעשטעלט אַן אומבאַקאַנטער ייד מיט אַ לאַנגע באָרד און מיר געזאָגט, אַז אויב עס קומט אַנטקעגן אַ לוויה קען מען נישט גיין ווייטער נאָר מען מוז מיטגיין. ער האָט מיך געהייסן טראָגן דעם טויטן ביי אַלע פיר דרענגלעך, אין יעדער זייט אַביסל. ווען איך האָב געקוקט אויף דעם מת, האָב איך געזען די בלויע געשוואָלענע פיס פון ענציען, וואָס איך האָב איר געהאָלפן אין געטאָ. איך האָב זיך צעוויינט און געשריגן אויף אַ קול: ענציע! דער אַלטער ייד האָט צו מיר געזאָגט: יעצט קענסטו צוריקגיין אין שטאָט אַריין. אַלע יידן זיינען אַוועקגעגאַנגען מיט דער לויה. מיין ברודער האָט מיך געהערט וויינען פון שלאָף, האָט ער מיך אויפגעוועקט. אַז איך האָב אים דערציילט דעם חלום, האָט ער נישט לאַנג געקלערט און געזאָגט, אַז איך וועל בלייבן לעבן איינע פון אַזוי פיל יידן. ווען איך דערמאָן זיך וועגן דעם, גלויב איך מיר אַליין נישט.

ווען איך בין אַריינגעגאַנגען אין סטאַדאָלע, האָב איך דערפילט אַז איך קריך איבער מענטשלעכע קערפּערס אויסגעלייגט אומעטום. איך בין אויף גיך צוריק אַרויס. איך האָב אויפגעריסן אַ לאָך אין דאַך פון דעם חזיר־שטאַל און בין אַריינגעקראָכן אין דעם שטאַל־בוידעם. אינדערפרי, ווען דער באַלעבאָס איז אַריינגעקומען אין שטאַל אַריין, האָב איך זיך צו אים באַוויזן און געפרעגט, צי ווייסט ער וואָס איז געשען מיט מיין ברודער און שוועסטער. ער האָט מיר דערציילט אַז זיין גאַנצע הויז און סטאַדאָלע איז געווען באַזעצט מיט באַנדעראָווצעס. ווען מיין ברודער האָט אָנגעקלאַפּט אין פענצטער, זיינען די באַנדעראָווצעס אַרויס אים כאַפּן און נאָכגעשאָסן. אָבער דער ברודער, די שוועסטער און דאָס מיידעלע, זיינען אַוועק בשלום. דאָס זיינען געווען גוטע פויערן ביי וועלכע איך בין געווען, זיי האָבן מיר געברענגט עסן און מיך געלאָזט דאָרטן זיצן. איך האָב געהאַט גרויס מזל, וואָס ווען איך בין ביינאַכט געקראָכן איבער די קערפּערס פון די באַנדעראָווצעס, האָבן זיי זיך נישט אויפגעכאַפּט.

דריי טעג שפּעטער איז אָנגעקומען דער באַלעבאָס מיר אָנזאָגן, אַז ער האָט געפונען אַ יידיש מיידעלע ליגן אויף זיין פעלד צווישן דער תבואה פאַרגאָסן מיט בלוט. ער האָט זי געבראַכט און איר געהאָלפן. זי איז יעצט אין סטאַדאָלע. אַז עס וועט ווערן פינצטער וועט ער זי ברענגען צו מיר.

דאָס איז געווען דאָס ברעסטעטשקער מיידעלע, וואָס האָט נישט געקענט גיך לויפן און האָט זיך אָפּגעריסן פון מיין ברודער און שוועסטער. ליגנדיק אַליין אין פעלד האָט זי באַשלאָסן זיך איבער צושניידן די אָדערן פון די הענט דאָס בלוט זאָל אָפּגיין. אָבער זי האָט געלעבט. זיינען מיר ביידע געזעסן אויפ'ן בוידעם פון חזיר־שטאַל און ס'איז אונדז נישט שלעכט געווען. צו עסן און טרינקען האָט מען אונדז געברענגט. עס האָט געהייסן, אַז מען טראָגט דאָס פאַרן הונט.

אין יענער צייט האָט עס אַלץ געהאַלטן אין איין ברענען בייטאָג און ביינאַכט. אַ סך פויערן־נאַציס, וואָס

האָבן זיך געפּרייט מיט'ן סוף פון די יידן, זיינען שוין אויך גע'הרג'עט געוואָרן. איך האָב נישט געהאַט קיין האָפנונג אַז איך וועל בלייבן לעבן. כ'האָב נאָר געבעטן ביי גאָט, אַז איך זאָל קענען זען וואָס עס וועט זיין דער סוף. די אוקראַינער זיינען אָנגעפאַלן אויף די פּאָליאַקן און געשניטן פון זיי שטיקער. זיי האָבן אויפגעשניטן בייכער פון שוואַנגערע פרויען און אַרויסגענומען די קינדער. מיין באַלעבאָס, באָריס סטאָליאַרטשוק, האָט עס געזען מיט זיינע אייגענע אויגן און עס מיר דערציילט.

אין איין פרימאָרגן, אין חודש סעפּטעמבער, ווי נאָר עס איז טאָג געוואָרן, האָט מיך מיין פריינדין, דאָס מיידעלע, אויפגעוועקט. זי האָט עפּעס געהערט אַ גערויש און אַ שיסעריי. איך האָב אַרויסגעקוקט און געזען אַז דאָס הויז איז אַרומגערינגלט פון פּאָליציי. מיר זיינען ביידע אַראָפּגעשפּרונגען פון בוידעם און זיך געלאָזט לויפן. איך האָב שטענדיק געטראַכט אַז איך וועל לויפן ביז דער לעצטער מינוט. נאָר טויטערהייט זאָלן זיי מיך כאַפּן. מיר האָבן זיך געהאַלטן ביי די הענט, אָבער זי האָט מיר נישט געקענט נאָכלויפן. איך בין אַריין אין וואַסער און בין אַריבער אויף די אַנדערע זייט און די קוילן זיינען מיר נאָכגעפלויגן. עס זיינען געשטאַנען שאָקן מיט קאָרן און ווייץ אויף די פעלדער. איך בין געלאָפן צווישן זיי און די קוילן זיינען אַריין אין די שאָקן און געמאַכט אַ פייער. איבער'ן רויך האָבן זיי מיך פאַרלוירן פון אויג. איך בין אַריינגעלאָפן אין אַ קעלער פון אַן אָפּגעברענטן שפּיטאָל, דאָרט געזעסן אַ פּאָר מינוט און ווידער אַרויס, כדי אַז איך וועל זיי זען דערנענטערן זיך צו מיר, זאָל איך קענען לויפן ווייטער. איך האָב זיך אַריינגעזעצט אין הויכע גראָזן. פינף מינוט שפּעטער זיינען זיי אַריין אין קעלער פון שפּיטאָל, ווייל אַ שייגעצל האָט זיי אָנגעוויזן אַז דאָרט בין איך אַריינגעלאָפן. איך בין געזעסן נישט ווייט פון זיי. דאָס גליק איז געווען, וואָס זיי האָבן אויך מורא געהאַט פאַר אַנדערע פּאַרטייען, ווי די באַנדעראָווצעס. די גרופּע וואָס איז געקומען מיך זוכן האָט געאַרבעט מיט די דייטשן פון שטאָט. זייער אָנפירער איז געווען דער גוי וואָס איז נאָכגעלאָפן און געכאַפּט אין וואַלד מיינע עלטערן. ער האָט מורא געהאַט אַז איך וועל בלייבן לעבן וועל איך מיך מיט אים אָפּרעכענען. זיי האָבן זיך אַרומגעדרייט אפשר אַ שעה צייט און צוריק אַוועקגעפאָרן.

אין אַ געוויסן טאָג איז מיין בעל הבית געקומען און מיר געבראַכט ידיעות וועגן מיין שוועסטער און ברודער. זיי זיינען צוריקגעגאַנגען צו דער פּוילישער קאָלאָניע און דאָרטן זיך אויפגעהאַלטן אין די ליידיקע הייזער; דאָרט זיינען געווען גערטנער מיט גענוג עסן. איימאָל זיינען די פּאָליאַקן געקומען מיט וואָפן און מיט פּאָליציי צו פאַרנעמען זייערע תבואות און גרינסן פון די גערטנער. זיי האָבן דאָרט געפונען מיין ברודער חיים. ער האָט זיך געלאָזט לויפן, זיי האָבן אים נאָכגעשאָסן און געלאָזט ליגן אין פעלד, און הינט האָבן אים אויפגעגעסן. מיין שוועסטער האָבן זיי געבראַכט אַ לעבעדיקע אין שטאָט אַריין, געגעבן גוט עסן כדי דער טויט זאָל איר זיין שווער און געטאָן אַ סך אַנדערע זאַכן. און עס איז שוין געווען פאַר איר אַ גליק זיך צו זען מיט דעם טויט.

איך וויל דאָ נאָך איבערגעבן אַ פּאַסירונג פון יענער צייט: ווען איך און מיין שוועסטער האָבן אָפּגעזוכט אונדזערע טאַטע־מאַמע אין באַהעלטניש ביי פּויערן זיינען מיר ביידע, מיין שוועסטער און איך, געגאַנגען בעטן עפּעס עסן. זיינען מיר ביינאַכט געגאַנגען צו מיין פריינדין, דער רעליגיעזער, וואָס האָט באַלאַנגט צו אַ ספּעציעלער סעקטע און וואָס איר האָב איך געהאַט אַוועקגעגעבן אַלע מיינע זאַכן איידער מען האָט מיך אַריינגעטריבן אינם געטאָ. כ'האָב באַשלאָסן צו בעטן ביי איר אַ שטיקל ברויט. זי האָט מיר געזאָגט, מיר זאָלן קומען מאָרגן, ווייל זי וועט מאָרגן באַקן. מיר זיינען געקומען אין דער צווייטער נאַכט צום פענצטער און אָנגעקלאַפּט. די טיר האָט זיך געעפנט. מיר האָבן געוווּסט אַלע מאָל, אַז דער וואָס האָט געוואָלט עפּעס געבן האָט עס דערלאַנגט דורכן פענצטער, און ווען אַ טיר האָט זיך אויפגעמאַכט — האָט מען געמוזט לויפן. באַלד האָט מיך אַ מאַן אָנגעכאַפּט ביים מאַנטל. איך האָב זיך אַרויסגעגליטשט פון דעם מאַנטל און אַוועק אין דער פינצטערער נאַכט. מיין שוועסטער האָב איך פאַרלוירן. איך בין צוריקגעקומען צו דעם באַהעלטניש ווו מיינע עלטערן זיינען געזעסן. ווען עס האָט אָנגעהויבן טאָגן איז מיין שוועסטער געקומען מיט אַ געשוואָלן פּנים, אויסגעהאַקטע ציין און פאַרבלוטיקט. די פרומע פריינדין האָט געהאַט צוגעגרייט צוויי מענער, איינער — אונדזערער אַ באַקאַנטער, דער אַנדערער אַ רוסישער געפאַנגענער. זי האָט זיי צוגעזאָגט צו געבן צוויי אַנצוגער פון מיין מאַן אויב זיי וועלן אונדז ביידע כאַפּן, און צוגעגרייט אַ גרוב אין פעלד אונדז דאָרט

צו באַגראָבן. זי האָט מורא געהאַט טאָמער וועל איך איבערלעבן און וועל וועלן אָפּנעמען די זאַכן, וואָס כ'האָב ביי איר געהאַט. אָבער עס איז זיי נישט געלונגען אונדז ביידע צו כאַפּן.

איך קען אויך נישט פאַרגעסן ווען אין יענע צייט בין איך מיט מיין שוועסטער אַוועק צו אַן אַנדער גויה און געבעטן עסן. זי האָט אונדז געגעבן עסן, און אַלס גוטער פריינט געראָטן אונדז צו גיין און זיך איבערגעבן צו די מערדער. זי האָט אונדז געזאָגט אַז זי איז געווען ביים „גרוב" אַרבעטן און האָט געזען ווי אַזוי מען הרגעט. „עס איז זער לייכט", האָט זי געזאָגט. „יעדער דאַרף זיך אויסטאָן נאַקעט און זיך אַנידערלייגן. אַ דייטש שיסט נאָר איינמאָל אין קאָפּ. אַביסל בלוט גייט אַרויס דורך דער נאָז און אויערן, און פאַרטיק. און ווער עס איז נישט פאַרטיק — בלייבט צוגעקוועטשט מיט די וואָס מען לייגט אַרויף אויף אים. מען שיט איבער מיט וואַפּנע. פאַר קליינע קינדער גיט מען נישט קיין קויל: מען לייגט עס אַוועק און די מאַמע פון אויבן. עס איז דאָך אַ סך גרינגער דער טויט ווי אַזאַ לעבן, און ווי דו זעסט אויס. ווערסט זיך נאָך דאַרפן לענגער מוטשען ווייל קיין האָפענונג פאַר יידן צו בלייבן לעבן איז נישטאָ". אָט דאָס זיינען געווען די טרייסט־ווערטער פון אַ קריסטלעכער פריינדין. עס ציטערן מיר יעצט די הענט און די פיס ווען איך רייד דערפון.

מיט אַ צייט שפּעטער האָט מען געכאַפּט מיין יונגע פריינדין, דאָס מיידעלע, און אויך פאַרנומען מיינע בעלי בתים. דאָס מיידעלע האָט מען געשאָסן, אויך זי איז שוין מזלדיק געווען זיך צו זען מיט דעם טויט. די בעלי בתים האָט מען באַפרייט.

איך בין אַ גאַנצן טאָג געזעסן אין דער קאַלטער נעץ ביז עס איז געוואָרן פינצטער. כ'האָב דאַן באַשלאָסן צוריקצוגיין צום שטאַל. ווען כ'בין אַריין אין שטאַל האָב איך געטראָפן פרעמדע מענטשן געבן די בהמות צו עסן. איינער פון די גוים האָט אַרויסגעבראַכט אַ גרויסן שלאָס און פאַרשלאָסן די טיר, און געלאָפן רופן די באַנדעראָווצעס. איך האָב פאַרנומען מיט זיך וואָס כ'האָב געהאַט, אַ פלאַש וואַסער, אַ האַלב ברויט און עפּעס אַנצוטאָן. כ'האָב אויפגעריסן אַ ברעטל פון דער אַנדערער זייט שטאַל און בין אַוועקגעגאַנגען. מען האָט מיר שפּעטער דערציילט וואָס פאַר אַ זוכעריי דאָרט איז פאָרגעקומען.

איך בין געגאַנגען צוריק צום דאָרף מאַרקאָוויטש צו מיין פריינדין, וואָס האָט אין דער ערשטער צייט מיך מיט מיין שוועסטער געהאַלטן אויף איר פּעקאַליק (אויוון) און פון פאַרנט געשטעלט אַ מולטער כדי אונדז צו פאַרשטעלן. איך בין אַריין צו איר אין סטאָדאָלע און זיך באַהאַלטן אין די סנאָפּעס, וואָס האָבן נאָך געהאַט פולע זאַנגען. אַ סך ווייסע קליינע מייזלעך זיינען דאָרט געווען מיינע בעסטע פריינט. אַזוי האָב איך געלעבט דריי וואָכן: געגעסן דאָס קאָרן פון די זאַנגען. איין מאָל האָב איך געזען אַז מען שטעלט אַריין אַ מאַשין און מען גרייט זיך צו דרעשן די תבואה. האָב איך פאַרשטאַנען, אַז איך בין אין געפאַר. אַז פרעמדע מענטשן וועלן מיך באַמערקן, וועלן זיי מיך מוזן אויסגעבן. מיין פריינדינ'ס מאַן האָט געשטאַמט פון אַ נאַצי משפחה, אָבער זי איז מיר געווען זער געטריי.

אין דער פרי איז מיין פריינדינ'ס מאַן אַריינגעקומען אין סטאָדאָלע, האָב איך באַשלאָסן זיך צו באַווייזן. פון שרעק האָט ער גע'חלש'ט און איז אַוועקגעפאַלן. אַ האַלבע שעה שפּעטער איז זיין פרוי געקומען מיט אַ גלאָז מילך און אַ שטיקל ברויט אין האַנט, מיך געקושט און זיך געפרייט מיך צו זען אַ לעבעדיקע. ווען ס'איז געוואָרן פינצטער האָט זי מיך געהייסן אַריבערגיין אין שטאַל, וווּ די פערד זיינען געווען, ווייל מאָרגן וועלן דאָ זיין מענטשן צו דער אַרבעט. איר פאָטער איז געווען סטאַראָסטאַ פון דערפל נאָך אין די פּוילישע צייטן און אויך יעצט, אַזוי אַז עס איז גאָר אויף זיי קיין פאַרדאַכט נישט געווען.

אין האַרבסט 1943 האָט שוין די לאַגע פאַר'ן דייטש נישט צו גוט אויסגעזען. מיין פריינדין מאַנקאַ סאָלטיס האָט געהאַט האָפענונג אַז אפשר וועל איך פאָרט איבערלעבן. איר מאַן איז איינמאָל געקומען צו מיר און געזאָגט, אַז עס זעט אויס אַז כ'וועל אפשר איבערלעבן, און וואָס וועט דעמאָלט זיין? איך וועל מוזן חתונה האָבן מיט אַ גוי, ווייל קיין ייד איז שוין נישטאָ אויף דער וועלט. אויך אין אַמעריקע האָט מען אויסגע'הרג'עט אַלע יידן נאָך אין 1941...

עס האָבן זיך אָנגעהויבן באַווייזן רוסישע פּאַרטיזאַ־

נען. זייערע גרופּן האָבן זיך כסדר פאַרשטאַרקט, ווייל אַלע רוסישע געפאַנגענע וואָס האָבן זיך איבערגעגעבן צום דייטש, זיינען זיך צעלאָפן פון די לאַגערן. די דייטשן האָבן מיט זיי שווער געאַרבעט און זיי געלאָזט שטאַרבן פון הונגער, זיינען זיי אַוועק אין וואַלד, זיך אָרגאַניזירט, אָנגעפאַלן אויף די דייטשן, אויפגעריסן בריקן א.א.וו.

ווען עס האָבן זיך געהערט שלעכטע ידיעות, פלעגט מיין באַלעבאָסטע מיר קומען זאָגן אַז איך זאָל אַוועקגיין און אַז ביינאַכט וועט זי מיר ברענגען אַ ברויט. איך האָב געוואַרט אויפ׳ן ברויט, אָבער זי איז נישט געקומען. אין דער פרי האָט זי מיר געזאָגט, אַז זי האָט מיך געוואָלט אַוועקשיקן, אָבער זי האָט נישט געהאַט קיין האַרץ דאָס צו טאָן. זיי האָבן דעריבער באַשלאָסן אויסצוגראָבן אַ גרוב, צודעקן עס מיט אַ דעקל פון אַ פאָס און שטעלן פון אויבן די פערד. אַז עס איז געוואָרן אומרואיק, האָבן זיי מיך אַהין אַריינגעזועצט ביז די שווערע וואָלקנס זיינען איבערגעגאַנגען. דאָס וואַסער פון די פערד האָט זיך מיר געגאָסן אויפ׳ן קאָפּ. אַזוי האָב איך אַ סך מאָל געדאַרפט זיצן צו עטלעכע טעג. דערנאָך פלעג איך ווידער אַרויט אויף מיין אָרט אין שטאַל. איך האָב שטענדיק געשטריקט און גענייט. כדי צו האָבן גענוג ליכט, האָב איך אויסגעשניטן אַ דרייעקיג לעכעלע אין דעם ברעטל.

אין דער נאַכט פון ראָזשדעסטוואָ (קריסטמעס) 1943, האָבן די באַלעבאַטים געפּראַוועט דעם חגא אין מיטן נאַכט. מען האָט פאַרהאָנגען די פענסטער און נישט אָנגעצונדן קיין ליכט. מען האָט מיך אויך געבראַכט אין הויז אַריין. ווען איך האָב געעפנט די טיר, בין איך אַוועקגעפאַלן אין חלשות. איך האָב שוין נישט געקענט פאַרטראָגן די לופט פון אַ וווינונג. מען האָט מיך געלייגט אויפ׳ן שניי און געריבן ביז איך האָב אויפגעוואַכט.

דאָס דאָרף ווו מיר זיינען געווען איז נאָענט צום שטאָט. עס האָבן זיך כסדר געהערט נעענטער די שיסערייען. סוף יאַנואַר 1944 איז די שטאָט שוין אָקופּירט געוואָרן פון רוסישע פּאַרטיזאַנען. די דייטשן האָבן זיך אָבער פאַרשטאַרקט, עס איז אָנגעקומען אַ סך מיליטער, און די דייטשן האָבן ווידער איבערגענומען די שטאָט, און אין מערץ 1944 האָבן זיי זיך אַיינגעגראָבן אַרום האַרכיוו. איין נאַכט אין מיטן מערץ איז עפּעס געוואָרן אומרואיק אַרום דעם הויז. עס זיינען געקומען פיר רוסישע סאָלדאַטן מיט אַ פאַרוווּנדעט פערד און געהייסן מיין באַלעבאָס אַז ער זאָל מאַכן אַ באַנדאַזש אויפ׳ן פערד און עס היטן ביז זיי וועלן צוריקקומען. דערווייל האָט איינער פון זיי דערזען דאָס קליינע דרייעקיג פענסטערל, וואָס איך האָב אויסגעשניטן אין ברעטל. ער האָט געזאָגט אַז פון דעם אָרט איז גוט צו זען, ווי די דייטשן גראָבן זיך איין אַרום דער שטאָט. עס האָט נישט לאַנג געדויערט און ער איז שוין געווען לעבן מיר און מיך געוואָלט דערשיסן. כ׳האָב געהאַט גליק וואָס איך האָב געקענט די רוסישע שפּראַך און אים באַרואיקט און אים אָנגעהויבן דערציילן אַלץ וועגן זיך. איך האָב אים בשום אופן נישט געקענט איבערצייגן אַז איך ווין אויף דער גאַס און באַהאַלט זיך אויס אין די שטאַלן, ווייל איך בין אַ יידישע. ער איז געווען אַ לייטענאַנט. ער איז געווען זייער אויפגערעגט און געוואָלט שיסן דעם בעל הבית. ביז ער האָט מיך אינגאַנצן אויסגעהערט, האָט שוין אָנגעהויבן צו טאָגן. די רוסן האָבן נישט געקענט גיין ווייטער אין ליכטיקן טאָג, האָבן זיי זיך איבערגעטאָן אין ציווילע קליידער און אַלץ אַרום גענוי אַרומגעקוקט. איך האָב זיך ביי זיי געבעטן אַז איך וויל מיט זיי מיטגיין. זיי האָבן מיר אויפגעקלערט, אַז זיי אַליין גייען אויפ׳ן טויט און מיך נישט געוואָלט מיטנעמען. איך בין אָבער פון זיי נישט אָפּגעטראָטן, און ווען ס׳איז געוואָרן פינצטער, בין איך מיט זיי אומעטום געגאַנגען. פאַרטאָג זיינען מיר געקומען אויף סקאָבעלקע, די פאָרשטאָט פון האַרכיוו. אין שטאָט זיינען געווען די דייטשן. זעקס רוסן האָבן געהאַלטן דעם פראָנט אויף סקאָבעלקע. איך האָב געהאַט מיט זיך אַביסל קליידונג און אַנדערע זאַכן, אָבער ווען מיר זיינען אַרומגערינגלט געוואָרן פון די דייטשן אין דעם הויז ווו מיר זיינען געזעסן, זיינען מיר קוים אַרויס מיט׳ן לעבן. מען איז געלאָפן 15 קילאָמעטער ביים ברעג פון וואַסער. די גראַנאַטן זיינען אַריין אין די זומפּן און די קוילן האָבן געטראָפן און פאַרוונדעט צוויי פון די זעקס. איך האָב נישט געקענט נאָכלויפן. מיר האָבן זיך קוים דערשלעפּט קיין ביזשעוו. דאָרטן זיינען שוין געווען די רוסן איינגעגראָבן אין די אָקאָפּעס. איין פוילישע האָט מיר געגעבן שמאַטעס איינצוויקלען די פיס, ווייל איך בין געגאַנגען אויפ׳ן אייז מיט די באָרוועסע פיס. אַ צווייטע גוי׳ע האָט מיר געבראַכט אַ פּעקל מיט בילדער, זי האָט געזאָגט אַז זי האָט זיי געפונען אין געטאָ. דאָס זיינען געווען בילדער פון מיין חבר בן־ציון לאַקריץ. ער איז אַוועק אין

וואַלד און דאָרט אומגעקומען. איך וועל קיינמאָל נישט פֿאַרגעסן זיינע ווערטער, ווען איך האָב אים געפֿרעגט צו מיינט ער אַז מ׳וועט אויס׳הרג׳ענען אַלע יידן, האָט ער געענטפֿערט: „יאָ, אונדז אַלע יאָ, אָבער נישט אַלע יידן. אַלע אַנדערע וועלן רעדן דערפֿון אַ שטיקל צייט, איינער וועט גלייבן, אַ צווייטער — נישט, ביז מען וועט פֿאַרגעסן״.

יענע נאַכט בין איך געשלאָפֿן אויף דער ערד מיט אַלע סאָלדאַטן. דעם צווייטן טאָג, האָט מען מיך געמוזט פֿירן צום שטאָב. ווען די אָנפֿירערס האָבן מיך דערזען, האָבן זיי גאָרנישט געקענט פֿאַרשטיין, ווייל איך האָב כמעט ווי נישט געקענט ריידן. ווען איך האָב גערעדט האָט מיר אָפּגעהילכט אין די אויערן ווייל איך האָב קיין הויך וואָרט נישט אַרויסגערעדט פֿאַר קנאַפּע צוויי יאָר צייט. מען האָט מיך אָנגענומען פֿאַר אַ שפּיאָן, ספּעציעל ווען איך האָב זיי געזאָגט, אַז איך בין פֿון דעם דאָרף מאַרקאָוויטש. זיי האָבן דאָס גאָרנישט געקענט געפֿינען אויף די מאַפּע. איך האָב זיי אָנגעוויזן אָן ערך ווי דאָס געפֿינט זיך, זיינען זיי גאָר איבעראַשט געוואָרן, אַז אַזאַ פֿאַרזעעניש ווי איך זאָל קענען לייענען אַ מאַפּע. מען האָט מיט געפֿירט פֿון איין אָרט צום צווייטן, ביז עס איז מיר איינגעפֿאַלן צו פֿרעגן צי עס זיינען פֿאַראַן עפּעס יידן אין זייער מיליטערישער אָפּטיילונג. יאָ, האָבן זיי געזאָגט, אַלע קאַפּיטאַנען און לייטענאַנטן זיינען יידן. דער געדאַנק האָט מיך געראַטעוועט. איך האָב מיך געטראָפֿן מיט אַן איין־און־צוואַנציק יאָריקן קאַפּיטאַן פֿון אָדעס. ער האָט נישט געקענט רעדן יידיש, ער האָט אָבער פֿאַרשטאַנען. ער האָט געוואָלט אַז איך זאָל אים אַלץ דערציילן אין יידיש, כדי די אַנדערע זאָלן נישט וויסן וואָס דאָ איז פֿאַרגעקומען.

איך האָב געטראָפֿן נאָך אייניקע יידן אין מיליטער. זיי אַלע האָבן זיך מיט מיר פֿאַראינטערעסירט און מיר געהאָלפֿן. ווען איך בין אַביסל געקומען צו זיך, האָבן זיי מיך געשיקט קיין לוצק מיט אַ מיליטערישן לאַסט אויטאָ.

איך האָב ערשט דערפֿילט מיינע ווייטאָקן ווען מען האָט מיך אַראָפּגעלאָזט הינטער דער שטאָט און געזאָגט: „גיי״. איך האָב מורא געהאַט פֿאַר מיין אייגענעם שאָטן און — איינע אַליין אין דער גאָרער וועלט! די טרערן האָבן זיך דאָס ערשטע מאָל אַ גאָס געטאָן. די גאַנצע צייט זיינען גאָר קיין טרערן נישט געווען. כ׳האָב געטראָגן מיט זיך אַ פּעקל עסן וואָס מ׳האָט מיר מיטגעגעבן. איך האָב שוין געהאַט אַ פּאָר שיך וואָס איך האָב אויפגעניייט פֿון אַ מיליטערישן מאַנטל. איך בין געגאַנגען און די טרערן האָבן זיך געגאָסן. אַז איך בין אָנגעקומען צו דער קראָסנער בריק, ווו ס׳איז געשטאַנען אַ וואַך, האָט מען יעדן לעגיטימירט. איך האָב גאָרנישט געהאַט וואָס צו ווייזן. פּלוצים האָב איך דערזען אַ מיידל מיט אַזאַ הולך ווי מיינער. זי איז געגאַנגען מיט אַ יינגל. מיר האָבן זיך אָנגעהויבן צו דערנענטערן איינער צום צווייטן מיט מורא, ביז איך האָב דערהערט אַ יידיש וואָרט. עס איז גאָרנישט פֿאַרצושטעלן די איבערלעבונג בעת מיר זיינען אַרויפֿגעפֿאַלן איינע אויף די צווייטע, זיך געקושט און געוויינט. „וויינט נישט״, האָט זי מיר געזאָגט, „קומט מיט מיר, עס זיינען דאָ נאָך אַ פּאָר יידן, וועט איר זיין מיט אונדז״. דאָס איז געווען פּאַניע לערנער, וואָס האָט זיך אָפּגעראַטעוועט מיט איר מוטער לייקע און איר שטיף־פֿאָטער מאָטל. זיי וווינען יעצט אין ניו יאָרק. מיר זיינען פֿאַרבליבן אייביקע גוטע־פֿריינט. זי האָט מיך געבראַכט אין אַ ליידיק הויז, נאָר שטרוי אויף די ערד צום שלאָפֿן.

ווען איך האָב אויפֿגעמאַכט די טיר, איז מיר אַרויפֿגעפֿאַלן אויפֿן האַלז אַ מיידל. זי האָט מיך דערקענט און מיר דערציילט אַז מיט זיי איז אויך לעבן געבליבן מוסיע פּערלמוטער פֿון הארכיוו. זי אַליין איז געווען אַ טאָכטער פֿון דער סאַדאָווער משפּחה. אַ מאַמע מיט זעקס קינדער, וואָס האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין אַ וואַלד. מיר האָבן זיך צעגויפֿגעלעבט ווי שוועסטער און ברידער. אַלע זיינען געווען הונגעריק. איך האָב אויפֿגעבונדן דאָס פּעקעלע מיט׳ן עסן און געזאָגט: עסט, קינדערלעך. הינדע האָט מיר געגעבן אַ צייכן און געזאָגט: זיי נישט קיין נאַר, שפּעטער וועסטו אַליין נישט האָבן וואָס צו עסן. איך האָב איר געענטפֿערט, אַז איך וועל לעבן, וועל איך שוין געפֿינען וואָס צו עסן. און אַזוי איז עס געווען.

אין אַפּריל 1945 האָב איך מיך געטראָפֿן מיט ישראל זשיראָף, אויך אַ געליטענער. ער האָט אַ סך איבערגעלעבט אַלס רוסישער מיליטער געפֿאַנגענער. מיר האָבן חתונה געהאַט אין חודש אויגוסט און אוועק פֿון

לוצק קיין פוילן, און פון פוילן קיין דייטשלאַנד. אין דעצעמבער 1945 האָבן מיר זיך באַזעצט אין לאַמפּערטהיים, העסן, אין לאַגער די. פּי. איך האָב באַלד גענומען זוכן קרובים אין אַמעריקע. איך האָב געוווּסט אַז אין קאַנאַדע האָב איך אַ קוזינע רחל אייזענבערג, וואָס האָט געאַרבעט אין דער יידישער פאָלקס־ביבליאָטעק. איך האָב אַנאָנסירט אין אַלע צייטונגען און זי האָט זיך באַלד אָפּגערופן. איך וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן דעם טאָג ווען כ׳האָב באַקומען איר בריוו מיט די ווערטער: „טייערע שרה, איך שיק יעצט אַ בריוו אין דער וועלט אַריין אַזוי ווי נח האָט אַרויסגעשיקט די טויב נאָך דעם מבול". דורך פאַרשידענע אָרגאַניזאַציעס האָט מיין קוזינע זיך צו מיר אָפּגערופן. איך בין איבערגליקלעך זי צו פאַרמאָגן.

שפּעטער האָט רחל מיך פאַרבונדן מיט מיין משפּחה אין די שטאַטן.

אין 1946 איז ביי אונדז געבוירן געוואָרן אַ זונעלע. איך האָב אים אַ נאָמען געגעבן יעקב, נאָך מיין אומגעקומענעם פאָטער. דאָס קומען פון קינד, האָט געבראַכט אַ זין פאַר מיין לעבן. די גאַנצע משפּחה אין אַמעריקע האָט זיך זייער וואַרעם אָפּגערופן און אונדז מיט אַלעמען געהאָלפן. מיין פעטער דוד טעסלער, וואָס אין דער אַלטער היים האָט מען אים גערופן דודי הערש מענדלס, האָט צוזאַמען מיט זיינע זין געשיקט אונדז ד־ נויטיקע פאַפּירן און אונדז געבראַכט קיין אַמעריקע, אויך אונדזערע געטרייע קאָזינס האָבן געהאָלפן פינאַנסירן די רייזע אויסגאַבן און אויך דאָ געהאָלפן אויף אַלערליי אופנים. אין 1951 איז אונדז געבוירן געוואָרן אַ טעכטערל, יהודית, אַ נאָמען נאָך מיין אומגעקומענער מוטער.

געשריבן אין דולוט, מינעסאָטאַ, סוף יאָר 1961

בחייהם ובמותם לא נפרדו...

משפחת שלאין (1931)
עומד — האב צבי; יושבים — אשתו בוזיה ושלושת ילדיהם

זאב זינגר, רעייתו מינדל (שווארצאפל) ובנם יעקב (1937)

רבקה פיש ובנה משה'לה

סוסי וגיטל מיכל

סאסי און גיטל מיכל — אומגעקומען אין געטא. אין אמעריקע געפונען זיך דער מאן הערשל; דער זון יוסף און די שוועסטער מאניע און רייזיל.

תושבי הורוכוב למשפחותיהם
שנספו בשואה

אודליס בנימין ומשפחתו
אפעל לייבוש וואלף ומשפחתו
אפעל שרה ומשפחתה
אפעל אברהם ומשפחתו
אייזען משה ומשפחתו
אייזען יוסף ומשפחתו
איידעם אפרים ומשפחתו
איידעם ישעיה ומשפחתו
איידעם רחל ומשפחתה
איידעם פייגע ומשפחתה
איידעם דינה ומשפחתה
אבציוק שרה ומשפחתה
אבציוק שמואל ומשפחתו
איינבינדער טובה ומשפחתה
איינבינדער אליהו ומשפחתו
איינבינדער אליעזר ומשפחתו
איינבינדער פעסי גיטל ומשפחתה
איינבינדער טשארנע ומשפחתה
איינבינדער בראניע ומשפחתה
איינבינדער דוד ומשפחתו
אודליס יוסף ומשפחתו
אודליס עטל ומשפחתה
אינגערמאן יהושע ומשפחתו
אונגער זיינוול ומשפחתו
אויסטייטשער רחל ומשפחתה
אודליס אברהם ומשפחתו
אווערבוך וועווע ומשפחתו
אווערבוך מעכל ומשפחתו
אוליניק אנשל ומשפחתו
אטינגר רחל ומשפחתה
אינגבער פנחס ומשפחתו
אייזענגראד משה ומשפחתו
אלסטער אברהם ומשפחתו
אסתר זוויניאטשער ומשפחתה
אברהם דער גלעזער ומשפחתו

בערגער דב (בערל) בן מאיר
בערגער אברהם ומשפחתו
בערגער ישראל ומשפחתו
בערגער אשר ומשפחתו
בערגער ישראל בן אשר ומשפחתו
בערגער מאטל בן אשר ומשפחתו
בלעכמאן עטל ומשפחתה
בלעכמאן צבי ומשפחתו
בלעכמאן זוסיע ומשפחתו
בלעכמאן מאטל ומשפחתו
בלעכמאן שיינדל ומשפחתה
בלעכמאן ישראל ומשפחתו
בלעכמאן אהרון ומשפחתו
בוים שעפע ומשפחתו
בערלינער לאזאר ומשפחתו
ברעגמאן מולי ומשפחתו
בורשטיין משה ומשפחתו
בירמאן ויטיע ואריה
בירמאן חיים ומשפחתו
בירמאן אסתר ודוואסיע
ברוקער משה ומשפחתו
בלאנק פנחס ומשפחתו
בליי יהושע ומשפחתו
בלעכער בערל ומשפחתו
ביניוק צבי ומשפחתו
ביניוק יצחק ומשפחתו
ביניוק יעקב ומשפחתו
בובער יוסף ומשפחתו
בובער יהושע ומשפחתו
בובער אברהם ומשפחתו
בובער מאטל ומשפחתו
בוימל גדליהו ומשפחתו
ברוינשטיין חיים ומשפחתו
ברוינשטיין שבתאי ומשפחתו
ברוינשטיין רייזל ומשפחתה

בריזניק יענקל ומשפחתו
בריזניק פעסיע ומשפחתה
בריזניק אברהם ומשפחתו
בריזניק פייביש ומשפחתו
ברעזנער גרשון ומשפחתו
ברעזנער מענדל ומשפחתו
ברעזנער דודי ומשפחתו
ברעזנער משה ומשפחתו
ברעזנער רייזי ומשפחתה
בילדער יצחק ומשפחתו
באראל רחל ומשפחתה
ברעסלער משה ומשפחתו
ברעסלער גיטל ומשפחתה
בערגער יצחק ומשפחתו
בערגער יענטע ומשפחתה
בלעכער יוסף ומשפחתו
בעקער יוסף ומשפחתו
בעקער גרשון ומשפחתו
בעקער בן־ציון ומשפחתו
בילדער יוסף ומשפחתו
בערמאן יקותיאל ומשפחתו
בריק אפרים ומשפחתו
ביבער איידל ומשפחתה
בלעכער משה ומשפחתו
בענצי חוטב עצים ומשפחתו
בייטש אברהם ומשפחתו
ברוקער חיה ומשפחתה
בראנפן מנשה ומשפחתו
בלאזין יהושע ומשפחתו
באלים חיים הערש ומשפחתו
באלים אברהם יעקב ומשפחתו
באלביר יצחק ומשפחתו
ברייט שמאי ומשפחתו
ברייערמאן יוסף ומשפחתו
בריק בן־ציון ומשפחתו

ברונשטיין שמאי ומשפחתו
בריק חיים ומשפחתו
בארט זעליג ומשפחתו
בארט לייבוש ומשפחתו
בארט ישראל ומשפחתו
בארט יוסף ומשפחתו
בארט אליהו ומשפחתו
בארט חייקע ומשפחתה
בארט טוביה ומשפחתו
בירפעלד מלכה ומשפחתה
בירפעלד מענדל ומשפחתו
בירפעלד צבי ומשפחתו
בייטש ראניע ומשפחתה
בירמאן צבי ומשפחתו
ביבער ומשפחתו
בערציס איכל ומשפחתו
בטלן מאטל ומשפחתו
גאלדוואסער חנה וזיינוול
בנימין החיט ומשפחתו
בוגנער סאניע ומשפחתה
בערגער איטע (בת אשר) ומשפחתה
בעבעק ומשפחתו

גורנשטיין משה (השו"ב) ומשפחתו
גורנשטיין שלמה ומשפחתו
גרובער ישעיהו ומשפחתו
גרובער רחל ומשפחתה
גרובער פעסיע ומשפחתה
גרובער (הרופא) ומשפחתו
גרובער (העו"ד) ומשפחתו
גויער לוי ומשפחתו
גויער חיה הינדע ומשפחתה
גויער שיינצי ומשפחתה
גויער יוסף ומשפחתו
גאלידער יצחק ומשפחתו
גאלידער חנה ומשפחתה
גינצבורג לייב ומשפחתו
גינצבורג יוסל ומשפחתו
גינצבורג איצי ומשפחתו
גינצבורג מאטל ומשפחתו

גראספעלד (הרופא) ומשפחתו
געלער בנימין ומשפחתו
געלער מיכל ומשפחתו
גייער שלמה ומשפחתו
גרין אברהם יצחק ומשפחתו
גרין יוסי ומשפחתו
גרין ניסי ומשפחתו
גראס אשר ומשפחתו
גראס שלמה ומשפחתו
גראס שיינדל ומשפחתה
גריידינגער ברוך ומשפחתו
גריידינגער חיה-לאה ומשפחתה
גאלדפארב משה ומשפחתו
גאלדפארב מאטל ומשפחתו
גארלאנד יהושע ומשפחתו
גאלדפארב אסתר רחל ומשפחתה
גאלדפארב שרה ומשפחתה
גאלדפארב חייקע ומשפחתה
גאלדוואסער חנה וזיינוול
גראסקאפ דב ומשפחתו
גראסקאפ בנימין ומשפחתו
גאלדרינג פערל ומשפחתה
גאלדשטיין אליעזר ומשפחתו
גאלדשטיין מאניע ומשפחתה
געוואנט יהושע ומשפחתו
גראנאט אסתר ומשפחתה
גאלפערסאן דוד ומשפחתו
גאלדרינג יאנצי ומשפחתה
גרינשפאן משה אהרון ומשפחתו
גלייזער שמואל ומשפחתו
גלייזער אברהם ומשפחתו
גייבלער גאלדע ומשפחתה
גייבלער יהושע ומשפחתו
גייבלער חיים ומשפחתו
גייבלער שרה ומשפחתה
גרינבערג חיה ומשפחתה
גרינבערג בנימין ומשפחתו
גלייכמאן פיניע ומשפחתו
גלייכמאן אליהו ומשפחתו
גוטערמאן דוד ומשפחתו

גוטערמאן מאיר ומשפחתו
גוטערמאן אנשל ומשפחתו
גרייבער גיסי ומשפחתה
גרייבער איצי ומשפחתו
גרייבער נוח ומשפחתו
גרייבער אייזיק ומשפחתו
גרייבער שלמה ומשפחתו
גאראכאבסקי איציק הערש ומשפחתו
גאראכאבסקי משה ומשפחתו
גאראכאבסקי מינדל ומשפחתה
גאראכאבסקי דוד שלמה ומשפחתו
גאלדוואסער רפאל ומשפחתו
גלייכמאן מאטל ומשפחתו
גלייכמאן רייזי ומשפחתה
גרייבער זלמן ומשפחתו
גרייבער איציק הערש ומשפחתו
גראנאט צבי ומשפחתו
גרובער אברהם ומשפחתו
גרומיש מינדל ומשפחתה
גרומיש טוביה ומשפחתו
גרובער רחצי ומשפחתה
גויער רחל ומשפחתה
גורלאנד פערל ומשפחתה
געלער מאטל ומשפחתו
געלער דובה ומשפחתה
גראנאט פישל ומשפחתו
גוטערמאן שיינדל ומשפחתה
גוטערמאן יקותיאל ומשפחתו
גוטערמאן יעקב ומשפחתו
גרייען דינה ומשפחתה
גרייען אהרון ומשפחתו
גערשט ישעיה ומשפחתו
גאראכאבסקי יוסי ומשפחתו
גרינשפון שמשון ומשפחתו
גולדעשער פייגע ונפתלי ומשפחותיהם
גאראכאבסקי זיינוול ומשפחתו
גייער זיסל ומשפחתה
גייער פעסי ומשפחתה
גארען מאלי (ריבציס) ומשפחתה
גרינשפון חיים ומשפחתו

גריידינגער מרדכי ומשפחתו
גרייבער מאטל ומשפחתו
גראנאט משה ומשפחתו
גויער סאסיע ומשפחתה
גויער חייקע ומשפחתה
גויער יעקב ומשפחתו
גאלדפארב שלמה ומשפחתו
געלייטער לאה ומשפחתה
געלער שרה ופנחס
גרינשטיין ומשפחתו
גאלדענבערג ומשפחתו
גערבאטש מרדכי יוסל ומשפחתו
גינצבורג מאניע ומשפחתה
גרינבערג (מנהל חשבונות) ומשפחתו
גאָלדבערג אריה ומשפחתו

דאבראמיל יוסף הירש ומשפחתו
דאבראמיל חיים יענקל ומשפחתו
דאבראמיל אברהם פייוויש ומשפחתו
דיטון משה ומשפחתו
דאקטארמאן דוד ומשפחתו
דריקער משה אהרן ומשפחתו
דריקער חיים לייב ומשפחתו
דומברוביצר חיים ומשפחתו
דיקשטיין שמואל ומשפחתו
דיקשטיין יצחק ומשפחתו
דיקשטיין יונה ומשפחתו
דיקשטיין יחזקאל ומשפחתו
דיקשטיין מחולוניוב (כל המשפחה)
דיקשטיין שלמה ומשפחתו
דיקשטיין חיים ומשפחתו
דאבראמיל פריידע ומשפחתה
דריקער הערש ומשפחתו
דרונג יהודה ומשפחתו

הארנשטיין אברהם ומשפחתו
הארנשטיין צבי ומשפחתו
הארנשטיין שבתאי ומשפחתו
הארנשטיין יואל ומשפחתו
הארנשטיין קהת בן יואל ומשפחתו

הארנשטיין איזיע ומשפחתו
האַלצמאן נפתלי ומשפחתו
העקדיש צבי ומשפחתו
העקדיש מאיר ומשפחתו
הירשפעלד רייצי ומשפחתה
הירשפעלד שמואל ומשפחתו
הירשפעלד חנא ומשפחתו
הורוויץ פייוול ומשפחתו
האק ברוך ומשפחתו
האק ישעיה ומשפחתו
האקער פרץ ומשפחתו
הערליך מאטל ומשפחתו
הערליך גאלדע ומשפחתה
הערליך שמאי ומשפחתו
הערליך מאטל (הצלם) ומשפחתו
הערינג פייגע ומשפחתה
הערינג יענקל ומשפחתו
האבעל מאיר ומשפחתו
הובער חיים ומשפחתו
הובער זינדל ומשפחתה
הובער אברהם ומשפחתו
הובער צבי ומשפחתו
האנדעלסמאן יוסף ומשפחתו
הארנשטיין קהת (בן אברהם) ומשפחתו
האכמאן בן־ציון ומשפחתו
הערינג לייב ומשפחתו
הערינג חנה ומשפחתה
הערינג מאטל ומשפחתו
העכט יענטע ומשפחתה
העכט יוסף ומשפחתו
העכט אסתר ומשפחתה
הערליך חיים ומשפחתו
הארנשטיין (המשפחה מברוטשיץ)
העכט זיסל ומשפחתה
העכט מאטל ומשפחתו
הערינג יאכע ומשפחתה

וואלאך יודל ומשפחתו
וואלאך יענקל ומשפחתו
וואלאך (המשפחה מחולוניוב)

וועקסיל ומשפחתו
ווייגער מרים ומשפחתה
ווייגער ישראל ומשפחתו
וואסער זלמן ומשפחתו
וואסער יוסל ומשפחתו
וואסער מאנעס ומשפחתו
וואסער מינצי ומשפחתה
וואסער רבקה ומשפחתה
וואסער צאלי ומשפחתו
וואסערמאן יוסל ומשפחתו
וואסקעבויניק גוטמאן ומשפחתו
וואסקעבויניק בני ומשפחתו
ווערעניצע נח ומשפחתו
וויינער אברהם דוד ומשפחתו
ווינאגראד שרה ודוד ומשפחותיהם
וואסער הינדע ומשפחתה
וואסער שרה ומשפחתה
וואסער משה ומשפחתו
וועקסל יואל ומשפחתו
ווייגער פנחס ומשפחתו
וואסער חנה ומשפחתה
וואסער עובדיה ומשפחתו
ווינאגראד דוד ומשפחתו
ווייצמאן ומשפחתו
וואלדמאן משה ומשפחתו
וויינער יצחק ומשפחתו
וויינער משה ומשפחתו
וויינער מאטל ומשפחתו
וויינער אפרים ומשפחתו
וויינער אליעזר ומשפחתו
ועסלער מאטל ומשפחתו
וועסלער ברכה ומשפחתה

זובערמאן ישראל ומשפחתו
זובערמאן משה ומשפחתו
זאפאליץ ישראל ומשפחתו
זינגער אהרון ומשפחתו
זינגער וועלוול ומשפחתו
זינגער יעקב ומשפחתו
זאטל קלמן ומשפחתו

זעמעל יענקל ומשפחתו
זעמעל בלומה ומשפחתה
זאקנער טויבע גאלדע ומשפחתה
זוטלער חנא ומשפחתו
זוטלער בנימין ומשפחתו
זוטלער חיים ומשפחתו
זוטלער יונה ומשפחתו
זוטלער ראובן ואחיו
זוטלער ראובן ומשפחתו
זינגער רייזל ומשפחתה
זינגער אהרון ומשפחתו
זינגער חיים הערש ומשפחתו
זובערמאן מרים ומשפחתה
זובערמאן מוסיע ומשפחתו
זינגער מאטל ומשפחתו
זאקנער חיים ומשפחתו
זייזי דער פויקער ומשפחתו
זיידענוואר‏ם שמואל ומשפחתו

חאמיש בעריש ומשפחתו
חאמיש בן־ציון ומשפחתו
חאמיש יודל ומשפחתו
חומש וועווע ומשפחתו
חוליוער משה ומשפחתו
חאראסק זעליג ומשפחתו
חזן יחיאל הערש ומשפחתו
חזן יוסף הענעך ומשפחתו
חאנעלעס יהושע ומשפחתו
חאנעלעס מאטל ומשפחתו
חאנעלעס מאיר ומשפחתו
חאראסק מלכה ומשפחתה
חאראסק מרים ומשפחתה
חאמיש פערל ומשפחתה
חאוועס פייגע ומשפחתה
חזן יעקב ומשפחתו

טראכטענבערג יוסף ומשפחתו
טראכטענבערג לייבוש ומשפחתו
טאבאטשניק אייזיק ומשפחתו
טאפלער שמשון ומשפחתו

טרייסטער יצחק ומשפחתו
טרייסטער חיים ומשפחתו
טוט בעריש ומשפחתו
טוט אהרון ומשפחתו
טוט ישראל ומשפחתו
טויבער סענדער ומשפחתו
טויבער יצחק מרדכי ומשפחתו
טודרוס מענדל ומשפחתו
טודרוס נוח ומשפחתו
טראוויצער יענקל ומשפחתו
טראויצער טוביה ומשפחתו
טאבאק אליה חיים ומשפחתו
טאקער ברוך ומשפחתו
טעסלער ריסל ומשפחתה
טעסלער מלכה ומשפחתה
טעלער חיים לייב ומשפחתו
טעלער דוד מאיר ומשפחתו
טעלער חיה לאה ומשפחתה
טעפער (משפחה מחולוניוב)
טאפלער שיינדל ומשפחתה
טודרוס שמחה ומשפחתו
טאפלער מלכה לאה ומשפחתה
טעסלער אייזיק ומשפחתו
טעסלער סאסיע ומשפחתה
טעסלער יעקב ומשפחתו
טעסלער הערשל ומשפחתו
טיי חיים ומשפחתו
טוט נעכע ומשפחתה
טרייגער רייזל ומשפחתה
טאבאצניק אייזיק ומשפחתו
טאבאצניק חיה ומשפחתה
טוט פעסיע ומשפחתה
טעסלער ממארקוביץ

יונגער בערל ומשפחתו
יונגער בן־ציון ומשפחתו
ייקעלס אסתר ומשפחתה
יאנצער ניסן ומשפחתו
יענקלע דער גלעזער ומשפחתו

כץ יואל ומשפחתו
כץ בענצי ומשפחתו
כהן אברהם ומשפחתו
כהן חנה ומשפחתה
כהן (משפחה מחולוניוב)
כאגאן יעקב ומשפחתו
כץ בערל ומשפחתו
כהן הינדע ומשפחתה

לעוויט מאטל ומשפחתו
לוין משה ומשפחתו
ליטווין זלמן ומשפחתו
ליטווין יעקב ומשפחתו
ליטווין אברהם ומשפחתו
לאוודער נחמן ומשפחתו
לאוודער יצחק ומשפחתו
לערנער ישראל ומשפחתו
לערנער וועלוול ומשפחתו
לערנער גרשון ומשפחתו
לערנער יואל ומשפחתו
לערנער לאה ומשפחתה
לערנער סימע ומשפחתה
לערנער משה בן מאטל
לערנער לייב ומשפחתו
לערנער וועלוול ומשפחתו
לערנער ישראל ומשפחתו
ליקווער יצחק ומשפחתו
לעדער גרשון ומשפחתו
לאקריץ אהרון ומשפחתו
לאקריץ זלמן ומשפחתו
לייטסדורף ומשפחתו
לאזעווניק דוד ומשפחתו
ליבער שלמה ומשפחתו
לאנגער נחמן ומשפחתו
לייצמאן ישראל ומשפחתו
לייצמאן יעקב ומשפחתו
ליפשיץ יעקב ומשפחתו
לאזעווניק רפאל ומשפחתו
לאקריץ אידיס ומשפחתה
לעוו ומשפחתו

לאקריץ מאיר ומשפחתו
לאקריץ ישעיה ומשפחתו
לאקריץ גאלדע ומשפחתה
לאקריץ פריידע ומשפחתה
לעדער יוסף ומשפחתו
לעדער אברהם ומשפחתו
לעדער מענדל ומשפחתו
לעדער נוח ומשפחתו
ליטמאן בנימין ומשפחתו
ליטמאן געצי ומשפחתה
ליטמאן לייבוש ומשפחתו
ליטמאן אייזיק ומשפחתו
ליפשיץ זעליג ומשפחתו
ליפשיץ חיים ומשפחתו
ליפשיץ איציק ומשפחתו
לערנער אהרון ומשפחתו
לערנער שמעון ומשפחתו
לערנער לאה ומשפחתה
לעשניוער הערש ומשפחתו
לערנער עטי ומשפחתה
לערנער חוה ומשפחתה
לעווין שמואל ומשפחתו
לרנר משה בן סימה ומשפחתו

מייזליש יוסף ומשפחתו
מונוסוביץ שיינדל ומשפחתה
מונוסוביץ שמואל ומשפחתו
מונוסוביץ ישראל ומשפחתו
מייזליש בנימין ומשפחתו
מייזליש ישראל ומשפחתו
מייזליש חיה גיטל ומשפחתה
מייזליש שמואל ומשפחתו
מייזליש יעקב ומשפחתו
מיילער שלום ומשפחתו
מארגאסיס אליעזר ומשפחתו
מילשטיין ברוך ומשפחתו
מילשטיין אליהו ומשפחתו
מיראטשניק משה ומשפחתו
מיראטשניק נפתלי ומשפחתו
מילער מיכל ומשפחתו

מעש גדליהו ומשפחתו
מיילער חיים ומשפחתו
מעש טוביה ומשפחתו
מעש יודל ומשפחתו
מעש צבי ומשפחתו
מלמד מרדכי מארקל ומשפחתו
מלמד אברהם יעקב ומשפחתו
מגיד שלמה ומשפחתו
מגיד אליעזר ומשפחתו
מיכל זעליג דוד ומשפחתו
מיכל צבי ומשפחתו
מארגוסיס לייב ומשפחתו
מאטליס חיים ומשפחתו
מעש בערצי ומשפחתו
מיילער שלמה ומשפחתו
מרגאליס שרה ומשפחתה
מאקרין שעיה ומשפחתו
מאקרין שמואל ומשפחתו
מאקרין מאיר ומשפחתו
מאקרין בתיה ומשפחתה
מעש הערשל ומשפחתו
מעש סלאווע ומשפחתה
מעש צירל ומשפחתה
מעש באסיע ומשפחתה
מינציס שרה ומשפחתה
מאטליס ליפע ומשפחתו
מיראטשניק ישעיה ומשפחתו
מעש מענדל ומשפחתו
מעש נאטע ומשפחתו
מעש יוסי ומשפחתו
מעלער סאסיע ומשפחתה
מאטל דער גלעזער ומשפחתו
מיכל סאסיע וגיטל
מאזיאר יוסף ומשפחתו
מייזליש ביילע ומשפחתה
מייזליש שרה ומשפחתה
מלך חנה ומשפחתה
מיילער שלום ומשפחתו
מגיד עטי רחל ומשפחתה

נוימאן יוסף ומשפחתו
נודעל טוביה ומשפחתו
נירנבערג זלמן וגיטל
נוימאן שלמה ומשפחתו
נודל יצחק אהרון ומשפחתו
נוימאן לייבוש ומשפחתו
נוימאן מלכה ומשפחתה
נעפטמאן אלתר ומשפחתו
ניימאן שמואל ומשפחתו
ניימאן צבי ומשפחתו
ניימאן יוזיפ ומשפחתו
נאטאנזאן מאטל ומשפחתו
נודלער מאיר ומשפחתו

סעגאל עקיבא ומשפחתו
סעגאל אברהם ומשפחתו
סטאליאר יצחק ומשפחתו
סאמיטער רבקה ומשפחתה
סאמיטער ברוך ומשפחתו
סימא חיים ומשפחתו
ספעקטור יוזיפ ומשפחתו
ספעקטור אנשל ומשפחתו
סאסנע מאטל ומשפחתו
ספעקטאר ביילע ומשפחתה
ספעקטאר הערש לייב ומשפחתו
ספעקטאר גאלדע ומשפחתה
ספעקטאר משה ומשפחתו
סאסנע ראובן ומשפחתו
ספעקטאר אשר ומשפחתו
ספעקטאר ליבער ומשפחתו
ספעקטאר רפאל ומשפחתו
סטעלניק יענטע ומשפחתה
סטעלניק יענקל ומשפחתו
סטאליאר יצחק ומשפחתו
סאסיע די מעלשענקערן ומשפחתה

פיש יעקב ומשפחתו
פיש רחל ומשפחתה
פריידפיר האדל ומשפחתה
פריידקיס יוזיפ ומשפחתו

פריידקיס פריידע ומשפחתה
פישמאן זלמן ומשפחתו
פיש ניומקה
פיש איסר ומשפחתו
פיש הערש לייב ומשפחתו
פיש ראָזי ומשפחתה
פיש אייזיק ומשפחתו
פיש רבקה ומשפחתה
פינקעל ליפשע ומשפחתה
פינקעל מעכל ומשפחתו
פילער הערש לייב ומשפחתו
פעלמייסטער שרקע ומשפחתה
פעלמייסטער רבקה ומשפחתה
פעלמייסטער משה ומשפחתו
פעלמייסטער אברהם ומשפחתו
פעלמייסטער יוסי ומשפחתו
פעלדמאן ברוך ומשפחתו
פעלדמאן אברהם ומשפחתו
פעלדמאן אברהם ומשפחתו
פעלדמאן טוביה ומשפחתו
פלאמין שלמה ומשפחתו
פלאמין בערל בן שלמה ומשפחתו
פלאמין אברהם ומשפחתו
פלאמין שמחה ומשפחתו
פלאמין שואל ומשפחתו
פלאמין בערל בן שמואל ומשפחתו
פלאמין חיים בן בערל ומשפחתו
פלאמין יעקב בן בערל ומשפחתו
פלאמין שלמה בן בערל ומשפחתו
פלאמין מענדל ומשפחתו
פלאמין יצחק ומשפחתו
פערלמוטער שמחה ומשפחתו
פריידפיר שמשון ומשפחתו
פריידפיר קוני ומשפחתו
פריידפיר יענקל ומשפחתו
פריידפיר אליעזר ומשפחתו
פינחאסאוויץ נחמן ומשפחתו
פיכמאן יענקל ומשפחתו
פיכמאן מאנצי ומשפחתה
פיכמאן פייגה ומשפחתה

פישמאן שמואל ומשפחתו
פישמאן חיים ומשפחתו
פישמאן נחום ומשפחתו
פישמאן שעפע ומשפחתה
פישמאן משה ומשפחתו
פישמאן יענקל ומשפחתו
פודים משה ומשפחתו
פודים אברהם ומשפחתו
פלוטיצה יוסל ומשפחתו
פינסקער יהושע ומשפחתו
פויגל נעכע ומשפחתה
פויגל שבתאי ומשפחתו
פויגל חיים הערש ומשפחתו
פיעציק אייזיק ומשפחתו
פישקע ירוחם ומשפחתו
פיקער אברהם ומשפחתו
פריידקיס יוסל ומשפחתו
פליט יוסף ומשפחתו
פליט ישראל ומשפחתו
פליט רחל ומשפחתה
פאסטערנאק פייסי ומשפחתו
פאסטערנאק שמואל ומשפחתו
פלאקער עלצי ומשפחתה
פיעטרושקע חיה ומשפחתה
פריינד בעריש ומשפחתו
פארוואנטשער הערש ומשפחתו
פיינגלאז משה ומשפחתו
פאמעראנץ שרה איטע ומשפחתה
פאמעראנץ מאנדל ומשפחתו
פייפער אורי ומשפחתו
פייפער משה ומשפחתו
פאדהארעץ זלמן ומשפחתו
פינקעלשטיין גימפל ומשפחתו
פילארענס ברוך ומשפחתו
פישמאן ביילע ומשפחתה
פישמאן חיים ומשפחתו
פישמאן זעלדע ומשפחתה
פינגערהוט עטי רחל ומשפחתה
פערלמוטער בריינדל ומשפחתה
פלאך חיים ומשפחתו

פלאך יוסל ומשפחתו
פילעראנט קהת ומשפחתה
פילעראנט בנימין ומשפחתו
פריידפיר סימע ומשפחתה
פריידפיר שיינדל ומשפחתה
פעפער האדל ומשפחתה
פריידפיר אפרים ומשפחתו
פערגאל פערל ומשפחתה
פערגאל ביילע ומשפחתה
פיש ישראל ומשפחתו
פיעטרושקע יעקב ומשפחתו
פילארענט יענקל ומשפחתו
פילארענט גיטל ומשפחתה
פריידקיס זאב ומשפחתו
פריידקיס אשר ומשפחתו
פינקעל שמואל ומשפחתו
פאלק משה ומשפחתו
פיש אשר ופייגע ומשפחותיהם
פשודעצקי (מבית לוי) ומשפחתו
פעדערשטיין עטל ומשפחתה
פריידפיר איטע מינדל ומשפחתה
פריידפיר שלמה אשר ומשפחתו
פריידפיר שמשון ומשפחתו
פריידפיר אברהם ומשפחתו
פריידפיר יוסף ומשפחתו
פישמאן אשר ומשפחתו

צאפ חיה ומשפחתה
צימערמאן שרה ביילע ומשפחתה
צימערמאן צבי ומשפחתו
צימערמאן אניוטע, וואַקס אליהו
צימערמאן אברהם ומשפחתו
צימערמאן בערל ומשפחתו
צימערמאן קוקע (רחל) ומשפחתה
צימערמאן שמואל ומשפחתו
צימערמאן פיני ומשפחתו
צוקער יצחק ומשפחתו
צוקער יענקל ומשפחתו
צוקער פישל ומשפחתו

צימרמן שרה׳קה ומשפחתה
צימרמן יחיאל ומשפחתו
צימרמן יוסף ומשפחתו
צימרמן דוניה ומשפחתה
צימרמן שלום ומשפחתו
צוקער וואלף ומשפחתו
צוקער שמואל ומשפחתו
צוקער אהרון ומשפחתו
צוקער אידל ומשפחתה
צווייג באסיע ומשפחתה
ציטראן שיינדל ומשפחתה
צוקערמאן פליט ומשפחתה
צאליכע ומשפחתו
טשאפניק ביילע ומשפחתה
טשאפניק חיים יונה ומשפחתו
צוויג רייזל ומשפחתה
צווערן מלך ומשפחתו
צווערן אברהם ומשפחתו
צווערן משה ומשפחתו
צווערן געצי ומשפחתו
צוקער אברהם ומשפחתו
צימערמאן זלאטע ומשפחתה
צוקער שלמה ומשפחתו
צווערן אלתר ומשפחתו
צווערן נפתלי ומשפחתו
צווערן מעכל ומשפחתו
צווערן יוסל ומשפחתו
צין חיים ומשפחתו
צין אליעזר ומשפחתו
צין יצחק ומשפחתו
צוקער מרדכי (מקוניאך) ומשפחתו
צוקער לייבל ומשפחתו
צוקער רבקה ומשפחתה
ציפון פעסיע ומשפחתה

קאנפער איצי ומשפחתו
קאנפער אליעזר ומשפחתו
קאנפער הענעך ומשפחתו
קיציס בצלאל ומשפחתו
קיציס יוסל ומשפחתו

קיציס שמשון ומשפחתו
קיציס נחמן ומשפחתו
קיציס יהושע ומשפחתו
קלאץ גרשון ומשפחתו
קורח אברהם ומשפחתו
קורח דבורה ומשפחתה
קאטקע משה אשר ומשפחתו
קאטקע גיטל ומשפחתה
קאטקע גרשון ומשפחתו
קיציס מענדיל ומשפחתו
קאלטשינסקי שמואל ומשפחתו
קריגער רחל ומשפחתה
קריגער בעריש ומשפחתו
קריגער נחמן ומשפחתו
קריגער שמואל ומשפחתו
קריגער פנחס ומשפחתו
קריגער פנחס בן אברהם
קריגער משה ומשפחתו
קריגער פרץ ומשפחתו
קליינער דאבע ובנותיה
קליינער, משפחת עזריאל יענטיס
קליינער אהרון ומשפחתו
קאפוסטע עזריאל ומשפחתו
קרעפל מאטל ומשפחתו
קאבילע משה ומשפחתו
קאראים טוביה ומשפחתו
קאבילע אהרון ומשפחתו
קאבילע סענדער ומשפחתו
קאבילע מאטל ומשפחתו
קרעמער אהרון ומשפחתו
קרעמער יצחק ומשפחתו
קרעמער ישעיה ומשפחתו
קרעמער אברהם ומשפחתו
קוואטניק יעקב איצי בן אהרון
קופער חיים ומשפחתו
קופער נחמן ומשפחתו
קופער אסתר (פראַדל׳ס) ומשפחתה
קופער מענדל ומשפחתו
קארן ציפורה ומשפחתה
קארן מינקה ומשפחתה

קליגמאן אברהם ומשפחתו
קליגמאן יענטע ומשפחתה
קאסיוק חיים לייב ומשפחתו
קיבריק שלמה ומשפחתו
קליגמאן שמואל ומשפחתו
קרעמער אסתר ומשפחתה
קעסעל אפרים (שטריקנדרייער)
קליינר מחלי ומשפחתה
קליגמן חיים ומשפחתו
קרעמער בנימין ומשפחתו
קערמאן משה חיים ומשפחתו
קליינער מינצי ומשפחתה
קליינער טעמע ומשפחתה
קריגער רייזי (אשת אברהם)
קורח צבי ומשפחתו
קורח שמואל ומשפחתו
קורח נחמן ומשפחתו
קורח באסיע ומשפחתה
קורח אסתר רייזי ומשפחתה
קוטשער יעקב יצחק ומשפחתו
קאנפער שמואל ומשפחתו
קרוק (מסקובלקה) ומשפחתו
קרוק חתן שראגער ומשפחתו
קורץ יעקב ומשפחתו
קאלטון אברהם ומשפחתו
קאבילע יואל ומשפחתו
קלאץ מאיר ומשפחתו
קלאץ חיה ומשפחתה
קרייצמאן חנה ומשפחתה
קיציס יוסף ושרה ומשפחותיהם
קליינער נוח (מראטשין) ומשפחתו
קרעמער אהרון מבורוטשיץ
קערמאן אברהם ומשפחתו
קערצער מיכאל ומשפחתו
קערצער יענקל ומשפחתו
קערצער רפאל ומשפחתו
קדיש בני ומשפחתו
קדוס שמואל מבית קאנפער ומשפחתו
קערצער יוסף ומשפחתו

קערצער רבקה ומשפחתה
קרופניק אליעזר ומשפחתו

ראט שמואל ומשפחתו
ראט בעריש ומשפחתו
ראדלער אהרון ומשפחתו
ראדלער שלמה ומשפחתו
ראפאפורט פייגה ומשפחתה
ראפאפורט פיני ומשפחתו
ראפאפורט חיים לייב (בן משה)
ראפאפורט משה (זעליאזניק)
ראפאפורט אברהם בן משה
רייז בעריש ומשפחתו
רייז חיים ומשפחתו
רייז אברהם ומשפחתו
רייבער יואל ומשפחתו
ריקען אשר ומשפחתו
ראזענפעלד הערצל ולאה
ראזענפעלד שמואל ומשפחתו
ראוויטש דינה ומשפחתה
ראוויטש לייב ומשפחתו
רובין בן־ציון ומשפחתו
ראנץ זכריה ומשפחתו
ראנץ שמעון ומשפחתו
ראנץ רבקה ומשפחתה
ריישער שמואל (הרב) ומשפחתו
ראזענצווייג מאטל ומשפחתו
ראזענצווייג נתן ומשפחתו
רויטענפודים שבתאי ומשפחתו
רויכעל שלום ומשפחתו
רויכעל משה ומשפחתו
רויכעל יודל ומשפחתו
ראבינוביץ יהושע ומשפחתו
רעכטמייסטער זעליג ומשפחתו
רויכעל סוסיע ומשפחתו
רויכעל יעקב ומשפחתו
רויכעל אברהם יצחק ומשפחתו
ריישער רעכל (בת הרב)
ראדלער אברהם ומשפחתו
ראדלער מנוחה ומשפחתה

ראדלער רייזל ומשפחתה
ראטענשטיין יוסף ומשפחתו
ראטענשטיין דבורה ומשפחתה
ראטענשטיין עלקע ומשפחתה
רובין יונה ומשפחתו
רובין מאטל ומשפחתו
ראפאפורטביילע ומשפחתה
רייז ישראל ומשפחתו
ראדלער משה ומשפחתו
ראדלער פרץ ומשפחתו
ריבציס אשר ומשפחתו
ריבציס מעכל ומשפחתו
ראזענפעלד שרה ומשפחתה
רויטענפודים יעקב ומשפחתו
ראזענפעלד בתיה ומשפחתה
ראזענבערג יאכע ומשפחתה
ראפאפארט טילע ומשפחתה

שטיינבערג יוסף ומשפחתו
שטערנבערג יונה ומשפחתו
שוסטער מאיר ומשפחתו
שעכטער דב ומשפחתו
שעכטער יוסל ומשפחתו
שעכטער דוד ומשפחתו
שעכטער אלצי ומשפחתו
שעכטער ישראל (בן דוד) ומשפחתו
שעכטער שרה באסיע ומשפחתה
שעכטער זיינוול ומשפחתו
שעכטער בערל ומשפחתו
שעכטער דוד ומשפחתו
שעכטער יענקל ומשפחתו
שעכטער ראובן ומשפחתו
שעכטער אודיע ומשפחתה
שעכטער פייגע ושרה ומשפחותיהם
שניידער יצחק ומשפחתו
שניידער שלמה ומשפחתו
שניידער בערל ומשפחתו
שניידער גדליהו ומשפחתו
שיפער חנה רייזל ומשפחתה
שיפער שבע ומשפחתה

שפיץ אברהם יוסל ומשפחתו
שווארץ אנשל ומשפחתו
שווארצמאן בנימין ומשפחתו
שווארצמאן ברוך ומשפחתו
שווארצמאן יחיאל ומשפחתו
שווארצמאן צבי ומשפחתו
שלייען משה ומשפחתו
שלייען יענקל ומשפחתו
שלייען הערשל ומשפחתו
שלייען יעקב־יצחק ומשפחתו
שלייען יצחק ומשפחתו
שלייען משה ומשפחתו
שיינפעלד חיים ומשפחתו
שיינפעלד סאניע ומשפחתה
שיינפעלד דוד ומשפחתו
שאמעס יענקל ומשפחתו
שראגער לאה ומשפחתה
שווארצאפעל בנימין ומשפחתו
שווארצאפעל וועלוול ומשפחתו
שווארצאפעל יוסף ומשפחתו
שווארצאפעל סאניע ומשפחתה
שווארצאפל נחום ומשפחתו
שווארצאפל פיניע ומשפחתו
שוחט מעכל ומשפחתו
שטריקער ישעיהו ומשפחתו
שטריקער צבי ומשפחתו
שאפירא יענקל ומשפחתו
שאפירא משה ומשפחתו
שאפירא בנימין ומשפחתו
שאפירא לאה ומשפחתה
שאפירא מעכל ומשפחתו
שאפירא באסיע ומשפחתה
שאפירא איטע ומשפחתה
שטשערב לייבוש ומשפחתו
שיינערמאן סערל ומשפחתה
שיינערמאן משה ומשפחתו
שווארצבערג אייזיק ומשפחתו
שווארצבערג יענקל ומשפחתו
שטייערמאן גרשון ומשפחתו
שרייער משה ומשפחתו

שפראך ישעיה ומשפחתו
שוחט משה ומשפחתו
שראגער יוסף ומשפחתו
שעכטער ישראל (בן ישעיהו) ומשפחתו
שעכטער בן־ציון ומשפחתו
שעכטער בן־ציון ומשפחתו
שעכטער מאטל ומשפחתו
שעכטער ישעיה ומשפחתו
שטשוגעל (השחקן) ומשפחתו
שלייען שיינדל ומשפחתה
שלייען משה ומשפחתו
שלייען ריסיע ומשפחתה
שקאלניק ישראל ומשפחתו
שווארצאפל משה ומשפחתו
שווארצאפל מאטל ומשפחתו

שפראך בעני ומשפחתו
שניידער יעקב ומשפחתו
שם־טוב גיטל ומשפחתה
שטעמפלער דוד ומשפחתו
שאפאוואל אחיעזר ומשפחתו
שעכטער הענזל ומשפחתה
שפירא יענטע ומשפחתה
שטריקער משה יונה ומשפחתו
שטריקער בן־ציון ומשפחתו
שוחט שמעון ומשפחתו
שעכטער עלצי מחולוניוב ומשפחתו
שווארצבערג בערל בן אייזיק ומשפחתו
שווארצבערג יצחק בן יוסקה ומשפחתו
שעכטער דבורה בת דוד ומשפחתה
שעכטער שמחה ומשפחתה

שעכטער גיטל בת ראובן ומשפחתו
שעכטער איציק ומשפחתו
שעכטער הערשל ומשפחתו
שווארצבערג יוסקי ומשפחתו
שווארצאפל מאטל ומשפחתו
שוחט ברוך ומשפחתו
שפייז ישראל ויאכטע ומשפחותיהם
שטערן ביילע ומשפחתה
שארף מרדכי ומשפחתו
שעכטער אסתר ומשפחתה
שטשערב יוסי ומשפחתו
שעכטער משה ומשפחתו
שניידער מיכאל ומשפחתו
שניידער דוד ומשפחתו

זאת היא רשימת הקדושים, שנרצחו ע״י הנאצים ועוזריהם ימ״ש.

הרשימה נערכה לפי הידיעות שהגיעו אלינו מפי קרוביהם, ידידיהם ושכניהם, או חבריהם של הנספים. לא כל השאלונים שלנו נענו על־ידי האנשים שאליהם פנינו. בעזרת כמה חברים והוועד עשינו את המאמץ המאכסימאלי להיזכר בכל אלה שניתן להיזכר בהם. אם פסחנו על מי שהוא, שלא בכוונה — ייסלח לנו.

שלט־מצבה לזכר הקהילה במרתף השואה בירושלים

א מצבה־שילד אין אומקום־קעלער אין ירושלים צום אָנדענק פון אונדזער קהילה

ביערות ובחזיתות

בריחה לווילנה

הפחד בפני הבאות

היתה בעירנו אשה נוצריה בשם זוניה. „גויה" זו ידעה לדבר יידיש כיהודיה מבטן ומלידה כיוון שעשתה בסביבת יהודים כל השנים ובימות החורף היתה מסיקה כל שבת את התנורים בבתי היהודים.

למחרת ראש השנה תרצ"ט, שעה שאווירוני הגרמנים חצו בלי הרף את שמיה המעוננים של פולין והטילו אימתם בכול, פרצה „גויה" זאת לביתו של המרא דאתרא וצעקה בקול לרב שמואל ריישר ז"ל: „רבי, אסוף נא מנין של יהודים ולך אתם אל בית־העלמין לבקש מהצדיק ה„מוכיח" שלא יאונה כל רע לעירנו הורוכוב. בשעתו הן הבטיח ה„מוכיח" הקדוש שעירנו תישמר מכל פגע בעיתות מלחמה..."

ולא אמרה „גויה" זאת די בביקורה אצל הרב האחד, ריישר. היא שמה פעמיה אף לרב השני, רבינוביץ, אף הוא — כראשון — חתנו של הרב אפרים אוירבוך זצ"ל.

כעבור זמן־מה נודע, שקיים הסכם בין רוסיה וגרמניה בדבר חלוקתה של פולין. עירנו נכללה בתחום שלטונה של רוסיה.

ידיעה זו היתה בשורה טובה לתושבי העיר. טיסת האווירונים הגרמנים מעל העיר פסקה. חכינו בקוצר־רוח לבואו של הצבא הסובייטי.

כניסת הסובייטים

בתקופת הביניים נשארה העיר ללא כל שלטון. ביוזמתם של פעילי האוקראינים הוקם ועד, ששיגר אזהרות לאיכרי הכפרים בסביבה לבל יהינו לבוא העירה למטרות שוד. כך ניצלה העיר מפורענויות באותם הימים.

ימים מועטים לאחר־מכן נכנסו הרוסים לעיר. ברחובות הראשיים נראו טאנקים, תותחים וכלי נשק אחרים. חלפה האימה, ובחוצות נראו תושבי העיר, רובם יהודים, כשהם מתבוננים בפניהם הכחושים של החיילים המפקחים על כלי הנשק. באותה שעה עמדנו יחד, אני וכמה מחברי (אחי ישראל מייזליש, משה קריגר ויצחק ביניוק), והנה התקרב אלינו אחד מצעירי העיר, שהיה מאוהדי הסובייטים, ואמר: „הגיע היום אשר ציפינו לו. להם, לרוסים, המכשירים היעילים — אין כוח שיתגבר עליהם. ועתה נקום אנו לתחיה" (אגב, סופו של צעיר דנן שברח „מגן־העדן" הסובייטי והריהו נמצא כעת ב„גיהינום" המערבי...).

שבועות מספר לאחר בוא הרוסים נמסרו משרות חשובות לאנשים מתושבי העיר, שבימי השלטון הפולני נמנו על מפלגת הקומוניסטים, אולם לא נדחו גם אחרים, שלא היו מאוהדי הקומוניזם, כגון פינחס שווארצאפל, אברהם ומרדכי בובר ועוד.

באותו זמן שרבים מאנשי העיר קיבלו עבודה מידי השלטונות החדשים, התחילו להתרקם במוחותיהם של צעירים מסויימים מחשבות בדבר עזיבת הורוכוב ויציאה לעולם החפשי. מובן, שהכל נעשה בסודיות גמורה.

תכניות של בריחה

ביום 18 בנובמבר 1939 התכנסנו בביתו של יוסל בובר (ה„קיסר"). נכחו בפגישה זו: יוסל ויהושע בובר, מרדכי בובר, יעקב שווארצברג, צבי בירמאן ואני. המטרה היחידה לבריחה בימים ההם היתה — ווילנה, בירת ליטה. לדאבוננו, החלטנו אז לחכות לפי שעה ולראות איך יתפתחו המאורעות בעתיד.

באחד הימים נזדמנתי לשיחה עם פריל פויגל־לרנר. היא אמרה לי: „אבא, מעתה נוכל לשכוח הכל. אין עוד התנדבות ופעולה למען קרן הקיימת וקרן היסוד, כפי שהיינו רגילים לעשות עד כה. הכל נלקח מאתנו..." היא ידעה על תכנית הבריחה שלנו והוסיפה: „אתם, הרווקים, יכולים לברוח. לא כן אנו, בעלי משפחות, המטופלים בילדים רכים..."

בינתיים הגיעו שמועות, שרבים מן הצעירים בלוקאץ׳ ובלודמיר כבר יצאו לדרך. התכנסנו שנית בביתו של יעקב שווארצברג. בפגישה זו נכחו: יעקב שווארצברג, אחיו ברל, שבתי רויטנפודים, צבי בירמאן פינחס קריגר ואני. שקלנו יחד כל אפשרות של בריחה והחלטנו לתת יד חפשית לכל אחד לעשות כרצונו ועל אחריותו האישית.

הדבר היה בדצמבר. באותו זמן שאנו התווכחנו בשאלת הבריחה קמו כמה מהצעירים ויצאו לווילנה (אחד מאלה — בן־ציון זוברמן (טהורי) — כעת בישראל. נפגשתי אתו בווילנה).

שבועות מספר לאחר אותה פגישה החלטתי לצאת את הורוכוב ולרוץ לווילנה. הכול נעשה בסודי־סודות. לא נתקלתי בשום התנגדות מצד בני משפחתי. גם אמי וגם אחי ואחיותי הסכימו לתכניתי.

לא יכולתי לקחת עמי דבר. בכיסי היה כתב־אישור מהרשות האזרחית בוואויניצה, הסמוכה ללוקאץ׳, שאני נוסע ללידה לשם עריכת קניות של נעליים וערדליים בשביל לוקאץ׳, והקניות — לא במזומנים, כי אם תמורת תבואה שתשלח מלוקאץ׳ ללידה.

בריחה מהורוכוב

בשבת, 22 בדצמבר 1939, בשעה 11 בלילה, עמדתי יחד עם אמי ליד ביתו של שמחה צאצקיס וחכינו לבואו של בעל־עגלה, שיסיעני לתחנת הרכבת. דממה שלטה מסביב. נשמע רק קול־בכייה החשאי של אמי ז״ל... היתה לה הרגשה, שזו הפעם האחרונה שאנו נמצאים יחד. לא הועילו כל מאמצי להרגיעה, כי עוד ישתנו הזמנים ואני שוב אשוב הביתה...

לא חכינו הרבה באותו מקום, אך כל רגע היה בעינינו כשעה ארוכה. סוף סוף הגיע משה קובילה עם הכרכרה שלו, שהקימה רעש רב מדי בליל הכפור והדומיה שמסביב. יחד עם בעל העגלה בא גם אחי בנימין. הפרידה לנצח מאהובי־לבי לא ארכה הרבה. נפרדנו זה מזה לאור מנורת הנפט, שהיתה תלויה על עמוד גבוה כדי להאיר את הרחוב העוטה חשיכה...

הדרך מהורוכוב לתחנת הרכבת בברוצ׳יץ׳, מרחק של 7 מילין, עברה עלי תוך פחד רב. הגעתי ללוצק. ליד התחנה חיכה לי גיסי ליפא פרומר. המלים האחרונות שלו אלי היו: „חזק ואמץ״. מלים אלה ליווני בדרכי כל הזמן. שם, בתחנת לוצק, מצאתי חברים וחברות רבים מלוקאץ׳ ומאוזדיטיץ׳, שאף הם יצאו באותה דרך. היו ביניהם הרשיל גרובר, רייזיל רימר וברוך שפירא.

יצאנו את לוצק במספר ניכר של חברים והתחלקנו לקבוצות־קבוצות בדרך. באחת הקבוצות שרו שירים עבריים. קצינים סובייטים אחדים שנמצאו באותו קרון, התחילו להמטיר עלינו שאלות: לאן פנינו ומי אנחנו וכדומה. רק הודות לכך שאחדים מאתנו ידעו לבוא עמם בדברים בשפה הרוסית, עלה בידינו לשכנעם, שאין אנו חלילה מאויבי הסובייטים. כך נסענו והחרדה ממלאה את לבנו עד אשר סוף סוף הגענו ללידה.

בלידה פגשתי את הרב וולקין ומשפחתו מלוקאץ׳. מטרתו של כל אדם בלידה בימים ההם היתה למצוא אפשרות לחציית הגבול כדי להגיע לווילנה.

ניו־יורק

אבא מייזליש

פון הארכיוו קיין ווילנע

עס איז געווען אין האַרכיוו אַ קריסטלעכע פרוי מיטן נאָמען זוניע, וואָס האָט געוווינט אויף דער פאַר־שטאָט, אַקעגנאיבער די פאַמיליעס שיינפעלד און שעכטער. די קריסטין האָט גערעדט יידיש ווי אַ גע־בוירענע, יידישע פרוי. זי פלעגט יעדן שבת ווינטער־צייט אָנצינדן די אויוונס אין יידישע הייזער, עס זאָל זיין וואַרעם.

אַ טאָג נאָך ראש השנה 1939, ווען די דייטשע עראָ־פלאַנען האָבן נישט אויפגעהערט צו זשומען איבער די פאַרוואָלקנטע הימלען פון פוילן, איז די קריסטין אַריינ־געלאָפן צום מרא־דאתרא, צו דעם רב פון שטאָט, הרב שמואל ריישער ז״ל, און אויסגעשריגן: „רבי, נעמט צוזאַמען אַ מנין מענטשן און גייט אויף דעם בית־עלמין און בעט ביים צדיק המוכיח זצ״ל, עס זאָל גאָר נישט געשען צו האַרכיוו. דער צדיק האָט דאָך זיינער צייט צו־געזאָגט אַז הארכיוו וועט אָפּגעהיטן ווערן אין יעדע מלחמה״.

די פרוי איז אויך געווען ביים צווייטן רב, הרב

ראבינאוויטש ז"ל וועלכער איז אויך געווען אן אײדעם פון פריערדיקן הארכיווער רב — ר' אפרים אווערבוך ז"ל.

אין א קורצער צייט שפעטער איז באוווסט געווארן, אז א געוויסער אבמאך עקזיסטירט צווישן רוסלאנד און דייטשלאנד — וועגן דער צעטיילונג פון פוילן, און אז הארכיוו וועט זיך געפינען אונטער דער הערשאפט פון רוסלאנד.

עס איז געווען א גוטע בשורה פאר די הארכיווער איינוווינער. עס זיינען מער קיין עראפלאנען נישט געפלויגן איבער דער שטאט, און מיט אומגעדולד האבן מיר געווארט אויפן אנקומען פון רוסישן מיליטער.

אין צווישנצייט איז די שטאט געבליבן אן וועלכע עס איז שוץ.

עס איז באלד געשאפן געווארן א קאמיטעט, אנגעפירט דורך די אוקראינער פירער פון שטאט. זיי האבן געווארנט די ארומיקע דערפער נישט צו קומען אין שטאט מיטן צוועק צו רויבירן.

אזוי ארום איז אויסגעמיטן געווארן ערנסטע פאגראמען אין שטאט. מיט א צייט שפעטער זיינען אריינגעקומען די רוסן.

איבער די הויפט־גאסן פון שטאט האבן זיך באוויזן רוסישע טאנקן, הארמאטן און פיל אנדערע כלי זיין. די שרעק איז צייטוויליק פאריבער. אין די גאסן האבן זיך אנגעהויבן באווייזן די איינוווינער פון שטאט, די מערהייט יידן. מיר האבן זיך צוגעקוקט צו די אויסגעדארטע פנימער פון די סאלדאטן, וועלכע האבן געהאט די אויפזיכט איבער די כלי־זיין.

אין דער זעלבער צייט האט זיך צו אונדזער גרופע — וועלכע איז באשטאנען אויסער מיר פון משה קריגער, ישראל מייזליש (מיין ברודער) און יצחק ביניוק — דערנענטערט א הארכיווער יונגערמאן, וועלכער איז געווען א סימפאטיקער פון די רוסן, און געזאגט: „דאס איז וואס מיר האבן דערווארט. זיי, די רוסן, האבן די מכשירים. קיינער וועט זיי נישט באזיגן. יעצט וועלן מיר ריכטיק אויפלעבן".

אגב, דער יונגערמאן איז אוועק פון דעם רוסישן גן־עדן און געפינט זיך יעצט אין קאפיטאליסטישן „גיהינום".

עטלעכע וואכן נאך דעם ווי די רוסן האבן זיך באזעצט אין הארכיוו, האבן א סך הארכיווער יונגעלייט, וועלכע האבן אין צייט פון דער פוילישער הערשאפט געקעמפט פאר די סאציאליסטישע אידעאלן, באקומען גוטע פאסטנס. עס האבן אויך באקומען פאסטנס אנדערע, נישט סאציאליסטיש געשטימטע, ווי למשל, פנחס שווארצאפל, אברהם בובער, מרדכי בובער, און אנדערע.

אין דער זעלבער צייט וואס פיל איינוווינער האבן באקומען ארבעט, האבן זיך ביי געוויסע יוגנטלעכע אנגעהויבן פארמירן געדאנקען וועגן פארלאזן הארכיוו און זיך לאזן אין דער פרייער וועלט אריין. פארשטענדלעך אלץ האט באדארפט געטאן ווערן אין דער פולסטער געהיימניש. עס איז דעריבער דעם 18 נאוועמבער 1939 אפגעהאלטן געווארן א מיטינג אין הויז פון יוסף בובער (דער „קיסר"), מיט דער באטייליקונג פון יוסף און יהושע בובער, מרדכי בובער, יעקב שווארצבערג, צבי בירמאן און איך. דער איינציקער וועג דעמאלט צו לויפן איז געווען ווילנע, די הויפשטאט פון ליטע.

ליידער איז דער באשלוס געווען מען זאל דערווייל ווארטן און זען ווי די געשעענישן וועלן זיך אנטוויקלען.

איך האב זיך געטראפן מיט פערל פויגל־לערנער און זי האט מיר דעמאלס געזאגט: „אבא, יעצט קענען מיר שוין פארגעסן וועגן אלץ. נישט מער קיין קרן־קימת, קרן־היסוד און פיל אנדערע זאכן. מיר וועלן שוין נישט קענען טאן, וואס מיר פלעגן טאן". זי האט אויך געוווסט וועגן פלאן צו אנטלויפן און זי האט מיר געזאגט: „איר, נישט פארהייראטע, אן פאמיליעס, קענט לויפן; אבער נישט מיר, מיט קליינע קינדער".

עס האבן זיך דערטראגן קלאנגען, אז פיל יוגנטלעכע פון לאקאטש אין לודמיר זיינען שוין אוועק.

מיר האבן געהאט א צווייטן מיטינג אין הויז פון יעקב שווארצבערג. עס האבן אנטייל גענומען: יעקב שווארצבערג, זיין ברודער בערל, מרדכי בובער, שבתאי רויטנפאדים, צבי בירמאן, פנחס קריגער און איך. מיר האבן גענוי באטראכט יעדע מעגלעכקייט פון אנטלויפן. עס איז באשלאסן געווארן, אז יעדער קען טאן ווי ער וויל — אלס איינציקע פערזאן, אבער נישט אלס גרופע.

דאָס איז געווען אין דעצעמבער. אין דער צייט וואָס מיר האָבן דיסקוטירט די פראַגע פון אַנטלויפן, זיינען עטלעכע הארכיווער אַוועק קיין ווילנע. מיט איינעם פון זיי, וואָס געפינט זיך אין ישראל — בן־ציון זאָבערמאַן — האָב איך זיך געטראָפן אין ווילנע.

עטלעכע וואָכן נאָך דעם דערמאָנטן מיטינג האָב איך באַשלאָסן צו פאַרלאָזן האָרכיוו און לויפן קיין ווילנע. פאַרשטייט זיך, אַלץ האָט באַדאַרפט זיין בסודי־סודות.

צו פאַרלאָזן הארכיוו האָב איך געהאַט די צושטימונג פון מיין גאַנצער משפחה — מוטער, שוועסטער און ברודער.

איך האָב גאָרנישט געקענט מיטנעמען מיט זיך, איך האָב אָבער געהאַט מיט זיך אַ בריוו פון דער ציווילער מאַכט אין וווּיניצע לעבן לאַקאַטש, אַ באַשטעטיקונג אַז איך פאָר קיין לידע צו קויפן שיך און קאַלאָשן פאַר לאָקאַטש, נישט קויפן פאַר געלט, נאָר אין אויסטויש פאַר תבואה, וואָס וועט געשיקט ווערן צו זיי.

שבת, דעם 22־טען דעצעמבער 1939, אַרום 11 ביינאַכט, האָב איך צוזאַמען מיט מיין מוטער געוואַרט מיט אומגעדולד ביי שמחה צאַצקיס הויז אויף דעם בעל־עגלה וואָס האָט געדאַרפט קומען מיך נעמען צו דער באַן־סטאַציע. אַלץ אַרום איז געווען שטיל, מען האָט נאָר געקענט הערן דאָס שטילע וויינען פון מיין ליבע מוטער, וועלכע האָט געהאַט דעם אינערלעכן געפיל, אַז מיר זיינען צוזאַמען דאָס לעצטע מאָל, טראָץ מיינע באַמיונגען זי צו באַרואיקן אַז צייטן בייטן זיך און איך וועל צוריקקומען. מיר האָבן נישט געדאַרפט לאַנג וואַרטן, אָבער יעדע מינוט איז געווען ווי שעהן לאַנג.

ענדלעך איז משה קאַבילע אָנגעקומען מיט זיין דראָזשקע, וואָס האָט געמאַכט צופיל גערויש אין דער פראָסטיקער נאַכט. מיט אים איז אויך געקומען מיין ברודער בנימין. דאָס געזעגענען זיך מיט מיינע ליבע אויף אייביק האָט נישט געדויערט לאַנג. דאָס איז געווען ביים שיין פון גאַז־לאָמפּ, וואָס האָט געהאָנגען אויפן נאָענטן סלופּ.

די 7 קילאָמעטער קיין באַראַטשיץ, צו דער באַן־סטאַציע, זיינען געווען פול מיט שרעק. ענדלעך בין איך אָנגעקומען קיין לוצק. ביי דער סטאַציע האָט מיך אָפּגעוואַרט מיין שוואָגער, חלי׳ס מאַן — ליפּע פּרומער, וועמענס לעצטע ווערטער צו מיר זיינען געווען: „חזק ואמץ!” די ווערטער זיינען מיר פיל מאָל צוניץ געקומען.

אין לוצק ביי דער סטאַציע האָב איך געטראָפן פיל חברים און חברות פון לאַקאַטש און אוזדיטיטש, וועלכע זיינען געפאָרן דעם זעלבן וועג. צווישן זיי זיינען געווען הערשל גרובער, רייזל רימער און ברוך שאַפּירא.

אַ סך אין צאָל זיינען מיר געווען ווען מיר האָבן פאַרלאָזט לוצק. מיר זיינען געפאָרן אין פאַרשיידענע אָפּטיילונגען. אין איינע פון זיי האָט מען געזינגען העברעאישע לידער. עטלעכע אָפיצירן, וועלכע האָבן זיך געפינען אין דעם זעלבן צוג מיט אונדז, האָבן אָנגעהויבן פרעגן פראַגעס: ווו פאָרן מיר, ווער זיינען מיר? און אַזוי ווייטער. נאָר אַדאַנק דעם וואָס עטלעכע פון אונדז האָבן געקענט מיט זיי זיך פאַרשטענדיקן אין רוסיש — איז געלונגען זיי צו איבערצייגן אַז קיינער איז חלילה נישט קיין פיינט.

אַזוי זיינען מיר מיט פיל שרעק געפאָרן ביז מיר זיינען ענדלעך געקומען קיין לידע.

אין לידע האָב איך געטראָפן דעם לאַקאַטשער רב, הרב וואלקין, וועלכער האָט מיט זיין פאַמיליע געוואַרט אויף אַ געלעגנהייט איבערצוגיין די גרענעץ קיין ווילנע.

אין לידע האָט יעדער באַזונדער געזוכט אַ מעגלעכקייט אריבער־צו־גיין די גרענעץ קיין ווילנע.

אבא מייזליש

ניו־יאָרק

נדודים ביער ופגישות עם פארטיזאנים

צעיר לימים הייתי כאשר פרצה מלחמת העולם השניה. זוכר אני את הרוסים, שהיו בעיר כשנתיים.

והנה פלשו הגרמנים. מיד עם בואם תפסו 300 יהודים צעירים, הובילום כאילו לעבודה אל מחוץ לעיר והרגו אותם.

הגרמנים הקימו בגיטו ארטלים למקצועות שונים, בהם עבדו הרבה יהודים, אך ההריגות לא פסקו. כך נרצחו לאה פאסטרנאק וכל בני משפחת ראדלר, שהפולנים הלשינו עליהם. כל יום הביא עמו צרות חדשות.

אני ועוד כמה בחורים עבדנו ביער, בנסירת עצים. פעם נפגשנו עם צעירה יהודיה מלוצק. היא סיפרה לנו, שהגרמנים עורכים „אקציה" בכל הערים ומחסלים את כל התושבים היהודיים. „אם רוצים אתם להציל את חייכם", אמרה הבחורה, „אל תצאו מן היער". והנה הגיעה אלי השמועה, שהגיע תורו של הגיטו בהורוכוב. שוטר אוקראיני היה נוהג אז לבוא אל מבוא היער ולירות יריה באוויר. זה היה אות לעובדי היער, שיתכנסו וישובו אתו העירה. גם הפעם שמענו את יריית הרובה של השוטר האוקראיני, אך אני ועוד כמה צעירים מבני עירנו לא זזנו. השוטר הוסיף לירות, אך אנחנו התרחקנו ממנו יותר ויותר.

לאחר מספר ימים פגשנו ביער את האחיות אסתר ונחמה שטריקר, יונה זוטלר וחתנו של אפרים איידם. מפיהם נודע לנו, שיהודי הורוכוב הושמדו כולם ואינם.

התארגנו בקבוצות. סבלנו הרבה מתיגרת ידם של האוקראינים, שרדפו אחרינו ופגעו בנו. רבים מאתנו נהרגו. אלה שנשארו בחיים, עמדו יום יום מול סכנת מוות. התנאים היו אכזריים.

לאחר נדודים ותלאות ביער מצאתי לי מקלט אצל פולני אחד בכפר מנקוב. יחד אתי היו שם פסיה קריגר, האחיות אסתר ונחמה שטריקר ועוד בחור מפולין. בין האוקראינים והפולנים שררו יחסי איבה ומלחמה. האוקראינים היו מתנפלים על מקומות מגוריהם של הפולנים, שורפים את בתיהם ורוצחים את תושביהם.

האוקראינים פחדו להתנפל על הכפר שהיינו בו, כי נפוצה שמועה שבמקום נמצאת קבוצת פארטיזאנים.

באחד הלילות, בשנת 1943, שמענו יריות. הלכנו בכיוון היריות ונפגשנו עם הפארטיזאנים, שבאו למקש את הרכבת. עזרנו לפארטיזאנים להרוס את פסי הרכבת ורצינו להצטרף אליהם. הם דחו אותנו.

חזרתי ליער. פעם יצאתי ממנו והתקרבתי לבאר. פתאום הקיפו אותי חיילים רוסיים ושאלו אותי מי אני. אמרתי להם שאני יהודי. יצא אחד מהם ואמר לי, שגם הוא יהודי רוסי. התברר לי שאלה הם פארטיזאנים רוסיים. ביקשתי מהם, שיצרפו אותי אליהם. גם הם לא הסכימו.

אני וחברי היינו תמיד בתנועה. לא פעם נתקלנו באויב. הם ירו עלינו או רדפו אחרינו.

פעם הלכתי עם פפה קיציס ל„חוטור" הסמוך. נכנסנו לבית איכר וביקשנו אוכל. הוא הגיש לנו אוכל. כשיצאנו מביתו, הקיפו אותנו בנדרובצים. בקושי התחמקנו מידיהם. סרנו מהדרך והתחבאנו בשדה. שכבנו שם יום ולילה. כאשר הרגשנו שהסכנה חלפה, יצאנו ממחבואנו והסתלקנו.

כך עברו עלינו שנתיים של חיי יער ונדודים — עד בוא הרוסים.

כאשר נפגשנו עם החיילים הרוסיים הראשונים, הם לא רחשו לנו אימון. היינו חשודים בעיניהם כמרגלים. הכניסו אותנו למטה של הצבא הרוסי, במקום שנפגשנו עם אחד שהיה אתנו ביער. שמחנו מאוד להיפגש אתו. הוא דאג לנו וטיפל בהעברתנו לרובנה. מיד גייסו אותי לצבא ונשלחתי לעבודה בבית־חרושת לנשק ליד סטאלינגראד. חליתי שם ונותחתי. אחר־כך נשלחתי בחזרה לרובנה והוכנסתי לבית חולים. נפגשתי שם עם ברוך ארליך, ששימש רופא ראשי בבית־החולים.

עם סיום המלחמה התחלתי לחפש דרך לעלייה ארצה. עברתי לפולין, ומשם נדדתי לגרמניה — אל מחנות הפליטים. הייתי במחנה ציילסהיים, ליד פרנקפורט דמיין. היו שם אלפי פליטים יהודיים מפולין.

פעם נכנסתי לחדר האוכל של המחנה ופגשתי חייל יהודי מארץ־ישראל, שנשלח מה„בריגדה" לטפל בעניני העלייה של הפליטים. היה זה חיים לייב פיש. פגישה זאת הפיחה בי מרץ חדש ותקווה חדשה לעתיד. ישבתי עם חיים לייב שעה ארוכה וסיפרתי לו כל שעבר עלי ועל יהודי הורוכוב.

לאחר זמן־מה עליתי ארצה.

יוחנן קנפר

חיפה

בולק קטקו / נקמתי במרצחים

מיום הכיבוש עד יום האקציה

אחר יומיים לשהותם של הגרמנים אצלנו, הם הוציאו פקודה שכל תושבי העיר, האוקראינים בתוכם, יתרכזו ביער ה„ראבינה" — חולים, ילדים וטף.

בדרך ליער ראינו הרוגים יהודים רבים, ביניהם המשוגעים שבעיר. ראיתי במו עיני איך המשוגע הירש קקישקי, שבמקום להיכנס דרך שער שנקבע למבוגרים — נכנס דרך שער אחר, נדחף על־ידי איש המשמר של ס.ס., וכתשובה על כך סטר לגרמני על פניו ונורה במקום.

ביער התרכזו יהודים אוקראינים ופולנים. הם עמדו וחיכו לפקודה. מרחוק ראינו את העיר בוערת. הגרמנים אמרו לנו, שהרוסים שורפים את בתי העיר, ואנו רשאים ללכת הביתה.

בשובנו העירה מצאנו את רוב הבתים שרופים. מעבר לאגם, בכפר סקובלקי, ירו הגרמנים.

בדרך הליכתי הביתה תפסה אותי המשטרה האוקראינית. המפקד שלה בעיר היה סטופניצקי, שבזמן הפולנים נודע כאיש טוב. בתחנת המשטרה מצאתי את משה גלייכמאן. השוטרים האוקראינים היכו אותנו ללא רחם, ובשעת מעשה חקרו היכן הסתרנו סחורות ונעליים ומי ידוע לנו כ„קומסומוליץ". אחר המכות החזירו אותי למפקד סטופניצקי. הוא שאל אותי מה עשו לי. עניתי, שהיכו אותי. אז לקחו אותי שוב למעלה והוסיפו להכות עד שהבינותי, שעלי להגיד שלא עשו לי כלום. אז פקדו עלי לשכב וגילגלו אותי מהקומה העליונה דרך כל המדרגות. שכבתי חודש ימים נפוח מנפילה זו.

כשקמתי ממחלתי, הגיעו לעיר אנשי ס.ס. כדי לחטוף יהודים. אני נמלטתי. את אחי תפסו. המיליציה האוקראינית אמרה, שמובילים את החטופים לעבודה. הגויים הגרים בקרבת היער סיפרו, ששמעו יריות, בודאי נורו החטופים. אנו לא האמנו בכך. אחר כך נודע לנו שזאת האמת. כל יום היו מפיצים שמועות, שנתקבלו מכתבים מהם; אבל לא היה בכך שמץ של אמת. הם רק השלו את הנשארים, שקיוו שהחטופים ישובו חיים. כל יום באו גזירות חדשות. באחד הימים הגיעו אלינו קרובים מהעיירה אוודיטיץ׳, קרועים ובלויים, וסיפרו שהגרמנים אספו בעירם נערים ונערות, ריכזו אותם באסם, הפשיטום ערומים, שרפו את האסם על הנערים וירו בנשארים. קרובינו הצליחו לברוח ובאו אלינו.

בעיר גברו הנגישות עד שהגיעה הגזירה — להתרכז בגיטו תוך שעות מועטות. את בעלי המקצועות והמלאכה שיכנו בגיטו לחוד. הגויים מהכפרים שמסביב לעיר — באו עמוסי שקים — לשדוד את הבתים שנעזבו.

בעלי המלאכה ענדו סרטים ירוקים ועבדו במקצועם. אחרים נשלחו לעבודה שחורה. את אמי לקחו לעבודה, שהיא תריק את הנהר... בעלי המלאכה נהנו ממצרכי אוכל, שהיו מקבלים מהנוצרים תמורת עבודתם, והם היו מחלקים אותם לכל בני משפחתם.

מועצת היהודים שהוקמה פתחה מטבח וחילקה מנות מרק לנצרכים. הנוער התהלך בטל. בכל חדר בגיטו השתכנו שתי משפחות. לפנות ערב היו האנשים יוצאים לרחבת הגיטו — לשיחה ולטיול ולשאוף אוויר צח.

הצעירות עבדו אצל הגרמנים בעבודות המלוכלכות ביותר.

בגיטו לא היה שום אירגון של התנגדות.

מהעיר אל היער

ביום ה„אקציה" לפנות בוקר יצאתי עם שלמה דיקשטין לכפר סאדוב. באותה שעה יצאו גם פסיה קריגר והאחיות נחמה ואסתר שטריקר. נפגשנו עם יהודים, שהסתתרו ביער. בלילות היינו מוציאים תפוחי אדמה מהשדה, ואוכלים. המחסור היה במי שתייה. את המים צריך היה לשאוב מהבאר שבקרבת הכפר. קבענו תור. הכול רצו ללכת להביא מים, כי שם הם ריוו תחילה את צמאונם. במשך הזמן בלו ונקרעו בגדינו. הקור גבר בלילות. חפרנו בורות למגורים. חפרנו אותם במרחק זה מזה, כדי שנוכל בשעת הצורך להינצל או לעזור איש לרעהו. פעם בלכתי לכפר, לפולני אחד, לבקש תפוחי אדמה אחדים, ראיתי מרחוק אדם מזויין ברובה. מיד שכבתי, אך ההוא הרגיש בי, חיפש אחרי ולא מצאני. לאחר שהתרחק, קמתי ולא ידעתי את הכיוון ליער. עמדתי נבוך ליד ערימת קש בלי לדעת לאן לפנות. פתאום יצא פולני מהבית, הרגיש בי, ניגש אלי והזמין אותי לביתו, נתן לי לאכול איטריות בחלב, ושאל אם יש עוד מישהו אתי. סיפרתי לו, שיש לי משפחה בעיר טורצ׳ין. הוא אמר לי, שלמחרת הוא יסע לטורצ׳ין. מסרתי לו את כתובת משפחתי בטורצ׳ין. ביום אחר באתי אליו לקבל דרישת שלום. הוא אמר לי, שקרובי חיים. בידי היה תצלום של אחד

הקרובים. הראיתי לו שהייתי מצולם שם עם הקרוב. הוא הבטיח לקחת אותי למחרת לטורצ׳ין. הוא קיים את הבטחתו.

חבורת נוקמים מתלכדת

בטורצ׳ין מצאתי את בן דודי, שהיה גר ליד המיליציה של ס.ס. הגעתי אליו והוא הסתיר אותי במרתף. פגשתי שם שני יהודים, שנשארו בחיים לאחר האקציה בטורצ׳ין והסתתרו שם. בן הדוד עבד בתור „יהודי מועיל״ אצל הס.ס. היו 15 יהודים כאלה, שהגרמנים השאירו אותם בחיים כדי לנצל את עבודתם. הוא עצמו עבד כתפר. הוא רכש מדי פעם מידי האוקראינים נשק והסתיר אותו במרתף. החלטנו לחפור מנהרה בעזרת אוקראיני אחד, שהיו לו קשרים עם הס.ס. ועם התנועה האוקראינית, הבנדרובצים. הוא ידע תמיד על מועדי אקציה. לנו עזר הרבה והיה מספק לנו אוכל. הוא תיכנן את המנהרה, שהמוצא שלה יהא בחצרו מתחת לתא של בית כיסא. ביום היה מבשל לנו את האוכל, ובערב היה מביא אותו לנו, וכן היה דואג לכל צרכינו.

כשהגיע מועד האקציה האחרונה, הצטרפו אלינו למרתף בן הדוד והאוקראיני. כשכיתרו הגרמנים את הבית, בו עבד בן הדוד והאוקראיני — לא מצאו אותם. כשלא נראו עוד אנשים ברחוב — יצאנו, נקינו את הרובים ואת עצמנו. בלילות היינו יוצאים עם נשק להשיג צרכי אוכל או לפעולת נקמה. כשה„בנדרובצים״ נפגשו אתנו וראו אותנו חמושים — לא פגעו בנו והתייחסו אלינו כראוי.

פעם באנו לביתן של שומר היער. הוא אמר לנו, שיש לו הפתעה בשבילנו: הוא מחביא אצלו יהודי. הוא הוציא את היהודי מהמחבוא. נפגשנו אתו בשמחה רבה. הוא רצה להיות יחד אתנו. הסכמנו לזאת. נשארנו אצל שומר היער. חפרנו מחבוא תחת מלונת הכלבים. יצאנו לפעולות — להביא אוכל וכן לנקמה.

אנו, הבלתי מנוסים, שפחדנו מפני כל כדור, למדנו להרוג.

פעם הלכנו לנקום ממפקד המיליציה האוקראינית. שניים מאתנו נכנסו לביתו, והיתר הקימו רעש סביב הבית, כך שהרושם יהיה שאנו רבים. המפקד עצמו הצליח להתחמק, את יתר בני המשפחה מצאנו שוכבים במטות. לא ריחמנו על איש ואשה. התחלנו בילדים וגמרנו בזקנים — שהזקנים יראו במות ילדיהם כמו שאביהם עשה לנו ולילדינו. היינו כה שואפי נקמה עד שטבלנו ידינו בדם הילדים לעיני הזקנים. בהלווייתם, יום לאחר זה, השתתף שומר היער ששיתף פעולה אתנו.

התקפת הבנדרובצים

היינו פעילים בלילות עד שעוררנו רוגזם של תושבי הכפר. הם הבינו שאנו פארטיזאנים, אך לא ידעו — שאנו יהודים. הבנדרובצים התחילו לשרוף את הכפרים הפולנים, אבל אותנו לא יכלו לתפוס. כיוון שידענו שהם מחפשים אחרינו — הלך חלק מקבוצתנו לחפור בונקר בשבילנו בכפר אוקראיני סמוך. בבונקר הישן נשארו 4 מאתנו: אני, יוסף רוזנפלד מהמשטרה ושתי בחורות.

ב־11 בלילה שמענו כלבים נובחים. כלב השמירה שלנו נשתתק. אחת הבחורות, ז׳ניה הוכמאן, אמרה שתצא לראות. ראינו, שכל הכפר בוער. יוסקה רוזנ־פלד, השוטר, עלה על גבעה וברח. אני ברחתי מעבר לכביש בכיוון היער. חיכיתי לבחורות ליד גדיש־תבואה בוער. קראתי לבחורות שתבואנה אלי, אך הן לא שמעו וברחו לצד אחר. שמענו כדורים שורקים וצעקותיו של יוסקה שנתפס. ברחתי ליער, עליתי על עץ וישבתי עליו עד אור הבוקר.

בבוקר ירדתי מהעץ, הלכתי ביער והשמעתי סימני־דפיקות בעץ ולא נעניתי. המשכתי — עד ששמעתי דפיקות־תשובה. הבינותי שהן באות מחברי. הלכתי לקראתם, פגשתי את יוסקה ושמעון. שמחנו יחד. על יתר החברים גם הם לא ידעו דבר. המשכנו יחד לביתו של הגוי שאצלו הסתתרנו, שינקן האוקראיני.

בלילה השני הלכנו לכפר השרוף כדי לחפש את חברינו. לא מצאנו אותם. בלילה השלישי מצאנו אותם כולם שרופים. מהוכמאן הורידו הרוצחים טבעת יחד עם האצבע. חפרנו קבר וקברנום.

בלילה שלאחר זה יצאנו לנקום. שרפנו ללא רחם את כל הכפרים שמסביב לעיר טורצ׳ין, וכן ביצענו פעולת נקמה במפקד המשטרה הגרמני.

שיתוף פעולה עם הפארטיזאנים

היינו אצל האוקראיני שינקן. יום אחד באו אלינו אחיו וקבוצת פארטיזאנים. אנו שמרנו אז מזויינים ברובים ולא נתנו לאיש לגשת, כי הבנדרובצים פעלו בסביבה. האדם

שהתקרב קרא, שהוא אחיו של שינקן ורוצה ללון אצלנו הלילה. כשהם התקרבו לבית, ירדנו אנחנו למרתף. כשנכנסו האורחים לבית, שאלו את שינקן בעניין המזויינים, שלא נתנו להם להתקרב. הוא מוכרח היה לספר להם, שהוא מסתיר אצלו יהודים. הוא קרא לנו. עלינו למעלה. הם ידעו על אודות הפעולות שלנו ורצו מאוד לצרף אותנו אליהם. אנו לא רצינו ללכת למקומות, בהם לא היכרנו את הרוצחים, שאפשר יהיה לנקום בהם. ענינו להם, כי אנו פועלים במקומותינו, ואם ברצונם שנרחיב את פעולותינו — ישלחו לנו נשק ואז נפעל בכל הסביבה. הם שלחו אלינו קומוניסט אוקראיני מהעיר טורצ׳ין בתור מפקד. הוא הביא אתו חומר נפץ לפעולות חבלה. בחומר זה הטרדנו את הגרמנים וחיבלנו בהם. מיקשנו פסי רכבת, פיזרנו כנופיות של אוקראינים לאומניים שרצחו יהודים. פעם חדרנו למחנה של בנדרובצים בשעת אסיפה. בס״ה היינו 8 אנשים. הקימונו רעש כזה, שחשבו שאנו רבים מאוד. דפקנו בפחים, בחלונות, בדלתות. אחד מאתנו עבר מחלון לחלון, צעק, גידף, קילל בקללות רוסיות — וכך ניהלנו את פעולות הנקמה.

פעם אחת באו אלינו מהגדוד,* שהיינו מצורפים אליו, וביקשו שנצטרף אליהם לביצוע פעולה נגד הבנדרובצים. לפעולות כאלו הלכנו ברצון. כל הזמן החזיקו אותנו בעורף. לפני שהגענו למקום אמר יוסקה פפר: הם מחזיקים אותנו בסוף השורה, זוהי השפלה בשבילנו כאילו שאין לסמוך עלינו. עלינו להיות הראשונים, כי עלינו לנקום. הוא אמר, שהוא יהיה הראשון שיתנפל על הבנדרובצים. הקפנו את הבית ורבצנו סביבו. שמענו יריות וצעקות. הבינונו, שזה יוסקה. הסתכלנו וראינו שהפארטיזאנים נעלמו. נעזבנו לבדנו. התקרבנו לבית ומצאנו את יוסקה, פצוע ומבקש עזרה. לא יכולנו להושיט לו עזרה. תחילה היינו צריכים לאבטח את עצמנו. חדרנו לתוך הבית. הבטחנו תחילה שהבנדרובצים ייכנעו. לאחר מזה פקדנו על בעל הבית, שירתום עגלה ויוביל את יוסקה לביתנו. נסענו דרך הכפרים המוכרים לנו. פחדנו פן יצעק יוסקה הפצוע מתוך כאב ביידיש. סתמנו את פיו כדי שלא יגלה שאנחנו יהודים.

כשהגענו לכפר, עזבנו את האיכר לאחר שהתווכחנו בינינו אם להשאיר אותו בחיים. כשקרבנו לביתנו, גרשנו את הסוסים עם העגלה, הכנסנו את יוסקה הגוסס לבית שינקן. שם הוא מת.

משפחת שינקן התאבלה יחד אתנו על מותו.

שגינו שהתחברנו לפארטיזאנים אלה, שידענו שהם אנטישמים, ושמענו אותם לא אחת משוחחים ביניהם ומספרים איך השליכו פצצות לבונקר, שבו הסתתרו יהודים.

ידענו, שהבנדרובצים כועסים על שינקן ומתנכלים להרגו. יום יום שמרו שנים מאתנו עליו. כשבאו זרים לחצרו, היינו עוקבים אחריהם. פעם כשישבנו ותפרנו פרווה לאשתו של שינקן, שמענו דהרת סוס וקול מרחוק מבקש שנצא אליו. שינקן שאל את הבא לרצונו. הוא ענה, שברצונו לקנות מכונת תפירה. אנו לא נתנו לו להתקרב אל הבית.

שינקן, שנודע בטורצ׳ין כאיש הקורא למהלומות וכפעיל אצל הקומוניסטים, ידע שאנו מגינים עליו ומצילים את חייו. היינו מוכנים תמיד להדוף כל תוקף שהתנכל לחייו. כשהיינו מחרימים מזון, היינו מתחלקים בו עם משפחת שינקן.

השיחרור והעלייה לארץ

במארס 1944 שוחררה טורצ׳ין. יצאנו מהבונקר של שינקן. באנו אל הרוסים, סיפרנו להם על הפעולות ועל הבונקר שבו הסתתרנו. הם ראו את הבונקר ולא יכלו להאמין שבמחפורת כזאת, לא מבוצרת בקרשים ולבנים, אפשר היה להחזיק מעמד. הרוסים ביקשו מאתנו שנעזור להם, כי היכרנו היטב את הסביבה.

אנו שאפנו לנקמה, על כן התגייסנו אחר המלחמה לאנ.ק.ו.ד. ידענו את מקום מחבואם וריכוזם של הבנדרובצים, ומסרנו עליהם לרוסים.

אחר פעולות אלה עברתי ללוצק ונפגשתי שם עם מוסיה פרלמוטר, הינדה דיקשטין ואחרים. שם גוייסתי לצבא האדום. השתתפתי בקרבות בחזית צופוט ודאנציג.

אחר המלחמה חזרתי לפולין. נרשמתי לעלייה לארץ־ישראל. בבואי לארץ הצטרפתי לפלמ״ח ונלחמתי בנגב. אחר השיחרור מצה״ל הקמתי משפחה בישראל.

תל־אביב

* חטיבת הפארטיזאנים של „דיאדיא פטיה״.

באַלעק קאַטקאַ / כ'האָב נקמה גענומען אין די מערדער

פון דער אָקופּאַציע ביז דער אַקציע

צוויי טעג נאָכן אַריינקומען אין שטאָט האָבן די דייטשן אַרויסגעגעבן אַ בעפעל אַז אַלע איינוווינער, דערונטער די אוקראַינער, זאָלן זיך פאַרזאַמלען אין וואַלד („ראַבינע”) — קראַנקע, פרויען און קינדער.

שוין אויפן וועג צום וואַלד האָבן מיר אָנגעטראָפן אויף אַ סך דערשאָסענע יידן, צווישן זיי די שטאָטישע משוגעים. מיט מיינע אייגענע אויגן האָב איך געזען ווי אַזוי דער גייסטיק־קראַנקער הירש קאַקישקי, וועלכער איז אָנשטאָט אַריין דורך דעם טויער וואָס איז באַשטימט פאַר דערוואַקסענע, אַריין דורך אַן אַנדער טויער, ווי ער איז צוריקגעשטויסן געוואָרן דורך אַן עס־עס־מאַן. ער האָט זיך געוועהרט און אַראָפּגעלאָזט אַ פּאַטש דעם דייטש. יענער האָט אים אויפן אָרט דערשאָסן.

אין וואַלד האָבן זיך פאַרזאַמלט יידן, אוקראַינער און פּאָליאַקן. אַלע זיינען געשטאַנען און געוואַרט אויף אַ באַפעל. פונדערווייטנס האָבן מיר געזען ווי די שטאָט ברענט. די דייטשן האָבן אונדז געזאָגט, אַז דאָס פאַרברענען די רוסן די הייזער און מיר קענען שוין גיין אַהיים.

צוריקקומענדיק אין שטאָט האָבן מיר דעם רוב הייזער געטראָפן פאַרברענט. פון יענער זייט אַזיערע, אויף סקאַבעלקא, האָבן די דייטשן געשאָסן. אויפן וועג אַהיים האָט מיך געכאַפּט די אוקראַאינישע פּאָליצײ. דער קאָמענדאַנט איז געווען סטופּניצקי, וואָס איז אין פּוילישע צייטן געווען באַקאַנט אַלס גוטער מענטש. אין פּאָליצײ־פּאָסטערונעק האָב איך אויך געטראָפן משה גלייכמאַן. די אוקראַינישע פּאָליציאַנטן האָבן אונדז געשלאָגן אָן רחמנות און געוואָלט פון אונדז וויסן ווי מיר האָבן באַהאַלטן סחורות און שוכוואַרג און ווער איז אונדז באַקאַנט אַלס „קאָמסאָמאָלעץ”. נאָך די קלעפּ האָבן זיי אונדז צוריקגעשטעלט פאַרן קאָמענדאַנט סטופּניצקי. ער האָט אונדז געפרעגט וואָס מ'האָט אונדז געטאָן. איך האָב געענטפערט, אַז מ'האָט אונדז געשלאָגן. האָט מען אונדז ווידער גענומען אַרויף און נאָכאַמאָל געגעבן קלעפּ. איך האָב באַשלאָסן אַז איך דאַרף זאָגן, אַז מ'האָט אונדז גאָרנישט געטאָן. דערנאָך האָט מען אונדז געהייסן זיך לייגן און זיי האָבן אונדז אַראָפּגעקוילערט פון העכסטן שטאָק דורך אַלע שטיגן. אַ חודש צייט בין איך דערנאָך געלעגן אַ געשוואָלענער.

אויפגעשטאַנען פון בעט זיינען גראָד געקומען עס־עס־לייט כדי צו כאַפּן יידן. איך בין אַנטלאָפן. דעם ברודער מיינעם האָבן זיי געכאַפּט. די אוקראַינישע פּאָליצײ האָט געזאָגט, אַז די געכאַפּטע פירט מען צו אַרבעט. די גויים וואָס האָבן געוווינט ביים וואַלד האָבן דערציילט, אַז זיי האָבן געהערט שאָסן, און אַז דאָס זיינען די געכאַפּטע דערשאָסן געוואָרן. איך האָב נישט געגלויבט אָבער דערנאָך איז באַקאַנט געוואָרן אַז דאָס איז אמת געווען. יעדן טאָג האָט מען פאַרשפּרייט קלאַנגען, אַז עס זיינען פון זיי דערהאַלטן געוואָרן בריוו. דערמיט האָבן זיי געוואָלט אָפּנאַרן די פאַרבליבענע וואָס האָבן געהאָפט נאָך צו זען די געכאַפּטע לעבעדיקערהייט. יעדן טאָג זיינען געקומען נייע גזרות.

אין איינעם אַ טאָג זיינען צו אונדז געקומען קרובים פון שטעטל אָזדיטשעוו. נאַקעטע און באָרוועסע זיינען זיי געקומען און דערציילט ווי די דייטשן האָבן אָנגעזאַמלט יינגלעך און מיידלעך אין אַ סטאַדאָלע, זיי אַלע אויסגעטאָן נאַקעט, אונטערגעצונדן זיי לעבעדיקערהייט און די אַנטלויפנדיקע פון פייער נאָכגעשאָסן. אונדזערע קרובים איז געלונגען צו אַנטלויפן צו אונדז.

אין שטאָט האָבן זיך געשטאַרקט די רדיפות ביז עס איז אַרויס אַ גזירה אַז אַלע יידן דאַרפן אַריין אין געטאָ אין געציילטע שעהן. די פּאַכלייס און האַנטווערקער זיינען געהאַלטן געוואָרן אויף אַ באַזונדער פּלאַץ אין געטאָ. די גויים פון די אַרומיקע דערפער זיינען געקומען און אַנגערויבט פון אונדזערע הייזער פולע זעק.

האַנטווערקער האָבן אַנגעטאָן גרינע לענטעס און האָבן געאַרבעט ביי זייער פאַך. אַנדערע זיינען געשיקט געוואָרן אויף שווערע אַרבעט. פריין מאָמען האָט מען גענומען צו דער אַרבעט זיא זאָל אויסליידיקן דעם טייך... בעלי־מלאכות האָבן גענאָסן פון שפּייז־אַרטיקלען וואָס

זיי פלעגן באַקומען פון גויים פאַר זייער אַרבעט און פלעגן דאָס פאַרטיילן צווישן אַלע קרובים.

דער געגרינדערטער „יודענראַט" האָט געעפנט אַ קוך און געטיילט זופּן פאַר גויטבאַדערפטיקע. די יוגנט האָט נישט געהאַט וואָס צו טאָן. אין יעדן צימער האָבן געלעבט צוויי משפחות. פאַרנאַכט איז מען אַרויס צום געטאָ־פּלעצל, כדי צו כאַפּן אַ שמועס און שעפּן פרישע לופט.

מיידלעך האָבן געטאָן די מיאוסטע אַרבעטן ביי די דייטשן. נישט געווען קיין שום אָרגאַניזאַציע צו שטעלן אַ ווידערשטאַנד.

פון שטאָט אין דאָרף אַריין

אין טאָג פון דער „אַקציע", אינדערפרי, בין איך אַוועק צוזאַמען מיט ש ל מ ה ד י ק ש ט י י ן אין דאָרף סאַדאָווו. אין דער זעלבער צייט זיינען אויך אַרויס פ ע ס י ע ק ר י ג ע ר און די שוועסטערס נ ח מ ה און א ס ת ר ש ט ר י ק ע ר. מיר האָבן זיך געטראָפן מיט יידן וואָס האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין וואַלד. אין די נעכט האָבן מיר זיך געלאָזט איבער די פעלדער קלייבן קאַרטאָפל און עסן. שווערער איז געווען מיט וואַסער צו טרינקען. מ'האָט דאָס געמוזט שעפּן פון אַ ברונעם אין שכנות פון דאָרף. אויף דעם האָבן מיר באַשטימט אַ ריי. אַלע האָבן געוואָלט אַהין גיין, ווייל דאָרט האָבן זיי קודם געקענט טרינקען וויפל זיי האָבן געוואָלט. מיט דער צייט זיינען די מלבושים פאַרפוילט געוואָרן. די נעכט זיינען געוואָרן קעלטער. מיר האָבן אויסגעגראָבן בונקערס אין דער ערד צום ווינטער — איין בונקער אָפּגעריקט פון צווייטן, כדי אין אַ געפאַר צו קענען אַנטלויפן.

גייענדיק איינמאָל אין דאָרף, צו אַ פּאָליאַק, כדי צונעמען ביי אים אַ פּאָר קאַרטאָפל האָב איך פונדערווייטנס מיטאַמאָל באַמערקט עמיצן מיט אַ ביקס. כ'האָב זיך גלייך געוואָרפן אויף דער ערד. ער האָט מיך אָבער געהאַט באַמערקט און אָנגעהויבן זוכן. ער האָט מיך נישט געפונען אָבער איך האָב דערוויַיל פאַרגעסן די ריכטונג צום וואַלד. אַ פאַרלוירענער בין איך געבליבן שטיין נעבן אַ קופּע שטרוי און געזוכט אַן עצה. פּלוצים איז אָנגעקומען אַ פּאָליאַק און מיך גענומען צו זיך אין הויז. ער האָט מיר געגעבן אָפּצועסן קליסקעס מיט מילך און געפרעגט צו איך האָב נאָך עמיצן. איך האָב אים דערציילט, אַז איך האָב משפחה אין דער שטאָט טאָרטשין. ער האָט צוגעזאָגט צומאָרגנס צו פאָרן אַהין. כ'האָב אים געגעבן דעם אַדרעס. ווען איך בין געקומען אָפּנעמען דעם גרוס האָט ער מיר געזאָגט, אַז מיינע קרובים לעבן. איך האָב געהאַט מיט זיך אַ בילד פאָטאָגראַפירט מיט איינעם פון זיי. איך האָב אים דערמיט איבערצייגט, אַז דאָס זיינען טאַקע מיינע קרובים, און צומאָרגנס האָט ער מיר אַהינגעפירט צו זיי.

מיר זוכן נקמה

אין טאָרטשין האָב איך געפונען מיין קוזין. ער האָט געוווינט אין שכנות פון דער ס.ס. ער האָט מיך באַהאַלטן אין אַ קעלער. דאָ זיינען געווען נאָך צוויי יידן, וואָס האָבן זיך געראַטעוועט פון דער אַקציע אין טאָרשטין און זיך דאָ באַהאַלטן. מיין קוזין האָט געאַרבעט ביי דער ס.ס. אַלס „נוצלעכער ייד". 15 יידן אַזעלכע האָבן די דייטשן איבערגעלאָזט כדי אויסצונוצן זייער אַרבעט. מיין קוזין האָט געאַרבעט אַלס שטעפּער. פון צייט צו צייט האָט ער דערוואָרבן געווער ביי אוקראַינער און באַהאַלטן אין קעלער. מיר האָבן באַשלאָסן צו גראָבן אַ טונעל מיט דער הילף פון אַן אוקראַינער וואָס האָט געהאַט באַציונגען מיט דער ס.ס. און מיט דער אוקראַינישער באַוועגונג „באַנדעראָווצעס". ער האָט תמיד געוווסט ווען עס וועלן פאָרקומען אַקציעס. ער האָט אונדז אַ סך געהאָלפן און באַזאָרגט אונדז מיט שפּייז. ער האָט פּלאַנירט דעם טונעל אַזוי, אַז דער אויסגאַנג זאָל זיין אויף זיין הויף אונטערן קלאָזעט. בייטאָג האָט ער פאַר אונדז געקאָכט דאָס עסן און אין אָוונט האָט ער עס אונדז געברענגט.

ווען עס האָט זיך דערנענטערט די נייע „אַקציע", איז אויך מיין קוזין מיטן אוקראַינער אַראָפּ צו אונדז אין קעלער אַריין. ווען די דייטשן האָבן אַרומגערינגלט דאָס הויז אין וועלכן זיי האָבן געאַרבעט, האָבן זיי קיינעם נישט געטראָפן. שפּעטער, אַז אינצווישן האָט מען קיין מענטשן נישט געזען האָבן מיר גערייניקט די ביקסן און זיך אַליין. אין די נעכט זיינען מיר אַרויס מיטן געווער כדי איינצושאַפן זיך עסן אָדער נעמען נקמה. ווען די „באַנדעראָווצעס" האָבן אונדז געזען באַוואָפנט האָבן זיי אונדז נישט געטשעפּעט און זיך גוט באַצויגן צו אונדז.

איינמאָל ווען מיר זיינען אַריין צום „לעשניק" האָט

ער אונדז געזאָגט, אַז ער האָט פֿאַר אונדז אַן איבעראַשונג: ער באַהאַלט אויס אַ ייד און האָט אים גלייך אַרויסגענומען פֿון זיין באַהעלטעניש. מיר האָבן זיך געפרייט צו טרעפֿן נאָך אַ ייד. יענער האָט שוין נישט געוואָלט זיך שיידן מיט אונדז. מיר האָבן מסכּים געווען אים אַריינצונעמען אין אונדזער גרופּע און געבליבן ביים „לעשניק" אין וואַלד. מיר האָבן זיך דאָ אויך געמאַכט אַ באַהעלטעניש אונטער דער בודע פֿון הונט. דאָ האָבן מיר זיך אויסבאַהאַלטן און אין די נעכט אַרויס דורכפֿירן שטיקלעך אַרבעט.

איינמאָל זיינען מיר אַרויס נקמה נעמען אין קאָמענדאַנט פֿון דער אוקראַינישער מיליץ. צוויי פֿון אונדז זיינען אַריין אין זיין הויז און די איבעריקע האָבן געמאַכט אַ גערודער אַרום הויז, כּדי צו שאַפֿן דעם איינדרוק, אַז מיר זיינען אַ סך. דעם קאָמענדאַנט אַליין איז געלונגען צו אַנטלויפֿן אָבער די גאַנצע משפּחה האָבן מיר געטראָפֿן אין די בעטן. מיר האָבן אויף זיי נישט געהאַט קיין רחמנות. מיר האָבן אָנגעהויבן מיט די קינדער און געענדיקט מיט די דערוואַקסענע, כּדי די עלטערע זאָלן זען דעם טויט פֿון זייערע קינדער, גענוי ווי זייער פֿאָטער האָט געטאָן מיט אונדז און מיט אונדזערע קינדערלעך... צו זייער לויה אַ טאָג שפּעטער האָבן מיר געשיקט אונדזער „לעשניק", וואָס האָט מיט אונדז מיטגעאַרבעט, ער זאָל אונדז אָפּגעבן אַ באַריכט. דאָס האָט אַביסל געשטילט אונדזער נקמה־געפֿיל.

אַטאַקע פֿון די „באַנדעראָווצעס"

מיר זיינען געוואָרן אין די נעכט אַלץ אַקטיווער ביז וואַנען מיר האָבן אויפֿגעבראַכט אויף זיך דעם צאָרן פֿון די דאָרפֿס־איינוווינער. זיי האָבן נישט געוווּסט, אַז מיר זיינען יידן. די „באַנדעראָווצעס" האָבן אָנגעהויבן ברענען די פּוילישע דערפֿער אָבער אונדז האָבן זיי נישט געקענט כאַפּן. היות ווי מיר האָבן געוווּסט אַז זיי זוכן אונדז, איז אַ טייל פֿון אונדזער גרופּע אַוועק גראָבן פֿאַר אונדז אַ בונקער אין אַ שכנותדיק אוקראַיניש דאָרף. אינעם אַלטן בונקער זיינען געבליבן פֿון אונדז בלויז פֿיר פּערזאָן: איך, יוסף ראָזנפֿעלד פֿון דער פּאָליציי און די צוויי מיידלעך זשעניאַ האָכמאַן און קאָלניטשניק. אַזייגער עלף ביינאַכט האָבן מיר דערהערט אַ בילן פֿון הינט. אונדזער הונט איז פּלוצים פֿאַרשטומט געוואָרן.

זשעניאַ האָכמאַן האָט געזאָגט, אַז זי וועט אַרויס זען וואָס קומט פֿאָר. מיר האָבן געזען ווי דאָס גאַנצע דאָרף ברענט. יאַסקע ראָזנפֿעלד איז אַרויף אויף אַ בערגל און איז אַנטלאָפֿן. איך האָב זיך געלאָזט צום שאָסיי אין דער ריכטונג פֿון וואַלד. איך האָב געוואָרט ביי אַ ברעגענדיקן תּבֿואה־שייער אויף די מיידלעך. איך האָב זיי גערופֿן אָבער זיי האָבן נישט געהערט און אַנטלאָפֿן אין אַן אַנדער ריכטונג. מיר האָבן געהערט פֿייפֿנדיקע קוילן און די געשרייען פֿון געכאַפּטן יאַסקען. כ'בין אַנטלאָפֿן אין וואַלד אַריין, אַרויף אויף אַ בוים און געזעסן אויף אים ביז ס'איז געוואָרן ליכטיק.

אינדערפֿרי בין איך אַראָפּ פֿון בוים און געגעבן סימנים — אָבער קיינער האָט נישט געענטפֿערט. איך בין נישט מיד־געוואָרן. כ'בין געגאַנגען און געגאַנגען ביז וואַנען מ'האָט געענטפֿערט אויף מיינע סימנים. איך האָב פֿאַרשטאַנען אַז דאָס זיינען מיינע חבֿרים. כ'בין זיי אַנטקעגנגעגאַנגען. דאָס זיינען געווען יאַסקע און שמעון. מיר האָבן זיך דערפֿרייט. וועגן די איבעריקע האָבן זיי אויך נישט געהאַט קיין שום ידיעה. פֿון דאָרט זיינען מיר צוזאַמען אַוועק צום גוי ביי וועלכן מיר האָבן זיך אויסבאַהאַלטן, דער אוקראַינער שינקען.

אויף דער צווייטער נאַכט זיינען מיר אַוועק אין פֿאַרברענטן דאָרף זוכן אונדזערע קאָלעגן. מיר האָבן קיינעם נישט געפֿונען. ערשט אויף דער דריטער נאַכט האָבן מיר זיי געפֿונען פֿאַרברענטע. ביי זשעניען האָבן די מערדער אַראָפּגעריסן דאָס פֿינגערל צוזאַמען מיטן פֿינגער. מיר האָבן אויסגעגראָבן אַ קבֿר און זיי באַגראָבן.

אין אַ נאַכט שפּעטער זיינען מיר אַרויס נעמען נקמה און אומברחמנותדיק פֿאַרברענט אַלע דערפֿער אַרום דער שטאָט טאַרטשין ווי אויך אויסגעפֿירט אַ נקמה־אַקט אייבערן קאָמענדאַנט פֿון דער דייטשער פּאָליציי.

אין צוזאַמענאַרבעט מיט די פּאַרטיזאַנער

מיר זיינען געבליבן ביים אוקראַינער שינקען. אין איינעם אַ טאָג איז געקומען זיין ברודער מיט אַ גרופּע פּאַרטיזאַנער. מיט געלאַדענע ביקסן זיינען מיר געשטאַנען אויף דער וואַך און קיינעם נישט צוגעלאָזט, ווייל די באַנדעראָווצעס האָבן גראַסירט אין דער געגנט. דער וואָס האָט זיך דערנענטערט צו אונדז האָט געשריען, אַז

ער איז אַ ברודער פון שינקען און ער וויל דאָ איבערנעכטיקן ביי אונדז. ווען זיי האָבן זיך דערנענטערט צום הויז, זיינען מיר אַראָפּ אין קעלער. אַריינקומענדיק אין שטוב האָבן זיי געפרעגט דעם „לעשניק" ווער עס זיינען געווען די באַוואָפנטע וואָס האָבן זיי נישט צוגעלאָזט אַהער. ער האָט זיי געמוזט דערציילן, אַז ער באַהאַלט ביי זיך אויס יידן. ער האָט אונדז אַרויפגערופן. זיי האָבן געוווסט וועגן אונדזער אַרבעט און זיי האָבן אונדז פאַרגעלייגט מיר זאָלן זיך אַנשליסן צו זיי. מיר האָבן נישט געוואָלט אַוועק אין ערטער ווו מיר האָבן נישט געקענט די מערדער, כדי אין זיי נקמה־צו־נעמען. מיר האָבן זיי געענטפערט אַז מירווירקן בלויז אין די אונדז באַקאַנטע נאָענטע ערטער, און אויב זיי ווילן מיר זאָלן אונדזער טעטיקייט אויסברייטערן דאַרפן זיי אונדז שיקן געווער. זיי האָבן אונדז טאַקע געשיקט אַן אוקראַינישן קאָמוניסט פון דער שטאָט טאַרטשין אַלס קאָמענדאַנט און ער האָט מיטגעבראַכט דינאַמיט, כדי דורכצופירן עטלעכע דיווערסיע־אַקטן קעגן דייטשן. מיר האָבן מינירט באַן־רעלסן און צעטריבן נאַציאָנאַליסטישע אוקראַינישע באַנדעס, וואָס האָבן געמאָרדעט יידן. איינמאָל זיינען מיר אויך אַריינגעדרינגען אין אַ לאַגער פון באַנדעראָווצעס בעת זייערס אַ פאַרזאַמלונג. אַכט מענער זיינען מיר געווען אָבער מיר האָבן געמאַכט אַ גערודער, אַז זיי האָבן געמיינט מי יודע וויפל מיר זיינען. מיר האָבן געקלאַפּט אין בלעכן, אין די שויבן, אין טירן. איינער פון אונדז איז געלאָפן פון פענצטער צו פענצטער, געשריגן, געשאָלטן מיט רוסישע קללות — און אַזוי האָבן מיר אין זיי נקמה־גענומען.

איינמאָל איז מען געקומען צו אונדז פון פּולק (פאַרטיזאַנער־אָפּטיילונג פון „דיאַדיאַ פּעטיאַ") צו וועלכן מיר האָבן געהערט, מיר זאָלן צוזאַמען מיט זיי דורכפירן אַן אַקציע קעגן די „באַנדעראָווצעס". אויף אַזעלכע אַקציעס זיינען מיר גערן געגאַנגען. די גאַנצע צייט האָט מען אונדז געהאַלטן הינטן. פאַרן אָנקומען צום אָרט רופט זיך אָן יאָסקע פּעפּער: מ'האָלט אונדז אין דער לעצטער ריי, דאָס איז אַ באַליידיקונג פאַר אונדז ווי מ'וואָלט זיך אויף אונדז נישט געקענט פאַרלאָזן. ניין, מיר דאַרפן זיין די ערשטע, ווייל מיר דאַרפן נעמען נקמה. ער אַליין וועט דעריבער זיין דער ערשטער וואָס וועט באַפאַלן די „באַנדעראָווצעס". מיר האָבן אַרומגערינגלט דאָס הויז און געליגן שטיל. מיט אַמאָל אַ שיסעריי און געשרייען.

מיר האָבן פאַרשטאַנען אַז דאָס איז יאָסקע. מיר קוקן זיך אַרום — די פאַרטיזאַנער זיינען נישטאָ. זיי האָבן אונדז געלאָזט אַליין. ביים הויז האָבן מיר געטראָפן יאָסקען פאַרוואונדעט. ער האָט געבעטן הילף, אָבער מיר האָבן קודם געדאַרפט זיך פאַרזיכערן. מיר זיינען אַריין אינעווייניק און גובר־געווען די „באַנדעראָווצעס". דערנאָך האָבן מיר באַפוילן דעם באַלעבאָס שפּאַנען אַ וואָגן און אָפּפירן יאָסקען צו אונדז אַהיים. מיר זיינען דורכגעפאָרן באַקאַנטע דערפער און דערביי מורא־געהאַט דער פאַרוואונדערטער יאָסקע זאָל פון ווייטיק נישט שרייען אין יידיש. מיר האָבן אים פאַרשטאָפּט דאָס מויל ער זאָל אונדז נישט פאַראַטן, אַז מיר זיינען יידן.

אָנקומענדיק אין דאָרף אַריין האָבן מיר אָפּגעלאָזט דעם פּויער נאָכדעם ווי מיר האָבן דיסקוטירט צו מיר זאָלן אים לאָזן לעבן. דערנענטערנדיק זיך צו אונדזער הויז האָבן מיר פאַרטריבן די פערד מיטן וואָגן און דעם גוססדיקן יאָסקע אַריינגעטראָגן אינעווייניק. ביי שינקען אין שטוב האָט ער אויסגעהויכט זיין נשמה. די גאַנצע משפחה פון דעם אוקראַינער האָט מיטגעטרויערט מיט אונדז אויף דעם טויט.

עס איז געווען אַ פעלער דאָס אָנשליסן זיך צו די פאַרטיזאַנער. מיר האָבן געוווסט אַז זיי זיינען אַנטיסעמיטן. נישט איינמאָל האָבן מיר געהערט ווי זיי דערציילן צווישן זיך וויאַזוי זיי האָבן אַריינגעוואָרפן פעטאַרדעס אין בונקערס ווי עס האָבן זיך אויסבאַהאַלטן יידן.

מיר האָבן געוווסט אַז די „באַנדעראָווצעס" טראָגן אַ כעס אויף שינקען און ווילן אים הרגענען. צוויי פון אונדז האָבן אים דעריבער שטענדיק געהיטן און אַז פרעמדע האָבן זיך דערנענטערט צום הויז, האָט מען זיי נאָכגעשפּירט. איינמאָל, ווען מיר זיינען געזעסן און געגרייט אַ פוטער פאַר שינקעס ווייב, הערן מיר מיטאַמאָל אַ גאַלאָפּירנדיק פערד און אַ רוף מיר זאָלן אַרויס. ווען שינקען האָט געפרעגט וואָס ער וויל, האָט יענער געענטפערט, אַז ער וויל קויפן אַ ניי־מאַשין. דערנענטערן זיך האָבן מיר אים נישט דערלויבט.

שינקען וואָס איז געווען באַקאַנט אין טאַרשטין אַלס אַקטיווער קאָמוניסט האָט געוווסט, אַז מיר היטן זיין לעבן. מיר זיינען תמיד גרייט געווען אָפּצושטויסן יעדן איבערפאַל און אויך מיטן אויפגעמאַנטן עסנוואַרג האָבן מיר זיך געטיילט מיט זיין משפחה.

באפרייונג און עליה

אין מערץ 1944 איז טאַרטשין באַפרייט געוואָרן. מיר זיינען אַרויס פון בונקער און אַוועק צו די רוסן. מיר האָבן זיי דערציילט וועגן אונדזערע אויפּטועז און וועגן בונקער אין וועלכן מיר האָבן זיך אויסבאַהאַלטן. זיי האָבן אים געזען און נישט געקענט גלייבן, אַז אין אַזאַ נישט־באַפּעסטיקטן לאָך, מיט בלויז ברעטער און ציגל קען מען אויסהאַלטן. די רוסן האָבן געבעטן אונדזער הילף, ווייל מיר האָבן גוט געקענט די געגנט.

מיר האָבן געשטרעבט צו איין זאַך: נקמה. מיר האָבן זיך דעריבער מאָביליזירט אין נ.ק.וו.ד. מיר האָבן געקענט די באַהעלטענישן און קאָנצענטראַציעס פון די „באַנדע־ראָווצעס" און וועגן זיי איבערגעגעבן די רוסן.

נאָך די דאָזיקע אַקציעס בין איך אַריבער קיין לוצק און דאָרט זיך געטראָפן מיט מוסיע פערלמוטער, הינדע דיקשטיין און אַנדערע. דאָרט בין איך מאָ־ביליזירט געוואָרן אין דער רויטער אַרמיי און זיך באַ־טייליקט אין די שלאַכטן אויפן פראָנט פון צאָפּאָט און דאַנציק.

נאָך דער מלחמה בין איך צוריקגעקומען קיין פוילן און זיך רעגיסטרירט צו עליה קיין ארץ־ישראל. אָנקומענדיק אין לאַנד אַריין בין איך אַריין אין פלמ"ח און געקעמפט אין נגב.

נאָך דעם ווי איך האָב זיך באַפרייט פון צה"ל האָב איך אָנגעהויבן אויפשטעלן מיין משפחה אין ישראל.

אפרים שוורצמאן / מסטאלינגראד עד ברלין-
בשורות הצבא האדום

השנים האחרונות לשלטון הפולני

קשה היה מצבו של תלמיד יהודי בבית־ספר תיכון פולני־ממשלתי בשנים 1936—1939, השנים האחרונות לקיום פולין העצמאית.

האנטישמיות הגיעה לשיאה. כל פולני שכיבד את עצמו חשב, שמתפקידו להראות את עליונותו ואת יחסו הרע אל היהודי. ההשפעה הגרמנית היתה מורגשת ברחובות פולין במידה ניכרת למדי. ההסתה קיבלה ממדים נרחבים. כל יום סיפרו העתונים על מקרים נוספים של התגרויות ביהודים. למעשה לא היתה אפשרות ליהודי להופיע ברחוב ראשי בעיר גדולה. בכל מקום היו התנפלויות. רק בעיירות הקטנות הרגישו היהודים את עצמם פחות או יותר בטוחים בגלל מספרם הרב באוכלוסייה.

למרות הקשיים האלו ועל אף המצוקה הכלכלית שפקדה את האוכלוסיה היהודית, תססו חיים יהודים בריאים במרכזים גדולים וקטנים יותר. התנהלה מלחמה ביהודים מתבוללים, שחשבו להציל את עורם ולהיטיב את מצבם על־ידי המרת הדת. התנועה הציונית פעלה במלוא המרץ ובכל מקום הורגשה פעילות מפלגתית. הצעירים היהודיים לא ראו לעצמם עתיד בפולין. גם אלה מהם שגמרו בתי־ספר תיכוניים, התקדמותם נבלמה בגלל ה„נומרוס קלאוזוס"* באוניברסיטאות ובגלל חוסר אפשרות כלשהי לחדור למשרות ממשלתיות או אחרות.

כך קרה גם לי, שלאחר סיום בית־ספר תיכון נשארתי למעשה בלי מקצוע ובלי כל אפשרות להמשיך בלימודים. חברי „הגויים" הפצירו בי להירשם באוניברסיטה. במשך כל זמן לימודי הייתי ביחסים תקינים אתם, בעיקר בגלל התועלת הרבה שהפיקו ממני בזמן הבחינות ובמבחנים וגם בגלל היותי ספורטאי (השתתפתי בנבחרת של הגימנסיה). המראה החיצוני שלי היה כשל „גוי", והם מצידם הבטיחו לי הגנה מלאה באוניברסיטה. ויתרתי על הטובה ביודעי, שלפי תיכנונם הקדישו את השנה הראשונה אך ורק לפרעות ביהודים, ולא יכולתי לתאר את עצמי בתוך חבורה שכזאת.

התחלתי להתכונן לנהל את ענייני הבית (אבי נפטר שנה לפני שסיימתי את בית־הספר התיכון) ולדאוג לפרנסה. יחד עם זאת ציפיתי בכליון עינים לשינויים והתפללתי להם, כי ידעתי שלא אוכל להחזיק מעמד זמן רב באווירה זאת. זו היתה גם הרגשתם של רוב הצעירים בהורוכוב. בשיחות ובויכוחים הביעו כולם משאלה זאת.

---

* גזירה על הגבלת מספר היהודים המתקבלים לבתי־ספר גבוהים לפי אחוז מסויים.

שנה ראשונה לשלטון הסובייטי

עם פרוץ מלחמת גרמניה-פולין לא הספיקה הממשלה הפולנית אפילו להעביר גיוס כללי יסודי. כבר בימים הראשונים למלחמה הוצפה עירנו בזרם בלתי פוסק של פליטים ואנשי צבא. מדי יום ביומו הביא הראדיו בשורות ושמועות, שכולן העידו על התבוסה שנחלה פולין. זרם גדול של פליטים יהודיים העיד על התקדמותם של הגרמנים.

סנסאציה אמיתית היתה בשמועה, שהרוסים הצטרפו למלחמה וחצו את גבול פולין. השמועה, שלא נתקבלה בתחילה על דעת רבים, היתה לעובדה. כעבור ימים מספר נכנסו הסיירים הרוסים לעיירתנו. רוב תושבי העיר יצאו לקבל את פניהם בשמחה, וזאת מכמה סיבות: ראשית שמחו כולם, שבאו הרוסים במקום הגרמנים; ושנית, הימים האחרונים של חוסר שלטון סדיר עלולים היו לגרום לאנארכיה, שלה ציפו תושבי הכפרים הסמוכים ברצונם לשדוד ולגנוב בבתים יהודיים.

התארגנה הגנה עצמית בפיקודו של מולי ברגמאן, שמתפקידה היה למנוע פוגרומים והתנפלויות.

יומיים קודם לכניסת הרוסים, נערכה אסיפה של הנוער הלומד, בראשותו של קוזאצ׳וק (מוכר ספרים בהורוכוב, רוסי לבן), שהפך את עורו בין יום וראה הזדמנות טובה להו־פיע כאוהד הקומוניזם. הוא כינס את האינטליגנציה והטיף לה מוסר ברוח הקומוניזם בדרשו לעמוד לימין המשטר החדש. אותו קוזאצ׳וק ידע כנראה על המשטר פחות מכולנו, וזכות האסיפה לא עמדה לו מאוחר יותר: הוא היה מראשוני המגורשים לסיביר.

ואמנם השתנו פני הדברים עם התחלת המשטר החדש. יהודים מכובדים הפכו בין לילה למחוסרי עבודה. המצב הכלכלי הורע עקב השינויים, והחיים התחילו להתארגן בכיוונים שונים לגמרי. אחד הדברים החיוביים ביותר היה פתיחת כל בתי־הספר בפני כל האוכלוסייה תוך עידוד ועזרה ללומדים. כן אפשר היה להשיג עבודה במשרדי ממשלה שונים.

על אף היותנו ציונים לא סבלנו אנחנו הצעירים מן המשטר החדש. עובדה זאת צריך לזקוף לזכותם של הקומוניסטים היהודיים בעירנו, שלא נהגו להלשין ולנקום בעשירים, בסוחרים ובנוער הציוני, כמעשיהם של קומוניס־טים יהודיים במקומות אחרים.

כעבור תקופה מסויימת נתקבלו לעבודה כמעט כל חברי, אפילו העשירים לשעבר. כמעט כולנו עבדנו בתור מורים. בית־הספר „תרבות" לשעבר הפך לבית־ספר עממי ממשלתי, בהנהלתו של שמחה פרלמוטר. שפת ההוראה היתה יידיש. בבית־ספר זה עבדו: נעמי הבל, בן משפחתי — ישראל גולדפארב, הרשל בירפלד ואחרים. ואילו בבית־הספר התיכון עבדו אתי יחד: ניומקה פיש, רייזל בלכמאן ואחרים. באותה תקופה התחלתי גם ללמוד באוניברסיטה בלבוב. צריך היה להסתגל לזמנים חדשים, לאנשים חדשים, להרגלים חדשים ולדרישות חדשות. בהיותנו יהודים, היודעים את מלאכת ההסתגלות, נכנסנו לתלם של עבודה יום־יומית.

מעטים מאתנו הצליחו לצאת את גבולות רוסיה וחתרו במסירות נפש ובמאמצים וסכנות מרובות להגיע ארצה. בין אלה היו: יעקב וגדליהו שפראך, ליב רנץ, בן־ציון טהורי, חיים ליטווין, מרדר, גאליידר, יוסף נוימאן ואחרים. אלה שנשארו במקום הסתגלו לחיים החדשים והתחילו לבנות את עתידם בהתאם לנתונים שהיו לרשותם.

מגוייס לצבא האדום

כשיצאתי את הורוכוב ב־30.10.1940 כמגוייס לצבא האדום, נראו לי רוב האנשים כמשלימים עם המציאות בתקווה, כי בשנים שתבואנה ישופר המצב.

קשה היתה פרידתי מאמי. צו הגיוס הגיע במפתיע ואחי הצעיר לא היה באותו זמן בבית (היה בלבוב). תוך יומיים הייתי צריך לסדר את כל ענייני ולצאת לצבא. לבה של אמא ניבא רעות. המילים האחרונות שלה היו: „מי יודע אם אראך שוב, בני". בדמעות בעיניה נפרדה ממני בקצה העיר, בדרכי לתחנת בורוצ׳יץ. שם עלינו לרכבת בדרכנו לרוסיה.

הייתי היהודי היחיד בקבוצה גדולה של אוקראינים. רק חבר אחד מזמן לימודי, גוי, בנו של מנהל הבאנק באלאמוט, היה אתי יחד.

באותו זמן יצאו גם צעירים יהודים אחרים מהורוכוב לשרות קבע ברוסיה: וולף שמש, ברל רוזנצווייג ואחרים, שנשלחו למקומות מרוחקים ברוסיה ועקבותיהם נעלמו.

לאחר שבוע ימים של נסיעה הגענו למקום שרותנו. היתה זאת העיר ניקולאייב שעל שפת הים השחור, לא הרחק מאודיסה. האקלים המצויין וקבלת הפנים היפה שנערכה לנו במחנה הצבאי, השפיעו על שיפור מצב הרוח, כי במשך כל זמן הנסיעה איש מאתנו לא ידע את כתובת יחידתנו. השתייכנו ליחידת טאנקים אמפיביים.

הופתעתי לטובה ממצבו הטוב של החייל במחנה הסדיר. לי קל היה להשוות ולהוציא מסקנות, מאחר שלפני בחינות הבגרות שהיתי כחודש ימים בקסרקטיני הצבא הפולני בלבוב לשם קבלת דרגה של „קאפראל" (רב־טוראי), כי בלי קבלת הדרגה אי־אפשר היה לגשת לבחינות הבגרות.

היחס של הקצינים הרוסיים היה חברי ונבון. המשמעת היתה מבוססת על הכרה פנימית. לא היו מקרים של פעולה שרירותית לרעתו של החייל. לאחר האימונים היום־יומיים לא היה הבדל בין חייל וקצין. שניהם הלכו יחד לבלות באותה חברה. יחס זה השפיע לטובה על כל הקבוצה שלנו. תוצאותיו התבטאו בייחסנו הרציני לתפקידינו ובהשתדלותנו לקיים את כל הפקודות על הצד הטוב ביותר.

ברור שמכונת התעמולה הסובייטית פעלה במלוא כוחה בקרב אנשי הצבא. הקניית ערכים קומוניסטיים, ביקורת על העולם מאתמול ותיאורו האידיאלי של העולם החדש היו המטרות של הפוליטרוקים המרובים, שפעלו בצידם של הקצינים המקצועיים.

הקשר עם הבית היה תקין. קבלתי מכתבים כמעט מדי יום ביומו, וגם ממני נתקבלו בבית מכתבים ואפילו קטעי עיתונים שסיפרו על הצלחתי בצבא. רציתי בדרך זאת לשכנע את אמי ואחי, שמצבי טוב ואין להם לדאוג. מכתבי עברו צנזורה צבאית. כתבתי ביידיש בתוספת מלים עבריות, ולא פעם נקראתי לצנזור כדי להבהיר להם ביטויים או משפטים שלמים.

לאחר שעשיתי מספר חדשים ביחידתי, הפנו אותי — בהתחשב בהשכלתי — ליחידת קשר באותו המחנה. היתה זו יחידה חדשה, שהכשירה קציני מילואים. ביחידה זאת עשיתי עד פרוץ מלחמת רוסיה־גרמניה.

כחדשיים לפני פרוץ המלחמה הופניתי למפקד הכללי של המחנה ונתבקשתי ללמד את כל הקצונה הבכירה גרמנית, בעיקר את המונחים הצבאיים המקובלים בצבא הגרמני. השתמשתי בהזדמנות ונרשמתי לסמינאר בניקו־לאייב, כי בהיותי משוחרר באופן חלקי מן האימונים יכולתי להקדיש את הזמן הפנוי ללימודים.

בעבודתי כמורה לגרמנית הועמדתי לפעמים בפני מצבים קשים. תוך כדי הסברת מילה או מונח התפתחו ויכוחים היסטוריים, ורוב הקצינים היו צמאים לדעת את ההסברים ההיסטוריים שלי יותר מאשר את פירוש המילה. לעתים נשאלו גם שאלות פרובוקאטיביות. אני מצידי ידעתי היטב, שאסור לי לענות בחפשיות יתירה על כל השאלות, כי באולם נמצאו תמיד אנשי המפלגה שנתחו כל תשובה ותשובה. פעם אפילו נקראתי אל מפקד הדיוויזיה, שהודיעני בידידות כי עליו להזהירני בקשר להסברים ופירושים היסטוריים. הוא ייעץ לי להסתפק בהסברת המילים בלבד ולא לענות על שאלות אחרות. הגנרל הזה שהשתתף במלחמת ספרד, דיבר אתי באופן חפשי למדי. מדבריו הבנתי, שהוא עצמו נהנה מהפירושים, אולם הדבר עלול להיות מסוכן בשבילי. עבודתי זאת נמשכה עד פרוץ המלחמה.

הנסיגה הרוסית

ביום פרוץ המלחמה הייתי במחנה קיץ ליד ניקולאייב. תוך שעתיים נשלחתי עם קבוצת חיילים לדניפרופטרובסק, לבית־ספר לקצינים, כדי לסיימו מהר ולצאת לחזית. בנסעי למקומי החדש שמעתי כבר את התגובות הראשונות של אזרחי רוסיה על המלחמה. האוכלוסיה האוקראינית, בחלקה הגדול שמחה. הם קיוו להשתחרר ולהקים מדינה עצמאית. האנטישמיים שביניהם דיברו על כך בקול רם, באיימם על היהודים ששעת הנקם קרובה.

השלטונות מצידם דאגו, שהאנטישמיות לא תרים ראש, והטילו עונשים כבדים על אלה שנתפסו באשמה זו. אולם המצב הכללי עזר לשונאי המשטר ולשונאי ישראל להמשיך בעבודתם.

נסיגה רדפה נסיגה ותבוסה צבאית באה בעקבות תבוסה צבאית. חטיבות־צבא שלמות עברו לצד הגרמנים. הצנחנים הגרמנים עשו שמות בעורף. עיר אחרי עיר, מחוז אחרי מחוז עברו לידי הכובשים.

זרם הפליטים, — בעיקר אנשי המפלגה, נ.ק.ו.ד. ואנשי השלטון האזרחי, — התחיל לזרום מזרחה. לצערנו הגדול לא היו ביניהם יהודים מאוקראינה המערבית.

לאחר סיום בית־הספר לקצינים וקבלת דרגה, נשלחתי תיכף ליחידה קרבית, שיצאה מיד לחזית.

קשה מאוד לתאר את מצבו של חייל בחזית בזמן הנסיגה. קרבות תמידיים, מצב מעורפל, הפחד מפני כיתור מצד הגרמנים ובגידה מצד הקצינים — כל אלה התמזגו יחד עם עמידתו האיתנה של החייל הרוסי, שהרגש הפטריוטי שלו היה עמוק למדי והוא היה מוכן תמיד להקריב את חייו למען מולדתו. בכל מקרה של קרב פנים אל פנים עם הגרמנים, נסוגו האחרונים בבהלה. לאחר האנדרלמוסיה הראשונה הצליחה הממשלה הרוסית איכשהו לארגן את

צבאה מחדש, ופה ושם נערכו קרבות שבלמו את ההתקדמות הגרמנים.

אחד המקומות האלה היה הנהר דניפר. אולם התיכנון הגרמני והצבא שלהם המצוייד בנשק החדיש, בליווי הסיוע האוירי, הצליחו בתקופה הראשונה להביא במבוכה את כל המצביאים הרוסיים.

זכורני, לילה אחד לאחר קרב קשה על הדניפר ולאחר פיצוץ הסכר על ידי הרוסים עצמם, קיבלנו פקודה לסגת. בדרכי מהכפר סילניקוב לנובומוסקובסק, בלכתי בראש הפלוגה, הבחנתי מרחוק, באור הירח, בדמות מוכרה. לאחר שהתקרבתי אל הדמות, ראיתי מולי את מ ר ד כ י ג ר י י ב ר, אחיו של אהרון, הצועד עם יחידתו בכיוון החזית. הפגישה היתה נרגשת. הוא סיפר לי על אחיו, שנמצא גם הוא ברוסיה ואינו יודע כתובתו ועל יציאתו מהורוכוב בתחילת המלחמה. נפרדנו לאחר דקות ספורות של שיחה בתקווה שנתראה שוב.

באותו לילה הפציצו הגרמנים את השטח מסביב. קרונות אחדים, מלאים פצצות, שעמדו בתחנות הרכבת, נפגעו פגיעות ישירות, וכל הציוד התחיל להתפוצץ. היה מסוכן מאוד להימצא במקום הזה, ואנו החלטנו לנטשו בהקדם האפשרי. אולם עוד באותו לילה עלינו על שדה מוקשים. מכל הפלוגה נשארו בחיים 12 איש בלבד. כעבור ימים מספר פגשתי שוב את מרדכי גרייבר ליד וורושי־לובגראד, בדונבאס. בפגישה זאת הוא חזר כבר מן החזית, ואני הלכתי אל החזית.

לא ראיתיו עוד.

לא החזקנו מעמד זמן רב נגד השריון הגרמני והתחלנו בנסיגה רבת ממדים. מדי יום ביומו עברה יחידתנו 50—60 ק"מ. עברנו את כל אוקראינה. היינו עייפים מאוד ובמצב רוח מדוכא. חיילים אוקראינים רבים ערקו. המצב לא היה ברור. פה ושם הצטרף לעריקים גם יהודי, שחשב למצוא בעבר השני מנוחה, בלי שידע כלל על יחסם של הגרמנים ליהודים.

ב־11.12.1941 כיתרו הגרמנים את יחידתנו מכל הצדדים. זה היה ליד הכפר יארויסקוי חוטור. שלושה ימים הגנו על עצמנו מתוך מחפורות מוצפות מים עד הברכיים, ובלי אוכל, כי ההספקה נותקה. רק כתוצאה ממאמצים על־אנושיים של קציני היחידה לא נכנענו לגרמנים, להיפך — בהתקפת נגד פרצנו את המצור ונחלצנו ממנו.

לאחר שהתרחקנו מאותו מקום, חליתי בדלקת ריאות ואושפזתי בבית־חולים בעיירה צ'רניסקה. שישה עשר יום שכבתי בחום של 40 מעלות ומצבי היה בכי רע, ורק התמסרותה של רופאה יהודיה ממוסקבה החזירה אותי לאיתני. המקום עצמו לא היה רחוק מסטאלינגראד. שם גם חנתה יחידתי.

ב ס ט א ל י נ ג ר א ד

ביום 4.2.1942 יצאתי מבית החולים במזג אויר חורפי, בכפור של 45 מעלות, והגעתי לסטאלינגראד. העיר היתה שוקקת חיים. כל התעשייה עבדה למען החזית. בתי הקולנוע היו מלאים. התנועה ברחובות העיר היתה רבה. יחידתנו התמקמה בסביבת העיר — לחופשה ולהשלמת הציוד. במקום זה שהיתי זמן ממושך. מצב בריאותי לא איפשר לי לחזור לחזית ממש וגם המצב הכללי הכתיב ליחידתנו להישאר במקום. באותו זמן התרכזה עבודתי בעיקר במטה היחידה, וכך יכולתי לעקוב אחר התפתחות העניינים ואחר ההכנות לקרב הגורלי על סטאלינגראד.

ואכן, היתה הכנה מדוקדקת, הן מבחינת הציוד והצבא שאורגן בסיביר ובא להחליף את החיילים העייפים, והן מבחינה רוחנית. כל אדם שהיה בסביבה, בלי הבדל גיל וכושר גופני, הפך לחייל. על כל בית היתה סיסמה „מכאן לא נזוז עוד". עם התקרבות החזית למקום, גברה והלכה ההתנגדות לגרמנים. רוב אנשי הצבא — החלטתם היתה נחושה לא לסגת.

קשה מאוד היתה המערכה על סטאלינגראד. הגרמנים פתחו בהפצצות כבדות מן האוויר ובהפגזות של הכוח הארטילרי. הם שילמו בחללים רבים ובאבידות קשות בעד כל בית ובעד כל עמדה שנכבשו על ידיהם. על אף עקשנותם של הרוסים וגבורתם הלכה העיר ונכחדה. שטח קטן בלבד נשאר בידי הרוסים — בגדה המערבית של הוולגה. בכל זאת לא ירד המוראל של החיילים. על אף הקרבנות הרבים עמד כל חייל כמעט עד הסוף על משמרתו, עד לאותו התאריך — 20.11.1942, בו התחילה המתקפה הנגדית.

במטה קיבלנו פקודה למתקפה נגדית גדולה. יומיים קודם לכן הגיעו כוחות רעננים, על כל ציודם הכבד, בדרכי־עפר — לחזית. בחרדת קודש הקשיבו כל החיילים לפקודה החדשה. באותו יום התחילה המתקפה הגדולה על סטאלינגראד, שהכריעה את גורל המלחמה.

גם אני השתתפתי במתקפה הראשונה, אולם נפצעתי

והועברתי בלי הכרה בהליקופטר לעיר גורייב, שם הייתי זמן מה בבית חולים. לאחר־מכן הופניתי לחופשה — לישוב קולסארי, מקום שבו נתגלה בזמן המלחמה נפט רב.

באותה תקופה התחילו העיתונים הרוסים לרמוז בין השיטין על גורל היהודים בכיבוש הנאצי. הם לא כתבו שום דבר ברור, אבל מתוך הרמזים הבינותי שהמצב חמור. על כן החלטתי, יחד עם חברים אחרים, להתנדב לגדודי הפארטיזאנים, שפעלו בשטח אוקראינה המערבית. מילאתי טופס־בקשה מפורט, תוך תוספת נימוקים שהנני מכיר את כל המקומות, שולט בכל השפות המדוברות שם, וכקצין קרבי אוכל להביא תועלת. נקראתי למטה המקומי וקיבלתי אישור להצטרף לפארטיזאנים. היה עלי לחכות כשבוע ימים עד לשיבוץ ביחידה פארטיזאנית. אולם כעבור יומיים בלבד נקראתי שוב למטה ונשאלתי שאלות נוספות, ובין השאר — בן איזה לאום אנוכי. עניתי: יהודי. קיבלתי מיד תשובה מתחמקת ודחייה נוספת. התחננתי בפני הקצין היהודי שישב באותו מטה, אולם בשיחה פרטית אתי מסר לי על החלטה לא לשגר יהודים לאוקראינה המערבית.

כעבור זמן מה קיבלתי צו התייצבות חדש והופניתי, כמומחה לקשר, למחנה צבאי בסומה לשם אירגון ואימון הצבא הפולני שהתארגן ברוסיה.

ביקור בהורוכוב

באותו זמן התקדמה החזית מערבה. כל יום קיבלנו חדשות משמחות על כיבושים. בסומה נפגשתי בפעם הראשונה עם פולנים, שבאו משטח הכיבוש הגרמני. הם סיפרו לי על כל הטראגדיה היהודית ועל כך שלא נשאר אף יהודי במקומות מגוריהם. קשה מאוד היה להאמין לשמועות אלו. מספר ימים הילכתי כסהרורי, בלי להבין מה מתרחש אתי. באותו מעמד הגשתי בקשה לשלחני לחזית. נתמניתי מפקד ליחידה מיוחדת, יחידת קשר בין הצבא הפולני וצבאות הרוסיים. בחרתי ליחידתי חיילים מיוחדים, ראשית — מבין הפולנים שסבלו עצמם מן הגרמנים, ויתרם — אנשי העולם התחתון. ידעתי מה מטרתי ורציתי לנקום ככל שידי תשיג.

ב־15.5.1944 נסעתי כבר לחזית וכעבור מספר ימים הגעתי ללוצק. כאן פגשתי במשפחת דיקשטיין (משפחת אשתי) ובמוסיה פרלמוטר. מהם נודעו לי כל הפרטים על חורבן עירנו והשמדת אחינו.

באותו זמן התנהלו קרבות בוולין גופא. אני פעלתי בקטע חופניוב־רוז'ישצ'ה, ואחר כך — בסביבת קובל. ההגנה הגרמנית היתה אז חזקה למדי ולא אחת קרה, שנאלצנו לסגת ממקומות שנכבשו על ידינו. את עירנו הורוכוב שיחרר גנראל רוסי בשם זאכארוב ב־18.7.1944. באותם ימים לא רציתי לחזור להורוכוב. כל מגמתי ומשימתי היו להיות סמוך לחזית ולגרום נזקים לגרמנים וגם לפולנים ולאוקראינים, ששיתפו פעולה עם הגרמנים. בכפרים גולובה־מידניובקה וגרושובקה (ליד קובל) נתתי חופש פעולה לכל אנשי העולם התחתון שביחידתי, והם טיהרו מקומות אלו מכל משתף פעולה — עד כדי כך שקיבלתי נזיפה חמורה מהמטה הכללי בעד הפעילות הזאת.

על אף נמוקי הצודקים וההוכחות הבולטות, שאוקראינים וגם פולנים התאכזרו ביהודים, שדדו את רכושם ומסרו אותם בידי הגרמנים — לא נקטו השלטונות הסובייטיים פעולה מידית נגדם ונתנו לאחדים מהם להסתתר ולהימלט. בתשובה על כך פקדתי על אנשי לעשות דין לעצמם. הם ביצעו את פקודתי ביסודיות רבה. המטה הכללי לא השלים עם זה והעביר אותי לקטע אחר.

לא נשארנו זמן רב במקום. חצינו את הנהר בוג בכיוון וורשה. ליד וורשה נפצעתי בפעם השניה ואושפזתי בבית החולים בלובלין. שם שהיתי כל אותה תקופה, בה לא היתה בחזית כל התקדמות. נכחתי גם במשפט מיידאנק המפורסם בלובלין ובתליית הרוצחים במקום.

עם יציאתי מבית החולים חזרתי ללוצק. כאן נפגשתי עם מניה ויעקב ברגר, והחלטנו לגשת להורוכוב. הדרך היתה מסוכנת. בכל הדרכים שרצו עוד בנדרובצים, ששׂשׂו להרוג עוד יהודים שנזדמנו להם. אף על פי כן נסענו להורוכוב. שם פגשנו את סוניה ז'ירוף ואת מוסיה פרלמוטר.

קשה היה להכיר את עירנו. היא כמעט שממה. כל בתי העץ פורקו ולא נשאר זכר מהם. רק בתי־הלבנים עמדו על תילם. מקום הגיטו היה שטח ריק. רק בית המדרש הגדול נשאר כשריד יחיד. נכנסתי לבית־המדרש ומצאתי שם מספר סנדלרים, שעבדו בו את עבודתם (הפכו את בית־המדרש לקואופראטיב).

בכאב לב ראיתי שהמצבות מבית הקברות היהודי רוצפו כמרצפות של מדרכות. קבר האחים שנכרה ליד בית החרושת ללבנים, היה ללא כל ציון. ביקשתי פרטים מהאוקראינים המוכרים לי, אולם לא קיבלתי שום תשובה. על כל שאלותי היתה תשובה אחת ויחידה: לא ידעו על כל שהתרחש.

בקושי יכולתי להישאר ללון בלילה בהורוכוב. הרגשתי שאצא מדעתי בהביטי על הפרצופים האוקראיניים, המדברים בשוויון נפש על גורל היהודים, תוך כדי התחמקות גמורה מכל אחריות, בהטילם הכל על הגרמנים. בליבי ידעתי היטב, שבלי עזרתה הפעילה של האוכלוסייה המקומית לא יכלו הגרמנים בשום אופן לבצע את זממם.

למחרת עזבתי יחד עם מניה ויעקב ברגר את הורוכוב. בתחנת בורוצ׳יץ׳ פגשנו את יעקב ווקסלר, שחזר גם הוא מרוסיה. תפקידו היה לגייס מתנדבים לעבודות במכרות בדונבאס. מצבו היה קשה למדי נוכח הייחס העויין של המגוייסים ל„שילוח״ לרוסיה: נשקפה, פשוט, סכנה לחייו מצד הבנדרובצים, שנמצאו בכל המקומות הסמוכים. לאחר מכן שמעתי, שיצא בשלום מן השליחות הזאת. כעת הוא בפולין בקרבת וורשה.

במערכה על וורשה

אני עצמי ממש שמחתי כשקיבלתי ידיעה, כי מתחילה אופנסיבה על וורשה. בימי שהותי בבית החולים, נעשו נסיונות מספר מצד הצבא הפולני לקשור קשרים עם המורדים הפולנים בוורשה בלי להתחשב בהתנגדותם של הרוסים, שניהלו מדיניות של השהייה ואי קשירת יחסים עם הלאומנים הפולניים.

יהודים רבים נפלו ליד וורשה, הן מאלה שהיו בצבא הפולני ורצו לחדור לעיר כדי לחפש קרובים ושרידים והן מן היהודים ששרדו בוורשה ורצו לעבור את החזית ולהימלט מן הפולנים המתמרדים ומן הגרמנים. בשום מתקפה לפני כן וגם אחר־כך לא היו כל כך הרבה אבידות של יהודים כמו ליד וורשה. למזלי, התחילה עם בואי ליחידה, האופנסיבה הגדולה, שנמשכה למעשה, בהפסקות קטנות, עד ברלין.

יחידתי סרה לפיקודו של המטה הכללי הפולני. תפקידי היה לקשר בין הצבא הפולני והצבא הרוסי, וגם בין המטה הכללי הפולני לבין מפקדי היחידות הפולניות שבתוך הצבא הרוסי.

במסגרת תפקידי נפגשתי לעתים קרובות עם הקצונה הבכירה של הרוסים, כולל מפקדם המהולל ז׳וקוב. בתוקף תפקידי מסרתי לו לא פעם על פעולות שונות שביצעתי. אף כי השמועה הכללית אמרה, שייחסו ליהודים לא היה תקין, לא נתקלתי מצדו בייחס בלתי קורקטי. ההיפך מזה הוא הנכון: גורל העם היהודי נגע ללבו, והוא הביע זאת בפומבי. נכון הוא, שלא סבל קצינים יהודים באפסנאות ובתפקידי עזר אחרים, אם כי העריך את עבודתם וכושרם.

באותה תקופה שמח ליבי בראותי את האימפריה הגרמנית הולכת ומתפוררת. יום יום כבשנו שטחים נוספים. חיכיתי בקוצר רוח לשעה שבה נוכל לחצות את הגבול הגרמני. על שמחתי זו העיבה רק הרגשת קנאה בראותי את האוכלוסייה הפולנית עולזת ומקבלת את הרוסים בזרועות פתוחות, בהפכה בן לילה את עורה לקומוניסטים, מושבעים כדי לזכות בכל השלל הרב ובזכויות החדשות. ואילו אני ידעתי היטב, שרוב האוכלוסייה הפולנית במערב פולין היה שותף נאמן לרוצחים הנאציים בהשמדת היהודים.

התמוטטות גרמניה

עם כניסתנו לגרמניה ניתנה רשות לחיילים לעשות כמעט הכול בייחס לגרמנים. ואכן, לא טמנו הרוסים את ידם בצלחת. לרבים מהם היה מגיע אישי לנקמה. ברור, שכל היהודים נחלצו לפעולה זו מרצונם הטוב והחפשי וחיפשו הזדמנויות להרוס ולהרוג. בימים הראשונים כמעט שלא השאירו גרמנים שבויים בחיים. החייל הגרמני, שנחשב למעולה, איבד לגמרי את עשתונותיו עם המהומה הגדולה שהשתררה בצבא הגרמני. גדודים שלמים נכנעו על נשקם וציודם. לפעמים הספיקו שני חיילים סובייטיים מזויינים כדי להוביל גדוד שבויים עשרות קילומטרים. החנופה וההכנעה הגרמנית צרמו את האוזן. החיוך המזויף שעל שפתותיהם והציות הבהמי עשו אותם עלובים בעיני כל חייל רוסי.

בתקופה זו שמעתי על מקרים רבים של נקמה. מספיק היה לשמוע על הימצאות משפחות נאציות בכפר או בישוב כדי שהוא יישרף כליל. רוב הרכוש הנאצי נהרס ונשרף. היו גם מקרים של חיקוי שיטות גרמניות בפעולות אלו.

זכור לי מקרה בשעון. באחד הכפרים נכנסתי לבית משפחה גרמנית וראיתי שעון גדול על הקיר. בהסתכלי היטב בשעון ראיתי עליו מגן־דוד. על שאלתי ענתה לי בעלת הבית, שבעלה קנה לה את השעון במתנה עוד לפני המלחמה. ברצוני לברר את הענין נכנסתי לשכן, ובהשתמשי בתכסיס טענתי, כי שכנתו הלשינה עליו, שהיה נאצי פעיל. הוא התרגז מאוד והתחיל לספר, כי היא אשתו של קצין ס.ס, שעוד לפני המלחמה התאכזר ביהודים גרמניים ואחר כך פעל בחזית המזרחית נגד היהודים. כשחזרתי וסיפרתי זאת לגרמניה, בעלת השעון, התיפחה וסיפרה, כי כל הכפר

מאוכלס משפחות נאציות, שכולם נהנו מן הרכוש היהודי הגדול וכן קיבלו מתנות מן החזית המזרחית. עובדה זאת הספיקה לחיילי יחידתי, שיגמלו לאנשי הכפר על מעשי בעליהן. לצערנו הגדול נמשך מצב זה מספר שבועות בלבד. לאחר מכן יצאה פקודה מהמטה הכללי, שאסרה איסור גמור כל פעולות נקמה ונגיעה ברכוש גרמני. על כל עבירה בענין זה צפוי היה משפט צבאי, ובמקרה הטוב — 10 שנות מאסר.

תוך כדי התקדמות בגרמניה נזדמן לי גם לשחרר קבוצה גדולה של מאות בנות יהודיות, שהיו בדרכן ממחנה אחד למשנהו. יחידתי נתקלה במקרה במחנה זה. לאחר הריגת אנשי המשמר הגרמני, הבאתי את כולן ליישוב לא גדול. גייסתי את כל התחבורה, שהיתה ברשותי, ושלחתי חיילים להביא ראשית כל אוכל ובגדים. לאחר הספקת המצרכים החיוניים, קיבלתי מן המטה הכללי רשות להעבירן לכמה מקומות מרכזיים בעורף. משם התקשרתי עם המרכזים היהודיים, שדאגו לסידורן של הבנות שניצלו.

התקדמותנו בגרמניה היתה מהירה. איזורים שלמים נפלו בידינו בלי התנגדות. החייל הגרמני איבד את הביטחון והיהירות. הוא התחיל להתנהג גרוע יותר מכל חייל אחר בעולם: נכנע ופחדן, מוכן למלא כל פקודה והולך ברצון בשבי. לאחר הפקודה המפורסמת הוטב בהרבה מצב האוכלוסייה הגרמנית. אפשר היה באותו זמן לומר, שהחיילים הגרמנים הפסידו בחזית, אולם נשותיהם ובנותיהם ניצחו את הרוסים בעורף. הרוסים, הנוחים בדרך כלל באופיים, דאגו לגרמניות. הלב כאב בראותנו בחורות נאציות מתהלכות בפומבי עם החיילים והקצינים ונהנות מכל המצרכים הצבאיים.

כיבוש ברלין

הקרב האחרון והיפה מבחינה איסטראטגית, וגם הקשה ביותר באופן יחסי, היה על ברלין. התנגדותם של הנאצים המושבעים היתה חזקה למדי. הם ניצלו את כל הציוד שנשאר עדיין ברשותם, כולל טאנקים וארטילריה כבדה, והחליטו להילחם עד הסוף. הרוסים מצידם רצו להציג בפני בנות בריתם לוחמה מעולה. מאחר שידם היתה על העליונה מכל הבחינות, התגברו בנקל על התנגדותם המרה של הגרמנים וכבשו את עיר הבירה של גרמניה. גם הצבא הפולני השתתף בקרב זה.

בכך סיימנו למעשה את הפעולות הצבאיות עד לכניעת גרמניה בחודש מאי 1945.

אותו לילה, — שבדרך כלל צריך היה להיות ליל־שמחה על סיום המלחמה, בזמן שבכל היחידות הועפו זיקוקין־די־נור ונורו ראקיטות צבעוניות, — היה בשביל החיילים היהודיים ליל־אבל. התאספנו, קבוצות קצינים יהודיים, ותוך כדי שיחה הרגשנו, שהקרקע נשמטת מתחת לרגלינו. בימי המלחמה היינו טרודים ולא חשבנו על העתיד, אך עתה הועמדנו, ברגע אחד, מול המציאות המרה בלי לדעת ממה להתחיל ולאן לפנות.

שיחרור מהצבא האדום ועלייה לארץ

עם סיום המלחמה הוחזרה יחידתנו לגבולות פולין. אני עצמי נתמניתי מפקד קטע על הגבול אודר־נייסה. אולם שהותי בצבא נעשתה לי קשה מדי יום ביומו. כרוב חברי השתדלתי להגיע ארצה וחיפשתי דרכים לכך.

לא רציתי להיות עריק לאחר פעולות כה מרובות, שמכולן יצאתי בכבוד, הן כקצין והן כיהודי, מעוטר בהרבה אותות הצטינות ומידאליות, ביניהם אורדר רוסי גבוה וצלב Virtuti Militari התייצבתי בפני אחד הקצינים הבכירים של הצבא הפולני וביקשתי שיחרור מהצבא. בתשובה על בקשתי זו קיבלתי פקודה לנסוע בימים הקרובים ללנינגראד, לאקאדמיה צבאית, כדי לסיימה. הציעו לי גם משרות גבוהות בממשל הפולני. השקעתי הרבה מאמצים וטירחה כדי להעביר את רוע הגזירה.

עזרת ידידים מבין הגנראלים הפולניים עמדה לי והצלחתי להשיג את השיחרור מהצבא. לא הסתפקתי בכך. סיפרתי לידידים שלי, שברצוני לצאת את גבולות פולין בדרך ארצה. על אף עמדתם הרמה ואם כי היו קומוניסטים מושבעים הבינו לרוחי והבטיחו את עזרתם במקרה והדבר לא יעלה בידי באופן אי־ליגאלי. למזלי הצלחתי, יחד עם קבוצת אנשים, לחצות את הגבול בשטטין ולהגיע לגרמניה בשנת 1946.

שלוש שנים עבדתי בגרמניה כמורה בעליית הנוער. רק ב־1949 עלה בידי לעלות ארצה.

הרצליה

אפרים שווארצמאן / מיט דער רויטער ארמיי פון סטאלינגראד ביז בערלין

די לעצטע יאָרן פון דער פּוילישער מאַכט

שווער איז געווען דער מצב פון אַ יידישן שילער אין אַ פּויליש־מלוכהשער גימנאַזיע אין די יאָרן 1936—1939. דער אַנטיסעמיטיזם האָט דעמאָלט דערגרייכט דעם העכסטן רעקאָרד. די היטלעריסטישע השפּעה האָט זיך גוט גע־פילט אויף דער פּוילישער גאַס. די כראַניק איז רייך געווען מיט אַנטי־יידישע עקסצעסן. שווער געווען פאַר אַ ייד צו באַווייזן זיך אויף אַ צענטראַלע גאַס אין די גרוי־סע שטעט. בלויז אין די קלענערע שטעטלעך מיט אַ גרע־סערער יידישער באַפעלקערונג האָבן זיך יידן געפילט זיכערער.

נישט געקוקט אויף דעם אַלעם האָט פּולסירט אַ גע־זונט יידיש לעבן. אַ שטאַרקער קאַמף איז געפירט געוואָרן קעגן דער אַסימילאַציע וואָס האָט געהאָפט זיך צו ראַט־עווען דורך שמד, די ציוניסטישע באַוועגונג איז אַריינ־געדרינגען אומעטום. די יידישע יוגנט האָט געזען, אַז איר צוקונפט איז נישט אין פּוילן. אויך די וואָס האָבן געענ־דיקט די גימנאַזיעס איז זייער פאַרשריט אין לעבן גע־צוימט געוואָרן דורך דעם „נומערוס קלאַוזוס" * אין די אוניווערסיטעטן און צוליב מאַנגל אין אַ מעגלעכקייט שפּעטער צו באַקומען מלוכהשע פּאָסטנס.

דאָס זעלבע האָט געטראָפן מיט מיר. נאָכן ענדיקן די מיטלשולע בין איך פּאַקטיש געבליבן אָן אַ פאַך און אָן אַ מעגלעכקייט פאַרצוזעצן די לימודים. מיינע נישט־יידישע קאָלעגן האָבן מיך צוגערעדט צו פאַרשרייבן זיך אויפן אוניווערסיטעט. זיי זיינען מיט מיר געווען אין גוטע באַציונגען צוליבן גרויסן נוצן וואָס זיי האָבן געהאַט פון מיר בעת די עקזאַמענס, און מחמת דעם וואָס כ'בין געווען אַ ספּאָרטלער (איך האָב געשפּילט אין דער מאַנשאַפט פון דער גימנאַזיע). היות ווי איך האָב געהאַט אַן „אַרישן" אויסזען האָבן זיי מיר צוגעזאָגט צו „דעקן" אויפן אוני־ווערסיטעט קיינער זאָל נישט וויסן, אַז איך בין אַ ייד.

איך בין זיי מוחל־געווען די טובה וויסנדיק גאַנץ גוט, אַז דאָס ערשטע אַקאַדעמישע יאָר האָבן זיי פּלאַנירט בעיקר צו פאַרנעמען זיך מיט פּאָגראָמירן יידן, און איך האָב זיך נישט פאַרגעשטעלט ווי איך וועל קענען אויסהאַלטן אין אַזאַ חברותא.

איך האָב זיך געגרייט איבערצונעמען די ענינים פון אונדזער הויז (מיין פאָטער איז נפטר־געוואָרן אַ יאָר איידער איך האָב געענדיקט די מיטלשולע) און זאָרגן פאַר־פּרנסה. איינצייטיק האָב איך מיט אומגעדולד געוואַרט אויף שינויים, ווייל איך האָב געוווסט אַז לאַנג איז נישט מעגלעך אויסצוהאַלטן אין אַזאַ אַטמאָספער. דאָס איז געווען אַן אַלגעמיין געפיל ביים רוב יוגנטלעכע אין הארכיוו, וואָס איז געקומען צום אויסדרוק אין אַלע גע־שפּרעכן.

דאָס ערשטע יאָר מיט די סאָוויעטן

ביים אויסברוך פון דער מלחמה האָט די פּוילישע רע־גירונג אפילו נישט באַוויזן דורכצופירן ווי געהעריק די מאָביליזאַציע. שוין די ערשטע טעג איז אונדזער שטעטל פאַרפלייצט געוואָרן מיט אַן אומהויפהערלעכן שטראָם פּליטים און מיליטער־לייט. די ידיעות פון ראַדיאָ האָבן עדות־געזאָגט וועגן דער גרויסער פּוילישער מפּלה. דער שטראָם פון יידישע פּליטים האָט אָנגעזאָגט דאָס דערנענ־טערן זיך פון די דייטשן.

אַ סענסאַציע איז געווען די ידיעה אַז די רוסן זיינען צוגעטראָטן צו דער מלחמה און זיינען אַריבער די גרע־נעץ. דאָס וואָס האָט געקלונגען נישט אמת איז אָבער געווען אַ פאַקט. אין עטלעכע טעג אַרום זיינען די רוסן אַריין אין אונדזער שטעטל. די מערהייט איינוווינער זיינען זיי אַרויס מקבל־פּנים זיין מיט פרייד צוליב עטלעכע סיבות: ערשטנס, וואָס זיי און נישט די דייטשן זיינען אַריין אין שטעטל; צווייטנס — די לעצטע טעג איז די שטאָט געווען אָן באַלעבאַטים, אַ זאַך וואָס האָט געקענט גורם־זיין אַן אַנאַרכיע אויף וועלכער עס האָבן שוין גע־וואַרט די פּויערים פון די אַרומיקע דערפער, וואָס האָבן זיך געגרייט צו באַפאַלן און ראַבירן די יידישע הייזער.

---

* אַ גזירה וואָס האָט באַגרענעצט די צאָל וואָס האָבן געקענט אָנגענומען ווערן אין די הויכשולן ביז אַ געוויסן פּראָצענט.

אונטער דער אָנפירערשאַפט פון מוליע ברעגמאַן האָט זיך אָרגאַניזירט אַ יידישע זעלבסטשוץ, כדי צו פאַרמיידן פּאָגראָמען.

צוויי טעג פאַרן אַריינמאַרש פון די רוסן איז פאָרגעקומען אַ פאַרזאַמלונג פון דער שטודירנדיקער יוגנט אונטערן פאַרזיץ פון קאַזאַטשוק (פאַרקויפער פון ביכער, אַ ווייס־רוס), וועלכער האָט איבער נאַכט געענדערט זיין הויט און געוואָרן אַ פראָ־קאָמוניסט. ער האָט אָפּנים געוווסט וועגן דאָזיקן רעזשים ווייניקער ווי מיר אַלע, ווייל דער זכות פון דער דאָזיקער אסיפה איז אים נישט בייגעשטאַנען: ער איז געווען פון די ערשטע איינוווינער פון האַרכיוו, וואָס די סאָוויעטן האָבן פאַרשיקט קיין סיביר.

דאָס אָנקומען פון די סאָוויעטן האָט געענדערט דאָס לעבן אין שטעטל. בעלי־פרנסה זיינען איבער נאַכט געוואָרן אַרבעטסלאָז. די עקאָנאָמישע לאַגע איז געווען אַ ביטערע און דאָס לעבן האָט זיך אָנגעהויבן אָרגאַניזירן אַנדערש ווי מ׳האָט זיך פאָרגעשטעלט. איינע פון די פּאָזיטיווע דערשיינונגען איז געווען דאָס עפענען אַלע שולן און די דערמוטיקונג פאַר שטודירנדיקע. אין פאַרשיידענע רעגירונגס־אַמטן איז מעגלעך געווען צו באַקומען אַרבעט.

די יוגנט ביי אונדז וואָס איז בעיקר געווען ציוניסטיש האָט נישט ספּעציעל געליטן פון נייעם רעזשים. דאָס איז צו פאַרדאַנקען די יידישע קאָמוניסטן ביי אונדז אין שטאָט, וואָס האָבן נישט געמסרט און נקמה־גענומען אין די קעגנערס און אין רייכע ווי יידישע קאָמוניסטן האָבן דאָס געטאָן אין אַנדערע ערטער. אין אַ געוויסע צייט אַרום האָבן אַלע מיינע חברים באַקומען אַרבעט. כמעט אַלע אַלס לערערס. די געוועזענע „תרבות״־שולע איז געוואָרן אַ מלוכהשע פאָלקסשול אונטער דער אָנפירונג פון שמחה פערלמוטער, מיט יידיש אַלס די אונטעררריכטשפראַך. די לערער זיינען געווען: נעמי האַבעל, מיין קרוב — ישראל גאָלדפאַרב, הערשל בירפעלד און אַנדערע. אין דער מיטלשולע האָבן צוזאַמען מיט מיר געאַרבעט: ניומקע פיש, רייזל בלעכמאַן א. אנד. אין דער זעלבער צייט האָב איך אָנגעהויבן שטודירן אין לעמבערגער אוניווערסיטעט. מ׳האָט זיך געמוזט צופּאַסן צו נייע צייטן, נייע מענטשן, נייע זיטן און נייע פאַרלאַנגען. ווי יידן, וואָס זיינען געוווינט צו צופּאַסן זיך צו פאַרשיידענע באַדינגונגען, זיינען מיר גיך אַריין אין דער טאָג־טעגלעכער אַרבעט.

ווייניקע פון אונדז האָבן באַוויזן צו פאַרלאָזן די גרענעצן פון רוסלאַנד און מיט מסירות נפש און געפאַרן זיך געלאָזט אין וועג קיין ארץ־ישראל. צווישן זיי זיינען געווען: יעקב און גדליה שפּראַך, לייב ראַנץ, בן־ציון טהורי, חיים ליטווין, מאָרדער, גאָליידער, יוסף ניימאַן א. אנד. די וואָס זיינען געבליבן אויפן אָרט האָבן זיך צוגעפּאַסט און אָנגעהויבן בויען זייער צוקונפט אין הסכם מיט די באַדינגונגען און מעגלעכקייטן.

אין דער רויטער אַרמיי

ווען איך בין אַרויסגעפאָרן פון האַרכיוו דעם 30־טן אָקטאָבער 1940 אַלס מאָביליזירטער אין דער רויטער אַרמיי האָט מיר געשיינט, אַז דער רוב מענטשן מאַכן שלום מיט דער ווירקלעכקייט האָפנדיק, אַז אין דער צוקונפט וועט דער מצב ווערן אַלץ בעסער.

שווער געווען צו שיידן זיך מיט מיין מאַמען. די מאָביליזאַציע־מעלדונג איז אָנגעקומען אומגעריכט און מיין יינגערער ברודער איז געווען גראָד אין לעמבערג. אין משך פון צוויי טעג האָב איך געמוזט דערליידיקן אַלע ענינים און אַוועק אין מיליטער. מיין מאַמען איז שווער געווען דאָס האַרץ. אירע לעצטע ווערטער פאַר דער געזעגענונג זיינען געווען: „ווער ווייסט, מיין זון, צו איך וועל דיך נאָך זען״. מיט טרערן האָט זי מיר באַגלייט צום עק שטאָט, אויפן וועג צו דער סטאַציע באַראַטשיץ. כ׳בין איינגעזעסן אין צוג און אָפּגעפאָרן קיין רוסלאַנד.

דער איינציקער ייד בין איך געווען אין אַ גרויסער גרופּע אוקראַאינער און בלויז איין קאָלעגע פון דער שולבאַנק, דער זון פון באַנק־דירעקטאָר באַלאַמוט.

אין דער זעלבער צייט זיינען נאָך יידישע יוגנטלעכע פון האַרכיוו מאָביליזירט געוואָרן צו סטאַבילן מיליטערדינסט אין רוסלאַנד: וואָלף שמש, בערל ראָזנצווייג א. אנד. זיי זיינען געשיקט געוואָרן אין ווייטע מקומות און נישט איבערגעלאָזט קיין שום שפּורן.

נאָך אַ וואָך צייט פאָרן זיינען מיר אָנגעקומען קיין ניקאָלאַיעוו, ביים ברעג פון שוואַרצן ים, נישט ווייט פון אָדעס. דער אויסגעצייכנטער קלימאַט און דער שיינער קבלת־פנים וואָס כ׳האָט אונדז געמאַכט אינעם לאַגער, האָט

משפּיע־געווען אויף אונדזער שטימונג. מיר זיינען צוגעטיילט געוואָרן צו אַן איינהייט פון אַמפיבישע טאַנקן.

כ׳בין איבערראַשט געוואָרן צום גוטן פונעם מצב פון זעלנער אין רעגולערן דינסט. מיר איז לייכט געווען צו מאַכן דעם פאַרגלייך, ווייל פאַרן מאַכן מיין מאַטורע בין איך אַ חודש צייט געווען אין די קאַזאַרמעס פון דער פּוילישער אַרמיי אין לעמבערג, כדי צו באַקומען אַ קאָפּראַל־ראַנג, אַן וועלכער מ׳האָט נישט צוגעלאָזט צו די מאַטורע־עקזאַמענס.

די באַציונג פון די רוסישע אָפיצירן איז געווען אַ חברישע. די דיסציפלין איז געווען געבויט אויף אינערלעכע איבערצייגונג. נאָך די איבונגען איז נישט געווען קיין אונטערשייד צווישן דעם זעלנער און אָפיציר. ביידע האָבן פאַרברענגט צוזאַמען. אין רעזולטאַט האָבן מיר זיך באַמיט צו דערפילן ווי צום בעסטן אַלע באַפעלן. קלאָר, אַז די פּראָפּאַגאַנדע האָט דאָ געאַרבעט מעשים. דאָס איז געווען די אַרבעט פון די „פּאָליטרוקן”. דער קאָנטאַקט מיט דער היים איז געווען אַ גוטער. בריוו זיינען אָנגעקומען יעדן טאָג און איך פלעג אויך אַהיימשיקן צייטונגס־אויסשניטן וואָס האָבן דערציילט וועגן מיין דערפאָלג אין מיליטער. געוואָלט האָב איך דערמיט איבערצייגן מיין מאַמען און שוועסטער, אַז מיין מצב איז אַ גוטער און זיי זאָלן נישט זאָרגן.

מיינע בריוו זיינען פאַרשטייט זיך אַדורך אַ מיליטערישע צענזור. איך האָב געשריבן יידיש מיט העברעאישע ווערטער. נישט איינמאָל האָט מיך גערופן דער צענזאָר כדי קלאָרצומאַכן געוויסע אויסדרוקן אָדער גאַנצע זאַצן.

נאָך דעם ווי איך בין אָפּגעווען עטלעכע חדשים אין מיין איינהייט, האָט מען מיר — נעמענדיק אין אַכט מיין בילדונג — איבערגעשיקט אין אַ פאַרבינדונגס איינהייט אין זעלביקן לאַגער. דאָ זיינען צוגעגרייט געוואָרן רעזערוו־אָפיצירן. אין דעם לאַגער בין איך געווען ביזן אויסברוך פון רוסיש־דייטשן קריג.

בערך צוויי חדשים פאַרן מלחמה־אויסברוך האָט מען מיר געשיקט צום אַלגעמיינעם קאָמענדאַנט פון לאַגער, כדי איך זאָל מיט אַלע הויכע אָפיצירן לערנען דייטש. ביי דער געלעגנהייט האָט איך זיך פאַרשריבן אין סעמינאַר פון ניקאָלאַיעוו, ווייל מחמת מיין באַפרייונג פון די איבונגען, האָב איך געקענט מער צייט ווידמען מיינע לימודים.

אין מיין אַרבעט אַלס לערער פון דייטש בין איך נישט איינמאָל געשטאַנען פאַר גרויסע שוועריקייטן. ביים אויפקלערן אַ וואָרט אָדער טערמין האָבן זיך אַנטוויקלט היסטאָרישע דיסקוסיעס. דער רוב אָפיצירן האָבן זיך מער אינטערעסירט מיט מיינע היסטאָרישע אויפקלערונגען ווי מיטן באַדייט פון אַ וואָרט. אָפט האָט מען מיר אויך געשטעלט פּראָוואָקאַטיווע פראַגן. איך האָב געוווסט, אַז מ׳טאָר נישט ענטפערן צו פריי אויף אַלע פראַגן, ווייל אין זאָל זיינען תמיד געזעסן פּאַרטיי־לייט וואָס האָבן אַנאַליזירט יעדן ענטפער. איינמאָל בין איך גערופן געוואָרן צום קאָמאַנדיר פון דער דיוויזיע וועלכער האָט מיך פריינטלעך געוואָרנט אין שייכות מיט געוויסע היסטאָרישע אויפקלערונגען מיינע. ער האָט מיך געראַטן צו באַגנוגענען זיך מיט אויפקלערן די ווערטער אַליין און נישט ענטפערן אויף אַנדערע פראַגן. דער גענעראַל האָט זיך געהאַט באַטייליקט אין שפּאַנישן בירגער־קריג און ער האָט גערעדט מיט מיר זער פריי. פון זיינע רייד האָב איך פאַרשטאַנען אַז ער אַליין האָט הנאה פון מיינע קאָמענטאַרן אָבער דאָס קען ווערן פאַר מיר געפערלעך. די־אַ אַרבעט האָב איך פאַרגעזעצט ביזן מלחמה־אויסברוך.

דער ריקצוג פון די סאָוויעטן

אין טאָג פון מלחמה־אויסברוך בין איך געווען ביי ניקאָלאַיעוו. אין משך פון צוויי שעה זיינען מיר שוין געווען גרייט אָפּצופאָרן מיט אַ גרופּע זעלנער קיין דניעפּראָפּעטראָווסק, אין אַן אָפיצירן־שולע כדי גיך צו ענדיקן און אַרויספאָרן אויפן פראָנט. אויפן וועג האָב איך געהערט די ערשטע רעאַגירונגען פון די סאָוויעטישע בירגער. די אוקראַינישע באַפעלקערונג אין דער גרעסטער מערהייט האָט זיך געפרייט מיטן מלחמה־אויסברוך. זי האָט געהאָפט אויף באַפרייונג פון די סאָוויעטן און גרינדונג פון אַ זעלבסשטענדיקער מדינה. די אַנטיסעמיטן צווישן זיי האָבן וועגן דעם גערעדט אָפן, דראָענדיק די יידן מיט דער שעה פון נקמה וואָס איז שוין נאָענט. די מאַכט־אָרגאַנען האָבן געזאָרגט דער אַנטיסעמיטיזם זאָל נישט אויפהייבן דעם קאָפּ און זיי האָבן אַרויפגעלייגט שווערע שטראָפן. די אַלגעמיינע לאַגע איז אָבער געווען גינסטיק פאַר די פיינט פון רעזשים און די שונאי ישראל.

און אַזוי האָט זיך אָנגעהויבן דער גרויסער ריקצוג און מיליטערישע מפּלה. גאַנצע דיוויזיעס זיינען אַריבער

צו די דייטשן. דייטשע פאראשוטיסטן האבן אנגעמאכט א חורבן אין הינטערלאנד. שטאט נאך שטאט, קרייז נאך קרייז זיינען אריבער צום אקופאנט.

דער שטראם פון פליטים — בעיקר פארטיי־לייט, נ.ק.וו.ד. און ציווילע אדמיניסטראציע — האט אנגעהויבן שטראמען אויף מזרח. צו אונדזער גרויסן באדויער זיינען צווישן זיי נישט געווען קיין יידן פון מערב־אוקראינע.

נאכן ענדיקן די אפיצירן־שולע און באקומען א ראנג, בין איך געשיקט געווארן צו א שלאכט־איינהייט, וואס איז גלייך אפגעפארן אויפן פראנט.

שטענדיקע שליאכטן, אומקלארע לאגע, פחד פאר ארומרינגלונג און פאראט פון די אפיצירן— דאס אלץ האט זיך צוזאמענגעגאסן מיט דער העלדישער האלטונג פון רוסישן זעלנער, וועמענס פאטריאטיש געפיל איז געווען גענוג פארטיפט און ער איז גרייט געווען מקריב־צו־זיין זיין לעבן פארן היימלאנד. נאכן ערשטן כאאס האט די רוסישע רעגירונג ווי עס איז באוויזן צו רעארגאניזירן איר ארמיי, דא און דארט זיינען פארגעקומען שליאכטן וואס האבן געצוימט דעם דייטשן פארויס־מארש. איינער פון אט די ערשטע איז געווען דער דניעפר. די דייטשע פלאנירונג און די מאדערן־אויסגעשטאטע ארמיי מיט דער הילף פון דער „לופט־וואפע" האט אבער באוויזן אין דער ערשטער צייט ארויסצורופן א צעמישעניש ביי אלע רוסישע אפיצירן.

איך געדענק ווי אין איינער א נאכט נאך א שווערער שלאכט אויפן דניעפר און נאכן אויפרייסן די דאמבע דורך די רוסן אליין, האבן מיר באקומען א באפעל זיך צוריקציען. אויפן וועג פון דארף סילניקאוו קיין נאוואמאסקאווסק, מארשירנדיק אין שפיץ פון אן אפטיילונג, האב איך פונדערווייטנס, אין שיין פון דער לבנה, באמערקט א באקאנט געשטאלט. דערנענטערנדיק זיך מער האב איך מיטאמאל דערזען מרדכי גרייבער, דער ברודער פון אהרן, ווי ער מארשירט צוזאמען מיט זיין אפטיילונג אין דער ריכטונג צום פראנט. א רירנדיקע באגעגעניש איז דאס געווען. ער האט מיר דערציילט וועגן זיין ברודער, וואס געפינט זיך אויך אין רוסלאנד אבער ער ווייסט נישט זיין אדרעס; וועגן זיין ארויספאר פון הארכיוו ביים אנהייב פון קריג. נאך עטלעכע מינוט האבן מיר זיך צעשיידט מיט דער האפענונג זיך אמאל ווידער צו זען.

אין דער זעלבער נאכט האבן די דייטשן באמבארדירט דעם שטח ארום. עטלעכע וואגאנעס פול מיט באמבעס וואס זיינען געשטאנען אויף דער באן־ראמפע זיינען דירעקט געטראפן געווארן, און זיי האבן אנגעהויבן אויפרייסן. ס'איז געווארן זייער געפערלעך צו זיין אויף דעם ארט און מיר האבן באשלאסן אפצוטראגן זיך. אין דער זעלבער נאכט זיינען מיר אבער ארויף אויף א מינירט פעלד. פון דער גאנצער אפטיילונג זיינען געבליבן בלויז 12 זעלנער. אין עטלעכע טעג ארום האב איך ווידער באגעגנט מרדכי גרייבער, ביי וואראשילאווגראד, אין דאנבאס. ער איז געגאנגען פון פראנט בעת איך בין געפארן צום פראנט. פון דעמאלט אן האב איך אים מער נישט געזען.

לאנג האבן מיר נישט געקענט אויסהאלטן קעגן דייטשן פאנצער. מיר האבן זיך אנגעהויבן צוריקציען אין א גרויסן מאסשטאב. 50—60 ק"מ האבן מיר געמאכט יעדן טאג. מיר זיינען דורכגעגאנגען גאנץ אוקראינע. א סך אוקראינער האבן דעזערטירט. די לאגע איז געווארן אומקלאר. דא אין דארט האט אויך א ייד דעזערטירט, האפנדיק אויף דער צווייטער זייט צו האבן רו, נישט וויסנדיק לגמרי וועגן דער באציונג פון די דייטשן צו יידן.

דעם 11־טן דעצעמבער 1941 האבן די דייטשן אריינגענומען אין א „קעסל" אונדזער גאנצע אפטיילונג. דאס איז געווען ביים דארף יארויסקוי כוטאר. דריי טעג האבן מיר זיך פארטיידיקט אין גריבער פארפלייצט מיט וואסער ביז די קני, אן עסן. נאר אדאנק די איבערמענטשלעכע אנשטרענגונג פון די אפיצירן האבן מיר נישט קאפיטולירט און אין א קעגנאטאקע האבן מיר דורכגעבראכן די ארומרינגלונג.

נאכדן דערווייטערן זיך פון דעם ארט בין איך קראנק געווארן אויף א לונגען־אנטצינדונג און בין אריין אין א שפיטאל אין שטעטל טשערניסקא. 16 טעג בין איך געלעגן מיט 40 גראד. מיין מצב איז געווען א שווערער נאר אדאנק דער איבערגעגעבנקייט פון א יידישער דאקטארין פון מאסקווע, בין איך געזונט געווארן. דאס איז געווען נישט ווייט פון סטאלינגראד.

סטאלינגראד

דעם 4־טן פעברואר 1942, ביי א פראסט פון 45 גראד, בין איך ארויס פון שפיטאל און אנגעקומען קיין סטאלינגראד. אלע פאבריקן האבן אינטענסיוו געארבעט פארן

פראָנט. די קינאָס זיינען געווען פול. די באַוועגונג אין די גאַסן אַ גרויסע. אונדזער איינהייט האָט זיך איינגעקוואַרטירט אין דער געגנט פון דער שטאָט אויף אָפּרו און באַנייונג פון דער אויסשטאַטונג. דאָ בין איך געבליבן אַ לענגערע צייט. צוליבן שוואַכן געזונט צושטאַנד האָב איך נישט געקענט צוריקפאָרן צום סאַמע פראָנט. געאַרבעט האָב איך אין שטאַב און פון דער נאָענט געקענט נאָכפאָלגן דעם מצב און די צוגרייטונגען צום גורלדיקן קאַמף פאַר סטאַלינגראַד.

די צוגרייטונג איז געווען אַ טאָטאַלע — סיי וואָס שייך אויסשטאַטונג און אַרמיי וואָס האָט זיך אָרגאַניזירט אין סיביר און איז געקומען איינטווישן די מידע זעלנער, און סיי פון גייסטיקן שטאַנדפּונקט. יעדער איינער אין דער גאַנצער געגנט, אָן אונטערשייד פון עלטער און פיזישע מעגלעכקייטן איז געוואָרן אַ זעלנער. אויף יעדן הויז האָט געפלאַטערט די לאָזונג „פון דאַנעט וועט מען אונדז נישט רירן”. וואָס מער דער פראָנט האָט זיך דערנענטערט, אַלץ גרעסער איז געוואָרן די קעגנערשאַפט צו די דייטשן. די דייטשן האָבן אָנגעהויבן מיט שווערע באָמבאַרדירונגען פון דער לופט און אַרטילעריע־פייער. זיי האָבן באַצאָלט מיט שווערע פאַרלוסטן פאַר יעדן הויז און פּאָזיציע אָבער נישט געקוקט אויפן שטאַרקן ווידערשטאַנד איז בלויז אַ קליינער שטח פאַרבליבן אין רוסישע הענט — אויף דעם מערבדיקן ברעג פון דער וואָלגאַ. די מאָראַל פון רוסישן זעלנער איז נישט געפאַלן און טראָץ קרבנות איז יעדער זעלנער געבליבן אויף זיין פּאָזיציע — אַזוי ביז דער דאַטע 20.11.42, ווען ס'האָט זיך אָנגעהויבן די גרויסע קאָנטער־אָפּענסיווע. דער באַפעל, וואָס איז אָנגעקומען צוויי טעג פריער, איז אויסגעהערט געוואָרן מיט אַ הייליקן ציטער. אויך איך האָב זיך באַטייליקט אין ערשטן קעגנאָנגריף. כ'בין אָבער אַ באַוווסטלאָזער אָפּגעפירט געוואָרן מיט אַ העליקאָפּטער אין דער שטאָט גוריעוו, ווו כ'בין אַ געוויסע צייט געווען אין שפּיטאָל. דערנאָך האָב איך באַקומען אורלויב אין קאַלסארי, ווו מ'האָט בעת דער מלחמה געפונען נאַפט.

אין יענער צייט האָבן די רוסישע צייטונגען אָנגעהויבן צווישן די שורות דערמאָנען וועגן יידישן גורל אונטער דער נאַצישער אָקופּאַציע. זיי האָבן נישט געשריבן קיין קלאָרע זאַכן אָבער פון די רמזים האָב איך פאַרשטאַנען, אַז די לאַגע איז אַ ביטערע. צוזאַמען מיט אַנדערע חברים האָב איך באַשלאָסן צו מעלדן זיך פרייוויליק צום דינסט אין די פּאַרטיזאַנער־אָפּטיילונגען, וואָס זיינען געווען טעטיק אין מערב־אוקראַינע. איך האָב אויסגעפילט אַ ספּעציעלן פאָרמולאַר און אָנגעגעבן די מאָטיוון אַז איך קען אַלע ערטער, באַהערש אַלע גערעדטע דאָרט שפּראַכן און ווי אַ פראָנט־אָפיציר וועל איך ברענגען גרויס נוצן. מ'האָט מיך דערנאָך אַרויסגערופן אין שטאַב און מיר איבערגעגעבן די באַשטעטיקונג, אַז איך ווער צוגעטיילט צו די פּאַרטיזאַנער. מ'האָט מיר בלויז געהייסן וואַרטן אַ וואָך ביז מ'וועט מיר מודיע־זיין צו וועלכער אָפּטיילונג איך בין צוגעטיילט געוואָרן. אָבער שוין אין צוויי טעג אַרום בין איך ווידער גערופן געוואָרן אין שטאַב און מ'האָט מיר געשטעלט נאָך פיל פראַגן, צווישן אַנדערן צו וואָס פאַראַ נאַציאָנאַליטעט איך געהער. איך האָב געענטפערט: אַ ייד. דער ענטפער וואָס איך האָב דערנאָך באַקומען איז געווען אַן אַרויסדריי. איך האָב זיך געבעטן ביים יידישן אָפיציר, וואָס האָט זיך געפונען אין דעם שטאַב, מ'זאָל נאָכקומען מיין בקשה. אין אַ פּריוואַטן שמועס האָט ער מיר געזאָגט, אַז עס איז פאַראַן אַן אינסטרוקציע יידן נישט צו שיקן קיין מערב־אוקראַינע.

אין אַ צייט אַרום האָב איך באַקומען אַ נייע איבערווייזונג אַלס ספּעציאַליסט פאַר פאַרבינדונג, אין אַ מיליטערישן לאַגער אין סומא, איך זאָל דאָרט אָרגאַניזירן און אויסאיבן די פּוילישע אַרמיי, וואָס האָט זיך דאַן רעקרוטירט אין רוסלאַנד.

מיין באַזוך אין האָרכיוו

אין סומא האָב איך צום ערשטן מאָל געטראָפן פּאָליאַקן פון די דייטשע אָקופּאַציע־שטחים. זיי האָבן מיר דערציילט וועגן דער יידישער טראַגעדיע און אַז קיין איין ייד איז נישט געבליבן אין זייערע וווין־ערטער. שווער געווען דאָס צו גלייבן. אַ פּאָר טעג בין איך אַרומגעגאַנגען ווי אַ לונאַטיקער. איך האָב דערלאַנגט אַ בקשה צו שיקן מיך אויפן פראָנט און בין נאָמינירט געוואָרן אַלס קאָמענדאַנט פון אַ ספּעציעלער איינהייט אָנצוהאַלטן אַ קאָנטאַקט צווישן דער פּוילישער אַרמיי און די סאָוויעטישע מיליטערישע מאַכט־אָרגאַנען. פאַר דער איינהייט האָב איך אויסגעקליבן ספּעציעלע זעלנער, קודם־כל פּאָליאַקן וואָס האָבן אַליין געליטן פון די דייטשן, און די רעשט — אונטערוועלט. מיין כוונה איז געווען נקמה־נעמען!

דעם 15־טן מאַי 1944 בין איך אַרויסגעפאָרן אויפֿן פראָנט, וואָס האָט זיך אין צווישנצייט ווייט אַ רוק געטאָן אויף מערב. אין געציילטע טעג בין איך אָנגעקומען קיין לוצק. דאָ האָב איך געטראָפן די משפּחה דיקשטיין (קרובים פון מיין פרוי) און מוסיע פערלמוטער. פון זיי האָב איך זיך דערוווּסט פּרטים וועגן חורבן פון אונדזער שטאָט און אויסראָטונג פון די יידן.

דער פראָנט האָט זיך איצט געפונען אין וואָלין גופא. איך האָב געקעמפט אויפֿן אָפּשניט כופּניאָוו־ראַזשישטש, און דערנאָך ביי קאָוועל. די דייטשע פאַרטיידיקונג איז דאָ געווען אַ שטאַרקע. נישט איינמאָל האָבן מיר געמוזט צוריקציען זיך פון שוין־פאַרנומענע פאָזיציעס. האַרכיוו איז באַפרייט געוואָרן דורך דעם רוסישן גענעראַל א. א. זאַכאַראָוו דעם 18־טן יולי 1944. איך בין דעמאָלט געווען אין סאַמע ברעג פון די קאַמפן נאָענט פון פראָנט און מיין גאַנצער באַגער איז געווען וואָס מער דייטשן פאַרניכטן און אויך נקמה־נעמען אין די פּאָליאַקן און אוקראַינער, וואָס האָבן מיטגעאַרבעט מיט די דייטשן. אין די דערפער גאָלובאַ, מידניוווקא און גראַטיוווקא (ביי קאָוועל) האָב איך געגעבן פרייע הענט אַלע אונטערוועלטניקעס פון מיין אָפּטיילונג, און זיי האָבן די דערפער אויסגעריייניקט פון אַלע קאָלאַבאָראַטאָרן אַזוי ווייט, אַז איך האָב באַקומען אַ האַרבן פאַרוואורף פון גענעראַל־שטאַב פאַר אָט דער אַרבעט...

נישט געקוקט אויף מיינע גערעכטע טענות און קלאָרע באַווייזן, אַז די אוקראַינער און פּאָליאַקן האָבן געפייניקט יידן, גערויבט זייערע פאַרמעגנס און זיי אויסגעליפערט צו די דייטשן — האָבן די סאָוויעטישע מאַכט־אָרגאַנען נישט אָנגענומען קיין באַלדיקע אַקציע און אַ טייל פון זיי אויך דערלויבט זיך אויסצובאַהאַלטן און אַנטלויפן. אין ענטפער דערויף האָב איך מיינע מענטשן באַפוילן צו האַנדלען אויף אייגענער האַנט. מיין באַפעל האָבן זיי גרינטלעך אויסגעפירט. דער גענעראַל־שטאַב האָט נישט שלום געמאַכט דערמיט און מיך אַריבערגעפירט אויף אַן אַנדער אָפּשניט.

מיר זיינען אַריבער דעם בוג אין דער ריכטונג אויף וואַרשע. ביי וואַרשע בין איך פאַרוווּנדעט געוואָרן צום צווייטן מאָל און בין געלעגן אין שפּיטאָל אין לובלין. דאָרט בין איך געווען די גאַנצע צייט ווען אויפֿן פראָנט איז נישט געווען קיין שום פאָרשריט. איך בין אויך אַנוועזנדיק געווען אויפֿן באַרימטן פּראָצעס פון די רוצחים פון מאַידאַנעק און בעת זייער עפנטלעכער עקזעקוציע.

נאָכן אַרויס פון שפּיטאָל בין איך צוריקגעפאָרן קיין לוצק. דאָ האָב איך זיך געטראָפן מיט מאַניע און יעקב בערגער און מיר האָבן באַשלאָסן צוצופאָרן קיין האַרכיוו. דער וועג איז געווען פול מיט געפאַרן. אויף אַלע וועגן האָבן נאָך גראַסירט די „באַנדעראָווצעס", וואָס האָבן געמאָרדעט יידן ביי יעדער געלעגנהייט. פונדעסטוועגן האָבן מיר דעצידירט צו פאָרן. דאָרט האָבן מיר געטראָפן סאָניע זשיראָף און מוסיע פערלמוטער.

שווער געווען צו דערקענען אונדזער שטאָט, וואָס איז געווען כמעט אינגאַנצן פאַרוויסט. אַלע הילצערנע הייזער זיינען געווען צענומען און קיין זכר איז פון זיי נישט געבליבן. געשטאַנען זיינען בלויז די הייזער פון ציגל. דאָס אָרט פון געטאָ איז געווען אַ פּוסטער פּלאַץ. בלויז דער בית־מדרש איז געבליבן ווי דער לעצטער עדות. כ׳בין אַריין אינעווייניק און דאָרט געטראָפן אַ קאָאָפּעראַטיוו פון שוסטערס. מיט האַרץ־ווייטיק האָב איך געקוקט אויף די מצבות פון יידישן בית־עלמין מיט וועלכע עס זיינען געווען ברוקירט די טראָטואַרן. אויפֿן ברודער־קבר ביי דער „ציגעלניע" איז נישט געווען קיין שום סימן. ביי באַקאַנטע אוקראַינער האָב איך געבעטן פּרטים, זיי זאָלן מיר דערציילן ווי אַזוי עס איז געשען דער חורבן. זיי האָבן אָבער געשוויגן, זיי האָבן גאָרנישט געוווּסט...

איך האָב געפילט אַז איך וועל אַראָפּ פון זינען זעענדיק די אוקראַינער ווי זיי רעדן מיט אַזאַ גלייכגילטיקייט וועגן יידישן גורל, אַרויסדרייענדיק זיך פון יעדער אחריות, און וואַרפנדיק די גאַנצע שולד אויף די דייטשן. אין האַרץ האָב איך גוט געוווּסט, אַז אָן דער אַקטיווער מיטהילף פון דער לאָקאַלער באַפעלקערונג וואָלטן די דייטשן נישט געקענט דורכפירן זייער אויסראָטונג.

איך האָב דאָ קוים געהעכטיקט איין נאַכט און צומאָרגנס האָב איך צוזאַמען מיט די בערגערס פאַרלאָזט האַרכיוו. אויף דער סטאַציע באַראַסטישטש האָבן מיר געטראָפן יעקב וועסלער, וועלכער האָט זיך אומגעקערט פון רוסלאַנד. זיין אויפגאַבע איז געווען צו מאַ־

בילייזירן פרייוויליקע אויף אַרבעט אין קוילן־גרובנס פון דאָנבאָס. זיין מצב איז געווען אַ ביטערער מחמת דער פיינטלעכער שטעלונג פון די מאָביליזירטע. זיין לעבן איז פשוט געווען באַדראָט מצד די „באַנדעראָווצעס", וואָס האָבן גראַסירט אין דער געגנט. שפּעטער האָב איך געהערט, אַז ער איז אַרויס בשלום פון דער געפערלעכער שליחות. איצט געפינט ער זיך אין פּוילן, ביי וואַרשע.

גרויס איז געווען מיין פרייד ווען איך האָב געהערט, אַז עס הייבט זיך אָן די אָפענסיווע אויף וואַרשע. בעת מיין ליגן אין שפּיטאָל זיינען מצד דער פּוילישער אַרמיי געמאַכט געוואָרן אייניקע פּרוון אָנצוקניפּן אַ קאָנטאַקט מיט די פּוילישע אויפשטענדלער אין וואַרשע נישט געקוקט אויף דער קעגנערשאַפט פון די רוסן, וואָס האָבן געפירט אַן אָפּשלעפּונגס־פּאָליטיק און נישט געוואָלט אָנערקענען די אויפשטענדלער. אַ סך יידן זיינען געפאַלן ביי וואַרשע — סיי פון די וואָס זיינען געווען אין דער אַרמיי און האָבן געוואָלט אַריין אין שטאָט זוכן רעשטלעך פון לעבנגעבליבענע קרובים סיי פון די פאַרבליבענע יידן אין וואַרשע, וואָס האָבן געוואָלט אַריבער דעם פראָנט און אַנטלויפן סיי פון די אויפשטענדלער סיי פון די דייטשן. בעת קיין שום אַטאַקע זיינען נישט געווען אַזוי פיל יידישע פאַרלוסטן ווי ביי וואַרשע. צו מיין מזל האָט זיך באַלד ביי מיין אָנקומען אין דער איינהייט אָנגעהויבן די גרויסע אָפענסיווע, וואָס איז אָנגעגאַנגען — מיט קליינע הפסקות — ביז בערלין.

מיין איינהייט איז אונטערגעליגן דעם פּוילישן גענעראַל־שטאַב. מיין אויפגאַבע איז געווען אָנצוהאַלטן אַ קשר צווישן דער פּוילישער אַרמיי און די רוסן ווי אויך צווישן דעם פּוילישן גענעראַל־שטאַב און די קאָמאַנדירן פון די פּוילישע איינהייטן אינערהאַלב דער רויטער אַרמיי. אַזוי אַרום פלעג איך צייטנווייז זיך באַגעגענען מיטן רוסישן אָפיצירן־קאָרפּוס, אַריינגערעכנט דעם באַרימטן מאַרשאַל זשוקאָוו. נישט איינמאָל האָב איך אים איבערגעגעבן מיינע ראַפּאָרטן וועגן אונדזערע אויפטוען. הגם מ'האָט געשמועסט, אַז זיין באַציונג צו יידן איז נישט קיין גוטע, האָב איך קיינמאָל נישט געמערקט ביי אים קיין נישט־קאָרעקטע באַציונג צו מיר. פאַרקערט: דער גורל פון יידישן פאָלק האָט אים טיף גערירט און נישט איינמאָל האָט ער דאָס געגעבן אַן עפנטלעכן אויסדרוק. ריכטיק איז, אַז ער האָט פיינט געהאַט יידישע אָפיצירן פון דער אינטענדאַנטור אָדער אין אַנדערע הילפס־איינהייטן, הגם ער האָט געשעצט זייער אַרבעט.

יעדן טאָג האָבן מיר דעראָבערט נייע שטחים. דאָס „דריטע רייך" האָט זיך צעקרישלט אונטער אונדזערע טריט. מיט אומגעדולד האָב איך שוין געוואַרט מיר זאָלן אַריבער די דייטשע גרענעץ. די באַפעלקערונג אין מערב־פּוילן האָט די רוסן אויפגענומען מיט אָפענע אָרעמס און איבער נאַכט געוואָרן „קאָמוניסטיש" געשטימט. איך האָב גאַנץ גוט געוווּסט, אַז דער רוב פּאָליאַקן זיינען געווען טרייע שותפים צו די נאַצישע רוצחים ביים אויסראָטן יידן.

די דייטשע מפלה

ביים אַריינמאַרש קיין דייטשלאַנד האָבן די זעלנער באַקומען פרייע הענט צו טאָן וואָס זיי האָבן געוואָלט מיט די דייטשן, און זיי האָבן דאָס גוט אויסגענוצט. אַ סך האָבן געהאַט פּערזענלעכע סיבות פאַר נקמה און קלאָר, אַז יידישע זעלנער האָבן געהאַט אַ ספּעציעלן חשבון און טאַקע געזוכט די געלעגנהייט צו נעמען נקמה. אין די ערשטע טעג האָט מען כמעט נישט גענומען קיין געפאַנגענע דייטשן. די לעגענדע וועגן דעם ערשט־קלאַסישן דייטשן זעלנער האָט געפּלאַצט. גאַנצע פּולקן האָבן קאַפּיטולירט און געלייגט דאָס געווער. געגנוג געווען צוויי רוסישע זעלנער אויף צו פירן טויזנטער געפאַנגענע. מיט אַ חיהשער אונטערטעניקייט און חניפה זיינען זיי גרייט געווען אַלץ צו טאָן כדי צו געפעלן דעם זיגער.

אין יענער צייט איז גרויס געווען די נקמה. גענוג געווען צו וויסן, אַז אין דעם דאָרף אָדער ישוב געפינען זיך נאַצישע משפחות און מ'האָט גלייך פאַרברענט אַלץ און אַלעמען.

איך געדענק אַ פאַל מיט אַ זייגער. אין איינעם אַ דאָרף האָב איך ביי אַ דייטשער משפחה באַמערקט אַ גרויסן וואַנט־זייגער מיט אַ מגן־דוד. דער באַלעבאָס האָט מיר דערציילט, אַז ער האָט דעם זייגער געקויפט נאָך פאַר דער מלחמה. וועלנדיק דערגיין דעם אמת בין איך אַריין צום שכן און געזאָגט אַז יענע פרוי זאָגט אויף אים, אַז ער איז אַ נאַצי. ער האָט זיך שטאַרק אויפגעקאָכט, אַז פאַרקערט — זי איז די פרוי פון אַ ס.ס.־אָפיציר, וואָס האָט נאָך פאַר דער מלחמה געפייניקט יידן אין דייטשלאַנד און דערנאָך געדינט אין מזרח־אייראָפּע. ווען כ'האָב דאָס דערציילט

דער פרוי פון ס.ס.־אָפיציר האָט זי אָנגעהויבן שיטן אויפן גאַנצן דאָרף, אַז אַלע זיינען דאָ נאַציס וואָס האָבן געגאַסן פון יידישן פאַרמעגן און אַלע שטובן זיינען פול מיט מתנות פון מזרח־פראָנט. דאָס איז געווען גענוג פאַר די זעלנער פון מיין איינהייט קיינעם אין דעם דאָרף נישט צו שאַנעווען.

צום באַדוירן האָט דאָס געדויערט בלויז עטלעכע וואָכן. אַ נייער באַפעל פון גענעראַל־שטאַב האָט פאַרבאָטן יעדן נקמה־אַקט קעגן דייטשן לעבן און פאַרמעגן. פאַר עובער־זיין אויף דעם באַפעל האָט געדראָט אַ מיליטערישער געריכט, און אין בעסטן פאַל — 10 יאָר תפיסה.

בעתן פאַרויסמאַרש אין דייטשלאַנד איז מיר אויך אויסגעקומען צו באַפרייען אַ גרופּע פון עטלעכע הונדערט יידישע מיידלעך, וועלכע די דייטשן האָבן געפירט פון איין לאַגער צום צווייטן. מיין איינהייט האָט גאַנץ צופעליק אָנגעטראָפן אויף דעם לאַגער. נאָכדעם ווי מיר האָבן אויפן אָרט דערשאָסן די דייטשע וואַכלייט, זיינען די באַפרייטע געבראַכט געוואָרן אין אַ שטעטל. דאָרט האָב איך מאָביליזירט אַלע קאָמוניקאַציע־מיטלען און געשיקט די זעלנער קודם־כל ברענגען שפּייז מיט מלבושים. דערנאָך האָב איך באַקומען אַ דערלויבעניש פון שטאַב זיי אַריבערצופירן אין הינטערלאַנד. פון דאָרט האָב איך זיך פאַרבינדן מיטן יידישן קאָמיטעט, וואָס האָט שוין געזאָרגט פאַר די באַדערפענישן פון די ניצול־געוואָרענע.

גאַנצע געגנטן זיינען אַריינגעפאַלן אין אונדזערע הענט אָן שום ווידערשטאַנד. דער דייטשער זעלנער האָט זיך אַרויסגעוויזן פאַר אַ פּחדן, וואָס גייט מיט פרייד אין געפאַנגענשאַפט. די ציווילע באַפעלקערונג האָט נאָכן דערמאָנטן באַפעל כמעט ווי נישט געליטן. מ׳קען זאָגן, אַז אין דער זעלבער צייט ווען די דייטשע זעלנער האָבן פאַרשפּילט אויפן פראָנט האָבן זייערע ווייבער און טעכטער באַזיגט די רוסן אין הינטערלאַנד. די רוסן, וואָס זיינען בדרך־כלל גוטע מענטשן, האָבן געזאָרגט פאַר די דייטשקעס. דאָס האַרץ האָט וויי געטאָן זעענדיק ווי נאַציש טעכטער שפּאַצירן עפנטלעך מיט די זעלנער און אָפיצירן און געניסן פון אַלע מיליטערישע פּראָדוקטן.

ביים דעראָבערן בערלין

די לעצטע שלאַכט, די שווערסטע אָבער אויך די שענסטע פון סטראַטעגישן שטאַנדפּונקט, איז געווען די שלאַכט פאַר בערלין. דער ווידערשטאַנד פון די געשווירענע נאַציס איז געווען גענוג שטאַרק. זיי האָבן אויסגענוצט די גאַנצע אויסשטאַטונג וואָס איז געבליבן אין זייער רשות, טאַנקען און שווערע אַרטילעריע, און געווען דעצידירט צו קעמפן ביזן סוף. די רוסן איז אָבער נישט שווער אָנגעקומען גובר־צו־זיין דעם ווידערשטאַנד אין אָנבליק פון זייער איבערגעוויכט אין אַלע הינזיכטן. אויך די פּוילישע אַרמיי האָט זיך באַטייליקט אין דער שלאַכט.

דערמיט האָבן מיר פּאַקטיש פאַרענדיקט די מיליטערישע אַקציעס ביז דער דייטשער קאַפּיטולאַציע אין חודש מאַי 1945.

יענע נאַכט פון מלחמה־פאַרענדיקונג, ווען אַלע מיליטערישע איינהייטן האָבן געיובלט מיט פאַרביקע ראַקעטעס און פייער־ווערק, וואָס האָבן באַלויכטן דעם הימל, איז פאַר די יידישע זעלנער געווען אַ נאַכט פון טרויער. מיר האָבן זיך פאַרזאַמלט, גרופּעס יידישע אָפיצירן, און מיר האָבן געפילט ווי די ערד ווערט אָוועקגעריסן פון אונטער אונדזער פיס. אין די טעג פון די קאַמפן האָבן מיר נישט געהאַט קיין צייט צו טראַכטן וועגן מאָרגן. איצט זיינען מיר מיטאַמאָל געשטעלט געוואָרן פאַר דער ביטערער ווירקלעכקייט, נישט וויסנדיק וואָס צו טאָן און וווהין זיך צו קערן און ווענדן.

באַפרייונג פון מיליטער־דינסט און עליה

מיטן סוף פון דער מלחמה איז אונדזער איינהייט צוריקגעקערט געוואָרן קיין פּוילן. איך גופא בין נאָמינירט געוואָרן אַלס קאָמענדאַנט פון אַן אָפּשניט אויף דער אָדער־ניסע־גרענעץ. דאָס זיין אין דער אַרמיי איז מיר געוואָרן שווערער פון טאָג צו טאָג, און ווי דער רוב מיינע קאָלעגן האָב איך געזוכט אַ וועג צו פאָרן קיין ארץ־ישראל.

נאָך אַזעלכע עקזאַמענס אין דער אַרמיי, פון וועלכע איך בין תמיד אַרויס מיט כבוד אי אַלס ייד אי אַלס אָפיציר, האָב איך נישט געוואָלט ווערן אַ דעזערטיר. פאַר מיינע פאַרדינסטן האָב איך געהאַט אַ סך אויסצייכענונגען און מעדאַלן, דערונטער אַ הויכן רוסישן אָרדער און דער פּוילישער קרייץ „ווירטוטי מיליטאַרי״. אין איינעם אַ טאָג האָב איך זיך געשטעלט פאַר איינעם פון

די הויכע אָפיצירן פון דער פּוילישער אַרמיי און געבעטן אַ באַפרייונג פון מיליטער. אין ענטפער דערויף האָב איך באַקומען אַ באַפעל אָפּצופאָרן אין אַ פּאָר טעג אַרום קיין לענינגראַד, כדי צו ענדיקן דאָרט די מיליטערישע אַקאַדעמיע. איינצייטיק האָט מען מיר פּראָפּאָנירט הויכע פּאָסטנס אין דער פּוילישער אַדמיניסטראַציע. אַ סך מי און מאַטער האָט מיר געקאָסט ביז וואַנען כ'האָב זיך פון דעם אַלעם אַרויסגעדרייט.

מיט דער הילף פון אַ ריי פריינט, פּוילישע גענעראַלן, האָב איך באַקומען אַ באַפרייונג פון דער אַרמיי. איך האָב זיך דערמיט נישט באַגנוגנט. איך האָב מיינע פריינט געזאָגט אָפן, אַז איך וויל פאַרלאָזן דאָס לאַנד און פאָרן קיין ארץ־ישראל. טראָץ זייער הויכע שטעלונג און הגם זיי זיינען געווען געשוווירענע קאָמוניסטן האָבן זיי מיך פאַרשטאַנען און צוגעזאָגט זייער הילף אין פאַל ווען דאָס וועט מיר נישט געלונגען אויף אַן אומלעגאַלן אופן. צום גליק איז מיר געלונגען צוזאַמען מיט אַ גרופּע יידן אַריבערצוגיין די גרענעץ ביי שטעטשין און אָנצוקומען קיין דייטשלאַנד אין יאָר 1946.

דריי יאָר האָב איך געאַרבעט אין דייטשלאַנד אַלס לערער פון עלית הנוער. ערשט אין 1949 בין איך אָנגעקומען אין לאַנד אַריין.

הרצליה

יעקב שפּראַד / בכל הדרכים לארץ־ישראל

הבּרחת גבול ליטה

בגמר מלחמת פולין־גרמניה בשנת 1939, כשעירנו נכבשה (או שוחררה, כפי המקובל בפי הרוסים), על־ידי הרוסים, התחלתי מיד לחפש דרך לארץ־ישראל. באותם הימים עברו כבר אחדים מבני עירנו לליטא. אמנם לא שמענו כלום על גורלם שם, אבל הרצון היה עז. בלי לחשוב על התוצאות, יצאתי גם אני עם אחי גדליה וחיים ליטווין לדרך — לליטא, כתחנת ביניים בדרך לארץ.

כשהגענו לגרודנה נפגשנו עם כמה מאנשי בית״ר, שהיו צריכים לעזור לנו בהברחת הגבול. מפיהם נודע לנו, שהיתה הלשנה והרוסים הגבירו את הפיקוח על הגבול. בלידה נעצרו רבים מחברינו, שהיו בדרך או שעסקו בהעברה. לא היתה לנו שום אפשרות לעבור לליטא.

רווחו שמועות, כי עמדו לחול שינויים בגבול רוסיה־ליטא, והעיר גרודנה, או חלק מהעיר, עד הנהר נימן, תעבור לליטא. התיישבנו בגרודנה וחיכינו לנס שיקרה, שנוכל לעבור. נסים לא קרו ונאלצנו לחזור הביתה, אולם לא ויתרתי על הרעיון להגיע בדרך כלשהי לארץ־ישראל.

פנאי לחיפוש דרך

לאט לאט התחילו החיים בעירנו להתנהל כנהוג ברוסיה. כל אדם צריך היה לחפש לו איזו עבודה, כי כל שלא יעבוד ייראה כאויב המשטר, כלומר — הוא עלול להיעצר. אמנם הרתיעה אותי המחשבה, שאם אקבל עבודה — לא אהיה פנוי לחפש דרך לברוח, אולם לא יכולתי גם לשבת בבית ולחכות שיבואו לעצור אותי. החלטתי לחפש עבודה.

באותו זמן התארגן אצלנו באנק. הלכתי עם שמואל בובר, הגשנו בקשות, נבחנו, ואחרי שיחה עם המנהל שבא מרוסיה, נאמר לנו לבוא כעבור יומיים כדי לקבל תשובה. בלבי חשבתי: הלוואי ולא יקבלו אותי וזה ידחוף אותי לחפש דרך לצאת. כך היה. כאשר באנו אל המנהל, ישב בלשכתו קומוניסט מקומי (אוקראיני). התחיל ויכוח על הציונות בכלל ועל בית״ר בפרט ועל החיים במשטר הקומוניסטי. בסוף הביע המנהל את צערו, שלא יוכל להשתמש בנו לעבודה במשרדו. כפי שציינתי, לא הצטערתי הרבה על זה והחלטתי ביתר מרץ לחפש דרך לצאת.

הברחת גבול הונגאריה

בביתנו התגורר אחד מקציני המשטרה הפולנית לשעבר, טאצ׳ינסקי, ולו היה בן בגילנו בשם לוטק. ידעתי שגם הפולנים מטפלים בבריחה מרוסיה וביקשתי ממנו שיקשר אותי עם האירגון הפולני ואולי נעזור זה לזה לצאת. אז נודע לי, כי הפולנים עוברים את הגבול להונגאריה ושם הם מצטרפים לצבא הפולני, שחנה שם מאז סיום המלחמה עם גרמניה. גם לוטק התכונן ללכת שמה.

ביקשתי ממנו שיקח גם אותי ואנו נממן בכסף את הוצאות הדרך שלנו וגם נעזור לאחרים. נפגשתי עם אנשי

האירגון הפולני וסיכמנו, שאני ואחי נצא ראשונים ואחרינו יבואו אחרים. לקחנו גם את ל י י ב ר נ ץ אתנו, לפי בקשתו.

נפרדנו מהבית ויצאנו לדרך הבלתי ידועה לנו, אולם במטרה ברורה להגיע לארץ ישראל. יצאנו בלילה (שעין זר לא תראה אותנו) מהבית אל תחנת הרכבת ומשם ללבוב. התהלכנו כל היום בלבוב ולפנות ערב הגענו לסאמבור. פנינו לפולנים, שהיתה בידנו כתובת שלהם. לאחר שמסרנו להם סימני היכר, קיבלו אותנו. נשארנו ללון אצלם. הם הדריכו אותנו איך עלינו להמשיך בדרכנו. לפנות בוקר יצאנו ברכבת לטורקי.

המארחים שלנו הזהירו אותנו, כי בתחנת הרכבת בטורקי עלינו להיות זהירים, כי בתחנה זו קורים מקרים של מעצרי־נוסעים, המגיעים אליה בלי מטרה או עם מטרה מסויימת כמו שלנו. לפני שהרכבת נכנסה לתחנה, קפצנו ממנה ויצאנו ברגל, דרך שדות, לכפר, שבו היה עלינו להתיצב לשם קבלת עזרה בחציית הגבול. הלכנו כל אחד לחוד, כדי לא לעורר תשומת לב, וכן למקרה שאחד מאתנו ייתפס — יוכלו אולי הנותרים לברוח.

כך הגענו בשלום לכתובת שהיתה לנו. הפולני שקיבל אותנו, שגם הוא היה חבר האירגון הפולני, הסתיר אותנו בביתו — כך שאיש לא יראה אותנו. בערב יצאנו עם מורה־דרך ליערות הקארפאטים הגדולים, המשתרעים עד הונגאריה. ההליכה בלילה בהרים המכוסים שלג היתה קשה מאוד. ראינו גם את משמר הגבול רודף אחרינו, אולם הצלחנו להסתתר עד שהגענו לגבול. אולם כל המכיר את רוסיה יודע, ששומרים שם היטב על הגבולות. ואכן, לא הצלחנו להתחמק מידי המשמר. נעצרנו.

נחקרנו הרבה בנ.ק.ו.ד. וקיבלנו פסק דין (בלי משפט) של חמש שנות מאסר עם עבודת פרך במחנות האסירים שבצפון הרחוק, בפיצ׳ורה, מקום שאדם אינו יכול להעלות על דעתו שאפשר לחיות בו, ועוד בתנאים של אסיר פוליטי.

מ פ י צ ׳ ו ר ה ל א ו ז ב ק י ס ט א ן

בפרוץ מלחמת רוסיה־גרמניה שוחררנו בתור אזרחים פולניים. עם השיחרור מהמחנה הצהרתי, כי ברצוני להתגייס לצבא הפולני, שהתארגן אז על אדמת רוסיה. מחשבתי היתה, שאולי אוכל לצאת עם הצבא מרוסיה ולהמשיך בדרכי לארץ־ישראל. אולם עד שהגענו למקום ההתארגנות, השתנה המצב והופסק גיוס החיילים. הועברנו לדרום אוזבקיסטאן, הרחק מהחזית. אמרו לנו, שהעברה זאת זמנית, ובקרוב יגיסו אותנו לצבא הפולני.

בדרכי לאוזבקיסטאן פגשתי בתחנת רכבת את ח י י ם מ ט ל י ס. הוא היה לבדו, פליט. הצעתי לו מיד, שיצטרף אלינו וניסע יחד. מאחר שהייתי במפקדת הטראנספורט הזה, רשמתי אותו ברשימת הנוסעים ונסענו יחד עד שהגענו למקום מסויים. שם אמרו לנו להסתדר בקולחוזים ולחכות להוראות.

היינו במקום הזמני כשנתיים. תוך הזמן הזה הצליחו אלה שהיו כבר בצבא אנדרס לצאת את רוסיה לפרס, אך לאזרחים הפולניים נאמר לחכות עד שיבוא תורם. אולם הזמן לא פעל לטובתנו כי בינתיים הורעו הייחסים בין רוסיה לממשלת פולין הגולה שבלונדון. קמה ממשלה פולנית חדשה, קומוניסטית, ברוסיה, והיציאה לפרס הופסקה. רבים נעצרו, ביניהם גם אני. הואשמנו כמרגלים, אנטי־מהפכנים וכו׳. בתור יהודי קיבלתי גם מכות מחוקר יהודי, שדרש שאמסור לו את שמות הציונים הפעילים בשטח רוסיה.

ד ר ך פ ו ל י ן ל א ר ץ ־ י ש ר א ל

בזמן שהותי במחנות העבודה לאסירים, נכבשה פולין על־ידי הצבא הרוסי. אחי חזר לפולין ואחר־כך הגיע לישראל. חיים מטליס נעצר גם הוא, אבל לא בתור אסיר פוליטי. לכן הוחלף לו המאסר בשירות בצבא בחזית, ומאז נעלמו עקבותיו. אותי החזירו אחר־כך בתור אסיר, מלווה משמר כבד, לגבול הפולני־רוסי, לבריסק, ומסרו אותי בידי השלטונות הפולניים. האחרונים שיחררו אותי ונתנו לי רשות לנוע בתוך פולין.

מיד התחלתי שוב לחפש דרך לצאת מפולין לארץ ישראל. הפעם, אחרי הרבה לילות ללא שינה ודאגה רבה אם אקבל היתר יציאה או לא אקבל, הצלחתי לצאת באופן ליגאלי מפולין ובאתי לארץ ישראל.

רמת־גן

יעקב שפּראַד / מיט אַלע וועגן קיין ארץ־ישראל

מ י ר ש װ אַ ר צ ן ד י ג ר ע נ ע ץ פ ו ן ל י ט ע

אין 1939 ווען אונדזער שטאָט איז פאַרנומען געוואָרן דורך די רוסן האָב איך באַלד אָנגעהויבן זוכן אַ וועג קיין ארץ־ישראל. אַ סך יידן פון אונדזער שטאָט האָבן שוין דעמאָלט געהאַט אַריבער קיין ליטע. קיין ידיעות האָבן מיר פון זיי נישט געהאַט. דער ווילן איז אָבער געווען שטאַרק. נישט רעכנדיק זיך מיט די רעזולטאַטן האָב איך מיט מיין ברודער ג ד ל י ה און ח י י ם ל י ט װ י י ן זיך אַרויסגעלאָזט אין וועג, אָנצוקומען קיין ליטע אַלס צווישן־סטאַציע אויפן וועג קיין ארץ־ישראל.

אין גראַדנע האָבן מיר זיך געטראָפן מיט בית״רים וואָס האָבן אונדז געדאַרפט העלפן שמוגלען די גרענעץ. אין לידע זיינען אַ טייל פון אונדזערע חברים אַרעסטירט געוואָרן. פון זיי האָבן מיר זיך דערוווּסט, אַז צוליב מסי־רות האָבן די רוסן פאַרשטאַרקט די וואַך פון דער גרענעץ. נישט געווען דעריבער קיין שום מעגלעכקייט אַריבער קיין ליטע.

געווען קלאַנגען אַז עס וועלן פאַרקומען ענדערונגען אין דער רוסיש־ליטווישער גרענעץ און אויך גראַדנע אָדער אַ טייל פון דער שטאָט אויפן ניעמאַן וועט אַריבער צו ליטע. זיינען מיר געזעסן אין גראַדנע און געוואַרט אויפן דאָזיקן נס, און אַז דער נס איז נישט געשען זיינען מיר צוריקפאָרן קיין האַרכיוו מיט דער האָפנונג צו זוכן און געפונען אַן אַנדער וועג קיין ארץ־ישראל.

א י ן ז ו כ נ י ש נ אָ ך אַ װ ע ג

ביסלעכווייז איז דאָס לעבן ביי אונדז געוואָרן סאָוויע־טיזירט. יעדער האָט זיך געדאַרפט זוכן אַן אַרבעט. אַן אַרבעט האָט מען דעם מענטש באַטראַכט ווי אַ שונא און מ׳האָט אים געקענט לייכט אַרעסטירן. מיר האָבן אָבער מורא־געהאַט אַז מיטן אָנהייבן אַרבעטן וועלן מיר מער נישט קענען זוכן אַ וועג צו אַנטלויפן. ערשט ווען מיין ליידיק־גיין האָט אָנגעהויבן ווערן פאַרדעכטיק, האָב איך שוין געמוזט זוכן אַרבעט.

גראָד האָט זיך אָרגאַניזירט אַ באַנק. האָב איך צוזאַמען מיט ש מ ו א ל ב ו ב ע ר אָנגעגעבן אַ ביטע אָנ־גענומען צו ווערן צו דער אַרבעט. מען האָט אונדז עקזאַ־מינירט און נאָך אַ געשפּרעך מיטן דירעקטאָר וואָס איז געקומען פון רוסלאַנד האָט מען אונדז געהייסן קומען אין צוויי טעג אַרום נאָך אַן ענטפער. אין האַרץ האָב איך געבעטן איך זאָל די אַרבעט נישט באַקומען, כדי צו האָבן צייט צו טראַכטן וועגן אַנטלויפן. אַזוי איז טאַקע געווען. ווען מיר זיינען געקומען נאָך דער תשובה צום דירעקטאָר, איז ביי אים געזעסן אַ קאָמוניסט פון אונדזער שטאָט (אַן אוקראַינער). עס האָט זיך צווישן אונדז אָנגעהויבן אַ דיסקוסיע וועגן ציוניזם בכלל און וועגן בית״ר בפרט, און וועגן לעבן אין קאָמוניסטישן רעזשים. צום סוף האָט דער רוסישער דירעקטאָר אויסגעדריקט זיין באַדויער, וואָס ער קען אונדז נישט צונעמען צו דער אַרבעט. איך האָב דאָס נישט באַדויערט און באַשלאָסן ענערגישער צו זוכן אַ וועג אַרויס.

א י ך ש װ אַ ר ץ ד י א ו נ ג אַ ר י ש ע ג ר ע נ ע ץ

ביי אונדז אין הויז האָט געוווינט אַ געוועזענער אָפיציר פון דער פּוילישער אַרמיי ט אַ ט ש י נ ס ק י. ער האָט געהאַט אַ זון אין מיין עלטער מיטן נאָמען ל ו ־ ט ע ק. אויך אַ סך פּאָליאַקן האָבן געזוכט אַ וועג זיך אַרויסצובאַקומען פון רוסלאַנד, האָב איך אים געבעטן צו פאַרבינדן מיך מיט דער פּוילישער אָרגאַניזאַציע און אפשר וועלן מיר זיך קעגנזייטיק העלפן אין אַרויספאָר. איך האָב אים פאַרגעלייגט ער זאָל מיך מיטנעמען אין וועג און איך וועל דעקן אַלע זיינע הוצאות און אפשר אויך העלפן אַנדערע. איך האָב זיך געטראָפן מיט די פּוילישע מענטשן פון דער אָרגאַניזאַציע און מיר האָבן אָפּגעמאַכט, אַז איך מיט מיין עלטערן ברודער וועלן אַרויס די ערשטע און די אַנדערע וועלן אונטערקומען. מיר האָבן אויך מיטגענומען אויף זיין בקשה ל י י ב ר אַ נ ץ.

מיר געזעגענען זיך מיט די נאָענטע און לאָזן זיך אַרויס אין אומבאַקאַנטן וועג. דער ציל איז אַ קלאָרער — קיין ארץ־ישראל. מיר זיינען אַרויס צו דער באַן־סטאַציע ביינאַכט, קיין בייז אויג זאָל אונדז נישט מערקן. מיר זיינען געפאָרן קיין לעמבערג. דאָרט זיך געדרייט אַ גאַנצן טאָג און פאַרנאַכט זיינען מיר אָנגעקומען קיין סאַמבאָר. מיר האָבן זיך געווענדט צו די פּאָליאַקן, וועמענס אַדרעסן

מיר האָבן געהאַט מיט זיך און נאַכן אָנגעבן סימנים האָבן זיי אונדז אויפגענומען. מיר האָבן ביי זיי איבערגענעכטיקט און זיי האָבן אונדז געוויזן ווי פאַרצוזעצן אונדזער וועג. אינדערפרי זיינען מיר אַרויסגעפאָרן מיט דער באַן קיין טורקי.

מען האָט אונדז געוואָרנט אויף דער באַן־סטאַציע אין טורקי צו זיין פאָרזיכטיק, ווייל מ׳אַרעסטירט דאָרטן מענטשן וואָס קומען אַהין אָן אַ ספּעציעלער שליחות. איידער די באַן איז פאַרפאָרן צום וואָקזאַל זיינען מיר דעריבער אַרויסגעשפּרונגען און פאַרגעזעצט דעם וועג צופוס דורך פעלדער צום דאָרף אין וועלכן מיר האָבן געדאַרפט אָנקומען נאָך הילף ביים אַריבערגיין די גרענעץ. יעדער איז געגאַנגען באַזונדער כדי נישט צו וועקן קיין פאַרדאַכט, און כדי אַז איינער וועט אַרעסטירט ווערן זאָל דאָס די אַנדערע נישט שטערן.

מיר זיינען בשלום אָנגעקומען אויפן אַדרעס. דער פּאָליאַק פון דער אָרגאַניזאַציע האָט אונדז באַהאַלטן ביי זיך אין הויז, קיינער זאָל אונדז נישט זען. אין אָוונט האָבן מיר זיך אַרויסגעלאָזט מיט אַ וועגווייזער צו די גרויסע קאַרפּאַטן־וועלדער וואָס ציען זיך ביז דער אונגאַרישער גרענעץ. דאָס גייען איבער די מיט שניי־באַדעקטע בערג איז געווען זייער שווער. די גרענעץ־וואָך האָט אונדז אפילו דערשמעקט. אונדז איז אָבער געלונגען אָנצוקומען ביז דער סאָמער גרענעץ. זי איז אָבער געווען אַזוי באַוואַכט דורך די סאָוויעטן, אַז ס׳איז פשוט אוממעגלעך געווען זיך אַרויסצודרייען פון דער וואָך. מיר זיינען אַרעסטירט געוואָרן.

אין נ.ק.וו.ד. האָט מען אונדז לאַנג געפּאַרשט און מ׳האָט אונדז פאַרמשפט (אָן אַ פּראָצעס) אויף פינף יאָר תפיסה מיט קאַטאָרגע אין די לאַגערן און ווייטן צפון, אין פּעטשאָרע, אַן אָרט ווו ס׳קען קיינעם נישט איינפאַלן אַז מ׳קען דאָרט לעבן אין באַדינגונגען פון אַ פּאָליטישן אַרעסטירטן.

פון פּעטשאָרע קיין אוזבעקיסטאַן

ביים אויסברוך פון דער רוסיש־דייטשער מלחמה זיינען מיר באַפרייט געוואָרן אַלס פּוילישע בירגער. איך האָב דערביי דערקלערט אַז איך וויל זיך מאָביליזירן אין דער פּוילישער אַרמיי, וואָס האָט זיך דעמאָלט אָרגאַניזירט אויף דער רוסישער ערד. מיין כוונה איז געווען אַזוי אַרום זיך אַרויסבאַקומען פון רוסלאַנד און אָנקומען קיין ארץ־ישראל. אָדער ביז וואַנען מיר זיינען אָנגעקומען אויפן אָרט האָט די לאַגע זיך געהאַט אַזוי געענדערט, אַז מ׳האָט אָפּגעשטעלט די מאָביליזאַציע. מ׳האָט אונדז אַריבערגעפירט קיין אוזבעקיסטאַן, ווייט פון פראָנט. געזאָגט האָט מען אונדז, אַז דאָס איז צייטווייליק און אַז אינגיכן וועט מען אונדז נעמען אין דער פּוילישער אַרמיי.

אויפן וועג קיין אוזבעקיסטאַן האָב איך אויפן וואָקזאַל בעגעגנט חיים מאַטליס, איינער אַליין, אַ פּליט. איך האָב אים פאַרגעלייגט מיטצופאָרן מיט אונדז צוזאַמען. היות ווי איך בין געווען איינער פון שטאַב פון טראַנספּאָרט האָב איך אים איינגעשריבן אין דער ליסטע און מיר זיינען אָפּגעפאָרן צוזאַמען. אויף אַ געוויס אָרט האָט מען אונדז געהייסן אויסשטייגן, זוכן קאָלכאָזן צו אַרבעטן און וואַרטן אויף ווייטערדיקע אינסטרוקציעס.

דאָרט זיינען מיר געווען בערך צוויי יאָר. פאַר דער צייט האָבן די וואָס זיינען געווען אין אַנדערסעס אַרמיי שוין געהאַט באַוויזן אַרויסצופאָרן קיין איראַן און אונדז האָט מען אַלץ געהייסן וואַרטן. די צייט איז נישט געווען צו אונדזער טובה. די באַציונגען צווישן רוסלאַנד און דער פּוילישער גלות־רעגירונג אין לאָנדאָן האָבן זיך פאַרערגערט; אַ נייע פּוילישע רעגירונג, אַ קאָמוניסטישע, איז אַנטשטאַנען און דער אַרויספאָר האָט זיך אָפּגעשטעלט. אַ סך פון אונדז זיינען אַרעסטירט געוואָרן אַלס שפּיאָנען, קאָנטררעוואָלוציאָנערן אדגל. אויך איך בין געווען צווישן זיי. אַלס ייד האָב איך אויך באַקומען קלעפּ פון אַ יידישן אויספאָרשער, וואָס האָט פון מיר פאַרלאַנגט נעמען פון ציוניסטן וואָס זיינען אַקטיוו אין רוסלאַנד.

דורך פּוילן קיין ארץ־ישראל

ווען איך בין געזעסן אויף פאָרשיקונג איז דערווייל פּוילן פאַרנומען געוואָרן דורך דער רויטער אַרמיי. מיין ברודער איז צוריקגעקומען קיין פּוילן און דערנאָך איז ער אָנגעקומען קיין ארץ־ישראל. אויך חיים מאַטליס איז אַרעסטירט געוואָרן, אָבער נישט אַלס פּאָליטישער. דעם אַרעסט האָט מען אים דעריבער אויסגעטוישט אויף דינסט אויפן פראָנט. זינט דעמאָלט זיינען אַלע שפּורן נאָך אים פאַרשוווּנדן. מיך האָט מען צוריקגעשיקט אַלס אַרעסטאַנט אונטער אַ שווערע באַוואַכונג צו דער

רוסיש־פוילישער גרענעץ קיין בריסק און איבערגעגעבן אין די הענט פון די פוילישע מאַכט־אָרגאַנען. די לעצטע האָבן מיך באַפרייט אַזוי, אַז איך האָב געהאַט אַ מעגלעכקייט צו פאָרן וווהין איך האָב געוואָלט.

די ערשטע זאַך איז געווען צו זוכן אַ וועג וויאַזוי אַרויסצופאָרן קיין ארץ־ישראל. לאַנגע נעכט בין איך נישט געשלאָפן צוליב דער זאָרג צי איך וועל יאָ אָדער נישט באַקומען אַן אַרויספאָר־וויזע. לסוף איז מיר געלונגען אַרויסצופאָרן לעגאַל פון פוילן און אָנצוקומען קיין ארץ־ישראל.

רמת־גן.

חיים רבינא (ליטווין) / עם הצבא הפולני לארץ

בסניף בית״ר בהורוכוב

זוכר אני חגיגות של סניף בית״ר בעירנו. עדיין הייתי תלמיד בית־הספר העממי הפולני. הייתי מבקר בחשאי בחגיגות והתפעלתי מהן. מפקדת הסניף היתה יושבת בראש השולחן: המפקד פינחס קריגר, סגנו יעקב שווארצברג, וחברי המפקדה — שבתאי רויטנפודים, צבי חומש ואחרים, כולם במדים רבי רושם. בתום האספה היתה פורצת שירת סיום אדירה — ,,התקוה״, או ,,הזורעים בדמעה״. לא הכול ידעו עברית ואף לא הבינו את מילות השיר. בכל זאת היתה השירה אדירה, והלב פעם בחזקה. אי־כאן אי־שם אפשר היה להבחין גם בסירוס המילים: ,,אזוינע בעזימלאך״ — במקום ,,הזורעים בדמעה״.

לפני השלושה במאי, ערב החג הלאומי הפולני, תכונה רבה בסניף: הכנות למצעד המסורתי. גם סניף בית״ר משתתף. הסניף קיבל בהשאלה מספר רובים, והבוגרים התאמנו בתרגילי סדר ועשו רושם רב על הבנות. אנו, ה,,צוציקים״, מחכים לשעת כושר, שנוכל גם אנו לנגוע ברובים וגם להתאמן קצת, כמובן בחשאי, בתוך הסניף, לאחר שהכול התפזרו.

עם סיום בית־הספר העממי אין צורך להסתתר עוד. אפשר לבקר בסניף בפומבי וגם ללבוש את המדים. והנה המצעד ב־כ׳ בתמוז. כל העיר כמרקחה. הכובענים עושים לילות כימים. עליהם להכין מאות כובעי בית״ר חומים, כובעים של תנועות הנוער החלוציות, חולצות אפורות וכחולות, וגם מדים של תכלת לבן לאירגון הנוער הלומד ,,מסדה״. הוויכוחים סוערים: מי יצעד עם מי ואיך יהיה סדר המצעד. כולם רוצים לצעוד ראשונים. ביום המצעד, משעות הבוקר המוקדמות, כולם ברחובות, מזקן ועד טף. המצעד הססגוני, על מחלקותיו, סימניו ודגליו, מתפרס.

סניף בית״ר מתחיל לתפוס אצלי בהדרגה מקום חשוב אחרי הבית. מבלים בסניף את כל הזמן החפשי. אחר־כך — גם בפלוגת ההכשרה שבעיר. שומעים הרצאות, לומדים קצת עברית, לומדים שירי ציון, מטיילים בצוותא וחולמים בלי סוף על הארץ, על עלייה, על כיבושים ועל גאולה. מפקד סניף בית״ר בהורוכוב בימים ההם היה האח פינחס קריגר, שאת שמו אני מזכיר בחרדת קודש. הוא היה לנו מחנך והצית אש בלבותינו.

שנים עוברות. מפקדת הסניף מתפזרת, אחרים באים במקומם. מפעם לפעם זוכה מישהו בסרטיפיקאט. הכול מתקנאים בו. מלווים את העולים ברינה ובשירה.

הגיעו ימים קודרים. ידיעות לא טובות מהארץ. פרעות ביישובים ובדרכים. בן יוסף וחבריו נתפסו בארץ עם נשק ביד. בן יוסף נשפט והוצא להורג.* ליל שימורים בסניף בית״ר. הבוגרים עם הקטנים מבלים את הלילה בסניף, קוראים פרקים בתולדות ישראל. בעצב ובצער משתפכת השירה. לפנות בוקר מתקיים מסדר אבל. אני אז חבר המפקדה, ובן־ציון זוברמן — מפקד הסניף. כחברי המפקדה עמסנו על עצמנו את הדאגה לקיום הסניף — שכר דירה, נקיון, מאור — וכסף אין. ושוב מציל פינחס קריגר את המצב: הוא מעמיד לרשותנו, באופן זמני, את ביתו.

עלייה בלתי־ליגאלית

התחלנו אז לפעול בהעלאת חברינו באופן בלתי־ליגאלי. לפי הסכם לא רשמי עם הממשלה הפולנית הובטח הסדר מהיר בכל העניינים הפורמאליים: ויזות וכו׳. בכל הנוגע לעלייה ב׳ קיימתי קשר עם משרדי הממשלה, ה,,סטארוסטבו״, ובמישרין — עם סגן ה,,סטארוסטה״. בדרך

---

* 18 ביוני 1938.

זאת עלה אז חברנו דוד זוברמן, ואחריו אריה פיכמן, בחור מסווינייוך שעבד כרצען בהורוכוב. אריה, שהיה חסר־אמצעים לגמרי, החליט לעלות ויהי מה. עזרתי לו בכל הקשור בסידור הניירות ובגיוס הכספים הראשונים: הוא נדד ברגל לוורשה כדי שלא לבזבז כסף על כרטיס, וכמעט שלא אכל וחסך כל פרוטה. כך, בלי כסף ובלי בגד ראוי לשמו, השיג את שלו ועלה ארצה בחורף 1938/39.

לאט לאט פג קסם המדים, אם כי היה להם יתרון גדול — לא פעם זכיתי ל„סאלוט" של איזה נכרי מבין ה„סטשלצים".* אמנם, מפקד ה„סטשלצים" היה לועג לנו, הז׳ידקים, המתאמנים בתרגילי סדר בשלשות ולא בארבעות.

הסניף נדד ממקום למקום, מבית לבית. היו ירידות ועליות בפעולות בית"ר. בתקופת הזוהר קיימנו גם חוג דראמתי וערכנו פעם עצרת „תל־חי" גדולה באולמו של בריש קריגר.

בזמנים קשים נאבקנו על קיום הסניף, אם כי באותם הימים התהלכנו כבר בהרגשה של חוסר סיפוק וציפינו למשהו חדש.

תא של הארגון הצבאי הלאומי

באחד מימי 1937 בא לעירנו א ב ר ה ם א מ פ ר ז"ל מלודמיר (שנורה ע"י הבריטים בדירה ברחוב דיזנגוף 30, בתל־אביב)** והביא לנו את הבשורה של הארגון הצבאי הלאומי. בעירנו התארגן תא שהיה מן הראשונים בפולין. כשלעצמי מצאתי בארגון הצבאי הלאומי ביטוי לאשר פעם בלב באותם הימים: הרצון למעש בלי ראווה ובלי מדים.

באותם הימים נשלחתי מטעם הארגון לקורס קצר של מלחמת רחוב, שהתקיים בלוצק. הדריך את הקורס, כפי שנודע לי אחר־כך, בן למשפחת פ ו ז נ א נ ס ק י המפורסמת בלודז, בוגר בית־הספר לקצינים של הצבא הפולני. כעבור זמן קצר הגיעו לפולניה מדריכי הארגון מהארץ. בקורס הראשון של סגנים שהתקיים בסופיובקה, השתתף בן־ציון זוברמאן, והיה החניך המצטיין.

פעולה נגד פורעים

1939. מלחמת ה„בליץ" של הגרמנים נגד פולין. נסיגה מבוהלת של הפולנים. אלפי פליטים עוברים את עירנו. הפולנים בורחים והרוסים טרם הגיעו. בעירנו מהלכות שמועות, שהגויים מהסביבה מתכוננים לשדוד ולגזול. באותם הרגעים הרגשנו באופן מוחשי את ההערכה שרכשנו לעצמנו בקרב הפולנים. לפני נסיגתם חילקה תחנת המשטרה כמות של נשק לשם אירגון הגנה אזרחית בעיר. הראשונים שקיבלו אצלם נשק — היינו אנחנו.

אחרי שנבצר מה„גויים" לבצע את השוד בתוך העיר, הם העבירו את שדה־פעולתם לדרכים. עשרות פליטים יהודים ופולנים הגיעו מצד הכפר צווייאב, מחוסרי כל, כי הכול נשדד מהם בעוברם את הכפר. אנו, חמומי מוח, החלטנו להתקדם מהעיר בכיוון הכפר. אני, בן־ציון זוברמאן, מרדכי גאליידר (וכמדומני שהיו גם אחרים, אבל הם אינם זכורים לי) — התקדמנו מזויינים ברובים וברימונים. לא חשבנו כלל על גודל הסכנה שארבה לנו. לפני הכפר נתקלנו בקבוצת שודדים, שהתחבאו בין העצים, לצידי הדרך. תקפנו אותם בריצה מטורפת תוך מתן אש מהרובים, ובהתקרבנו למקום רבצם — זרקנו רימונים. הברחנו אותם ונכנסנו לכפר. השוד פסק וחזרנו העירה.

למחרת הגיעו הרוסים.

סניף בית"ר התפזר והתחסל. השמדנו את כל הארכיון, פרט לדגל ששמרנו עליו. מ ר ד כ י ג א ל י י ד ר ברח לווילנה. חזר ונסע שנית. אחריו נסע לווילנה בן־ציון זוברמאן. אפרים שווארצמאן גוייס לצבא הרוסי. נשארתי בודד.

באותם הימים אירגנתי שני תאים קונספיראטיביים: תא של בנים ותא של בנות. מהבנות — אחותי דובה, רייזל שפראך ורייזל שווארצברג. מהבנים — שני האחים בלכמאן, שמחה ואליעזר, ובן דודם (שמו אינו זכור לי). בפעם האחרונה נפגשתי עם שלושת הבלכמאנים ביום תל־חי בשנת 1940 — במרתף ביתו של אחד החברים.

המעבר לווילנה

בעקבות מרדכי גאליידר ובן־ציון זוברמאן נסיתי גם אני לעבור לווילנה. בחורף 1940 נדדתי כחודש ימים בסביבת גרודנו וחזרתי להורוכוב. התחלתי לעבוד במשרד האזורי לבריאות העם.

מווילנה הגיעו ידיעות על עלייה לארץ. בן־ציון זוברמאן נסע מווילנה, מרדכי גאליידר עדיין נשאר תקוע במקום. הגיעו שמועות, שקיימת אפשרות לעבור את הגבול לווילנה. לקחתי חופשה מהעבודה וארזתי את המזוודה. הדגל של סניף בית"ר הוכנס על־ידי אמו ואחותו של

---

* ארגון חצי־צבאי פולני.

** בפעולה של המשטרה הבריטית בא"י נגד אנשי לח"י, ב־1942.

מרדכי גאַליידר מתחת לפרווה של מעיל חורף שלי. נפרדתי מהבית וימים ספורים לפני פרוץ מלחמת רוסיה־גרמניה יצאתי לווילנה. עברתי בשלום את הבקורת בתחנת המעבר והגעתי לווילנה ביום ששי לפנות ערב. נפגשתי עם מרדכי גאַליידר ולא ידענו אז על הצפוי לנו.

ביום א׳ — 21 ביוני — בשעות אחר־הצהריים הפציצו אווירונים את ווילנה. פצצה פגעה בספריה הלאומית, וכל העיר כוסתה בדפי־ספרים. יחד עם מוטקה (מרדכי גאַליידר) הזעקנו מספר חברים מאנשי האירגון ואחרי התיעצות קצרה החלטנו לנוע בכיוון רוסיה, דרומה מזרחה, בתקווה שנוכל להגיע לוולין, הביתה.

ההפצצה לא פסקה כל הלילה. לפנות בוקר התאספנו, קבוצה של שישה־שמונה אנשים, וזזנו לתחנת הרכבת. התחנה היתה מוקפת צבא ולא נתנו להיכנס לתוכה. פרצנו פנימה באיזושהי דרך ותפסנו מקומות באחד הקרונות ברכבת־איוואקואציה אחרונה מקובנה.

הבריחה מזרחה

ברכבת נפגשנו עם מספר חברים מהאירגון בקובנה. הרכבת דהרה במלוא הקיטור. עברנו את ווילייקה כשהתחנה בלהבות. בדרך היו מדי פעם הפצצות. כשהרכבת היתה נעצרת, היו הנוסעים מתפזרים בשדות. אנו הקפדנו להיות כל הזמן יחד. באותן שעות היינו עדים לטראגדיות איומות: אמהות לא מצאו את ילדיהן, וילדים לא מצאו את הוריהם. אם מישהו לא הספיק לעלות לקרון ברגע שהרכבת זזה, נפל מהמדרגות, או שהדלת נסגרה „מתחת לאַף" ברגע האחרון. באחת ההפצצות, כשהרכבת עברה על גשר, עצר הנהג את הקטר. כפי שהתברר, עשה זאת בכוונה תחילה. היה זה נהג אנטי־קומוניסט. הוא הוצא להורג בו במקום.

הגענו לתחנת הגבול הישנה. במקום שרר שקט: השרותים פעלו כסדרם: בודקים תעודות ואין נותנים מעבר ל„זאפאדניקים", לתושבים של השטחים המערביים, שסופחו לרוסיה. רוב החברים חיכו ללילה כדי לנסות את מזלם ולעבור את הגבול. הדעות נחלקו.

כאן ראיתי את מוטקה גאַליידר בפעם האחרונה.

אני ועוד בחור ורשאי עשינו את דרכנו ברגל לאורך הגבול דרומה בקצב של 50—70 ק"מ ליום. בהגיענו לסטולפצי נתקלנו בזרם אדיר של פליטים רוסיים, הנוהרים אל המולדת, מי ברגל ומי ברכב. התקדמנו בכביש איסטראטגי שהוביל בתוך ה„פושצ׳ה" מסטולפצי למינסק. בדרך פקדו אותנו הפצצות. איש לא התחשב בזולת. אדם כי נפל, לא הטריחו את עצמם הבאים אחריו להזיזו אפילו לצידי הדרך. בלילה ארבה סכנה להישדד או אף להישחט בידי איזה פושע.

בהתקרבנו למינסק ראינו מרחוק את העיר בלהבות. החלטנו, אני וחברי לצרה, לא להיכנס למינסק. חיפשנו את מסילת הברזל והתקדמנו לאורך המסילה המובילה דרומה־מזרחה. הצלחנו לעלות לרכבת־משא, לקרונות של פחמים, והגענו למוהילב, ומשם — לקיוב. בקיוב נפגשתי עם פקידים רוסיים מהורוכוב. מפיהם נודע לי, שהגרמנים נכנסו להורוכוב ביום ג׳, 23 ביוני, לפנות בוקר. ידעתי: אין עוד דרך הביתה.

באטאליון העבודה 751

בקיוב גוייסתי, יחד עם עוד אלפי „זאפאדניקים" ואורגנו בגדודים. התקדמנו ברגל, ורק בלילות, עד פרילוקי, ומשם — ברכבות מזרחה לסביבת קויבישב.

אחרי היערכות חדשה זכיתי להיות ב„סטרוי־באטאליון 751". נשלחתי יחד עם מחלקתי לעבודה בקולחוזים ובסוב־חוזים שבסביבה. המלחמה היתה במרחקים. אמנם עבדנו קשה, אבל לא רעבנו ללחם. המצב התחיל להשתנות בהדרגה. מחלקתי הוחזרה לבסיס. התחיל החורף. מנות האוכל הלכו והצטמצמו. העבודה נעשתה קשה יותר ויותר. עבדנו בהנחת מסילת ברזל ובבניית בריכות ענקיות לדלק בתוך היערות. החורף היה קשה ללא נשוא. יום העבודה נמשך 12 שעות ועם הליכה, הלוך ושוב, 14—15 שעות. היה זה בחורף הקשה של שנת 1941/42.

בכל אותם הימים והלילות לא פסקו החלומות על עלייה ארצה. בבאטאליון 751 היה אחוז ניכר של יהודים מכל גלילות פולין ורומניה, יהודים חפשיים ואדוקים. היו שהתפללו בחשאי בימים הנוראים וגם בשבתות. במשך חדשים אי־אפשר היה להחליף כותונת, ובחורף לא היו גם התנאים המינימאליים להתרחץ. יום יום נפלו עשרות למשכב. בבאטאליון היו 4 פלוגות („רוטה" בלע"ז). ליצנים אָמרו, שכל הנופלים למשכב הם ה„רוטה" החמישית, כלומר — הם לא חזרו עוד לבאטאליון.

גם אני חליתי בדיזנטריה קשה ביותר. כיצד החלמתי — לבורא פתרונים.

באותם הימים הקשים גמלה בלבי החלטה לברוח ויהי

מה, לחכות עד להפשרת השלגים ולנוע דרומה־מזרחה — לגבולות אסיה הקטנה.

במסדר בוקר באחד הימים הודיעו על גיוס מתנדבים לפלוגה מיוחדת, שתחוש לעיר קויבישב לעזרה במאמץ של הקמת המבנים לקליטת בתי־חרושת לנשק המועברים מסביבות מוסקווה. הייתי אחד המתנדבים, אבל מטעם אחר לגמרי. באותם הימים הגיעו שמועות על הסכם המעצמות בעלות הברית על שיחרור הגולים הפולנים מסיביר ואירגון הצבא הפולני.

בקויבישב הייתי עד למבצע ענק, שעשה רושם אדיר. על שטח של 28 הקטאר עבדו יומם ולילה אלפי מגוייסים. לאור זרקורים ענקיים ובכפור של 35—40 מעלות הם בנו בלי סוף. הנוף היה משתנה מדי שעה.

גיוס לצבא הפולני

מפעם לפעם התחלתי להסתלק בשעות המנוחה מהקסרקטין, ולחפש קשר ל„מיסיה" הפולנית. האיר לי מזלי פנים וגליתי את הכתובת. פניתי לאדיוטאנט של ה„מיסיה", קצין בדרגת קאפיטאן, לפי כל הכללים המחייבים איש צבא, יודע סדר ומשמעת, בצבא הפולני. פניתי אליו כ„סטשלץ" לשעבר, כחניך בית"ר וחבר האירגון הצבאי הלאומי, וזה שעמד לזכותי. אחרי חקירה ודרישה חוזרת ונשנית וחקירה נוספת של המאיור הממונה על הקצין, שוכנעו כנראה הכול באמיתות דברי וקיבלתי הפנייה לבסיס הצבא הפולני, שהתארגן בסביבות טאשקנט.

עם ההפנייה בשם הנריק גאברונסקי פניתי לתחנת המעבר הפולנית שליד תחנת הרכבת. אכזבתי היתה קשה. אני ציפיתי לגאולה, והנה היה עלי לחכות עד עבור טראנספורט של גולים פולנים, שעמדו להגיע בזמנים בלתי קבועים מראש מסיביר. באין ברירה חזרתי לבסיס של הבאטאליון. את השעות הספורות שניתנו למנוחה, ביליתי על פי רוב סביב תחנת הרכבת.

ארבתי לטראנספורט הגואל.

בהדרגה התחילו להיעלם חפצי האישיים מהצרור הדל שלי שבקסרקטין. באחד הימים נעלם גם המעיל, שבו היה הדגל, מעיל שחממני בכל אותם הימים והלילות הטרופים.

סוף סוף, בבוקר בהיר אחד, כשהגעתי בתחנת הרכבת לאשנב המודיעין, היתה בשורה בפיו של ה„פלוטונובי" התורן, שהכירני כבר היטב: הטראנספורט עומד בתחנה. אחרי חדשים רבים קיבלתי הפנייה למרחץ הצבאי. התרחצתי כראוי, זכיתי גם לארוחה דשנה ועליתי לרכבת, שפנתה אל בסיס הצבא הפולני.

באחת התחנות נשמטתי מן ה„אשאלון". למזלי שמרתי בשבע עינים על ההפנייה שקיבלתי מה„מיסיה" הצבאית בקויבישב. נדדתי איפוא מתחנה לתחנה, ללא כסף וללא אוכל.

באחת התחנות נקלעתי לרכבת של גולים פולנים, מוכי מחלות, כולם אנטישמים. בנס יצאתי מהם חי. הגעתי לטאשקנט בערב. משרדי ה„מיסיה" הצבאית היו סגורים. כסף אין ולחם אין. טאשקנט העיר ללא לחם. התכרבלתי באיזו פינה בתחנת הרכבת וחיכיתי לאור הבוקר.

באמצע הלילה — מהומה. עשרות אנשים זנקו מכל הפינות. מה קרה ? הגיעה מכונית עם לחם בשביל המסעדה של תחנת הרכבת. כשרק נפתחו דלתות המכונית, התחיל הגזל. אחרי רגעים מספר רוקנה המכונית, וכולם התפזרו.

למחרת התייצבתי ב„מיסיה" הפולנית ונשלחתי לבסיס, במרחק של שעת נסיעה ברכבת מטאשקנט.

בבסיס של הצבא הפולני גרנו באוהלים. ימים מספר לא עשינו דבר, פרט למסדרי בוקר וערב והמסדרים לארוחות. הגיעו אלינו שמועות, שמספר היהודים בצבא הפולני המוקם על אדמת רוסיה, מוגבל ל־15 אחוז, וכל יהודי נוסף על אלה, שמופיע בפני הוועדה הרפואית, מקבל אוטומאטית שיחרור מטעמי בריאות, כביכול.

הדבר הדאיגני עד מאוד. נסיתי להקדים רפואה למכה. פניתי למפקד הפלוגה, במקרה „גוי" טוב, איש פפ"ס.* הוא ניחם אותי, אך לא היה בידו לעזור לי. פניתי לרב צבאי וזה ניחמני שנית. ביום בו התקיימה ישיבת הוועדה דחיתי בתחבולות שונות את הופעתי לפניה. בסופו של דבר החלטתי על מעשה לפי דרכי: פניתי בבקשה להתקבל לשיחה קצרה עם מפקד הוועדה הרפואית. התיצבתי בעמידת „דום" ו„סאלוט", כפי הדרוש, חזרתי על כל הסיפור, כמו שעשיתי בקויבישב — וזה הספיק. הוא שמע אותי עד הסוף ואמר לי רק כמה מלים: „אל תופיע היום לפני הוועדה, חכה עד למחר".

בערב של אותו יום הבנתי את פירוש הדברים.

כל היהודים שהופיעו בפני הוועדה „שוחררו" מיד באותו יום.

* פולסקה פארטייה סוציאליסטיצ'נה — המפלגה הסוציאליסטית הפולנית.

ד ר ך ה י ם ה כ ס פ י ל א ר ץ - י ש ר א ל

אחרי מסדר ערב באה פקודה לארוז הכול. באותו לילה עלינו לרכבת בכיוון מארי, עיר הנמל ליד הים הכספי. בתוך הרכבת קיבלנו מדים של הצבא, מדים בריטיים חדשים. ב מ א ר י עלינו על אונייה וכעבור יומיים ירדנו בפאהלווי, בחוף הפרסי. כעבור ימים מספר הגיעו משאיות ונהגיהם הודיים. עברנו את עיראק ועבר־הירדן, וב־18 באפריל 1942 עברנו את גבול ארץ־ישראל.

המום ונרגש דרכתי לראשונה על אדמת המולדת. לפנות ערב הגענו לבסיס בקאסטיניה.

בתאריך זה התחלתי בחיים חדשים.

תל־אביב

יזכור

נר זכרון

ליוצאי עירנו — אבות, בנים ובני־בנים — שמצאו מנוחתם נצח באדמת ארצנו
(לפי תאריכי פטירתם):

נזכור את אבותינו שבאו ארצה אל בניהם ושיתפו עצמם בבנין הארץ, עמסו והמשיכו עמנו, פיארו את הווייתנו, הוסיפו משקל וכבוד לסביבתם, הגיעו לשנות זיקנה עד בוא יום פקודתם:

שלום פרידמן
אשר פרידמן
זליג גרין
פייגה גרין
שמואל פלומין
מנצי הורביץ
יהושע שכטר
רחל שכטר
דוב קליגר
בת־שבע קליגר
יצחק־זאב זכאי
יעקב חומש
רייזל חומש
פייגה יוניצ׳מן

נזכור את חברינו מגשימי חזון דורות, חלוצי ציון שעלו ארצה לעבדה ולשמרה, מסרו מיטב אונם למען משאת נפשם — וחייהם נקפדו בלא עת:

אליעזר שוורץ
פישל כהנר
חיה כהנר
דוד מילשטיין
מרים זינגר
דוד קליינר
צבי חומש
רחל חומש
מרים זכאי
שמואל חמיש
חנה פלומין
חיה לקריץ
שרה ווייץ
קריינה אודלר
שרה גרין
יעקב פלומין
יוסף פלומין
רוזה רבין
יהודה רבין
יפה שטריקר
דוד ווייץ
שמחה (זמיר) זינגר

נזכור את בני חברינו, דור ראשון לגאולה, ממשיכי מסורת הוריהם החלוצים, אשר חרפו חייהם הצעירים על קדושת העבודה וההגנה ונפלו באיבם:

ארי לשנר
מאיר חומש
אסף בן־צבי
גיורא דיסלר
אורי הלפרסון

נישא את זכרם בגאון ונמשיך פעלם באהבה.

אברהם וייץ

א.

הציוני הראשון במלוא מובן המלה שהיכרתי בהורוכוב בשנת 1916, היה אברהם וייץ, אביו של יוסף וייץ.

זו היתה אישיות מיוחדת בסוגה. הוא היה יערן מומחה. כל משפחתו עסקה ביערנות והיתה בעלת יערות בסביבת הורוכוב. קודם גר בכפר סמוך להורוכוב, ביער ממש, ורק בזמן המלחמה עבר לגור בהורוכוב.

אברהם וייץ היה בעל השכלה רחבה, כללית ועברית כאחת. ביתו היה בית ציוני לדוגמה. בנו יוסף ובתו מרים (אמו של הסופר יזהר סמילנסקי) עלו לארץ־ישראל עוד לפני מלחמת העולם הראשונה. אברהם וייץ היה מבאי ביתנו והיה מרבה לספר על המושבות סג׳רה ובאר־יעקב, הואיל ובנו יוסף עבד במושבות אלה.

משפחת וייץ החדירה את הרוח הציונית בעיירה כולה ושימשה דוגמה להגשמה ציונית.

דגניה ב׳ **אברהם הירשפלד**

ב.

ר׳ אברהם וייץ איש מכובד היה בעיירתנו. שמו הלך לפניו כבעל מידות תרומיות, מתינות וטוהר. באישיותו היתה מזיגה של נאמנות לערכי מסורת וזיקה להוויות הזמן החדש. מביתם של בני משפחת וייץ נישא ריח שדה ויער. דומה היה, שבית זה, הנטוע בתוך ה„תחום״, צופה אל אפקים רחבים, אל מרחבי אפרים, המיית נחלים ושדות קמה. ביתו היה מרכז למשכילים, לציונים, ומתוכו בקעו קרני השפעה על כל השוקדים על תקנת הציבור. תשומת לבו של ר׳ אברהם נתונה היתה לכלכלתם של העניים ולפרנסתם של בני דלת העם בימי מלחמת העולם הראשונה. עיקר דאגתו היה לחינוכם של ילדי ישראל.

זוכר אני את ר׳ אברהם כאיש בעל נימוסין נאים, מרוכז בתוכו ומעורב עם הבריות כאחד.

כאשר נפטר ר׳ אברהם וייץ היה זה יום אבל כללי לתושבי העיירה, לגדולים ולקטנים. החנויות נסגרו, שבתה כל מלאכה, וילדי בית הספר העברי, ואני בתוכם, הלכו אחרי מטתו וקראו: „צדק לפניו יהלך וישם לדרך פעמיו״.

חוט של חן היה משוך על בני ביתו של ר׳ אברהם. כולם מעורים היו בתרבות עברית, מסורים ונאמנים לרעיון הציוני. כולם נראו כחטיבה ארץ־ישראלית, אשר רק עקב תנאי המלחמה תקועים הם על אדמת נֵכר, ואך ייפתח שער כלשהו — יעקרו מיד מהגולה ויעלו ארצה. וכך הווה.

אותה הילה שחפפה על בית וייץ, היתה גם בגלל עובדת עלייתם ארצה של הבן יוסף ואחותו מרים בימי העלייה השנייה. נודע בעירנו ובסביבה כולה, שיוסף הפך לפועל חקלאי ואף עלה במעלות סופר בישראל. מרים נישאה לזאב סמילנסקי (ז״ס), הלוא הם הוריו של ס. יזהר. כאשר ביקר פעם ז״ס בעירנו היה הדבר לשיחה בפי כול.

יוסף וייץ עלה ארצה בעלייה השנייה יחד עם קבוצת חברים שנתלכדה סביבו, והוא ראשון העולים מאזורנו. בעקבותיו באו ממשיכים במרוצת השנים: מאות, מאות צעירים שעלו ארצה בעליות הבאות, והם היום פזורים על משמרתם בשדות פעולה שונים בארץ.

חיים דן

האחים זוסיא ומשה בלכמאן ומשפחותיהם

במקום סואן בעיר התנוסס בית בן שתי קומות: קומת הקרקע, הצופה לעבר בית־הכנסת הגדול, שכולה שורה ארוכה של חנויות; הקומה שמעליהן, שבה התגוררו משפחותיהם של **זוסיא ומשה בלכמאן**, בני תורה ועשירים מופלגים.

ר׳ **זוסיא** ואשתו **מרים** חיו חייהם בתוגה רבה מאז שבתם היחידה, בת השלוש, מתה עליהם במחלת השנית, שפקדה את העיירה והפילה חללים רבים.

ר׳ זוסיא היה בר־אוריין ובשעות הפנאי התייחד עם דף גמרא. היה סוחר בהיקף רב: בעל טחנות קמח, מיכלי נפט, ממגורות תבואות ומחסני מאנופאקטורה. בימי מלחמת העולם הראשונה עסק בענייני ציבור, היה חבר במועצת העירייה וזכה להערכת הרבים על טיפולו הנאמן בענייני הכלל.

ר׳ **משה** ואשתו **אטל** זכו לדור שני ושלישי. היו להם שני בנים, **הרשל ומוטל**, ושתי בנות, **פסי ורייזל**, וכולם העמידו להם נכדים.

לפני מלחמת העולם הראשונה, כשלא היו עדיין חיי קהילה מאורגנים כחוק, היה ר׳ משה „בעל הטכסא", עסק שנרכש במכרז, ועל שכמו היתה החזקת כלי הקודש שבעיר, הרב והשוחטים. בלי פתק מ„בעל הטכסא" אסור היה לשוחטים לעשות מלאכתם כדת, בין שחיטת „דקה" ובין שחיטת „גסה".

עם קום הקהילה בעיר נבחר ר׳ משה ליושב־ראש.

ר׳ משה בלכמן (יושב ראשון מימין) **במסיבה משפחתית**

בתמונה — משה ואטיל בלכמן, מוטיל וחנה־רחל קרפל, פישל וחיה כהנר, הרשל ובתיה בלכמן, יוסף ובינה בראיירמן, מוטיל ודינה גינזבורג, מאיר וחיה הקדיש ועוד.

גם הוא, כאחיו, עסק בטחנות קמח, נפט, מחסני זבל חימי ועוד.

הרשל ומוטל, בניהם של ר׳ משה, שונים היו באופיים ובעיסוקיהם. הראשון היה בעל חנות נעליים, ועליה קיומו ופרנסתו. אשתו **בתיה** לבית **משה רפפורט** היתה עקרת הבית ואף עזרה לו במסחרו.

מוטל אחיו היה בעל מעוף מסחרי. עיקר עיסוקו היה יערות ועצים. סחרו בענף זה הביאהו עד גמל גדיניה, שעל חוף הים הבאלטי, במקום שהקים „תחנה" לצרכי יצוא.

מוטל היה מעורב עם הבריות, פעיל בהסתדרות הציונית, תורם ומתרים לקרנות וחבר בועד המנהל של בית הספר העברי. היה ידוע כעוזר לנזקקים בגמילות־חסד, ותמיד לקח בחשבון שההלואה עלולה גם לא להיפרע.

פסי גלתה בנעוריה למקום תורה, עד קיוב, כדי ללמוד שם רפואה. בינתיים פרצה המהפכה ופסי נסחפה לבין פעיליה. עקב מצב בריאותה, שהתרופף בשנים ההן, נאלצה לחזור אל בית־אביה בטרם סימה את חוק לימודיה. בעיירה התמסרה לכל מפעל תרבותי ולחיים הציבוריים בכלל: בהסתדרות הציונית, בקרנות הלאומיות, בשיעורי ערב, בחוג הדראמתי ובמקהלת הזמר.

רייזל גם היא היתה פעילה בשטחי ציבור שונים. נמנתה על המחזור הראשון של גומרי בית־הספר העברי, ממשיכי המסורת של עשייה ציונית ונאמנות לתרבות העברית.

רצה הגורל האכזרי, שכל המשפחה הענפה הזאת נספתה בשואה ואף שריד לא נשאר ממשפחות האחים זוסיא ומשה בלכמאן.

חיפה **אהרון כהנא**

יוסל הושצ׳יבר (שרגל)

עשיר מופלג היה. בשעתו — האדם העשיר ביותר בהורוכוב. בר־אוריין, שומר מצוות ומיושב בדעתו. היה שותף של אבי לפני המלחמה הראשונה. בשנת 1914 הציע לאבי, שהעסק המשותף שלהם יפריש חלק מהונו, כדי לרכוש אדמות בארץ־ישראל. אבי הסכים לכך ויחד החליטו לשגר לשם כך את פקידם מוטל זאבילנר לא"י.

בינתיים פרצה מלחמת העולם הראשונה ושאיפתם לא יצאה לפועל.

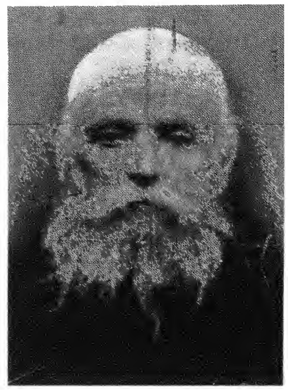
פעם בא יוסל הושצ׳יבר לביקור בביתנו וראה שאינני מדקדק בתפילה כראוי. הוא שאלני למה איני מתפלל בכוונה. עניתי לו, שבבואי לבית־הכנסת ובשמעי בעל־מלאכה פלוני מתפלל ללא ידיעת פשר המילים ובצורה מסורסת — איני רואה טעם בתפילה. ענה לי ר׳ יוסל: „הנה עומד לפניך מסיק של מכונת־דישה. ביצירת מכונה זו טרחו מהנדסים, משרטטים, מתכננים ואחרים, אך כדי להפעילה די לו למסיק שידע שלוש פעולות בלבד: לצייד את המכונה בעצים, מים ושמן. אין הוא חייב להכיר ולדעת את כל המבנה המסובך של המכונה. הוא הדין לגבי התפילה. מתפקידו של יהודי להתפלל, והקב"ה כבר ידע לצרף את המילים לתוכן מסויים".

ר׳ יוסל הושצ׳יבר היה אדם מסודר ומקפיד על זמנו שלא יתבזבז לשוא. היתה לו שעה מיועדת לתפילה, שעה מסויימת ללימוד דף גמרא ושעה קבועה למשא־ומתן עם סוחרים. כשהיה יושב לשולחן וכל הסוחרים הגדולים סביבו, היתה השקלא וטריא החשובה ביותר מוגבלת בזמן. עם צלצול השעון בשעה אחת אחה"צ, היה קם ממקומו ואומר לכל האורחים: שלום! (א גוטן טאג), וכולם הבינו שעליהם לסיים וללכת.

דגניה ב׳ **אברהם הירשפלד**

מנחם (מנצי) הורביץ

אבי מכובד היה על כל בני עירנו. בר־אוריין ובעל תבונה רבה, ידע להשכין שלום בין יריבים. שמח בחלקו תמיד ובעל חוש הומור. האוכלוסייה, היהודית והנכרית כאחת, התיחסה אליו בדרך ארץ.

מנחם (מנצי) הורביץ

זכות עמדה לנו והצלחנו להעלותו ארצה בשנת תרצ"ו, בימים הקשים של המאורעות. אבא היה אז בן 86, ונכדו אהרון, בן אחי פייבל ז"ל, נסע עמו כמלווה בדרכו (אהרון היה אז בגיל 15). כך היצלנו את שניהם.

אבי תיכנן את עלייתו ארצה עוד בשנות העשרים. זוכרת אני שיחות בביתנו בין אבא למשה בלכמאן, אברהם וייץ ואחרים. היה בדעתם לקבוע אחד מתוכם, שיעלה לארץ וירכוש בה קרקעות להתיישבותם.

בינתים קרה מה שקרה — התחלפו שלטונות ונקבעו סדרים חדשים — ולא יכלו עוד לבצע את תכניתם. חלק מהאנשים ההם הלך לעולמו, יתרם הושמדו בידי הצורר ולא נשאר זכר ממשפחותיהם, כגון: משפחת רפפורט, בלכמאן, פינסקר, מאנוסוביץ ואחרים.

בשמחה וללא היסוסים קיבל אבי את ה„דרישה", ששלחנו לו, ובא ארצה בגיל קשיש מאוד. אף כי התנאים בארץ לא התאימו בכול לגילו ומעמדו, לא התאונן מעולם ולא בא בטענות. הוא אהב את הארץ וקיבל באהבה את החיים בה ואף ידע לגלות סבלנות כאשר נתקל בדברים באורח חיינו, שלא היו לפי רוחו כיהודי אדוק.

פייגה אשת מנצי הורביץ

אבי זכה לחיות בארץ עד גיל 94 במחיצתם של בני ביתו הרוחשים לו אהבה והערצה. כאבנו יחד על כי חסרים עמנו אחי פ י י ב ל, אשתו ובתו, שנשארו בהורוכוב, ולא הצלחנו להעלותם — ומקומם בין כל קדושי עירנו.

אבי נפטר בשנת תש"ד והובא למנוחות בעפילה.

שרה הורביץ־חומש בית־שערים

ר' דוב קליגר

ר' דוב קליגר

ר' ד ו ב ק ל י ג ר היה שוחט בעירנו הרבה שנים. בעל תורה וירא שמים ומשרת את הציבור באמונה; ענוותן ולא נדחק בין קהל העסקנים. תמיד עסק בתורה וגם הרביץ תורה בקרב מעוטי יכולת מפשוטי העם שרצו לרכוש דעת לעת זקנה.

לפעמים, כשנתעורר הצורך להגיש עזרה דחופה לנצרך, היה ר' דוב מפסיק עבודתו בקודש, לובש בגדי חג ומבקר בכבודו ובעצמו אצל טובי העיר, אשר תמיד נענו בעין יפה לבקשתו, לעזרת הנזקקים לסעד בשעת צרה.

ר' דוב הגיע לעירנו מקרמניץ, יחד עם בני משפחתו, כדי לכהן כשו"ב על דעת הקהל, בשנת תרפ"א. פרנסתו

היתה בדוחק, ככל השוחטים בעיירות הקטנות, ולא השיגה ידו לאפשר לילדיו לימודים והשתלמות, אך הילדים בעלי כשרונות היו כולם והתחילו ללמוד ולהשתלם בכוחות עצמם. הם גם היטו שכם לעבודה ציבורית, ציונית. הילדים כולם עלו ארצה — ובעקבותיהם עלו גם ההורים (בשנת 1934) והשתקעו בחיפה.

בקרב קהל החסידים בחיפה רכש לו ר' דוב הערכת הרבים. זמן קצר אף עשה כאן כשו"ב, אך מצב בריאותו מנע ממנו להמשיך בעבודתו. אף אז שמו הלך לפניו, וכשהגיע ארצה הרבי מבֶּלז, מניצולי השואָה, והשתקע בחיפה — הביע רצונו לאכול בשר רק משחיטתו של ר' דוב קליגר.

ר' דוב נפטר בשנת תש"ה והוא בן שבעים במותו. לפי משאלתו האחרונה הובא לקבורה בצפת, עירו של האר"י הקדוש.

צבי ברגר

ישעיהו הרינג

אבי, ישעיהו בן מאיר־יהודה־ליב הרינג, נולד בשנת 1870. סבא היה איש ציבור וראש לחברות צדקה בהרובישוב. אימץ יתומה והיו לו שני בנים ובת אחת. אמי, בילה־פיגה היתה בת שמואל שטימפלר, אחי הרב מסטואינוב.

אבי, יליד הרובישוב, פלך לובלין, למד ב„ישיבה" בוואלוז'ין יחד עם חיים נחמן ביאליק, שהיה חברו הקרוב. יחד היו מטיילים בשדות וואלוז'ין, המגדלים גבעולי פשתן תמירים, וכל אחד התייחד עם עולמו. ביאליק התחיל אז לכתוב את שיריו הראשונים, ואבי כתב חידושי תורה ותלמוד. היה חסיד ומקורב לרבי ישראל פרידמאן מצ'ורטקוב. כששכן אדמו"ר זה בווינה — נסע אליו במסירות נפש. חברו הקרוב בעירנו היה ר' דויד בן שלמה זלמן שכטר. תמיד ראיתי את השניים בשיח־ושיג אישי־ידידותי. דבר נדיר הוא לפגוש שני אנשים בעלי מסירות וכנות כזאת, וכל ימי חייהם נהגו כך. חסידותם של שניהם היתה אריסטוקראטית ואצילה, בעלת היקף עולמי רחב. תורה עם דרך ארץ, אהבה ועזרה לזולת — היו נר לרגליהם של מצדדי חסידות זו.

פעם לוויתי את אבי לבית נוצרי. ידידו, ראש המשפחה, נפטר, והאלמנה עם שתי בנותיה הצטרכו לנהל את המשק לבדן ובאמצעים מצומצמים ביותר. אבי התעניין במצבם לפרטיו. האם והבת הרגישו בו ידיד הבית, המתעניין במר גורל המשפחה והמשרה עליהן רוח נוחם ועידוד לבאות.

אבינו נפטר ב־ט"ו בשבט תרפ"ה בלבוב ונטמן בבית הקברות הינובאי בלבוב. האם והבנים והבנות נספו בשואה: יאכה, יעקב, מרדכי שנורה ביום הראשון לפלישה, שרגא, אברהם ואסתר־חנה.

יוצאי חלצ'הם שבישראל — צבי דוב בן־ישע ושושנה חודאדה.

צבי בן־ישע

אלימלך־מרדכי אייזנשטיין

(שלמה באנציס)

אין האַרכיוו האָט מען אים גערופן מלך שלמה באַנציס, ווייל ער האָט חתונה געהאָט מיט טובה, די טאָכטער פון שלמה באַנציס.

אַ פרומער ייד. געשטאַמט פון אַ רעליגיעז־חסידישער פאַמיליע. זיין גאַנץ לעבן איז ער געווען געטריי זיינע

אלימלך־מרדכי
אייזנשטיין

רעליגיעזע אַנשויונגען. אין אַמעריקע איז ער געווען איי־נער פון די ערשטע גרינדער פון דער „סאָסייעטי" און אויסגעפירט אין איר פאַרשיידענע אַנפירנדיקע אויפגאַבן מיט גרויס טריישאַפט.

טויבה אשת
אלימלך־מרדכי
אייזנשטיין

געלאָזט נאָך זיך אַ פאַרצווייגטע משפחה, קינדער און קינדס־קינדער, וועלכע טראָגן אין האַרצן זיין אָנדענק מיט כבוד און פאַרערונג.

ניו־יאָרק **אהרן אייזנשטיין**

הרופא מרגוליס

הרופא היהודי הראשון בעירנו בתקופת מלחמת העולם הראשונה ואחריה היה מרגוליס. הוא היה לא רק רופא אלא גם עובד סוציאלי. הודות לו וביוזמתו הוקמו מוסדות סוציאליים שונים בעיר, כגון „לינת הצדק" וכו'.

הוא היה לוחץ על ועד הקהילה לעזור לנצרכים שונים בעיר. עינו היתה פקוחה על כל משפחה שסבלה ממחסור. חולים שלא השיגה ידם לשלם היה מרפא חינם, ללא קבלת תשלום. היה מעבד תמיד יחד עם אבי תכנית מפורטת לפעולות סיוע בעיר והיה דואג לביצועה ולהגשמתה המלאה.

תל־אביב **שרה פלומין־ברנר**

הרש ווייצמאן וביתו

גורל מר פקד את בית אבי. היינו משפחה גדולה וענפה. חלק נדד לארגנטינה וחלק נשאר בהורוכוב. גם פה וגם שם פגעה בנו יד האסון בדרכים שונות.

אבי, הרש ווייצמאן, הלך לעולמו בשנת תרצ״א בהורוכוב והוא ראשון הנפקדים מתוכנו. אמי ציפה עברה אז לילדיה בארגנטינה. נשארו מאתנו בהורוכוב אחי מאיר ואחותי רייזל, שניהם בעלי משפחות, וכולם נספו בימי השואה. בארגנטינה נפטרו שתי אחיותי: שרה־בילה, הבכירה, ושיינדלה, הצעירה ביותר במשפחתנו. לאחר מותן פקע לב אמא, שלא יכלה לשאת את האסונות שניתכו על ילדיה. היא נסתלקה מן העולם בשנת תרצ״ז.

כך נכרתו ענפיה של משפחה גדולה. נשארנו בחיים שני אחים ואחות בישראל ואח בארגנטינה.

נחמתנו היא בכך, ששתי אחיותינו שנפטרו בארגנטינה הציבו לעצמן מצבה חיה כאן בישראל. בנה של אחותי שרה־בילה עלה לארץ והוא חבר קיבוץ עין־השלושה; בתה של אחותי שיינדלה — יחד עם בעלה ובנם — הם חברי קיבוץ כפר־גליקסון. כך מוסיפה השארית אשר במדינת ישראל לטוות את חוט החיים.

רחובות

מיכאל ווייצמן

יעקב חומש וביתו

זכינו וכל משפחתנו עלתה ארצה בטרם השתלט הרוצח על עם ישראל בגולה. אבל הגורל התאכזר לנו גם בארץ ותוך שנים מעטות הוכינו מכות קשות מידו.

בני משפחת חומש סמוך לעלייתם ארצה

יושבים (מימין): שרה, עזריה, יעקב, רייזל, מאיר, יוסף. עומדים (מימין): שולה, ליאלה, שמחה, בבה.

אחי צבי

הראשון בנופלים היה אחי צבי ז״ל. הוא היה חלוץ המשפחה בעלייתו ארצה בשנת 1933, והוא אז בן 19. בחור יפה, מלא חן וכוח הגיע לרחובות אחרי הכשרה בפלוגות העבודה של הרוויזיוניסטים. בתור בוגר של הטכניקום בווילנה במקצוע החשמלאות, התחיל לעבוד במקצועו אצל

צבי חומש

קבלני בנין. מכיוון שההכנסה לא הספיקה לקיום, עבד גם בערבים בתור טכנאי בבתי הקולנוע ברחובות. רק לפני פרוץ מלחמת העצמאות נתקבל לעבודה בחברת החשמל. כמה שנים לפני זה הקים לו משפחה ונולדו לו שני בנים. היה מאושר בחייו ובמשפחתו והנה בא יום האסון, ח׳ באייר תש״ט, כשלרגל עבודתו בחברת החשמל עבד על הקו בגדרה ונפל על משמרתו.

בן־אחי מאיר

השני היה מאיר, בנם של אחי שמחה ורחל (ליאלה). בחור חמד, יפה ועדין ונבון. אהב את הארץ בכל מאודו וטייל בשביליה מדן ועד אילת. התגייס לצבא סמוך לגמר לימודיו בבית־הספר התיכון. עבר הרבה קורסים הקשורים בשירותו בצבא. בהיותו באחד מהם נשלח עם חבריו לשטח תל־אל־מוטילה (כעת כורזים) ונפל שם על הגנת המקום בקרב עם חילות סוריה ביום ל׳ בניסן תשי״א (6.5.51), והוא רק בן תשע עשרה.

גיסתי ליאלה

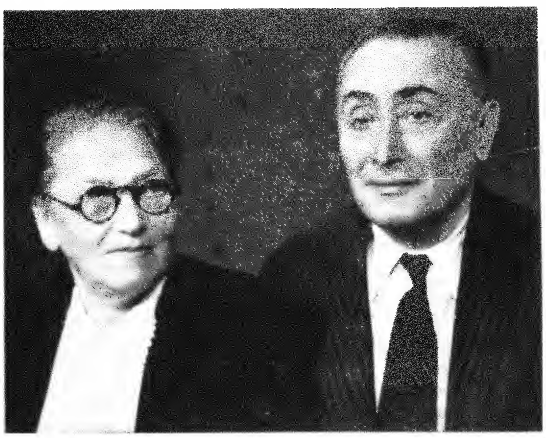
מותו של מאיר נתן אותותיו בכולנו וביחוד השפיע על אמו ליאלה, שראתה בו את התגלמות כל מאווייה וכל הטוב והיפה שאם יכולה לאחל לעצמה מפרי בטנה, והנה כל זה גז ונעלם כלא היה. בריאותה התעכרה בסיגופים וכאב, שלא יכלה להתגבר עליהם, ולתקופת השנה — ביום ב׳ באייר תשי״ב — מתה בהתקף לב והשאירה ביתמותם את בני ביתה ואת כולנו.

אבי יעקב

כל שעבר עלינו הרס את בריאותו של אבא ז״ל, שאהב את שלושתם עד כלות נשמה. רצה להתגבר על כאבו, אך זה לא ניתן לו. אף שכלפי חוץ העמיד פני גיבור — במסתרים בכתה נפשו, בלי יכולת להתגבר על השכול האיום. באותה תקופה העמיס על עצמו תפקידים ציבוריים שונים ברחובות, בתקווה להקל על עקת נפשו. נעשה פעיל מאוד במועצת פועלי רחובות וקיבל מינוי של שופט בבית־המשפט ההסתדרותי. יחד עם זה נבחר כאחד מגבאי בית הכנסת הגדול ברחובות והיה פעיל בקרנות הלאומיות. היה אהוד מאוד על כל שכבות הציבור ונבחר מדי פעם למוסדות שונים. כשליווינו את אבא למנוחת עולם, היו בין מלוויו פועלים, ראשי ההסתדרות, נציגים של התאחדות האכרים, פעילי ה„מזרחי" ואנשי „אגודת ישראל".

זוכרני, בזמנים הקשים ביותר בחייו, בימי מלחמת העולם הראשונה, כשמצבו היה בכי רע, עשה מאמצים ושילם שכר לימוד לשנה מראש בעדי ובעד אחי סאשה, כדי שבכל המצבים לא נהיה בטלים מתורה. כשהיה אז במחנה עצורים בהונגריה, זכר את התקרבות זמן חובת הנחת תפילין וכתב לאמא ז״ל, שתשלח אותי לכפר סמוך (היינו אז בגירוש בכפר סמיקוב) לר׳ יודל פריצקר, שילמדני הנחת התפילין. ומה גדולה היתה שמחתי כשהתקבלה ביום הבר־מצוה הבילה ובה מתנה בשבילי שקנה תמורת לחמו במשך שלושה ימים.

מת מיתת נשיקה ביום כ״ב בשבט תשי״ד (26.1.54) בשעת עבודתו בלשכת המס ברחובות, בגיל 71, בדיוק במלאת 18 שנים מאז דרכו רגליו על אדמת ישראל.

יעקב ורייזיל חומש

אמי רייזל

אם עבריה נאמנה, טובת לב, צופיה הליכות ביתה ומשפחתה, מסורה לרעיון הציוני. רעיה מסורה ו„עזר כנגדו" בכל חיי אבא ז״ל. שופעת אהבה לכל ילדיה ונכדיה. זכתה להגיע לגיל שמונים על אף בריאותה הרופפת מתמיד. מותם של יקיריה דיכא את רוחה לגמרי. מתה ביום כ״ח מנחם־אב תשכ״א (10.8.61) והובאה לקבורה ליד קברו של אבא, „קרקע" שקנתה לעצמה ביום קבורתו של אבא.

בית־שערים

יוסף חומש

הוא לא התמהמה

בתקופת תמוז הלוהטת, כשנפשותינו עייפו כבר משינון קולני ובלתי־פוסק במשך יום ארוך וחם, היה מלמדנו רב משה־לייב מחייה אותנו בסיפורי מעשיות.

כולנו מיוזעים וחולצותינו פרומות. הרבי — יארמולקה בראשו ורק כותונת וטלית־קטן על גופו, פניו חיוורים ושפתיו צרובות ויבשות והוא שח לנו בקול חלוש ובלחש אגדות מני קדם.

השמש נוטה מערבה וצללים כובשים אט־אט את שיפועי הגגות שמסביב. בחדר הס, ורק זמזום הזבובים מנסר לפרקים. ובדממה המתוחה מרחפים סביבנו צלליהם של שלמה מולכו ודויד הראובני ושבתי צבי, משיח השקר בישראל, שדחקו את הקץ ורצו להביא את הגאולה טרם זמנה...

שוא לכם משכימי קום! — היה רבנו מסיים כל סיפור וסיפור בקריאת־תוכחה — המשיח יבוא רק לפי רצונו יתברך, ואף אם יתמהמה...

ולא ידע רב משה־לייב, שסיפוריו הם כסם־מעורר לנפשותינו; ולא חש מלמדנו שכל סיפור וסיפור מקרב את לבבותינו הרכים אל המשיח החדש והאחרון, שהופיע ונעלם בשמי־ילדותנו כשביט...

בשבתות הננו מתכנסים בסתר ומנסים לגמגם „לשון קודש". בין מנחה למעריב אנו מתרחקים מבית־המדרש ומשננים ברטט ובלהט את השיר החדש „התקוה". ובערב יום־הכיפורים, עם תפילת המנחה, הרינו מעיזים להציג בין ה„קערות" שבבית־הכנסת צלחת שטוחה ועליה כתובת: „לקנית אדמה בארץ־ישראל..."

— שוא לכם משכימי קום! — מטיל בנו רב משה־לייב מרה וזורק אגורת־נחושת לתוך צלחתנו, כדי לצאת ידי־חובה — אם השם לא יבנה בית, שוא עמלו בוניו בו...

חלפו־עברו שלושים שנה, ואני מורה בארץ־ישראל, ומלמד את ילדי עמק־יזרעאל תורה ועבודה.

וביום קיץ לוהט, נפתחה דלת כיתתי ונער קטן נכנס והגיש לי מכתב. והנער חיוור ולבוש בגדים כבדים, וצל־הגלות טרם סר מעל פניו הזיוניים.

— מה שמך, נער? — שאלתיו לאחר שהתערב בין הילדים ומבוכתו עברה.

— מאיר.

— ושם משפחתך?

— חומש.

— הבאת מפולניה, נערי?

— מפולניה.

— ולא נכדו של רב משה־לייב אתה, נערי? — שאלתי וקולי נחבא.

— אני חושב, שאתה היית תלמידו של סבא שלי — ענה הנער והסמיק...

קמתי וניגשתי אל הנכד של מורי ורבי רב משה־לייב, חיבקתיו בלב הומה וסיפרתי לילדים את סיפורי סבו...

אהה, כי לא היה המשך לסיפורו של מלמדי רב משה־לייב! כי נפול נפל נכדו מאיר'קה בהגנה על הגליל, וחוט־הסיפור נפסק ולא נטוה...

אליעזר שמאלי

מרים זכאי *

מרים נולדה בכ' בסיוון תרע"ג בעיירה ראדזיכוב שבגליציה המזרחית. היא גדלה באווירה דתית. אביה, צבי זק, שמוצאו היה מוולין, אף כי היה מוסמך לרבנות לא עשה את תורתו קרדום לחפור בה. קיום המשפחה היה על מסחר זעיר. מרים היתה בת יחידה להוריה.

ביקוריה בבית סבא, ר' יצחק זאב זכאי ז"ל, שבהורוכוב, זה הבית שרוב הבנים, הבנות והנכדים בו למדו ודיברו עברית והיו מפעילי הציונות בעיר — השפיעו עליה והיא החלה ללמוד עברית ונעשתה ציונית, אך הוריה לא הרשו לה לצאת להכשרה.

עם גבור העלייה של בני־בית סבא, ועלייתו של סבא עצמו ארצה, לא מצאה לה מרים מנוחה, וכשבא אחיו הצעיר

* נפלה בי"ד באייר תש"ח, בקיבוץ מחניים, בעת שמטוס סורי התקיף ביריות את המשק.

של אביה לחוץ־לארץ בתור שליח מהארץ, עמדה היא בכל תוקף על כך שיתירו לה את העלייה לארץ־ישראל. לאחר מלחמה קשה עם ההורים הותר לה לעלות, יחד עם דודה, לארץ.

בני המשפחה בארץ חרדו מאוד, שמא יקשו עליה חבלי ההתאקלמות. אולם הם נתבדו עד מהרה. לאחר שלושה חדשים בארץ אי־אפשר היה להכירה. במקום נערה רכה ובישנית — נעשתה לעובדת מסורה ואחראית באחת הפלוגות של הקיבוץ המאוחד, ששכנה בצפת. מצפת עברה הפלוגה להתנחלות במחנים, ומרים שוקעת בעול הקמת המשק, אך בונה גם את ביתה המשפחתי. הבעל בתפקיד, בחוץ, והילדים קטנים ורכים, והם דורשים הרבה התמסרות וחיבה.

מרים לא התלוננה. לאחר יום עבודה קשה במשק, היתה מטפלת בשני ילדיה. אחראית ומסורה ומכונסת בתוכה, חיתה מרים את חייה המלאים בין חברים ובסביבה משפחתית.

והנה באמצע חייה, בעודה צעירה והילדים רכים וזקוקים לטיפול אֵם ולרחמי אֵם — נורתה ונפלה.

גבעתיים **נועם זכאי**

* *
*

שנות ילדותה ונעוריה של מרים, עברו בעיירה הגליצאית ראדזיכוב, שעל גבול וולין. אביה היה יהודי תלמיד חכם. אמה — חרוצה ושקדנית ומחוננת בכשרון המעשה — ניהלה את עסקי המשפחה והעמיסה על עצמה את עול הפרנסה.

הסביבה שבה גדלה מרים היתה דתית־אדוקה, סביבה של חסידים־קנאים, שעל פי „הרבי" ישק כל דברים. הציונות היתה זרה לעולם זה, ולא כל שכן — חלוציות והגשמה.

רק בודדים היו שקמו ומרדו בסביבה זו של אדיקות והתבוללות והעפילו לארץ על מנת לעבור בה לחיי עבודה וקיבוץ. רק בודדים הם שגילו כוח ורצון לעשות מהפכה כזאת בחייהם.

בין הבודדים האלה היתה מרים, הבת היחידה מעיירתה שדבקה והתמידה בדרכה החדשה בארץ.

חיים דן

מאיר יעקב כהנא

אבי, מ א י ר ־ י ע ק ב בן אליעזר כ ה נ א, היה יליד ברסטצ׳קו. סבא, שכונה ל י י ז ר פ י י ג ה׳ ס, היה סוחר יערות והיה משיט עצים בדוברות לנמל דאנציג. בהגיע המשלוח לייעודו היה סבא יוצא לדאנציג ועוסק שם במכירתו. כל שנה היה סבא יושב במשך חדשים בדאנציג. ביום עסק בפרקמטיא ובערבים נפגש עם סוחרים יהודים שוחרי תורה ועסקו בתורה עד חצות הלילה.

גם אבי עסק במסחר יערות ועצים. הוא נשא לאשה את אמי ט ו ב ה ל ב י ת ג י נ ז ב ו ר ג. היא היתה בת למשפחת סוחרים אמידה, שעסקה בענפי־מסחר שונים: טחנות קמח, יערות, מאנופאקטורה וכו׳, ומקום מושבה היה בהורוכוב. בהורוכוב בנו הורי את ביתם ושם נולדו להם הבנים והבנות: א ב ר ה ם, ש מ ו א ל, ב ל ו מ ה, א ל י ע ז ר, צ י פ ו ר ה, ומחבר השורות האלה, א ה ר ו ן.

בערבים היו מתכנסים בביתנו בני המשפחה וחברים, וקראו בצוותא את העתונים „הצפירה" ו„ראזסביאט" וחומר אחר על נושאים ציוניים. הם היו מעסקני ההסתדרות הציונית במקום.

בשלהי מלחמת העולם הראשונה, כאשר ה„ג׳וינט" התחיל בפעולות עזרה לנזקקים ובשיקום החוזרים לביתם, אם כפליטים ואם כחיילים משוחררים, נבחר אבי מטעם יהודי העיר לנהל את לשכת הסעד. ביוזמתו הוקם מטבח ציבורי, ששקד על הספקת מזון לנצרכים, אף סיפק חלב לבית־הספר ול„חדרים".

אמי מתה בדמי ימיה ואבי נשא אשה שניה, את מ א ל י בת שאול א ר ל י ך מרוז׳יטש׳. הדבר היה בעיצומה של מלחמת העולם הראשונה. בתנאים הקשים ששררו אז חלה אחי שמואל ומת. תלאות רבות סבבו את משפחתנו במלחמה

זו. כל רכוש המשפחה נשדד עם כיבוש וולין על־ידי פולין והמשפחה עזבה את הורוכוב ועברה לברסטצ׳קו — עיירת מולדתו של אבי.

בברסטצ׳קו התחיל אבי לבנות את ביתו מחדש ואכן הצליח לתקוע שם יתד נאמנה. התערה גם חיש מהר בחיים הציבוריים ולקח חלק פעיל בתנועה הציונית. נמנה על תנועת „על המשמר", שבראשה עמד יצחק גרינבוים, והיה יושב ראש ההסתדרות הציונית במקום.

בבית היתה אווירה של אהבה לציונות וזיקה לארץ־ישראל והבנים שהתבגרו היו מפעילי „החלוץ". בשנת 1925 עלה לארץ אחי אברהם. בשנת 1930 עליתי אנוכי וארבע שנים לאחר מכן הצלחנו להעלות את אחינו הצעיר אליעזר. בשנת 1939, כאשר ביקר אחי אברהם בברסטצ׳קו, עובדה תכנית להעלאת שתי המשפחות שלנו ולהושיבן על הקרקע, שרכשנו בשבילן ביקנעם, אך מלחמת העולם שפרצה והשואה שבאה בעקבותיה שמו קץ לתקוותנו.

על רצח אבינו פורסמה ב„הזמן" בחודש אלול תש"ד (23.8.1944) הידיעה הבאה:

„חבר מרובנה כותב לחברת „הסנה" את המכתב המזעזע הבא:

„נודע לי, כי החבר אברהם כהנא עובד בחברתכם. אבקשכם להודיע לו באיזה אופן שהוא הודעה לא משמחת.

לפני שבוע פגש אותי אוקראיני בשם איוון פטרנקו וביקש להודיע לח' א. כהנא, שאביו הוצא להורג על־ידי הרוצחים הפאשיסטים, לפני חצי שנה בערך, בעיר רובנה, וולין, בעוון היותו חבר בועדת האספקה למחתרת בוולין. לפני מותו ביקש ממארקו הנפח, מראשי המחתרת בוולין, להודיע לבנו הבכור העובד בחברת „הסנה" בירושלים, אברהם, ולבנו אהרון, העובד כמנהל עבודה ב„סולל בונה" או לבנו השלישי אליעזר בקיבוץ שדות־ים, או לאחותו פייגה בקרית־עמל, שנמצא ויימצא לעולמים ברובנה, ככל יהודי פולין באשר הם. הוא מבקש לדאוג לאמא, לציפורה ולבלומה והילדים, שברחו לקיוב בסיועם של אנשי המחתרת. בעלה של בלומה הוגלה יחד עם כל המשפחה למקום לא נודע, בעוון „חטאיו" לנאצים הרוצחים".

ומערכת „הזמן" הוסיפה:

„המנוח מאיר יעקב כהנא היה בוולין עסקן ציוני חשוב ונערץ. בניו עלו לארץ במשך עשרים השנים האחרונות. לפני פרוץ המלחמה אמר (הוא) לעלות לארץ".

זכרם של יקירינו — אבינו מאיר־יעקב ואשתו מאלי, האחיות ציפורה, בלומה ובעלה ישראל גרובר, וילדיהם חיימקה וטויבלה, ושאר בני משפחתנו הקרובים שנספו — לא ישכח ממנו לעד.

אהרון כהנא

חיפה

מאלי כהנא

בלומה זיידנוואורם מבית קרפל (מימין) וחברה

זוסיה בת בלומה קרפל

ניומקה פיש

אחי ניומקה (דויד־שלמה) פיש יצא בשנות השלושים לקנות תורה באוניברסיטה של לבוב, בירת גאליציה המזרחית. שם גילה פעילות רבה בחוגי האקדמאים היהודיים, ועד מהרה תפס מקום מרכזי בתוכם. הוא אף עשה אז את צעדיו הראשונים בשדה הספרות

ניומקה פיש

והעתונאות והיה בין המשתתפים בעיתון „כווילה" (Chwila) עיתון ציוני יומי בשפה הפולנית, שהופיע בלבוב. במרוצת הימים הופקד על עריכת מדור הנוער (Ruch Mlodziezy) בעיתון.

ב„כווילה" נתפרסמה שורת מאמרים מפרי עטו של ניומקה (בחתימתו — דויד פיש) על בעיות האקדמאים היהודים, נוכח ההתפרעויות האנטישמיות באוניברסיטאות של פולין בזמן ההוא. נושא שני למאמריו — בשורת החיים החדשים המתרקמים בארץ־ישראל, מחוז חלומותיו וכיסופיו כל הימים.

בשנת 1939 התכונן לעלות לארץ והתקשר עם המוסדות האוניברסיטאיים בירושלים. בעוד הוא שוקד על הסידורים ליציאתו מפולין ולעלייתו לארץ — פרצה מלחמת העולם השניה וכל תכניותיו היו לאל, לצערו ולצערם של בני משפחתו בארץ, שחיכו לבואו.

ניומקה פיש ניספה בשואה יחד עם חברתו לחיים רייזלה בת הרשל ובתיה בלכמאן (לבית רפפורט), הורינו אייזיק ופיניה, אחיותינו לאה ופסלה ואחינו הצעיר אלחנן.

להלן — שלושה ממאמריו של ניומקה פיש ב„כווילה" משנת 1937, שהועתקו מגליונות העיתון ותורגמו לעברית. תוכנם של מאמרים אלה — אינו זקוק לפירושים. בן 23 היה ניומקה בשעת כתיבת המאמרים ופירסומם בעיתון.

גבעתיים **צבי דן**

ממאמריו

במערכה

הרדיפות והנגישות האחרונות כנגד התלמידים היהודיים בבתי־הספר הגבוהים גיבשו את כל הגורמים הציבוריים במחנה הסטודנטים היהודיים ואיחדום לגוף אחד. מיטיבים אנו לראות ולהבין, שכל פגיעה בזכויותינו באוניברסיטה אחת תגרור אחריה מעשים דומים באחרת ותהווה צעד ראשון לגירוש טוטלי של היהודים מהאוניברסיטאות. לכן לא יכולנו לעבור לסדר היום על המצב שנוצר באוניברסיטה בווילנה. קיפוח חברינו שם והשפלתם הם מעשי יום יום. חברו נגדם כל הגורמים הריאקציוניים, החל בעורך הבטאון של בעלי האחוזות „סלובו" וכלה בפרופסורים צוררי יהודים. במעשי אלימות, בהתקפות ללא כל הגבה מצד השלטונות, רוצים שם לכפות על הסטודנטים היהודים הסתגרות בגיטו.

התנגדותם האיתנה של חברינו בווילנה, נכונותם להקרבה עצמית בהגנה על זכויותיהם ועל כבודם מחד, והתעללות השלטונות האקדמיים לשם שבירת רוחם של המתנגדים — מאידך, וכן הסכמתו האוהדת של הרקטוראט לקביעת ימים מיוחדים לתרגילים בשביל הסטודנטים היהודים וספסלים מיוחדים לישיבתם, כל אלה אלצונו לנקוט עמדה אקטיבית במלחמה לשוויון זכויותיהם של הסטודנטים היהודיים באוניברסיטת ווילנה. וכבר עדים אנו אף באוניברסיטת לבוב להתפתחות מדאיגה: מזמן לזמן עורכות קבוצות מחוץ אנדקיות התקפות על סטודנטים יהודים, וכל ההקלות בתשלום שכר לימוד או הענקת סטיפנדיות לסטודנטים יהודיים ירדו באוניברסיטת לבוב כמעט ל„נומרוס נולוס".

לשם הגברת המלחמה למען זכויותינו וזכויות חברינו עלינו להקדים ולגבש את כל כוחותינו הפזורים העשויים לעמוד

לרשותנו. יודעים אנו, כי סוד כוחנו טמון בנו עצמנו. כאשר המוני הסטודנטים היהודיים יצעדו יחד בשורות מלוכדות, כאשר בשעת חירום זו לא ייעדר משורתינו אף לא סטודנט יהודי אחד, נדע לכבוש לענייננו הצודק את דעת הציבור היהודי כולו ואף חלק מדעת הציבור הפולני הדמוקרטי, אשר בגלוי ובצורה שאינה משתמעת לשתי פנים גינתה את האנטישמיות בצורותיה השונות.

שביתת הרעב שלנו באוניברסיטת לבוב נועדה לעורר גיוסם של הכוחות האלה, ולשביעת רצוננו המלאה אף השיגה את מטרתה. כ־800 סטודנטים יהודיים הגיעו ל„בית האקדמאים היהודים" בלבוב, התרכזו באולם אחד והחליטו פה אחד על מחאה נמרצת נגד קיפוחם של אחינו בווילנה ונגד שלילת זכויותינו באוניברסיטאות אחרות. כן הושגה מטרתנו האחרת, והיא — לזעזע את דעת הקהל. כשפשטה השמועה על שביתתנו הגיעו אלינו נציגי כל הארגונים היהודיים וכן נציגי אירגונים פולניים דמוקרטיים והביעו את הסולידריות שלהם ואהדתם לענייננו וזעמם על אלה שהביאונו לכך. שוב נוכחנו לדעת, שאפשר לסמוך על סיועה של האוכלוסייה היהודית ואהדתה של הדמוקרטיה הפולנית למלחמתנו. הנוער שוכנע שאמנם נמצא הוא בעמדת קרב מסוכנת, אך מאחוריו קיימת עתודה של כוחות חזקים. מכאן מצב הרוח המרומם של השובתים.

תישמע משורות אלה ההכרזה לכל: לא קול ענות חלושה יצא מפינו, לא קריאת ייאוש. להיפך! פני השובתים הביעו אמונה חזקה בנצחון ענייננו. טועים אלה הרואים בצעד זה ביטוי לייאוש. הן לפי מגמת מתכנניו והן לפי מהלכו, היה זה אחד משלבי המערכה, שאותה מנהלים אנו במשך שנתיים ושבהצלחתה מאמינים אנו אמונה שלמה — המערכה לשמירת זכויותיו של הנוער היהודי הלומד בבתי־הספר הממלכתיים הגבוהים.

(„כווילה", לבוב, 4.3.37) **דוד פיש**

זר פרחים למציאות עכורה

באחת מיצירותיו מצייר ליאון פאסטרנאק את ביאליק כשהוא יושב ליד שולחנו, עליו נמצא זר פרחים. מעיני המשורר נשקפים העצב והיגון של העם היהודי כולו, והפרחים שופעים חיי אושר ושמחה כפרחי אביב בחודש מאי. ודאי רצה הצייר־האמן להבליט בזאת את התהום הרובצת בין המציאות היהודית העגומה ובין חדוות החיים המתגלמות יחד בשירתו של ביאליק.

בימינו אלה אין צורך בראיות מרובות כדי להוכיח עד מה השכיל האמן לתפוס את הטרגיות של מצבנו. על כל פנים אנו, יהודי פולין, לא נצטרך כעת להרחיק נדוד כדי למצוא אותן למכביר.

הניגוד בין זר הפרחים ובין המציאות קיים גם בתחום חייו של ציבור התלמידים היהודים באוניברסיטאות של פולין. בעתיד הקרוב צפוי לנו זר פרחים בצורת תקנה לחוק האוניברסיטאות, תקנה שנועדה כביכול להגן עלינו מהתקפות פראי אדם באולמי ההרצאות של בתי הספר הגבוהים. אולם בל נשלה את עצמנו שהזר הוכן למעננו. לממשלה מדיניות משלה בתחום האוניברסיטה.

זה כמה שנים הפכו בתי הספר הגבוהים במדינה לזירת התפרעויות אנטי־יהודיות. הממשלה הגבילה את עצמה בהגבותיה עד ל... נזיפות „חמורות". רק כאשר הפגנות האנדקים ואו.נ.ר. (Obóz Nahodowy Radykalny) החלו לאיים על המשטר ועל השלטונות, התעוררו הללו לפעולה.

אנרכיה שוררת בחיי האוניברסיטאות וספק אם אפילו נקיטת שיטות דומות לאלה של שכנינו מעבר לפופראד (בצ'כיה — המעתיק), עשויה להחזירנו למצב נורמאלי שלפני שנת 1935. אף בגבולות החוקה האקדמית הקיימת ניתנה אפשרות למנוע התפרעויות. זכורני שקריאה אחת של רקטור האוניברסיטה בלבוב שמה קץ להתקפות פורעים ולחדירתם לאולמי ההרצאות. שלטונות האוניברסיטאות לא ניצלו אף עשירית האמצעים העומדים לרשותם. כמעט כל ההתקפות עברו ללא עונש למתקיפים. נוסיף לכך את הזמירות הנשמעות מפיהם של נואמים ב„סיים", דברים מלאי התפעלות מהנוער הנלהב לאידיאות, להגנת המולדת והמתאמן לעלייה בדרגת האבירות על־ידי שבירת ראשי יהודים...

אם נתבונן לתופעות אלה, נבין שאלה סייעו להגברת האנרכיה והוסיפו אומץ לפורעים. ואם גם מבטיחה התקנה החדשה דרך מחמירה יותר לדיכוי ההתפרעויות — מה כוחה לשנות את פני הדברים, כשאוזלת ידם של השלטונות בביצוע התקנות הפכה למשל ולשנינה? זאת ועוד: הפורעים עצמם מיטיבים להכיר את האינרציה והסלחנות כלפיהם ומוסיפים להשתולל.

ספקנותנו ביעילות התקנה יש לה, איפוא, על מה לסמוך. כל עוד לא יחזרו בהם השלטונות מהמדיניות הנקוטה בידם בחיי המכללות; כל עוד לא ישתנו הלכי הרוח במדינה, הלכי רוח המרעילים אף את נפשם של תלמידי הגימנסיות, לא תועלנה כל הכרזות והצהרות, והתקנות לבטחון חיינו תשארנה מלים נבובות, זר פרחים כדי לקשט את המציאות העכורה שבה אנו חיים.

(„כווילה", 10.6.37) **דוד פיש**

עולם של רעיונות חדשים

עברו הימים בהם נחשבו חיי הקיבוץ כ„ארץ לא נודעת" (Terra Incognita). פרסומים רבים, מאמרי עתונאים וספורים של תיירים חשפו את התכנים ואת הפרובלמטיקה של הקולקטיבים החלוציים. תיאורים אלה, עם כל ריבוים (פרט אם המתאר השתתף בפועל בחיי הקיבוץ) — אין בהם בכל זאת כדי להקנות תמונה נאמנה על החיים המלאים בקיבוץ, כפי שעושים זאת יומני המשקים, הנערכים על־ידי החלוצים עצמם; בהם נמצא בטוי בלתי־אמצעי לבעיות הקטנות של חיי יום־יום, המהוות בסיכומן מסכת מקיפה של חיי הקיבוץ.

מונחת לפני חבילת יומנים כאלה מהישוב הגדול ביותר בעמק — ממשק עין־חרוד, ולפיהם מנסה אני ליצור לעצמי השקפה על חיי הנקודה הזאת בימים אלה, ימי מאבק סוערים העוברים עתה על הישוב בארץ.

המקום החשוב ביותר בגליונות אלה תופש הסמינאר הרעיוני למדריכים ולשליחים המתקיים שם עכשיו. מופיעים בו מרצים ידועי־שם, כגון פרופ׳ קליין, ד״ר שיפר, יצחק גרינבוים, לוקר ועוד. לפי בקשת החברים־המתישבים מתקימות ההרצאות על הנושאים החשובים ביותר בערבים, כדי שיוכלו אף הם להעשיר אוצר ידיעותיהם בדברי ימי ישראל, הכלכלה היהודית בגולה וכו׳ — חיזוק לרוחם לאחר ליל שמירה ויום עבודה.

מקום נכבד תופסים עניני המשק. מדפי היומן אנחנו למדים על המצב ברפת ובלול, על גידול ירקות ותוצרת חלב — ובכול ניכרת התקדמות.

לא תמצא ביומנים אלה מלים נבובות ומליצות נטולות משמעות; המספרים — הם הממחישים את תוצאות המאמץ המשותף והשגי העבודה הקולקטיבית.

הדאגה לקליטת עולים ולהתערותם בחיים החדשים עולה בהתמדה מן הדפים האינטימיים של יומני הקיבוץ. לכל קבוצת עולים קובעים, כפי שנודע לנו מהיומנים, ועדה המורכבת מותיקי הקיבוץ, אשר משימתה היא להקל על התאקלמותם של העולים במקום החדש.

לשוא חיפשתי ידיעות על ההגנה העצמית, אשר לפי דעתנו צריכה לעמוד במרכז התענינותו של הישוב. כנראה, יפה השתיקה לכך ומוטב לא להרחיב את הדיבור... רק בגליון אחד מצאתי פרט חשוב מאוד, המעיד על התמורה שחלה בשיטות ההגנה. עד עתה היתה ההגנה מבוססת על מסגרת מקומית: כל נקודה חייבת היתה לדאוג להגנתה היא, וכאשר היתה נקודה חלשה מדי למשימה זו, נשלחה אליה תגבורת על־ידי מרכז ההגנה. כעת ההגנה העצמית מתחילה להשען על בסיס טריטוריאלי, לפי עקרון ראציונאלי יותר. לפי עקרון זה מצורפות כמה נקודות לאיזור הגנה אחד. הוקמו מחלקות ניידות, הניתנות להעברה מהירה מנקודה לנקודה בגבולות האיזור. כך קיימת באיזור עין־חרוד מחלקה הכוללת שלושים איש, כשלרשותם עומד רכב, והם המקיימים את הקשרים בין חמש הנקודות באיזור.

את תפקיד היומן הגדיר עורכו כהיסטורי — אינפורמאטיבי. מחד גיסא צריך הוא למלא מקומם של פנקסי הקהל, שבהם היו רושמים את האירועים החשובים במקום. הדור הבא יידע ארץ ישראל אחרת, ארץ יהודית חזקה. למענו, למען הדור הבא, יש לשמור על כל פרטי המאבק ההרואי של החלוצים, פרטים על התקדמותם האיטית והשיטתית, כדי שלא יאבד זכרם של אלה אשר הניחו את המסד האיתן תחת היכל החופש, כדי לקיים את הרציפות ההיסטורית בחוליות יצירה ולחימה בין הדור שלנו ובין הדורות הבאים.

מאידך, על היומן לשמש מקור לידיעות לחברי הקיבוץ הנמצאים בגולה או בנקודות אחרות בישוב, ואף לכלל היהודים, למען יכירו וידעו על המתרחש בקיבוץ, על דאגות וחרדות ועל אירועים משמחים בנקודות ההתישבות החלוציות בארץ.

בקוראי את היומנים של החודשיים האחרונים הרגשתי, כי נישאתי לעולם אחר. אין שם דיוני סרק, האופייניים כל־כך לנוער בגלות. על נושאים, כגון: „מה יהיה? מה לעשות? איה המוצא?" — מצאו הם שם תשובה וטעם בייעוד חייהם, שאליו הם שואפים וחותרים בעקביות בלתי מעורערת, היא אמונתם בנצחון האידיאל הציוני. כל כוח עויין לא יצלח להזיזם מהקרקע, אתה כרתו ברית חיים בדם, בזעה ובלהט החזון.

(„כווילה", 17.6.37)

דוד פיש

שלמה והניה־בילה פלומין

אבי

אבי, שלמה ז״ל, היה איש משכיל ומתקדם, עניו בהליכותיו ונשוא־פנים בקרב כל תושבי העיר יהודים ונכרים כאחד. היה משתתף בסבל הזולת ודואג ככל האפשר להטבת מצבו.

שלמה והניה־בילה פלומין

בימי מלחמת העולם הראשונה, כשהרוסים עזבו את העיר והגרמנים כבשוה, נשארו רבים מקרב האוכלוסיה בלי מזון. האמידים הסתדרו איך־שהוא: מי שנשאר לו עוד מלאי ומי שהשיג מיצרכים בכסף רב אצל הגויים. רע ומר היה מצב העניים.

אבי, בתור ראש הקהל בזמן ההוא, נחלץ לעזרת הנזקקים. בשעה שתים בלילה היה יוצא ברגל לכפר סלץ, הסמוך להורוכוב, קונה שם גרעיני תבואה, שוכר עגלה ומובילם לדרושקופול, לטחנת־קמח היחידה שנשארה במקום אחר צאת הרוסים. אחר־כך הביא את הקמח העירה, ובעזרת אמי, שהיתה עזר כנגדו בכל פעולותיו, היה מחלק את הקמח לפי מנות לאנשים הנצרכים בלבד. הוא עורר בזה את חמתם של יתר אנשי העיר, אך אבא טען שהוא דואג רק לעניים,

ושהעשירים ידאגו לעצמם. נמצאו כאלה שבקשו להעמידו למשפט בשל כך, אף איימו עליו בענשים קשים, אך הוא לא נרתע ובהתנהגותו הציל רבים מחרפת רעב.

ב־1917, עם מתן הצהרת בלפור, נרתם אבי בכל מרצו וחום לבו לפעולה ציונית בעיר. ביתנו שימש בית ועד לציונים ואכסניה לכל האינסטרוקטורים שביקרו בעיר. אותנו, הילדים, חינך ברוח ציונית, ומקטנותנו היינו כבר מעורבים בחיים הציבוריים. הוא עצמו שאף כל השנים לעלות ארצה — ולא זכה.

תל־אביב **שרה פלומין־ברגר**

הורי

אבא ואמא היו זוג נחמד. גאה הייתי לראותם בשבת אחר הצהריים יוצאים, שלובי־זרוע, לטייל. נהניתי להסתכל בהם כשהם צועדים לאיטם, לבושים בגדי שבת. לא פעם ראיתי, שגם השכנים מסתכלים בהם ולוחשים: „איזה זוג יפה".

כבר בימי ילדותי המוקדמים התחילה אמא ללמד אותי את כל המלאכות ש„בעלת בית" טובה צריכה לדעת. לא אחת התאוננתי על שאני צריכה לשבת על ידה ולתקן גרביים, בזמן שכל החברות שלי שיחקו בחוץ. ובגיל צעיר מאוד — ועדיין קומתי אינה מגיעה לשולחן במטבח — כבר היתה אמא מעירה אותי בכל יום ששי בבוקר השכם, כשעדיין היה חושך בחוץ, מעמידה אותי על שרפרף על יד השולחן שבמטבח, כדי שאקלע, בדגם קטן, את כל צורות החלות שהיא היתה קולעת — בהתאם לחגים. „שלא תצטרכי לעולם לעשות כל זה לבדך, אבל שתדעי לעשות הכל" — היתה עונה לי על התלונות שלי.

אבא היה מתענין בכל הנוגע לי. למחרתו של ליל נשף היה נשאר בבוקר בבית עד קומי, כדי לשמוע מפי על אודות הנשף, כמה כסף הכניס לקרן זו או אחרת, שלטובתה נערך (קק"ל וקרן היסוד), מי היה בו ועם מי רקדתי.

קרה פעם שאחרי שעבדתי הרבה למען נשף אחד לטובת הקק"ל, לא הסכים אבא שאלך, באמרו שלא לכל נשף אני מוכרחה ללכת, ואם נתתי את חלקי בהכנות — זה יספיק בשבילי. ידעתי שהענין אבוד, כי אף אחד מהילדים שלנו לא העיז לשאול את אבא „למה". אולם בשבת זו התארחה בביתנו אחותו של אבא, הדודה חנה. היא שידלה אותו שירשני ללכת. כאשר הסכים סוף־סוף שאלך — פג רצוני. ידעתי שלא אהנה בנשף שאלך אליו למרות רצונו של אבא.

תל־אביב **חנה אורלי־פלומין**

שמואל פלומין וביתו

ר' שמואל פלומין

א.

ר' שמואל בן אברהם שלמה לוצקר נולד בהורוכוב בשנת 1860. היה איש דתי מובהק, תלמיד חכם ומרביץ תורה ברבים. ר' שמואל ראה בתורה ובתלמוד את האוצר הטוב בחיים. במרוצת הימים יצא לגמרי מחיי המסחר והשתחרר מעול הפרנסה והתמסר לעבודת הבורא. יומם ולילה, בצניעות ובעקביות, המשיך בדרך שהתווה לעצמו — ללמוד וללמד.

ר' שמואל פלומין הקים משפחה של שבעה בנים ושתי בנות. הבכור, ישעיהו, היה רב בישראל, תלמיד חכם ומופלג בתורה. בני משפחתו האחרים נרתמו ונשאו בעול הפרנסה, ובזאת נתנו לו את האפשרות לחיות את חייו כרצונו ולהיות שונה מיתר הלמדנים וגדולי התורה שבהורוכוב, שהיו מוכרחים לעסוק בצרכי פרנסה ורק בשעת הפנאי יכלו להצטרף אליו בהוראה לילדי העניים.

על אף השקפתו הדתית לא התנגד לרעיון הציוני, וילדיו, כולם כאחד, התחנכו ברוח ציונית. בנו יעקב ז"ל

היה צעיר החלוצים, בן 18, בעלייתו ארצה. אחריו עלו שתי אחיותיו, שושנה וחנה והבן הצעיר יוסף. כולם השתרשו בקיבוץ תל־יוסף. גם ר׳ שמואל עצמו זכה לעלות ארצה לפני פרוץ מלחמת העולם השניה וניצל מידי הנאצים. הוא נפטר בארץ.

קשה היה לו להשלים עם אורח חייהם של הבנים בקיבוץ, אולם הוא לא דן אותם לכף חובה והיה אומר שחלקם יהיה בגן־עדן, כי הם ממלאים חובות שבין אדם לחבר ומצוות כיבוד אב ואם למעלה מהמשוער.

צבי ברגר

תל־אביב

* *
*

לאילן ענף דמה בית אבי. היינו משפחה גדולה בגולה ובארץ. רוב בני משפחתנו נספו בשואה ושאריתה בארץ נלקחה ביד גורל אכזר. נשארתי כנצר אחרון.

אבי שמואל הוסמך לרבנות אך לא כיהן בה. הוא לא ידע כל מלאכה. יומם ולילה היה יושב על התורה והגמרא ב„שטיבל" של חסידי טשורטקוב. היה בעל מזג טוב. חסידים שבאו אלינו, מצאו אצלנו בית חם. על אף שלא אחת ידענו חיי צמצום, היה נוהג להתחלק עם הנצרכים במעט שהיה לו. הוא מיזג באורח־חיו מצוות ומידות טובות עד יומו האחרון. אבי נפטר בארץ ביום ג׳ באלול תש"ד.

אמי ציפורה היתה בת הרב מרטנה. אשה עדינה ומסורה לבעלה ולילדיה. היא ילדה לאבי תשעה ילדים. בדמי ימיה הלכה לעולמה בערב חג השבועות תר"פ.

אחי ישעיהו נשלח לבית סבא לרטנה ללמוד תורה ושם גם קיבל סמיכות לרבנות. כשבגר והגיע תורו להתייצב לצבא הרוסי, הטילו מום באזנו. הוא השיג שיחרור מחובת הגיוס לצבא, אך באותה אוזן נשאר חרש כל ימי חייו. כשנפטר סבי, הרב מרטנה, שימש הוא זמן מה במקומו כרב בעיירה זו. אחר כך נדרש לעבור לבורמל ושם חי יחד עם אשתו דבורה, בת רבנים, עד אחריתם בשואה. מאוד חשקה נפשם בילד, אך לא זכו להקים דור שני אחריהם.

אחי ברל נשא לאשה את שפרה, טובת הלב, וילדיהם היו: חיים, שלמה, יעקב והרשלה. ביתם בהורוכוב היה בית פתוח, שוקק חיים תמיד.

אחי אהרון עזב את בית אבא בשנת 1917 ויצא לאנגליה כדי להצטרף לגדוד העברי, שהתארגן לשיחרור הארץ מעול התורכים. לא זכה להגיע למטרתו. בדרך לא נודעת אבדו עקבותיו ומאז לא שמענו עליו עוד. בילדותי נדרתי נדר לעשות כל מאמץ ולגלות עקבותיו, אך גם תקוותי זו נכזבה. כשנולד בני יחידי קראתיו על שמו — אהרון.

אחי יצחק היה מפעילי הציונים בעיר. הוא נשא לאשה את אלקה (לבית שפטר), אשה משכילה ונבונה. בביתם היתה אווירה ציונית. לבנם הבכור קראו אשר, על שם אחד־העם.

אחי מנדל עסק במסחר ואשתו רחל היתה מלווה אותו בכל מעשיו ושוקדת על הליכות ביתם. נולדו להם שני בנים — הרצל ויענקלה. אחי מנדל היה גומל חסדים לנזקקים, וכל הבאים במחיצתו הוקירוהו על אופיו הטוב.

הצעירים במשפחה היו: יעקב, חנה, יוסף ואנוכי. אנו זכינו לעלות ארצה בראשית שנות העשרים. מהם נשארתי בחיים רק אני. אחותי חנה נפטרה בחיפה בשנת תשט"ו. אחי יעקב הלך לעולמו בתל־יוסף ביום כ"ז בשבט תש"ך. אחי יוסף שבק חיים בתל־אביב ביום כ"ז באדר תשכ"א. מחלה ממארת קיפדה פתיל חייהם בלא עת.

אבי קיים מסורת בית חסידי למופת. בביתנו היו נערכות סעודות ומסיבות של חסידים. זכורים לי הימים כשכל חסידי צ׳ורטקוב היו מתאספים בביתנו ב„יארצייט" של „הרבי הזקן". ב„ליל הסדר" היה ביתנו לובש הדרת חג. הכל היה ערוך בדחילו ורחימו. שבע המנורות שהדליקה אמא מבהיקות מול בקבוקי היין, מצה שמורה מכוסה ולצידה מצה רגילהָ — והכל כדת וכדין. אבא ישב בראש השולחן וקריאת ה„הגדה" היתה לפי תור, ברגש ולפי כל הניגונים המקובלים.

בשלהי מלחמת העולם הראשונה, עם מתן הצהרת בלפור, החלו מנשבות רוחות חדשות. הנוער הציוני התארגן. אחי יעקב התכונן לעלות ארצה. לפני יציאתו את הורוכוב נסע עם אבא ל„רבי" מצ׳ורטקוב וקיבל ברכתו לדרך. הדבר היה בשנת תרפ"א.

לאחר שיעקב עלה לארץ הודעתי לאבא, שגם אני מתכוננת לעלייה. אבא הופתע: הכיצד ניתן להרשות לילדה לעזוב את הבית ולעלות ארצה לבדה? התעקשתי ועשיתי דרכי ארצה ואבא השלים עם זה, כי ראה נגד עיניו טובת ילדיו, אם כי הדבר הכאיב לו מאוד.

שפר עלי גורלי לראות שנית את בני משפחתי בחוץ־

לארץ בשנת 1928, כשבאתי מהארץ לביקור בהורוכוב. ישבתי אז במחיצתם של אחי, מספר ימים אצל כל אחד מהם — ומצאתים שלווים ומאושרים.

לאחר שנים מספר זכה גם אבא להגשים חלומו ולעלות ארצה עם אשתו השניה ר ב ק ה, שהיתה מסורה בכל לבה לאבי ולמשפחתנו. לפני עלייתו קיבל אבי היתר מ„הרבי". באותה פגישה בישר לו ה„רבי", כי בקרוב יעלה גם הוא לארץ. וכאשר הגיע אבי ארצה (בראשית שנות השלושים) כבר מצא כאן „קלויז" של חסידי צ'ורטקוב, וכעבור כמה חדשים הגיע גם ה„רבי" עצמו. לא היה אז גבול לשמחתו של אבא.

גם כאן בארץ ישב אבא על התורה. כל שנה היה מסיים ש"ס. ודאי, סדר החיים החילוני בתל־יוסף, קיבוצו של יעקב, ואשר גם אני, חנה ויוסף היינו בו פרקי זמן — לא היה לפי רוחו. הוא ידע, למשל, כי בשנים הראשונות לא היו מקפידים שם על אכילת מצה בפסח. אך עמדה לו תחושתו לחדור לנסיבות המצב ושמעתיו אומר: „בתנאים של עבודה קשה אין אפילו להרהר בזה" (כלומר — בתנאים ההם אין לדון אותם לכף חובה).

תולדות אבא אחרי עלייתו וקורותינו אנו הילדים — יעקב, חנה, יוסף ואנכי — מקופלים בחיי הישוב בארץ. אחי הבוגרים עם משפחותיהם, כולם כאחד, חלמו ושאפו לעלות ארצה אך לא זכו.

תל־אביב **שושנה רוזין** (פלומין)

חבורת נערות

בילדותי היינו נוהגות להתהלך חבורות חבורות. לאט לאט התגבשה חמישיה שלנו: ת ה י ל ה ר פ פ ו ר ט, ק ו ק ה צ י מ ר מ א ן, ש ר ה ג ב ל ר, ר י י ז ל פ ל מ י י ס ט ר ואנוכי. עם רייזל היינו חברות מסורות מילדותנו. היינו גם בנות־דוד וגם גרנו בשכנות. כמעט לא נפרדנו זו מזו. היו קוראים אותנו: „ויקהל־פקודי".

בשנות ההתבגרות נשרו שתיים משורתנו — רייזל ושרה — ונשארנו שלישיה קבועה, עם קוקה ותהילה, עד עלותי ארצה.

שונה היתה השלישיה שלנו בתכלית השינוי: קוקה, היפה ביותר שבתוכנו, היתה ברונטית גבוהה בעלת עינים ירוקות, ולא היה איש שלא יפנה ראשו אחריה ברחוב. השניה, תהילה, בעלת העינים השחורות, הבוערות והחכמות, לא משכה בהופעתה ברחוב תשומת לב מרובה, אולם היתה מענינת מאוד בשיחה, ערה וחכמה. הצלחתה אצל גברים היתה גדולה יותר מזו של שתינו.

והשלישית, אני, הקטנה ביניהן. אצל הבחורים לא היה לי כמעט שם פרטי, אלא „הקטנה" — שם תואר מעליב ומרגיז. שתי חברותי אהבו לטייל אתי דוקא שלובות זרוע, כשאני באמצע, דבר שהדגיש עוד יותר את קומתי הנמוכה, בהשוואה אתן.

כשהיתה אזני קולטת הערה על נמיכות קומתי, או כשנמצא מישהו שסיפר לי על הערה כזאת — הייתי מוכנה לתת שנת חיים בעד כל סנטימטר שיתוסף לי. לא אחת בכיתי בלילות בגלל דבר זה.

אחר עלותי ארצה ב־1935 היתה לי הרגשה, שעלייתי תעורר את רצון העלייה גם אצל האחרות. במשך שנים, עד פרוץ המלחמה, התנהלו בינינו חילופי־מכתבים בקשר לעלייתן. אולם שתיהן התחתנו בחוץ־לארץ, ושתיהן נספו בשואה יחד עם משפחותיהן.

תל־אביב **חנה אורלי־פלומין**

מימין לשמאל: רחל („קוקה") צימרמן, חנה פלומין, תהילה רפפורט.

משפחתי *

א.

אָבִי –
סוֹחֵר יָשָׁר הָיָה,
״מִלָּתוֹ״ קוֹדֶשׁ,
אָטוּם לְרוּחַ הַזְּמַן
וְתַהֲפּוּכוֹתָיו.
שָׁבוּי, בְּמַעְגָּלוֹ הַצַּר
כְּחוֹנִי.

הָיָה עוֹלָמוֹ אָפוֹר
אַךְ כִּפְנִינִים יְקָרוֹת
הִבְהִיקוּ בוֹ
״תְּהִלִּים״
״עֵין יַעֲקֹב״
״וְחֶסֶד שֶׁל אֱמֶת״.

ב.

אִמִּי –
עֵינַי אֶעֱצוֹם,
וּמִנִּבְכֵי הַתְּהוֹם
תָּצוּף דְּמוּתֵךְ לְפָנַי;
עֲנוּגַת גֵּו,
נוּגַת מַבָּט,
עֶדְנָה
וָרֹךְ.
אֶרְאֵךְ בִּ״יְמֵי־יָרִיד״ סוֹאֲנִים,
צַהֲלַת סוּסִים מִחוּץ
וַהֲמוּלַת הַסַּחַר בַּבַּיִת.
מוּזִ׳יקִים עַבְדְּקָנִים
נוֹדְפֵי שׁוּם, עִטְרוֹן,
וְרֵיחַ אַסְפֶּסֶת טְלוּלָה,
וְאַתְּ בַּתָּוֶךְ,
כִּבְתוֹךְ זִירָה...
אֶרְאֵךְ בֵּין סוֹחֲרִים עַרְמוּמִיִּים
מֵרָחוֹק בָּאוּ
נְהִירִים לָהֶם נַפְתּוּלֵי הַסַּחַר
וְתַעֲלוּלֵי הַ״וַלּוּטָה״.
עֲטוּפֵי טַלִּיתוֹת
שַׁחֲרִית יִתְפַּלְּלוּ,
אוֹרְבִים לְ״מִלָּה״ מִפִּי אַבָּא.
וְאַתְּ עַל הַמִּשְׁמָר.
כַּמָּה צַעַר, עֶלְבּוֹן וּדְמָעוֹת
לִוּוּ שִׂיחַ וְשִׂיג זֶה
עַד הִצְלִיחֵךְ לְהַצִּיל
שְׁאֵרִית מָה
מִצִּפָּרְנֵיהֶם הַטּוֹרְפוֹת.
אֶרְאֵךְ בַּעֲרוֹב הַיּוֹם,
יְגֵעָה, כּוֹשֶׁלֶת,
לְבֵיתֵךְ תִּתְפַּנִּי, לִילָדַיִךְ,
אֲמוּנָה יָדֵךְ בְּמַחַט וּבְמַגְהֵץ.
״טְלַאי הֶעָשׂוּי כַּהֲלָכָה
עַל מַצָּע אוֹ בֶּגֶד,
כְּלוּם בּוּשָׁה הִיא?״

״יִהְיֶה אָדָם נְקִי כַּפַּיִם
וּבַר נֵפֶשׁ.
זוֹ הַתּוֹרָה״.
מְפוּרְקָד עַל סַפָּה,
נִים־לֹא־נִים
בִּ״קְדַם־שֵׁנָה״,
אַאֲזִין אֲמָרַיִךְ.
אֶרְאֵךְ בְּלֵילֵי שַׁבָּת
לְעֵת בִּרְכַּת הַנֵּרוֹת.
פָּנַיִךְ בְּכַפּוֹת יָדַיִךְ
וּבִרְכָתֵךְ מִלֵּב טָהוֹר
וּמַאֲמִין
לֹא יָכְלוּ לוֹ שְׁכוֹל וְיָגוֹן
פָּקְדוּ נָוֵךְ.

אֶרְאֵךְ עִם צֵאת הַשַּׁבָּת.
אֲפְלוּלִית בַּחֶדֶר,
דִּמְדּוּמִים זוֹחֲלִים אֵלַי
מִכָּל עֵבֶר,
רֹאשִׁי בְּחֵיקֵךְ
וְלִבִּי הַפָּעוּט מְפַרְפֵּר וְחָרֵד,
אַךְ הִנֵּה זִמְרַת
״גאָט פוּן אַבְרָהָם״
עֲטוּפַת מִסְתּוֹרִין, נוּגַת הַמַּבָּע
מְלַטֶּפֶת אָזְנִי
וַאֲנִי נִשָּׂא לְעוֹלָם שֶׁכֻּלּוֹ רוֹךְ
וְטוֹהַר.

אֶרְאֵךְ בִּימֵי חַג וּמוֹעֵד
רְגוּעָה וְיָפָה
בְּשָׁבִיסֵךְ מְשֻׁבַּץ הַ״פְּנִינִים״
כֻּלֵּךְ אוֹר
וָחוֹם.
עַד אֶעֱצוֹם עֵינַי לָעַד
אַתְּ
עִ מִּ י
אִ מִּ י.

* האב — אהרון ; האם — חסיה ; האחות — מרים ; האח — זאב ; האחות — רייזל ; האח — שמחה.

ג.

אֲחוֹתִי –
נוֹף יַלְדוּת:
גַּגּוֹת מְשֻׁלָּגִים,
הֲמוּלַּת חוֹגְגִים,
הַמָּסָךְ נָסוֹט.
וְאַתְּ – בַּת – יִפְתָּח.
נְסִיכִית,
גֵּאָה,
מִתְרוֹנֶנֶת,
מַעֲפִּילָה עִם נַעֲרוֹתַיִךְ
אֶל הָרֵי־גִלְעָד

לְתַנּוֹת עֲלוּמַיִךְ
״מְכוֹרָתִי, נוֹף מוֹלַדְתִּי״
מַעְפִּיל אִתָּךְ הַשִּׁיר,
וּפֶתַע
בָּגַד בָּךְ קוֹלֵךְ,
בְּפִסְגַּת הַלַּחַן,
כָּשַׁלְתְּ
בְּטֶרֶם קָרְבָּן.
מָסָךְ.
חוֹלְפוֹת שָׁנִים.
נוֹף מְכוֹרָה

״מִדְבָּר, הָרִים וָרוּחַ״
פִּסְגַּת הַלַּחַן
כָּל הָאָרֶץ בָּמָה
מִזְבֵּחַ.
רִנַּת עֲלוּמִים
עֲקוּדֵי מֵרָצוֹן
לְמַעַן הֶחָזוֹן.
אַתְּ עוֹלָה.
כּוֹשְׁלָה בֶּרֶךְ.
מִנְּבוֹ יִסּוּרַיִךְ
מֵחוֹז הָעֶרְגָּה לָךְ נִגְלָה

אַךְ אֵלָיו לֹא תַגִּיעִי.
הוֹלֵם פַּטִּישִׁים,
רֶגֶן יְצִירָה
מִבַּעַד לְחַלּוֹנֵךְ יַחֲדוֹרוּ
וְאַתְּ עַל מִטַּת הַדְּוַי
דּוֹעֶכֶת.
אֲחוֹתִי,
לֹא נִרְצָה
קָרְבַּן חַיַּיִךְ,
לוּ עִנּוּי מוֹתֵךְ יֵרָצֶה
כְּקָרְבַּן בַּת־יִפְתָּח.

ד.

אֲחוֹתִי –
אָחוֹת קְטַנָּה לִי הָיְתָה,
רֵייזָלֶה,
עֵינֶיהָ גְּדוֹלוֹת
וְנוּגוֹת.
יַלְדוּתָהּ – יְמֵי כָּפָן,
מִלְחָמָה.
נְעוּרֶיהָ – שַׁכּוּלָה מֵאֵם,
רְתוּקָה לְמִטַּת אָחוֹת דְּווּיָה
וְעוֹל בַּיִת.

רָבַץ הַמַּשָּׂא עַל כְּתֵפֶיהָ,
לֹא יָכְלוּ לוֹ
כַּנְפֵי־הֶחָזוֹן־הָרַכּוֹת,
חֲלוֹם הַחֲלוֹמוֹת – צִיּוֹן.
וַאֲנִי –
אֵיכָה עָמַדְתִּי מִנֶּגֶד?!
לוּ קִבְרֵךְ יָדַעְתִּי
אֵלָיו לָבוֹא לְהִתְוַדּוֹת:
– חָטָאתִי לָךְ
אָחוֹת.

עֵת כַּפַּיִךְ לְעֶבְרִי פָּרַשְׂתְּ,
הֵסַּתִּי.
רָאִיתִי בָּנוֹת פֹּה
קָמְלוּ בְּלֹא עֵת
בְּלַהַט חַמְסִינִים,
בַּעֲמָל מְפָרֵךְ,
בְּמַחְסוֹר,
רָאִיתִי שְׁבִילֵי הֶחָזוֹן
וְהִנֵּה – קוֹץ וְדַרְדַּר,
וַאֲנִי דַּל־אֱמוּנָה

וְיָדַי רֵיקוֹת,
בַּמֶּה פָּנַיִךְ אֲקַבֵּל?!
אָכֵן,
עֵת עֲשַׁן־כִּבְשָׁנִים
תִּמֶר אֶל רָקִיעַ, כִּקְטֹרֶת,
יָדַעְתִּי כִּי נוֹאַלְתִּי.
בֶּאֱמוּנֵךְ מָעַלְתִּי
וּבְיִעוּדִי.
בַּמֶּה אֲכַפֵּר מוֹתֵךְ,
אֲחוֹתִי?!

ה.

אָחִי –
בְּךָ שָׁכְנָה נֶפֶשׁ אָמָן
מַרְקִיעָה,
אַךְ רַגְלֶיךָ, בְּיָוֵן הַמְּצִיאוּת
לִבְלִי הִנָּתֵק.
בֵּין שְׁנֵי הַקְּטָבִים
נִשְׁמָתְךָ פִּרְפְּרָה,
שׁוֹתֶתֶת דָּם.

רֶגַע – הִנֵּה תִמְרֹד,
תַּשְׁלִיךְ אַחַר גֵּו עֹל דְּאָגוֹת,
דִּמְעוֹת־אֵם,
עָלֶיךָ מִשְׁעַנְתָּהּ,
תַּמְרִיא אֶל מֵחוֹז יְעוּדְךָ.
מִשְׁנֵהוּ – אָזְלַת־יָד,
רוּחַ נְכֵאָה,
הַכְנָעָה.

יָקַרְתָּ לִי אָחִי,
בִּלְבָבְךָ,
וְצַר,
מָה צַר כִּי נִגְדַּעְתָּ
בְּיַד אַכְזָר
בְּטֶרֶם תִּגְבַּר.

שמחה זינגר

נחמן וצלה, בני
ברל וטובה פלומין

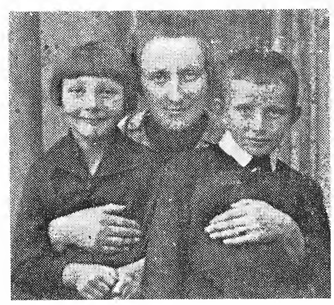
הרצל ויעקב, בני מנדיל פלומין

שמוליק, בנם של
מרים ודב ברגר

„משה'לאך, שלמה'לאך...”

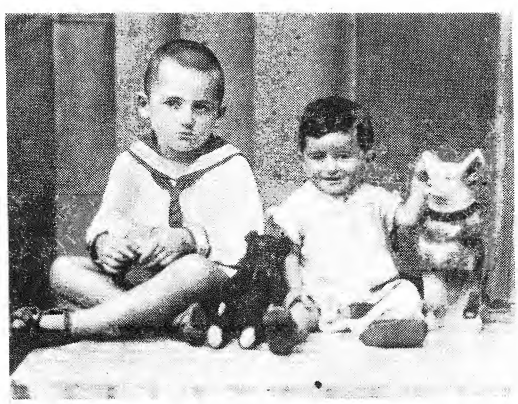
„אשר טפחתי ורביתי — אויבי כילם”
(איכה, ב׳)

אטל בוים וילדיה

מיכאל ושמואל, בני
אברהם וריבצי פלומין

ילדי זאב ופסי לרנר

בתיה וצפורה, בנות
חיים ורחל פלומין

תקוה ותוחלת שנגדעו באיבן
פארניכטעטע טרוימען, אפגעהאקטע האפנונגען

מסיבת אירוסין בבית אברהם פלדמן: הכלה — מניה פלדמן; החתן — מוטיל הרינג (1939)

„תנאים״ ביי אברהם פעלדמאן: די כלה — מאַניה פעלדמאן, דער חתן — מאטיל הערינג (1939)

צלה פליט ובעלה ישראל צוקרמן

חיה אינגברמן ובעלה (1938)

ישראל פליט ואשתו שפרה

מסיבת אירוסים בבית אפרים איידים: הכלה — פייגה איידים
„תנאים" ביי אפרים איידים (1937)

רייזיל צוויק, בעלה שלמה ליבר ובנם (בזרועות סבתא)
←

חיים־לייב רפופורט (הצעיר) ואשתו בילה חנה׳ליס;
משמאל — חנה בובר

Mr. Mrs. Lee C. Rothstein
Mr. Mrs. Louis Rubin
Mr. Max Richman
Mr. Mrs. Louis Richman
Mr. Mrs. Louis Rosen
Mrs. A. Rosenson
Mrs. Mania Rodaf
Mr. Mrs. Stanley Sachs
Mr. Mrs. Louis Shapoff
Mr. Mrs. Abe Schickler
Mr. Mrs. Abe Shmoskler
Mr. Mrs. Joseph Shultz
Mr. Mrs. Simor Schneider
Mr. Mrs. Louis Schimel
Mr. Mrs. Wm. Skolnick
Mr. Mrs. Eli Skolnick
Mr. Abe Smith
Mr. Mrs. Louis Spigner

Mr. Sol Stamm
Mr. Mrs. David Schwadron
Mr. Mrs. Morris Suriff
Mr. Mrs. Joseph Schwartz
Mr. Mrs. Leo Schwartz
Mr. Abe Schlein
Mr. Mrs. Ben Schlain
Mr. A. J. Smith
Mr. Jordon P. Smith
Mr. Mrs. Abe Shulkis
Mr. D. Schmookler
Mr. Abe Schneider
Mrs. Rose Shapiro
Mrs. Ana Singer
Mrs. Ida Stillman
Mr. Harry Teitel
Mr. Mrs. Jack Teitle
Mr. Mrs. Paul Wallach

Mr. Mrs. Charles Wald
Mr. Mrs. Harold Wald
Mr. Mrs. Jashen Wallach
Mr. Mrs. Sidney Wallach
Mrs. Telma Winik
Mr. Louis Wechsler
Mr. Mrs. Abraham Weiner
Mr. Mrs. Irving Weiner
Mr. Mrs. Benny Waldman
Mrs. Bertha Wallach
Mrs. Maleg Weiner
Mr. Mrs. L. I. Zane
Mr. Mrs. Herman J. Zoberman
Mrs. B. Zeitz
Mrs. G. Zoberman
Mrs. Ethel Zimmerman
Mrs. Hannah Zimmerman
Mrs. S. Zusman

DECEASED

Joseph Singer
Benny Weiner
Israel Zoberman
Morris Keren
Don Lin Wallach
Benny Prepon
Melech Eisenstein
Max Nemzer
Dr. Motel Auerbach
Isidor Alzug

Enach Zimmerman
Joseph Schneider
Harry Suchman
Nathan Wager
Max Cooper
Sam Moore
Pinchos Litwak
Sol Traub
Hyman Wallach
Aran Friedman

Sali Friedman
Max Fleisher
Sam Skolnick
Mordish Frank
Max Jeckel
Sam Richman
Abraham Steinberg
Lionel Abzug

BALTIMORE

William Berger
Paul Huddles
Jack Portney
Philip Cushner

Yetta Kruger
Sam Meizlish
Ida Wecsman
Jack Katz

J. Klein
Irving Steinberg
Matel Fishman

HORCHIVER IN THE U.S.A. 1964

Mrs. Celia Adam
Mr. Mrs. Morton Abzug
Mrs. R. Rosito Auerbach
Mr. Mrs. Joseph Becker
Mrs. Sarah Berger
Mr. Sam Berger
Mr. Mrs. Nathan Bick
Mr. Morris Binstock
Mr. Mrs. Chaim Birenbach
Mr. Mrs. Morton Blechman
Mr. Mrs. Sidney Birnstein
Mr. Mrs. Abe Bradie
Mr. Mrs. Albert Bregman
Mrs. Reisl Bert
Mr. Mrs. Rubin Bruick
Mr. Mrs. Sam Cohen
Mr. Hyman Cooper
Mrs. Esther Shlengel Cooper
Mrs. Ida Cooper
Mrs. B. Deitch
Mr. Mrs. Wm. Diamond
Mr. Mrs. Benig Dolman
Mrs. S. Ehrlich
Mrs. Toba Eisenstein
Mr. Mrs. Morris Fishman
Mr. Isidor Fishman
Mr. Mrs. Asher Fishman
Mr. Mrs. Philip Fishman
Mr. Mrs. Herbert Wm. Fleisher
Mr. Mrs. Ben Fishman
Mr. Mrs. Harry Friedman
Mr. Mrs. Paul Friedman
Mr. Mrs. Teddy Feldman
Mr. Mrs. Teddy Feldman
Mr. Mrs. Charles Funt
Mr. Mrs. Stanley Frankel
Mr. Mrs. Jacob Feldman
Mr. Mrs. Edward Feldman

Mr. Aaron Fein
Mr. Mrs. Jack Fein
Mr. Mrs. Harry Fein
Mr. Mrs. Samuel Fein
Mr. Mrs. Irving Frankel
Mrs. Sadie Feifer
Mrs. B. Felder
Mrs. Rose Frank
Mr. Mrs. Irving Gaskin
Mr. Mrs. Isidor Garber
Mr. Mrs. Harry Garber
Mrs. Bella Goodis
Mr. Mrs. Nathan Goldberg
Mr. Mrs. Sol Goldstein
Mr. Mrs. Harry Gold
Mr. Mrs. Charls Goldstein
Mr. Mrs. Rubin Glazer
Mr. Mrs. Morris Grant
Mr. Mrs. Abe Granswitter
Mr. Mrs. Sam Greenberg
Mr. Benny Goldman
Mr. Mrs. Judah Glachman
Mrs. L. Goodman
Mrs. F. Grubman
Mr. Israel Gromish
Mr. Mrs. Louis Hoffman
Mrs. Celia Hudis
Mr. Mrs. Charles Hamowitz
Mr. Mrs. Wm. A. Jackel
Mr. Mrs. Hyman Jenkins
Mrs. S. Jackel
Mr. Mrs. Sam Kamish
Mr. Mrs. Sam Klapper
Mr. Mrs. Max Kleiner
Mr. Mrs. Max Kaminer
Mrs. Z. Koren
Mrs. Sarah Kabel
Mrs. Sarah Kundil

Mrs. S. Kraft
Mr. Louis Lorber
Mr. Mrs. Al. Levine
Mr. Mrs. Sam Lerner
Mr. Mrs. Jack Lefshitz
Mr. Mrs. Harry Lifshitz
Mr. Mrs. Gerald Litwak
Mr. Dave Litwak
Mr. Mrs. Morris Lifshitz
Mr. Harry Lifshitz
Mrs. A. Leshniver
Mrs. B. Levine
Mrs. Fanny Lifshitz
Mrs. Mindil Litwak
Mr. Mrs. Benny Magid
Mr. Nathan Magid
Mr. Mrs. Jack Magid
Mr. Mrs. Abraham Magid
Mrs. Oosio Moore
Mr. Mrs. Sol Magel
Mr. Mrs. Abe Meizkish
Mr. Mrs. Max Miller
Mr. Mrs. Meyer Miller
Mr. Mrs. Morris Miller
Mrs. A. Meinster
Mr. Hershl Michal
Mr. Joseph Michal
Mr. Mrs. Louis Naiditch
Mrs. E. Newman
Mr. Mrs. Morris Ordewer
Mr. Mrs. Sam Portney
Mr. Mrs. Philip Porter
Mr. Mrs. Jerry Porter
Mr. Mrs. Louis Prepon
Mr. Mrs. Harry Pincus
Mrs. H. Pincus
Mr. Sam Perlmutter
Mrs. Benny Pripon

from the army. I was not satisfied with this. I told my friends that I wanted to leave Poland and come to Israel, they understood my feelings even though they were confirmed Communists and promised to help me if I had any difficulty, even though it meant them breaking the law. Fortunately I managed to cross the frontier with a large group of people at Stettin and reached Germany in 1946. I worked in Germany as a teacher for Youth Aliyah for three years and finally came to Israel in 1949.

Herzliya.

During the advance in Germany I had the opportunity to liberate a large group of Jewish girls who were being transported from one camp to another. My unit had stumbled on this camp by accident. After the German guards had been killed I took all the girls to a small town. I requisitioned as many vehicles as I could get my hands on and sent soldiers to bring food and clothes. After distributing the basic necessities, I received permission from the General Staff to transport the girls to centres behind the lines, where I got in touch with Jewish organisations who took care of my charges.

The advance into Germany was rapid. Whole regions fell into our hands without any resistance being offered. The German soldier lost all his confidence and arrogance. He began to behave more badly than any other soldier : He surrendered in a cowardly fashion, slavishly followed all orders and eagerly allowed himself to be captured. The German population's lot improved tremendously after the order issued by the Russian General Staff. The German soldier was defeated at the front but his wife and children conquered the Russians behind the lines. The Russians are easy-going and looked after the German women. It made our hearts bleed to see Nazi girls walking about in the company of Russian officers and men, enjoying the benefit of military supplies.

The Fall of Berlin.

The last battle, the finest from a strategic point of view, and the most difficult, was for Berlin. The confirmed Nazis put up stiff resistance. They utilised all the equipment still at their disposal, including tanks and heavy artillery, and resolved to fight to the bitter end. The Russians, for their part, wished to demonstrate their fighting ability to the Allies and since they had complete superiority in every field, they easily overcame the Nazis The Polish Army also participated in the battle which to all intents and purposes marked the end of our military activities until the surrender of Gemany in May 1945.

The night which was supposed to be an occasion for general rejoicing at the end of the war, when fireworks and coloured rockets illuminated the sky, was a night of mourning for the Jewish soldiers. Groups of Jewish officers gathered together and we felt that the ground had been snatched from under us. During the war we had had a job to do and we had not thought of the future, but suddenly we were brought face to face with bitter reality and we did not knew where to begin or where to go.

Release from the Red Army and Journey to Israel.

At the end of the war our unit was withdrawn to the Polish frontier. I was appointed commander of a sector of the Oder-Neisse line, but it was becoming more and more difficult to remain in the Army. Like most of my friends I was determined to get to Israel and tried to find a way of doing so. I did not want to desert after so many actions in which I had acquitted myself honourably, both as an officer and as a Jew. I had won a large number of decorations, among them a high Russian order and the Virtuti Military Cross. I had an interview with a senior Polish officer and asked for my release. In reply he ordered me to proceed to the Military Academy in Leningrad within the next few days in order to study there. I was also offered senior positions in the Polish Civil Service, and I had to go to a lot of trouble to make them change their minds.

Finally, by using my influence with some Polish generals, I managed to obtain my release

the headquarters of the Polish units in the Russian Army itself. In the course of my work I often met senior Russian commanders, including the famous Zhukov to whom I reported on occasions. Although it was rumoured that he did not take kindly to Jews, Zhukov always behaved towards me in a most correct manner. In fact the opposite was true, he was deeply moved by the fate of the Jewish people and he said as much in public. It is true that he would not allow Jewish officers to be employed in the quartermaster's department or other support services, but he did appreciate their ability and their work.

It made me happy to witness the collapse of the German Empire, every day more territory was captured and I waited impatiently for the moment of crossing the German frontier. My joy was somewhat dampened by the sight of the Poles welcoming the Russians with open arms and becoming devoted Communists overnight in order to claim their share of the vast booty and in order to enjoy the new privileges they had been granted. I knew that most of the population of Western Poland cooperated with the Nazis in the extermination of the Jews.

The Collapse of Germany.

When the Army entered Germany the soldiers were allowed to do more or less as they pleased. Many of the Russians had cause to take revenge on the Germans but the Jews had even more cause and took every opportunity to make the Germans suffer. In the early days there was hardly a German prisoner left alive. The German soldier, who had been considered so good, lost his head completely in the chaos of defeat. Whole regiments surrendered with their weapons and equipment intact. Sometimes two armed Russian soldiers were enough to escort a captured German regiment for miles. We were sickened by the humility and flattery of Germans. Their false smiles and slavish obedience made them appear lower than the low to the Russian soldier.

I heard of many acts of revenge at this period. One had only to hear that there were families of Nazis in a village and it would be burnt to the ground. A great deal of Nazi property was destroyed. There were also cases of imitating methods used by the Germans in similar circumstances.

I remember the matter of the clock. I went into a house in a German village and saw a large clock on the wall. When I looked closely I saw that the clock had a Star of David on it. When I asked about it, the woman of the house said that her husband had bought it as a present for her, before the war. I wanted to be sure, so I went into the neighbouring house. I decided to employ a trick and told the man that his neighbour had informed us that he had been a Nazi. At this he flew into a rage and told us that the woman next door was the wife of an S.S. officer who had ill-treated German Jews before the war and had afterwards participated in actions against the Jews on the Eastern front. When I told the woman who owned the clock, she burst into tears and said that all the people in the village were Nazis who had enjoyed property looted from the Jews and had received presents from the Eastern front. This was enough for the soldiers of my unit and they decided to make the women of the village pay for what their husbands had done.

Unfortunately this situation lasted only for a few weeks because the General Staff issued an order forbidding acts of revenge and the looting of German property. Any such offense rendered one liable for a court-martial and a minimum sentence of ten years imprisonment.

several of whom managed to hide or escape. My answer was to allow my men to mete out justice themselves and they carried out my orders to the letter. However the General Staff did not agree with me and I was moved to another sector. We did not remain there for long as we crosed the River Bug and advanced in the direction of Warsaw. I was wounded for the second time near Warsaw and was sent to a hospital in Lublin. While I was there there were no significant advances at the front. I attended the Maidanek trial in Lublin and later saw the murderers executed.

When I came out of hospital I returned to Luck, where I met **Mania** and **Yaakov Berger** and we decided to visit Horchiv. The roads were still dangerous because of the presence of Banderists who murdered every Jew that they met. Nevertheless we set out. In Horchiv we met **Sonia Gyraff** and **Musia Perlmutter.**

It was hard to recognize the town, which was like a wilderness. All the wooden houses had been pulled down and not a trace of them was left. Only the brick houses remained. Where the Ghetto had been there was a large empty space, only the Beth Midrash was still standing. I went into the Beth Midrash and found a number of shoemakers working there — it had been turned into a cooperative workshop. I saw with a heavy heart that tombstones from the Jewish cemetery had been used as paving stones. The grave by the brick works was not even marked. I asked some Ukrainians, whom I knew, for details, but I received no answer. The answer to all my questions was the same : they knew nothing about what had happened.

It was hard to sleep the night in Horchiv. I thought that I should go mad at the sight of faces of the Ukrainians who spoke of the fate of the Jews so calmly and disclaimed all responsibility, laying it on the Germans. In my heart, I knew that the Germans would have been able to do nothing without the active help of the local population.

I left Horchiv on the following day, accompanied by **Mania** and **Yaakov Berger.** At Boroczycz station we met **Yaakov Wecksler** who had also returned from Russia. He was in charge of recruiting volunteers for the Donbas mines. His task was not an easy one in view of the bad feelings of those sent to work in Russia and he was in constant danger of being killed by the many Banderists in the area. I heard later that he completed his mission without mishap. He is now in Poland, near Warsaw.

The Battle for Warsaw.

I was overjoyed when I heard that the offensive on Warsaw was about to begin. While I had been in hospital the Polish Army had made a number of attempts to establish contact with the Poles who had revolted against the Germans in Warsaw, despite the Russian policy of marking time and refusing all cooperation with Polish Nationalists.

Many Jews had fallen near Warsaw. Some of them had been in the Polish Army and had tried to enter the city in order to look for relations. Others had been in hiding in the city and had tried to cross the lines in order to escape from the Poles and the Germans. More Jews fell in the Warsaw offensive than in any other battle. Fortunately I rejoined my unit in time for the great offensive which continued, with short intervals, until the Red Army reached Berlin.

My unit was placed under the command of the Polish General Staff. My job was to act as liaison between the Polish and Russian Armies and also between the Polish General Staff and

sent on leave to the own of Kolsari where large quantities of oil were discovered during the war.

At this period the Russian newspapers began to hint, between the lines, at the fate of the Jews under German occupation. There was no concrete mention of what had happened, but I gathered that the situation was very serious. Because of this, I, in company with several friends, decided to volunteer for service with the Partisans who were operating in the Western Ukraine. I completed a detailed questionnaire, in which I stated that I knew the vicinity, spoke all the languages of the region and that as an officer with battle experience I would be of use. I was called to headquarters and was given a permit to join the Partisans. I was told that I had to wait a week before I could be integrated into a Partisan unit, but after only two days I was called back to headquarters. They asked me several more questions, including one concerning my national identity. I replied that I was a Jew. I received an evasive reply immediately and was told that I should have to wait. I appealed to a Jewish officer serving at headquarters and he told me privately that it had been decided not to send Jews to the Western Ukraine.

Soon after this I received orders to report to a new unit. I was posted as a signals expert to an army camp in the town of Soma where a Polish army was being trained and organised by the Russians.

A Visit to Horchiv.

The front was moving steadily westwards. Every day we received encouraging news of victories. In Soma I met Poles for the first time who had come from areas under German occupation. They told me of the Jewish tragedy and said that no Jews remained alive in the places they had come from. It was hard to believe these stories. For a number of days I wandered about in a state of shock, oblivious to what was going on around me. I requested to be sent to the front. I was put in charge of a special unit which was to act as a liaison between the Polish and Russian Armies. For my unit I chose Poles who had suffered at the hands of the Germans and former underworld characters. I knew what I intended to do — to be revenged at all costs.

On the 15th of May 1944 I left for the front and after a few days reached Luck, where I met the **Dickstein** family (my wife's family) and **Musia Perlmutter.** They told me all the details of the destruction of our town and the liquidation of the Jewish community.

Battles were now raging in the heart of Wolyn. I was operating in the Chopniov-Rosyszcza sector and later in the vicinity of Kovel. The Germans were putting up quite stiff resistance and more than once we had to withdraw from places that we had captured. Our town, Horchiv, was liberated by a Russian General, by the name of Zakarov, on the 18th of July 1944. I had no desire to return to Horchiv at the time, my only inclination was to stay as close to the front as possible in order to take my revenge on the Germans and their Polish and Ukrainian collaborators. In the villages of Golova, Midniovka and Grosovka (near Kovel) I gave the underworld characters in my unit a free hand to deal with any collaborators and they did their work so thoroughly that I received a severe reprimand from General Headquarters.

Although my actions were justified in view of the clear proof that the Ukrainians and in some instances, the Poles, had ill-treated the Jews, looted their property and handed them over to the Germans, the Soviet authorities took no immediate action against the collaborators,

time he was coming from the front and I was on my way there. I never saw him again.

We could not hold out against the German armour, and so we began a large-scale withdrawal. Our unit covered 40—50 kilometres a day. We had traversed the whole of the Ukraine and were very tired and depressed. Many of the Ukrainian soldiers deserted. The situation was confused. In some instances Jews also deserted thinking that they would be better off on the other side and ignorant of the German treatment of the Jews.

On the 11th December 1941 our unit was completely surrounded by the Germans near the village of Yaroiskoi Khutor. For three days we fought back, standing in trenches up to our knees in water and without food because our supply lines had been cut.

Only the superhuman efforts of the officers of the unit prevented us from surrendering to the Germans and when we counter-attacked we broke through their lines and managed to lift the seige. After the moving out, I contracted pneumonia and was hospitalised in the town of Cherniska. For sixteen days I had a temperature of 40 degrees Centigrade and was in a very bad way. I recovered, thanks to the devotion of a Jewish woman doctor from Moscow. The hospital was not far from Stalingrad where my unit was stationed.

Stalingrad.

I left hospital on the 4th of February, 1942. It was bitterly cold — 45 degrees Centigrade of frost, when I reached Stalingrad. The city hummed with activity. The factories were working full out for the war effort, the cinemas were crowded and the streets were full of traffic. My unit was camped near the city and was being rested and re-equipped. I Stayed here for quite a long time. My state of health did not permit me to return to the front and our unit was forced to remain where it was because of the dictates of the general situation. At this period most of work was in the headquarters of the unit and so I was able to follow the course of events and the preparations for the decisive battle of Stalingrad. The preparations, both physical and psychological, were extremely thorough. Freshly equipped troops were brought from Siberia to relieve those who were battle-weary. Everybody, without distinction of age and ability, became a soldier. The slogan "We shall not move from here" was painted on every house. As the front drew nearer, resistance to the Germans grew stiffer. Most of the army was determined not to retreat.

The battle for Stalingrad was very bitter. The Germans began a series of heavy air-raids and artillery bombardments. They paid a heavy price for every house and every position they captured. The city was gradually destroyed in spite of the stubbornness and heroism of the Russians. Only a small area, on the western bank of the Volga, remained in Russian hands, but the morale of the soldiers was still intact and nearly every man stayed at his post to the very last even though the losses were enormous. The counter-attack began on the 20th of November 1942. We received the news at headquarters that the counter-attack was to begin and fresh, fully-equipped troops were brought up to the front along side roads. The soldiers listened to the order of the day in holy dread and the attack on Stalingrad, which was to decide the result of the war, began.

I took part in the first assault but was wounded and while unconscious I was transported by helicopter to the town of Guryev where I remained in hospital for some time. I was then

frank with me and I gathered that he himself enjoyed my explanations, but nevertheless I had to be careful. I was employed as a teacher until the outbreak of war.

The Russian Retreat.

On the day war broke out, I was in summer camp near Nikolaev. Within two hours, I was sent, with a group of soldiers to the Officers School in Dniepropetrovsk in order to undergo a rapid course before being sent to the front. On my way to my new posting I heard the first reaction of the Russian civilians to the war. Most of the Ukrainian population was happy. The hoped that they would soon be liberated and would have be able to set up an independent state. The anti-Semites among them did not hesitate to voice their opinions aloud and they threatened the Jews that the hour of vegeance was at hand. The authorities took good care to supress any anti-Semitism by heavily punishing anybody guilty of this offence, but the chaotic state of affairs was in the favour of the enemies of the regime and the anti-Semites.

Retreat followed retreat and military defeat followd miltary defeat. Whole brigades deserted to the Germans. German paratroopers were dropped behind the lines and town after town, district after district fell to the invaders.

A stream of refugees, composed mainly of Party members, N.K.V.D. men and civilian government personnel, began to flow eastwards. Unfortunately no Jews from Western Ukraine came with them.

After I graduated from Officers School and had received my rank, I was immediately posted to a combat unit which was leaving for the front. It is very hard to describe the position of a soldier at the front during the retreat. Perpetual battles, a confused situation, the fear of being surrounded by the Germans or betrayed by his own officers were all mingled with the determination of the Russian soldier, who was usually very patriotic and willing to die for his country. The Germans were routed in every case of hand to hand fighting. After the initial confusion, the Russian government somehow succeeded in reorganising the Army and the German advance was halted in several places, one of which was the River Dnieper. However, German planning, combined with an army equipped with the most modern weapons and provided with cover in the air, confounded all the Russian generals in the first period of the war.

I remember one night, after a bitter battle on the Dnieper when the Russians had themselves blown up the dam, we received orders to retreat. While leading my company from the village of Silnikov to Novomoskovsk, I saw a familiar figure in the distance. When I got nearer I found myself face to face with **Mordechai Greiver, Aharon's** brother, who was marching to the front with his unit. It was a moving encounter. He told me about his brother who was also in Russia but did not know where, and about his departure from Horchiv at the begining of the war. We parted after a few minutes conversation and expressed the hope that we should meet again. That night the Germans bombed the surrounding area. Several railway wagons, loaded with bombs, which stood in the station, received a direct hit and began to explode. It was very dangerous to remain in the vicinity and we decided to get out as soon as possible. However we stumbled onto a minefield and only twelve men of the company remained alive. I met **Greiver** again several days later near Voroshilovgrad, in the Donbas. This

only Jew in a large group of Ukrainians. The son of the bank manager, **Balamut,** a "goy", was the only one with whom I had been at school.

Other Jewish boys left Horchiv at the same time to serve in the Red Army, and amongst them were **Wolf Shemesh,** and **Berl Rosentzweig,** who were sent to distant places in Russia and were never heard of again.

After a week's journey we arrived at our destination, the town of Nikolaev on the Black Sea near Odessa. The wonderful climate and reception accorded to us did much to improve our mood. During the journey we had been depressed because nobody had known where we were being sent. We now discovered that we had been allotted to an amphibious tank unit.

I was pleasantly surprised by conditions in our camp, which compared very favourably with the Polish Army barracks in Lvov where I had spent a month prior to sitting for my final examinations at school — one could not take the examinations without having attained the rank of corporal.

The Russian officers treated the men in a friendly and understanding way. Discipline was self-imposed and there were no cases of activities devised merely to aggravate the other ranks. After daily training there was no distinction made between officers and men, and they would go together in search of entertainment. This system made a favourable impression on all our group and its results were evident in our serious attitude to our work and in our attempts to carry out orders to the best of our ability.

The soldiers were naturally exposed to the full force of the Soviet propaganda machine. The aims of the many Politruks, who worked side by side with the professional Army officers, were to teach the soldiers about Communism, to cirticise the world of yesterday and to describe the world of tomorrow in glowing terms. I kept in touch with home. They wrote to me nearly every day and I replied, sending them press clippings which told of my success in the army, In this way I wanted to assure my mother and my brother that I was well and that they had no need to worry about me. My letters were read by the censor. I wrote in Yiddish, sprinkled with Hebrew expressions, and on several occasions the censor asked me to explain expressions or whole sentences to him. After serving with my unit for several months I was posted, in view of my education, to a signals unit in the same camp. This was a new unit, set up to instruct officers in the reserve. I stayed here until the outbreak of war between Russia and Germany.

In the months just before the war I was sent to the Headquarters in the camp and was asked to teach the senior officers German, particularly military terminology. I now had more free time and I utilised it by registering at the Nikolaev College in order to further my studies.

My work as a German teacher often put me in a delicate position. Explanations of words or terms provoked historical discussions and most of the officers were more interested in hearing my explanations of history than in learning the meaning of the words. They often asked me provocative questions. I knew that I was not at liberty to answer them because I had to be careful of the party members who were always present and who paid particular attention to my replies. I was called before the Divisional Commander on one occasion and he gave me a friendly warning that I was not to be involved in historical explanations. He advised me to confine myself to the literal meaning of words and not to answer questions about other matters. The General, who had fought in the Spanish Civil War, was quite

rumour, which many at first refused to believe, proved to be based on fact. Within a matter of days Russian patrols entered our town. Most of the inhabitants came outside to greet them. This was for several reasons : firstly, everybody was happy that the Russians, not the Germans, had come : secondly, the lack of any proper force to keep public order was liable to tempt the local peasants to enter the town and loot the Jewish houses. A Defense Force, under the command of **Muli Bregmann,** had been formed in order to prevent pogroms and other acts of violence.

Two days before the Russians entered the town a meeting of students was held under the chairmanship of **Kozachok,** a White-Russian bookseller who suddenly decided to change his political opinions in order to appear as a Communist sympathiser. He called a meeting of the intelligentsia and proceeded to preach cooperation with the new regime, in what he imagined was a Communist spirit. In fact Kozachok knew less about Communism than any of us and his calling the meeting did not stand him ingood stead as later he was among the first to be deported to Siberia. The new regime immediately began to make changes. Overnight people who had been well-to-do were thrown out of work. Economic life suffered and there was a general reorganisation of all sections of public activity. One change for the better was that the schools were thrown open to all sections of the community and people were encouraged to study. Work was now obtainable in the various government departments.

Although we of the younger generation were Zionists, we did not suffer under the new regime, and this fact is to the credit of the Jewish Communists in our town, who did not take revenge or inform on the rich, the merchants or the Zionists as Jewish Communists in other places had done. After some time nearly all my friends, even those whose families had been rich, received jobs. Most of us worked as teachers. The "Tarbut" Hebrew School became a government institution with Yiddish as the language of instruction. **Simcha Perlmutter** was the director and among the teachers were : **Naomi Hevel,** my relative, **Yisrael Goldfarb, Herschel Bierfeld** and others. I taught in the High School with **Niomka Fisch, Raizel Blechmann** and others. I also began to study at Lvov Uuniversity at this period. One had to get used to new times, new people, new habits and new demands. We, as Jews, knew how to adapt ourselves to new conditions and it was not long before we settled dwn to our work.

Only a few of us managed to get out of Russia, but among those who managed to reach Israel after many trials and tribulations were : **Yaakov** and **Gedalyahu Sprach, Leib Rantz, Ben-Tsion Tehori, Chaim Litvin, Marder, Galeider** and **Yosef Newmann.** Those who remained behind adapted themselves to the new way of life.

Conscripted by the Red Army.

When I left Horchiv on the 30th of October 1940, as a Red Army conscript, most people seemed to have accepted the situation in the hope that conditions would improve with the passage of time. It was hard for me to say goodbye to my mother. My calling-up papers arrived unexpectedly and I had two days in which to set my affairs in order before reporting to the Army. My younger brother was not at home, he had gone to Lvov. My mother forsaw misfortune, her last words to me were : "Who knows if I shall ever see you again, my son". With tears in her eyes she took leave of me on the outskirts of the town. I made my way to Boroczyc station where I caught the train to Russia. I was the

EPHRAIM SCHWARZMANN / **WITH THE RED ARMY**

FROM STALINGRAD TO RERLIN

The Last Years of Polish Rule.

It was hard to be a Jewish pupil in a Polish Government High School in the last years of Poland's independence (1936—39). Anti-Semitism reached a new peak — any self-respecting Pole felt it his duty to prove his superiority and to behave badly towards the Jews. A strong German influence made itself felt in the streets of Poland. Jew-baiting increased by leaps and bounds. Every day the Press carried stories of acts of provocation against the Jews. No Jew would allow himself to be seen in the main streets of the larger cities for fear of attack. The Jews felt reasonably safe only in the smaller towns where they formed a much higher percentage of the population. Nevertheless, a healthy Jewish life flourished in towns both great and small despite physical and economic oppression. A vigorous campaign was conducted against Jews who tried to assimilate or attempted to save their skins by converting to Christianity. The Zionist movement was very active and covered all shades of political opinion. The Young Jews knew that they had no future in Poland. Even those who finished High Schools were frustrated by the "numerus clausus" *) policies of the universities and the impossibility of obtaining employment in the government or elsewhere. I found myself in this position. After graduating from High School I had no professional qualifications and no means of continuing my studies. My Gentile friends tried to persuade me to register for the University. At school I had always been on good terms with the non-Jews, mainly because of the help I had given them in examinations and also because I was a sportsman (I had played for the High School team). I looked like a "goy" and they promised to protect me at the University. I rejected their offer, because I knew that they planned to devote their first year to anti-Semitic activities and I could not bear to think of them as my friends.

I began to manage the household's affairs (my father had died a year before I graduated from High School), and to think about making a living. More than anything I longed for some sort of change because I knew that I should not be able to endure the present situation for much longer. Most of the other young men of Horchiv felt the same way and expressed their hopes for a change in endless discussions and conversations.

The First Year of Soviet Rule.

When war with Germany broke out, the Polish government did not even have time to put general conscription into effect. In the first days of the war, our town was inundated by a never-ending stream of refugees and soldiers. Every day the radio broadcast reports and rumours, all pointing to a Polish collapse. The German advance was reflected in the large numbers of Jewish refugees. The greatest sensation was the rumour that the Russians had entered the war and had crossed the Polish frontier. This

*) A regulation which permitted only a certain percentage of Jews to be accepted as students in institutions of higher learning.

woman farmer gave me some rags to cover my bare feet. Another woman gave me some pictures she had found in the Ghetto. These were the photographs of my friend **Ben-Zion Lakritz.** He fled to the forest and was killed there. I shall never forget his words when I asked him if all the Jews would be killed. He answered me that we would be killed but not all the Jews. Those surviving would mention us for some time and then forget about us. That night, I slept on the ground with all the Russian soldiers. The next day I was taken to the staff. The officers who saw me could not understand me because I could not open my mouth when I talked, for that deafened me, since I had not talked loudly for years. They suspected me of being a spy. When I told them that I was from Marcovitch Village, they could not find the village on the map. I showed them where it was on the map. They were very surprised that someone like me knew how to read a map. They took me from one place to another until I asked if there were any Jews among them. They answered that all the officers were Jews. I met one from Odessa who understood Yiddish. I met other Jews in the Russian Army. They helped me till I recovered. Then they transferred me to the City Luck in a Russian lorry. When I was left alone at the entrance of the city I was scared. I left all alone in the big world. For the first time in all these years I began to cry. I had a food parcel which the soldiers had given me. I went on and cried all the way until I got to the bridge in the suburb crossing near Luck. Near the bridge were guards who asked for papers, and I had none. Suddenly, I saw a girl dressed in rags like me. She was going with a boy. We came nearer to each other and I heard her talking in Yiddish. We embraced each other and I started to cry. She told me to stop crying and go with them. There were other Jews in the place. That was **Fanya Lerner** who survived with her mother **Leika** and her step-father **Mottel.** Now they live in New-York. She brought me to an empty house, where there was straw on which to sleep. When I opened the door, a girl I knew fell on my neck and told me that **Mousia Pearlmuter** from Horchiv was alive too. She herself was a daughter of a Jewish family from Sadov Village. Her mother with her six children who were hiding in the forest also survived. We were all hungry. I opened the food parcel and told them to eat.

In April 1945, I met **Israel Gyraph.** He was imprisoned in Russia and survived. We married and went to Poland and then to Germany and I began to look for my relatives. I knew that I had **Rachel Eisen** in Canada who worked in a public library. I published in all the newspapers and she soon answered. I shall never forget the day when I got a letter from her. She wrote: "Dear **Sara,** I am sending a letter to the wide world, just as **Noah** sent the dove" Afterwards, with her help, I got in touch with my relatives in the U. S. A. My uncle Tesler and his sons sent us visas and brought us to America.

my sister, at the beginning. I entered the grain-store and hid among the full sacks of wheat. There were white mice as well. I lived among them for three weeks and ate the grain. Once I saw them bringing a threshing machine. I knew that I was in danger of being discovered. My friend's husband belonged to a family who supported the Nazis but my friend was sincere to me. In the morning her husband entered the storehouse. I appeared before them. He was so taken by surprise that he fainted. Half an hour later his wife came with a cup of milk and a piece of bread. She kissed me and was very glad to see me alive. When it grew dark she told me to go to the stable because the next day they would bring the machine to thresh the grain. Her father was the chief of the village and no one suspected him.

In the autumn of 1943, the situation of the German army grew worse. My friend hoped that I would get through the hard times and survive. But what would happen then ? She thought that I must then marry a Christian, because no Jewish man remained alive. Even in America they had killed all the Jews in 1941.

In the surrounding areas, Russian Partisans were being seen. Their numbers grew because of all the Russian prisoners who had escaped from their camps. The Germans made them work hard and they died of hunger. They fled to the forest, organized themselves and attacked the Germans, blowing up bridges, etc. When bad news came my friend told me to go away and at night she would bring me food. I waited for food but she did not come. Later on she told me that her conscience would not let her send me away, so they decided to dig a pit and put the horses over it. Things were becoming difficult and they would keep me there till the trouble passed. There I stayed for some days. Afterwards I returned to the stable. I knitted and sewed all the time, and I made holes in the board of the wall in order to get some light. At Christmas 1943, they celebrated the feast at midnight. They covered the windows and lighted candles. They took me inside the house. When I came in I fainted, for I was no longer accustomed to the light. They made me lie on the snow and rubbed my temples until I recovered.

That village was near the town. Shots were heard, nearer and nearer. In January 1944, the city was captured by the Partisans, but the Germans sent more troops and recaptured the town. One day four Russian soldiers were seen with a wounded horse. They ordered the landlord to dress the horse's wounds and keep guard over him till they returned. In the meantime, one of them saw the holes that I had made in the board. He said that from that place it was good to observe the Germans in their pits. Soon afterwards he came to my place and was about to shoot me. I was lucky that I knew the Russian language. I quietened him and told him all about myself. I could not convince him that I was a Jew hiding from the Germans. When I finished my story, day was breaking. They could not go in the daylight. They changed into civilian clothes. I begged them to take me with them. They explained to me that they themselves were in danger. But I insisted and when it was dark, I went with them till we got to the village of Scobelky, a suburb of Horchiv. In the middle of the town were Germans. Six Russian soldiers guarded the front line in the village. I had some clothes and other things, but when the Germans surrounded the house where we were, I left everything and only just escaped. We ran for 15 Kms. along the river bank. Shots wounded two of the Russians. I could not run and we barely got to the village where the Russian lines were. A

bullets set them on fire. The smoke helped me to escape unseen. I entered the cellar of a burnt hospital. I sat there for some minutes and came out again to see if they were nearby. I sat among high grass. Five minutes later, they entered the cellar because someone told them that I was there. I sat among the grass not far from them. But I was lucky that they feared other bands. These were with the Germans. Their leader was the man who caught my parents. He was now afraid that I might survive and take revenge. They searched for an hour and then went away

One day the farmer came and brought me news about my brother and sister. They had entered a Polish village and had hidden in empty houses. There were gardens with fruit and they lived off them. Once Poles came with the policemen to gather grains and vegetables. The policemen found my brother. He began to run. They shot him dead and he was left a prey for the dogs. They took my sister alive to the town. They fed her, tortured her and at last she was happy to die.

When we were all alive and found our parents who were hiding in a farm, we all went to look for food. One evening we went to my friend who belonged to a certain religious sect. To this friend I had given my dearest possessions when we were sent to the Ghetto. We went to her and asked for a piece of bread. She told us to come the next day, because she was going to bake bread. On the next night we knocked on her window. The door was opened. We knew that when they wanted to give something, it was offered through the window and if the door opened we must quickly run away. So we began to run. A man caught me by the coat, I left the coat in his hands and ran away in the darkness. I lost my sister. I returned to where my parents were hiding. When day broke my sister appeared. She was covered with blood and her face was swollen and uneven. That friend of mine had called two men : an acquaintance of ours and a prisoner. She promised to give them two of my husband's suits that I left at her house, if they caught us and buried us in a pit she had dug in the field. She was afraid that if I survived I could ask her to return my property to me.

In those days we went to an acquaintance, a woman at a farm. She gave us food and drink and advised us to give ourselves up to the Germans. She had seen how they killed people. It was easy to die. One had only to take off his clothes and lie down and the German knew how to shoot straight into the head. A little blood comes out of the nose and ears and it is all over. If one was not yet dead, he would suffocate by having corpses heaped on. Then they scattered lime on the corpses. For killing children no bullets were used. They made them lie down under their mothers. Death was much easier than the life I was leading. How bad I looked and how long I still had to suffer. There was no chance of any Jew remaining alive. These were the words with which my Christian friend comforted me. I still tremble when I remember them.

Later on, the girl from Brestetshko was caught — and the farmers, in whose farm we were hiding, were imprisoned. The girl was shot and the farmers were fried. I sat the whole day amid the wet grass till it was dark. I then decided to go back to the shed. I met strange people feeding the animals. One of them shut me in the stable and went to call the Banderists. I took a bottle of water, half a loaf and some clothes. Then I broke a board in the wall of the stable and ran away. Afterwards I was told that they searched for me for a long time.

I went back to Marcovitch Village to a Christian friend with whom I had stayed, with

the Jews and they stole their property from the Ghetto. Now they were hiding from Banderists who were killing them and burning their houses day and night.

Our situation became worse when the Poles left the village in the middle of summer. It was very difficult to hide in a threshing floor because there was no straw. We lay far from each other amid the corn motionless under the burning sun till night came. My brother decided that we should go to a friend of ours in a faraway village Mirkovo. He had been there once and they had treated him well. It was very far and we got there at midnight. I hide at the back of the threshing floor and waited, and the rest went to the window to show themselves. I waited for a long time and at last decided to hide in the threshing floor because very soon it would be daybreak. That reminded me of a dream I once dreamt when I was hiding in a threshing floor with my sister, brother and the girl frim Brestetshko. I dreamt that I went to Horchiv, and before entering the town, I saw a funeral followed by many people. A long-bearded Jew, unknown to me, stopped me and said to me : "When you see a funeral you have to follow" He ordered me to carry the coffin alone and then I looked at the dead man. I found that it was **Entsy,** with the swollen legs whom I helped in the Ghetto. I cried : "Entsy". Then the old man told me that I could go back to the town. My brother heard me crying in my sleep. He woke me, and when I told him about the dream he explained that it was a sign that I alone should survive.

When I entered the threshing floor I felt that I was walking on corpses. I left and went to the pig shed. I opened a hole in the roof and lay in the attic. In the morning, when the man entered the shed, I appeared and asked him where my relatives were. He told me that his house had been captured by the Banderists and when my brother knocked at the window they ran to catch him and fired after him. But my brother, sister and the girl escaped without harm. These farmers were very good natured. I stayed with them. They gave me food and let me stay in the shed. Luckily the corpses I walked on were those of dead Banderists. Three days later this farmer came to me and told me that he had found a girl in the field. She was bleeding all over and he brought her home. He had helped her and she was in the threshing floor. When it got dark he would bring her to me. That was the girl from Brestetshko. She could not run like my brother and sister. She was left behind and was desperate so she decided to cut the veins in her hands in order to die. But she survived and the farmer brought her to me and we hid in the attic. The farmer brought us food and drink and he used to say that he was giving food to his dog. In those days many farmers who liked the Germans and were glad that the Jews were being exterminated, were killed. I prayed for the end. The Ukrainians attacked the Poles and killed them. They slaughtered pregnant Polish women, opened their bellies and took out the children. The farmer we stayed with had seen this happen and told us about it.

One September morning, the girl who was with me woke me. She heard a great deal of horses, and shots. I looked outside and saw that the house was surrounded by policemen. We jumped from the attic and began to run. I had decided always to run as quickly as I could so that they would not catch me alive. We hold each other's hand, but she could not run with me. I jumped into a stream and crossed to the other bank — bullets followed me. In the field there were heaps of grain, amid which I ran, and the

children had entered a refuge in an unfinished building. There were other people there. After some days of hunger the child cried bitterly. The other children held my child's head under water till she choked. My parents could not stay there any longer and decided to leave the place and give themselves up. But they succeeded in leaving the town at night and reached Markovitch Village, where they had once lived and where they had many friends.

We remained with our parents for two months. I shall never forget how my mother once saw a pig drinking from the well. She said : "I wish my soul could get into the pig so that I could quench my thirst" It was harder to stand thirst than hunger. We went roaming from one place to another. Once we went to a neighbouring farmer to ask for bread. He agreed to keep my parents in the shelter in the treshing floor but could not keep the four of us. We were glad to have a place for our parents and we brought them to his farm. After some weeks we entered a cellar which belonged to a Polish aquaintance of ours. The cellar was not far from his house. There we stayed and ate potatoes and onions that were stored in the cellar. One day he came to take potatoes for his family and found us. He was a fair man. He brought us some straw to sleep on and some food. His family did not know about us. So we remained in that cellar for some weeks Once he saw German soldiers coming into the village. He was scared and told us to leave the cellar. We begged him to keep us but he said that the Nazis would smell us, that the Jews have a certain smell like salty fish. He allowed us to stay till it became dark. That night, before we left, we heard someone entering the cellar and taking potatoes and onions. This was my brother **Hayim,** his wife has already died in the Ghetto. His son was dead too. He escaped to the forest. There he met a girl, fourteen years old from Brestetshko City, whom he brought with him to the village. He left her in a hiding palce and went to fetch food. No words can describe our joy. We remained together for some time and now and then we went to see our parents who were living well in their hiding place.

One day in February 1943, we heard that our parents had gone somewhere at daybreak. A Christian saw them and informed the Germans. This man was once our best friend but now he was serving the Nazis. He mounted his horse and followed my parents in the snow. It was very easy to follow their bare foot prints. He found them naked and bare and led them to the Germans in the town, where they were killed. This news broke us all. Today they had been killed. Tomorrow, our turn would come.

In 1943, the Ukrainians were split into different parties : Banderists, Vlasovists. They were both against Jews, against each other and against the Poles. That is why our parents lost their hiding place. The Poles were forbidden to keep them and so they had to leave their hiding place and were led to death.

During the summer of 1943 we lived together, the four of us, my sister, my brother, the girl from Brestetshko and myself, in a Polish village. At night we used to hide together with the Polish people whom the Banderists were fighting. At night the Banderists attacked the Germans, took away their weapons and killed them. During the day they entered the Polish villages, assembled the old men and women together with their grandsons and burned them all together, if the young parents were not at home. Now we lost hope that we might survive. But we were nevertheless pleased to see that, because the Poles decided to hurt

came up from the cellar and told me to stop screaming because if I continued, the police would surely find me and kill me. I took off all my clothes and naked I hid in the chimney between its outer and inner parts. The place was too narrow even for a cat. A few minutes later, the police came and searched everywhere in the house. They even poked their bayonets in to the chimney. I lay down in complete silence with the sharp, broken bricks against my back. The police took away the woman who had hidden in the house.

I lay there for some hours. Then I got up, threw off the pebbles and laying down in the open attic. I fell asleep and dreamt that my dead husband Moshe was telling me to run away before morning came and the police caught me. When I opened my eyes I found the police had opened the attic. I entered the workshop, put on a dress and went out to the street. I heard shots and saw that the Ghetto was completely lit up. When I reached the town, day was breaking. The Christians had received an order not to leave their houses for three successive days. So if anyone was found in the street, it was clear that he was a Jew. I left the town and went by the bank of the river. Ukrainian policemen on bicycles were helping the Germans to kill the Jews. They could not get to me with their bicycles in the unpaved roads leading on the river. I stopped as though I was washing something in the river till they were far away. I then went to a good Ukrainian friend of mine. She let me in but she could not bear the filthy smell that hung around me and the sight of my hair which was full of dirt. She brought me water to wash, then gave me something to eat. When it was dark she told me to go and wash myself in the river. I stayed in her house, in the stable, for some days. Things became worse and worse. Even the good farmers did not believe that I had any chance of survival. The Christians were warned that they would be killed if they give bread to Jews. My friend was afraid and told me to leave her house. I went to another Christian friend in Markovitch Village. She let me in, fed me but I could not remain in her house — I had a Christian friend who believed in certain principles—she belonged to a sect called "Shtundists". To this friend I had given all my dearest possessions before I went to the Ghetto and I told her that if I remained alive I should like to take back some of them — the rest would be hers. Now I turned to her. I went to the shelter in the threshing floor and when she came I appeared before her. On the second night I heard somebody opening the door and I was very frightened. It was my sister **Esther.** I once told her that if I could ecsape I should go to this friend and she could find me there. I was overcome with joy and began to shout. But very soon I recovered myself. Then we both started to go from one threshing floor to another. During the night we used to go and look for food. The farmers did not even know that we were hiding in their farms. Once we went to ask for food from a farmer we knew. When we knocked at the window and he saw us, he was really frightened and told us that for two weeks our parents had been hiding under the straw in his farm. You can imagine how dramatic our meeting with our parents was. This farmer did not allow us to stay in the straw but we stayed there without his knowledge and divided the food he gave to our parents between us.

I kept asking my parents what had happened to my child, till my father, with tears in his eyes, told me the story. My parents and the

If I had been arrested by the police, I should have been shot.

I were a green ribbon on my arm and on both sides of clothes were yellow patches. The "useless" Jews wore only the yellow patches on their clothes and were led to work under police guard. In winter, when there was no work for these Jews, they were taken to the river outside the town and made to stand in the water all the day till evening. The commander always asked the Jewish Council how many Jews had died, and always recorded the number and shouted that this was not enough. So each time they found new tricks to make them suffer. I shall never forget the following picture. One Friday, when I left the Ghetto to go to work, I came upon two boys between five and seven years of age. They had been shot and were covered in blood. They were holding thread and potatoes. I was afraid to go near them. They had been shot because they had left the Ghetto — wanting to exchange thread for potatoes.

One evening, I heard a woman screaming terribly. She was a mother of four children and her husband had already been killed. She had exchanged something with a Christian woman across the iron fence. The police learned this and had given orders to bring the woman at once, otherwise the first ten Jews would be shot. The Jewish council found her and led her to the Gestapo and that was why she was crying on the way.

Day after day things became worse. In the workshop where I worked I was in touch with people from outside the Ghetto; so I heard what they were preparing for us. I heard that in the adjacent towns like Lokatch, Svynoch etc., they had dug pits to bury a large number of people. I had a friend **Ben-Zion Lakritz,** who had hidden from the Gestapo. I talked to him and learned what was going to befall us. Others did not want to believe and kept hoping against hope. One evening **Ben-Zion** came to me. We had invited some young people and talked together, how was it possible to be led to die like sheep without any resistance ? At least let us hit the first Nazi who opens the door to take us to be killed, hit him with an axe or a knife. We decided to gather petroleum and burn the Ghetto and thus some people would be able to run away. People in the adjacent rooms, who were listening to our programme, burst into our room with axes and knives and threatened to cut us into pieces if we dare act like that. They said that because of people like us the Nazis were killing Jews in other Ghettoes, and they passed the news on to my parents. Many people had dug refuges for themselves and if we were to burn the Ghetto they would be burned. But these people did not know that they had prepared graves for themselves.

In September I was in the workshop when the police burst into the shop and took all of the workers. I climbed up to the attic with another woman. She remained there and I crossed to the other side of the house where Christians lived. I entered the store where the W. C. was (it was an open pit). When a policeman opened the door I got so confused that I fell into the pit. The Christian land-lord did not like the idea of having a dead Jew in the W. C. So he pulled me out. I caught such a bad cold that when I sneezed, I sneezed all over them. I started to run. The policeman was loath to touch me and he had no permission to fire inside the city. With unbelievable strength I burst open the doors of the workshop and then shut it from inside. Then I started screaming. "They are killing people, a lot of blood is being spilled". A woman

was only seventeen years of age when the trouble began. I finished the government school in Horchiv, which was the highest school then. My two elder brothers married and settled in Horchiv. In 1936 I went away for training and met **Moshe Vidra** from the city of Kovel. Vidra was the director of the Kibbutz and we decided to go to Eretz Israel on one visa-certificate. In 1938 we both went to Warsaw to make all the preparations required for the journey to Palestine. At that time, many young Jews who had fled from Germany arrived there. It was decided that all the visas should be given to them and we were told that we still had our homes to return to.

In January 1938 we married and settled in Horchiv at No. 8 Pilsudsky Street. In November 1939 a daughter was born to us and we called her **Fella.**

In September 1939, when the war broke out, the Russians arrived in our town. My two brothers and my husband were called to join the army and were posted to a regiment that was stationed only 30 kilometres from our town, on the border between Russia and Germany.

In 1941, when the war between Germany and Russia broke out, my two brothers and my husband were taken prisoner. Jewish prisoners were distinguished from the others. They had to put on a white ribbon with a Magen David. The Germans took away and burned everything from the synagogues. The Jews had to do forced labour. When the town was captured, they assembled all the men on the first day. The Chirstians were sent home, but the Jews were forced to dig pits in the "Rabina" forest which was near the town. Jewish prisoners had to run by foot as fast as the horses which the Germans rode, or the automobiles they travelled in. One of the prisoners fell and was shot. Later, my husband was shot next, when he started to run away, as they made them run through the forest. He was shot dead. The Ukrainian Police took Jews from the adjacent village to bury them. They took away his ribbon and purse and brought them to the Rabbi in Horchiv, who then passed then on to my parents. For six weeks this was kept a secret from me, but later, a Christian friend told me that the Rabbi knew about my husband. When I came to the Rabbi, he told me about my husband's death without knowing that I was his wife. I had no time to mourn him because every day there were so many new troubles, that I even thought my husband lucky to be free of them. In 1941, the Ghetto was set up, and certain Jews were selected to distribute food among their brothers. We were given food — too little to live on, but too much to die from. Jews fasted and prayed but everyday new troubles befell us. Jews worked building workshops. Skilled workers were called "useful" Jews and were given an extra piece of bread. The Germans said that they would not kill them. I worked in a sewing workshop and my position was not too bad. I had to deal with Christians who brought work, and inside the clothes they sometimes hid a piece of bread, an egg etc. I often used to take my daughter with me to the shop, and sometimes I left her with my mother in the Ghetto. I lived in a house with many families who were, most of them, swollen with hunger. I can still remember one particular case : A neighbour asked me if I could spare some food for a girl **"Entsy"** who had a bad heart. She had been on her way to Israel when the war broke out and had been stranded. Now she was sick, her legs were swollen, and she had no food at all. I used to visit her frequently and give her some of the food I had stolen and hidden on my person.

inside where we found a broken packing case and bucket. We sat down on them. It was freezing cold and deadly quiet outside. It seemed that even the Banderists did not dare to venture out.

The Russians Arrive.

Frozen stiff and dog-tired, we fell asleep. I was waken up by a horse snorting and a voice asking "Where have your Germans disappeared to?" in Russian. We jumped up — our great moment had arrived at last. Our "guardians" came to tell us the good news. They brought us breakfast and behaved towards us in a friendly manner.

Instead of going back to the attic, we spent our time in the house below, making preparations for the road. I knew that we had to hurry as the front could change its direction and the Germans might be back. However, because we were so near the front, we needed travel permits from the Army. I applied to the Russian Town Major's office. The Town Major was friendly. He scolded me for not having confidence in the Red Army which did not abandon territory it had occupied. He advised me to go home, where we could be perfectly safe, we were citizens like anybody else and had nothing to fear.

We Come out of Hiding.

I went back to the children, but we stayed in Wybieracki's house for the night. The next day our Ukrainian "friend" said that if we did not leave the house he would hand us over to the Germans if they returned. He did not want to take any risks on our account.

It was really time to leave the house. I packed some food and a little clothing and we set out.

The District Headquarters of the Red Army was situated in Skovalka, a suburb of the town and we made our way there. That night we slept in a Ukrainian cottage where several Russian officers were quartered. The Russians retreated the next day and we went with them. The Germans came back and stayed for another three months. It seemed that providence had intervened and saved us from this last danger. However, our luck was not to last — six months after our liberation, in Rovna, I lost my younger son **Shmulik,** — he was fourteen years old.

Israel, 1952.

SONYA TESLER-GYRAPH

MEMORIES FROM THE NAZI PERIOD

For a long time I fought within myself the idea of writing at least part of what I experienced during the years of the Nazi terror. But it is too hard to do that. Doctors advised me to forget the past. But how can I do so ? How am I to forget what I think about all day long, and dream of during the night ? I believe that newcomers must know what we experienced under the rule of the Nazis. Therefore, I shall try my best (with the help of sedatives) to put into these lines a little of what I experienced because it is impossible to tell the whole story.

My name is **Sonya Gyraph** (née **Sara Tesler**). I was born in Markovitch village, two and half kilometres from the town of Horchiv. My father was called **Jacob** and my mother **Judith.** I had three brothers : **Hayim, Joseph** and **Benjamin,** and one sister, **Esther.** She was the youngest and

pretext. These same neighbours had taken all our property and were therefore not interested in keeping us alive. On the other hand we could not stay where we were. Who knew, maybe our "guardians" would betray us if we did not do as they suggested.

After talking things over and after discussing the brother-in-law's character we decided to get away as soon as possible. We decided that I should first go out alone. If our former neighbours were willing to help us, I should come back for the children.

I put on **Mr. Wybieracki's** coat ; I did not have one of my own because we had gone into hiding in the summer. I put a green knitted scarf over my head and pulled it down over my eyes to avoid recognition. The children came down and opened the door for me and I went out. They went back up to the attic and followed my progress through the crack in the boards. Once out in the daylight, I realised what a peculiar sight I was, dressed in a long man's coat and my summer shoes, which were still new as I had not worn them. I looked around. Everything seemed strange because so much had been destroyed by fire. A seemingly endless barbed-wire fence stretched into the distance. I could not find the way to where I wanted to go and so I returned to the house. The children ran to open the door for me. Wybieracki's brother in-laws family also saw me and the woman came to asked me why I had returned. I told her the reason and added that I did not understand why our presence caused them so much anxiety. The Wybierackis had left only a few days ago and we were in their house. In addition to this, nobody was going to search for us at the present time. Liberation was only just around the corner. If they did not want to help us we would help ourselves. We had food in the house. The main thing was that they should not inform on us. The woman promised that they would not give us away.

A Night In the Pigsty.

For several days nobody came up to the attic. Down below in the house was the food which Wybieracki had left for us, and although our "guardians" had taken some of it, we still had enough for the time being. At night I would go down. The windows were covered with thick black paper through which no light penetrated outside. I lit the stove and quickly made pancakes which would last us for two days, made a pot of coffee and went back to the hiding-place.

We had been left on our own for two weeks. In the early evening the woman came and told us that the Germans had left the town and she had reliable information that the Banderists were going to burn down all the Polish houses that night. We had to leave our hiding-place immediately. It was dark in the streets, all the houses and their doors locked and even the Ukrainians were frightened. We left the attic. Our "friend" was down in the courtyard finishing his work. I asked him if he would allow us to spend the night in the pit used for storing potatoes in the courtyard. He refused. I then remembered that a Ukrainian, who had worked for my parents, lived not far away and decided to go to him. It was pitch-dark outside and the path was slippery. We had great difficulty in reaching the house. There seemed to be no one at home. I knocked on the door but there was no answer. We went round to the other side and knocked on the window, again there was no answer. The house was empty. We discovered that the door of the pigsty was ajar and went

the Banderists might return and so she decided to take her son away with her. Her husband was to stay on for the time being.

Mrs. Wybiercka's fears were justified. Once more the Banderists proved their daring.

Early on Saturday evening, a Pole came to Wybieracki's house. He brought a letter from Mrs. Wybieracka and stayed the night. I woke up at two o'clock in the morning and heared footsteps of people speaking Ukrainian. Afterwards there was a cry for help and pistol shots. I could hear people trying to tear down the barbed-wire fence but they were apparently not finding this too easy and they seemed to have abandoned the task because there was no more noise. In the morning we learned that the Banderists had broken into the Polish houses and had murdered anybody they found in them. The cry for help had come from the gardener's house, next-door. The old woman had been killed and the younger woman had been seriously injured. The young gardener, who had been on guard duty at the power station, was unharmed. The murderers had tried to break into our house, but had been stopped by the barbed-wire fence. They had not had much time at their disposal and had given it up as a bad job. Thus Wybieracki and his Polish guest were saved from certain death.

Wybieracki came to tell us that all the Polish inhabitants were leaving town. He promised to leave us food for a few weeks which should last us till the Russians arrived. I thanked him, but told him that we could not remain in the house alone ; we should be discovered after a day or two. I asked him to tell his brother-in-law about us and to ask him to help us for the short time we nad to wait till our sufferings would be at an end. Wybieracki saw that we had no other alternative. Although he did not really trust his brother-in-law, he called him and his wife and made them swear on the icons that they would not disclose what he was going to tell them to anyone. After revealing our secret he said that he was sure that he had been sàved from the Banderists because of us. Heaven had rewarded him for the compassion he had shown in saving us. Liberation was not far off. He asked them to carry on where he had left off. They agreed. We took our leave of Mr. Wybieracki. He expressed the hope that we should all meet after the liberation.

An Attempt to Come Out of Hiding.

Several days passed. The Germans were still in the town, although the Russians had taken several neighbouring villages. We did not know whether these Russians belonged to the Red Army or to the Partisans who had recently become increasingly active in the forests.

Our new guardians were disappointed. They thought that they would have to care for us for a few days and now a week had passed and there was still no sign of the Russians. The woman came up once and told us that her husband did not want to take any more risks by helping us for God knows how long. In his opinion we could already go home as there were very few Germans about in the town and our former Ukrainian neighbours, who were still living in our house, would put us up for a few days until we were liberated. (Our "guardians" well knew what such a step would have meant for us).

We were in a very difficult position. To have gone home and asked our neighbours for help would have amounted to handing ourselves over to the Germans. I did not trust the Ukrainians, we knew from bitter experience, that they would betray Jews to the Germans at the slightest

long Mrs. Wybieracka made enquiries amongst the Polish families. It seemed that the Polish men were to stay on. The family of the gardener who lived next door were to stay on, and would wait and see what happened. Our rescuers were sorry to leave us now that liberation was so near. They decided that the husband should stay for a few days and that the rest of the family should go. We were all sad. Mrs. Wibieracka had got used to looking after us and knew exactly what our needs were, how could her husband manage, especially in view of the fact that he was subject to fits of moodiness. However there was no alternative. Mrs Wybieracka took her leave of us, expressing the hope that we should all meet again. She was sure that we should be liberated after experiencing so much danger and discomfort.

Mr. Wybieracki now began his duties as a housewife. He was very active. Early in the morning, while it was still dark outiside, we heard him lighting the cooking stove. He fed and milked the goats, ate his breakfast and, before leaving the house, he knocked at the door of the attic as a signal that he had prepared food for us. The house was quiet until he returned in the evening, when he finished the housework, cared for the goats and cooked coffee or soup for himself and for us. Sometimes we heard him talking to his brother-in-law or to another neighbour who came to the house. This state of affairs lasted for two weeks and the Germans were still in the town and showed no signes of leaving.

Left Alone to Starve.

One Sunday morning **Wybieracki** came up to see us. I could tell that he had some news for us. He said that he wanted to go and see his wife and son in Lvov, where they had settled. He would be back on Tuesday. He would leave us food for two days. His mother-in-law would take care of the goats. He told us not to be afraid, the attic would be shut up and the brother-in-law would not dare to open a door that had been locked.

From experience, we decided to divide our food into three parts, thus making allowance for Wybieracki's return being delayed. By Tuesday he had not returned, perhaps he did not intend coming back at all. Our food ran out. We could only go one day without anything to eat — after that we would be forced to leave the attic. I made up my mind that if he did not return by the following evening (and I was sure that he would not), I should go down and ask his brother-in-law for help, even though I had heard that he could not be relied on.

Thursday came. Our troubles made us forget our hunger. We lay motionless, occupied by dismal thoughts. I cursed fate for letting us die when salvation seemed to be at hand. Suddenly we heard the neighbour's wife greeting **Wybieracki** and asking him about his wife. We burst into tears of joy. Wybieracki soon came up to the attic, he brought us food and told us that he had been unavoidably delayed. He had realised that we had nothing to eat, but he had come as quickly as possible and had brought his son, who was homesick, with him.

We were very pleased that the boy had come home, because he was always willing to do anything for us, and we could ask him to do favours which we hesitated to ask of his father.

The Banderists versus the Poles.

The sound of artillery fire grew closer and more frequent every day. **Mrs. Wybieracka** came for a few days, and brought the welcome news that units of the Red Army had already taken several villages in the area She was afraid that

the hands of murderers. The Germans were in a bad way. Mrs Wybieracka said that you could tell by their faces. They went about silent and downcast.

A Period of Transition and Fear.

We heard the good news that the Germans had evacuated the town. They had left in confusion in the middle of the night.

The peasants took advantage of the situation to loot the food and clothing stores which the Germans had abandoned. Near our house was a pigsty which had supplied soldiers at the front. Within hours all the pigs had been carried away and the sty was now completely empty.

Our rescuers took no part in looting, not because they considered it a crime, but because they feared that the Germans would conduct searches for looted goods if they were to return, and this would place us in great danger.

There was a great deal of activity in the streets. All day long people ran to and fro carrying loot. The following day Partisans, dressed in rags and barefoot, entered the town. We saw them from our little window. They spoke a mixture of Russian and Ukrainian and we could not tell if they were Russians or Banderists. They entered the houses and seized everything they could lay their hands on. Nobody made any resistance to the Partisans, who said that they were forward units of the Red Army which would enter the town in strength the following day. After staying some time and taking what they needed, the Partisans withdrew.

Long lines of carts continued to pour into the town as the peasants came in for more booty. Since there were no longer any Jewish shops, they contended themselves with destroying Jewish houses removing doors, windows and tin from the roofs, and taking furniture from the houses which had been occupied by the Germans.

At nightfall Banderists appeared carrying incendiary materials. They set fire to Jewish and Polish houses and government buildings.

It was terribly to see the town in flames. The High School near our house was burnt down. In the morning the fire-raisers had vanished and the looting continued. A growing number of peasants came into town. They were all taking advantage of the state of anarchy. The fire-raisers, fearing that they would not be allowed to finish their work, now carried on in broad daylight. Houses blazed and there was nobody to put out the fires.

Our rescuers slept in Mrs. Wybieracka's brother's house. He was a Ukrainian, and there was a possibility that our house, which belonged to a Pole, might be burnt down, even though it was small and was next door to a Ukrainian house. Both houses had straw-covered roofs, so that if one had gone up in flames, the other would certainly have suffered the same fate.

We lay in the attic, not knowing what night would bring. We could not sleep. We could hear the joyful shouts of the fire-raisers and we prayed for a miracle. Once again our prayer was answered — our house was not touched.

The Germans Return.

In the morning the Germans returned. We were bitterly disappointed. They were clearly going to stay for only a short time, but our patience was exhausted.

The Germans were the same ones as had formerly been in the town, but they had greatly changed. They paid no attention to the looting and destruction that had taken place during their absence. They were silent and frightened.

The Polish families were taking advantage of the Germans' offer to provide them with transport to Poland. Our rescuers had also planned on leaving. What would become of us? All day

More and more rain fell. The camp was flooded. For several days the prisoners were left out in the open until the camp was broken up and they were sent to other camps in Poland.

Once again the valley was quiet and we were able to move about our "cage" more freely. We dreaded having to spend the winter dressed in the filthy clothes we had worn the previous year. During the summer we had been able to keep ourselves in a somewhat cleaner state. The children refused to put on the dirty clothes, they kept saying that there was still time. In actual fact we had become accustomed to the cold, but even so the weather grew worse, until one morning I noticed that my elder son, **Yaakov,** was ill. He had a high fever and complained of stabbing pains. I did not know what to do and told Mrs. Wybieracka, but what could she do to help ? Few days passed and the Christian New Year arrived. There was great deal of noise in the house below. Mrs. Wybieracka had been cooking and baking for several days. She brought us some of the delicious things she had made. My younger son **Shmulik** and I gave all the food to **Yaakov** in the hope that it would help him to get better. His fever had gone down but he was still perspiring liberally. I covered him with everything that I could lay my hands on. Since we were virtually outiside in the freezing cold, it is hard to understand how he recovered. We were especially frightened that he would cough, because this would have given us away. The illness dragged on for several weeks and all we could do for the patient was to make sure he had plenty to eat by giving him all our food. This is how the second winter began.

Soviet Partisans.

I could imagine what a burden we were to our rescuers because we had become a burden to ourselves by now. We were sustained by the hope that our suffering would not be in vain and that we should live to see ourselves avenged. Another hope was that we should be able to reward our rescuers. How marvellous it would be to see the children free and happy after all that we had endured.

The worsening situation of the Nazis was reflected in the newspapers which **Mrs. Wybieracka** brought us. They admitted that they had been defeated at Stalingrad. The Poles spread rumours that the Germans were surrounded on every front. Maybe we should wake up one morning and find the Russians had taken the town.

Soviet Partisans appeared in the near-by forests. They paid visits to the villages at night, confiscated food from the peasants and then disappeared. At the same time the Banderist gangs, who had no connection with the Partisans, were also active. There were rumours of Partisan activity against the Germans. They blew up railways and arms dumps and the Germans were powerless to stop them. We began to hear the sound of guns and bombs, a sign that the front was drawing nearer. These sounds delighted us, we used to listen to them as if they were music.

There were very few Germans in the town. **Mrs. Wybieracka** thought their days were numbered. I asked her to pay a visit to my parents' house where a Polish acquaintance of hers was now living. I wanted to know how my family was. She came back and told me the sad news that they appeared to have been killed in the first days of the general extermination of the Jews. My hope that they had been helped by their Gentile neighbours had not been realised. It seems that they had not trusted their neighbours, and when they were discovered they had left their hiding place, thinking that they would find refuge elsewhere, and so had fallen into

ing the search. The S. S. commander apologised for any inconvenience caused, and, to their great relief, assured them that the matter would go no further.

The Concentration Camp for Ukrainians.

It was not long before a new misfortune appeared on the horizon. Our house was situated in a deep valley. On one side it was reached by descending steps. One side of the roof was level with the top of the slope. Formerly there had been a brick factory here and the valley had been formed by excavating the clay soil to be used in the factory. The Germans chose this place as the site of a concentration camp for Ukrainians who had helped the Banderist gangs. Accorring to rumours, all people living in the vicinity were to be moved elsewhere. We were thunderstruck. Our only consolation was that only Poles lived in the neighbourhood, and they were not trusted by the Germans. The Police were also all Poles and there was little chance of them sympathising with the Ukrainian prisoners. It became clear after some time that nobody was going to be forced to move.

It was a warm autumn day. None of the **Wybieracki** family were at home. We were keeping our ears open for any sounds which reached us through our small window. Suddenly a group of Ukrainian prisoners appeared, escorted by armed Germans who directed them into the valley, some 50 metres from our house. The Ukrainians knelt down and crossed themselves. They were sure that they had been brought to the place to be shot, a common practice of the Nazis. However, the prisoners had been brought to erect the concentration camp. They strung wire round the valley and put up four poles, surmounted by a wooden roof, in the middle of the compound. Thus we now had a concentration camp directly opposite our window.

Hundreds of Ukrainian peasants, mostly men, were crammed into the confined space within the wire. They were closely guarded by Polish police. One group of guards was posted right next to our hiding place where the roof of our house was at ground level. We could hear them talking and walking about, but we could not see them as there was no opening in the roof on that side. However, we could see into the camp and had a clear view of everything that happened there.

The Wybierackis warned us to be very careful not to draw any attention to ourselves, especially at night when it was much quieter and the children might give us away by snoring in their sleep. I made an effort not to sleep at night so that I could keep watch.

Every morning a number of Germans came to the camp and conducted a parade of prisoners. Anybody who did not hold himself erect or did not move quickly enough was beaten by the Germans. When the Germans left, the prisoners threw themselves down and lay on their backs for the rest of the day.

The Second Winter in Hiding.

Autumn was upon us. There were frequent rains and it grew colder. Would we have to live through yet another winter in the attic.

Mrs. Wybieracka somehow got hold of some German newspapers and brought them to us. I read and reread them. Reading between the lines it seemed to me that the Germans were admitting defeat. They complained bitterly of "barbaric" American and British air attacks on "undefended German cities". It was strange to hear such whining in the mouths of murderers who had lost all claim to human dignity. We were comforted to think that the day of reckoning was at hand and we prayed that we should live to see the downfall of Germany.

The Wybieracki family built themselves a hiding-place where they could seek refuge when gangs overran the town. A curfew was imposed — no civilian was allowed on the streets during the hours of darkness, under pain of death.

Mrs. Wybieracka brought us reports of what was happening in the town, if they were correct we should soon be free. It seemed to me that there was at least a grain of truth in the rumours of an imminent defeat for the Germans. In the meantime we were physically weakened and psychologically depressed. Only hope for the future enabled us to carry on. Our rescuers were also hopeful, there must be an end to everything, the situation had to take a turn for the better.

The Wybierackis began to give parties in their house in order to forget their worries and to avert suspicion. They would drink a large amount and their guests would stay the night. Occasionally quarrels broke out. We dreaded that drunkeness would cause our hosts to give us away. I mentioned this to Wybieracki and he assured me that, as regards our secret, he was never drunk.

On one occasion Wybieracki came back from a party extremely drunk. At the party he let slip that he was defying the Germans by having arms and radio equipment in his house. The next day S.S. men came to look for the arms. Only **Mrs. Wybieracka** was at home. We heard voices below demanding that she show them the place where the arms were hidden. She denied all knowledge of arms: they had never had arms. The Germans searched the house thoroughly, knocking on walls to see if they were hollow and digging in the cellar, where they found the hiding-place which **Wybieracki** had prepared in case the family had to take refuge from the Banderist gangs. We were sure that they would discover us this time. We dressed quietly so that we would not be led barefoot and half-naked through the streets of the town — and we waited. We heard the door of the attic opening, then the ladder was moved and finally they went out, promising to return. They left the house without entering the attic at all. This second miracle was greater than the first. We could not believe our luck that they turned the house upside down and had not thought of searching the attic.

Soon afterwards **Mrs. Wybieracka** came up to see us, she was trembling, angry at the brutal behaviour of the Garmans and terrified that they would be back.

Wybieracki came back from work. He already knew about the search : his son, **Wladek,** had informed him of it.

We were all depressed, certain that the Germans would be back. We decided that, since the Germans only conducted searches during the day, nobody must be in the house until evening. The daily routine was now as follows : **Mrs. Wybieracka** rose in the middle of the night and prepared food for the middle meal. They ate breakfast whilst it was still dark outside, also giving us some soup, and left the house for the rest of the day. In the event of the Germans coming to search the house they would find it locked up and then they would either go on their way, or break the door. If they did so this and entered the house, they would of course find us, but the Wybierackis would be able to save themselves by running away.

A week passed and no Germans appeared. The Wybierackis calmed down. In the meantime Wybieracki became acquainted with some S. S. men at a drinking party at the house of a Polish woman. He invited them to his house for a meal and took the opportunity of mention-

made me feel I was helping Mrs. Wybieracka in some way, and secondly, it helped to pass the time.

Ukrainian Gangs.

The Ukrainian gangs grew stronger. They began a virtual extermination of all the Polish inhabitants who fell into their hands. Polish survivors of attacks on the villages fled to the town, where the Germans protected them.

The Ukrainians were no longer loyal to the Germans and the latter set up a police force of young Poles, many of whom volunteered for service in order to avenge their families who had been slaughtered by the Ukrainians.

Notices, put up by anonymous hands, proclaimed that the National Ukrainian Army was going to attack the town that night. There were very few Germans left and they took the notices seriously and gathered in one house for greater protection. That night a Ukrainian gang appeared and was particularly active in the quarter where we were hidden. We heard the whistle of bullets for several hours until the gang was ordered to withdraw from the town.

In the morning we learned that all the Ukrainian Police had disappeared with the gang and had helped to raid the arms stores which they had completely emptied.

We thought that the Germans would bring troops to the town after this incident, but they did not. Instead they threw a barbed-wire fence round the quarter which contained our refuge.

Through our little window we saw Wybieracki talking to a German, who was none other than the District Commandant. The German had been looking at our house and had spotted our window. He told Wybieracki that the window would be ideal for observing the movements of the gangs. We were terrified lest he should want to come up to the attic to see if there was a good view from the window. If he had done so we should all have been lost. While listening to the German we heard the boy, **Wladek** shut the door and run away. Wybieracki told the German that his naughty son had taken the key and there was no way of entering the house. They walked round for a few more minutes and finally the German left.

From that day on, every time we heard the hated sound of German being spoken we lived in fear and trembling that someone was coming up to examine our window to see if it would make a good observation point.

Spring came in all its glory. The birds began to build a nest in the roof just above our heads. I watched them working. They either did not see us or were not afraid of us. They were more secure than we were. Opposite our house lived a Polish gardener and his family. A barbed-wire fence divided the houses.The family worked in the vegetable garden by the house and every morning we heard them talking to Mrs. Wybieracka who was working in her own garden. They were very worried about the situation. The Ukrainian gangs were growing stronger and more daring. There were very few Germans, none in the villages. The Germans could not station troops in the villages in large numbers and it was dangerous for them to leave small garrisons. In view of this they were concentrated in the towns. They organised searches by day, using special units, but these searches became more infrequent. It seemed that they had greater worries elsewhere.

The Poles are Terrorised.

The Poles were in constant fear. There was nobody to oppose the gangs. Even in the towns they were in great danger.

Dreams enabled us to overcome the suffering, the cold, the diet and the degradation.

Winter 1943.

It was a cold morning. We were lying on our bed, sunk in thought. Suddenly we heard a suspicious noise in the house below. We listened — German voices. We tried to remain calm. It was probably one of Mrs. **Wybieracka's** customers, who had come to see her about some work. After some time, he heard the attic door opening and somebody close by talking to Wybieracki in German. We held our breath and remained motionless. Then we heard the German enptying boxes in the attic and rooting about in all the corners. Suddenly he spotted the sack which covered a hole in the wall of our hiding-place. He asked Wybieracki what was in the sack. We heard Wybieracki answer, in a frightened voice, that he could not remember. The German emptied the sack which contained hay, and seeing that it held nothing of interest, left the attic without any further ado. It was a miracle that he had not noticed the hole in the partition when he moved the sack.

The German left the house. The Wybierackis came up immediately and told us that the Police had been ordered to search all the houses in the vicinity in an attempt to recover some articles which had been stolen from a German officer. The fact that we had not been discovered was a miracle, a clear sign that nothing was going to happen to us.

It was hard to calm down. It seemed as though we had dreamed the whole incident. I was particularly happy that no harm had befallen our rescuers who had been so kind and understanding to us.

It was a long winter. Snow, storms, and endless frost. The diet and lack of comfort made life bitter for us. I tried to cheer up the children by telling them that help was close at hand and that our troubles would soon be over.

Mrs. Wybieracka told us that gangs of Ukrainian nationalists, led by a man called **Bandera,** had been formed in the villages. These gangs were attacking small groups of Germans and were penetrating into villages and cruelly murdering Polish farmers and their families. To us, the daring of the Ukrainian gangs seemed a clear indication of German weakness at the front. The Ukrainians were interested in trying to prove that they were also fighting the Germans. The latter did not react strongly to these attacks which were costing them quite severe losses. They organised searches in the villages, and contented themselves with deporting farmers to concentration camps. The Germans had not reacted in such a mild manner at the beginning of the war, when they had taken ruthless reprisals.

The winter was over at last. The frosts ceased. We were able to move about in our room because of the increased light. In honour of the spring, Wybieracki decided to let us have even more light. One Sunday, when he stayed at home, we heard him mount a ladder, placed outside, until he was level with our hiding-place. He began to saw one of the boards of the roof and had soon cut a small window in the shape of two triangles. The little room was flooded with light. At first we were afraid of the unaccustomed brightness, but it did not take us long to get used to it. We washed and refreshed ourselves as well as our cramped surroundings would permit. I asked **Mrs. Wybieracka** to give me some work and she sometimes found sewing, knitting or various repairs for me to do. I was very pleased with the work, firstly, it

their only son, **Wladek,** a boy of 11 years old, was our guardian. To our surprise, he treated us with the greatest understanding. In the absence of his parents he tried to keep the door of the house closed whenever he went to feed the goats or meet his friends.

When **Mrs. Wybieracka** was at home she sewed and repaired clothes for Germans who used to bring the work to the house. On these occasions we were petrified and only calmed down when the Germans went away. Winter was approaching. We were still wearing our summer clothes. The goats had already eaten all the hay in the attic which was now empty and dangerous. Mr. Wybieracki planned to put up a partition which would turn part of the attic into a small room for us and would also protect us from the cold, but he had to wait a long time until he could obtain the wood that he needed.

The Hiding-place.

In January 1943 we moved into our "new home". This was a room, a metre and a half in width, the whole length of the roof. Anybody entering the attic without the specific purpose of looking closely would not be able to see anything unusual. The hiding-place was good so long as there was no thorough search. For reasons of security the little room was on the north side of the roof which received no sun. This meant that it was constantly exposed to wind and snow which penetrated the cracks in the boards. We had no window and it was absolutely dark inside.

Mrs. Wybieracka brought us a pillow and a quilt We spread the little hay that remained on the floorboards and covered it with a sheet. We placed the quilt in such a way as to cover all of us. We also obtained three woollen blankets, one for each of us. We were now ready to face the winter.

The frost was bitter. Every night the snow, which forced its way through cracks in the wall, covered us. It was difficult to understand how so much snow could find its way through such small openings. We did our best to stuff them up with rags. Fortunately the roof was covered with straw : if it had been covered with tin we should have been frozen to death.

Stuffing up the cracks meant that we were now deprived of any light whatsoever and we were no longer able of read. However, we became gradually accustomed to the dark and were able to read in the mornings when there was most light.

The entrance of our little room was by way of a small hatch in the partition, which was 70 cms. high and 35 cms. wide. It could only be opened from the inside, the outside being well camouflaged. Small as it was, I could get through easily as I had lost a great deal of weight.

Mrs. Wybieracka informed us that the Germans at the front were in a bad way. People were saying that they were almost finished. We were greatly encouraged by this news. We continually dreamt of being revenged on the murderers. We thought of our family : maybe they were still alive in their hiding place and were being helped by their Polish neghbours. I wondered how I could help our own saviours who had endangered their lives for us. My mind was full of hopes and plans. These dreams were the only thing left to us and were the only luxury in which we could indulge.

Mrs. Wybieracka had her own flights of fancy. She imagined that not only the Jews would take an interest in people, like herself and her husband, who had shown such courage and compassion, but the democratic governments would also be sure to reward them, as there were so few of them.

What was in the minds of the doomed? Did they call to God who was being cruel to them, or to the world at large which heard their cries and turned a deaf ear?

The killing lasted three days, then there was silence. Had anybody been saved? According to **Mrs. Wybieracka** not one of the Jews had escaped death, not even the "useful" Jews.

No Way of Escape

A few days passed. Mrs. Wybieracka brought us news from the town from time to time. The Ukrainians were loose in the Ghetto hunting for Jews and looting everything left by the Germans.

What had happened to the members of my family who had hidden themselves outside the Ghetto? They must be alive. What would happen to me and my children? We had asked to be hidden only for a few days. It seemed that in view of the situation, we had nowhere to go. Our saviours were very worried. Announcements appeared, proclaiming that any Gentile discovered to have hidden Jews in his house, would be shot before the Jews.

Several days elapsed. We heard the sounds of a quarrel in the house below. We seemed to be the cause of the trouble. I asked them to come up and talk to me so that we could discuss what we were going to do and where my sons and I could go.

At twilight they came up to the attic. I apologised to them for having caused them any trouble and told them that they, like myself, could not have conceived of the present situation in which none of the Jews had been left alive. I asked them to think of a way out. We talked for over an hour about finding a way of moving to a nearby village where there were some friendly farmers. However there was no safe way of getting there. They left us saying that they would think of a solution.

The next day, **Mrs. Wybieracka** told me that they had decided not to abandon us, we could stay with them for the time being. There might be a more favourable opportunity for us to move somewhere else without falling into the hands of the murderers. As long as the searches were going on we should stay there. They hoped that their house would not be searched. We were deeply moved by their humane behaviour.

In the Wybieracki House.

Mrs. Wybieracka looked after us like a devoted mother. It was not very easy to attend to the needs of three people who were confined to a very small area. She brought us food three times a day. We only had the clothes we came in, and she laundered these for us and brought us water for washing and other personal needs.

The days dragged on. The boys found a box full of old newspapers, magazines and books, amongst which there was a Bible and a cookery book. This was a veritable treasure for us, it meant that we would have something to help us pass the time.

We had to be very careful. We could hear every sound in the house below and it was possible for them to hear every sound that we made.

Mrs. Wybieracka's brother, sister-in-law and mother lived next door and were in and out of "our" house all the time. If any one of them had taken it into his head to climb up to the attic we should have been discovered immediately. We shrank with fear whenever we heard steps in the corridor.

Mrs. Wybieracka worked as a cook in the Town Commandmant's house, but only in the mornings. When she went to work the house was locked up. Her husband worked all day and only came home in the evening. While they were out,

offered to come back and take our things from my brother. We had a long way to go. We passed through the streets inhabited by Christians, then into the open fields and finally arrived at the house. Next door to the Wybierackis was a house occupied by her brother, a Ukrainian. Fortunately he was not at home. We went in unobserved. It was a small house ; one room and a kitchen and a small corridor divided by a partition, from where it was possible to enter the attic by means of a ladder.

The First Night in the Attic.

After a few moments we went up to the attic because we feared that the neighbours would come in and discover our presence. We asked Mrs. Wybieracka to return to the factory and bring us our things. By the time she got there the factory was closed and she returned empty-handed. About an hour after we left the Ghetto, a guard was placed on the gate. I reckoned that my family would have found time to hide in the factory.

Our hosts had several goats and they had stored hay for them in the attic, and on this we prepared our bed.

At midnight we heard rifle-shots. I was lying down but I could not sleep because I kept thinking of my family. How were they now ? Had I done right in bringing both my sons with me ? Maybe I should have left one of them with my family. I consoled myself with the thought that my sons had made their own decision. They were already quite grown up : **Yaakov** was 16 and **Shmulik** 13. Events had made them mature. They did not want to be parted; "Whatever happens to us will happen to all of us together".

I was thinking of my mother who had just recovered from a severe attack of pneumonia. Maybe it would have been better for her to have died from the illness. In the meantime the shooting continued.

The night passed. In the morning **Mrs. Wybieracka** told me that the shooting had been directed at Jews trying to escape from the Ghetto. During the night two hundred young men had fled from the Ghetto. They had crossed the river into the forest. Only eight of them stayed alive, the rest were either shot by the Ukrainians or died of hunger.

Three Days of Extermination.

Sunday. The town was quiet. Pious Christians were observing their day of rest. On Monday all the Gentiles were instructed to bring spades to work in order to dig a mass grave for the Jews.

We heard of the preparations and prayed for a miracle. Mrs. Wybieracka also let her imagination run wild. She came up to the attic and told us that she had seen a great many aeroplanes — they must have been sent by the Americans or the British in order to stop the massacre of the Jews. Even the Germans were not behaving as usual. She was sure a miracle would happen.

There was no miracle. The Nazi beasts, with the full cooperation of the Ukrainian murderers, performed their task to the full. They were helped by people whom we had trusted and begged for help. The murders began on Tuesday morning *). As long as I draw breath I shall never forget the sound of the trucks taking the Jews to the grave at the top of the road, not far from our hiding place. To me the noise sounded like weeping for the fate of the poor wretches being led to their deaths. The trucks deposited their cargoes and returned for more victims.

---

*) The 22nd of Elul, 5702 (The 14th of September, 1942).

Poles, decided that this would be the best hiding-place for us. He built a wall in the factory, behind which all the family could take refuge. The will to live was so strong that we were prepared to believe that these hiding-places would save us. We naively believed that if we were not found during the "action" we should escape with our lives.

There were rumours that the Town Commandant wanted to postpone the liquidation of the Ghetto for three months and that he had received permission for this. We did not believe this but some people, for example the tannery workers, who had proved themselves so useful to the Germans, did. Jews who had dealings with the Germans also believed that they would be spared, but these illusions led them to be the first to die.

Our Turn Comes.

It was Saturday morning. I had not gone to work. The previous day I had received permission for a holiday from the supervisor, the Polish engineer. He advised me to come to him with my two sons if there was any danger and he would help us. The news that the Gestapo was on the way spread like lightning — our turn had come.

All work stopped in the Ghetto and people began to run around as though possessed. I was with my mother, we were discussing whether I should accept the Polish engineer's offer of help and take the children to him. My mother advised me not to because she knew that he was such an anti-Semite. Suddenly I had an idea. In the days of Soviet rule, my husband had managed carpentry factories. One of the workers was a Pole, **Wybieracki,** who used to visit our house where we supplied him with drink. I had never met him before he worked in the factory, but I knew that he now lived in a small house on the outskirts of the town and was employed in a Christian owned carpentry shop. I decided to send my son to him to ask him to come and see us in my brother's chemical factory because I wanted to speak to him.

He came at once. I explained our plight to him (he knew that my husband was no longer alive) and I asked him if he could take us home with him for a few days until the danger had passsed. There were sure to be some Jews left in the Ghetto and we should return there. He answered that he would do anything to help the **Berger** family (he had respected my husband greatly), but he would first have to ask his wife. He would go home, and if his wife agreed, she would come to fetch us.

He left and went outside. There was a great commotion over by the Jewish Council building. All the Jewish workers had been brought back from work. A group of young men was making plans to leave the Ghetto and flee into the forest. I went back to my brother's factory and decided to wait there till our saviour came. I waited for a long time. It was five o'clock and I was thinking of leaving the factory and going to our hiding-place, when a kindly looking woman of about 35 appeared and introduced herself as **Wybieracki's** wife. She excused herself for being late. She had not been at home and her husband had not been able to find her. She agreed to help us. We had to go to her house immediately — following a litttle behind her in order not to arouse suspicion.

I returned to the Ghetto and bade my mother, sister and brother a rapid farewell, conscious that we would never see each other again because Death was already hovering over the Ghetto.

Mrs. Wybieracka was waiting at the factory for us. We could take nothing with us but she

of work to go round, useless labour was invented, work that was done one day and undone the next. Those doing any kind of labour assembled at the gate of the Ghetto each morning and were marched to and from work by an escort of Ukrainian policemen.

In order to keep more people occupied, the Jews endeavoured to set up more workshops for skilled crafts such as the knitting of socks and the manufacture of brushes.

My brother set up a small chemical factory for the production of various pastes and paints made from materials that he had left over from his shop. In this way he provided work for himself, another brother and my son who was 15 and was therefore eligible for forced labour.

All the workshops were managed by two Jews, **Moshe Feldmann** and **Zvi Zimmermann,** who were responsible to the Germans.

Starvation.

The establishment of the Ghetto meant that the Jews could not obtain food. Workers received a ration of 300 grammes of bread a day and others received only 150 grammes This was the only food distributed. Some people bought food from the Ukrainians, an offence punishable by death, but they took the risk because otherwise they would have died of starvation. Non-Jews would sneak into the Ghetto and exchange food for clothes and household items.

The situation worsened from day to day. The Ukrainian Police increased the guard and were especially suspicious of those who worked outside the Ghetto.

One mother sent her two small children to buy food from some Christian neighbours with whom she had been friendly. She dressed them in peasants clothing so that they would look like Ukrainian children. The Christian "friends" handed the children over to the police who shot them on the spot.

The police conducted a search in one of the houses and found meat cooking in a pot. One of the women in the house admitted that it belonged to her. She was taken to the Police Station and shot. Another woman was shot when she was caught outside the Ghetto with a few beetroots in her basket.

Arrests and executions were everyday occurences. Anybody accused of being a Communist was put to death. In spite of all this most people expected to survive and be revenged on the murderers, this hope alone prevented many Jews from committing suicide.

The First News of the Mass Murders.

We began to receive reports of mass murders of Jews in various cities and towns.

At the time I was working with a group of women engaged in building : we passed up bricks to the men. A Polish engineer was in charge of the work, an acquaintance of my husband and a decided anti-Semite. Every day he informed me of mass killings of Jews in neighbouring towns. When I passed on this information to my fellow workers, they refused to believe me. However, a letter from somebody called **Dickstein,** was smuggled out of Luck. He wrote to his brother that there were no more Jews in Luck, they had all been liquidated. By chance, he was the sole survivor. He advised anybody who was able to, to escape to the forest. At last people began to believe. We knew that our days were numbered. Hiding places were built in the miserable houses of the Ghetto. Corners of rooms and attics were partitioned off to act as hiding places in the event of an "action". My brother, who had set up the chemical factory in our parents' house, which was now occupied by

as people were squeezed into the crowded slums that had become the Ghetto. Any hole in the wall was considered a room for a family, regardless of the number of people in it. The degradation and discomfort were indescribable. Our hearts bled from the shame and hopelessness of our situation, but it seems that fear lends wings and by five o'clock all the Jews were within the bounds of the Ghetto. The following day a barbed-wire fence with one entrance was thrown round the Ghetto and a new "life" began.

On the first day in the Ghetto we were ordered to exchange our white ribbons for yellow patches to worn on the chest and back. We were ashamed of ourselves, as if we were criminals. The Nazi beasts granted us no respite, one trouble followed another. On the second day in the Ghetto, two boys, aged 8 and 9 years old, crossed the barbed-wire fence and entered a building where they took two boards to serve as a bed in their new "home". Unfortunately, they were spotted by the Town Commandant who gave the order to the Jewish Council — hand over the two boys to the Police within the hour or ten Jews would be shot in their place. The Jewish Police had no alternative and surrendered the boys, hoping that they would not be punished because of their age. In the meantime, the head of the Jewish Council went to see the Town Commandant about the matter, but the two boys had been shot by the time he returned. On the same day, a girl called **Radler,** who had quarreled with a Polish woman, was brought to the Police Station. The Polish woman laid information that the girl had said that she would kill all the Germans if she got the chance. The girl denied the charge and said that the Polish woman had accused her because of their quarrel. The officer in charge listened to the complaints and asked the Polish woman if she had any witnesses. These were found immediately and that night the whole **Radler** family was arrested, taken to the cemetery and shot. The girl's brother, who was not at home because he was working in the forest some 10 kilometres away, was also shot.

Today, when the extermination of the Jews in Europe is discussed, one sometimes hears people express a kind of annoyance with those who were murdered, they ask "Why didn't they resist the Nazis?" The two instances described above go some way towards explaining the circumstances. Anybody showing the slightest resistance endangered not only himself but also his family and the whole community. In addition, right up to the last moment, people refused to believe in the wholesale extermination of the Jewish population. In view of this, nobody dared to do anything which might bring down disaster on the heads of his family and his community.

The Workshops.

The Town Commandant ordered that all women, from the ages of 14 to 40, and all men, from the ages of 14 to 50, had to engage in forced labour. The cooperative workshops set up by the Russians were now operated for the benefit of the Germans. Although they received no pay, people were happy to be employed in the workshops because it gave them a greater feeling of security.

The workshops were situated in houses outside the Ghetto which had been abandoned by their Jewish occupants. People working in these places wore a green armband. They were allowed out of the Ghetto and were known as "useful" Jews. They were mainly tanners engaged in the preparation of leather for military use. The rest of the Jews were employed in unskilled jobs, and because there was not enough of this type

Ukrainian youths who displayed great energy in betraying their Jewish fellow-pupils and neighbours, with whom they had lived for years.

Those taken, including my husband, **Dov Berger,** my brother-in-law, **Shmuel Kolchinski,** and my brother **Shmuel,** were assembled in the courtyard of the police station and from there were herded into the near-by forest where they were ordered to dig a large pit. The Ukrainians made sure that nobody escaped and the Germans then killed all the Jews. The bodies were thrown into the pit which was then covered over and the Germans went on their way.

We only learned of what had happened after some time had elapsed, as on the day of the killing we were confined to our houses. We could not at first beileve that men, who had been rounded up, for what we assumed to be forced labour, would have been murdered. We knew that the Germans often took people away for forced labour, and did so in a most brutal fashion, but it was then inconceivable that so many innocent men had gone to their doom.

In the morning, when we were allowed out, we heard about the grave which had been dug. We went to the forest, and saw that a large area bore the marks of digging. Close by there were signs of a fire and the ashes of papers — the documents of the murdered men. When we asked the Ukrainians, they either did not know, or did not want to tell us what had happened. A baseless rumour spread that the men had been taken off to work. As regards the grave — it must have been that of the two Jews who had been killed by the Ukrainian Police for having co-operated with the Russians.

Shortly afterwards we learned that similar murders had been perpetrated in neighbouring towns. In Rovna, so the stories went, fifteen thousand Jews had been put to death in the same way. In Luck all Jews between the ages of 14 and 40 were ordered to report, all those who did so never returned and thus two thousand people met their end. We now began to understand what had happened to our men.

After rain had fallen, the earth of the grave subsided and it was possible to see that it was large enough to contain three hundred bodies. The Ukrainians kept on bringing false reports to the effect that people had met some of our men in work camps, but we realised that all hope for them was lost.

The Erection of the Ghetto.

The days passed. The temporary authorities were replaced by a permanent District Commandant and his staff of police — all members of the Nazi Party. The Jews despaired of an improvement in conditions. It became clear to the Jews that they could not call their lives and property their own, because Jews were beyond the law.

A Jewish council was set up and was charged with fulfilling the increasing demands of the Germans, which could not be opposed. All gold, silver and furs were confiscated. Anybody who resisted did so at the cost of his life. Furniture, pianos, radio sets and chandeliers were taken from Jewish houses, Jews were forbidden to use electricity.

A rumour became current that a ghetto was to be erected in the town, but we paid no attention to it. Then the Germans began making surveys in the town. One day in October 1941 we were thuderstruck to hear that by five o'clock all Jews had to leave their homes and move their belongings into houses in the side-streets which had been allocated to them and they must not show themselves in any other part of the town.

It is impossible to describe the confusion

in the case of the Gentiles they drove out the men, imprisoned them in the "Beith Midrash" and the following day sent some of them off to work camps in Poland. The rest were taken out of the town, ordered to dig pits; and were then shot. The sound of the shooting from another quarter indicated that there were still some Russians in the town. The Germans ordered all the inhabitants to leave their houses within half an hour, doors were to be left open and the people were to assemble in the neighbouring forest. This order was quickly carried out and soon afterwards German aeroplanes appeared and dropped incendiary bombs on the area where the Russian troops were, causing a large fire in the town. People were allowed to return home only after several hours. Many families were left without a roof over their heads. The houses destroyed by fire were mainly in the Christian quarter. Our house, which was also in this part of the town, was not damaged and we invited a Ukrainian neighbour, who had lost his home, to come and live with us.

The Ukrainian Police are given a Free Hand.

The facts that the first people to be murdered were Christians and that most of the houses destroyed belonged to Ukrainians released a wave of hatred. The Jews were blamed for all the troubles and a pogrom seemed to be in the offing. Witnesses came forward and swore that they had seen **Berl Zimmerman** and **Khone Hershfeld** standing by the pits which had been dug and pointing out those who were Communists to the Germans. Both of them were arrested by the Ukrainian Police, which the Germans had established, and were so terribly tortured that for two weeks their heartbreaking screams could be heard coming from the place where they were imprisoned until at last they died.

For two weeks the Ukrainian Police did as they pleased. The Germans, busy at the front, were not to be seen. Every day, Jews, mainly those who were considered rich enough to buy their freedom, were ordered to report to the police. They were accused of various "crimes" and tortured. When they had been held for few days, the prisoners' families received visits from the Police who emptied their houses and collected the sums demanded as ransoms. Those who were released were often ill for several weeks. The unbridled behaviour of the Ukrainian Police lasted until a temporary German Town Commandant arrived.

The First German Decrees.

A new period of degradation, suffering, torture and murder now began for the Jewish population. The Town Commandant ordered the immediate establishment of a Jewish Council, and he demanded that the Jews pay a large fine within 48 hours: 100 Russian Rubles for each adult and 50 Rubles for each child. A temporary Committee was set up and it raised the money with great difficulty.

An order was published to the effect that all Jews over the age of 14 were to wear a white armband bearing the Star of David — they were forbidden to appear in the street without it.

Weighed down as they were with the further harsh decrees which appeared almost daily, the Jews paid little attention to the arrival of two truckloads of Ukrainian Police and Gestapo men at noon on an August day in 1941. Within minutes the new-comers were joined by all the local Ukrainian youths and in the space of an hour they had rounded up 300 Jewish men, among whom were 14 year old boys. The Germans took no part in the round up, but left it to the local

families in the German-occupied zone and some of them expressed a desire to return to their homes. With this end in mind they applied to the local authorities and notices soon appeared in public places calling on those who wished to return to Poland to register at the police station. Many refugees took advantage of this offer and one night, several weeks later, all the men who had registered were shipped off to forced labour camps.

More and more deportations took place. At first only part of the population feared that they would be sent away but gradually everybody began to fear he was next on the list.

Before the outbreak of war a number of Jewish young men had been released from Polish prisons where they had spent several years as a result of engaging in Communist activities. Among them were two expert tanners who came to the town from Central Poland. Because they had suffered for Communism they thought that they would be rewarded by the Russians but they now lived in fear of being arrested one night and one of them even moved to another town. Communist Party members who had been appointed to official positions also lived in a state of constant fear— one of them was sentenced to hard labour and deported for arriving late at work, another for neglecting his book-keeping duties.

It was now the turn of the Kulaks, the rich peasants. Thousands of them, with their families, were expelled from the Western Ukraine and Eastern Galicia. Among them were old people who begged to be allowed to die in their homes, but their pleas fell on deaf ears.

The Reign of Fear.

The population was held in the grip of fear. People would only walk in the streets if they had no alternative; nobody would dream of going for a stroll. Nevertheless, the authorities stepped up the propoganda campaign. The walls of the houses bore newly painted slogans "Long live the Soviet Union which is bringing happiness and freedom ! Long live the true leader of world democracy, Comrade Stalin !" The happy lot of the Soviet workers and peasants was described at the frequent meetings, but people stopped attending because they had lost faith in the promises made to them by the authorities.

Fear spread to the schools. Two pupils of one of the upper classes of the High School were arrested and deported without their parents being informed.

The news of the outbreak of war between Russia and Germany exploded like a thunderclap.

The German Occupation

Only two young men who worked for the N.K.V.D. withdrew with the retreating Red Army, the rest of the population decided to stay on, in spite of the fact that trucks were put at the disposal of anybody who wanted to leave.

Russia was not prepared to put up strong resistance on her frontiers. The small resistance offered was only intended to allow the Red Army to retreat in good order. The exchange of fire between the troops of the Soviet garrison and the Germans in our town lasted 24 hours. The civilian population remained hidden in the cellars of the houses. When the firing stopped we knew the Germans were in the town.

It was morning, we had just come up from the cellar, through the window I saw an unarmed Russian soldier raising his arms in surrender to two Germans, they shot him with their pistols and he collapsed in a pool of blood.

The German soldiers broke into the houses,

is bringing freedom and happiness to all mankind". Meetings were held at which the life of the Soviet workers and peasants was described in glowing terms. It was decided to hold elections for posts in the local government and for representatives to the Supreme Soviet. Although the local Communist Party possessed quite a few intelligent members, who were quite capable of filling the positions, the candidates actually nominated were mainly illiterate and lacking in party consciousness. Somebody dared to comment on this fact at one of the meetings and he was bluntly told that the meeting had been called to discuss allocating the technical work involved in the elections and was therefore no place for arguments. At these "democratic" elections 95% of the electorate voted for these Party candidates.

Institutions, Schools and Economic Life.

After the elections the municipal institutions began to function. The schools were re-opened and Russian became the language of instruction. Lessons in the "Tarbut" Hebrew school were now given in Yiddish. The teachers in the general schools were drawn from the ranks of town's Russian intelligentsia, without regard to their political inclinations, whereas the teachers in the Yiddish schools were chosen for their party affiliations rather than for their professional qualifications.

Economic life stagnated. Shops which were reopened had their stocks rapidly depleted by Soviet officials who bought enormous quantities of all types of goods. All manufactured goods had to come from Soviet Russia since the industrial areas of Poland were under German control. People had to wait in long queues to buy even the most essential items. The peasants refused to take money for their products and would only trade by barter. There was a shortage of everything. It was hard to obtain bread in the Ukraine — the largest wheat growing area in Europe. One had to stand in a queue for hours in order to buy a loaf of bread. As is usual at such times, there was a great tendency to hoard food and all types of consumer goods, and prices rose steeply. The Soviet authorities promised to remedy the supply situation but nobody believed that there would be any improvement, because the same officials were buying anything they could lay their hands on.

The N.K.V.D. at Work : The Deportations.

It was at this time that the N.K.V.D.*). began its operations. Numerous vehicles were commandeered from the nearby villages and were used to transport Poles who had settled in the town to the railway. Those deported were allowed to take with them only as much of their belongings as could be packed in half an hour, and on reaching the railway were packed into wagons which took them away to work in Siberia.

The local inhabitants were very unfavourably impressed by these deportations and the way in which they were carried out. They could not understand what these honest farmers had done to offend the authorities. A few weeks later N.K.V.D. men reappeared with their vehicles and this time took away the families of Polish officers who had reached the town during the retreat of the Polish Army. It was the depths of winter and the journey to Siberia lasted several weeks. We heard that many children and old people could not stand the terrible hardships and died before reaching their destination.

Several months had passed since the arrival of the Red Army and the Jewish refugees were still in the town. In the course of time they managed to re-establish contact with their

*) The Soviet Security Police.

MIRIAM BERGER / # THE WAR

The Outbreak of War.

In July 1939, the Polish Marshal, **Rydz-Smygli,** made his famous reply to the demands of the Germans "We shall not give them as much as a button". The skies of Poland were filled with German aeroplanes which released their bombs indiscriminately on railways, military objectives, factories and the homes of the civilians. Polish resistance collapsed in the face of the rapid and overwhelming offensive. The unexpectedness of the German attack threw the country into a state of chaos. Many Poles abandoned their homes, and the first to flee were members of the government, officials and the upper classes.

Even in the first days of the war, Horchiv was swamped by a tide of Polish refugees making for the neighbouring countries of Rumania, Czechoslovakia and Hungary. Hundreds of motor vehicles which had run out of fuel were abandoned by the roadside and people were prepared to pay astronomical sums for any form of transport which would enable them to escape from the danger zone. Many Jewish refugees, mainly men, arrived from areas which had been occupied by the Germans who were rapidly approaching. People began to talk of a place to which they could escape. The question of "Where ? " was answered in an unexpected way — the Soviet-German agreement determined that Eastern Galicia and the Western Ukraine would be under Soviet control.

The Jews were overjoyed, especially those who were Communists and who had suffered under the Polish regime. Everybody now began to make plans to meet the new set of circumstances.

The Entry of the Red Army.

It was a beautiful summer's day, since early morning there had been an unusual amount of activity in the town. The Young Communists, busy planning a festive welcome for the Red Army, which, according to information received, was due to arrive that same day, wore their best clothes with red flowers in their buttonholes. The balconies and house fronts had been decorated with carpets and pictures of Communist leaders. A deputation of workers with radiant faces awaited their guests — their life's dream had come true.

The first encounter was somewhat disappointing. It seems that the Russians had not been expecting such a welcome. A few score miserable, half-starved soldiers appeared to be unaffected by the happiness of their hosts. Nevertheless, this first impression in no way detracted from the latter's enthusiasm.

No additional Soviet troops arrived, they were obviously not needed as it was thought that Hitler would honour the Soviet-German agreement. However, officials and party members were sent from Russia to organise the civil government, and to reopen the schools. They were accompanied by police and members of the N.K.V.D. whose task was to restore order after the confusion of the previous few weeks.

Propaganda and Elections.

The new authorities began to instill the workings of the Soviet system into the minds of the people of Horchiv. Walls were covered with enormous pictures of Stalin and other leaders and slogans such as "Long live freedom, long live equality, long live the Soviet Union which

run away when the Poles retreated from the "Reds", were already on their way to the Promised Land. A group of pioneers was organised in our town and began to prepare themselves for their future life by working for farmers and estate-owners.

It was announced that registration for immigration had started. The response was overwhelming, so many people wanted to go and there were so few certificates. We argued as to who the immigrants would be. Some said the more active Zionists should stay behind and carry on their work in the town. However **Yaakov Chumash's** argument prevailed, he held that the really confirmed Zionists should go as the others might not be able to hold out. Names were submitted for the list of immigrants. Between the time the certificates were confirmed and the date set for departure, the people of the town, particularly the many Zionists, were in a buoyant state of mind. The young people were prepared, the school-children were excited and the leaders of the community were encouraged by the fact that their own town was sending its pioneers. There were a frantic preparations for the farewell party.

The whole town stayed up on the night before the pioneers left, the 4th of Shvat 5681, and in the morning nearly everybody accompanied them to the outskirts of the town and tried to shake the hands of the six lucky men*).

The pioneers were very moved and excited as they set out on their way to Vienna, where they had to wait for visas. Their departure had been so heart-stirring and their last moments so refreshing, that they had not had time to realise that they were saying goobye to their homes and families for ever. However the pioneers, on their way to the unknown, now felt terribly lonely and all their feelings came to the surface. The six boys realised the bitterness of their situation in a hotel room in the Prater Strasse in Vienna. One was depressed, another cried. They were feeling the first pangs of homesickness and loneliness. They became reconciled to the fact that they seen their families for the last time and they drew closer to each other. They established a communal fund with the rest of their money and decided to speak only Hebrew between themselves, even though two of them did not know the language, and were thus rendered dumb ; they accepted the decision and did their best to make themselves understood by means of sign language until they gradually learned enough Hebrew.

During the sea trip which lasted eighteen days, they drew even closer to each other and became one happy family. The other travellers laughingly referred to them as "the family of men of substance from Horchiv".

After debarking from the ship, they, the greenhorns, became enthusiastic about the idea of a Work Battalion. At a meeting of immigrants, called by **Yisrael Shochat,** they heard the principles of the Battalion ; equality, a common fund and mutual assistance ; all this appealed to them and they were the first to be directed to this work, and joined. The Labour Bureau *) had just received a contract to build a railway line from Rosh Ha'Ayin to Petah Tikva and they set out in a joyous mood — their first day's work in the Promised Land.

Givatayim **Noam Zakai**

---

*) The six pioneers were : **Mordechai Abtsug, Avraham Hirshfeld, Noam Zakai, Avraham Haklai, Yeshayahu Fischmann** and **Yaakov Flomin.**

*) "The Bureau for Public Works Contracting" which later became "Solel Boneh".

trodden on (a comparison with the Jewish people in exile). We also used to sing a melancholy song called "There Where the Cedars Are" which told of a young man who yearned for Zion. The desire to work in the Promised Land was expressed in the song "My Plough" by Eliyakum Zunser. The young men's hearts were eager to perform great deeds but they did not dare to wander away from the homes of their parents which many of them had never left.

Then we heard that people had really gone to Palestine — the children of **Avraham Weitz, Yosef** and **Miriam** from Boromel, the brothers **Chaim** and **Shmuel Zimmermann** from Lubaczevka and **Yosef Klievner** from Beresticzka. How we envied these towns and how ashamed we were that our town had contributed nobody to the great ideal of Aliyah. However, we did not have long to wait before our first pioneer set out — he was **Yaakov Wald.** People used to say: "That boy has the soul of a gypsy". It was true that Yaakov had the wanderlust and was of a restless disposition. The first time he had run away, he had made for the "Yeshiva" in Lida, where he had heard they taught secular as well as religious subjects. However when he arrived there he was disappointed and came home, but not for long. He was always wandering off somewhere. In 1913 he suddenly disappeared from home and his parents received a message that he was on his way to Palestine.

Everybody was talking about Yaakov Wald. The older people criticised him but we were proud that somebody from our town had dared to take the decisive step. Others of us were influenced by his action and followed his example.

Yaakov Wald's letters from Palestine were passed around from hand to hand ; we read and re-read them. Everybody was impressed by the fact that he was working for the "Planter's Association". People in the town said that he had become a planter in Zion...

Communication with Palestine ceased when the First World War broke out. We heard that the Turks were expelling all Jews who were not Ottoman citizens. We were worried about what would happen to our first pioneer.

In 1918 we heard that Yaakov Wald had been deported from Palestine with the Hebrew Battalions.

However, Yaakov Wald's wandering days were not yet over. While in America he had married and had children and when the war was over he went back to his family in the United States. Nevertheless, he did not lose contact with Israel, he visited the country several times, and after the establishment of the State he came here every year to visit where he had worked, to look for people from Horchiv and to take part in the establishment of Beit Hagedudim (the museum of the Hebrew Battalions) in Avihail. He hovers between two worlds, Israel and America, and he will not be content until he, the first pioneer from Horchiv, returns to Israel as a permanent pioneer.

B. The Third Aliyah.

In 1920, the Polish Army, aided by the French, evicted the Bolsheviks from Warsaw. General Haller's soldiers, drunk with victory, celebrated by attacking the Jews. They threw them out of trains, cut their beards, shaved their ear-locks — sometimes, as a variation, they only cut off half a beard or a third of an ear-lock and many Jews walked around with their faces covered in order to disguise the fact that half of their beard was missing. Young Jews were filled with shame and anger and sought a way of reaching Palestine. We heard a report that a group of pioneers from the district, who had

sense and his full measure of spiritualness. Humble, unassuming, inobtrusive in his generosity and nobility, he earned the full respect and love of all.

During the time of the planting of the orange grove, he purposely avoided coming face to face with the workers at the time of their labors in order not to make them feel that they had to exert themselves and work harder because of his presence.

He willingly, even lovingly, used to pay his workers every Thursday. Once, when it became known to him that his men were working on Purim, he issued the order that they should stop the work immediately and, with a full heart, he paid them in cash for an entire day's work in order that the workers could celebrate and enjoy the Purim holiday with their families.

And so Shalom Friedman continued to develop the land and engage in Hebrew and civic activities until his last days. It was his wish that he be laid to rest in Herzlia near his grove. His family and the writer of these lines fulfilled this wish.

Tel Aviv **Zvi Berger**

THE FIRST PIONNEERS FROM OUR TOWN

A. The Second Aliyah.*)

The first young pioneer from our town, who emigrated before the First World War, that is to say in the days of the Second Aliyah, was **Yaakov Wald,** who belonged to the family of **Mottel Zabilner.** It was the beginning of this century. The Jews of Russia, particularly those in the smaller towns, lived in constant fear of pogroms. The few rights which the Jews had possessed were sharply curtailed by the law of the Czar. Jewish inhabitants were expelled from their homes, often in villages where their families had lived for generations. The economic situation of the Jews in the towns deteriorated. Petty trading, which was nearly all in Jewish hands, because it was the only way of making a living open to them, was severely damaged by the poisonous propaganda of the anti-Semites, provoked by the infamous newspaper "Novoya Vremya". Many Jews, deprived of their homes and livings, sought a means to emigrate.

Zionism was then in its infancy, its main concern was collecting money for the Jewish National Fund by placing collecting boxes in the synagogues on the eve of the Day of Atonement, and holding meetings on the Rejoicing of the Law to obtain promises of money. On the 20th of Tammuz, the Zionists held memorial meetings for Herzl. They spent the rest of the year learning Hebrew and reading Mapu's Hebrew novel "Ahavat Tsion" in secret — the rejoiced with Amnon and Tamar, the hero and heroine of the book, and were saddened by the obstacles they met on the path of their love.

The younger Zionists used to gather together in the forest near the town and pour out their longings by singing Zionist songs of the day. Between the trees of the forest could be heard the sad strains of the "Rejected Rose" pleading with the passers-by to pick her up lest she be

---

*) Immigration (Aliyah) to Israel was marked by a succession of waves ; it is customary to designate the more important of these wave by numbers, e. g. The First Aliyah (in the 1880's). The Second Aliyah (prior to First World War). The Third Aliyah (in the early 1920's) etc.

mother's who greatly influenced my life. There was also **Mordish** — a friend of my father's : a sharp, scholarly and severe man — whom I came to admire enormously as I grew older.

Above all, Horchiv is dear to me not so much for the faint vision I have of it, but for what it has meant to my precious mother and to the father whose memory is healing warmth to my spirit.

Sidney Wallach

SHALOM FRIEDMAN

Shalom Friedman, son of **Shlomo Zalman Fried,** was born in Horchiv at the end of the 19th century into a family of noble birth and high learning — a family of scholars with a mixture of theory and the ways of the world.

As was customary in small towns, he received the traditional education until he was married and then began to build a family life. In those days, a young married man of his background usually started in business. However, not making the desired progress in business, he decided to emigrate to the United States.

He suffered extreme hardships in the United States until he finally reached the top of the ladder of success. In the beginning, he lived in a cellar with two others in a damp and dark room and he barely eked out a living. He endured a meager existence which would ordinarily crush the body and soul of the average person. With difficulty he earned the bare minimum for his own existence and he hardly managed to save a little in order to sustain his family who still lived in Horchiv.

Shortly after the First World War he became very successful and attained wealth and a respected position in society. Upon the promulgation of the Balfour Declaration, **Shalom Friedman** began to interest himself in the Zionist movement, a feeling which was close to his heart even in the town of his birth. He gave himself over full-heartedly and completely to Zionism. Without the slightest hesitation, he gave up a life of richness, with all the most modern conveniences in the United States, for an existence of austerity and hard work in Israel. Over the objections of his relatives and friends, he liquidated all his business interests in the United States and emigrated with his entire family to settle permanently in Israel.

In Israel, he elected to live in Herzlia and he was one of the first settlers of this town. He built a small house for himself and family and started to plant a large orange grove. This grove is still, to-day, one of the best and most successful in the Sharon.

In Herzlia, he himself worked very hard and he also indoctrinated his children with the ideal of working to build up the country. His eldest son, **Israel,** who was already himself a married man, volunteered during the disturbances of 1936 to perform nightly watch duty in order to permit the settlers to continue with their daily tasks on the land. Apparently, his American upbringing only increased his sense of devotion and duty towards Israel.

For a long time **Shalom Friedman** was Treasurer without remuneration for the Savings and Loan Bank in Herzlia. Everyone who came into contact with him recognized and respected his wonderful personality, his wealth of common

married and a mother, my son-in-law **Barry** and my two darling grandsons, **Henry** and **Jeffry.**

Some public interests, too, kept pressing on me and prevented my turning with determination to recall childhood memories of the town of my forebears.

But I may as well be candid about it : the greatest factor in my continuing procrastination was the awareness, driven sharply in on me whenever I tried to assemble my thoughts, that I had little direct recollection. Through a fog of distant memories, I only see a small town, one main road leading to a rude bridge, and then up a hill. (Was there a church on top of that hill, or leading from it ? Did we pass the house in which the town's Rabbi lived as we walked that road?) How remote and dim these faint memories are !

And my grandparents — they appear only as a blur of recollection. Or else, where they have some greater reality, they appear to me most clearly through two old photographs that I cherish : Reb **Avram Yankev,** my father's father and **Reb Yosef,** my mother's sire, a feeble man, as I remember.

Both were melamedim. Both, no doubt, led the hard lives of Jews in a small town of Russian-Poland ; and this in a town without wealth and even, as far as I can make out, a town remote from the deeper stream of communities that were more advanced, industrially and culturally.

The truth is that such recollections as I seem to have are derivative. They do not come out clear and forthright out of my own mind's eye. They bear, rather, the imprint of the intermediary. This is the fact : that what broad associations or even memories I have of the town of Horchiv are there because my father and mother impressed them upon me. I still make use of the anecdotes with which they embellished their recollections. I still respond to the richness of the Hassidic life lived by so many in the town. It is through their influence that Horchiv has a nostalgic place in the inner reaches of my own heart and personality. Certainly my parents tried to convey their own lively picture of the town in which they grew to full adulthood, with so much love that, by and large, I have absorbed the image they evoked.

What is most clear to me is the precious memory of my own father, **Don Hersh,** and the love of my mother who, blessedly, is still with us to bring us her maternal warmth and amazing vitality.

My father's memory is almost enshrined. I remember him, perhaps not as he was, but as he has emerged through the years. I remember his gentle face, his small flick of a beard at his chin's edge. I remember his kind and oh-so-understanding eyes, reflecting an inner beauty of heart and spirit. I remember his long pale hands, his lovely voice (he led all the chants in the synagogue), his irrepressible love for children, his quiet ways, his dependable gentility. Indeed, he died gently and at far too early an age — he was not yet 59 ; and he passed on quietly, without lingering, never a burden to himself or to others — a gentleman to the last.

So, if I am asked what I recollect of Horchiv, I can only answer in terms of people : some of the "landsleute" whom I saw in visits to our home in New York or in Shul, or at meetings of our Society, in which I retain membership out of respect for my father's memory ; members of my father's and mother's families, particularly my father's brothers and their broods ; and one great spirit, **Sam Dobromil,** a cousin of my

in the Carliner shul, which was located on the second floor of a building. **Don** was the leader of nearly all the religiously minded Horchiver landsleit. They all took their Sabbath meals with a certain pious restaurant keeper. The meals were paid for in the middle of the week and my brother was the guarantor. Frequently, too, he was the source of gemilas chesodim for landsleit who needed help.

Don was the founder of the Horchiver landsmanschaft and every new arrival joined and was helped by it. Meetings were held every other Saturday night and were well attended. Several times in the course of the year lectures and entainment were arranged. The Society flourished and grew rapidly. But after a time, misunderstandings and conflict arose in the group and a substantial number left the Society to form a group of their own.

The original group was called the Horchiver Young Men's Benevolent Association. The new one was named the Horchiver Progressive Young Men's Benevolent Association. One of its functions was to buy a large cemetery plot to provide for members and their families who died. Widows were given cash and other benefits. Each member was required to pay annual fees, a constitution was written in Yiddish and English, and the Society was duly charted according to the laws of the State of New York. Some years later I became secretary of the Society's loan fund and in 1950 took over the position of financial secretary of the Society.

After a while, I went to work at the skirt store owned by **Sholem** and **Aaron Friedman** where my brother Don Zvi worked and earned well. They were expanding and opened more stores. At the same time, the **Friedmans** employed a girl by the name of **Esther Schrager,** wha had just finished high school, to do the bookkeeping. Besides the bookkeeping she also undertook to talk Yiddish with the Friedmans.

I made Esther's acquaintance at this time, and after a while we married. We had three children, a son **Stanley,** who is now a Certified Public Accountant ; a daughter **Jean** and a daughter **Florence.** Florence, too, is a Certified Public Accountant. We have 9 grandchildren, the oldest of whom is now 19 years old and we have a great deal of joy from them.

Paul Wallach

ON HORCHIV

My dear Uncle **Paul** (originally **Pinhas**), who has long been active for the people of Horchiv, out of deep concern with their well-being, has been pressing me for many months to put down my recollections of the town in which I was born, and in which I lived the first few years of my life — years that now, when I am at a somewhat advanced age, seem so very long ago.

One circumstance after another delayed me and kept me from carrying out the pledge that I gave him — mostly private affairs and interests — family, my Mother **Brucha,** my sister and brother and their families, that are so precious to me ; and of course with appropriate emphasis, my own wife, **Idalee,** my two children, **Rosanne** and **Don ;** and now that **Rosanne** is herself

a little money with which the trucker could pay for the ordered goods — promising to return the loan after maket day in the hope that the market would produce enough profit for them to repay the debts so as to be able to borrow again the following week. And so it went on week after week.

All sorts of ruses were used to induce the peasants to come into one's store, even enticements to sell below cost.

My brother Don Zvi helped our stepmother in the store. I was coddled because several children between my older brother and myself had not survived. I was taken to every Chassidic rabbi in the area to be blessed with long-life. Around my neck I wore various amulets sewn into a little bag. I also had to wear white linen clothes as prescribed by one rabbi. My teachers predicted that I would learn well because, they said, I was bright.

One teacher, (melamed) **Schmiel Hersch** from Militon, was a fanatically pious man who after a day's teaching ran with his pupils to the synagogue so that they would benefit from additional prayer. The pupils were happy when he fought with his wife, **Dobrish Neche,** usually over money, because then he sent them home early. One of his problems was that he was unable to speak the language of the peasants. **Dobrish** translated for him and he would then argue that she was not accurately repeating what he had said. At such times, he would bemoan the fact that his tongue was in golus — in exile.

One day my father took me with him to the police station where he had some business. Suddenly the police chief decided that my peyas were too long for a little boy and he was going to cut them. After much pleading, my father finally prevailed upon him not to

On another day — a market day — rumor spread through the town that the peasants were planning a pogrom. The stores were closed down and everyone grabbed a stick or club and ran to the market place. Fortunately the same police chief was there and dispersed the peasants before any trouble could ensue.

Shortly after that, my brother **Don Zvi** emigrated to America. Soon he was able to send money to his family and every Horchiver was impressed. They figured out that he must be earning more that the police chief and even more that the justice of the peace. Many Horchiver then undertook to follow him to America.

I joined my brother **Don Zvi** in New York in 1910, three years after he had emigrated here. His family still remained in Horchiv and he boarded with a family on the East Side. I joined him there. My brother, being a religious man, insisted that I find work in a place where I could observe the Sabbath. He helped me find a job in a shirt factory where I earned $ 4.00 a week for a 56 hour week.

My boss at the shirt factory must have been a truckman in the old country. We knew that because he was constantly talking about horses or things connecting with driving horses. Once he came over to me at the table, at which I was working with two other people. The table was about 150 feet long. He asked me what my name was and I answered **"Pinchas".** He then asked me what my American name was and again I answered **"Pinchas"**. He then said that it should be **"Pincus"**. He also told me that I was to get a raise of 50 cents a week. This was his way of expressing satisfaction with my work. I didn't quite adopt the name **"Pincus"** and when I met my future wife, she suggested that I Americanize my name to **"Paul"**. I did that and my American citizenship papers carry that name.

Every Friday night and Saturday we prayed

SOME MEMORIES OF THE OLD HOME

I was six years old when by mother died, leaving three orphans, my older brother, **Don Zvi,** myself and my brother **Chaim Yitzchok Dovid.** My father **Avrohom Yakov,** was a melamed, teacher of nearly all the small children of the town. With my uncle **Yaakov,** my brother's brother, he ran a "cheder" attended by several hundred children, boys and girls, from three to six years of age.

The school room was large and furnished with many tables and chairs. It had two decorations required by law — a framed licence with my father's picture pasted on it, and a photograph of **Czar Nicholas.** Classes went on all day long, seven days a week, including Saturday afternoon ; that is every day, except on holidays. Tuition fees were paid annually, instead of monthly. Some of the parents didn't have enough money to pay the small tuition fees so they did the best they could by paying in kind. The shoemaker would make my father a pair of shoes, the tailor a suit with cloth my father would supply himself.

My father was a very pious man ; he arose in the middle of the night to recite **chatzos** until daybreak, and then went to synagogue for **schachris.** When he returned, school would open. As for earning a living : for those days it wasn't too bad. My father and his brother-in-law employed three or four assistants whose duty it was to visit the children at home and to say their morning prayers with them. One was assigned to carry the smallest ones to school on rainy days when the mud on the roads was deep. And when was there no mud !

For the High Holidays my father's assistants built benches in the large synagogue, brought the children there and led them in prayer. For Chanukah they made dreidels. On Simchas Torah they made colored flags. For Purim they carved and colored wooden gregors. A few days before Passover they carried the stupas, sort of churn barrels, in which they pounded matzos into matzo meal, to the homes of the children's parents. On Lag b'Omer they cut and carved swords and bows and arrows and took the children to the woods. On Chamisho Oser one particular woman brought figs, dates, raisins and buckser to the school. Each child received his share and the assistants said the blessing with them. The assistants also helped at weddings and even cooked the gefilte fish on such occasions. They accompanied the children at the appropriate times to the homes where there were new-born male children to receit the **Krias** Shema for which the children were rewarded with cookies. For all this, they were paid off in tips which went into a common pool which was divided among them at the end of the season.

My stepmother was named **Beyla ;** she was my mother's (**Henya**) sister, a very active woman who ran a general store, carrying everything except drygoods. She didn't have very many customers, and dealt with the local peasants to whom she sold on credit, never making any notations of their debts, but remembering everything. She remembered them by a code she created for herself identifying them: "This one has a black dog", "that one lives on the hill" etc. She made so little profit that my father had to bail her out periodically with his own notes so that she could keep the store going. I remember that on Mondays, the trucker **Zecharia Avrom Shimon** travelled to Lutsk to bring back merchandise the storekeepers had ordered. The shopkeepers would rush around trying to borrow

MEMORIES FROM HORCHIV

My memories from my native town Horchiv go back close to 15 years. It all started at the house of **Simcha Shatsky** where I was born. Reb Simcha liked me very much and used to play the fiddle for me. He also taught me the Russian alphabet.

My sister **Gittle** and I were among the first girl-students in the school of **Joseph Buber** and **David Kessel.** My father **Levi Itzhak** went to America a short while before the outbreak of the First World War, leaving my mother **Hanna Ruchle** and five children back home. One evening, as we were sitting around the table for supper, my mother said : "Children, you must take into consideration my present position and help me in the store. We are no longer like parent and children, but we are all children and must help each other".

All schooling was interrupted when war broke out, except for a few lessons a week which we took from a German soldier stationed in our street. My mother payed him out of her miserable income, as her only desire was that her children should study.

As soon as the war was over, we went back to our studies. A group of girls took instruction from **Moshe Zobermann.** We were active in the Zionist Movement, staged several shows, and collected money for the Keren Kayemet.

My first role was to play one of the five doughters of King Lear. The director of the play was **Mully Bregman.** My second role was in the play called "Be a Man". Somebody fired a shot behind the scenes, and I would fall on the stage. I would lie there and laugh secretly. When the curtain fell, I was praised by **Idel Rappoport** for having played my role well.

In April 1922 my father returned from America. You cannot imagine how great was our joy. Yet my father's economic position was not good. He suffered very much under the heavy taxes of the Polish Government, imposed upon the Jewish population. Every now and then there was a new tax. Eventually he decided to go back to America and asked his friend in the United States to send him the necessary affidavit — to become a rabbi in New York. My grandfather **Israel Rabbin** reassured my mother that my father was doing the right thing, because there was no future for Jews in Poland.

A year has passed and she already accompanied the three younger children — **Miriam, Kreina and Leibish** — all below 16 years of age — on their journey to America to join our father. My sister **Gittle** and myself remained in Horchiv for the time being to help keep the store. My father insisted that we should sell everything and get ready to go to America. However, preparations lasted for a number of years. It was only in 1927 that I left for America to join my parents, after my sister had married **Israel Lerner,** grandson of **Tuvia Garber.**

Although I have been living in America ever since, I have not forgotten my friends from Horchiv. I maintained a regular correspondence with them and received detailed reports about everything.

All my friends, male and female, were killed by the Nazis, except for **Shprintza Schachter** who has been living in America, and **Rivka Zakai** who went to Israel. The Nazi murderers had destroyed our dearest and unforgettable friends : **Pearle Foygle, Raisle Weizman, Mindle Schwartsappel, Raisle Wasser, Moshe Rochel, Velvle Zinger, Mendle Birenfeld, Zvi Noyman, Israel Lerner,** and together with them perished my sister **Gittle** and her entire family.

Baltimore **Yente Mishne-Krigger**

he began taking courses in art and then in music. He felt that a man grew only so long as he learned, and so he learned and he studied, and became even more a man.

I went to college for four years, and I went to work, and my father was still bigger than life to me. Around this time, an old dream began haunting him. He loved the outdoors, and the idea of a farm, like the ones he remembered in Europe, and he began looking for a retreat, where life would be simple and uncomplicated. My mother and I needed a great deal of persuasion, but he eventually got his farm in Upper New York State. Dad commuted between his office in the city and his farm, and it was very hard on him, physically. By now I was married and had a child, **Laurence** and my father would sleep at our house at least once a week. As a result of this, and of our frequent visits up to the farm, **Larry** began to get the same loving attention from his grandpa as I had gotten from him as a father. Before Larry was two, I had twins, and there was enough love to go around for them too. My children spent almost as much time with their grandparents as they did with us, and I believe they loved my mother and father more than they did us.

In September, of 1959, my father died, and everyone who had ever known him mourned. His patients, Jews, Catholics and Protestants, mourned. His family and friends cried. But we all remember him well. My big boy, now almost seven, was three when my father died. When I told him, proudly, that a book was being writen and his grandpa would be in it, he sobbed as though his heart would break and said, "My grandpa was the most wonderful man and the nicest. I wish he didn't have to die, and I wish he could know about the book". I am sure that all of us who knew him feel the same way, and wish we could express it as simply and truthfully as his grandchild did.

MY FRIEND MAX

Max was a gentile, wonderful, considerate man. There was an aura of serenity, dignity, and gentility about him that radiated kindness and warmth. I learned to know him well and do not ever remember his speaking unkindly about his fellow-men. His displeasure would only be shown in the color or expression of his face, never by word of mouth. As a friend he was superb. Your problems and concerns were his and somehow the problems were not the same after **you** confided in him. He was the epitome of the finest teachings and traditions of our Jewish culture.

A wonderful modest man from a fine home was **my friend Max.**

New York **Charles H. Wald**

my mother and father, about people being smuggled out, always fascinated me. I understood very little, but I was very proud of my father. I knew my father to be a very shy and retiring man, but the few times I saw him at the Horchiver affairs, he seemed the biggest man in the room to me. He spoke and people listened. Everyone seemed to flock around him. He was a spellbinder. One night, at an anniversary affair, my father was called upon to speak, and he did so reluctantly. I knew he was not prepared, and I was embarrassed, as only a child can be for fear her loved one will fail. My father went up to the platform and began to speak, hesitantly. He spoke in Yiddish (which is a language I have never spoken and understood little). As he spoke, I looked around me. The crowd was transfixed. His voice gained power, and then it broke. The audience was crying. I began sobbing also. I did not understand the words, but my father was talking about sorrow. He was talking about OUR people, and they were my people too. He was begging, yet he was dignified. When he finished, there was silence. Then people began to get up and pledge their money and their time. My father had always been important to me before, but then I was proud to bursting, because others saw him as I did. My father was a leader, without a strong voice, without an overbearing maner, without a swagger. My father led with love and compassion, and he had shown it to the group, just as he always did to me and to my mother. It was a proud night for us both.

Learning was one of my father's passions. When he arrived in the United States, he learned English, and went through High School easily at night. Since he had gone to night school and since he made up high school in about two years, it was always a surprise to me that he would remember all the theorems in Geometry, the ideas in Algebra, grammar in English, laws of Physics etc., and he would often help me with these subjects. He went to college, and there was the typical poor student, hard-pressed for money, but always pressing for his studies. After college, he decided to become a doctor, and went to Ohio State University, in Columbus, since he had many relatives living in that city. During this time, he met and married my mother, and when she became pregnant, he decided to become a dentist, since that would take one year off his studies. And a dentist he became, right smack in the middle of the depression, so that in spite of all the studying, he worked in a laundry, and sold beer from door to door. Eventually, he began practicing his profession, in the Bronx. He left before I went to school in the mornings, and arrived home after I had been put to bed at night. Sundays, however, were "our days" and we would go for long walks together, talking about everything under the sun. It must have been difficult for my mother to give him up to me on the only day he had at home, but she realized that without that, I never would have gotten to know him. These were the days when we discussed what it meant to be a Jew, and when he would bring me books about Jewish history and literature. They were the days when I poured out my heartbreaks and my triumphs, and he would salve, or bolster. And he would ever tell me how important it was to learn **everything.** Even tually he got an office in Manhattan, and was doing very well, but that was not enough for him. His patients adored him, and spilled out their problems to him, as if he had been a psychiatrist, and he listened, and helped when he could. And still he went on learning. He took every course there was to take in dentistry, from surgery to orthodontia. And when that was over,

LEONORA AURBACH-ARYE / **MEMORIES OF MY FATHER**

Where should one start when writing about a person who was loved and respected? The memories I have of my father are personal and very meaningful to me, but would they mean anything at all to a third party? I've been asked to write about his years in Europe, about his early days in America, about his feelings. How difficult it is now, as an adult, to try to remember back and write as facts what were really only feelings imparted to me.

I remember Dad standing before a mirror, shaving, while I sat on the edge of the bathtub. "Leonora", he would say, "you think it is cold now? I wish you could have been in Horchiv, where I would **really** get cold. We used to wear leather boots, and long coats, which would drag in the snow, and the bottoms would eventually freeze. Many a night I would be sure that someone was following me, since I would hear the thump, thump of my frozen coat against my boots. I would run, and the other sound would quicken. I wonder how many times I would run all the way home to my mother, sure that some horrible being was on my tail". Or would hear, "We had conscription in the old country, you know, and none of the boys wanted to go, so they would all starve themselves for weeks, and not sleep nights, in the hope that they would not pass the physical. Naturally, this was a time for much mischief — how was one to stay awake otherwise. I remember once when all the benches were taken out of the shul, and piled one on top of the other, until the edifice was many stories high. Then a big tarpaulin was placed on the top of that, so that it looked an enormous ghost, swaying in the wind, and frightened the wits out of some old people that night". Or he would tell me about the time he had diphtheria, and almost died, and of how the only thing that he remembered, through the derilium, was his mother ministering to him tenderly. His mother came up often in the conversations. She always seemed to me to be the sweetest, most wonderful person I had ever heard of. He remembered her cooking, always more than what was necessary for the family, since so often there would be poor strangers at the table. He would remember her always with a smile and a soft word of encouragement. And his father — he was wise as **Solomon**, making decisions that no one else could make — a man steeped in religion but wise in the ways of the world. I cannot remember all the stories. It was not the words that mattered, but the feeling with which he told them. The little girl who listened only knew that her grandmother and grandfather whom she had never seen were the most loving and lovable people, and she wished that she could have known them, instead of just hearing about them. I recall the first time I ever saw my father cry. A letter had arrived in the morning, and as soon as Dad came home, my mother handed it to him. As he read it, his eyes filled with tears. Then the tears slowly rolled down his cheeks. His face was contorted with pain. My grandfather was dead.

There was never a time, that I can remember, that my father was not thoroughly engrossed in the Horchiver. Many a Saturday and Sunday was taken care of by going to collect clothing, or money, or just anything for the people of Horchiv. The snatches of stories I would hear from

Jewish transactions should pass through the Jewish People's Bank, rather than through the Polish banks. This proved very successful, and large amounts passed through our bank, increasing the degree of liquidity, so that we could always pay on demand.

In the course of time, Jewish brides gained confidence in our bank, and entrusted their dowries to us. I must point out that all deposits were returned in full, and at the time of liquidation in 1936, the bank did not owe a penny to anyone. All members who took loans repaid them promptly. As far as I can remember, there was only one single exception.

The management of the bank was a true cross-section of the social structure of the Jewish community. I remember the following persons serving on the management committee : **Eliezer Krieger, H. L. Rappaport, Shmuel Blechman, J. H. Chazan, Sender Tauber, Abraham Adler, Pinchas Gleichman,** and others. Once a week they would come to meetings, listen to reports, and adopt resolutions.

The Jewish People's Bank was a regulating force on the money market, curbing the appetites for high interest by the usurers.

The last two years of the bank's existence were very difficult. I was living in Israel already, but my father told me about the serious plight of the bank, and yet, the end was an honorable one, and nobody lost any money. On the contrary, at the time when other Jewish banks in larger communities went bankrupt, the Jewish People's Bank in Horchiv earned the recognition of the general public, for the responsible way in which it handled its affairs, till the last day of its existence.

IT WAS HARD TO LEAVE

I had to leave Horchiv, my birthplace, and go to America where my father was living. How hard it was to leave the town which was so close to my heart. Horchiv, where I had been born, grown up and gone to school. All the young people in the town had been studious and learned about our Jewish culture in the Hebrew School.

I came to America with my mother and the rest of my family. For the first few days I cried at the bitterness of Fate which had chosen to make me leave Horchiv. Everything in America seemed strange. At first I caused my parents a great deal of sorrow, but finally I realised that I would have to get used to the new way of life and make the best of it. Everything depends on one's fate. If we had not gone to join my father in America we should probably have died with those of our fellow townspeople who were killed by the Nazis.

New York **Esther Sobermann**

cerned with youth work, Ha-Tsohar devoted itself to work among the adult population. Pinny Krieger was also the guiding light of Ha-Tsohar. I cannot remember all those who were active in the movement, but I do recall **Abba Maizlisch,** the secretary, **Nachman Krieger,** in whose house all the visiting lectures stayed and **Berl Berger** who was chairman of the Horchiv branch for many years.

Relations between Beitar and Ha-Tsohar and the other Zionist parties and organisations were usually good, but not during elections, when they fought each other mercilessly. Ha-Tsohar in Horchiv always managed to obtain a large number of votes in the elections for delegates to Zionist Congresses.

Tel Aviv.

YOSEF CHUMESH / THE JEWISH POEPLE'S BANK IN HORCHIV

It has been almost thirty years since I left Horchiv, and yet, its streets and houses stand out vividly before my eyes. My heart begins to tremble when I recall the Jews who inhabited those houses. I remember their way of life, their joys and sorrows, their life without future, their constant worry about a livelihood, which they could make only with superhuman difficulty.

I often pass in my mind the Jewish population of our town, beginning from **Shmuel Dikstein,** to **Benjamin Udlis.** My heart aches and I am full of sorrow, when I think that they could all still be with us, here in Israel, or at least, be still alive. After all, they did no harm to anyone, and certainly, never spilled any blood. Why, then, did they deserve such a horrible end? I often think of them as simple and innocent men and women, with the finest qualities. Even the quarrels between them about political views, or community affairs, make the impression of a debate in a large family.

But I do not want to be carried away with reminiscences. After all, I am writing about the financial institutions in our Shtetel.

My late father always strived to create modern institutions in every sphere of life, material and cultural. I shall restrict myself to describing an institution which was very dear to me, and for which I worked day and night. I refer to the Jewish People's Bank.

The bank was founded in 1927. At that time the idea of Jewish Cooperative People's Banks became wide-spread in Jewish communities. In each shtetel in Poland, Jewish banks were founded, whose task it was to help their members with low-interest loans, and to alleviate the heavy pressure of taxes and to help them overcome the serious economic crisis during the period known as the "times of Grabsky".

My late father, I remember, assembled a group of Jewish merchants and outlined to them the plan for the People's Bank. This was in June 1927. An executive was immediately elected, and membership declarations were signed. The membership fee was 25 Zloty and there were altogether 160 members. The founding capital was therefore 4,000 Zloty. Despite this small amount, loans were made during the first month of the bank's existence, totalling over 20,000 Zloty. My father impressed upon the city lawyers, that all

other, after the outbreak of the Second World War.

When the Irgun Tsvai Leumi was established in 1937 our secret military cells became an inseparable part of Beitar activities in Poland. Our main task was to prepare military cadres and to organise illegal immigration. Military courses, directed by instructors from Palestine and senior Polish Army officers took place in every part of Poland. **Ben-Tsion Tehori** attended one of these courses at Sofiovka in Volyn, he graduated with honours and became one of the leading instructors in the province. After the outbreak of war he went to Vilna, with many other young men who made their way there because it was under Lithuanian rule at that time and directed a boarding school run by the Irgun Tsvai Leumi. This school kept in touch with those parts of Poland under Soviet occupation. One of the most active couriers, whose life was endangered more than once, was **Motti Galeider** from Horchiv.

Illegal Immigration by Beitar and the Irgun Tsvai Leumi.

In 1937 when Beitar, in cooperation with the I. Z. L. began to engage in the organisation of large scale illegal immigration, I was lucky enough to be chosen as one of the first immigrants by Beitar headquarters in Warsaw. At the end of the year I received a secret directive which instructed me to be ready to leave, and advised me to acquire a passport. I was also given a password which I was to use if I had any difficulty in obtaining the necessary papers. The following will illustrate the wonderfully efficient way in which immigration was organised: When I applied for a passport at the governement office I was told by an official that I should have to wait a month before receiving one. I asked if I could talk to the Starosta himself. When I told him the pass-word, he asked me to sit down and wait. He went out of the room, came back after a short interval and gave me a passport, wishing me all the best on the journey.

A New Generation of Leaders.

In the mid nineteen thirties there emerged a new generation of leaders in the Horchiv branch of Beitar. They had been well prepared for their task by **Pinhas Krieger**. I cannot remember all their names, but among them were : **Shmuel**, the youngest of the **Buber** brothers, **Chaim Litvin**, the **Sprach** brothers and above all **Niomka (Shlomo) Fisch.** He was one of the youngest of the group and despite the difference in our ages I struck up a deep friendship with him. I recall him with pride and admiration.

He was quiet and modest but he had a wide knowledge of many subjects, a fact which was not solely due to his being a High School student. He was a master of the spoken and written word and he had a tremendous power of expression. When I was in the Polish Army and he was at High School in Kamionka, we corresponded with each other and I shall never cease to regret that I did not keep his letters, each one of which was a real masterpiece. He had a very logical mind and nobody who took part in them will never forget his activities in Beitar.

Ha-Tsohar.

The Revisionist Zionist Organisation (Ha-Tsohar*) was established in Horchiv shortly after Beitar. Whereas Beitar was mainly con-

---

*) Ha-Tsohar is a contraction of the Hebrew name of the Revisionist Zionist Organisation — "Ha-Histadruth Ha-Tsionit Ha-Revizionistit.

he pulled himself together, opened his shirt, struck his chest above the heart and shouted "I cannot explain, but it is all here. Cut me open and you will see that I know what I want ! " The examiner, who had come from movement headquarters in Warsaw, was amazed at this reply but when he had recovered from his astonishment he said "You have passed the examination and have received the highest mark possible". This gives one an idea of what the boys educated in Beitar were like. One of them, **Shlomo ben Yosef** from the neighbouring town of Luck, was the first victim of the gallows in the time of the British Mandate in Eretz Yisrael*).

It is hard for me to remember the names of all the members of Beitar, but I can recall some of them. First and foremost there was **Yaakov Schwarzberg, Pinny Krieger's** assistant, then there were the **Buber** brothers, **Tsvi Birman, Shabetai Roitenfodem** and **Mordechai Balbur,** who died of a malignant illness in the prime of his life. I also remember the whole **Schwarzberg** family, whose house was a home for every member of Beitar — the mother was known as the Mother of Beitar.

Military Training and Preparation for Emigration.

In 1930 the Horchiv branch of Beitar established a kind of Beitar military Cadet Corps, within the framework of the pre-military training programme for Polish schools. We received twenty four rifles from the police and intituted legal weapon-training for members of Beitar. We kept the arms in the club-house. The first instructor was **Mordechai Singer** who was succeeded by myself, **David Sobermann,** after I had completed my studies in Lvov.

At the end of the nineteen twenties and the beginning of the thirties, members of Beitar left Horchiv to prepare themselves for settling in Eretz Yisrael. The first to go were : **Channa Shechter, Chaike Maizlisch, Simcha Singer, Tsvi Chumash** and **Elhanan Kehos.** All of them, except for Shechter were the first to emigrate, and I think, were the only members of Beitar to receive Immigration Certificates from the Mandatory Government.

There was also a group in Horchiv, which, because of the difficulty of obtaining agricultural work, was employed mainly in various menial tasks.

Military Cells.

In 1935 I received a visit from **Moshe Sevorai,** the representative of the National Hagana **). After a long conversation with him, I agreed to organise military cells in Horchiv and some of the neighbourhood towns in Wolyn. These cells operated in complete secrecy. Our training consisted mainly of methods of sabotage and guerilla warfare and we made preparations for emigrating to Eretz Yisrael by all possible means. I decided to form these cells from selected boys aged between 16 and 17. The first cell was led by **Ben Tsion Tehori** (Sobermann) and its members were : **Shmuel Chumash, Chaim Litvin, Gedaliahu Sprach** and **Ephraim Schwarzmann.** It is perhaps no coincidence that all five of them managed to reach Israel by one means or an-

---

*) He was sentenced to death for his part in an attack on an Arab bus during the Arab riots (1936—39) and hanged on the 18th of June 1938.

**) Formed by a group of officers who broke away from the Hagana in the early nineteen thirties. When most of its members returned to the Hagana in 1937, those who remained formed the Irgun Tsvai Leumi.

DAVID TEHORI (SOBERMANN)

BEITAR AND HATSOHAR

At the end of 1925, or the beginning of 1926, **Pinhas Krieger** brought word of Beitar — the **Yosef Trumpeldor** League of Hebrew Youth *). Within a short time **Krieger's** enthusiasm and power of persuasion had attracted many of the young people of the town to the ranks of Beitar. A club-house was opened and uniforms were made. Young Jews began to parade through the town in uniform, marching behind the flag of Zion. This was a new phenomenon and even the Gentiles were impressed, they looked at one another in surprise and whispered: A Jewish Army".

Pinny Krieger was a born leader. He was a skilled lecturer and could talk about any subject with authority. Above all he knew how to give young people a sense of purpose in life to replace the feelings of physical and mental sterility generated by life in a small town in the Diaspora. He gave them a belief in a better future in the Jewish State and showed them how to achieve this aim. Young people who not long before had slouched along the street, devoid of all self-confidence, suddenly became imbued with pride and walked with heads held high and shining faces, as if to say: "I am a Jew, I am a Zionist, I am a member of Beitar".

From the moment of its founding as a nationalist youth movement, Beitar had one clear goal: the establishment of a complete Hebrew State within the frontiers which had been promised us. One of the means, and I repeat, **one** of the means, of obtaining that goal was the setting up of a Hebrew Force which was a direct continuation of the Hebrew Battalions **). Members of Beitar began by learning drill, but the cultural side was not forgotten and it was in this sphere that **Pinny Krieger** proved his greatness. I shall never forget the Friday nights in the Beitar club-house, when Pinny used to read and explain **Jabotinsky's** articles which used to appear in "Heint" and "Moment", and articles by **Uri Tsvi Greenberg** and **Abba Ahi-Meir** in "Unserwelt", the Revisionist newspaper. The young people used to sit entranced, drinking in his every word, even though they did not always understand all they heard.

I recall one interesting and characteristic incident in connection with those wonderful youngsters, some of whom had not even completed elementary school, but who were inspired by the education they received in Beitar, and literally glowed with belief in, and devotion to, the Zionist ideal and the Hebrew State. After some of the boys had completed a period of preparation they were put forward as candidates for emigration to the Land of Israel. Before leaving they had to prove their suitability by passing an examination based mainly on Zionism, its aims and the ways of achieving them. One of the boys was asked a simple and elementary question and his fear and misery were reflected in his eyes. He seemed to be asking those present: "From whence cometh my help?" Suddenly

---

*) The word Beitar, the name of the last Jewish fortress to fall to the Romans during the Bar Cochba Revolt, is also a contraction of the words "Brit Yosef Trumpeldor" — The Yosef Trumpeldor League.

**) Units of Jewish volunteers, raised in England, America and Palestine during the First World War. They participated in the campaign to free Palestine from Turkish rule.

"HE-HALUTZ HA-TSAIR"

"He-Halutz Ha-Tsair" (the Young Pioneer) was founded in our town in 1924, and was the first youth movement in Horchiv. Branches of "He-Halutz Ha-Tsair" sprang up in the cities and towns of Wolyn and in the districts of Vilna and Bialistock as a spontaneous expression of the desire of young people to find a meaning in life. The overwhelming ambition was to become a pioneer and go to Eretz Yisrael. The watchword of the movement was: self-realisation — to begin to lead a pioneering life immediately in preparation for a future in Eretz Yisrael. The members of "He-Halutz Ha-Tsair" were marked by qualities of modesty, simplicity and loyal devotion, qualities which were manifested at the training farms and in the way of life in the movement all over Poland. We were a popular pioneering movement.

Nearly all the first members of "He-Halutz Ha-Tsair" in our town were products of the Hebrew School. The "He-Halutz Ha-Tsair" branch was a natural means of countinuing the Hebrew education we had received at the school. Later these same young people graduated to the "He-Halutz" branch in Horchiv and became some of its most active members.

The founder members of "He-Halutz Ha-Tsair" in Horchiv were (in alphabetical order): **Moshe Binyuk, (Bnayahu), Chaim Leib Fisch (Chaim Dan), David Kleiner, Yitzhak Klieger, Gittel Ravitz, Miriam Singer, Gittel Vogel, Arieh Zakai** and **Baruch Zimmermann.** We were like the younger brothers of the adult pioneers and we often engaged in the same activities as the members of "He-Halutz".

Representatives of our local branch participated in the first general meeting of all the branches of "He-Halutz Ha-Tsair" in Wolyn, which was held in Kovel in 1925. This was the first time that we met people from other places who shared our aims and methods, and this contact with the rest of the movement encouraged us in our work.

The pioneering movement in Poland had its ups and downs. We received many applications to join during the height of the Fourth Aliyah but our membership fell off when that Aliyah was beset by a crisis. After the Arab riots in 1929 there was a rush to join "He-Halutz Ha-Tsair" and from then on the movement grew from strength to strength.

Our branch of "He-Halutz Ha-Tsair" directed many people into the ranks of "He-Halutz" and they eventually reached Eretz Yisrael. A new generation filled the places of those who had moved on and the movement in our town continued to attract young people who were drawn to the ideals of Aliyah, work and life in a kibbutz.

Aynath **Chaim Dan**

fare was declared. Shops were opened and co-operatives were set up to provide competition for the Jews in sectors of the economy which they had previously controlled. When the Jews found that their sources of income were drying up, many young people joined "He-Halutz" in order to prepare themselves for Aliyah.

Education and Culture.

"He-Halutz" now began to absorb people who had no general or Hebrew education and this meant that the movement in Horchiv had to apply itself to a new task : waging a campaign against illiteracy and ignorance and trying to teach a knowledge of the Hebrew language. Evening classes for both general subjects and Hebrew were opened. The teacher, **Aryeh Mogilianski,** who offered his services voluntarily, and refused payment, particularly distinguished himself in this field of activity and there were others like him ; teachers from the Hebrew School and members of the local branch of "He-Halutz". In this way "He-Halutz" not only directed young people into a more productive way of life but also became a factor for the diffusion of Hebrew language and culture. When the Hebrew paper, "Ha-Tsefira" was published in Warsaw it had a considerable number of subscribers in Horchiv, as did the "He-Halutz" paper in Poland "He-Atid".

Mutual Assistance

The members of "He-Halutz" in Horchiv did not concern themselves solely with agricultural training and cultural activities. With the worsening of the economic situation of Polish Jewry, many members of the movement who had received permission to emigrate found that they did not have the necessary money. It became the custom to raise money by proclaiming that all wages earned on certain days were to be devoted to the benefit of those emigrating. Special concerts and parties were also organised and the proceeds were devoted to the same ends. There were many different ways of earning money. I was once approached by an agent of the Warsaw daily newspapers, "Heint" and "Moment", and he suggested that "He-Halutz" should make itself responsible for the distribution of these newspapers in the town. Not only did we do as he suggested, but we also made improvements in the way the papers were distributed. Up till then the readers had received the paper a day after it was printed, but once we had acquired the agency, we made sure that people received their copy in the evening of the day of issue.

Owing to the fact that Horchiv was a District town, prospective emigrants from the surrounding neighbourhood came there in order to arrange their passports and we did our best for them and also offered them financial help if they needed it.

Among those who were especially active in their work for "He-Halutz" were **Chaim Yaakov Dobromil** and **David Kleiner.** Dobromil was particularly noted for his work in the fields of publicity and leadership and was one of the mainstays of the movement in the town. David Kleiner did not confine his activities to "He-Halutz", he also played an active role in "He-Halutz Ha-Tsair" which was founded in Horchiv in 1924. After devoting much of his time and energy to the latter movement, Kleiner went to a training farm in Klosova, he worked in a quarry and a saw-mill and eventually emigrated to Eretz Yisrael.

Tel Yosef **Moshe Bnayahu**

"HE-HALUTZ"

The Unbroken Chain.

The far reaching changes taking place in the life of the Jews also had their effect on our town, most of whose Jewish inhabitants became fervent adherents of the Zionist movement in all its various forms. When news of the San Remo decision *) reached the town, all the Jewish inhabitants turned out in procession, the houses were decorated with blue and white flags and everyone was in festive mood, sure that the day of deliverance was at hand. Crowds of people braved the bitter winter weather and came to bid farewell to the first pioneers from our town when they set out on their journey to Eretz Yisrael. Our Hebrew School was one of the only ones in the district, and carried on despite the difficult conditions created by the chaotic political situation. The school's teachers were devoted to their task of instilling their pupils with a love of the Hebrew language, the Jewish people and Eretz Yisrael. People spoke Hebrew and Hebrew literature fulfilled a psychological need. The Hebrew library, which had been founded several years before, developed and became the most important library in the town, with hundreds of regular readers. Any Hebrew book that was published in Poland or Eretz Yisrael found its way to the library. Emissaries sent out by the various Zionist funds knew that a visit to the town had to include a lecture in Hebrew to the young people.

It was the young people who formed the links in the chain of Aliyah. After the first group of pioneers left for Eretz Yisrael only a few individuals followed in their footsteps. The initial enthusiasm had worn off. The crisis in the Zionist movement and in Palestine also had repercussions in our town. Many people did not answer the call of the hour to emigrate. The concept of Zionism as a means of self-realisation was foreign to the Zionist of the period. However the young people, many of them still at school and thus too young to emigrate, were not satisfied with the current mode of Zionism. They were totally won over to the idea of a life of work, self-realisation and Aliyah. They became familiar with these concepts by reading the book "Yizkor" or copies of "Ha-Poel Ha-Tsair" (the "Young Worker") which they somehow got hold of.

The Young People Enrol.

Nearly all the members of "He-Halutz" (the Pioneer) in the town were members of the middle class. There were no craftsmen to speak of in "He-Halutz". People were opposed to the idea of physical labour and for this reason there was considerable opposition to "He-Halutz" for a number of years.

The growing tide of anti-Semitism in Poland brought young people, who were seeking a solution for their economic problems, into "He-Halutz". The Polish authorities began to dislodge the Jews from the position they occupied in the economic life of the country. Poles who settled in the regions near the Ukrainian frontier started to supplant both the Ukrainians and the Jews. The Ukrainians were pushed out of the positions they held and were given the opportunity to emigrate from Poland. In an attempt to strike at the Jewish position, economic war-

*) At the San Remo Conference the main Allied Powers (Britain, France, Italy, and Japan) decided to grant Britain the Palestine Mandate (on the 24th of April, 1920) and charged her with the implementation of the Balfour Declaration.

THE LEADER OF THE COMMUNITY YAAKOV CHUMASCH

The most outstanding personality in the town was not a member of the richer class. The leader of the community, its main representative and the one who fought hardest for its rights was **Reb Yaakov Chumasch** of blessed memory. He was the guiding light of any public activity and first and foremost, of any Zionist activity in the town.

Reb Yaakov Chumasch founded the Jewish Cooperative Bank which was the mainstay of Jewish economic life in Horchiv. He managed the bank and made it into the most important institution. He was also one of the founders of the "Tarbut" Hebrew School (in 1926) and was responsible for its maintenance and development. As Deputy Mayor of the town he jealously guarded Jewish interests, and fought tirelessly for the principle that the Jews of the town should enjoy the benefits of the town administration in proportion to their numbers. He was proud to be the representative of the Jews in their relations with the authorities, and he never debased hemself. In fact he achieved the maximum that could be achieved, taking into account the peculiar position of the Jews in Poland in the period between the two World Wars.

Yaakov Chumasch was chairman of the local Zionist organisation, chairman of the "Tarbut" School committee, chairman of the "Keren Ha-Yesod", he led all the Zionist enterprises and influenced the Zionist spirit and Zionist education of the town.

Not only was he an accomplished lecturer and speaker, but he also practiced what he preached. He emigrated to Eretz Yisrael with all his family, prior to the Second World War. He died in Rehovot in 1954.

Tel Aviv **Baruch Zimmermann**

THE DEPUTY MAYOR

Reb Yaakov Chumasch, who was foremost in every sphere of public activity in the town, and was head of the local Zionist Organization, also served as Deputy Mayor (except for a short break) from the time Horchiv became Polish until he emigrated to Eretz Yisrael. He served with great honour. I shall never forget his speeches from the balcony of the Starostvo (Town Hall) on the 3rd of May and the 11th of November. In may opinion he really showed his greatness after reaching Eretz Yisrael. I have no doubt that he was capable of occupying a high position in the Yishuv of that time, but he preferred to earn his living by the sweat of his brow until his last day on earth.

Tel Aviv **David Tehori (Sobermann)**

It was perhaps a matter of fate that Joseph Eisen returned to Europe. I shall quote from a letter which I received from **Mully Bregman** containing an almost official report.

Horchiv, June 4, 1929.

"As you know, a branch of the Jewish School System was established in Horchiv. This was made possible owing to the effort of **Yossi Eisen,** who created a Committee in America for the construction of a Jewish School in our town. To explain to each individual separately about the significance of a School with Yiddish as the language of instruction was an extremely difficult task. We worked so hard that eventually the young Jewish workers and the artisans were won over to our side. In addition to the school, a library was founded, so vital for our cultural work. During the short period of its existence, the library has already proved its usefulness and already has a membership of 180. The majority of our working youth is using the library, which already has 500 volumes. Similarly, a guitar band and a sports group were founded.

"Unfortunately, our economic situation is very bad, because of the general economic crisis in Poland. The majority of our members are working people, and yet they can hardly afford to pay their dues. The library is struggling for its existence.

"Lately, a group of 'Reds' has infiltrated into the library, causing much trouble. They also caused a great disturbance at the school and interfered with its functions.

"Generally speaking the library is very well organized : the books are divided into sections and the system is very effective. I took into consideration the qualities of our readers and introduced lectures and talks on literature. In short, the library has become a popular feature, but I myself am not too happy about it. There are difficulties, which I am not able to cope with. Its whole existence is based on little pennies and there is no money for its development. We can only make both ends meet with great effort. This situation reflects upon our general cultural work.

"The library is open twice a week, in the evenings, when the young people finish their work. We are also planning to open sections in the Polish language. For all this we need funds, but I do not see where we can get them from. Those who can give have already given both for the School and for the library".

In 1950, I met the poet **Israel Ashendorf** in Paris. During a friendly chat he told me that in 1939 he spent a week in Horchiv, gave several lectures and was the guest of my uncle Joseph Eisen and his wife **Lola.**

It is my hope that the letters and memoirs quoted above will bear testimony to the deep concern, dedication and responsibility of Joseph Eisen to community affairs. He perished together with his wife **Lola (Bart),** and his son **Saul.** It is believed that they were murdered by Ukrainian peasants in his native village of Oziretz, where he escaped with his family from the Horchiv ghetto.

Montreal, Canada

When **Joseph returned** from the Army he lived partly in the village and partly in town. Together with his older brother he went into the grain business. In those years he became interested in the fate of the ordinary Jew, his problems, work, poverty, education and the plight of the Jewish artisan. Unfortunately, he contracted T. B. and had to leave for Zakopane, a health resort, in what was then Austria. It was during his stay in Zakopane that the war broke out. He spent the summer at the resort and the winter at Lvov, trying to earn his upkeep. At Lvov he made acquaintance of the leftist Poalei-Zion circles and befriended one of its leaders, **Nathan Buksbaum.**

After the war, when our part of the Ukraine was annexed to Poland, Joseph immediately returned to Horchiv. He would stay in town for several months at a time, alternating between Lvov and his home town. At that time he also played an important part in organizing Jewish self-defence against the attacks by the peasants His experience in the Tsarist Army came in handy.

I will recount an episode from those times. In a frost-cold winter evening, my girl friend, **Sarah Gleiser,** and I were poring over our books in the dim light of a little kerosene lamp, to do the homework that our teacher, **David Shapira,** had asked us to do. Suddenly, there was a knock on the frozen pane. It was **"Uncle Yossi"**, as we called him, the rifle over his shoulders and in the company of another armed young man. "I came to tell you that you need not be afraid of anything. Go on with your studies. There is someone watching over you".

For a number of years, Joseph Eisen devoted himself to creating clubs for young Jewish workers, as well as small reading rooms and libraries for adults. He went out of his way to create a Jewish School, with Yiddish as language of instruction. The Hebrew language and the national Jewish ideology were to play an important role.

In the years 1927—1928, Joseph lived in America, mostly in New York. He had to struggle hard to make a living. These were difficult times in America. Yet in his letters to me there is evidence that he used every free moment and every ounce of strength to convice his "landsleit" to organize a committee for a Jewish school in Horchiv. I shall quote a note which was printed in the Brooklyn Jewish Gazette, Summer 1927 :

COMMITTEE FOR THE SUPPORT OF THE JEWISH SCHOOL AT HORCHIV, WOLYN

"At a meeting held last Saturday by a group of Horchiv landsleit in New York, a Committee for the support of the Jewish School in Horchiv was formed and the sum of $ 500 was contributed on the spot towards the erection of the School. The decision was taken following a detailed report by **Joseph Eisen (Eisenberg)** about the plight of the Jewish children in the city of Horchiv.

"Friend Eeisen described the diffcult situation of Jewish children in that city, who had no way of getting an education, Jewish or general. He impressed his landsleit to such an extent, that they responded with large contributions for the construction of the school".

nothing at all. The teachers were extremely devoted to their work. More and more people began to speak Hebrew and the town became a Hebrew and Zionist centre due to the influence of the School.

The School was run in a Zionist spirit. The whole community used to attend the performances put on by the children. The festivals such as Chanukah, Purim, and Lag b'Omer were presented as historical and national events. There was special affection for the Jewish National Fund and the Blue Box. The children eagerly discussed any item of news which reached the town. When the news of the death of **Trumpeldor** and his comrades at Tel Hai was reported in the newspaper, "Hatsfira", normal lessons were interrupted and the teachers read out all the details of the event to the pupils.

The Hebrew teachers were also among the first to take part in the "Third Aliyah" to Palestine and thus set an example for their pupils to follow, and indeed hundreds of them later reached the Promised Land. All of them regard the Hebrew School as having been a beacon of light in their younger days in the town.

The Hebrew School, founded in 1916, continued to exist until 1924, when the Polish Government School (the Powszechna) was opened. The latter provided Hebrew religious studies and proved to be a serious rival to the Hebrew School. The Polish Government put increasing pressure on the independent schools and some parents gave in, thinking that the Government School, with its limited programme of religious studies, would be sufficient. However this period of weakness only lasted two years. In 1926 there was a renewal of interest and a special effort was made by the local Zionists to re-establish the Hebrew School.

The new school carried on all the traditions of its predecessor and it prospered due to the great devotion of teachers and parents — there were even plans to open a Hebrew High School in our town.

When the Second World War broke out, the Hebrew School which had been such a credit to our community ceased to exist.

Aynath **Chaim Dan**

RACHEL EISEN / YIDDISH PUBLIC SCHOOL AND LIBRARY

Joseph Eisen was born in 1891 in the village of Ozeretz, Volinia, some seven miles from Horchiv. His parents **Saul** and **Malka** were pious, honest and for many years poor people, but had always given their hospitality to the itinerant stranger and the poor. Joseph was the youngest of six children. Like his two brothers, he left home at a rather early age in order to study at the Rovna Yeshiva. It was there that he learned the Russian language and became acquainted with Jewish and world literature.

In contrast to all other young Jewish people of those times, he decided to go into the Russian Army, He reported for service at the age of 19, two years earlier than required, in order to get it over as soon as possible. He was rather good at military drill and even reveived a stripe, a rare distinction for a Jew in the Russian Army.

and more veneration. When the Second World War broke out he was afflicted with paralysis and he was taken to Kamenitz by his family. There he perished together with all the Jewish community, in the days of the German occupation.

Aynath **Chaim Dan**

THE HEBREW SCHOOL

There are two distinct periods in the history of the Hebrew School: The Early Period, and, after an interval, the Period of Revival and Continuation.

The Hebrew School was founded during the First World War, when the town was occupied by the Germans.

The confusion of the early years of the First World War, when the town changed hands several times, also created a crisis in a sphere of activity to which the Jewish public was particularly sensitive : the education of the younger generation. The unheavals which played havoc with everyday life caused Jewish educational activity to come to a halt and this situation was painful both for the children and their parents.

In the meantime, great changes were taking place in the general atmosphere of the Jewish community and they included a new approach to the system of education. The traditional "Cheder" lost ground. The younger generation was permeated with a spirit of englihtenment and Zionism, and it was this generation which provided the first Hebrew teachers who founded the school and kept it going.

The active Zionists in the town were very concerned about the lack of educational facilities and the general state of neglect, and they decided to ask the German occupation authorities for permission to open a Hebrew School for Jewish children. They negotiated with a **Feldwebel Konn** (the negotiations seemed to have included certain "presents" and they received a licence to open a school, which came into operation in 1916.

The first teachers were : **Simcha Perlmutter, Moshe Sobermann, David Millstein, Noam Zakai** and **Eidel Rappaport and they were later** joined by **Yisrael Alperson** and **Moshe Lazar** The programme of studies was broadened year by year. At first all the emphasis was laid on the study of the Hebrew language, the Bible, literature and history. Latter on, general subjects such as geography, mathematics and chemistry were added to the syllabus, as was Polish, the language of the new state. The staff was augmented by **Orenstein,** who was later principal of the school for some time, and the women teachers : **Bernstein, Weinberg** and **Rosa Perlmutter**. The boys also went in the afternoon to study religious subjects under Rabbi **Binyamin Schwarzmann.** The General Secretary of the school was **Yaakov Shapira** and the Committee of Parents and Inspectors consisted of : **Avraham Weitz, Yaakov Chumash, Noam Zakai, David Weitz, Avraham-Eli Patziornik** and **Dov Berger.**

The Hebrew School catered for hundreds of pupils from all sections of the community — many of whom paid only a minimum fee, or

Our town was blessed with a succession of outstanding personalities in the world of Chassidism, each of whom left a lasting impression on its religious life.

"The Mochiach".

First and foremost there was the saintly **"Mochiach"** *) who lived in Horchiv more than two hundred years ago. He died in the town and is buried there. His person is shrouded in legend. In the eyes of both Jew and Gentile alike he was accepted as a father-figure and patron of the town and its inhabitants. One of the legends about him, told by the elders of the town, related how in the days of **"Gonta"****), the **"Mochiach"** drew a circle round the town with his stick and said : "You will come so far and no further", and so it was, **Gonta** did not enter the town and the inhabitants were saved. From then on the people of the town would recall the memory of the "Mochiach" whenever they were threatened by war or other perils. They would visit his grave and say prayers because they felt that his spirit still protected the town and would avert any evil.

Rabbi Yitzchak Moshe.

Rabbi Yitzchak Moshe lived in our town at the end of the last century and the beginning of the present century. He used to visit the courts of various sages and Rabbis but his great virtue earned him a name as a sage in his own right.

Rabbi Yitzchak Moshe was not concerned with matters of this world and preferred to devote all his time and energy to the study of the Law. He is supposed to have refrained from speaking any language other than the holy tongue. One day he chanced to meet a Russian official who asked him a question. Rabbi Yitzchak Moshe answered ; "Da" (know) and added, under his breath "et Ha-Shem Eloheicha" (the Lord Thy God). The word "Da" means "Yes" in Russian and in this way Rabbi Yitzchak Moshe succeeded both in answering the question and in continuing to speak only Hebrew, even though he was confronted by a Gentile in authority.

Rabbi Bentsi

Rabbi Bentsion Hoffman came to our town after the First World War and quickly earned himself an honoured position among the local Chassidim. He originally came from Zwihil (Novograd-Wolynsk) and from there moved to Kamenitz and only arrived in Horchiv afterwards, when he was already middle-aged. He was tall, with a black beard, God-fearing and experienced in the ways of the world. He greeted everyone he met and his radiant presence was quickly felt. **Rabbi Bentsion,** or **Rabbi Bentsi as** he was called by all and sundry, was like a bubbling spring. He was a gifted story-teller and knew the smallest details about the lives of various Rabbis. He used to spice his conversation with stories of some **Rabbi** or other and in this way he entranced his audience. Various Chassidim sat at his table and he attracted simple folk who drew upon him as a source of inspiration and encouragement. On the annivarsary of each famous Rabbi's death, Rabbi Bentsi would sit at the head of his table and dispense wisdom.

As he grew older Rabbi Bentsi's saintly reputation grew, and he was treated with more

*) Rabbi Yitzchak Drohobitzer.

**) Ivan Gonta, leader of the Gangs of Haidamaks (rebels), who wrought havoc among the Jewish population in 1768.

the Shtibl and people came there to listen to speakers soliciting support for the "Keren Hayesod", or to hear the reports of delegates who had attended National Conferences and meetings of the Zionist movement.

The cantors in the Shtibl were Reb **Aharon Chazan** and, later, Reb **Zelig Hirsch Chasis.** Both of them were famous for their performances on Saturday evenings and even the young men who were not religiously minded would sneak in to hear them.

The Oliker Shtibl.

The worshippers of the Oliker Shtibl were drawn from the ranks of the town's craftsmen ; the tailors, shoemakers, tinsmiths etc. The elders of the congregation were : Reb **Itzig Mordechai Toiber** and Reb **Aron (Aharon) Kobile,** who was also the cantor.

After the demise of the old **Rabbi Ephraim Averbuch,** his children quarrelled and one of his sons-in-law was appointed Rabbi of the Oliker Congregation. When the **Oliker Rabbi** visited Horchiv, **Reb Aron,** the cantor, excelled himself and, at the head of a large crowd of singing disciples, accompanied the Rabbi from the house of prayer to his lodgings.

The Karliner Shtibl.

The Karliner Shtibl was smaller than the others described above. The leading figure was **Reb Azriel Yentis.** The congregation always waited for him to arrive before starting the service, and the cantor would never repeat the "Shmone Esrei" prayers aloud until he was certain that **Reb Azriel** had finished saying them silently. The infrequent visits of the **Rabbi of Karlyn or Stolyn** were occasions for great rejoicing for Reb Azriel and his congregation.

The Kiniever Shtibl.

The outstanding personality in the Kiniever Shtibl was **Reb Yehiel Hersch Chazan,** a watchmaker by trade, who was universally respected for his honesty and exemplary way of life.

"Beth Ha-Midrash".

The congregation in the Beth Midrash was larger than in the "Shtiblach" and did not owe allegiance to any Chassidic dynasty of Rabbis. The most noteworthy member of the congregation was **Reb Moshe Rappoport,** one of the most respected inhabitants of the town, a businessman with a large family, who nevertheless devoted much time and energy to the running of his beloved Beth Midrash.

On Saturday afternoons people used to gather in the Beth Midrash to hear discourses on religious matters in former days, and Zionist speakers in more modern times.

The Great Synagogue

The Great Synagogue (Shul) was a high, spacious building, which attracted worshippers from all walks of life. The congregation remained loyal to their "Shul" even in winter, when the weather was very cold, and in spite of the fact that there was no heating in the building. One of the permanent wardens in the Great Synagogue was Reb **Shimshon Liebers** who was later replaced by **Shlomo Mirkover.**

On Sabbaths and Holy Days, **Reb Yankel Isser Aharontsis** was the cantor and was assisted by his two husky sons. On the eve of the Day of Atonement wax candles were lit in the Great Synagogue, and their light, which filled the whole interior, shone through the high windows and all who beheld it from near or afar marvelled at the wondrous sight.

HOUSES OF WORSHIP, CANTORS, CHASSIDIM AND MEN OF GREAT VIRTUE

Nearly all the houses of worship in our town were concentrated in one street, the "Shulgass" (Street of the Synagogue). In the centre of the street stood the Great Synagogue and the "Beth Ha-Midrash", and in the immediate vicinity were the smaller houses of prayer — the "Sadigerer Shtibl", the "Trisker Shtibl", the "Oliker Shtibl" and the "Karliner Shtibl". The "Kiniever Shtibl" was situated in another street.

Our town had "belonged" for many years to the **Rebbe Chernobil** and **Trisk "dynasty"**, and the Rabbi of the town was always one of his disciples. It is therefore fitting to describe the "Shtibl" of the Trisk Chassidim first.

The "Trisker Shtibl"

The visit of the **Rabbi of Trisk** to our town were regarded as great events by all the Jewish inhabitants. The Rabbi would lead the Friday night prayers in the Shtibl of his disciples, and people from all the other houses of prayer would flock to hear him, to greet him, and to touch his hand.

In the period between the two World Wars, the heir to the Chernobil and Trisk dynasty, to whom the Trisker Chassidim in our town paid most respect, was **Rabbi Velvele**, who lived in Kovel and who used to set out from there to visit his followers in the communities of Wolyn. Whenever **Rabbi Velvele** arrived in Horchiv he was greeted by his followers at the railway station, and during the week he stayed in the town, crowds of men and children would gather around the door of the house where he was staying. On Friday night the Trisker Shtibl was decorated as for a festival in honour of the Rabbi, whose visit served to inspire his followers for long after he had left the town.

Reb **Yossel Hoshchiver,** who was the most important man in Horchiv in Czarist times, used to pray in the Trisker Shtibl and his spirit still lingered after his death, warmly remembered by all. It was said that he left no heir to fill his place — his son-in-law who followed in his footsteps, died in the typhus epidemic at the end of the First World War.

The cantor in this Shtibl was **Reb Yekutiel Stricker.** His successor was Reb **Eliezer Krupnik (Lazer Rechles)** who came to Horchiv from Druszkopol, and conoisseurs said that **Reb Lazer** was the equal of his predecessor. His recitation of the "Kol Nidre" prayer made the rafters ring. People still remember his version of the Prayer "Unetane Tokef" and his moving "Hineni Ha'-ani Mema'as". The congregation was moved to tears by his heart-rending "Ve'al Yiheye Shum Mikhshol Be'Tfilati".

The Sadigerer Shtibl.

The disciples of the Rabbi of Tchortkov used to meet in the Sadigerer Shtibl. From time to time they would set out on the long journey to the home of their Rabbi, and whenever they returned they always brought back a new melody which their Rabbi had taught them. The elders of this Shtibl were **Reb Mentzi Hurwitz** and **Reb Shmuel Flomin,** both of whom died after reaching Israel where their sons had settled.

Many of the worshippers in the Sadigerer Shtibl were of the younger generation, and most of them belonged to families with Zionist leanings. In fact the Zionist meetings were held in

with him in restoring law and order throughout the city. Whenever Yosi walked through the streets, accompanied by his aides and instructors, Jews would stand at the doors of their little stores and accompany him with their eyes full of pride and love for their own defence force.

Givatayim **Noam Zakai**

YOSI EISEN

We have known each other since we were children, when he and his brother lived in our house. In those years it was customary to hand over Jewish children from the villages to a Melamed in a Cheder, where they would study, eat and sleep. Of course their father paid for everything. In this way we grew up together and only parted from each other when we were teenagers. I left our home-town Horchiv for a number of years and so did he. For a few years he studied at the Yeshiva of Lutzk and when he returned he was not too enthusiastic.

From 1907 until 1908 we were again together in Horchiv and renewed our friendship. We had more free time than we needed, so we promenaded the streets with our walking-sticks like gentlemen of leisure. Nobody learned to do any work — firstly because there was no work and there was nobody to learn from and secondly, the very idea of work was considered as something shameful.

In this way a long period passed, until his brother **Yankel** returned from America. He brought with him a lot of dollars and became a grain-dealer. He soon appointed **Yosi** as his assistant : he sent him to the city of Lutzk to sell his grain and bring back various other products. Thus Yosi became a merchant. Once a week he would bring the grain to the big city and come back with quantities of salt and other merchandise. The young men of the town would envy him when he wore his fancy rain-coat. Nobody was his equal in this respect.

In 1909 he became a soldier in the Russian Army. We corresponded from time to time. It must be remembered that in those times no Jew in the Russian Army was permitted to become an officer. Yosi was an exception and became a non-commissioned officer.

When I left for America, Yosi was still in the Russian Army, It was several years later that we met in New York, from where he proceeded to his brother in Canada. This was the last I heared of him, though I understand that he subsequently returned to Horchiv.

He was a dear and wonderful friend. I shall always cherish his memory.

New York **Paul Wallach**

fact he turned to us even before we turned to him. He assembled us and spoke to us like a father. "Why did the peasants know how to collect arms that were lying around" he argued, "while we, children of the fine homes, are closing our eyes and stopping our ears from reality". Yosi spoke about the **Maccabeans** about **Berek Yoselewitz,** about **Bogrov** who killed the anti-semitic Russian Minister Stolipin. All of them had devoted their lives to save the dignity of their people. But we, he said, closed our eyes and were deeply ashamed of ourselves. "You must not believe for a moment," Yosi said, "that the disaster will not strike at your doors. This is like fire which, if not put out at the beginning, will spread out more and more. In the beginning the bands requisitioned Jewish goods and gave them receipts, later on they simply robbed anything they found and presently they do not refrain from outright murder. If we do not re-act at once there will be mass murder."

Yosi immediately began to give instructions and his words were like military orders. "Go out to the roads, go into the forests, collect every piece of weapon which you can possibly find. We shall also raise the money to buy arms from the peasants and shall organize courses for the handling and use of these weapons. The instructors will be those who served in the Army of the Tsar. We shall also establish a storing place for these weapons. What is most important, we shall create among young and old the consciousness that it is an honour to protect one's life and property. We shall be the first and others will follow us. As soon as young armed Jews will appear in the streets, they will arouse respect and fear among the bands. They will prevent them from acts of violence against us. We shall not turn to those timid Jews who delude themselves into thinking that no resistance must be offered in order not to provoke the bands. Our motto must be not one eye for an eye but two eyes for an eye. We shall turn to the ordinary Jew, we shall stop the service at the Synagogue on Saturday and appeal to the masses. They will understand us and they will provide the means while we will do the job".

We felt as if we had acquired wings. At last there was somebody on whom we could rely. Yosi was the kind of man who had courage and who knew how to act in times of emergency. Moreover, he also knew how to encourage others to similar action.

Work had begun : our boys spread out on the roads, collecting everything from a bullet to a gun. One could see Yeshiva-bucherim doing business wth peasants, quietly and secretly, buying a bomb here, a rifle there, and ammunition in some other place.

In those days one could see young lads leave the homes of their parents at dusk, pretending to go and visit their friends or the club. In fact they went to the nearby forest in order to learn how to handle weapons.

Some of our boys gave themselves "airs" as military men. Some wore their clothes like cavalry soldiers, other became "experts" in military strategy, having found an old military map in the field. Yet others slung their rifles in a fancy way, parading in their shining boots like high ranking officers. **Yosi** saw it all but permitted them a little vanity. Yosi personally conducted the training. When an accidental bullet was shot, he gave a lesson in safety precautions.

And so young Jewish boys, armed with rifles, began to patrol the town. In the evening, Jewish people ventured once again to go out into the streets in the full knowledge that no harm would befall them. The Mayor of the city, a Christian, invited the Jewish commander Yosi to co-operate

SELF DEFENCE AT HORCHIV

At the beginning of 1918, the Austro-German troops revolted against their governments, laid down their arms and started out on their way home, in great disorder. The roads and streets were littered with arms of all sorts and the Ukrainian peasants picked them up and put them into hidden places. Young lads roamed about the streets, armed and defiant. No stable government was yet in existence, but attempts were made to organise a mixed City Council of Christians and Jews, as well a City Militia.

Jews did not join the Militia, as they did not find it suitable. Only the worst elements of the Christians joined it and soon introduced a regime of terror. They had little power over the Christians, but with regards to the impoverished Jewish Community they insisted that the Tsarist restrictions must go on. To protect Jewish life and property was not their business.

In the meantime armed bands sprang up in the neighbouring villages, each with different slogan : one wanted an independent Ukraine with Kiev as Capital, another wanted Lvov as Capital, a third wanted a Cossack republic, yet another band, which had heard of Kerensky's government, wanted a federal State of all peoples living in Russia. The educated agreed to a Bolshevist government, provided that **Trotsky, Brodsky,** and **Wisotzky** should not be at the helm.

During a market day, the Jews were in a state of great anxiety : should even a minor quarrel break out between a Jewish shopkeeper and a peasant, this may quickly develop into a major pogrom.

In the evenings the Jews locked themselves up in their houses, spoke in a low voice and did not dare to visit each other because of the bands. There were rumours that in the neighbouring towns groups of cossacks had organised themselves, armed with short rifles, bombs, and dressed in uniforms. In another neighbourhood, bands of Circasians were roaming about. All these groups were in need of money, food and clothing and the only source were the city Jews. So they began to requisition Jewish goods and property and to impose penalties upon Jewish communities.

The atmosphere among the Jews was one of deep depression and despondency. The young people were helpless and did not dare to protect themselves. At the time **Yosi Eisen** appeared on the scene, a reserved, soft-spoken man with gentle manners, a man with firm principles, but not a fanatic. He loved the Yiddish language and literature. He was not a Zionist, nor did he oppose Zionism.

We were a group of young people, some of us school-boys, and we felt very strongly the humiliation of our position. In the meantime antisemitic excesses became widespread. Whenever there was a shortage of foodstuffs because of the difficult situation on the roads, the blame was on the Jews. When the Tsarist régime was abolished and the Tsar himself assassinated, Jewish "communists" got all the blame for it. Robbery continued unabated. Night attacks became frequent. The slightest noise would cause anxiety and nervousness. Jewish women would scream at the top of their voices, hoping that in this way they could ward off the robbers, the murderers and the bandits. A feeling of anger and shame enveloped the young people. We had no idea how to handle weapons, nor did we know how to organise ourselves. It was at that point that all eyes turned to **Yosi,** the only mature person among us. In

were **Simcha Perlmutter,** and **Zussia Zack** (today known as Noam Zakai). They blazed the trail for the founding of the Hebrew School which was run by the local "Tarbut" Organization. The school had eight classes and most of the town's children learned there and were imbued with a strong feeling for Hebrew and Jewish nationalism. The first principal of the Hebrew School was **Shmuel Bronstein** who was succeeded by **Aminadav Yosselevitz** who served in this capacity until he emigrated to Eretz Yisrael. Next door to the school was an important social institution: the Hebrew and Yiddish library.

In the early 1920's, various Zionist societies were started in Horchiv. "Al Ha-Mishmar", "Eit-Livnot" (General Zionist), "Hitachdut", "He-Halutz" and "He-Halutz Ha-Tsair". Beitar was started at a later date. There were also Jewish Communists who, together with their fellow-travellers, sometimes served as a source of worry to the Zionists. The Zionists organisations had a great influence on every aspect of life in the town and embraced people from every class The Zionist Organization in Horchiv was headed by **Jaakov Chumasch,** who was also deputy mayor, and who was prominent in "Tarbut" and other organisations. The Zionists also controlled the Jewish Popular Bank which was a general community institution. When the Jews in Poland united with the other national minorities for the purpose of elections in Poland, the initiative in Horchiv was once again left to the Zionists. In fact Horchiv was quite rightly known as a "Zionist town" and, more than that, most people, even though they were "middle class", tended to be influenced by the outlook of the younger generation which favoured the concept of the Working Israel.

A training collective was established in Horchiv in 1935 and provided room for some sixty to seventy people, many of whom made their way to Eretz Israel. Beitar also established a training collective in the same year.

In the years 1933—4, the Polish government stepped up its efforts to force the Jews from the position they held in the economic life of the country. A large Polish department store was opened in Horchiv and this struck a severe blow to the livelihood of many of the Jews.

There was a large old synagogue in the town (built in the 80's of the last century). It was a high wooden building, covered with tin, and crowned by a dome, which was erected by Reb **Mordechai Zimmermann** according to the plans of an engineer from Kiev. In 1920 a ledger belonging to the burial society was discovered, and was found to contain entries dating back a hundred and twenty years. On the first page of the ledger there was an inscription written by the **Rabbi of Trisk,** in which he stated that this was a new ledger and it replaced the previous one which had been stolen. The **Rabbi** warned that he was placing a "Cherem" in advance on anybody who dared to steal the new ledger.

The Holocaust put an end to the Jewish life in Horchiv. At first the Germans employed skilled Jews in the tanneries which had been opened by the Russians. The Jews were divided between two ghettoes and then finally, about Rosh Ha-Shana 5703 *, they were liquidated. The Nazis would never have been able to accomplish this task without the help of the Ukrainians. Very few Jews managed to save their lives by running away to the forests or by seeking refuge in the villages. Nearly all those who were spared are now in Israel.

Tel Aviv **Baruch Zimmermann**

* The 14th of September 1942.

the region were affiliated, met in Horchiv, to determine the amount of money which each community had to pay as its contribution to the tax which the government had imposed on the province as a whole.

The information which we possess about the number of Jewsh inhabitants shows that there were fluctuations in the population from one period to another. In 1765 there were 1,023 Jews in the District, of whome 752 lived in the town of Horchiv ; in 1778 the number of Jews had fallen to 599 in the District as a whole, of whom 442 lived in the town. This drop can be explained by the pogroms carried out by the Ukrainian Haidamaks (rebels) in 1768 which led to the uprooting of many Jewish communities. By 1797 an increase in the Jewish population may be observed : 968 in the District as a whole, of whom 597 lived in the town. In 1874 the Jewish ccmmunity numbered 1,964 souls, and fifty years later, in 1897, the general population was 4,699, of whom 2,571 were Jews.

In the period from the end of the First World War to the Nazi Holocaust, there were approximately 5,000 Jews out of a general population of 8,000 *.

Aynath **Chaim Dan**

* According to a census held in the 1930's on the occasion of municipal elections.

STAGES IN THE HISTORY OF THE JEWISH COMMUNITY

Horchiv is known to have had an old-established Jewish community ; the meeting of the Wolyn Province Committee of the Council of the Four Lands in the town in the year 1700 bears witness to this fact. The town is situated at the confluence of the River Czerinchov and one of its small tributaries. The Jews, who first began to settle here in the 16th century, were engaged mainly in trade and handicrafts. In those far-off times great Rabbis lived in Horchiv, amongst them was the famous Rabbi **Abba'le** who dwelt in the town some two hundred years ago. At a later date the town's Rabbi was Rabbi **Raphael Meizlisch** (a relation of the "Ba"ch" and the "Ra"ma,, *), the author cf a "Tosefet Shabbat". Rabbi **Yitzhakl Drohobitzer,** known as **"Mochiach"** lived in Horchiv for many years and is buried there. In more recent times the Rabbi of Horchiv was **Ephraim Averbuch** who was succeeded by his son-in-law, Rabbi **Shmuel Reicher.**

The town began to grow and develop after the First World War. The Polish authorities made Horchiv a district town and set up government institutions there. Trade flourished and there was a healthy economic situation.

During the civil war in the Ukraine at the end of the First World War the Jews were threatened by the danger of pogroms and they established a strong self-defence committee, in which all the young people participated, under the leadership of **Yossi Eisen.** The formation of this body prevented any damage to Jewish lives and property at the hands of anti-Semites and bandits.

At this period several young Jewish nationalists began to instruct boys and girls in the Hebrew language. The most active in this field

* Ba"ch — Bayit Chadash — Rabbi Yoel Surkis (1561—1640), Ram"a — Moshe Isserlis (1525—1572).

HISTORY OF THE TOWN OF HORCHIV

In the Tsarist period, the town of Horchiv was situated in the Wladimir-Wolynsk (Ludmir) District of the Province of Wolyn. Between the two World Wars, when Poland was an independent state, Horchiv became the central town of its own District.

The town has a history dating back several centuries and is first mentioned in the ancient chronicles in 1450, in which the Polish King **Kazimierz Jagielonczyk** granted the fief of Horchiv to Count **Olizarov-Szylowicz** as a reward for his services to the crown. Later the town passed from one noble family to another. The Olizarovs gave way to the Dukes of **Sanguszko** and in 1750 **Michael Wilhorski,** the celebrated Polish statesman, become master of the District. In 1791 Count **Stanislav Poniatowski** acquired Horchiv from Wilhorski and he did much to develop the town. By introducing weekly market days he encouraged the growth of trade.

At the end of the 18th Century, the Counts of the related houses of **Strojanowski** and **Tarnowski** gained possession of the town and built a splendid palace which also housed a museum. The museum contained the works of noted Italian, Dutch, German and French artists. numerous valuable antiques, sculpture and a library which became famous throughout the length and breadth of Poland. Close to the palace was an extensive garden, laid out in the English style. A textile factory was also built in the vicinity and the trade of the town prospered. However, with the passage of time, conditions in Horchiv deteriorated. The members of the Tarnowski family moved elsewhere and they took some of the works of art in the palace to St. Petersburg, transfering the remainder to their estates in Galicia. The palace was completely deserted and eventually fell into ruins. Culturally and economically the town declined and was only saved by the trade which it owed to its proximity to the Austrian border.

Jews first settled in Horchiv in the 16th Century. In 1601 Zygmunt III, the King of Poland, put the Jewish inhabitants under the jurisdiction of **Sanguszko-Kosirski** who was charged with protecting them from the depredations of their Gentile neighbours. By the same decree, the Duke of Sanguszko was commanded to set aside a special street for the dwellings of the Jews, which was to stretch "from the market to the synagogue". He was also ordered to leave room for Jewish slaughter houses and butchers' shops "next to the synagogue". In the same year, Sanguszko farmed out the revenues of Horchiv and the surrounding towns and countryside to two Jews from the near-by town of Torczyn, in return for the sum of 40,000 zlotys. The two tax farmers had the right of jurisdiction, including the power of life and death, over all the inhabitants, regardless of religion.

The importance of Horchiv as a centre in Jewish public life in Poland grew as the Jewish population of the town became more deeply rooted. In 1700, the Province Committee of Wolyn, to which all the Jewish communities of

members, wherever they may be to-day. Each one of the tens of contributors to this book has brought a stone to erect this memorial monument.

Our sincere gratitude to them all.

The members of the editorial board who toiled for years in preparing this book are: **Zvi Berger, Sarah Berger, Manya Berger, Malka Vered, Noam Zakai, Sheindel Zakai, Sarah Chumesh, David Tehori, Rachel Mitavsky, Baruch Zimmerman, Shlomo Zimmerman, Ephraim Schwartzman.** The chairman of this board was **Haim Dan,** and it was he who bore the load of preparing the book from the beginning to publication.

The following made all efforts to activate those members of Horchiv scattered throughout Israel: **Shlomo Einbinder, Chaja Ben-Hillel** (Meizlish), and **Herzl Zucker.**

We wish to thank the following members of our community living abroad — in the United States of America, in Canada and in the Argentine, who followed our work and assisted us in every way. We wish to express our special thanks to: **Pinchas Wallach, Rachel Eisen, Mottel Blechman, Haim Jonah Soberman, Esther Shlengel-Soberman, Abba Meizlish,** the late **Sam Moore, Irving Friedman, Eidel Rapoport.**

With awe and reverence we present and offer to the reader our book, a memorial to the Sacred of Horchiv. To the ocean of tears we shall shed our pot of tears on our full-of-living community that does not exist anymore...

August 1966 **THE HORCHIV COMMITTEE IN ISRAEL**

* *
*

The sons, those that remained, from the Horchiv community in Poland, erect in the present book a monument dedicated to their community that perished in flames during the holocaust.

Our community was not large in number. Nevertheless, it was a city deeply rooted in the history of the Diaspora in Poland. The tides of time left their marks on its life. The community went through alternate periods of relative quiet and turmoil, for the public as well as for the individual, causing disquiet and restlessness ; bringing about emigration both abroad and to Palestine. Until... until the hammer fell on the whole congregation, until the nazi murderers butchered all from child to the very old.

Since first hearing the dreadful tales of the holocaust, we have had the desire to write our memoirs of the history of our community. We felt this an obligation to ourselves, a contribution to the scroll of grief of our people, and a memorial to pass on to our children that will follow, as a reminder of their origins.

This task was not easy. The Horchiv Jewish community, though very old, had a few documents relating to its distant past. We have searched for and gathered all that was possible. Even about the immediate past, it was difficult to form a complete picture, as the elders who still had memories of the events that took place were no longer among the living. Only this last generation was privileged to describe here in a book its fate and emotions.

The period of immigration to Palestine, with all its struggles and hardships, played a key part in the lives of many of this generation, and is extensively described in the book by many documents and photographs.

The holocaust, the tragic fate of the martyrs of our community, and all they endured until annihilation — are all recorded by the few who survived, miraculously saved to stay alive. These shocking evidences, the human-historical testimony of the life of the community until its very last day, occupy a central part in the book.

The book is the work of many. It was assembled bit by bit, section by section, chapter by chapter, from the memories of the former community

HORCHIV
MEMORIAL BOOK

Collected and arranged by : **HAIM DAN**

Edited by : **YOSEF KARIV**

Published by the Horchiv Committe in Israel

Tel Aviv 1966

OUR "SHTETL"

Dan
*PXW
(Gorokhov)
1966